

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

135
1996

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΕΜΠΤΗ

ΝΙΚΟΛΑ ΦΑΡΑΚΛΑ

ΘΗΒΑΪΚΑ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1998

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ
ΕΦΗΜΕΡΙΣ
1996

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

135
1996

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΕΜΠΤΗ

ΝΙΚΟΛΑ ΦΑΡΑΚΛΑ

ΘΗΒΑΪΚΑ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1998

Τόμος 135 (1996)
ISSN 1105-0950

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, Ἀθήναι 106 72

Ἐπιμέλεια ἐκδόσεως Ἡλέκτρας Ἀνδρεάδη

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Προλογικό σημείωμα	1-2
1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	3-13
α. Τὸ ἀνάγλυφο	3-4
β. Τὰ τείχη τῆς Καδμείας	4-7
γ. Οἱ πύλες τῆς Καδμείας	7-8
δ. Τὰ τείχη τῆς πόλης	8-9
ε. Οἱ πύλες τῆς πόλης	9-10
ς. Ἡ μέθοδος. Ἡ μαρτυρία τοῦ Πausανία	11-13
2. ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΟΤΝΙΕΣ ΣΤΙΣ ΗΛΕΚΤΡΕΣ	
Ποτνιαί, ἄλλος Δῆμητρος καὶ Κόρης, μέγαρα, ναὸς Διονύσου Αἰγοβόλου, φρέαρ, Ἀμφιάρειο, Κνωπός, Σχιστὴ ὁδός, τάφος Λαΐου, Χρυσορροάς, μυκηναϊκοὶ τάφοι, ἥρῳο Λευκοθέας, ὕδραγωγεῖα	14-32
α. Οἱ ἀπόψεις Κεραμόπουλλου	14-17
β. Παρατηρήσεις	17
γ. Οἱ ἀπόψεις Συμεώνογλου	18
δ. Κριτική	18-22
ε. Πρόταση	22-25
ς. Μυκηναϊκοὶ τάφοι μὲ ὑστερότερη χρῆση	25-31
ζ. Ὑδραγωγεῖα	31-32
3. ΟΙ ΗΛΕΚΤΡΕΣ, ΤΑ ΠΡΟ ΤΩΝ ΗΛΕΚΤΡΩΝ, ΤΑ «ΔΕΞΙΑ» ΤΩΝ ΗΛΕΚΤΡΩΝ	
Πολυάνδριο, Δημόσιο σῆμα, τόπος σπορᾶς τῶν δοντιῶν τοῦ δράκοντα (περιβόλι τῶν Σπαρτῶν), Ἴσμηνιο, ἀγάλματα Ἀθηνᾶς καὶ Ἑρμοῦ, ναὸς Ἀθηνᾶς Προναίας, ναὸς Ἀπόλλωνος καὶ ἐναέτια, ἀγαλμα Ἀπόλλωνος, Μαντοῦς δίφρος, εἰκόνες Ἡνιόχης καὶ Πύρ(ρ)ας, τρίποδες, κρήνη Ἄρεως, Μελία, τάφος Καάνθου, Ἴσμηνὸς ποταμός, Ἴσμηνη κώμη	33-57
α. Οἱ ἀπόψεις Κεραμόπουλλου	35-39
β. Διαφοροποιήσεις Schobel καὶ Συμεώνογλου. Κριτική	39-42
γ. Πρόταση	42-52
Ἀνασκαφικὴ τομὴ στὸ Ἴσμηνιο	52-54
Τὰ ἐναέτια τοῦ ναοῦ τοῦ Ἴσμηνίου Ἀπόλλωνος	54-57
4. ΤΑ «ΑΡΙΣΤΕΡΑ» ΤΩΝ ΗΛΕΚΤΡΩΝ, Ο ΣΠΟΔΙΟΣ, Η ΟΓΚΑ	
Οἰκία Ἀμφιτρύωνος καὶ Ἡρακλέους, βωμὸς Διὸς Σωτῆρος, θάλαμος Ἀλκμήνης, μνημεῖα παιδῶν Ἡρακλέους, Σωφρονιστῆρ, ἀνάγλυφα Φαρμακίδων, ἱερὸ Γαλινθιάδος, ναὸς Ἡρακλέους, ἀγάλματα καὶ γλυπτικὸς διάκοσμος, ἀνάθημα Θρασυβούλου, γυμνάσιο καὶ στάδιο Ἡρακλέους, τύμβος Ἀμφι-	

τρύωνος και τάφος Ίολάου, Κοίλη όδός, βωμός Απόλλωνος Σποδίου, ιερό Αθηνᾶς Όγκας, κόμη Όγκαι	58-81
α. Οί απόψεις Κεραμόπουλλου	59-62
β. Διαφοροποιήσεις Schober	62
γ. Οί απόψεις Συμεώνογλου	62-64
δ. Κριτική	64-67
ε. Παρατηρήσεις - Πρόταση	67-81

5. ΕΠΙ ΤΗΣ ΚΑΔΜΕΙΑΣ

Άγορά ρωμαϊκών χρόνων, οίκια Κάδμου (και απογόνων), θάλαμος Άρμονίας, θάλαμος Σεμέλης, θέση όπου έψαλαν οί Μοῦσες, άγαλμα Διονύσου Περικιονίου, άγαλμα Διονύσου τοῦ «Όνασιμήδη», βωμός Διονύσου, άνδριάντες Προνόμου και Έπαμεινώνδα, ναός και άγαλμα Άμμωνος Διός (Ύψίστου), οίονοσκοπεΐον Τειρεσίου, ιερό και άγαλμα Τύχης (Ίνοῦς), ξόανα Άφροδίτης (και ιερό Λαμίας), ιερό και άγαλμα Δήμητρος Θεσμοφόρου, λατρείες Περσεφόνης και Γῆς, ιερό Ποσειδῶνος, ιερό Όμολωίων θεῶν, τάφος Όγύγου και άλλος, βουλευτήριο	82-111
α. Οί απόψεις Κεραμόπουλλου	83-86
β. Κριτική	87-90
γ. Οί απόψεις Σπυρόπουλου	90-92
δ. Κριτική	92
ε. Οί απόψεις Συμεώνογλου	93-95
ς. Κριτική	95-96
ζ. Παρατηρήσεις	96-106
η. Τοπογραφική πρόταση	106-111

6. ΚΟΝΤΑ ΣΤΙΣ ΠΡΟΙΤΙΔΕΣ

Θέατρο, ναός Διονύσου Λυσίου και άγάλματα Διονύσου και Σεμέλης, έρείπια οίκιας Λύκου, μνήμα Σεμέλης, «κενοτάφειο» Άλκμήνης, μνήματα παιδων Άμφίονος, ναός Άρτέμιδος Εὐκλείας με άγαλμα, τάφος Άνδροκλείας και Άλκίδος, λέων ανάθημα τοῦ Έρακλέους, Απόλλων Βοηδρόμος και Έρμῆς Άγοραῖος, πυρά τῶν παιδων Άμφίονος (Έπτά Πυραί), άγάλματα Αθηνᾶς Ζωστήριας, τύμβος Άμφίονος (και Ζήθου) και λίθοι πού «ύποβέβληνται», άγορά, πολύστυλος στοά, λατρεία Λευκῶ Πόλῳ	112-133
α. Οί απόψεις Κεραμόπουλλου	113-117
β. Κριτική	118-119
γ. Οί απόψεις Συμεώνογλου	120-121
δ. Κριτική	121-122
ε. Παρατηρήσεις	122-128
ς. Τοπογραφική πρόταση	128-132
Άνασκαφή οίκοπέδου Δ. Κυριάκου	132-133

7. ΣΤΟΝ ΔΡΟΜΟ ΓΙΑ ΤΗ ΧΑΛΚΙΔΑ

Τάφος Μελανίππου, Τυδέως και παιδων Οιδίποδος, μνήμα Τειρεσίου, [τάφος Έκτορος, Οιδιποδία κρήνη, τάφος Άσφοδίκου]	134-141
α. Οί απόψεις Κεραμόπουλλου	134-136

β. Κριτική	136-137
γ. Οἱ ἀπόψεις Σπυρόπουλου καὶ Συμεώνογλου	138
δ. Κριτική	138-139
ε. Πρόταση	139-141

8. ΣΤΟΝ ΔΡΟΜΟ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΘΗΔΟΝΑ

Γυμνάσιο, στάδιο καὶ ἥρῳο Ἰολάου, [θυμέλη Σύλλα], ἵππόδρομος, μνήμα Πινδάρου, τάφος Βοιωτοῦ	142-148
α. Οἱ ἀπόψεις Κεραμόπουλλου	142-143
β. Κριτική	144
γ. Οἱ ἀπόψεις Συμεώνογλου	145
δ. Πρόταση	145-148

9. ΑΠΟ ΤΙΣ ΝΗΣΙΤΕΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΚΑΒΕΙΡΙΟ

Μνήμα Μενοικέως μὲ ροδιά, χῶρος μονομαχίας τῶν παίδων τοῦ Οἰδίποδος καὶ μνημεῖο, θέση ὅπου ἡ Ἥρα θήλασε τὸν Ἡρακλῆ, Σύρμα Ἀντιγόνης, ἱερὸ Ἥρας, πυρὰ Ἀντιγόνης καὶ Ἰσμήνης, ποταμὸς Δίρκη, οἰκία Πινδάρου (καὶ πρυτανεῖο), Κυνὸς Κεφαλαί, Βοιωτία ὁδός, ἱερὸ Ἀλκμᾶνος, ἱερὸ Μητρὸς μὲ ἄγαλμα, λατρεία Πανὸς καὶ Χαρίτων-Νυμφῶν, ἱερὸ Θέμιδος καὶ ἄγαλμα, ἱερὸ Μοιρῶν (καὶ Εἰλειθυίας), ἱερὸ Διὸς Ἀγοραίου μὲ ἄγαλμα, Ἡρακλῆς Ρινοκολούστης, «ἀναγκαία» ἀγορὰ καὶ νέα ἀγορὰ, πηγή καὶ κρήνη Δίρκη, τάφος Δίρκης, χεῖρ δράκοντος, Οἰδιποδία κρήνη, «θυμέλη» Σύλλα, τάφος Ἑκτορος, τάφος Ἀσφοδίκου	149-168
A. Πρὶν ἀπὸ τῆς Δίρκης	149
α. Οἱ ἀπόψεις Κεραμόπουλλου	149-152
β. Κριτική	152-153
γ. Οἱ ἀπόψεις Συμεώνογλου	153-154
δ. Πρόταση	154-155
B. Μετὰ ἀπὸ τῆς Δίρκης	155-156
α. Οἱ ἀπόψεις Κεραμόπουλλου	156-157
β. Κριτική	157-159
γ. Οἱ ἀπόψεις Συμεώνογλου	159-160
δ. Κριτική	160-161
ε. Πρόταση	161-168

10. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

1. Προβλήματα τῆς προϊστορικῆς Καδμείας	179-192
2. Ὁ λόφος τοῦ Ταλάρου καὶ ὁ τύμβος στήν κορυφή του	193-205
3. Μυκηναϊκοὶ τάφοι τοῦ Μικροῦ Καστελιοῦ	206-213
4. Τὸ μυκηναϊκὸ νεκροταφεῖο τῆς λοφοσειρᾶς Ἰσμηνίου-Καστελιῶν	214-227

Βραχυγραφίες	229-232
--------------	---------

Εὐρετήριο	233-238
-----------	---------

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Η εργασία αυτή θα μπορούσε να θεωρηθεί συνέχεια και συμπλήρωση άλλης που δημοσιεύτηκε το 1988 με τίτλο Θήβα. Μνημειακή τοπογραφία της αρχαίας πόλης, Α. Οί ὀχυρώσεις. Ὁ ἀρχικὸς σχεδιασμὸς ἦταν νὰ ἀκολουθήσουν ἀκόμα τρία μέρη. Οἱ περισπασμοὶ τῆς πραγματικότητας ἔδειξαν ὅτι ἡ ἀναλυτικὴ καὶ ἐκτενὴς ἔκθεση πὺν προγραμμάτιζα ἦταν χρονικὰ τουλάχιστον ἀδύνατη καὶ μὲ ὁδήγησαν στὴν ἀπόφαση νὰ παρουσιάσω τὰ λοιπὰ θέματα μνημειακῆς τοπογραφίας σὲ ἓνα ἐνιαῖο δεύτερο μέρος. Γιὰ νὰ μπορεῖ μάλιστα νὰ χρησιμοποιηθεῖ αὐτοτελῶς ἐνέταξα στὸ εἰσαγωγικὸ τῆς κεφάλαιο καὶ ἔκθεση τῶν συμπερασμάτων τοῦ πρώτου ἐκείνου ἔργου καὶ ἀποφάσισα νὰ μὴν ἐπιγράψω τὸ παρὸν Μῆρος Β. Ἐπιπλέον ἐγκατέλειψα τὴν πρόθεση νὰ περιλάβω ὅλα τὰ στοιχεῖα πὺν εἶχα γιὰ τὶς ἀνασκαφές μου στὴν πόλη μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι οἱ τυχὸν ἐνδιαφερόμενοι θὰ μποροῦν νὰ τὰ ἀνεύρουν στὰ ἡμερολόγια ἀνασκαφῶν τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων. Ἐνέταξα μόνο στὸ Ἐπίμετρο τὰ στοιχεῖα τῶν ἀνασκαφῶν ἐκείνων πὺν φαίνεται νὰ εἶναι χρήσιμα γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τοπογραφικῶν προβλημάτων.

Ἡ εργασία μὲ τὴ νέα τῆς αὐτῆ μορφή θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ἐκτενὴς σχολιασμὸς τῶν παραγράφων τοῦ κειμένου τοῦ Πανσανία πὺν ἀναφέρονται σὲ ἀξιοθέατα ἢ ἄλλως ἀξιομνημόνευτα τῆς παρακμασμένης πόλης τῆς ἐποχῆς του. Ἐκτίθενται στὴ διαδικασία αὐτῆ οἱ ἀπόψεις τῶν προηγούμενων μελετητῶν, κυρίως τοῦ Κεραμόπουλλου καὶ τοῦ Συμεώνογλου, γίνεται ἀναλυτικὴ κριτικὴ τους, μὲ τὴν εὐκαιρία ἐκτίθενται ὅσα τυχὸν ἄλλα δεδομένα, φιλολογικὰ καὶ ἀρχαιολογικά, διατίθενται, αὐτὰ συμπληρώνονται μὲ παρατηρήσεις πὺν ἀφοροῦν τὴ γεωγραφικὴ διαμόρφωση, φυσικὴ ἢ ἀνθρωπογενὴ (κυρίως διαδρομὲς ὁδῶν) καὶ τέλος διατυπώνεται σὲ κάθε κεφάλαιο ἐνιαῖα ἐρμηνευτικὴ πρόταση στὸ σύνολο καὶ στὰ καθέκαστα συμβατὴ μὲ ὅλες τὶς ἄλλες ἀντίστοιχες τῶν λοιπῶν κεφαλαίων, καθὼς καὶ μὲ τὰ συμπεράσματα τῆς πρώτης μελέτης περὶ τῶν ὀχυρώσεων.

Τὰ προβλήματα πὺν ἀντιμετωπίζονται ἀφοροῦν κυρίως τὰ θέματα μνημειακῆς τοπογραφίας τῆς πόλης τῶν «ἱστορικῶν» χρόνων, ἀλλὰ φυσικὰ συχνὰ ἐμπλέκονται θέματα σχετικὰ μὲ τὰ προϊστορικὰ κατάλοιπα ἀφ' ἐνὸς καὶ μὲ τὶς μυθικὲς ἀφηγήσεις ἀφ' ἐτέρου, τόσο μάλιστα περισσότερο πὺν οἱ μελετητὲς τείνουν δυστυχῶς νὰ ταυτίζουν τοὺς μυθικοὺς χρόνους μὲ τοὺς προϊστορικοὺς. Δὲν ἰσχυρίζομαι πὺς στὶς παραδόσεις δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα «ἱστορικά», ὅτι δηλαδὴ γεγονότα τῶν λεγόμενων προϊστορικῶν χρόνων δὲν μπορεῖ νὰ ἀπηχοῦνται σὲ αὐτά. Ὅμως πιστεύω ὅτι ἡ ἔρευνα θὰ μπορούσε νὰ ἐπιδιώξει τὴν ἀνεύρεσὶ τους μέσα στὰ μυθικά τους περιέχοντα καὶ τοὺς μυθικοὺς τους στόχους στηριζόμενη καὶ σὲ ἀρχαιολογικά δεδομένα σὺν τοῖς ἄλλοις, ἀλλὰ μὲ κανένα τρόπο δὲν πρέπει νὰ χρησιμοποιεῖ τὶς μυθικὲς ἀφηγήσεις γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῶν ἀρχαιολογικῶν δεδομένων. Οἱ ἴδιες οἱ καθαρὰ ἱστοριογραφικὲς πηγὲς πρέπει νὰ ἀντιμετωπίζονται μὲ

κριτική ἐγροήγορση. Πόσο μᾶλλον οἱ μυθικὲς ἀφηγήσεις πὺν ἔχουν ἄλλους στόχους καὶ στὴν καλύτερη περίπτωσῃ νὰ ἀνακατασκευάσουν ἢ καὶ κυριολεκτικὰ νὰ κατασκευάσουν τὸ παρελθὸν ἐρμηνεύοντας ἢ ὑπηρετώντας τὸ ἐκάστοτε παρόν τους. Ἔτσι, καὶ γιὰ χάρη τῆς ἐνότητῃς τῆς πραγμάτευσης, στὶς περιπτώσεις πὺν χρειάστηκε νὰ ἀσχοληθῶ ἐκτενέστερα μὲ θέματα καὶ ἀπόψεις πὺν ἀφοροῦν κυρίως τὸ «προϊστορικὸ» παρελθόν (καὶ πάντα μὲ μεγαλύτερη ἢ μικρότερη ἐμπλοκὴ θεμάτων πὺν ἀναφέρονται στὴν τοπογραφία τῆς «ἱστορικῆς» πόλης), κατέταξα αὐτὲς τὶς ἐκθέσεις στὰ τέσσερα κεφάλαια τοῦ Ἐπιμέτρου στὸ τέλος τῆς ἐργασίας, πὺν θὰ μποροῦσαν κατὰ τῖνα τρόπο νὰ θεωρηθοῦν ἐξόχως ἐκτενεῖς σημειώσεις.

Ρέθυμνο 1997

Ν. Φαράκλας

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ (παρένθ. πίν.)

α. Τὸ ἀνάγλυφο

Μιὰ πλατιά βουνοσειρὰ κινούμενη ἀπὸ δυτικὰ πρὸς ἀνατολικά κόβει στὴ μέση τὴν ἀνατολικὴ Βοιωτία. Νότιά της βρίσκεται ἡ κοιλάδα τοῦ Ἀσωποῦ καὶ βόρεια της ὁ κάμπος ποὺ τὸ κεντρικὸ του τμῆμα ὀνομαζόταν στὰ ἀρχαῖα χρόνια Ἀόνιον πεδῖον (Στράβ. 9 2.32). Πολλὲς ράχες κατεβαίνουν ἀπὸ τὴ βουνοσειρὰ πρὸς τὰ βόρεια χωριζόμενες μεταξὺ τους μὲ ρεματιὲς καὶ ποτάμια. Ἡ κάθε μιὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ περισσότερους ὄγκους ποὺ ἐπικοινωνοῦν μὲ διάσελα. Στὸ βόρειο τμῆμα μιᾶς ἀπὸ τὶς κεντρικότερες ἀπὸ τὶς ράχες αὐτὲς ἰδρύθηκε στὰ πρωτοελλαδικὰ χρόνια ἕνας σημαντικώτατος οἰκισμός, ποὺ μάλιστα σὲ κάποιες περιόδους ἀναδείχτηκε σὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου¹. Ἀπὸ τὰ μυκηναϊκὰ χρόνια ὡς σήμερα φέρει τὸ ὄνομα Θήβα (ἢ κάποιες παραλλαγές του)². Ἐπειδὴ οἱ φορεῖς τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ εἶναι ἑλληνόφωνοι, τὸ ὄνομα ὅμως ὄχι, δικαιούμεθα νὰ ὑποθέτουμε πὺς αὐτὸ εἶναι τόσο παλαιὸ ὅσο καὶ ὁ οἰκισμός. Χῶρος τῆς πρώτης ἀνάπτυξής του ἦταν συγκρότημα ὑψωμάτων ποὺ μὲ τὸν καιρὸ ἔγινε ἐνιαῖο σχηματίζοντας τὸν λόφο τῆς Καδμείας. Μὲ διάσελο ἐπικοινωνοῦσε μὲ χαμηλότερο ὄγκο πρὸς τὰ βόρεια, ὁ ὁποῖος στὴ συνέχεια ἐνώθηκε ἐπίσης μὲ τὸν κύριο λόφο. Εἶναι ἐκεῖνος ὅπου σήμερα βρίσκεται τὸ μουσεῖο. Ἀκολουθεῖ ἄλλο διάσελο καὶ μετὰ ὁ τελευταῖος πρὸς τὰ βόρεια ὄγκος, ὁ λόφος τοῦ Ταλάρου (γιὰ τὸ ἀνάγλυφο καὶ τὴν ἐξέλιξή του βλ. *AE* 1909, 107 κπ.: Κόνσολα, *ΠρΘ* 68 κπ.: *Sym.* 11 κπ.: Φαρ. 70 κπ.). Ἐκεῖ εἶχε ἴσως προηγηθεῖ παλαιότερη ἀκόμα ἐγκατάσταση, ἀπὸ τὴν Πρωτοελλαδικὴ I ἐποχὴ (*Sym.* 15, 273· *ΑΔ* 22, 1967, Β, 229 π.: 28, 1973, Β, 249). Ὁ εὐρύτερος χῶρος κατοικεῖται ἤδη ἀπὸ τὰ νεολιθικὰ χρόνια, ὁ οἰκισμός ὅμως βρισκόταν στὸν κάμπο, βόρεια

1. Στὰ πρωτοελλαδικὰ, ἴσως καὶ τὰ μεσοελλαδικὰ (Κόνσολα, *ΠρΘ* 159 κπ.: *EEBM* Αα, 73), στὰ μυκηναϊκὰ (*Sym.* 26 κπ., 64 κπ.), ἀλλὰ καὶ στὴν περίοδο 371-362 π.Χ. (Buckler, *ThH*) καὶ οὐσιαστικά ὡς τὴ μάχη τῆς Χαιρώνειας στὰ 338. Στὴν πραγματικότητα ὁ πολὺ σημαντικὸς ρόλος τῆς Θήβας στὰ πράγματα τῆς Ἑλλάδας λήγει μὲ τὴν καταστροφὴ τῆς ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο τὸ 335 π.Χ. Στὸν σημαντικὸ της πάντως ρόλο καὶ στὸν 5ο π.Χ. αἰῶνα εἶναι ἀποκλειστικὰ ἀφιερωμένο καὶ τὸ ἔργο τῆς Demand.

2. Τὸ Κάλυνδα τοῦ Τζέτζη καὶ τοῦ Στεφάνου (*Sym.* 13) ἀσφαλῶς δὲν εἶναι πραγματικὸ ὄνομα. Πὰ τὴ διάκριση τῶν ὀνομάτων Καδμεία καὶ Θήβα βλ. Φαρ. 18. Πὰ τὴν ἐτυμολογία Schöber 1452. Πὰ τὰ μυκηναϊκὰ χρόνια *EEBM* Αα, 137 κπ. (Bartonek). Πὰ τὴν παρουσία τοῦ ὀνόματος στὴν περίοδο ἐκείνη στὴν ἴδια τὴ Θήβα *EEBM* Αα, 98, 116 π., σημ. 11· *Minos* 20-22, 1987, 33 κπ.: *ΑΔ* 38, 1983, Β, 133· περιοδ. *ΘΗΒΑΖΕ* ἀρ. 1, Ἰαν.-Φεβρ. 1994, 5 π.

ἀπὸ τὴν ἐπόμενη πρὸς τὰ δυτικά ράχη, βορειοδυτικά ἀπὸ τὸ σημερινὸ Πυρί (Sym. 14, 265· ΑΔ 22, 1967, Β, 236). Στὰ νότια ἡ Καδμεία ἐπικοινωνεῖ μὲ πλατὺ διάσελο μὲ τὰ μεγαλύτερα ὑψώματα τῆς Ἀγίας Ἀννας καὶ τοῦ Κολωνακιοῦ. Στὰ δυτικά τῆς ῥεεῖ τὸ ποτάμι Πλακιώτισσα ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ χωριοῦ Τάχι. Ταυτίζεται μὲ τὴν ἀρχαία Δίρκη. Στὰ ἀνατολικά παραρρέει τὴν Καδμεία τὸ ῥέμα Χρυσορρόας. Ἀκόμα ἀνατολικότερα, ἀνάμεσα σὲ αὐτὸ καὶ τὸ ποτάμι τοῦ Ἀη Πάννη, ποὺ ταυτίζεται μὲ τὸν Ἰσμηνὸ, ἀπλώνεται χαμηλότερη λοφοσειρὰ ποὺ περιλαμβάνει τοὺς λόφους τοῦ Ἀγίου Λουκά, τοῦ Ἰσμηνίου, τῶν Σφαγείων (παλαιότερα Τεκές), τοῦ Μεγάλου καὶ τοῦ Μικροῦ Καστελιοῦ καὶ τῆς Πολυγύρας. Πρὸς τὰ ὑψώματα αὐτὰ καὶ τὴν περιοχὴ βορειοανατολικά τῆς Καδμείας ἀπλώθηκε ἀρχικὰ ἡ πόλη. Κατόπιν ὅμως ἐπεκτάθηκε καὶ πρὸς τὰ δυτικά (Φαρ. 25 κπ., 142 κπ., 168 κπ.).

β. Τὰ τεῖχη τῆς Καδμείας

Ἀπὸ τὰ πρῶτα ἤδη κείμενα ἡ φιλολογικὴ παράδοση ἀποδίδει στὴ μυθικὴ πόλη ἐπτάπυλο τεῖχος, δηλαδή μὲ ἐπτὰ ἢ πάντως μὲ πολλὰς πύλες. Ἡ δημιουργία του θεωρεῖται ὅτι ὀφείλεται στὴν ὑπεράνθρωπη δύναμη τοῦ Ζήθου καὶ στὴ μαγεία τῆς μουσικῆς τοῦ Ἀμφίονος. Ἐφ' ὅσον ἡ παράδοση ἀναφέρεται σὲ πραγματικὰ τεῖχη, αὐτὰ θὰ πρέπει νὰ ἦταν μυκηναϊκά. Τὰ παλαιότερα, καθὼς καὶ τὰ νεότερά τους, αὐτὰ τῶν γεωμετρικῶν καὶ πρώιμων ἀρχαϊκῶν χρόνων, δὲν ἦταν ἐντυπωσιακὰ ἔργα ποὺ νὰ ἐπιτρέπουν τὴν ἀπόδοση τῆς δημιουργίας τους σὲ ὑπεράνθρωπη δύναμη καὶ θαυματουργικὴ μαγεία (Φαρ. 17 κπ.).

Ἡ ὑπαρξὴ δύο παραδόσεων γιὰ τὴν ἵδρυση τῆς πόλης ὁδήγησε νωρὶς στὴν προσπάθεια συμβιβασμοῦ τους μὲ τὴν παραδοχὴ ὅτι ἵδρυση καὶ ὀχύρωση εἶναι πράγματα ταυτόσημα (στὴν Ὀδύσσεια καὶ τὸν Πίνδαρο π.χ. τέτοια σύνδεση δὲν ὑπῆρχε καὶ οἱ παραδόσεις συμβιβάζονταν εὐκολότερα μὲ τὴν παραδοχὴ ὅτι ὁ Κάδμος ἵδρυσε τὴν πόλη καὶ οἱ Ἀμφίων καὶ Ζῆθος τὴν ὀχύρωσαν). Ἔτσι ὁ Πανσανίας ἐκθέτει τὴ θεωρία, ποὺ πρέπει νὰ προϋπῆρχε, πὼς οἱ δίδυμοι προσέθεσαν στὴν ἀκρόπολη Καδμεία τὴν κάτω πόλη. Ἡ ἄποψη ὅμως δὲν ἀποτελεῖ παράδοση, ἀλλὰ λόγια ἐρμηνεία (Φαρ. 18 π.).

Ἀπὸ τὴν παράδοση διαφαίνεται ὅτι τὰ τεῖχη, πιθανῶς ἐπισκευασμένα, χρησιμοποιήθηκαν καὶ ἀπὸ τοὺς Βοιωτοὺς ὅταν, στὸν 12ο π.Χ. αἰῶνα ὅπως φαίνεται, καταλαμβάνουν τὴ Θήβα. Μιὰ πύλη ἔχει προστάτη (ποὺ τῆς δίνει τὸ ὄνομα) θεό, τὴ λατρεῖα τοῦ ὁποίου ἔφεραν οἱ Βοιωτοὶ μαζί τους ἀπὸ τὴ Θεσσαλία: τὸν Ὁμολώϊο Δία ἀπὸ τὸν ὁποῖο ὀνοματίζονται οἱ Ὁμολωίδες πύλες (Φαρ. 20 π.).

Πρόκειται πάντα γιὰ τὸ τεῖχος τῆς Καδμείας ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ὁποίου συνάγεται ἀπὸ τὶς φιλολογικὰς πηγὰς καὶ γιὰ τὰ ὑστερότερα χρόνια: Πὰ τὸ 479 π.Χ. ὅταν οἱ Ἕλληνες πολιορκήσαν τὴν πόλη, ἀφοῦ τὸ τεῖχος τῆς κάτω πόλης δὲν περιέβαλλε τὴν Καδμεία ἀπὸ ὅλες τὶς πλευρὰς. Πὰ τὸ 382 π.Χ. ὅταν ὁ Φοιβίδας κατέλαβε τὴν ἀκρόπολη Καδμεία καὶ ἔβαλε ἐκεῖ φρουρά, καθὼς καὶ σὲ σχέση μὲ τὰ γεγονότα ποὺ ἀκολούθησαν ὡς τὴν ἀπελευθέρωση. Πὰ μετὰ τὴ μάχη τῆς Χαιρώνειας ὅταν ἐγκαθίσταται μακεδονικὴ φρουρὰ στὴν Καδμεία καὶ γιὰ τὸ 335 π.Χ. ὅταν οἱ Θηβαῖοι τὴν πολιορκήσαν κατασκευάζοντας

μάλιστα στὰ νότια, ὅπου ἡ ἀκρόπολη δὲν περιβαλλόταν ἀπὸ τὴν πόλη, «χάρακες» γιὰ αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγο. Καὶ μετὰ τὴν κατασκαφὴ ὅμως τῆς πόλης στὴ συνέχεια ἡ Καδμεία διατηρεῖται ὡς φρούριο στὸ ὁποῖο ἐγκαθίσταται καὶ πάλι μακεδονικὴ φρουρά. Ὁχυρώσεις βέβαια ἔχει ἡ ἀκρόπολη καὶ τῆς ἀνοικοδομημένης νέας πόλης μετὰ τὸ 316/5 π.Χ. Τὸ 313 π.Χ. ὁ ἴδιος ὁ Κάσσανδρος ἔβαλε ἐκεῖ φρουρά. Ἡ τελευταία μαρτυρία γιὰ ὑπαρξὴ τῶν ὀχυρώσεων ἀναφέρεται στὰ 288 π.Χ., ὅταν ὁ Δημήτριος φαίνεται νὰ ἀπέσυρε τὴν τελευταία ξένη φρουρά (Φαρ. 21 π.).

Θεωρεῖται δεδομένο ὅτι ἡ Καδμεία συνεχιζοῦσε νὰ ἔχει τείχη καὶ στὸν 2ο μ.Χ. αἰῶνα, ἐπειδὴ ὁ Πανσανίας ἀναφέρει ὅτι σώζονταν οἱ πύλες τους. Αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει πὼς ὑπῆρχε καὶ ἐν λειτουργίᾳ ὀχύρωση. Οἱ πύλες μποροῦσαν νὰ σώζονται (ὅλες ἢ μερικὲς· βέβαιο εἶναι μόνο γιὰ τρεῖς) ὡς ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα ὀργάνωσης τοῦ χώρου (Φαρ. 19 π.).

Οἱ φιλολογικὲς μαρτυρίες μιλοῦν καὶ γιὰ τὸ τεῖχος τῆς κάτω πόλης. Ἐνδείξεις ὑπάρχουν πὼς θὰ ὑπῆρχε καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ 479 π.Χ. Τότε ὅμως ἀσφαλῶς ὑπῆρχε. Τὸ πολιορκησαν οἱ ἑλληνικὲς δυνάμεις μετὰ τὴ μάχη τῶν Πλαταιῶν. Ἡ πόλη δὲν ἐκπορθήθηκε, ἀλλὰ οἱ ἐκτὸς τείχους κῶμες πυρπολήθηκαν. Ἀνάμεσά τους καὶ μιὰ δυτικὰ ἀπὸ τὴ Δίρκη ποῦ ὀνομαζόταν Κυνὸς Κεφαλαὶ καὶ στὴν ὁποία περιλαμβανόταν καὶ ἡ οἰκία τοῦ Πινδάρου. Στὴ συνέχεια διαμορφώθηκε παράδοση ὅτι ἦταν ἡ μόνη ποῦ διέφυγε τὴν πυρπόληση. Συνάγεται ὅτι τότε τὸ τεῖχος δὲν κάλυπτε τὶς περιοχὲς δυτικὰ (καὶ βορειοδυτικὰ) τῆς Καδμείας. Ἀπὸ τὶς μαρτυρίες προκύπτει ὅτι ἡ πόλη ἐπεκτάθηκε πρὸς τὰ ἐκεῖ μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Πινδάρου καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἔκρηξη τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου. Τὸ νέο τεῖχος διπλασίασε τὴν καλυπτόμενη ἔκταση καὶ ἡ οἰκία τοῦ Πινδάρου ἐγίνε πρυτανεῖο (ἢ ἓνα πρυτανεῖο κατέλαβε τὴ θέση της). Ἀπὸ τὰ σχετικὰ μὲ τὴν πολιορκία ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο συνάγεται ἐπίσης σαφῶς ὅτι ἡ πόλη δὲν περιέβαλλε τὴν ἀκρόπολη στὰ νότια. Μετὰ τὴ νίκη του ὁ Ἀλέξανδρος κατεδάφισε καὶ τὸ τεῖχος μαζί μὲ τὴν πόλη ἐξαιρώντας μόνο τὰ ἱερά. Τὸ νέο τεῖχος ποῦ χτίστηκε ἀπὸ τὸν Κάσσανδρο μὲ τὴ συνδρομὴ πολλῶν ἑλληνικῶν πόλεων δὲν περιέβαλε μόνο τὴν ἀκρόπολη. Ἦταν ὀχύρωμα τῆς ἀνοικοδομημένης πόλης, αὐτὸ ποῦ μὲ δυσκολία κατόρθωσε νὰ καταλάβει ὁ Δημήτριος τὸ 291 ἢ 290 π.Χ. μετὰ ἀπὸ μακρὰ πολιορκία. Ἀπὸ τὸν Λίβιο (*perioch.* 52) μαθαίνουμε ὅτι τὸ κατεδάφισε ὁ Μόμμιος τὸ 146 π.Χ. Ἀπὸ τότε ἡ πόλη παρέμεινε ἀνοχύρωτη καὶ μετὰ ἀπὸ ἄλλα ἀτυχήματα (ἐπὶ Σύλλα) συρρικνώθηκε βαθμιαῖα στὸν χώρὸ τῆς ἀκρόπολης, τῆς Καδμείας (Φαρ. 35).

Παρὰ τὸ σαφὲς τῶν φιλολογικῶν μαρτυριῶν ἡ ὑπαρξὴ μυκηναϊκῶν ὀχυρώσεων τῆς Καδμείας εἶχε ἀμφισβητηθεῖ (Iakovidis, *VMW* E 171· Κόνσολα, *ΠρΘ* 168 καὶ σημ. 39, 40· Δημακοπούλου-Κόνσολα, *ΑΜΘ* 20· Hope-Simpson, *MG* 70· *ΜΣΕ* 13, 1979, 655· *EEBM* Αα, 1988, 11 σημ. 7), μαζί καὶ ὁ χαρακτήρας μερικῶν ἀρχαιολογικῶν δεδομένων. Οἱ νεότερες ὅμως ἔρευνες τὴν ἐπιβεβαίωσαν. Τὰ εὐρήματα τῶν πρόσφατων χρόνων ἔδειξαν ὅτι ὄχι μόνο ἡ μυκηναϊκὴ (Κερ. 300 κπ.· Sym. 29 κπ.· Φαρ. 39 κπ.· *EEBM* Αα, 1988, 89 κπ., 115 κπ.· *ΑΔ* 36, 1981, Β, 190 π.), ἀλλὰ καὶ ἡ μεσοελλαδικὴ (*EEBM* Αα, 1988, 102 σημ. 60) καὶ πιθανότατα καὶ ἡ πρωτοελλαδικὴ Θήβα διέθετε ὀχυρώσεις (*EHAU* 57 κπ.· Κόνσολα, *ΠρΑ* 61· *ΑΔ* 37, 1982, Β, 165 κπ. Πρβ. *ΑΕ* 1909, 74, 95· *EEBM* Αα, 1988, 68· Sym. 18· Φαρ. 89 κπ.). Μὲ βάση τὰ τμήματα κυκλώπειων κατασκευῶν ποῦ ἀναγνωρίστηκαν ὡς ἀνήκον-

τα στο τείχος, πλάγιες αρχαιολογικές ενδείξεις για όρισμένες θέσεις που τὰ ανασκαφικά στοιχεία έδειξαν πώς πρέπει νὰ βρίσκονταν κοντά μέσα ή κοντά έξω από τὸ τείχος καὶ τὰ έντωμεταξύ συλλεγέντα στοιχεία για τήν ιστορία τοῦ αναγλύφου τοῦ εδάφους τῆς Καδμείας, μπορέσαμε νὰ συντάξουμε έρμηνευτική πρόταση για τὴ διαδρομὴ του (Φαρ. 105 κπ.). Τὰ εὔρηματα που ἀκολούθησαν τὴν ἐπιβεβαίωσαν σὲ γενικὲς γραμμὲς (ΕΕΒΜ Αα, 1988, 89 κπ., 113 κπ.). Κατ' αὐτὴν τὸ τείχος στὰ ἀνατολικά ἀκολουθοῦσε διαδρομὴ ἀμέσως πάνω ἀπὸ τὴν ἀπότομη πλαγιά πρὸς τὸν Χρυσορρόα ἀνάμεσα σὲ σημεῖο μεταξὺ τῶν ὁδῶν Δίρκης καὶ Οἰδίποδος ὡς ἄλλα βορειότερα ἀπὸ τὴν ὁδὸ Προίτου (σημ. Βουρδουμπᾶ). Ἀπὸ ἐκεῖ ἄρχιζε νὰ στρέφει βαθμιαῖα πρὸς τὰ δυτικά καὶ ἀπὸ σημεῖο μεταξὺ τῶν ὁδῶν Πελοπίδου καὶ Πινδάρου πρέπει νὰ ἐκινεῖτο περίπου στὴ γραμμὴ τῆς ὁδοῦ Κέβητος ὡς τὴν ὁδὸ Κάδμου ἢ λίγο ἀνατολικότερα τοῦ ἄξονά της. Ἐστρεφε ἀπὸ ἐκεῖ πρὸς τὰ νότια ὡς σημεῖο μεταξὺ τῶν ὁδῶν Πλουτάρχου καὶ Οἰδίποδος καλύπτοντας τὴν κορυφὴ τοῦ πλατώματος τοῦ Πούρου που βρισκόταν ἀνατολικότερα ἀπὸ τὴ σημερινὴ πλατεία. Δὲν ἀποκλείεται στὸν χῶρο τῆς πλατείας νὰ ὑπῆρχε κάποιος προμαχῶνας. Στὴ συνέχεια μὲ ἀμβλεία γωνία ἀνέβαινε πρὸς τὰ νότιο-νοτιοανατολικά παρακολουθώντας ἀπὸ τὰ δυτικά τὴ ράχη που ἐνώνει τὸν Ποῦρο μὲ τὴν ψηλότερη κορυφὴ τῆς Καδμείας λίγο χαμηλότερα ἀπὸ τὴν ὑδροκριτικὴ, περιέβαλλε τὴν κορυφὴ αὐτὴ ἀπὸ νότια καὶ στρεφόταν πρὸς τὰ βορειοανατολικά περνώντας ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Παναγίας Λότζιας για νὰ φτάσει στὸ νότιο ἄκρο τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς ἀπὸ ὅπου ἀρχίσαμε τὴν περιγραφὴ (παρένθ. πίν.). Οἱ πρόσφατες ἀνασκαφὲς ὅμως δείχνουν ὅτι κυκλώπειο τείχος ὑπῆρχε καὶ στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ λόφου τοῦ μουσείου, διαψεύδοντας τὰ συναγόμενα τῆς προηγούμενης μελέτης που συνέπιπταν ἄλλωστε καὶ μὲ συμπεράσματα ἄλλων ἐρευνητῶν. Ἴσως ὅμως ὁ χῶρος ἀνάμεσα σὲ αὐτὸ τὸ τείχος καὶ τὴ συναγόμενη διαδρομὴ τοῦ βόρειου τείχους τῆς Καδμείας ἦταν εἶδος ὀχυρωμένης κάτω πόλης κατὰ τὸ ἀντίστοιχο τῆς Τίρυνθας. Ἐπιπλέον παραμένει πιθανὸ ὅτι τὸ βόρειο τείχος τῆς ἀκρόπολης στὰ ἀρχαῖα καὶ κλασικὰ χρόνια ἀκολουθοῦσε τὴ συναχθεῖσα διαδρομὴ καὶ ὄχι τὸ βόρειο ἄκρο τοῦ λόφου τοῦ μουσείου.

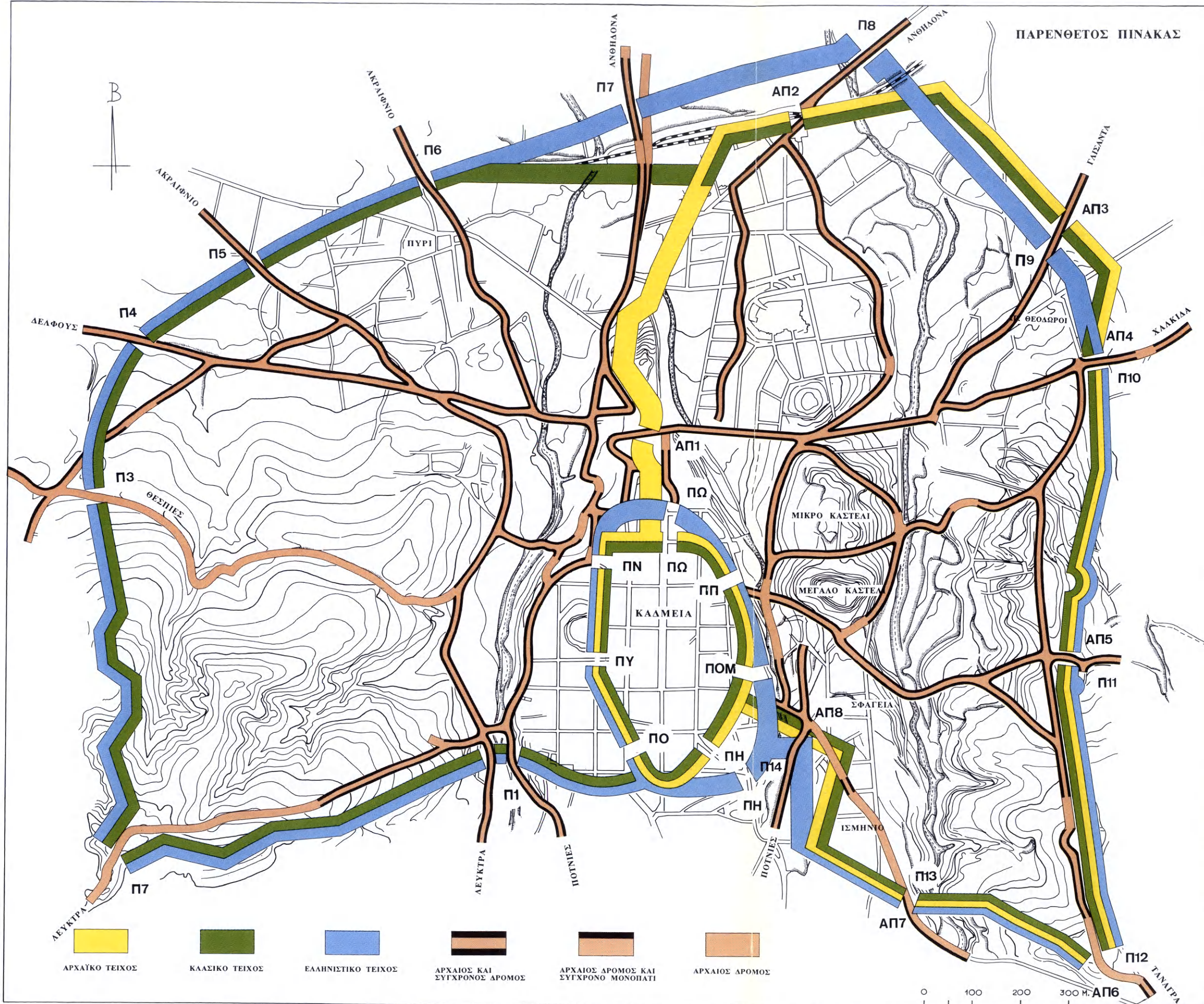
ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΠΑΡΕΝΘΕΤΟΥ ΠΙΝΑΚΑ

Σημειώνονται οἱ διαδρομὲς τῶν ἀρχαῖων, κλασικῶν καὶ ἐλληνιστικῶν ὀχυρώσεων τῆς Καδμείας καὶ τῆς κάτω πόλης, οἱ ἀρχαῖοι δρόμοι καὶ τὰ τμήματά τους που συμπίπτουν μὲ σύγχρονους δρόμους ἢ μονοπάτια, οἱ θέσεις τῶν πυλῶν τῆς Καδμείας καὶ τῆς πόλης καὶ τὸ ποῦ ὁδηγοῦν οἱ ἐξερχόμενοι δρόμοι, ἡ Καδμεία, τὸ Πυρὶ, οἱ Ἅγιοι Θεόδωροι, τὸ Μικρὸ καὶ τὸ Μεγάλον Καστέλι, τὰ Σφαγεῖα, τὸ Ἰσμήνιο.

ΑΠ1-ΑΠ8: οἱ πύλες τοῦ ἀρχαῖου περιβόλου τῆς πόλης.

Π1-Π14: οἱ πύλες τοῦ ἐλληνιστικοῦ περιβόλου τῆς πόλης.

Πύλες Καδμείας: ΠΩ: Ὠγύγαι, ΠΠ: Προϊτίδες, ΠΟΜ: Ὁμολωίδες, ΠΗ: Ἠλέκτραι, ΠΟ: Ὀγκαῖα, ΠΥ: Ὑψισται, ΠΝ: Νήμ(σ)ται.

Τὰ ἀνασκαφικά δεδομένα ἀποκάλυψαν ὅτι στὰ πρῶμα ἐλληνιστικά χρόνια, ὅταν δηλαδή ἀνοικοδομεῖται ἡ πόλη ἀπὸ τὸν Κάσσανδρο, χτίζεται καὶ στὴν Καδμεία νέο τεῖχος. Στὰ ἀνατολικά ἀκολουθεῖ χονδρικά τὴν ἴδια διαδρομὴ μὲ τὸ κυκλώπειο, στὰ νοτιοανατολικά ὅμως παρατηρεῖται σημαντικὴ ἐπέκταση τοῦ καλυπτόμενου χώρου ποὺ φτάνει ὡς σημεῖο τῆς ὁδοῦ Ἀμφίονος νοτιότερα ἀπὸ τὴν ὁδὸ Δράκου. Ἐδῶ χτίζεται τότε πύλη ποὺ δὲν εἶχε προκάτοχο στὴν ἴδια θέση. Ἡ μυκηναϊκὴ πρόδρομὸς τῆς πρέπει νὰ βρισκόταν ἀρκετὰ ψηλότερα πρὸς τὰ βορειοδυτικά. Μικρὴ ἐπέκταση πρέπει νὰ ἔγινε καὶ πρὸς τὰ βόρεια, ὅπου τὸ τεῖχος φαίνεται ὅτι θὰ περιέλαβε καὶ τὴν περιοχὴ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγ. Γεωργίου (Φαρ. 58 κπ., 109 κπ.· βλ. παρὲνθ. πίν.). Τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ ὁ διευρυμένος χώρος λογιζόταν ἀκρόπολη καὶ ὄχι πόλη ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸ ὅτι κανένα ἀπὸ τὰ πολλὰ εὐρήματα σὲ ὅλον αὐτὸν τὸν χώρο δὲν μπορεῖ μὲ ἰσχυρὴ πιθανότητα νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἀνήκει σὲ κατοικία, ὅπως ἀκριβῶς συνέβαινε καὶ μὲ τὸν καλυπτόμενο ἀπὸ τὸ κυκλώπειο γιὰ τὰ πρωιμότερα τῶν ἐλληνιστικῶν ἱστορικὰ χρόνια (Φαρ. 112 κπ.). Οἱ ἐπόμενες χρονολογικὰ βεβαιούμενες ὀχυρώσεις τῆς Καδμείας εἶναι ἀρκετὰ ὑστερότερες τῶν χρόνων τοῦ Πausanias, ὑστερορρωμαϊκῆς (*EEBM* Αα, 1988, 99 π.). Ἡ ἐρμηνευτικὴ πρόταση γιὰ τὴ διαδρομὴ τοῦ μυκηναϊκοῦ τείχους δίνει ἀνάπτυγμα ποὺ ἴσως ξεπερνοῦσε τὰ 1.500 μ., εἶναι ὅμως τὸ μικρότερο δυνατὸ μὲ βάση τὰ δεδομένα τοῦ ἀναγλύφου καὶ τῶν ἀνασκαφῶν. Τὸ ἐμβαδὸν τοῦ τειχισμένου χώρου θὰ ἦταν περίπου 130.000 τ.μ. (Φαρ. 107 π.).

γ. Οἱ πύλες τῆς Καδμείας

Τὸ πρόβλημα ἂν εἶχε πράγματι ἑπτὰ πύλες ὁ μυκηναϊκὸς περίβολος ἔχει συζητηθεῖ πολὺ. Ἄν αὐτὸ συνέβαινε, σὲ κάθε ἀνοιγμα θὰ ἀντιστοιχοῦσαν 214 μ. ἀναπτύγματος τοῦ τείχους, ὅσα δηλαδή περίπου καὶ στὴν Ἀθήνα καὶ τὶς Μυκῆνες, καὶ σαφῶς περισσότερα ἀπὸ ὅσα στὴν Τίρυνθα. Ἡ προστατευόμενη ἑκταση ποὺ θὰ ἀντιστοιχοῦσε σὲ κάθε ἀνοιγμα θὰ ἦταν πολὺ μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη στὶς τρεῖς ἄλλες ἀκροπόλεις. Ἀντίστροφη εἶναι μόνο ἡ εἰκόνα τοῦ Γλᾶ, ἀλλὰ ἐκεῖ ἴσχυαν πολὺ διαφορετικὲς συνθήκες χρήσης καὶ φυσικῶν, γεωγραφικῶν δεδομένων. Ἀξιοσημεῖωτο ἀκόμη εἶναι ὅτι τὸ πλέγμα φυσικῶν-παραδοσιακῶν διαδρομῶν, ποὺ ἀκόμα διακρίνεται κάτω ἀπὸ τὸ «ἵπποδάμειο» πολεοδομικὸ σχέδιο τῆς νέας πόλης, ὑποστηρίζει τὴν ὑπόθεση ὅτι αὐτὲς οἱ διαδρομὲς συναντοῦσαν καὶ διέκοπταν τὴ γραμμὴ τοῦ τείχους σὲ ἑπτὰ σημεία: Στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς ὁδοῦ Προίτου (σημ. Βουρδουμπᾶ), στὸ ἀντίστοιχο τῆς ὁδοῦ Οἰδίποδος, στὴν περιοχὴ τῆς Παναγίας τῆς Λότης, πολὺ κοντὰ στὰ βορειοδυτικά τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγίου Ἀνδρέα, λίγο νότια ἀπὸ τὴν ὁδὸ Πλουτάρχου (σημ. Μεταξᾶ) κοντὰ στὴ συμβολὴ τῆς μὲ τὴν Κάδμου, βορειότερα στὴν Κάδμου ἀνάμεσα στὶς συμβολές τῆς μὲ τὶς ὁδοὺς Προίτου καὶ Κέβητος, καὶ τέλος στὰ βόρεια, μᾶλλον ἀνατολικά ἀπὸ τὴν ὁδὸ Πινδάρου. Ἐφ' ὅσον δεχτοῦμε ὅτι σὲ αὐτὰ περίπου τὰ σημεία θὰ βρισκόνταν οἱ πύλες τῆς μυκηναϊκῆς ὀχύρωσης, θὰ πρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι τὴν τρίτη διαδέχτηκε ἡ ἀνεσκαμμένη πύλη στὴν ὁδὸ Ἀμφίονος καὶ τὴν ἑβδομὴ ἄλλη βορειότερα στὸ ἐλληνιστικὸ τεῖχος, ἀφοῦ ὁ καλυπτόμενος χώρος διευρύνθηκε στὶς περιοχὲς αὐτές (Φαρ. 195 κπ.· βλ. παρὲνθ. πίν.).

Τὰ ὀνόματα τῶν πυλῶν τῆς Καδμείας πού σώζονται ἀπὸ τὴ φιλολογικὴ παράδοση, χωρὶς νὰ λογαριάσουμε τὶς παραλλαγές καὶ τὰ φανταστικά τοῦ Νόννου καὶ τοῦ Ὑγίνου, εἶναι δώδεκα: Προϊτίδες, Ἠλέκτραι, Ὀμολωίδες, Νήι(σ)ται, Ὠγύγαι, Κρηναῖαι, Ὑψισται, Ἑβδομαι, Ὀγκαῖαι, Βορραῖαι, Culmina Dircaea καὶ Βοιώται. Ὅλα ἐκτὸς ἀπὸ τὸ τελευταῖο περιλαμβάνονται σὲ «καταλόγους». Ἑπτὰ ἀπὸ τὰ ἔντεκα ὁμῶς φαίνονται νὰ σχετίζονται μὲ δαιμονικὲς προσωπικότητες πού θὰ ἦταν ἐπομένως οἱ προστάτες τους. Ἀνάλυση τῶν στοιχείων δείχνει ὅτι τὸ Βορραῖαι εἶναι ἄλλο ὄνομα γιὰ τὶς Ὠγύγιες, ἐπειδὴ βρίσκονταν στὰ βόρεια, Κρηναῖαι ἢ Culmina Dircaea ὀνομάζονται οἱ Ὀγκαῖες, ἐξαιτίας τοπογραφικῶν συσχετισμῶν καὶ Ἑβδομαι εἶναι ἄλλο ὄνομα γιὰ τὶς Ὑψιστες, ἐνῶ τὸ τελευταῖο δὲν ἔχει περιγραφικὸ χαρακτήρα, ἀλλὰ ὀφείλεται στὸ ὅτι προστάτης τῆς πύλης ἦταν ὁ Ζεὺς Ὑψιστος πού λατρευόταν κοντὰ (Φαρ. 215 κπ.).

Τὰ στοιχεῖα πού διαθέτουμε ἀπὸ τὴ φιλολογικὴ παράδοση μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἀναγνωρίσουμε τὶς Ἠλέκτρες στὴν πύλη πού θὰ βρισκόταν κάπου κοντὰ στὴ Λότζια καὶ δεχόταν τὸν δρόμο ἀπὸ τὴν Ἀθήνα. Τὸ ὄνομα κληρονόμησε κατόπιν ἡ πύλη πού ἀνασκάφηκε στὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τῆς Καδμείας. Ἀπὸ τὶς Προϊτίδες ἔβγαινε ὁ δρόμος γιὰ τὴ Χαλκίδα, ἄρα ἔτσι πρέπει νὰ ὀνομαζόταν ἡ πύλη πού βρισκόταν στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς ὁδοῦ Προΐτου. Αὐτὲς οἱ δύο καὶ οἱ Νήι(σ)ται ἦταν οἱ σημαντικότερες ἀπὸ ὅλες τὶς πύλες τῆς Καδμείας. Οἱ τελευταῖες βρίσκονταν στὰ δυτικά, πάνω ἀπὸ τὸ ποτάμι, καὶ ὁ δρόμος πού ἔβγαινε ἀπὸ αὐτὲς ὁδηγοῦσε στὴ δυτικὴ Βοιωτία καὶ τὴ Φωκίδα. Πρέπει ἐπομένως νὰ ἦταν ἐκείνες βορειότερα ἀπὸ τὸν Ποῦρο, ἀνάμεσα στὶς συμβολές τῶν ὁδῶν Κέβητος καὶ Προΐτου μὲ τὴν ὁδὸ Κάδμου. Ἀπὸ τὶς λοιπές οἱ βόρειες πρέπει νὰ ἦταν οἱ Ὠγύγαι (=Βορραῖαι), ἐνῶ οἱ Ὀγκαῖαι αὐτὲς πού βρίσκονται πολὺ κοντὰ στὴν ψηλότερη κορυφὴ τοῦ λόφου, ὅπου θὰ λατρευόταν ἡ Ὀγκα, πάνω ἀπὸ τὴ σημαντικότερη κρήνη Παραπόρτι, σχεδὸν στὴν κορυφὴ τῶν πρᾶνῶν ἀνατολικά ἀπὸ τὴν Πλακιώτισσα/Δίρκη. Ἔτσι ὀνομάζονται καὶ Κρηναῖαι καὶ Culmina Dircaea. Τὰ ὀνόματα τῶν Ὑψίστων καὶ τῶν Ὀμολωίδων θὰ πρέπει νὰ μοιραστοῦν στὶς δύο πού ἀπομένουν, ἐκείνη στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς ὁδοῦ Οἰδίποδος καὶ τὴν ἀντιδιαμετρικὴ τῆς στὸ δυτικὸ τεῖχος, λίγο νότια ἀπὸ τὴν ὁδὸ Πλουτάρχου. Ὅπως θὰ δοῦμε μᾶλλον στὴν τελευταία πρέπει νὰ ἀναγνωρίσουμε τὶς Ὑψιστες, ὅποτε ἡ ἄλλη θὰ εἶναι οἱ Ὀμολωίδες (Φαρ. 220 κπ.).

δ. Τὰ τεῖχη τῆς πόλης

Παλαιότερες καὶ νεότερες παρατηρήσεις καὶ εὐρήματα μᾶς ἐπέτρεψαν τὴν ἀποκατάσταση τῆς διαδρομῆς καὶ τῶν τειχῶν τῆς πόλης μὲ τὴ βοήθεια τῶν στοιχείων τοῦ ἀναγλύφου τοῦ ἐδάφους. Ὁ ἑλληνιστικὸς περίβολος ἀκολουθοῦσε στὰ ἀνατολικά τὴν κορυφογραμμὴ ἀνάμεσα στὸ ποτάμι τοῦ Ἀη Πάννη καὶ τὸ πιὸ πέρα ρέμα τοῦ Μοσχοποδιοῦ κινούμενος στὰ περισσότερα σημεῖα λίγο ἀνατολικότερα ἀπὸ τὴν ὑδροκριτικὴ. Στὰ νότια ἔφτανε ὡς τὸν δρόμο πρὸς τὸ Μοσχοπόδι, ἐνῶ βόρεια ἀπὸ τὰ Ἀλώνια τῶν Ἀγίων Θεοδώρων ἔστρεφε πρὸς τὰ βορειοδυτικά. Τὸ βόρειο τεῖχος κάλυπτε τὴν περιοχὴ τοῦ σιδηροδρομικοῦ σταθμοῦ καὶ ἐκινεῖτο πρὸς βορειοδυτικά-δυτικά. Στὴ συνέχεια τῆς πορείας του θὰ πρέπει νὰ κάλυπτε τὴν κεντρικὴ πλατεία τοῦ Πυριοῦ ἀκολουθώντας τὴν ἴδια

κατεύθυνση ως περίπου τη συνάντησή του με τὸν παραδοσιακὸ δρόμο πρὸς τὴν Ὀγχηστό καὶ τοὺς Δελφούς. Κατόπιν πρέπει νὰ ἔστρεφε βαθμιαῖα πρὸς τὰ νότια. Τὸ τμήμα αὐτό, ἀπὸ σημεῖο ὅπου διασταυρωνόταν με τὸ ποτάμι τοῦ Ἁγ Πιάννη βόρεια ἀπὸ τὸν σταθμὸ εἶναι τὸ πιὸ ἀβέβαιο. Ἀντίθετα βέβαιη εἶναι ἡ διαδρομὴ τοῦ δυτικοῦ τείχους, ἀμέσως δυτικὰ ἀπὸ τὶς κορυφογραμμὲς στὰ δυτικὰ τῆς Πλακιώτισσας, καθὼς καὶ τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ νότιου τείχους πού ἐκινεῖτο ἐκμεταλλευόμενο τὸ φυσικὸ ἀνάγλυφο πρὸς τὸ Παραπόρτι, τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ κάλυπτε. Τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ νότιου τείχους σχημάτιζε θύλακα πού ἄφηνε ἔξω τὶς Ἡλέκτρες, κάλυπτε ὅμως τὸ Ἰσμήνιο καὶ κατόπιν κινούμενο πρὸς νοτιοανατολικά κατέληγε στὸ νότιο ἄκρο τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους (Φαρ. 142 κπ.).

Τὸ ὑστεροαρχαῖκὸ τεῖχος κάλυπτε μόνο τὸ ἀνατολικὸ μισὸ αὐτῆς τῆς περιοχῆς. Στὰ βόρεια βρισκόταν νοτιότερα ἀπὸ τὸ ἐλληνιστικὸ καὶ τὸν σιδηροδρομικὸ σταθμὸ, καὶ στὴ συνέχεια με ἀμβλεία γωνία ἡ διαδρομὴ του ἔστρεφε πρὸς τὰ νότια σχηματίζοντας τὸ δυτικὸ τεῖχος πού κάλυπτε τοὺς λόφους τοῦ Ταλάρου καὶ τοῦ μουσείου, καὶ συναντοῦσε τὸ βόρειο τεῖχος τῆς Καδμείας δυτικὰ ἀπὸ τὶς Ὠγύγιες. Πιθανῶς ὑπῆρχαν διαφορὲς στὴ διαδρομὴ ἀπὸ τὸ ἐλληνιστικὸ καὶ στὰ νότια, στὸν θύλακα κοντὰ στὶς Ἡλέκτρες, καὶ ἴσως καὶ στὰ ἀνατολικά (βλ. Φαρ. 148, 151 κπ.). Τὸ κλασικὸ τεῖχος προστέθηκε στὸ ὑστεροαρχαῖκὸ καὶ πρέπει νὰ ἀκολουθοῦσε τὴ διαδρομὴ πού διατήρησε καὶ τὸ ἐλληνιστικὸ στὰ δυτικὰ με μικρὴ μόνο παραλλαγή στὰ βόρεια (βλ. Φαρ. 153). Πρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι ὅταν χτίστηκε καταργήθηκε τὸ ὑστεροαρχαῖκὸ δυτικὸ τεῖχος. Εἶναι πιθανὸ ὅτι στὴν ἐλληνιστικὴ ἀνοικοδόμησι προστέθηκε ἓνα ὀχύρωμα πού κάλυψε εὐρεία περιοχὴ νότια ἀπὸ τὴν Καδμεία, τὸ Ἰσμήνιο καὶ τὴν ἀνάμεσά τους πύλη πρὸς τὴν Ἀθήνα. Θὰ μπορούσαμε νὰ τὸ ὀνομάσουμε προτείχισμα καὶ ὁ χώρος πού περιέλαβε δὲν φαίνεται ὅτι θὰ λογιζόταν ἀστικὸς (Φαρ. 151).

Οἱ ἀνασκαφὲς ἔδειξαν ὅτι ὁ περιβαλλόμενος ἀπὸ τὸ τεῖχος χώρος χρησιμοποιεῖται γιὰ κατοικίες καὶ στὰ ἐλληνιστικὰ χρόνια (Φαρ. 171 κπ.). Καὶ μιὰ ἀνασκαφὴ ἔδωσε ἰσχυρὰ τεκμήρια ὅτι τὸ βορειότερο τεῖχος εἶναι πράγματι ἐλληνιστικὸ ἀπορρίπτοντας τὶς θεωρίες ὅτι ἐπὶ Κασσάνδρου ἀνοικοδομήθηκε μόνο τὸ τεῖχος τῆς Καδμείας (ΑΔ 21, 1966, Β, 194 κπ.· Φαρ. 137). Στὴ δυτικὴ περιοχὴ δὲν βρέθηκαν ἀρχαῖκοι τάφοι, ἀλλὰ ἰσχυρὲς ἐνδείξεις πὼς ὅταν στὸν 5ο π.Χ. αἰῶνα ἀποφασίστηκε ἡ πρὸς τὰ ἐκεῖ ἐπέκταση τῆς πόλης ἔγινε συστηματικὴ «κάθαρση» τοῦ χώρου ἀπὸ προγενέστερες ταφές (Φαρ. 171).

ε. Οἱ πύλες τῆς πόλης

Οἱ φυσικοὶ - παραδοσιακοὶ δρόμοι πρὸς διάφορους χώρους τῆς εὐρύτερης περιοχῆς καὶ ἄλλους οἰκισμοὺς τῆς Βοιωτίας καὶ ὁμορων χωρῶν (παρένθ. πίν.) διακόπτουν τὶς διαδρομὲς τῶν ὀχυρώσεων αὐτῶν ὑποδεικνύοντας τὰ σημεῖα στὰ ὁποῖα θὰ πρέπει νὰ ἐντοπιστοῦν πύλες. Ὁ δυτικότερος ἀπὸ τοὺς δύο δρόμους πού ἔρχονται ἀπὸ τὴν Ἀθηδόνα, οἱ δύο δρόμοι ἀπὸ τὸ Ἀκραιφνιο, ὁ δρόμος ἀπὸ τοὺς Δελφούς καὶ τὴν Ὀγχηστό, δηλαδὴ ἡ «Βοιωτία ὁδός», ὅπως καὶ ἐκεῖνος ἀπὸ τὶς Θεσπιές καὶ οἱ δύο ἀπὸ τὰ Λεῦκτρα καὶ ἀκόμα ἓνας ἀπὸ τὶς Ποτνιές ἐνώνονται μεταξὺ τους καὶ εἰσχωροῦν στὴν περιοχὴ τῆς

ἀρχαϊκῆς πόλης ἀπὸ σημεῖο μεταξὺ τῶν λόφων τοῦ μουσείου καὶ τοῦ Ταλάρου. Ἐδῶ ὁ ὑστεροαρχαϊκὸς περίβολος πρέπει νὰ διέθετε πολὺ σημαντικὴ πύλη πού πολλὲς ἐνδείξεις μᾶς ὀδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ταυτίζεται μὲ τὶς γνωστὲς ἀπὸ φιλολογικὴ πηγὴ Βοιωτίες πύλες (Φαρ. 194, 229 π.). Ὁ ἴδιος περίβολος φαίνεται ὅτι διέθετε ἀκόμη ἑπτὰ πύλες. Ἡ μία βρισκόταν στὸ βόρειο τεῖχος δεχόμενη τὴν ἀνατολικότερη ὁδὸ τῆς Ἀνθηδόνας, ἄλλη στὸ βορειοανατολικὸ τμήμα του, ὅπου περνοῦσε ἡ ὁδὸς ἀπὸ τὸν Γλισάντα, ἀκολουθοῦσε στὸ βόρειο τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ τεύχους ἢ πύλη γιὰ τὴ Χαλκίδα, νοτιότερα πρέπει νὰ βρισκόταν ἄλλη πύλη μικρότερης σημασίας πού δεχόταν δρόμο ὁ ὁποῖος ἐξασφάλιζε τὴν ἐπικοινωνία μὲ τὴν ἀνατολικὴ λοφώδη περιοχὴ, καὶ στὴ νοτιοανατολικὴ γωνία θὰ βρισκόταν πύλη πού δεχόταν τὸν δρόμο τῆς Τανάγρας. Κατάλοιπα, τὰ ὁποῖα ὅμως μᾶλλον ἀνήκουν στὴν ἑλληνιστικὴ διάδοχό της, ἔχουν ἐντοπιστεῖ. Ἐνας κλάδος τοῦ ἴδιου δρόμου συνέχιζε παρατρέχοντας ἐξωτερικὰ τὸ νότιο τεῖχος, περνοῦσε τὸν Ἴσμηνὸ καὶ εἰσχωροῦσε στὴν τειχισμένη περιοχὴ ἐκεῖ πού πρέπει νὰ βρισκόταν τὸ νοτιοανατολικὸ ἄκρο τοῦ Ἴσμηνίου ἱεροῦ, ὅπως θὰ δοῦμε. Δυτικὰ θὰ βρισκόταν ἢ πύλη πού δεχόταν τὸν δρόμο ἀπὸ τὶς Ἐλευθερὲς καὶ τὴν Ἀθῆνα μέσα στὸν θύλακα μεταξὺ Ἴσμηνίου καὶ Καδμείας (Φαρ. 186 π.).

Ἡ κλασικὴ ἐπέκταση τοῦ περιβόλου ὀδήγησε στὴν κατάργηση τῶν Βοιωτίων πυλῶν, ἀλλὰ πρέπει νὰ πρόσθεσε στίς λοιπὲς ἀκόμη ἑπτὰ. Στὸ δυτικὸ μέρος τοῦ νότιου τεύχους, κοντὰ στὸ Παραπόρτι εἰσχωροῦν στὴν περιοχὴ τῆς πόλης ἓνας δρόμος ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ ὄχθη τοῦ ποταμοῦ πού ἔρχεται ἀπὸ τὶς Ποτνιὲς καὶ ἓνας ἀπὸ τὴ δυτικὴ πού ἔρχεται ἀπὸ τὰ Λεῦκτρα. Θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε πὼς κάποια διευθέτηση ἐπέτρεπε καὶ στοὺς δύο νὰ περνοῦν ἀπὸ τὴν ἴδια πύλη ἢ ἴσως δίπτυλο. Στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία εἰσχωροῦσε ὁ ὀρεινὸς δρόμος ἀπὸ τὰ Λεῦκτρα καὶ ἐδῶ ἐπίσης εἶχαν παλαιότερα παρατηρηθεῖ κατάλοιπα, ὅπως φαίνεται τῆς ἑλληνιστικῆς διαδόχου τῆς πύλης. Στὸ δυτικὸ τεῖχος ἐρχόταν πρῶτα ὁ δρόμος ἀπὸ τὶς Θεσπιὲς καὶ βορειότερα ὁ δρόμος τῆς Ὀγχηστοῦ. Στὰ βορειοδυτικὰ θὰ πρέπει νὰ προστέθηκαν δύο πύλες γιὰ νὰ περάσουν οἱ δύο δρόμοι τοῦ Ἀκραιφνίου καὶ στὰ βόρεια ἀκόμα μία πού δεχόταν τὸν δυτικότερο ἀπὸ τοὺς δύο δρόμους τῆς Ἀνθηδόνας (Φαρ. 186 κπ.).

Τὸ ἑλληνιστικὸ τεῖχος πρέπει νὰ διέθετε καὶ πάλι δεκατέσσερις πύλες πού δέχονταν τοὺς ἴδιους ἄξονες στὰ ἴδια ἢ λίγο διαφορετικὰ σημεῖα, ὅπου ἐμφανίζονται ἀποκλίσεις ἀπὸ τὴ διαδρομὴ τοῦ προγενέστερου τεύχους. Στὸ ὄχυρῶμα πού ἔκλεισε τὴ νότια περιοχὴ, τὸ προτεῖχισμα, θὰ πρέπει νὰ ὑπῆρχαν τουλάχιστον δύο πύλες ἀπὸ τὶς ὁποῖες θὰ περνοῦσαν οἱ δρόμοι πού ἔρχονταν ἀπὸ τὶς Ἐλευθερὲς καὶ τὶς Ποτνιὲς (Φαρ. 192)³.

3. Στὴ διερεύνηση τῶν προβλημάτων τῶν σχετικῶν μὲ τὶς ὀχυρώσεις τῆς ἀκρόπολης καὶ τῆς πόλης εἶναι ἀφιερῶμένο τὸ προηγούμενο βιβλίον πού κυκλοφόρησε τὸ 1988 μὲ τὸν τίτλο *Θήβα Α*. Στὸ κεφάλαιο I.1 ἐκτίθενται καὶ ἐξετάζονται οἱ φιλολογικὲς μαρτυρίες γιὰ τὶς ὀχυρώσεις τῆς Καδμείας, στὸ I.2 οἱ φιλολογικὲς μαρτυρίες γιὰ τὶς ὀχυρώσεις τῆς πόλης. Τὸ κεφάλαιο II εἶναι ἀφιερῶμένο στίς ἀρχαιολογικὲς

μαρτυρίες γιὰ τὰ τεῖχη τῆς Καδμείας, τὰ προϊστορικὰ καὶ τὰ νεότερα, καθὼς καὶ στὴ μορφή καὶ τὴν ἐξέλιξη τοῦ ἀναγλύφου της. Στὸ κεφάλαιο III ἐξετάζονται τὰ προβλήματα τῶν διαδρομῶν τῶν ὀχυρώσεων τῆς Καδμείας, πρῶτα τῶν προϊστορικῶν (ὅπου ἐκτίθενται καὶ κρίνονται οἱ παλαιότερες θεωρίες, τὰ δεδομένα καὶ οἱ θεωρίες γιὰ πρωτοελλαδικὲς καὶ μεσοελλαδικὲς ὀχυρώσεις, ἡ θεωρία τοῦ Συμεώνογλου περὶ

ζ. Ἡ μέθοδος. Ἡ μαρτυρία τοῦ Πausανία

Στὴν προσπάθεια πὺν ἀκολουθεῖ νὰ ἐξετάσουμε τὰ προβλήματα μνημειακῆς τοπογραφίας τῆς ἀρχαίας Θήβας, νὰ ἐπιχειρήσουμε δηλαδὴ τὸν ἐντοπισμὸ τῶν μνημείων καὶ τὴ διαφώτιση τῶν σχετικῶν μὲ αὐτὰ προβλημάτων, θὰ χρησιμοποιήσουμε ὡς κύριο ὁδηγὸ μας τὸ κείμενο τοῦ Πausανία, προσθέτοντας στὶς πληροφορίες του καὶ ὅποια ἄλλα στοιχεῖα ὑπάρχουν σήμερα, φιλολογικὰ καὶ ἀρχαιολογικὰ.

Ὁ Πausανίας ὁργάνωσε τὴν ἔκθεση τῶν *Βοιωτικῶν* μὲ κέντρο τὴ Θήβα. Δὲν μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἐπισκέφτηκε τοὺς χώρους καὶ τὶς θέσεις πὺν ἀναφέρει μὲ τὴ σειρά τὴν ὁποία ἀκολουθεῖ στὴν ἔκθεση, γιατί αὐτὸ θὰ σήμαινε ὅτι τὴν ἴδια τὴ Θήβα τὴν ἐπισκέφτηκε τρεῖς φορὲς καὶ στὴν κάθε μία ἔβλεπε ἄλλα ἀπὸ τὰ ἀξιοθέατα ἢ ἀξιόμνη-

ῥοθῶν, καὶ διατυπώνεται ἡ δική μου ἐρμηνευτική πρόταση) καὶ κατόπιν τῶν ὁχυρώσεων τῆς 1ης π.Χ. χιλιετίας. Τὸ κεφάλαιο IV ἀφιερώνεται στὰ θέματα τῶν τειχῶν τῆς κάτω πόλης. Ἐξετάζονται οἱ πληροφορίες γιὰ τὰ κατάλοιπά τους καὶ διερευνᾶται ἡ διαδρομὴ τους. Ἐκτίθενται ἀκολουθῶς οἱ πλάγιες ἀρχαιολογικὲς ἐνδείξεις. Στὸ κεφάλαιο V διερευνῶνται οἱ ὑπάρχουσες φυσικὲς-παραδοσιακὲς διαδρομὲς (δρόμοι) καὶ βάσει αὐτῶν ἐντοπίζονται οἱ κατὰ προσέγγιση θέσεις τῶν πυλῶν στὶς διάφορες φάσεις. Τὸ τελευταῖο κεφάλαιο VI εἶναι ἀφιερωμένο στὶς πύλες τῆς Καδμείας. Πὺν ἀνῆκαν οἱ μυθικὲς πύλες, ὁ ἀριθμὸς τους, οἱ θέσεις τους, μὲ χρῆση τῶν ἐνδείξεων τῶν παραδοσιακῶν διαδρομῶν, τὰ ὀνόματα καὶ ἡ κατανομή τους καὶ τέλος τὸ πρόβλημα τῶν Βοιωτῶν πυλῶν πὺν καταλήγω ὅτι ἀνῆκαν στὸν ὑστεροαρχαϊκὸ περίβολο τῆς πόλης.

Ὁ Χ. Πιτερὸς (*EEBM* Αα, 1988, 101) ἀμφισβήτησε τὴν ἀποψή μου γιὰ τὴ θέση τοῦ τείχους στὴν περιοχὴ τοῦ Πούρου καὶ παρατήρησε ἐπίσης ὅτι οἱ τοῖχοι πὺν ἔχουν βρεθεῖ στὸ οἰκόπεδο Ἰωάννου, στὰ δυτικά, ἔχουν μικρὸ πλάτος, μόνο 2 μ., ἐνῶ τὸ πλάτος τοῦ τείχους ὑπολογίζεται κατὰ μέσο ὄρο σὲ 4-4.20 μ. Ὡς πρὸς τὸ πρῶτο πρέπει νὰ ἐπισημάνω ὅτι ποτὲ δὲν ὑποστήριξα πὺς τὸ τείχος δὲν περιλάμβανε τὸν Πούρο. Ὑποστήριξα μόνο ὅτι θὰ περνοῦσε πιὸ κοντὰ στὴν κορυφή του, ἡ ὁποία βρίσκεται ἀνατολικότερα ἀπὸ τὴν ὁδὸ Κάδμου (Φαρ. 73, 85). Ὡς πρὸς τὸ δεύτερο νὰ παραπέμψω σὲ αὐτὰ πὺν σημείωσα σχετικὰ: «ἀκριβέστερα τόσο πλάτος (λίγο μικρότερο τῶν 2 μ.) ἔμεινε μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν λίθων πὺν βρίσκονταν ψηλότερα καλύπτοντας ὅλο σχεδὸν τὸν ἀνασκαφικὸ τομέα καὶ ἦταν χαλαροὶ ἀρκετά,

ὥστε νὰ δίνουν τὴν ἐντύπωση ὅτι προέρχονται ἀπὸ πεσμένο τοῖχο. Τὸ ἀρχικὸ ὅμως πλάτος τοῦ τοίχου πρέπει νὰ ἦταν μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ πλάτος τοῦ Β. ἄκρου του πὺν... ἦταν 2.60 μ.» (Φαρ. 44). Ὅταν τὰ ἔγραφα αὐτὰ θεώρησα ὅτι γίνεται σαφὲς πὺς τὸ πάχος δὲν εἶναι γνωστὸ καὶ πάντως εἶναι μεγαλύτερο ἀπὸ 2.60 μ. Ἀφοῦ ὅμως φαίνεται ἀναγκαῖο, ἄς γίνω σαφέστερος: Ὅταν ἔκανα τὴν ἀνασκαφὴ δὲν κατανόησα ὅτι οἱ πέτρες πὺν κάλυπταν σχεδὸν ὅλο τὸν ἀνασκαφικὸ τομέα δὲν προέρχονταν κατὰ κύριο λόγο ἀπὸ πεσμένο τοῖχο, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ γέμισμα τοῦ τείχους, τοῦ ὁποίου ἡ ἐσωτερικὴ, ἀνατολική, ὄψη δὲν ἐντοπίστηκε.

Τὰ ἀνασκαφικὰ εὐρήματα τῶν Πιτεροῦ καὶ Ἀραβαντινοῦ ἔδειξαν ὅτι τὸ νεότερο ἀνατολικὸ τείχος τῆς ἀκρόπολης πέρασε ἀλλοῦ μὲν λίγο ἀνατολικότερα ἀπὸ τὸ προϊστορικὸ, ὅπως εἶχα ὑποθέσει, ἀλλοῦ στὴν ἴδια ἀκριβῶς θέση καὶ ἀλλοῦ λίγο δυτικότερα. Ὁ Ἀραβαντινὸς ὅμως (*EEBM* Αα, 1988, 126 π.) ἐπιμένει ὅτι καὶ στὸ νότιο μέρος του ἀκολουθοῦσε τὴν ἴδια περίπου διαδρομὴ μὲ τὸ ὑστερότερο, μολονότι τὰ στοιχεῖα πὺν προσκόμιζε ὁ Κεραμόπουλλος γιὰ νὰ ὑποστηρίξει τὴν παλαιότερη αὐτὴ ἀποψη δὲν εἶναι καθόλου πειστικὰ (Κερ. 15, 26, 41 π.), ὁ ἴδιος εἶχε ἐπιφυλαχτεῖ σχετικὰ (Κερ. 26, 306) καὶ ἐν τέλει μᾶλλον μαρτυροῦν τὸ ἀντίθετο.

Μὲ τὰ λίγα στοιχεῖα πὺν ὑπῆρχαν εἶχα χρονολογήσει τὸ μυκηναϊκὸ τείχος στὴν ΥΕ ΠΙΑ2 περίοδο (Φαρ. 107). Τὰ δεδομένα τῆς ἀνασκαφῆς ἐπέτρεψαν στὸν Ἀραβαντινὸ νὰ τὸ χρονολογήσει στὴν ἀρχὴ τῆς ΥΕ ΠΙΒ1 ἢ ἀνάμεσα σ' αὐτὴ καὶ τὴν προηγούμενὴ τῆς ΥΕ ΠΙΑ2 (δ.π. 130).

μόνευτα ἐκεῖ. Ἡ διάταξη τῆς ὕλης ποὺ ἀφορᾷ τὴ Θήβα δὲν συνδέεται μόνο μετὰ τὴν ὁργάνωση τοῦ κεμένου τῶν *Βοιωτικῶν*, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὸν συνολικὸ σχεδιασμὸ τοῦ ἔργου του. Ἀποφάσισε δηλαδὴ νὰ ἐκθέσει τὰ σχετικὰ μετὰ τὴ Βοιωτία ξεκινώντας ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ καὶ καταλήγοντας σὲ σημεῖο ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ τοῦ χρησιμεύσει ὡς ἀφετηρία γιὰ τὰ *Φωκικά*. Στὸ 38.8 τῶν *Ἀττικῶν* εἶχε σημειώσει ὅτι ἀπὸ τὴν Ἐλευσίνα πηγαίνοντας κανεῖς στὴ Βοιωτία συναντᾷ τις Ἐλευθερὲς καὶ ἀκόμη ὅτι ἡ ὁμορος πρὸς τὴν Ἀττικὴ βοιωτικὴ περιοχὴ εἶναι ἐκείνη τῶν Πλαταιῶν. Στὴ συνέχεια, στὸ 39.1, σημείωσε ὅτι ἄλλος δρόμος ἀπὸ τὴν Ἐλευσίνα πηγαίνει στὰ Μέγαρα. Σὲ αὐτὴ τὴν κατεύθυνση συνέχισε τὴν ἐκθέσιν του καὶ ἔτσι «φυσιολογικὰ» ἀκολούθησαν τὰ βιβλία γιὰ τὴν Πελοπόννησο. Ἀρχίζει κατόπιν τὰ *Βοιωτικά* ἐπανασυνδεόμενος μετὰ τὰ προηγούμενα: *Ἀθηναῖοις δὲ ἡ Βοιωτία καὶ ἄλλα τῆς Ἀττικῆς ἐστὶν ὁμορος, πρὸς δὲ Ἐλευθερῶν οἱ Πλαταιεῖς* (9 1.1).

Ἀρχίζει ἔτσι νὰ ἀναφέρει τὰ ἀξιωματικὰ τῆς Πλαταιίδας, τῶν Πλαταιῶν καὶ τῆς διαδρομῆς ἀπὸ τις Πλαταιεῖς πρὸς τὴ Θήβα (9 2 κπ.), κάνοντας καὶ μιὰ παρέκβαση ὡς τὴ Σκῶλο (9 4.1). Ἐπανέρχεται ὅμως στὸν δρόμο Πλαταιῶν-Θήβας καὶ σημειώνει ὅτι αὐτὸς συναντᾷ τὰ ἐρείπια τῶν Ποτνιῶν δέκα τὸ πολὺ στάδια πρὶν νὰ φτάσει κανεῖς στὴν πόλη (9 8.1). Ἀκολούθως ἀναφέρει τὰ ἀξιωματικὰ στὴ διαδρομὴ Ποτνιῶν-Ἡλεκτρῶν πυλῶν (9 8.3-10.1), σὲ σχέση μετὰ τις ὁποῖες στὴ συνέχεια τοπογραφεῖ, δεξιὰ μὲν τὸν Ἰσμήνιο λόφο καὶ πρὸ πάντων τὴν κρήνη τοῦ Ἄρεως (9 10.2-6), ἀριστερὰ δὲ τὰ ἐρείπια τῆς οἰκίας τοῦ Ἀμφιτρυῶνος καὶ τὰ σχετιζόμενα τοπογραφικὰ καὶ θεματολογικὰ μνημεῖα, μετὰ τελευταῖο τὸν βωμὸ τοῦ Σποδίου Ἀπόλλωνος *ὑπὲρ τὸν σωφρομιστῆρα λίθον* (9 11.1-7). Ἀναφέρει μετὰ τὸν βωμὸ τῆς Ὀγκας (9 12.1-2), καὶ εὐθύς, χωρὶς δήλωση διαδρομῆς, ἐκθέτει ὅσα θεωρεῖ σημαντικὰ γιὰ τὴν ἀγορὰ καὶ τὰ μνημεῖα τῆς (9 12.3-6, 15.6-16.6). Ἐρχεται στὴ συνέχεια, πάλι χωρὶς νὰ δηλώσει κάποια τοπογραφικὴ συνάφεια, σὲ μιὰ ὁμάδα μνημείων ποὺ σημειώνει πῶς βρίσκονται κοντὰ στὶς Προϊτίδες (9 16.6-17.3). Χαλαρὰ συνδέει μετὰ αὐτὴ τὸν τύμβο τῶν Ζήθου καὶ Ἀμφίονος (9 16.4-7). Ἀναφέρεται ἀκολούθως στὸν δρόμο ποὺ βγαίνει ἀπὸ τις Προϊτίδες καὶ πηγαίνει στὴ Χαλκίδα καὶ πάνω σ' αὐτὸν ἡ πολὺ κοντὰ του μνημονεύει μερικὸς ἡρωικοὺς τάφους, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους ὁ τελευταῖος, ἐκεῖνος τοῦ Τειρεσία, ἀπέχει ἀπὸ τὸν προηγούμενό του, τῶν γιῶν τοῦ Οἰδίποδος, δεκαπέντε στάδια (9 18.1-5). Βρίσκεται ἔτσι ἤδη ἀρκετὰ μακριὰ ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη.

Πρὶν ὅμως συνεχίσει τὴν ἐπίσκεψιν τῆς χώρας σὲ συνάρτηση μετὰ αὐτὴ τὴ διαδρομὴ, ἐπανέρχεται σὲ κάποια μνημεῖα τῆς Θήβας συσχετίζοντάς τα ὄχι τοπογραφικὰ, ἀλλὰ θεματικά, ὅπως φαίνεται, μετὰ τὰ ἀμέσως προηγούμενα, ἐπειδὴ καὶ αὐτὰ εἶναι ἡρωικοὶ τάφοι. Τοπογραφικὰ τὰ συνδέει μετὰ τὴν Οἰδιποδία κρήνη καὶ τὴν πηγὴ τῆς, χωρὶς ὅμως νὰ δηλώνει ποῦ βρίσκεται ἡ τελευταία. Τὸ ὑπαινίσσεται μόνο γράφοντας ὅτι σ' αὐτὴ κατὰ τὴν παράδοση ὁ Οἰδίπους πλύθηκε ἀπὸ τὰ αἵματα τοῦ φόνου τοῦ Λαῖου (9 18.6). Ἄρα θὰ βρισκόταν κοντὰ στὸν δρόμο ποὺ ἐρχόταν ἀπὸ τοὺς Δελφούς. Καὶ τὴ διαδρομὴ αὐτὴ δὲν σχεδίαζε νὰ τὴ χρησιμοποιήσῃ γιὰ τὴν ὁργάνωση τῆς ὕλης του.

Μᾶς ἐπαναφέρει ἔτσι κατόπιν στὴ διαδρομὴ μετὰ τὴν ὁποία συσχέτισε τὸν τάφο τοῦ Τειρεσία μετὰ τὴ χαρακτηριστικὴ ἐκφραση *ἐπὶ ταύτῃ τῇ λεωφόρῳ* (9 19.1) καὶ γράφει γιὰ τὴν Τευμησσό, τὸν Γλισάντα, τὸν Ὑπατον, τὸ Ἄρμα, τὴ Μυκαλησσό, τὴν Αὐλίδα, τὸ Δήλιον, τὴν Τάναγρα (9 19.1-22.4). Στρέφεται κατόπιν *ἀριστερά*, ἐκθέτει τὰ περὶ Ἀνθηδόνης (9 25.5-6) καὶ ἀπὸ ἐκεῖ μᾶς γυρίζει πίσω πρὸς τὴ Θήβα ἀπὸ ὅπου ἀρχίζει ὁ δρόμος γιὰ τὸ

Ἀκραίφνιο. Προσεγγίζοντας τὴν πόλιν, σὲ χῶρο καὶ πάλι ἔξω ἀπὸ τὶς Προιτίδες, ἀναφέρει μιὰ ομάδα μνημείων μὲ τελευταῖο τὸν ἱππόδρομο ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀρχίζει ὁ δρόμος τοῦ Ἀκραίφνιου (9 23.1-5). Ἀκολουθῶς σημειώνει τὰ σχετικὰ μὲ τὴν πόλιν αὐτὴ καὶ τὸ ἱερὸ τοῦ Πτώου, συνεχίζει πρὸς πέρα μὲ τὴν Λάρυμνα καὶ μετὰ (9 23.5-7), πάλι ἀπὸ τὸ Ἀκραίφνιο, ἔρχεται πρὸς τὴν Κωπαῖδα, γράφει γιὰ τὶς Κῶπες, τοὺς Ὀλμωνες, τὴν Ὑηττό, τοὺς Κύρτωνες, τὴν Κορσεῖα καὶ τέλος τῆς Ἀλῆς στὰ ὄρια μὲ τὴν Λοκρίδα (9 24).

Πὰ νὰ ὁλοκληρώσει τὴν ἔκθεση τῶν βουλευτικῶν θεμάτων ἀρχίζει καὶ πάλι ἀπὸ τὴ Θήβα καὶ εἰδικὰ ἀπὸ τὶς Νήιτες πύλες, μὲ τὶς ὁποῖες συνδέει μιὰ ομάδα ἀξιοθεάτων (9 25.1-2). Ἀκολουθεῖ μιὰ δευτέρη ομάδα πρὸς συσχέτιζται μὲ τὴν ἐκεῖ διάβαση τῆς Δίρκης (9 25.3) καὶ μιὰ τρίτη πρὸς συνδέεται μὲ τὸν δρόμο πρὸς τὸ Καβεῖριο, προφανῶς μετὰ ἀπὸ τὴν διάβαση τοῦ ποταμοῦ (9 25.4). Στὴ συνέχεια ἀναφέρεται στὸ Καβεῖριο, τὸ ὄρος τῆς Σφίγγας καὶ τὴν Ὀγχηστό (9 25.5-26.5). Μετὰ, καὶ πάλι κινώντας ἀπὸ τὸ Καβεῖριο, προχωρεῖ στὴν ἀναφορὰ τῶν Θεσπιῶν, τοῦ Ἑλικῶνος, τῆς Κρεῦσιδος (9 26.6-32.1) καὶ πρὸς πέρα, μὲ θαλάσσια διαδρομὴ, τῆς Θίσβης καὶ τῆς Τίφας (9 32.2-4). Σὲ συνάρτηση μὲ ἄλλη διαδρομὴ, πρὸς ξεκινάει ἐπίσης ἀπὸ τὶς Θεσπιές, ἀναφέρεται ἀκολουθῶς στὴν Ἀλίαρτο, τὶς Ἀλαλκομενές, τὴν Κορώνεια, τὸν Ὀρχομενόν, τὴν Ἀσπληδόνα, τὴν Λεβάρεια καὶ τέλος τὴν Χαιρώνεια (9 32.5-41.7). Ἔτσι μετὰ τὰ τρία πρῶτα κεφάλαια τῶν *Φωκικῶν* πρὸς ἀσχολοῦνται μὲ τὴν ἱστορία, ἀρχίζει τὸ τέταρτο μὲ τὴν φράση: *τούτοις μὲν δὴ τοιαῦτα ἐς μνήμην, στάδια δ' ἐκ Χαιρωνείας εἴκοσιν ἐς Πανοπέας ἐστὶ πόλιν Φωκίων* (10 4.1).

2. ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΟΤΝΙΕΣ ΣΤΙΣ ΗΛΕΚΤΡΕΣ (εἰκ. 1)

ΠΟΤΝΙΑΙ, ΑΛΣΟΣ ΔΗΜΗΤΡΟΣ ΚΑΙ ΚΟΡΗΣ, ΜΕΓΑΡΑ, ΝΑΟΣ ΔΙΟΝΥΣΟΥ ΑΙΓΟΒΟΛΟΥ, ΦΡΕΑΡ, ΑΜΦΙΑΡΕΙΟ, ΚΝΩΠΟΣ, ΣΧΙΣΤΗ ΟΔΟΣ, ΤΑΦΟΣ ΛΑΪΟΥ, ΧΡΥΣΟΡΡΟΑΣ, ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΙ ΤΑΦΟΙ, ΗΡΩΟ ΛΕΥΚΟΘΕΑΣ, ΥΔΡΑΓΩΓΕΙΑ

Ἀπὸ τὶς δύο κυριότερες ἐργασίες μὲ τὶς ὁποῖες εἶναι ὑποχρεωμένος σήμερα νὰ συν-
διαλέγεται ὁποῖος ἐπιχειρεῖ νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ προβλήματα μνημειακῆς τοπογρα-
φίας τῆς ἀρχαίας Θήβας, τὴν παλαιότερη τοῦ Κεραμόπουλλου (Κερ.) καὶ τὴν πρόσφατη
τοῦ Συμεώνογλου (Sym.) μόνο ἢ δεύτερη περιλαμβάνει καὶ τὴν ἐξέταση τῶν θεμάτων πού
σχετίζονται μὲ τὶς Ποτνιές (Sym. 134, 174 κπ.). Καὶ πολὺ σωστά, ἀφοῦ μὲ τὴ σημερινή
τουλάχιστον ἀντίληψη, ὁ οἰκισμὸς πού ἀπεῖχε λιγότερο ἀπὸ 1.800 μ. ἀπὸ τὰ τείχη τῆς
πόλης πρέπει νὰ λογίζεται τμῆμα τοῦ οἰκιστικοῦ συγκροτήματος. Ὁ Κεραμόπουλλος
μόνο ἀκροθιγῶς ἄπτεται τοῦ θέματος μὲ στόχο νὰ ἐντοπίσει ποιὸ δρόμο ἀκολουθεῖ ἀπὸ
ἐκεῖ ὁ Πausanίας, ὥστε νὰ μπορέσει νὰ ἀναζητήσῃ τὴ θέσιν τοῦ Ἀμφιαρείου, τὸ ὁποῖο
ὁ Περικλητὴς συναρτᾷ μὲ αὐτὴ τὴ διαδρομὴ (Κερ. 260 π., 266 π., 312).

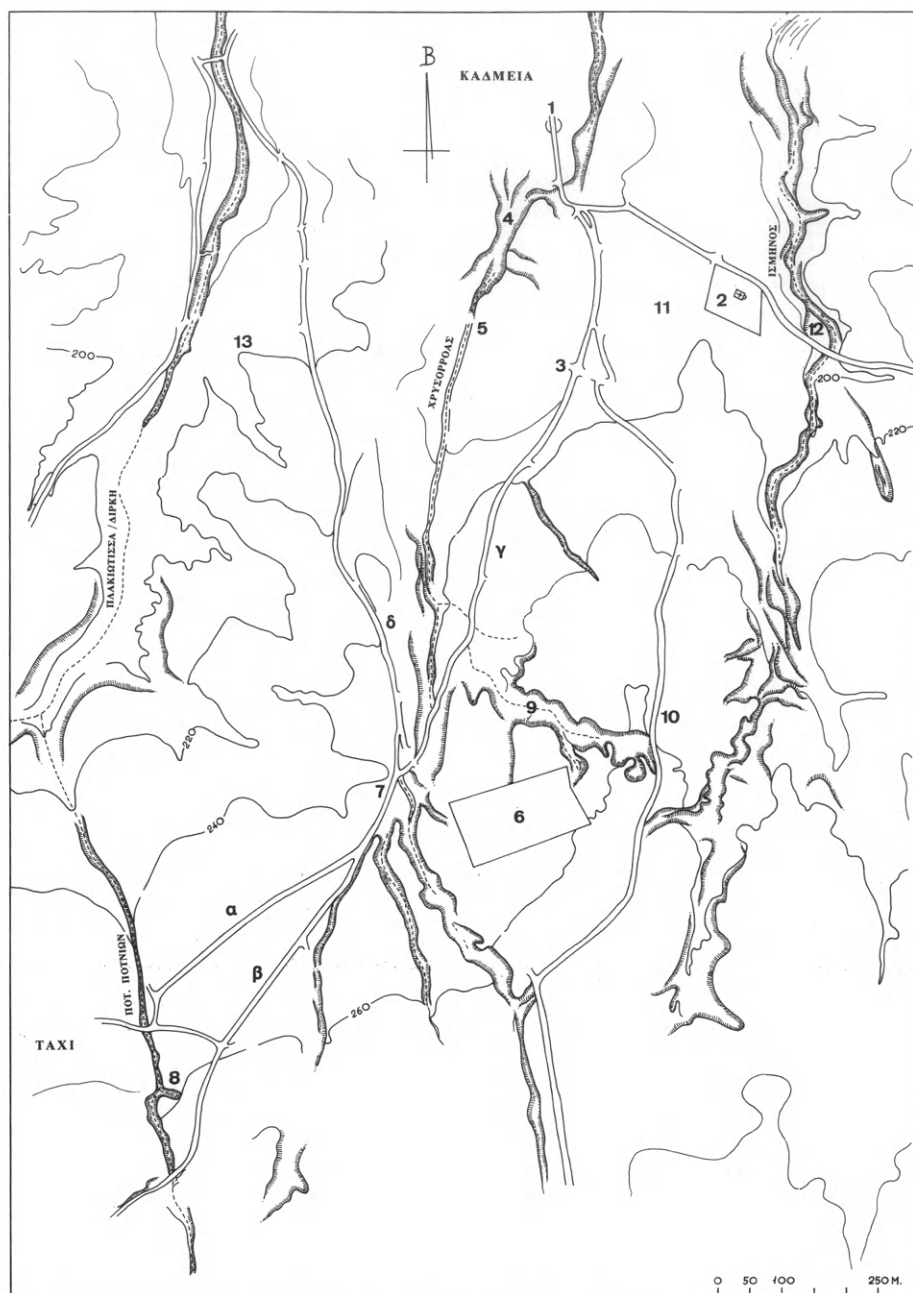
Τὰ σχετικὰ ἐδάφια τοῦ Πausanίας εἶναι (9 8.1-2): *Διαβεβηκότι δὲ ἤδη τὸν Ἀσωπὸν καὶ
τῆς πόλεως δέκα μάλιστα ἀφεστηκότι σταδίου Ποτνιῶν ἐστὶν ἐρεῖπια καὶ ἐν αὐτοῖς ἄλσος
Δήμητρος καὶ Κόρης. Τὰ δὲ ἀγάλματα ἐν τῷ ποταμῷ τῷ παρὰ τὰς Ποτνιαῖς** τὰς θεὰς
ὀνομάζουσι (διορθώνεται συνήθως ἐπὶ τῷ ποταμῷ τῷ παρὰ τὰς Ποτνιαῖς <ποτνιαῖδας>
θεὰς ὀνομάζουσι ἢ ... <ποτνιαῖς> θεάς... Ὁ Παπαχατζῆς προτείνει καὶ τὴ δυνατότητα: τὰ
ἀγάλματα ἐν τῷ ποταμῷ τῷ παρὰ τὰς Ποτνιαῖς <λοῦνουσι ποτνιαῖς δὲ> τὰς θεὰς ὀνομά-
ζουσι). Ἐν χρόνῳ δὲ εἰρημένῳ δρῶσι καὶ ἄλλα... καὶ ἐς τὰ μέγαλα καλούμενα ἀφιδῶν ὅς
τῶν νεογνῶν... Ἐνταῦθα καὶ Διονύσου ναὸς ἐστὶν αἰγοβόλου... ἀφίκετο ἵαμα ἐκ Δελφῶν
τῷ Διονύσῳ θύειν παῖδα ὥραϊον· ἔτεσι δὲ οὐ πολλοῖς ὕστερον τὸν θεὸν φασὶν αἶγα ἱερεῖον
ὑπαλλάξαι σφίσιν ἀντὶ τοῦ παιδός. Δείκνυται δὲ ἐν Ποτνιαῖς καὶ φρέαρ· τὰς δὲ ἵππους
τὰς ἐπιχωρίους τοῦ ὕδατος πιούσας τούτου μανῆναι λέγουσιν. Ἐδῶ πρέπει νὰ συνεξετά-
σουμε καὶ τὰ λεγόμενα ἀμέσως μετὰ (9 8.3): ἐκ δὲ τῶν Ποτνιῶν ἰοῦσιν ἐς Θήβας ἐστὶν ἐν
δεξιᾷ τῆς ὁδοῦ περίβολός τε οὐ μέγας καὶ κίονες ἐν αὐτῷ· διαστήναι δὲ Ἀμφιαράῳ τὴν
γῆν ταύτη νομίζουσιν, ἐπιλέγοντες καὶ τάδε ἔτι, μήτε ὄρνιθας ἐπὶ τῶν κίωνων καθέζεσθαι
τούτων μήτε πόαν τὴν ἐνταῦθα μήτε ἡμέρον ζῶον μήτε τῶν ἀγρίων νέμεσθαι.*

α. Οἱ ἀπόψεις Κεραμόπουλλου

Κατὰ τὸν Κεραμόπουλλο ὁ Πausanίας μπῆκε στὴ Θηβαΐδα ἀπὸ τὸν δρόμο Πλαταιῶν-
Θηβῶν καὶ πῆγε κατευθεῖαν στὶς Ποτνιές, πού κατὰ πᾶσαν πιθανότητα κατεῖχαν τὴ

θέση τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ Τάχι, ἀφοῦ ἡ ἀπόσταση εἶναι ἡ ἴδια καὶ εἶναι λογικὸ νὰ ὑπῆρχε συνοικισμὸς κοντὰ στὶς πηγές τῆς Δίρκης καὶ ὁ Πausanias μνημονεύει ποτάμι στὶς Ποτνιές (Κερ. 260). Ἐπισήμανε ὁμως ὅτι ὁ δρόμος πρὸς Ἐρυθρές, Ἐλευθερές καὶ Ἀθήνα περνάει ἀνατολικότερα ἀπὸ τὶς Ποτνιές / Τάχι καὶ συνήγαγε ὅτι ὁ Πausanias κινούμενος πρὸς τὴ Θήβα θὰ ἀκολούθησε ἄλλη ὁδὸ, ἐκείνη πού αὐτὸς σημείωσε ὡς «εἰς Τάχῃ β'» (Κερ. 261). Μὲ τὴ διαδρομὴ αὐτὴ συνέδεσε τὰ περὶ Ἀμφιαρείου. Σημείωσε ὅτι τὸ ἱερὸ εἶχε ὑπάρξει μαντεῖο, ἐκεῖνο πού κατὰ τὸν Ἡρόδοτο (8 134) συμβουλευτήκε ὁ ἀντιπρόσωπος τοῦ Μαρδονίου Μῦς καὶ πρὶν ἀπὸ αὐτὸν ὁ Κροῖσος πού εἶχε στείλει καὶ πολύτιμα ἀναθήματα, τὰ ὁποῖα ὁ ἱστορικὸς εἶδε φυλασσόμενα ὄχι στὸ ἴδιο τὸ μαντεῖο, ἀλλὰ στὸ γειτονικὸ τοῦ τοῦ Ἰσμηνίου Ἀπόλλωνος, ἴσως γιὰ λόγους μεγαλύτερης ἀσφάλειας (Ἡρόδ. 1 52· Κερ. 266). Ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο ἐπίσης (8 134.2) εἶναι γνωστὸ ὅτι στὸ μαντεῖο χρηστηριάζονταν μόνο ξένοι καὶ ὄχι Θηβαῖοι, ἐπειδὴ αὐτοί, ὅταν ρωτήθηκαν ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ἀμφιάραο, ἂν προτιμοῦν νὰ τοὺς λείει τὰ μελλούμενα ἢ νὰ τὸν ἔχουν σύμμαχο, προτίμησαν τὸ δεύτερο. Ὁ Schober (1451 π.) ἐπισήμανε ἀκόμη ὅτι καὶ ὁ σχολιαστὴς τοῦ Αἰσχύλου (Ἐπτὰ 589) μαρτυρεῖ ὅτι οἱ Θηβαῖοι τιμοῦσαν τὸν Ἀμφιάραο ὡς θεό, ἐνῶ τὸ μαντεῖο τὸ γνωρίζει καὶ ὁ Ἀπολλόδωρος (Στράβ. 9 2.10), πιστεύοντας ὁμως λανθασμένα ὅτι ἡ λατρεία μεταφέρθηκε ἀπὸ τὴ Θήβα στὸν Ὠρωπό. (Στὸ ἴδιο λῆμμα τῆς RE V A 1496 π., ὁ Ziehen, ἀκολουθώντας καὶ ἄλλους, ὑποστήριξε ὅτι μαντεῖο τοῦ Ἀμφιαράου δὲν ὑπῆρχε ποτὲ στὴ Θήβα.)

Ὁ Κεραμόπουλλος ἐπεδίωξε νὰ ἐντοπίσει τὴ θέση τοῦ μαντείου καὶ ἔκανε μικρὴ ἀνασκαφὴ στὸ ἀμπέλι τοῦ Θωμᾶ Ντούρου-Ἀγάτσα στὴ γωνία ἀνάμεσα στὴν παλαιὰ ἐθνικὴ ὁδὸ καὶ στὸν δρόμο πού ὁ ἴδιος ὀνόμασε «εἰς Τάχῃ β'», στὸ σημεῖο πού συναντῶνται «κατὰ τὴν μεγάλην γέφυραν» (εἰκ. 1. 7· Κερ. 261 κπ.). Παρατήρησε ὅτι ἀνάμεσα στὸν δρόμο καὶ τὸ ἀμπέλι περνάει βαθιὰ χαράδρα χειμάρρου (τοῦ Χρυσορρόα), πού ἴσως θὰ εἶχε σχέση μὲ τὴν ἔννοια τοῦ χάσματος. Ἄνοιξε τομὲς καὶ βρῆκε στὸ ΝΑ. ἄκρο ἀσβεστόχτιστο δωμάτιο καὶ κοντὰ στὸ φρύδι πρὸς τὴ χαράδρα ἰσοδομικὸ τοῖχο ἀπὸ μιὰ σειρὰ πλίνθους πού ἐρχόταν πρὸς τὸ ἀμπέλι ἐπὶ 2 μ. τουλάχιστον καὶ ἀνέβαινε παρακολουθώντας τὴν κλίση. Σὲ ἀπόσταση κάπου 8 μ. ἀπὸ τὸν τοῖχο καὶ 2.5 μ. ἀπὸ τὸν γκρεμὸ βρῆκε τὸν φυσικὸ βράχο λαξευμένο ἀρχικὰ μὲ κλίση καὶ κατόπιν κατακόρυφα μέχρι βάθους τριῶν μέτρων. Ἐκεῖ μὲ τὴ λάξευση διαμορφωνόταν ἐπίπεδο ἔδαφος. Στὸ βάθος βρῆκε κεραμίδια στέγης βαμμένα καὶ στὶς δύο ὀψεις, ὄστρακα ἀπὸ ἀρχαῖκους κανθάρους καὶ «κορινθιακὸν σκυφίδιον». Στὶς ἄλλες τομὲς καὶ στὰ χώματα τοῦ λαξεύματος βρῆκε κομμάτια κεραμιδιῶν, ἀγγείων, εἰδωλίων, μιὰ χάλκινη φιάλη καὶ κομμάτι ἀπὸ πῶρινο ἀρράβδωτο κίονα. Τὰ ὄστρακα ἐκτὸς ἀπὸ τρία μυκηναϊκὰ ἦταν ἀπὸ ἀρχαῖκὲς βοιωτικὲς κύλικες, πολλὰ ἀπὸ σκευὴ καθημερινῆς χρήσης, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἦταν κατὰ τόπους μαυρισμένα ἀπὸ τὴ φωτιά (μαγειρικά), πολλὰ ἀπὸ μελαμβαφεῖς κανθάρους μὲ κοντὸ πόδι καὶ δύο ἀπὸ ὁμοίους μὲ ψηλὸ, πολλὰ «ἀναθηματικῶν κυαθίσκων ἢ σκυφιδίων μικρῶν κορινθιακῶν», δύο γραπτὰ μελανόμορφα καὶ ἓνα ἐρυθρόμορφο. Σὲ δύο θραύσματα κανθάρων ὑπῆρχαν τμήματα ἐγγράφων ἐπιγραφῶν. Τὰ εἰδώλια ἦταν: δύο χοίρων, ἓνα βοδιοῦ, δύο πτηνῶν, ἓνα ἐνθρονῆς θεᾶς, ἓνα πεπλοφόρου καὶ κορμὸς ἀκόμη ἑνός, ἓνα ὄρθιου ἐφήβου καὶ ἄλλο ἓνα ἐλλιπές, πέντε γυναικεῖα κεφάλια ὄχι παλαιότερα

Εἰκ. 1. Ἡ νότια ἀπὸ τὴν Καδμεΐα περιοχὴ (γεωγραφικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὸν χάρτη 1:5.000).

Σημειώνεται ἡ θέση τῶν ἐλληνιστικῶν Ἡλεκτρῶν (1), τοῦ νεκροταφείου τοῦ Ἁγίου Λουκά (2), τῆς Πηγῆς (3), τῶν ποταμῶν Πλακιδίτσα / Δίρκης καὶ Ἰσμηνοῦ / Ἐη Γιάννη, ὁ ἄνω ροῦς τοῦ Χρυσορροά καὶ τοῦ διευρυμένου τμήματός του (4), τοῦ Ἁγίου Νικολάου (5), τοῦ σημερινοῦ γηπέδου (6), τοῦ οἰκισμοῦ Τάχι, τοῦ ποταμοῦ τῶν Ποτνιῶν, τοῦ τρίστρατου μὲ τὸν «τάφο» τοῦ Λαΐου (7), οἱ ὁδοὶ ποὺ ἔρχονται ἀπὸ τὶς Ποτνιές στὸ τρίστρατο (α, β), ἐκεῖνες ποὺ ἔρχονται ἀπὸ τὶς Ἡλέκτρες (γ) καὶ ἀπὸ τὸ Παραπόρτι (δ), ἡ πιθανὴ θέση τοῦ ἄλσους τῆς Δήμητρος (8), ἐκεῖνη τοῦ χάσματος τοῦ Ἀμφιαράου (9), τῆς Κνωποῦ (10), τοῦ τόπου σπορᾶς τῶν δοντιῶν τοῦ δράκοντα (11), ἡ πιθανὴ θέση τῆς κρήνης τοῦ Ἀρεῶς / Μελίας (12) καὶ ἡ (κατὰ προσέγγιση) θέση τοῦ μυκηναϊκοῦ τάφου 19 τοῦ Κεραμόπουλλου (13).

ἀπὸ τὸν 5ο π.Χ. αἰώνα, ἓνα πωγωνοφόρου καὶ ἓνα ἐρμαϊκῆς στήλης πωγωνοφόρου ἐπίσης.

Σχετικὰ μὲ τὸ εὖρημα παρατήρησε ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ μᾶς ὁδηγήσει στὴ σκέψη ὅτι ὁ χῶρος σχετίζεται μὲ τὸ ἄλσος τῆς Δήμητρος καὶ τῆς Κόρης τῶν Ποτνιῶν καὶ ὅτι μποροῦμε «μετὰ πάσης πιθανότητος νὰ ἰσχυρισθῶμεν» ὅτι ἐδῶ βρισκόταν τὸ πενιχρὸ ἱερὸ τοῦ Ἀμφιαράου, πού εἶχε ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Ἡροδότου ἀρχίσει νὰ παρακμάζει, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι τὰ πολύτιμα ἀναθήματα τοῦ Κροίσου εἶχαν μεταφερθεῖ στὸ Ἴσμηνιο. Ἔτσι κατὰ τὴ γνώμη του ἐρμηνεύεται τὸ γεγονός ὅτι δὲν βρῆκε στὰ χώματα νεότερα ὄστρακα (Κερ. 265 π.). Τὴν ταύτιση δέχτηκε ὁ Schober (1451 π.).

β. Παρατηρήσεις

Στὰ λεγόμενα τοῦ Κεραμόπουλλου μποροῦμε νὰ κάνουμε μερικὲς παρατηρήσεις ἀπὸ τώρα, ἐνῶ στὰ θέματα πού θίγει θὰ ἐπανέλθουμε πιὸ κάτω. Πολλοὶ λόγοι ὑπάρχουν γιὰ νὰ δεχτοῦμε τὴν ταύτιση τῶν Ποτνιῶν μὲ τὸ Τάχι, καὶ τὰ ὑστερότερα εὐρήματα φαίνεται νὰ τὴν ἐπιβεβαιώνουν (Sym. 174· ΑΔ 19, 1964, Β, 201· ΑΔ 26, 1971, Β, 233· ΑΕ 1976, Χρονικά 12 κπ.), ἀλλὰ ἡ ταύτιση δὲν πρέπει νὰ συσχετίζεται μὲ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Πανσανίας ἀναφέρει στὶς Ποτνιᾶς ποτάμι ὑπονοώντας ὅτι αὐτὸ θὰ ἦταν ὁ ἄνω ροὺς τῆς Πλακιώτισσας / Δίρκης. Ἄν συνέβαινε κάτι τέτοιο, ὁ Πανσανίας μᾶλλον θὰ τὸ ἐπεσήμαινε ἢ ἐδῶ ἢ πιὸ κάτω στὸ κείμενό του, ὅταν ἔχει τὴν εὐκαιρία νὰ μιλήσει γιὰ τὴ Δίρκη.

Ἡ δεύτερη παρατήρηση ἀναφέρεται στὴν ἀνασκαφή. Τὰ εὐρήματα δὲν ἀποδεικνύουν κατὰ κανένα τρόπο ὅτι πρόκειται γιὰ ἱερὸ τοῦ Ἀμφιαράου. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς κεραμίδες ἴσως καὶ τὴ χάλκινη φιάλη, τὰ πράγματα πού βρέθηκαν θὰ μπορούσαν νὰ προέρχονται ἀπὸ ταραγμένους τάφους. Τάφοι ὅμως δὲν βρέθηκαν, ἐνῶ τὴ διαμόρφωση χώρων μᾶλλον λατρευτικῶν μὲ λάξευση τοῦ βράχου θὰ τὴ βροῦμε καὶ σὲ ἄλλα σημεία στὴ Θήβα, καὶ μάλιστα γιὰ δύο τουλάχιστον χθόνιες λατρεῖες. Εἶναι πολὺ πιθανὸ λοιπὸν καὶ ἐδῶ νὰ πρόκειται γιὰ χθόνιο λατρευτικὸ χῶρο καὶ τὰ κινητὰ εὐρήματα συμφωνοῦν μὲ τέτοια ἐρμηνεία. Τὸ ὅτι ὅμως αὐτὴ ἡ λατρεία συνδέεται μὲ τὸν Ἀμφιάραιο δὲν ἐπιβεβαιώνεται. Μαζὶ μένει ἀμφίβολο ἂν ἐδῶ βρισκόταν ἡ κώμη ἢ ἀραιὸ προάστιο Κνωπὸς ἢ Κνωπία πού ἀπὸ τὶς πηγὲς συνδέεται μὲ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀμφιαράου (Κερ. 266, 487· Στράβ. 9 2.10). Ἄς σημειωθεῖ ἐπιπλέον ὅτι, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὶς πηγές, ἡ Κνωπία πρέπει νὰ βρισκόταν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν Ἴσμην. (Στράβ. 9 2.10. Ὁ Νίκανδρος, *Θηρ.* 889, χρησιμοποιεῖ τὴν ἔκφραση *ῥόος Κνώπειο* καὶ ὁ Σχολιαστὴς του, *PW* XI 921, σημειώνει *Κνώπος* δὲ ὁ Ἴσμηνός *εἴρηται ἀπὸ Κνώπου τοῦ Ἀπόλλωνος*. Ἔστι δὲ καὶ *πόλις Κνώπος* δι' ἧς φέρεται ὁ Ἴσμηνός *ποταμός*. Βλ. *RE* XI 121, λ. *Knopia* καὶ *Knopos* (Geiger). Ἐκτὸς αὐτοῦ ὁ Στράβων, 14 1.3, μνημονεύει καὶ Κνώπο, νόθο γιὸ τοῦ Κόδρου, γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Πολύαινος, 8 43, λέει ὅτι ἦταν ἐπικεφαλῆς τῶν Ἰώνων ἀποίκων τῶν μικρασιατικῶν Ἑρυθρῶν. Τὸν γνωρίζει ἐπίσης ὁ Ἰππίας ὁ Ἑρυθραῖος, *FGrHist* 421 F1, καὶ ὁ Στέφανος Βυζάντιος, λ. *Ἑρυθραί*.)

γ. Οί απόψεις Συμεώνογλου

Ἐς ἔρχομε ὁμῶς στὸν Συμεώνογλου πρὶν προχωρήσουμε σὲ θέματα ποὺ αὐτὸς συμφωνεῖ μὲ τὸν Κεραμόπουλλο. Ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Πανσανίας δὲν θὰ ἐπισκέφτηκε τὰ ἐρείπια τῶν Ποτνιῶν, τὰ ὁποῖα συμφωνεῖ ὅτι θὰ βρίσκονταν στὸ Τάχι, ἀφοῦ μάλιστα τὴν ἀρχαία χρῆση ἐκεῖ ἐπιβεβαιώνουν καὶ πρόσφατα εὐρήματα (κνήμη ἀρχαίου ἀγάλματος καὶ τάφος τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα, Sym. 174, 177). Αὐτὸ ἐπειδὴ ἦρθε στὴ Θήβα ἀπὸ τὰ νοτιο-ανατολικά, ἀφοῦ μετὰ τὶς Πλαταιὲς πῆγε στὴ Σκῶλο, 40 στάδια ἀνατολικότερα (καὶ παραπέμπει στοὺς Prichett, *SAGTI* 107 κπ. καὶ Fossey, *BICS* 18, 106 κπ., γιὰ νὰ τοποθετήσῃ τὴ Σκῶλο κοντὰ στὸ Νεοχωράκι), ἄρα δὲν θὰ ἦταν ὁ δρόμος τοῦ ἀπὸ τὶς Ποτνιὲς ποὺ βρίσκονται πάνω σὲ ἄλλο, μακρύτερο δρόμο ἀπὸ τὶς Πλαταιὲς ποὺ περνάει ἀπὸ τὸ Μελισσοχώρι καὶ τὸ Λουτουφί. Συνάγει ἔτσι ὅτι τὰ ἐρείπια τῶν Ποτνιῶν θὰ τὰ εἶδε ἀπὸ κάποια ἀπόσταση, ἐνῶ τὸ ἄλσος τῆς Δήμητρος θὰ τὸ συνάντησε δίπλα στὸ ποτάμι, δηλαδὴ στὸν ἄνω ροῦ τοῦ Χρυσορρόα, πιθανῶς στὸ σημεῖο ποὺ συναντᾶται μὲ τὴ μεγάλη διασταύρωση, βορειοανατολικά ἀπὸ τὸ Τάχι. Σημειώνει συγκεκριμένα ὅτι ἐκεῖ ἀκριβῶς συναντῶνται τέσσερις δρόμοι καὶ ἐκεῖνος στὸν ὁποῖο κινεῖται ὁ Πανσανίας εἶναι αὐτὸς ποὺ ἔρχεται κατευθεῖαν ἀπὸ τὶς Πλαταιὲς (Sym. 174 π.). Καταλήγει ὅτι τὰ εὐρήματα τοῦ Κεραμόπουλλου (Κερ. 265) συνδέονται μὲ τὸ ἄλσος τῆς Δήμητρος, ἀφοῦ μάλιστα τὰ εἰδῶλια χοίρων καὶ καθιστῶν γυναικείων μορφῶν ὑποδηλώνουν μᾶλλον λατρεία τῆς Δήμητρος, ἐνῶ ἐπιπλέον τὰ εἰδῶλια ἀγοριῶν δείχνουν ὅτι ἡ Δημήτηρ θὰ μοιραζόταν τὴ θέση μὲ τὸν Αἰγοβόλο Διόνυσο (Sym. 105, 134, 174 π., 292), ἀφοῦ ἡ θυσία αἰγας ἀντικατέστησε ἐκείνη ἀγοριοῦ, σημειώνοντας ὅτι καὶ πρόσφατα βρέθηκαν παρόμοια ἀντικείμενα ἐκεῖ κοντά, στὸν ἀγρὸ Σ. Λαλιώτη (Sym. 292· ΑΕ 1976, Χρονικά, 12 κπ.· βλ. εἰκ. 1. 7).

δ. Κριτική

Νομίζω ὅτι ἡ θεωρία τοῦ Συμεώνογλου δὲν ἔχει πραγματικὰ στηρίγματα. Ἐκκινεῖ ἀπὸ τὴν ὀρθὴ παρατήρηση ὅτι τὰ εἰδῶλια χοίρων μπορεῖ νὰ ἔχουν σχέση μὲ τὴ λατρεία τῆς Δήμητρος, εἰδικότερα τῆς Δήμητρος τῶν Ποτνιῶν, ἀλλὰ βέβαια ἡ παρουσία τῶν δύο αὐτῶν εἰδωλίων, μάλιστα μαζί μὲ ἄλλα εἰδῶλια ζώων, δὲν ἀποτελεῖ κανενὸς εἶδους ἀπόδειξη ὅτι ἐδῶ ὑπῆρχε τέτοια λατρεία καὶ ἀκόμα λιγότερο ὅτι ἐδῶ βρισκόταν τὸ συγκεκριμένο ἱερό. Ὅσο γιὰ τὸ ἓνα καὶ μοναδικὸ εἰδῶλιο ἐνθρονης, δὲν δηλώνει τίποτα περισσότερο παρὰ ὅτι, ἂν ὑπῆρχε λατρεία, αὐτὴ θὰ εἶχε χθόνιο χαρακτήρα. Τὰ εἰδῶλια ἐφήβων δὲν ὑποδηλώνουν τίποτα σὲ σχέση μὲ τὸν αἰγοβόλο (τὰ κατὰ τὴν ἀφήγηση ἀγόρια ποὺ θυσιάζονταν τὰ ἀντικατέστησαν κατσίκια καὶ ὄχι εἰκόνες ἀγοριῶν, καὶ ἡ ὑπαρξὴ τῆς ἀφήγησης καθόλου δὲν σημαίνει ὅτι πράγματι κάποτε θυσιάζονταν ἀγόρια). Ἐκτὸς αὐτοῦ ὁ Πανσανίας λέει σαφῶς ὅτι τὸ ἄλσος βρισκόταν μέσα στὰ ἐρείπια τῶν Ποτνιῶν, τουλάχιστον δηλαδὴ σὲ ἐπαφὴ μὲ αὐτά: *Ποτνιῶν ἐστὶν ἐρείπια καὶ ἐν αὐτοῖς ἄλσος Δήμητρος καὶ Κόρης*. Καὶ ἡ ἀπόσταση ποὺ δίνει ἀνάμεσα σὲ Ποτνιὲς καὶ τὴ Θήβα τὸ ἐπιβεβαιώνει.

Ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ σταθοῦμε γιὰ λίγο. Ἀνάμεσα σὲ ποιά σημεία ὑπολογίζει ὁ Πανσανίας τὴν ἀπόσταση τῶν δέκα τὸ πολὺ σταδίων (περίπου 1.800 μ.); Τὸ ἓνα εἶναι ἀσφαλῶς τὸ ἄλσος, ὅπου βρισκόνταν τὰ μόνον συγκεκριμένα πράγματα. Κατὰ τὰ λοιπὰ οἱ Ποτνιῆς ἦταν ἐρείπια. Τὸ δεύτερο τὸ δηλώνει πιὸ κάτω ὅταν γράφει (9 8.7): *ἐρχομένων δὲ ἐκ Πλαταίας ἔσοδος ἐς τὰς Θήβας κατὰ πύλας ἐστὶν Ἡλέκτρας*. Ἀνάμεσα λοιπὸν στοῦ ἄλσος καὶ τὴς Ἡλέκτρας, καὶ ἐδῶ πρόκειται γιὰ τὴς ἑλληνιστικῆς Ἡλέκτρας ποὺ ἦταν πάντα ὁρατὴς (Φαρ. 51, 212, 221, 224 π. Βλ. εἰκ. 1. 1), ἡ ἀπόσταση ἦταν περίπου δέκα στάδια. Ἀπὸ τὴς Ἡλέκτρας περνάει ἓνας παραδοσιακὸς δρόμος ποὺ κάπου 300 μ. νοτιότερα διχάζεται καὶ τὸ ἀνατολικὸ σκέλος τοῦ ἀποτελεῖ τὸν παραδοσιακὸ δρόμο γιὰ τὴν Ἀθήνα, ποὺ συναντᾷ τὴν παλαιὰ ἐθνικὴ ὁδὸ νότια ἀπὸ τὸ σημερινὸ γήπεδο (εἰκ. 1. 6) καὶ ἀφοῦ τὸ παρακάμψει ἀπὸ ἀνατολικά, ἐνῶ τὸ ἄλλο, τὸ δυτικότερο, ὁδηγεῖ στοῦ σημείου ποὺ ὁ Κεραμόπουλος ὀνομάζει «παρὰ τὴν μεγάλην γέφυραν» καὶ ὁ Συμεώνογλου «μεγάλῃ διασταύρῳσῃ» (εἰκ. 1. 7), βορειοδυτικὰ ἀπὸ τὸ γήπεδο, ὅπου σὲ ἐντυπωσιακὴ γεωγραφικὴ διαμόρφωσιν, σὲ σημεῖο συνάντησης τριῶν ρεμάτων ποὺ θὰ σχηματίσουν ἀπὸ ἐδῶ τὴ ρεματιὰ τοῦ ἄνω ροῦ τοῦ Χρυσορροᾶ, διασταυρῶνεται μὲ τὴν παλαιὰ ἐθνικὴ ὁδὸ, ἐνῶ δέχεται ἄλλο παραδοσιακὸ δρόμο ποὺ ἔρχεται ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς λοφοσειρᾶς τοῦ Κολωνακιοῦ⁴. Αὐτοὶ εἶναι οἱ τρεῖς ἀπὸ τοὺς δρόμους ποὺ ἀναφέρει ὁ Συμεώνογλου. Ὁ τέταρτος εἶναι ἡ ἴδια ἡ ρεματιὰ τοῦ Χρυσορροᾶ. Τὸ τμήμα τῆς παλαιᾶς ἐθνικῆς ἀνάμεσα σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο καὶ τὴ συνάντησίν της νοτιότερα μὲ τὸ προηγούμενο σκέλος δὲν φαίνεται ὅτι ἀκολουθεῖ παραδοσιακὴ διαδρομὴ⁵. Ὁ δρόμος ποὺ βγῆκε ἀπὸ τὴς Ἡλέκτρας μετὰ τὴν ἔνωσή του μὲ ἐκεῖνον ποὺ ἔρχεται ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ Κολωνακιοῦ συνεχίζει ἐπὶ 150 περίπου μέτρα πρὸς νοτιοδυτικὰ-δυτικὰ καὶ κατόπιν διχάζεται καὶ πάλι. Καὶ τὰ δύο σκέλη ὁδηγοῦν στοῦ Τάχι περνώντας σὲ διαφορετικὰ σημεία τῆς ρεματιᾶς ποὺ ὀρίζει τὸν οἰκισμό ἀπὸ τὰ ἀνατολικά. Τὸ βορειότερο σὲ 450 μ. περίπου ἀπὸ τὸ σημεῖο σχάσης, τὸ πιὸ νότιο σὲ 600. Ἀπὸ τὴς Ἡλέκτρας ὡς τὸ πρῶτο ἀπὸ αὐτὰ τὰ σημεία ἡ ἀπόσταση εἶναι 1.750 μ. περίπου. Ὡς τὸ δεύτερο 1.900. Ἡ μεγάλη διασταύρῳσῃ ὅπου ὁ Συμεώνογλου τοποθετεῖ τὸ ἄλσος ἀπέχει ἀπὸ τὴς Ἡλέκτρας λιγότερο ἀπὸ 1.100 μ.

Τὸ ποιὸν ἀκριβῶς δρόμο θὰ ἀκολούθησε ὁ Πανσανίας εἶναι στὴν πραγματικότητα ψευδὲς ἐρώτημα. Δὲν μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε, ὅπως εἴπαμε, ὅτι ἐπισκέφτηκε τὴς θέσεις μὲ τὴ σειρὰ ποὺ τὴς ἀναφέρει. Οὐτε βέβαια ὅτι ἔγραφε περπατώντας. Αὐτὸ ποὺ ἔχει

4. Ὅταν ἀναφέρομαι στὴ σημερινὴ κατάστασιν ἐννοῶ ἐκεῖνη ποὺ ἀποτυπώθηκε σὲ δύο ἀκριβεῖς χάρτες: τὸν σὲ κλίμακα 1:2.000 ποὺ συντάχθηκε τὸ 1968 ἀπὸ τὸν μηχανικὸ Δ. Χατζηδοῦρο γιὰ τὴς ἀνάγκες τοῦ Ρυθμιστικοῦ Σχεδίου μὲ ἰσοῦψεῖς ἀνὰ 2 μ. καὶ τὸν σὲ κλίμακα 1:5.000 ποὺ συντάχθηκε γιὰ τὴς ἰδιᾶς ἀνάγκες χ.χ. μὲ ἰσοῦψεῖς ἀνὰ 4 μ. Ἐκτοτε ἔχουν ἐπέλθει ἀρκετὲς ἀλλαγὲς λόγῳ τῆς συνεχιζόμενης οἰκοδομικῆς δραστηριότητος, ἀλλὰ καὶ σημαντικῶν δημόσιων ἔργων.

5. Αὐτὸ εἶναι ἓνα ἀκόμη στοιχεῖο γιὰ νὰ μὴ

δεχτοῦμε πὼς ὁ Πανσανίας «θὰ εἶδε ἀπὸ μακριὰ» τὰ ἐρείπια τῶν Ποτνιῶν. Δρόμος ποὺ νὰ ἔφτανε στοῦ τριστατο χωρὶς νὰ περάσει ἀπὸ τὴς Ποτνιῆς δὲν φαίνεται νὰ ὑπῆρχε. Τὸ σημαντικότερο ὅμως δεδομένο ποὺ δείχνει ὅτι ὁ Συμεώνογλου κάνει λάθος εἶναι ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Πανσανίας δηλώνει πὼς ἐπισκέφτηκε τὰ ἐρείπια, ἀφοῦ λέει πόσο ἀπείχαν ἀπὸ τὴ Θήβα, ὅτι τὸ ἄλσος (τὸ ὁποῖο καὶ ὁ Συμεώνογλου δέχεται ὅτι τὸ ἐπισκέφτηκε) βρισκόταν στὰ ἴδια τὰ ἐρείπια (*Ποτνιῶν ἐστὶν ἐρείπια καὶ ἐν αὐτοῖς ἄλσος*) καὶ κυρίως ἀφοῦ συνεχίζει μὲ τὴ φράσιν *ἐκ Ποτνιῶν δὲ ἰοῦσιν ἐς Θήβας*.

σημασία είναι ότι μᾶς πληροφορεῖ πῶς ὁποῖος ἔρχεται ἀπὸ τὶς Πλαταιές, συναντᾷ κανονικά τὶς Ποτνιές πρὶν νὰ φτάσει στὴν πόλη τῆς Θήβας καὶ πῶς ἐρχόμενος ἀπὸ τὸ ἄλσος τῆς Δήμητρος καὶ Κόρης, πρὶν νὰ φθάσει στὶς Ἡλέκτρες συναντᾷ τὴ θέση ὅπου λεγόταν πῶς ἄνοιξε ἡ γῆ καὶ δέχτηκε τὸν Ἀμφιάραο.

Τὴ ρεματιὰ τοῦ Χρυσορρόα ἀπὸ τὴ γένεσίν της ὁ Συμεώνογλου καὶ ὁ Κεραμόπουλλος τὴν ταυτίζουν μὲ τὴν «κοίλη ὁδὸς» (Sym. 177, 178, ἀκολουθώντας τὸν Ulrichs, *RFG* II 5), ὅπως ὁμως παρατήρησε ὁ Schober (1472) μία μόνο πηγὴ ἀναφέρει αὐτὸ τὸ ὄνομα, ὁ Ἀρριανός, καὶ αὐτὸς μόνο σὲ συνάρτηση μὲ τὸ Ἡράκλειο. Καὶ φαίνεται πολὺ ἀπίθανο ὅτι ἔτσι θὰ μπορούσε νὰ ὀνομάζεται καὶ τὸ ψηλότερο τμῆμα της. Τὸ θέμα θὰ ἀντιμετωπιστεῖ πιὸ κάτω, ἀλλὰ ἀπὸ τώρα θὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε πῶς εἶναι πολὺ ἀμφίβολο νὰ ἦταν κἂν δρόμος ἡ ρεματιὰ στὸ μῆκος ἀνάμεσα στὸ σημεῖο γένεσίν της καὶ τὴν ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Νικολάου (εἰκ. 1. 3), γιατί εἶναι πολὺ στενὴ καί, εἴτε ποτάμι εἴτε χεῖμαρρος ἦταν ὁ Χρυσορρόας, δὲν θὰ μπορούσε νὰ εἶναι συγχρόνως καὶ δρόμος. Ὁ Συμεώνογλου τὸν θεωρεῖ ποτάμι γιατί δέχεται ὡς δεδομένο (Sym. 9) ὅτι τὰ εὐρήματα τοῦ Κεραμόπουλλου βεβαιώνουν τὴ θέση τοῦ ἄλσους τῆς Δήμητρος. Τὸ μόνο στοιχεῖο ὁμως ποὺ βρίσκει γιὰ ὑπαρξὴ πηγῆς σὲ πιὸ ψηλὸ σημεῖο εἶναι τὸ λεγόμενο τοῦ ἴδιου τοῦ Πausanias γιὰ τὸ φρέαρ ποὺ ἂν ἔπιναν ἀπὸ τὸ νερό του οἱ ντόπιες φοράδες τρελαίνονταν (ἀναφέρεται βέβαια καὶ στὴν Πηγὴ ποὺ τροφοδοτεῖ τὸ ἴδιο ρέμα, αὐτὴ ὁμως βρίσκεται χαμηλότερα. Πὰ τὸν Ποτνιέα Γλαῦκο βλ. *RE* VII 1412 π. [Weikert]). Ἐκεῖνο ὁμως ἦταν πηγάδι καὶ ὄχι πηγὴ καὶ ἐπιπλέον ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Πausanias δὲν προκύπτει στενὸς τοπογραφικὸς συσχετισμὸς του μὲ τὸ ἄλσος. Βρισκόταν ἀπλῶς στὶς Ποτνιές. Τὴν ὑπαρξὴ πηγῆς, καὶ μάλιστα «δαψιλοῦς», ἀναφέρει ὁ Κεραμόπουλλος (Κερ. 266), ὅπως θὰ δοῦμε ὁμως εἶναι ἀπίθανο ὅτι τὰ νερά της ἀφήνονταν νὰ τρέξουν στὴ ρεματιὰ, ἀπὸ τὰ μυκηναϊκὰ κιόλας χρόνια. Πὰ τὴν τροφοδότηση τῆς ἴδιας ρεματιᾶς ἀπὸ τὴν Πηγὴ πιὸ χαμηλὰ θὰ μιλήσουμε πιὸ κάτω. Πάντως ὁ Συμεώνογλου ὄχι μόνο δέχεται ὅτι πρόκειται γιὰ ποτάμι ἀντιστρέφοντας ἀτυχῶς τὰ δεδομένα (ἂν ἦταν σίγουρα ποτάμι θὰ μπορούσε αὐτὸ νὰ εἶναι ἐπιχείρημα γιὰ τὴν τοποθέτηση τοῦ ἄλσους), ἀλλὰ καὶ τοῦ ἀποδίδει τὸ ὄνομα *Στροφία* ποὺ ἀναφέρεται σὲ ὕμνο τοῦ Καλλιμάχου (*Ὑμνος εἰς Δῆλον* 76, ἀλλὰ δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι μιλάει γιὰ ποτάμι καὶ μᾶλλον πιθανὸ ὅτι τὴν θεωρεῖ πηγὴ· τὶς λέει μαζί μὲ τὴ Δίρκη κόρες τοῦ Ἰσμηνοῦ, στ. 76-77), βεβαιώνοντας ὅτι τὴν παλαιότερη αὐτὴ ἀποψη εἶχε δεχτεῖ καὶ ὁ Κεραμόπουλλος (Sym. 9 π.). Στὴν πραγματικότητα ἐκεῖνος (Κερ. 366) εἶχε μόνο σημειώσει: «... ἡ κοίτη τοῦ χεῖμαρρου (τοῦτον ἐκάλεσαν Στροφίαν ἀπλῶς ἐντοπίσαντες τὸ ὄνομα τοῦτο ληφθὲν ἐκ τοῦ τοῦ Καλλιμάχου ὕμνου εἰς Δῆλον 76)...».

Ἐκεῖ ποὺ πραγματικὰ συμφώνησε μὲ τὸν Κεραμόπουλλο ὁ Συμεώνογλου εἶναι τὸ τοπωνύμιο *Σχιστὴ ὁδός*. Ὑποστηρίζει ὅτι πρόκειται ἀκριβῶς γιὰ τὴ μεγάλη διασταύρωση, ὅπου τρεῖς ἀκόμα δρόμοι συναντῶνται μὲ τὴ ρεματιὰ τοῦ Χρυσορρόα (Sym. 9, 177). Δύο ἀρχαῖα κείμενα ἀποκαλύπτουν ὅτι κάπου ἐδῶ ὑπῆρχε τοπωνύμιο *Σχιστὴ ὁδός* καὶ φυσικὰ ὀφειλόταν στὰ ἴδια τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ δρόμου (Κερ. 262, 419 π.). Τὸ πρῶτο εἶναι ἀπόσπασμα τοῦ Αἰσχύλου, γνωστὸ ἀπὸ τὸν σχολιαστὴ τοῦ Σοφοκλέους (*Οἰδ. Τύρ. 733*): *ἐπῆμεν τῆς ὁδοῦ τροχήλατον Σχιστῆς κελεύθου τριόδον, ἔνθα συμβολὰς τριῶν κελεύθων ποτνιαδων ἡμείβομεν*. Τὸ δεύτερο εἶναι σχόλιο στὸν Εὐριπίδη, *Φοῖν. 1760*: *Ἀπελθὼν τοίνυν (ὁ Λαῖος) ἐφονεύθη ἐν τῇ Σχιστῇ ὁδῷ καὶ αὐτὸς καὶ ὁ ἡνίοχος*

αὐτοῦ ... κτείνας δὲ αὐτούς (ὁ Οἰδίπους) ἔθαψε παραντίκα ... ἀποσπάσας τὸν ζωστήρα καὶ τὸ ξῖφος τοῦ Λαῖου καὶ φέρων· τὸ δὲ ἄρμα ὑποστρέψας ἔδωκε τῷ Πολύβῳ. Εἶτα ἔγρημε τὴν μητέρα λύσας τὸ αἶνιγμα· μετὰ ταῦτα δὲ θυσίας τινὰς τελέσας ἐν τῷ Κιθαιρῶνι κατήρχετο ἔχων καὶ τὴν Ἰοκάστην ... καὶ γενομένων αὐτῶν περὶ τὸν τόπον ἐκεῖνον τῆς Σχιστῆς ὁδοῦ ὑπομνησθεὶς ἐδείκνυε τῇ Ἰοκάστη τὸν τόπον καὶ τὸ πρᾶγμα διηγέσατο καὶ τὸν ζωστήρα ἔδειξε ... Ἀφοῦ τὸ δεύτερο κείμενο μιλάει γιὰ Σχιστὴ ὁδὸ πού τῇ συναντοῦσε κανεὶς ἐπιστρέφοντας στὴ Θήβα ἀπὸ τὸν Κιθαιρῶνα, αὐτὴ προφανῶς εἶναι ἡ ἴδια μὲ τὴν Σχιστῆς κελεύθου τρίοδον τοῦ πρώτου κειμένου, ὅπου παρακάμπτει ἢ περνάει κανεὶς τίς «συμβολές» τῶν τριῶν ποτνιαδῶν κελεύθων ἢ, ὅπως θὰ λέγαμε ἐμεῖς, τὸ τρίστρατο τῶν Ποτνιαῶν. Ἡ ταύτιση λοιπὸν τῆς Σχιστῆς ὁδοῦ μὲ τὸν χῶρο ὅπου σχηματίζεται τὸ τρίστρατο, ἐκεῖ δηλαδὴ ὅπου ὁ δρόμος ἀπὸ τίς Ποτνιές σχίζεται καὶ τὸ ἓνα του σκέλος πηγαίνει πρὸς τίς Ἡλέκτρες, ἐνῶ τὸ ἄλλο ἀκολουθεῖ διαδρομὴ δυτικότερη, δυτικὰ ἀπὸ τὴν κορυφογραμμὴ τοῦ Κολωνακιοῦ, φαίνεται ἀπόλυτα ὀρθή, ἐφόσον μάλιστα τὸ τρίστρατο αὐτὸ συμβαίνει νὰ βρίσκεται σὲ χῶρο μὲ ἐντυπωσιακὴ γεωγραφικὴ διαμόρφωση⁶.

Ὁ Κεραμόπολλος εἶχε συμπεράνει ὅτι ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος ὁδὸς ὡδηγοῦσε ἴσως διὰ τῆς Θίσβης, τῶν Χορσειῶν, τοῦ Ἑλικῶνος, τῆς Ἀμβρώσου καὶ τῆς Σχιστῆς ὁδοῦ τοῦ Παρνασσοῦ στοὺς Δελφούς (Κερ. 419 π.) καὶ ὅτι ἴσως καὶ ὁ Πίνδαρος αὐτὸ τὸν δρόμο πῆρε πηγαίνοντας στοὺς Δελφούς. Ἀποδεχόμενος τὴν ὑπόθεση ὁ Συμεώνογλου κατέληξε στὸ συμπέρασμα ὅτι «συχνὰ ταξιδιώτες πέρναγαν ἀπὸ ἐδῶ πηγαίνοντας στὶς Πλαταιές, τίς Θεσπιές, τὴ Λεβάδεια καὶ τοὺς Δελφούς» (Sym. 177). Βέβαια θὰ περνοῦσαν ἀπὸ ἐδῶ ἐκεῖνοι πού πῆγαιναν στὶς Πλαταιές, ἴσως καὶ κάποιοι πού θὰ πῆγαιναν στὰ Λεῦκτρα καὶ ἀκόμα γιὰ εἰδικοὺς λόγους μερικοὶ πού ταξίδευαν ὥς τίς Θεσπιές, ἀλλὰ ὅσοι εἶχαν προορισμὸ τοὺς Δελφούς δὲν μπορῶ νὰ καταλάβω γιὰ ποῖο λόγο θὰ πρόσθεταν ἀρκετὰ ὀρεῖνὰ χιλιόμετρα στὸν δρόμο τοὺς ἀκολουθώντας αὐτὴ τὴ διαδρομὴ.

Σχετικὰ μὲ τὸ περιεχόμενο τῆς παράδοσης ὁ Robert, *Oid.* I 82 π., 97, 107, 117, εἶχε ἤδη πρὶν ἀπὸ τὸν Κεραμόπουλλο διατυπώσει τὴν ἄποψη ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ μορφὴ τοῦ μύθου ἄλλη ἀπὸ τὴ γνωστὴ, στὴν ὁποία δὲν ἀναμειγνύονταν οἱ Δελφοί, καὶ ὁ Λάιος πῆγαινε στὸ Ἀμφιάρειο ἢ τίς Θεσπιές ἢ τίς Πλαταιές (πρβ. Wilamowitz, *Ais. Int.* 97). Ὁ Κεραμόπουλλος διατύπωσε τὴ γνώμη ὅτι στὴν παραλλαγὴ αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἀκολουθεῖτο ἡ πιὸ πάνω ἀπίθανη διαδρομὴ ἢ μόνο ὁ Οἰδίπους νὰ ἀκολουθοῦσε διαδρομὴ πού εἶχε σχέση μὲ τοὺς Δελφούς, ἀλλὰ ὄχι καὶ ὁ Λάιος (Κερ. 419 π.). Ὁ Συμεώνογλου, θεωρώντας δεδομένο ὅτι ὁ Λάιος καὶ ὁ Οἰδίπους ἦταν ὑπαρκτὰ φυσικὰ πρόσωπα καὶ ὅτι ὁ δεύτερος πράγματι σκότωσε τὸν πρώτο, παρατηρεῖ ὅτι ἡ ὑπαρξὴ Σχιστῆς ὁδοῦ καὶ στὴ

6. Δὲν μποροῦμε ὅμως νὰ συμφωνήσουμε μὲ τὸν Συμεώνογλου καὶ στὴν ἄποψη ὅτι ἐδῶ συναντῶνται ἀκόμα δύο δρόμοι. Ἡ ἄνω ρεματιὰ τοῦ Χρυσορρόα δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ δρόμος ἔτσι στενὴ καὶ σκοπιὰ πού εἶναι καὶ καθῶς, ἀν δὲν ἦταν ποτάμι μὲ συνεχὴ ροή, ἦταν πάντως χεῖμαρρος. Ἐπιπλέον ἡ διαδρομὴ τῆς παλαιᾶς ἐθνικῆς ὁδοῦ ἐπὶ μήκους 400

μ. πρὸς Νότο καὶ σὲ ὅλο σχεδὸν τὸ μῆκος πρὸς Βορρὰν αὐτοῦ τοῦ σημείου δὲν φαίνεται διάδοχος ἀρχαίου ἢ ἔστω παραδοσιακοῦ δρόμου. Καὶ ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Αἰσχύλου προκύπτει ὅτι ἐδῶ συναντιόντουσαν οἱ τρεῖς Ποτνιαδες ὁδοί, ἐδῶ βρισκόταν τὸ τρίστρατο, καὶ ὄχι καὶ ἄλλοι δρόμοι.

Φωκίδα προκάλεσε σύγχυση σχετικά με τὸ ποῦ ἀκριβῶς συγκρούστηκαν οἱ δύο τους (Sym. 177). Νομίζω ὅτι λογικὰ στέκει μόνο ἡ ἄποψη τοῦ Robert. Σὲ διαφορετικὴ παραλλαγή τοῦ μύθου, καὶ μάλιστα κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τὴν ἀρχαιότερη καὶ πιὸ συγκεκριμένα ἐντοπιζόμενη στὴ Θήβα, ὁ Οἰδίπους σκότωσε τὸν Λάιο στὸ τρίστρατο τῶν Ποτνιῶν.

ε. Πρόταση

Ἀφοῦ ἐξετάσαμε τὰ δεδομένα καὶ τὶς ἐρμηνευτικὲς προτάσεις ποὺ ἔχουν προηγηθεῖ, μποροῦμε νὰ προχωρήσουμε σὲ νέα συνολικὴ ἐρμηνευτικὴ πρόταση: Φαίνεται ὅτι ὁ κανονικὸς δρόμος ἀπὸ τὶς Πλαταιὲς γιὰ τὴ Θήβα προσέγγιζε τὸ πολεοδομικὸ της συγκρότημα πρῶτα στὶς Ποτνιές. Οἱ Ποτνιές βρίσκονταν ἀνάμεσα στὸν ἄνω ροῦ τῆς Πλακιώτισσας/Δίρκης καὶ ἓνα παραπόταμό του ἀπὸ ἀνατολικά, ἐκεῖνον τοῦ ὁποῖου τὸ ἓνα πέρασμα ἀπέχει ἀπὸ τὶς ἐλληνιστικὲς Ἡλέκτρες περίπου 1.750 μ., δηλαδὴ κάτι λιγότερο ἀπὸ δέκα στάδια πάνω στὸν παραδοσιακὸ δρόμο ποὺ ὑπάρχει καὶ σήμερα (εἰκ. 1. α). Τὸ ρέμα αὐτὸ εἶναι ὁ ποταμὸς τῶν Ποτνιῶν ποὺ γνωρίζει ὁ Πausanias καὶ ἀποφεύγει νὰ τὸν ταυτίσει μετὰ τὴ Δίρκη. Ἐδῶ βρισκόταν τὸ ἄλσος τῆς Δήμητρος καὶ τῆς Κόρης καὶ φαίνεται ὅτι στὰ ἀρχαῖα χρόνια δὲν ἦταν ἀπλὸς χεῖμαρρος, ἀλλὰ ὑπῆρχε καὶ κάποια πηγὴ χαμηλότερα ἢ ἴσως σὲ σημεῖο ἀνάμεσα στὶς δύο διαβάσεις του, ὅπου ἀκόμα ὑπάρχει μικρὴ παράπλευρη κοίτη (εἰκ. 1. 8). Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ μᾶς ὁδηγεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Pausanias τὸ ὀνομάζει ποτάμι καὶ ἡ πολὺ πιθανὴ σύμφωνα μετὰ τὶς γνωστὲς λατρευτικὲς πρακτικὲς ὑπόθεση τοῦ Παπαχατζῆ (*Βοιωτικά* 67 π.), ὅτι ἡ λατρεία συνδυαζόταν μετὰ τελετουργικὸ λουτρὸ τῶν ἀγαλμάτων. Τὸ λουτρὸ δὲν μπορεῖ νὰ γινόταν στὴν Πλακιώτισσα, ποὺ ἀπέχει 600-700 μ. στὰ δυτικὰ ἀπὸ τὴν περιοχὴ ὅπου πρέπει νὰ τοποθετήσουμε τὸ ἄλσος.

Ἀπὸ τὴν πίστη ὅτι τὰ γουρουνάκια ποὺ ρίχνονταν στὰ μέγαρα τῆς Δήμητρος ἐμφανίζονταν τὴν ἄλλη χρονιά στὴ Δωδώνη συνάγεται ὅτι πιθανότατα τὰ μέγαρα αὐτὰ θὰ ἦταν ἢ θὰ περιλάμβαναν κάποια σχισμὴ τοῦ ἐδάφους ἢ χάσμα σχετιζόμενο μετὰ τὴ ρεματιά, πράγμα καὶ ἀπὸ ἄλλοῦ γνωστό (βλ. *RE* XV 1, 220 π. λ. *Megaron* [Ebert]. Πρβ. *Rhein.Mus.* 25, 549. Ἡ δραστηριότητα σχετίζεται μετὰ τὰ θεσμοφόρια: Burkert, *EMT* 218. Πὰ τὰ θεσμοφόρια γενικότερα βλ. Nilsson, *GF* 313 κπ.· *GGR* I 46 κπ.· Farnell, *CGS* III 75 κπ.· Deubner, *AttF* 50 κπ.· Burkert, *GR* 365 κπ.· *Temenos* 11, 1975, 78 κπ.). Προφανῶς βρίσκονταν καὶ αὐτὰ στὸν χῶρο τοῦ ἄλσους καὶ ἐπομένως πιθανότατα στὴν παράπλευρη μικρὴ κοίτη τῆς ὁποίας τὴν ὑπαρξὴ σημειώσαμε ἀμέσως πιὸ πάνω (εἰκ. 1. 8)⁷.

7. Ἡ τελετουργικὴ πράξη, καθὼς καὶ ἡ ὑπαρξὴ τῶν μεγάρων, μαρτυροῦν ὅτι ἡ ἐδῶ λατρεία συνδέεται μετὰ ἐκείνη ἐπὶ τῆς Καδμείας γιὰ τὶς ἴδιες θεές, τὴ Δήμητρα καὶ τὴν Κόρη, ὡς Θεσμοφόρους. Ἴσως αὐτὸ ἐπέτρεψε στὸν Πίνδαρο (ἀπ. 37) νὰ ἀποκαλέσει τὴ Δήμητρα *ποτνίαν θεσμοφόρον* (ἢ μήπως

ἀπλῶς ἀναπαράγει ὑπαρκτὴ λατρευτικὴ προσφώνηση). Δημιουργεῖται ἀκόμη ἡ σκέψη μήπως στὴ συμπλοκὴ τῆς λατρείας τῶν δύο θεῶν μετὰ ἐκείνη τοῦ Διονύσου παραπέμπει καὶ ὅταν ἀποκαλεῖ τὸν τελευταῖο *πάρεδρον* τῆς Δήμητρος (*Ισθμ.* 7.34).

Ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Πανσανία προκύπτει ἀβίαστα ὅτι ὁ ναὸς τοῦ Διονύσου βρισκόταν στὴν ἴδια περιοχὴ μὲ τὰ μέγαρα καὶ τὰ ἀγάλματα τῆς Δήμητρος καὶ τῆς Κόρης. Δικό τους ναὸ ὁ Πανσανίας δὲν ἀναφέρει, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν ἀποκλείει τὴν πιθανότητα νὰ ὑπῆρχε καὶ νὰ σχετιζόταν μὲ τὰ μέγαρα καὶ ὁ Περιηγητὴς νὰ μὴ θεώρησε ἀπαραίτητο νὰ τὸν μνημονεύσει. Εἶναι ἀκόμα δυνατὸ νὰ ἦταν ἐρειπωμένος στὰ χρόνια του καὶ τὰ ἀγάλματα νὰ στεγάζονταν σὲ ἄσχημο σηκὸ ἢ ἀκόμα καὶ στὰ ἴδια τὰ μέγαρα⁸ ἢ καὶ στὸν ναὸ τοῦ Διονύσου. Ἡ λατρεία τοῦ τελευταίου πρέπει νὰ ἦταν σημαντική. Οἱ ἀφηγήσεις γιὰ ἀρχικὴ ἀνθρωποθυσίαν σχετιζόμενη μὲ μίasma καὶ τροποποίησίν της ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν θεὸ ἀκολουθοῦν γνωστὸ καὶ ἀπὸ ἄλλου σχῆμα πού συναντᾶται σὲ σχέση μὲ λατρεῖες τοῦ ἴδιου τοῦ Διονύσου ἢ ἄλλων θεῶν τῆς εὐφορίας καὶ τῆς γονιμότητος⁹. Τὸ ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον στοιχεῖο ἐδῶ εἶναι ὅτι τὸ ἴδιο αὐτὸ μοτίβο διαφαίνεται στὸν μῦθο τοῦ Πενθέα, τὸν ὁποῖο ἡ Ἀγαυὴ καὶ οἱ ἄλλες μαινάδες ἐβλεπαν γιὰ χίμαιρα, γιὰ κατσικάκι, τὴν ὥρα πού τὸν διαμέλιζαν. Πιθανότατα ὁ μῦθος ἀρχικὰ δὲν ἐντοπιζόταν στὸν Κιθαιρώνα, ἀλλὰ σὲ σημεῖο πολὺ πιὸ κοντινὸ στὴ Θήβα: στὶς Ποτνιές. Καὶ ὁ θυσιαζόμενος νέος, καθὼς καὶ ὁ Πενθεύς, στὸ ἐπίπεδο τοῦ μύθου ἢ τῆς μυστικῆς ἀφήγησής εἶναι ὑποκατάστατο ἢ ἀναπαραγωγὴ τοῦ ἴδιου τοῦ διασπώμενου Διονύσου.

Τὸ φρέαρ πού ἀναφέρει ὁ Πανσανίας φαίνεται ἀπὸ τὸν τρόπο πού ἐκφράζεται ὅτι βρισκόταν σὲ ἄλλο σημεῖο στὶς Ποτνιές καὶ ὄχι κοντὰ στὸ ἄλσος. Δὲν θὰ πρέπει πάντως νὰ τὸ ταυτίσουμε μὲ τὴ Βρύση τοῦ Κατῆ (Ulrichs, *RFG* II 12 π.: Sym. 10· Schober 1425), βόρεια ἀπὸ τὸ Τάχι, οὔτε μὲ τὸ Κεφαλάρει ψηλότερα (Sym. 10), γιὰ δὲν ἦταν πηγὴ, ἀλλὰ πηγάδι. Ἡ σχετικὴ παράδοση δὲν συμβιβάζεται μὲ ὁποιαδήποτε πηγὴ τῆς Πλακιώτισσας/Δίρκης, ἀφοῦ τὸ νερὸ τῆς θὰ ἔτρεχε καὶ στὸ ποτάμι, καὶ δὲν εἶναι καθόλου πιθανὸ νὰ πιστευόταν ὅτι ἔχανε τὶς βλαβερές του ιδιότητες ὅταν ἀπομακρυνόταν ἀπὸ τὴν πηγὴ του. Ἀξίζει νὰ θυμηθοῦμε ἐδῶ ὅτι τὸν Ποτνιέα Γλαῦκο κατασπάραξαν οἱ φοράδες του πού τὶς ἔτρεφε μὲ ἀνθρώπινες σάρκες, ὅταν τὶς τρέλανε ἡ Ἀφροδίτη. Φαίνεται ὅτι ἡ τοπικὴ παραλλαγή συνέδεε τὴν τρέλα τους μὲ τὸ συγκεκριμένο πηγάδι καὶ ἴσως ἡ Ἀφροδίτη ἐδῶ νὰ εἶναι εἰδικῶς ἡ σύζυγος τοῦ Ἄρεως καὶ μητέρα τῆς Ἀρμονίας.

Ἡ Σχιστὴ ὁδὸς ἦταν ἡ περιοχὴ τοῦ τριστρατοῦ πού περιγράφηκε πιὸ πάνω. Κατὰ τὴν τοπικὴ παράδοση πού διασώζεται στὸ σχόλιο τοῦ Εὐριπίδη, ἐδῶ βρισκόταν ὁ τάφος τοῦ Λαῖου (καὶ τοῦ ἡνιόχου του). Τὸ κείμενο λέει ὅτι ὁ Οἰδίπους, ἀφοῦ τοὺς

8. Τὰ μέγαρα θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι καὶ στεγασμένος χώρος ὅπως ἡ σπηλιὰ τοῦ Μουρμουμένη στὴν πόλιν Μέγαρα, γιὰ τὴν ὁποία μάλλον ἔχει δίκιο ὁ Θρεψιάδης πού τὴν ταύτιζε μὲ τὸ τοπικὸ «μέγαρον» τῆς Δήμητρος (*ΠΑΕ* 1936, 52 κπ.: βλ. Πανσ. 1 40.6).

9. Βλ. π.χ. τὴν ἀφήγησιν στὸν Πανσανία 7 19-20.2 (θυσία νέου καὶ νέας στὴν Τρικλαρία πού ἔπαψε μὲ τὴν ἵδρυσιν τῆς λατρείας τοῦ Διονύσου) ἢ 6 6.7-11 (Ἡρώς Τεμέσας πού «παντρευόταν» κάθε χρόνο τὴν ὁμορφότερη κοπέλα. Πρβ. Σου(ί)δα λ. *Εὐθυμος*). Βλ. ἀκόμα τὸν Πανσανία 9 34.5 (θυσία Φριξοῦ καὶ

Ἑλλης), 8 38.6-8 (θυσία παιδιοῦ ἢ εἰδικῶς τοῦ Νυκτίμου γιὰ τὸν Δία. Πρβ. Πορφύριον, *Περὶ ἐγκρατείας* 2 27 ἀπὸ τὸν Θεόφραστο. Εἰδικὰ συνδέονται τέτοιες ἀφηγήσεις μὲ τὸν Ὀμάδιο Διόνυσον: Πορφύριος, *Περὶ ἐγκρατείας* 2 55. Πρβ. Αἰλιανό, π.ζ. 12 34, Πλούτ., *Πελοπ.* 21 καὶ τὰ ἐπίθετα τοῦ Διονύσου ὠμοστής καὶ ἀνθρωπορραίστης, Παπαχατζής, *Βοιωτικά*, σημ. στὸ 9 8.2). Πρβ. ἐπίσης Εὐριπ. *Ἰφιγ. ἐν Ταύροις* 1450 κπ. Τὸ ἀρχικὸ ἀμάρτημα, ὁ φόνος τοῦ ἱερέα ἀπὸ τοὺς μεθυσμένους λάτρεις, συναντᾶται καὶ στὰ σχετικὰ μὲ τὸν Ἰκάριο (Πανσ. 1 2.5· Ἀπολλοδ. 3 14.7).

σκότωσε ἐδῶ τοὺς ἔθαψε παραντίκα. Ἀπὸ τὸν Ἀπολλόδωρο (3 15.7) μαθαίνουμε ὅτι ὑπῆρχε *Λαῖον ἀγών* στὴ Θήβα. Εἶναι λογικὸ νὰ συμπεράνουμε ὅτι ὁ «ἀγών» αὐτὸς σχετιζόταν μὲ τὸν τάφο. Ἄλλο θέμα εἶναι ἂν ἡ ἥρωικὴ λατρεία τοῦ Λαῖου, πού ἡ ὑπαρξὴ τῆς προκύπτει ἀπὸ αὐτά, συνδεόταν μὲ μαντικὴ δραστηριότητα τοῦ ἥρωα. Συγκεκριμένα ὁ Ἡρόδοτος (5 43) γράφει ὅτι ὁ Ἀντιχάρης ἀπὸ τὸν Ἐλεώνα «συνεβούλευσε» τὸν Σπαρτιάτη Δωριέα *ἐκ τῶν Λαῖον χρησμῶν Ἡράκλειαν τὴν ἐν Σικελίᾳ κτίζειν*. Συμπεράναν ἀπὸ αὐτὸ ὅτι θὰ ὑπῆρχε μαντεῖο τοῦ Λαῖου καὶ μάλιστα πὼς θὰ βρισκόταν στὸν Ἐλεώνα (Robert, *Oid.* I 10 κπ. Ἀντίρρηση διατύπωσε ὁ Lamer, *RE* XII 504 π.). Τὸ γεγονὸς βέβαια ὅτι ἀπὸ ἐκεῖ καταγόταν ὁ Ἀντιχάρης δὲν σημαίνει κατὰ κανένα τρόπο ὅτι κατ' ἀνάγκην ἐκεῖ θὰ λατρευόταν καὶ ὁ Λάιος (τὴ συζήτησι βλ. στὸν Ziehen 1529 π.). Οἱ *Λαῖον χρησμοί* (ἢ *Λαῖον θέσφατα*, ἂν ἡ ἀνάγνωσις αὐτῆ τοῦ στίχου 906 τοῦ *Οἰδ.* *Τύρ.* εἶναι σωστὴ) μπορεῖ νὰ εἶναι «οἱ χρησμοὶ πού ἔδωσε ὁ Λάιος» ἢ «οἱ χρησμοὶ πού πήρε ὁ Λάιος» (στὴ συγκεκριμένη ὁμως περίπτωσι, γιὰ τὴ θὰ πήρε ὁ Λάιος χρησμοὺς σχετικὸς μὲ τὴν ἰδρυσι τῆς Ἡράκλειας στὴ Σικελία;) ἢ ἀκόμα ἀπλῶς «οἱ προφητεῖες τοῦ Λαῖου», συλλογὴ δηλαδὴ προφητειῶν, ὅπως ἐκείνη τοῦ Βάκιδος (Παυσ. 4 26.4, 9 17.5, 10 12.11) καὶ ἄλλες, πού δὲν σχετίζονται ἀπαραίτητα ἢ δὲν δηλώνουν τὴν ὑπαρξὴ μαντείου. Παρ' ὅλα αὐτὰ παραμένει ἡ πιθανότητα ἡ ἥρωικὴ λατρεία τοῦ Λαῖου νὰ συνδεόταν καὶ μὲ ἓνα εἶδος μαντείου. Θὰ μπορούσε νὰ διατυπωθεῖ ἡ ἀντίρρηση ὅτι κάπου κοντὰ στὸν τάφο τοῦ Λαῖου βρισκόταν καὶ τὸ μαντεῖο τοῦ Ἀμφιαράου καὶ εἶναι δύσκολο νὰ ὑπῆρχαν δύο χωριστὰ μαντεῖα σὲ πολὺ μικρὴ ἀπόστασι. Τὸ ἐπιχείρημα δὲν εἶναι πολὺ ἰσχυρό. Στὴ Θήβα φαίνεται πὼς ὑπῆρχαν πολλὰ μαντεῖα, ὅχι βέβαια ὅλα μὲ τὸ ἴδιο κύρος, καὶ μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ γειτονικὰ μεταξὺ τους.

Τὰ τεκμήρια χθόνιας λατρείας λοιπὸν πού βρῆκε ὁ Κεραμόπουλλος στὴν ἴδια τὴ Σχιστὴ ὁδὸ καὶ χρονολογικὰ δὲν κατεβαίνουν μετὰ τὸν 5ο αἰῶνα π.Χ. πρέπει μᾶλλον νὰ ἔχουν σχέση μὲ τὸν Λαῖο καὶ ὅχι μὲ τὸν Ἀμφιάραιο. Εἶναι φυσικὸ ὅτι ὁ Παυσανίας δὲν ἀναφέρει τίποτα σχετικὸ, ἀφοῦ εἶχαν περάσει στὴν ἐποχὴ τοῦ πολλοὶ αἰῶνες ἀπὸ τότε πού ἡ λατρεία αὐτὴ εἶχε σβῆσει¹⁰. Τὸ σημεῖο ὅπου ἄνοιξε ἡ γῆ καὶ κατέβηκε στὸν κάτω κόσμο ζωντανὸς ὁ Ἀμφιάραιος, ἐκεῖ πού βρισκόταν τὸ ἱερὸ πού εἶδε ὁ Παυσανίας καὶ τὸ μαντεῖο πού ἀναφέρει ὁ Ἡρόδοτος, εἶναι πιθανὸ νὰ συνδεόταν ἐπίσης μὲ κάποιο βύθισμα ἢ χάσμα στὰ δεξιὰ τοῦ δρόμου πού πῆγαινε ἀπὸ τὶς Ποτινιές στὶς Ἡλέκτρες. Βέβαια δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ σημαίνει αὐτὸ μεγάλο βύθισμα ἢ ἀπότομη ρεματιά, ἀλλὰ κατὰ τέτοιο παραμένει τὸ πιὸ πιθανό. Ὁ τόπος φυσικὰ ἐθωρεῖτο ἓνα εἶδος εἰσόδου στὸν κάτω κόσμο καὶ σ' αὐτὸ ὀφείλεται ἡ πίστις ὅτι στοὺς κίονες πού ὑπῆρχαν δὲν κάθονταν πούλια κι οὔτε τὰ ζῶα ἔβοσκαν ἐκεῖ τὸ χορτάρι (καὶ ὅχι ἐπειδὴ ἦταν ἐνηλύσιον, ὅπως ἤθελε ὁ Κεραμόπουλλος, Κερ. 261, σημ. 3). Οἱ ἴδιοι οἱ κίονες, καὶ ὅχι στῆλες, μᾶλλον θὰ ἦταν

10. Καὶ τὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Κεραμόπουλλου. Ἀφοῦ ὁμως στὰ χρόνια τοῦ Παυσανία ἔδειχναν τὴ θέσι ὅπου καταπόθηκε ὁ Ἀμφιάραιος καὶ ἀπὸ τὰ λεγόμενά του προκύπτει ὅτι τὴ θεωροῦσαν ἓνα εἶδος εἰσόδου στὸν κάτω κόσμο, ἀκόμα

καὶ ἂν εἶχε ἐκλείψει τὸ μαντεῖο ὡς τέτοιο, θὰ πρέπει νὰ συνεχιζόταν κάποια λατρευτικὴ πρακτικὴ. Ἐτοί ἢ ἀπουσία εὐρημάτων ὑστερότερον τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνα ἀποτελεῖ σημαντικὴ ἀντένδειξι γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ ἐδῶ τοῦ Ἀμφιαρείου.

ὅ,τι ἀπέμενε ἀπὸ παλαιότερο κτίριο, ναὸ ἢ στοὰ ἢ ἐγκοιμητήριον (ἡ μαντική μέθοδος ἦταν ὅπως φαίνεται ἡ ἐγκοίμηση: Ἡρόδ. 8 34. Περβ. Πανσ. 1 34.5 καὶ λοιπὲς σχετικὲς παραπομπὲς στὸν Κερ. 266). Τὸ πιὸ πιθανὸ εἶναι ὅτι τὸ Ἀμφιάρειον θὰ βρισκόταν στὸ μεγάλο ἐγκάρσιο βύθισμα δεξιὰ ἀπὸ τὸν δρόμο βορειότερα ἀπὸ τὸ τρίστροτον καὶ σὲ ἀπόσταση 250 μ. περίπου ἀπὸ αὐτό (εἰκ. 1. 9). Τὸ βύθισμα ἔχει κατεύθυνση νοτιοδυτικῇ-βορειοανατολικῇ καὶ μῆκος περίπου 300 μ. Στὰ πλατώματα βόρειά του ἡ ἀνάμεσα σ' αὐτὸ καὶ τὸ σημερινὸ γήπεδο πρέπει νὰ βρισκόταν τὸ ἀρχαῖον προάστιον ἢ κώμη Κνωπὸς ἢ Κνωπία ἀπέχοντας ἴσα (800-900 μ. σὲ εὐθεία γραμμὴ) καὶ ἀπὸ τὸ ποτάμι τῶν Ποτνιαῶν καὶ ἀπὸ τὶς Ἡλέκτρες. Ἔτσι μπορεῖ νὰ ἀπλωνόταν ὡς τὸν Ἰσμηνόν, πού οἱ πηγὲς τὸν συσχετίζουν μαζί της (εἰκ. 1. 10)¹¹.

Ὁ Χρυσορρόας δὲν εἶναι ἀπλὸς χεῖμαρρος. Ὅτι ὑπάρχει ψηλά, κοντὰ στὸ τρίστροτον «κρήνη δαφιλῆς» τὸ σημείωσε ὁ Κεραμόπουλλος (Κερ. 266). Τὰ νερὰ αὐτῆς τῆς κρήνης, ἢ μᾶλλον τῆς πηγῆς πού τὴν τροφοδοτοῦσε, πιθανότατα μετέφερε ὡς τὸ χαμηλότερο σημεῖο τῆς ρεματιᾶς, πρὶν νὰ στραφεῖ αὐτὴ πρὸς τὰ ἀνατολικά, τὸ μυκηναϊκὸ ὑδραγωγεῖον πού ἀνέσκαψε ὁ Παπαδάκης καὶ δημοσίευσε ὁ Κεραμόπουλλος (Κερ. 327 κπ.), καὶ τὸ συνδέσαμε μὲ τὸ ὑδρευτικὸ ἔργο πού περιλάμβανε μακριὰ ὑπόγεια, ἢ πάντως στεγασμένη, πρόσβαση ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς μυκηναϊκῆς ἀκρόπολης (Φαρ. 52 κπ.: ΑΔ 22, 1967, Β, 239). Αὐτὴ ἡ μεταφορὰ τοῦ νεροῦ φαίνεται πὺς γινόταν καὶ στὰ κατόπιν χρόνια. Μέσα στὸ ὑδραγωγεῖον, πού ἔχει τυπικὰ μυκηναϊκὴ τομὴ μὲ συγκλίνουσες πρὸς τὰ πάνω παρειάς, εἶχαν τοποθετηθεῖ σὲ ὑστερότερους χρόνους πῆλινοι ὑδραγωγοὶ σωλῆνες (Κερ. 327).

5. Μυκηναϊκοὶ τάφοι μὲ ὑστερότερη χρῆση

Οἱ ἐπόμενες ομάδες μνημείων πού ἀναφέρει ὁ Πausanias εἶναι ἐκεῖνες πού τὶς τοπογραφεῖ σὲ σχέση μὲ τὶς Ἡλέκτρες, ἐμπρός, δεξιὰ καὶ ἀριστερά τους. Κατὰ τὰ λοιπὰ γιὰ τὴν εὐρύτερη νότια περιοχὴ οἱ γνώσεις μας εἶναι ἀρχαιολογικὲς. Τὸ σημαντικότερον ἀπὸ τὰ πράγματα πού ἔχουν βρεθεῖ ἐδῶ εἶναι βέβαια οἱ λαξευτοὶ μυκηναϊκοὶ τάφοι, ὅλοι ἀπὸ τὴ λοφοσειρὰ τοῦ Κολωνακίου - Ἀγίας Ἀννας καὶ δυτικότερα, ὡς τὴν Πλακιώτισσα¹². Αὐτὸ πού ἀξίζει νὰ σημειώσουμε εἶναι κάποιες παρατηρήσεις σχετικὰ μὲ τὴν

11. Τὸ πλάτωμα ὀρίζεται στὰ ἀνατολικά ἀπὸ τὸν Ἰσμηνόν μὲ τὸν ὁποῖον ἡ Κνωπὸς βρισκόταν σὲ ἐπαφῇ. Στὸ Νικ. Θηρ. 889 συναντᾶται ἡ ἔκφραση *ῥόος Κνώποιο* καὶ τὸ σχετικὸ σχόλιον πληροφορεῖ: *Κνώπος δὲ ὁ Ἰσμηνός εἴρηται ἀπὸ Κνώπον τοῦ Ἀπόλλωνος, ἔστι δὲ καὶ πόλις Κνώπος, δι' ἧς φέρεται ὁ Ἰσμηνός ποταμός*.

12. Εἶναι ἴσως χαρακτηριστικὸ ὅτι λαξευτοὶ μυκηναϊκοὶ τάφοι δὲν ἔχουν βρεθεῖ ἀνατολικότερα ὡς τὴ ρεματιὰ τοῦ Χρυσορρόα καὶ ἀκόμα πιὸ πέρα. Οἱ

πρῶτοι πού συναντῶνται στὴν κατεύθυνση αὐτὴ εἶναι ἐκεῖνοι τοῦ λόφου τοῦ Ἰσμηνίου, πού κανονικὰ θὰ πρέπει νὰ θεωρηθοῦν οἱ νοτιότεροι ἐκτεταμένου νεκροταφείου πού ἀπλωνόταν στὴ λοφοσειρὰ ἀπὸ τὸ Ἰσμηνίον ὡς τὰ βόρεια πόδια τοῦ Μικροῦ Καστελιοῦ. Σὲ ἄλλο σημεῖο θὰ ἀναφερθοῦμε στὸ νεκροταφεῖον αὐτὸ καὶ στὶς θεωρίες πού ἀφοροῦν γενικὰ τὰ μυκηναϊκὰ νεκροταφεῖα τῆς Θήβας. Τρίτον νεκροταφεῖον θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ πὺς συγκροτοῦν οἱ τάφοι πέρα ἀπὸ τὸν Ἰσμηνόν, στὴν περιοχὴ τῶν

ύστερότερη χρήση μερικῶν ἀπὸ τοὺς τάφους. Πρόκειται γιὰ πέντε ἀπὸ ἐκείνους πὺν ἀνέσκαψε ὁ Κεραμόπουλλος. Βρῆκε σ' αὐτοὺς καὶ ἔχνη χρήσης ἢ ἀντικείμενα πὺν χρονολογοῦνται στὴν κλασικὴ μὲ τὴν εὐρύτερη ἔννοια περίοδο. Ἀναλυτικά:

Τάφος 4 (Κερ. 130 κπ.). Στὸ τοίχωμα τοῦ βάθους ἀνοιγόταν τετράπλευρη κόγχη μὲ δάπεδο λίγο ψηλότερα ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ θαλάμου, πὺν πιθανῶς κλεινόταν μὲ ξύλινο διάφραγμα. Ἐμπρὸς τοῦ ἀνοιγόταν στὸ δάπεδο τοῦ θαλάμου τετράπλευρος λάκκος πὺν βρέθηκε γεμάτος μὲ πέτρες, χωρὶς κανένα ὅστὸ ἢ κτέρισμα, παρὰ μόνο ὄστρακα ἀπὸ ἓνα κανθαροειδὴ σκύφο τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνα κατὰ τὸν ἀνασκαφέα. Στὴ βορειοανατολικὴ γωνία τοῦ θαλάμου βρῆκε ἔχνη πυρᾶς καί, μαζί μὲ ὄστρακα καὶ ψηφίδες μυκηναϊκῆς, κομμάτια ἀπὸ χυτροειδῆς πινάκιο καὶ χύτρα, ἀσφαλῶς ἱστορικῶν χρόνων. Ψηλότερα, σὲ 1.50 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο, βρῆκε ἀκόμα ἓνα εὐρύστομο ἀγγεῖο μὲ δύο λαβὲς πὺν τὸ χρονολόγησε στὸν 5ο π.Χ. αἰῶνα καὶ μαζί τοῦ κομμάτια ἀπὸ δύο πινάκια. Τέλος σὲ ψηλὰ χῶματα βρέθηκε καὶ ἑλλιπὴς μεγαρικὸς σκύφος. Κατὰ τὰ ἄλλα «ἢ σύλησις δὲν ἦτο γενικὴ οὔτε τελεία, διότι διεσώθησαν καὶ σκελετῶν μέρη καὶ ὄστρακα ἀγγείων... καὶ ἕτερα προσέτι μικρὰ ἀντικείμενα». Τὸ εὐρύστομο ἀγγεῖο θεώρησε πιθανὸ ὅτι ἦταν παιδικὸς τάφος πὺν ἀρχικὰ βρισκόταν ὑψηλότερα, δὲν βρῆκε ὅμως ὅστά, ἐνῶ θεώρησε ἐπίσης ὅτι ὁ σκύφος στὸν λάκκο δηλώνει τοὺς χρόνους σύλησης τοῦ τάφου διὰ τοῦ ἀποτερίχισματος.

Τάφος 12 (Κερ. 148). Δὲν βρέθηκαν ἀντικείμενα νεότερων χρόνων, ἀλλὰ τὸ ἀποτερίχισμα τῆς εἰσόδου σωζόταν καὶ ἀνάμεσα στὶς πέτρες πὺν τὸ σχηματίζαν ἦταν καὶ ἓνας καλο-

Μύλων (Κερ. 100· ΠΑΕ 1897, 95· ΑΕ 1910, 210) καὶ τέταρτο ἐκεῖνοι πὺν ἐντόπισε, ἐπίσης συλημένους ὅπως καὶ οἱ προηγούμενοι, ὁ Σπυρόπουλος δυτικὰ ἀπὸ τὴν Πλακιώτισσα (Αμφείον 23 σημ. 19). Ὁ Συμεώνογλου τείνει νὰ συσχετίσει τοὺς τάφους τοῦ Ἰσμηνίου μὲ ἐκείνους τῶν Μύλων καὶ νὰ διακρίνει ὡς ἄλλο νεκροταφεῖο τοὺς τάφους τῶν Καστελιῶν (Sym. 53) παραβλέποντας ὅτι καὶ ὁ μικρὸς μαστὸς ἀνάμεσα στὸ Ἰσμήνιο καὶ τὸ Μεγάλον Καστέλι, πὺν παλαιότερα ὀνομαζόταν Τεκές, ἦταν ἐπίσης κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Κεραμόπουλλου διάτρητος ἀπὸ μυκηναϊκοὺς τάφους (Κερ. 80, 99), δηλαδὴ ὅτι τὸ νεκροταφεῖο ἀπλωνόταν χωρὶς διακοπή ἀπὸ τὸ Ἰσμήνιο ὡς τὰ Καστέλια. Στὸ νεκροταφεῖο τοῦ Κολωνακίου ὁ Κεραμόπουλλος ἐπισήμανε πενήντα συλημένους τάφους καὶ ἀνέσκαψε τριάντα (Κερ. 123 κπ.· ΑΕ 1910, 210 κπ.). Προηγουμένως εἶχαν ἐπισημανθεῖ τάφοι ἀπὸ τὸν Φίλιο πὺν ἀνέσκαψε τρεῖς (ΠΑΕ 1897, 94 κπ.). Ἐγὼ ἀνέσκαψα ἀκόμα τέσσερις (τρεῖς στὸ οἰκόπεδο Μαργλάση, ΑΔ 23, 1968, Β, 219 π., εἰκ. 12, καὶ ἓνα στὴν ἐκκλησία τῶν Ταξιαρχῶν, ΑΔ 22, 1967, Β, 227). Οἱ μόνον κανονικὰ δημοσιευμένοι εἶναι ἐκεῖνοι τοῦ Κεραμόπουλλου καὶ τὰ στοιχεῖα πὺν

ἔδωσε ἀξιοποίησε πολὺ καλά ὁ Συμεώνογλου (Sym. 53 κπ., 248 π.). Πέρα ἀπὸ ὅσα ἀναφέρει ἐκεῖνος, ἀξίζει νομίζω νὰ γίνουν σχετικὰ μὲ τὰ εὐρήματα οἱ πῶ κατὰ ἐπισημάνσεις: Ὁ τάφος 4 ἦταν ἀλειμμένος ἐσωτερικὰ μὲ πηλὸ (Κερ. 129), οἱ παραστάδες τοῦ τάφου 15 ἦταν ἐπιχρισμένες μὲ ἀσβεστοκονίαμα καὶ τοιχογραφημένες (Κερ. 159) καὶ στὸν τάφο πὺν ἔσκαψα ἐγὼ στὴν ἐκκλησία τῶν Ταξιαρχῶν βρέθηκε κομμάτι κονιάματος μὲ γραπτὴ κόσμηση, προφανῶς ὑπόλειμμα ἀπὸ ἐπίχρισμα τοῦ ἴδιου (ΑΔ 22, 1967, Β, 227). Τὰ πράγματα αὐτὰ δὲν εἶναι πρωτοφανή, ἀλλὰ στὴ Θήβα συμβαίνει νὰ ἔχει βρεθεῖ ὁ λαμπρὸς τάφος τοῦ Μεγάλου Καστελίου πὺν ἔσωζε ἐξαιρετικῆς τοιχογραφίας καὶ ἡ παρουσία τῶν πολὺ ταπεινότερων αὐτῶν συγγενῶν τοῦ ἴσως ὑποδηλώνει προτίμηση τῶν Θηβαίων τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων νὰ ἐπιχρίουν καὶ νὰ διακοσμοῦν γραπτὰ τοὺς λαξευτοὺς τάφους. Ἄλλο ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι στὸν ἀσφαλῶς πλούσιο τάφο 26 βρέθηκαν τὰ μεταλλικὰ τμήματα σκήπτρου (Κερ. 196, 197) πὺν φαίνεται νὰ δηλώνουν ὅτι σκηπτοῦχοι καὶ μονάρχες δὲν εἶναι τόσο ταυτώσιμες ἔννοιες ὅσο συνηθίζουμε νὰ τὶς θεωροῦμε.

δουλεμένος πώρινος κύβος, σὲ δεύτερη χρήση ἀσφαλῶς, καὶ ὅπωςδήποτε χρονολογούμενος στοὺς ἱστορικοὺς χρόνους. Ἐξω ἀπὸ τὸ ἀποτείχισμα, στὴν ἀριστερὴ παρειὰ τοῦ δρόμου, ἀνοιγόταν ἡμικυκλικὴ κόγχη μὲ καμπυλούμενη ὀροφή.

Τάφος 14 (Κερ. 150 π.). Τὸ ἀποτείχισμα ἔλειπε καὶ μεγάλο μέρος τοῦ θαλάμου, τὸ ἐμπρός, εἶχε ἀναταραχθεῖ. Πολλὰ ὄστρακα μυκηναϊκὰ ἀνακατωμένα μὲ ἄλλα τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνα βρέθηκαν μπρὸς ἀπὸ τὴν πόρτα. Καὶ πρὸς τὸ τοίχωμα τοῦ βάθους ψηλότερα σχετικὰ βρέθηκαν πολλὰ ὄστρακα ἀπὸ κανθάρους καὶ κομμάτια εἰδωλίων. Τὰ εὐρήματα αὐτὰ δείχνουν κάποια χρονολογικὴ ὁμοιογένεια (στὸν 5ο π.Χ. αἰῶνα) καὶ σ' αὐτὸ στηρίχτηκε ὁ ἀνασκαφέας γιὰ νὰ θεωρήσει ὅτι ἀνῆκαν σὲ κλασικὸ τάφο καὶ κύλησαν σὲ ρωγμὴ, ὅταν γκρεμίστηκε ἡ στέγη τοῦ θαλάμου. Παρατήρησε ὅμως ὁ ἴδιος πῶς «φαίνεται ...ὅτι πλὴν τῆς καταπτώσεως τῆς στέγης, ἐγένετο καὶ ἀφαίρεσις χωμάτων καὶ βράχου».

Τάφος 17 (Κερ. 168 κπ.). Τὸ στόμιο βρέθηκε ἀποτειχισμένο. Ὁ θάλαμος σώθηκε σὲ ὕψος 1.20-1.45 μ. καὶ ψηλότερα τὰ χώματα καὶ ὁ βράχος εἶχαν ἀπομακρυνθεῖ. Βαθιὰ στὸν θάλαμο βρέθηκαν θραύσματα εἰδωλίων τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνα καὶ κανθάρων καὶ μικρογραφικῶν σκυφιδίων πού βρίσκονται συχνὰ σὲ ἱερὰ ὡς ἀναθηματικά. Ψηλότερα βρέθηκαν καὶ θραύσματα κεραμίδων πιθανῶς ἀπὸ τάφους, στὸ δάπεδο τοῦ δρόμου κομμάτι ἀπὸ εἰδῶλιο ὅμοιο μὲ ἐκεῖνα τοῦ θαλάμου καὶ ψηλότερα χριστιανικὴ ταφή. Ὁ τάφος πραγματικὰ δὲν εἶχε συληθεῖ συστηματικὰ (αὐτὸ εἶναι ἀμφίβολο γιὰ τὸν 4, ἀφοῦ οἱ τυμβωρύχοι δὲν ἀποκομίζουν οὔτε τὰ ὀστά οὔτε τὰ θραύσματα ἀγγείων). Σὲ στρῶμα καθαρὸ πού δὲν περιεῖχε νεότερα πράγματα βρέθηκαν 120 ψηφίδες ἀμεθύστου, 4 μάζας, 2 σαρδίου, 2 ἢ 3 σφραγιδόλιθοι, 4 αἰχμὲς βελῶν, τμῆμα λαβῆς χάλκινου ξίφους μὲ χάλκινα καρφιά μὲ χρυσὰ κεφάλια, λαβὴ χάλκινου μαχαριοῦ, θραύσματα ἀπὸ τὴ θήκη του, χάλκινη λαβίδα καὶ μερικὰ ἀκόμη πράγματα.

Τάφος 19 (Κερ. 176, 238 κπ.). Ἐμπρὸς στὸ στόμιο, ψηλότερα ἀπὸ τὸ δάπεδο βρέθηκαν εἰδῶλια, ὄστρακα ἀπὸ κανθάρους καὶ κομμάτι ἀπὸ ἐνεπίγραφη ἐπιτύμβια στήλη πού εἶχε χρησιμοποιηθεῖ γιὰ κεφαλᾶρι σὲ νεότερο τάφο. Τὰ χώματα τοῦ δρόμου ἦταν γεμάτα ἀπὸ κομμάτια νεότερων εἰδωλίων, σπασμένων μαγειρικῶν σκευῶν καὶ μικρογραφικῶν ἀγγείων. Ἐδῶ βρέθηκαν ἀκόμα δύο γραπτὲς πώρινες στήλες, σιδερένια καρφιά καὶ καρφωμένα μολύβδινα ἐλάσματα. Ὅμοια εὐρήματα γέμιζαν καὶ τὸν θάλαμο, ἰδιαίτερα τὸ πρὸς τὴν εἴσοδο τμῆμα του, μέχρι βάθους 2 μ., δηλαδὴ μέχρι 0.50 μ. πάνω ἀπὸ τὸ δάπεδο. Ὁ ἀνασκαφέας θεώρησε ὅτι ὅλα αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ πολλοὺς κατεστραμμένους τάφους καὶ τὴν ἀποψή του τὴ στηρίξε στὴν ὑπαρξὴ τῶν γραπτῶν στηλῶν πού τὶς πίστευε ἐπιτύμβιες. Παρατήρησε πάντως ὅτι «ὅλον τὸ ὑψηλὸν στρῶμα τοῦ θαλάμου καὶ τοῦ δρόμου καὶ ἔκτασις ἔξω τοῦ δρόμου ἦτο κατεσπαρμένη ὑπὸ τῶν ὀστράκων». Τὰ εὐρήματα φαίνεται ὅτι καλύπτουν τὸν 5ο καὶ τὸν 4ο π.Χ. αἰῶνα καὶ ἴσως μερικὰ χρονολογοῦνται καὶ στὸν 3ο. Ἀξία ἰδιαίτερης μνείας εἶναι ἓνα μικρογραφικὸ ἀγγεῖο πού φέρει ἔξω χαραγμένα τὰ γράμματα ΗΙ, πέντε ἄλλα πού «σφύζουσιν ἐν τῷ πυθμένι λευκὸν χρῶμα, ψιμυῖον βεβαίως» καὶ τὸ χεῖλος μεγάλου ἀνάγλυφου ἀγγείου πού φέρει ἐπίσης ἐγχάρακτα, πρὶν ὅμως ἀπὸ τὴν ὀπτησιν, τὰ γράμματα ΗΙ (Κερ. 239).

Είδικο ἐνδιαφέρον ἔχουν καὶ τὰ μολύβδινα ἐλάσματα καὶ τὰ σιδερένια καρφιά. Δύο ἀπὸ αὐτὰ διαπερνοῦσαν «συνεπτυγμένον μολύβδινον ἔλασμα», ἐνῶ ἓνα ἀκόμα ἔλασμα εἶχε τρύπα ἀπὸ τὴν ὁποία εἶχε πέσει τὸ καρφί. Σωστὰ νομίζω ὁ Κεραμόπουλλος συμπέρανε ὅτι πρόκειται γιὰ καταδέσμους, μολονότι δὲν διαπίστωσε γράμματα στὰ ἐλάσματα (Κερ. 243 π.· πρβ. Kurtz-Boardman, *GBC* 217).

Τὰ πιὸ σημαντικά ὅμως ἀπὸ τὰ εὐρήματα ἦταν οἱ στῆλες. Βρέθηκαν πεσμένες στὰ χῶματα σὲ βάθος ἢ μία 1 μ. καὶ ἡ ἄλλη 1.30 μ. Ἦταν πώρινες καὶ μικροῦ μεγέθους, ἢ μία ὕψους 0.37 καὶ ἡ ἄλλη 0.34 μ. Ἡ πρώτη εἶχε βυθισμένο πεδίο καὶ ἔσωζε ἵχνη κυανοῦ χρώματος. Ἡ δεύτερη ἐπίσης σὲ βυθισμένο πεδίο ἔσωζε ἐπαρκῶς τὴ γραπτὴ τῆς παράστασι. Βρέθηκε καὶ τμῆμα τρίτης, ἀλλὰ δὲν εἶναι γνωστὸ ποῦ ἀκριβῶς. Ἡ παράστασι τῆς δεύτερης ἦταν γυναίκα καθιστῆ (καὶ ὄχι ὄρθια, ὅπως νόμιζε ὁ Κεραμόπουλλος· οἱ ἀναλογίες τὸ δείχνουν καθαρά) μπρὸς σὲ ἀρχιτεκτονικὸ διάκοσμο (ζώνη ἀνοιχτοῦ χρώματος πού φέρεται ὀριζόντια ἀπὸ τίς δύο πλευρὲς τῆς μορφῆς), στρέφει λίγο ἀριστερά, ἐνῶ μπρὸς ἀριστερὰ ἀνοίγεται ὅλη ἡ σύνθεσι (κεφαλὴ, ἀριστερὸ χέρι, δεξιὸ χέρι, γόνατο) καὶ προβάλλει κάτι μὲ τὸ δεξιὸ πού φέρεται ἐμπρὸς καὶ κάτω, ἐνῶ μὲ τὸ ἀριστερὸ κρατᾷ ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ μέρος τοῦ κορμοῦ ἀντικείμενο πού φαίνεται ὅτι ὄρθα ὁ Κεραμόπουλλος ἐρμήνευσε ὡς σπαργανωμένο βρέφος. Παρὰ τὰ λεγόμενα τοῦ Κεραμόπουλλου, νομίζω ὅτι χρονολογικὰ δὲν μπορεῖ νὰ ἀνέβει πάνω ἀπὸ τὸν 3ο ἢ τὸ πολὺ τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα (γιὰ τὴ χρονολογικὴ σημασία τῆς δήλωσης τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου καὶ τῆς κατὰ μέτωπο ἀπεικόνισης τῆς καθιστῆς μορφῆς βλ. Villard, *GH* 97 κπ., 114 π.).

Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα πού δίνει ὁ ἴδιος ὁ ἀνασκαφέας νομίζω ὅτι μᾶλλον συνάγεται ἐπανειλημμένη ἐπίσκεψις στοὺς τάφους αὐτοὺς, κατὰ τὴν ὁποία, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται ἡ σύλλησι, στίς περισσότερες τῶν περιπτώσεων ὑποδηλώνεται καὶ ἡ ἀπόδοσι τιμῆς, θεραπείας, στοὺς νεκροὺς (ἐναγισμοί, δειπνα, κλπ.). Στὴν περίπτωσι τοῦ τάφου 4 ὁ λάκκος ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν κόγχη δὲν εἶναι ἀδύνατο νὰ εἶχε ἀνοιχτεῖ ἀπὸ τὰ μυκηναϊκὰ χρόνια, ἀφοῦ τέτοιοι λάκκοι πράγματι συναντῶνται στοὺς θαλάμους καὶ τοὺς δρόμους μυκηναϊκῶν λαξευτῶν τάφων. Ὅπως θὰ δοῦμε ὅμως πιὸ κάτω, σὲ μία τουλάχιστον περίπτωσι στὴ Θήβα, στὴν ὁποία ἡ ταφικὴ ἡρωικὴ λατρεία εἶναι ἀναμφίβολη, ἓνας τέτοιος λάκκος εἶχε ἀνοιχτεῖ στὸ κέντρο εὐρύτερου χώρου, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐκβαθυνθεῖ στὰ ἱστορικὰ χρόνια μέσα στὸν τάφο. Καὶ αὕτῃ ἡ διαμόρφωσι φαίνεται ὅτι ἔχει σχέση μὲ τὴ λατρεία. Ὁ λάκκος τοῦ τάφου 4 δὲν περιεῖχε κανένα ὄστρακο οὔτε καὶ ἵχνος ὄστοῦ, καὶ ἡ ἀπλὴ σύλλησι δὲν ἐπαρκεῖ γιὰ νὰ ἐρμηνεύσει τὸ πρᾶγμα, ἀφοῦ τὰ ὄστα καὶ τὰ ὄστρακα δὲν ἀποκομίζονται ἀπὸ τοὺς τυμβωρῆς. Περιεῖχε ὅμως ἓνα σκύφο τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνα, ἐνῶ «ἡ σύλλησις (τοῦ θαλάμου) δὲν ἦτο οὔτε γενικὴ οὔτε τελεία». Στὴν ἴδια ἐποχὴ, τὸν 5ο π.Χ. αἰῶνα, μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν καὶ τὰ μαγειρικὰ σκεύη πού βρέθηκαν μαζὶ μὲ τὰ κατάλοιπα φωτιάς πάνω στὴν ὁποία χρησιμοποιήθηκαν. Φαίνεται πιθανὸ μαζὶ μὲ τὸν σκύφο νὰ μαρτυροῦν τὴν ἐποχὴ πού πρωτοβρέθηκε ὁ τάφος καὶ ἔγιναν μέσα του κάποιοι ἐναγισμοὶ καὶ νεκρόδειπνο. Ὑστερότερο νεκρόδειπνο ἴσως μαρτυροῦν τὸ εὐρύστομο ἀγγεῖο καὶ τὰ δύο πινάκια πού βρέθηκαν ψηλότερα. Στὸ μεταξὺ εἶχε δημιουργηθεῖ ἐπίχωσι πού ἴσως δὲν εἶναι ἄσχετη μὲ τὴν ἐρήμωσι τῆς πόλης ἀπὸ τὸ 336 ὡς τὸ 315 π.Χ.

Ὁ τάφος 12 δὲν ἔδωσε νεότερα ὄστρακα, δὲν εἶχε συληθεῖ συστηματικά καὶ βρέθηκε μὲ χτισμένη τὴν εἴσοδο. Ἡ τελευταία φορὰ ὅμως ποὺ κλείστηκε ἡ εἴσοδος θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ σὲ ὑστερότερα χρόνια, ἀφοῦ ἀνάμεσα στὶς πέτρες ποὺ χρησιμοποιήθηκαν βρισκόταν καὶ πώρινος κυβόλιθος. Ἴσως αὐτὸ νὰ ἔγινε τὴν ἐποχὴ ποὺ ἀνοίχτηκε καὶ ἡ κόγχη τοῦ δρόμου, ἡ μορφὴ τῆς ὁποίας δὲν φαίνεται μυκηναϊκή. Πάντως δηλώνει σεβασμὸ τῶν νεότερων ἀνθρώπων πρὸς τὸν τάφο.

Ὁ τάφος 14 ἔδωσε ἐπίσης πολλὰ ὄστρακα κανθάρων καὶ κομμάτια εἰδωλίων τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα. Αὐτὰ τὰ πράγματα θὰ μπορούσε βέβαια νὰ προέρχονται ἀπὸ νεότερο τάφο, μπορεῖ ὅμως ἐπίσης νὰ ἔχουν σχέση μὲ τὴ θεραπεία τῶν ἀρχικῶν «ἥρωικῶν» νεκρῶν. Ἄλλωστε ὁ ἀνασκαφέας δὲν βρῆκε μέσα (ἢ πάντως δὲν τὸ λέει) κομμάτια τοῦ βράχου ἀπὸ τὴ στέγη ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπῆρχαν ἂν αὐτὴ εἶχε πέσει καὶ συμπαράσῃ τὰ κτερίσματα νεότερων τάφων ποὺ θὰ βρίσκονταν πάνω της, ἀλλὰ οὔτε καὶ ὅσά. Ἀντίθετα παρατήρησε ὅτι φαίνεται πὼς εἶχε γίνει καὶ ἀφαίρεση χωμάτων καὶ βράχου. Τὰ πράγματα ἐρμηνεύονται καλύτερα ἂν ὑποθέσουμε ὅτι κάποτε ξεσκεπάστηκε ὁ τάφος, ἴσως τυχαῖα ἢ γιὰ ἄλλους λόγους, καὶ σ' αὐτὸ τὸ κοίλωμα ποὺ δὲν ἔμοιαζε πιά μὲ θάλαμο ἀλλὰ μὲ δεξαμενὴ ἔγιναν ἢ καὶ συνέχισαν νὰ γίνονται γιὰ κάποιο χρονικὸ διάστημα προσφορὲς στοὺς «ἀρχαίους» νεκροὺς, ποὺ θὰ τοὺς ταύτιζαν ἴσως, ἂν καὶ αὐτὸ δὲν εἶναι ἀπαραίτητο, μὲ κάποιες γνωστὲς μυθικὲς προσωπικότητες.

Ὁ τάφος 17 ἐμφανίζει κάτι παρόμοιο, ἀφοῦ φαίνεται ὅτι καὶ ἐδῶ ἔγινε ἀπομάκρυνση βράχου καὶ χωμάτων. Ὅμοια καὶ ἐδῶ ἡ σύληση δὲν ἦταν πλήρης καὶ τὰ κατώτερα στρώματα δὲν εἶχαν ἀναταραχθεῖ. Μέχρι σὲ μεγάλο βάθος ὅμως βρέθηκαν εἰδώλια, κάνθαροι καὶ μικρογραφικὰ ἀγγεῖα, τὰ ὁποῖα εἶναι συχνὰ ὡς ἀναθήματα. Καὶ ἐδῶ λοιπὸν φαίνεται ὅτι μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε τυχαῖα ἴσως ἀποκάλυψη καὶ κάποιες προσφορὲς μετὰ ἀπὸ αὐτήν, καθὼς καὶ ἄλλη ἐπίδειξη σεβασμοῦ, ἀφοῦ ὁ χώρος δὲν καθαρίστηκε συστηματικά, μολονότι περιεῖχε πολὺτιμα μικροαντικείμενα καὶ ἡ ὑπαρξὴ τους δὲν εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ διέφυγε τελείως τῆς προσοχῆς.

Στὶς παραπάνω περιπτώσεις δὲν μπορούμε νὰ ὑποστηρίξουμε μὲ ἀρκετὴ σιγουριὰ τὴν παρουσία συστηματικῆς ἥρωικῆς θεραπείας μὲ κάποια διάρκεια. Αὐτὸ μπορούμε νὰ τὸ κάνουμε στὴν περίπτωση τοῦ τάφου 19, τοῦ δυτικότερου ἀπὸ ὅλους τῆς ομάδας, ποὺ βρισκόταν πάνω ἀπὸ τὴν κοίτη τῆς Πλακιώτισσας / Δίρκης (εἰκ. 1. 13). Τὰ νεότερα εὐρήματά του ἦταν κατεσπαρμένα παντοῦ καὶ σὲ μεγάλους ἀριθμοὺς καὶ σχετίζονται εὐκολὰ μὲ ἥρωικὴ λατρεία (ποτήρια, οἶνοχόες, εἰδώλια, πολλὰ μικρογραφικά, πολλὰ μαγειρικά), καλύπτουν περίοδο ἀπὸ τὸν πρῶμο ὅπως φαίνεται 5ο μέχρι τὸν 3ο τουλάχιστον π.Χ. αἰώνα καὶ οἱ δύο ἐγγάρακτες ἐπιγραφὲς θὰ πρέπει κατὰ πᾶσαν πιθανότητα νὰ συμπληρωθοῦν *hi[ερόν]*. Μαγειρικά δὲν βρίσκονται τουλάχιστον συχνὰ σὲ νεότερους τάφους καὶ αὐτὰ ποὺ βρέθηκαν ἐδῶ φέρουν καὶ ἴχνη φωτιᾶς. Μὲ τάφους ἥρωικούς, ὅπως καὶ μὲ κοινούς, μπορούν νὰ σχετιστοῦν τὰ καρφιά καὶ τὰ καρφωμένα ἐλάσματα.

Ἐκεῖνο ποὺ ἔκανε τὸν Κεραμόπουλλο νὰ πιστέψει ὅτι τὰ πράγματα αὐτὰ προέρχονταν ἀπὸ τάφους ἦταν οἱ στήλες. Δὲν παρατήρησε ὅμως τὴ σημασία ποὺ ἔχει ἡ ἀπουσία ἐπιγραφῶν, βέβαιη τουλάχιστον γιὰ ἐκείνη ποὺ ἔσωζε τὴν παράσταση. Οἱ ἐπιτύμβιες φέρουν κανονικὰ τὴν ἐπιγραφὴ πάνω τους, ἐνῶ ἡ ἀπουσία της κάνει πιθανότερο τὸν ἀναθηματικὸ χαρακτήρα τους, μάλιστα ἂν ὑποθέσουμε ὅτι εἰκόνιζαν (ἢ αὐτὴ ποὺ

σώθηκε ή παράστασή της εικόνιζε) την ίδια τή λατρευόμενη προσωπικότητα, αναγνωρίσιμη από τόν τρόπο πού παριστανόταν. Ένδιαφέρον επίσης είναι ότι οι στήλες, οι δύο τουλάχιστον πού μέ βεβαιότητα βρέθηκαν μέσα στον τάφο, ήταν άκέραιες, δέν φαίνεται δηλαδή νά ρίχτηκαν έδω άφοϋ είχαν καταστραφεί άλλου. Καί ακόμα ότι ή δημοσιευόμενη τουλάχιστον δέν φαίνεται νά στηριζόταν σέ βάση. Μάλλον ήταν άκουμπισμένη κάπου, όπως καί ή άλλη, στον ίδιο τόν χώρο, ίσως στο χεῖλος τοϋ όρύγματος πού σχημάτιζε ό δρόμος τοϋ τάφου καί έπεσαν όταν ή λατρεία είχε σταματήσει καί άφοϋ πρώτα μέσα στον δρόμο είχε σχηματιστεί έπίχωση 0.70-1 μ. Ύστερότερα στον χώρο κατασκευάστηκε ό τάφος πού βρέθηκε μερικά διατηρούμενος καί στην κατασκευή τοϋ όποίου χρησιμοποιήθηκε τó θραϋσμα μελανής ένepίγραφης έπιτύμβιας στήλης τοϋ 4ου π.Χ. αιώνα πού μεταφέρθηκε από άλλου.

Άν όμως πράγματι ή ζωγραφισμένη μορφή αναγνωριζόταν από τόν τρόπο μέ τόν όποιο εικονίζεται, ίσως μπορούμε νά υποθέσουμε σέ ποιά μυθική προσωπικότητα άποδιδόταν ό τάφος στα ιστορικά χρόνια, άφοϋ τέτοιες κουροτρόφοι δέν είναι καί πολλές. Έπειδή βρισκόμαστε στη Θήβα τó μυαλό μας πηγαίνει άμέσως στην Ίνώ Λευκοθέα μέ τó βρέφος Μελικέρτη Παλαίμονα. Λατρεία της στη Θήβα ύπαινίσσεται όπως φαίνεται ό Πίνδαρος (Πυθ. 11 2): *Κάδμου κόραι, Σεμέλα μέν Όλυμπίδων άγνᾶτις, Ίνώ δέ Λευκοθέα ποτνιαῖν όμοθάλαμε Νηρηίδων, ίτε σὺν Ηρακλέος άριστογόνῳ ματρὶ παρ' Μελίαν χρυσέων ές άδυντον τριπόδων θησανρόν κλπ.* Οι άλλες καλούμενες από τόν ποιητή μαζί μέ τήν Ίνώ μυθικές μορφές λατρεύονται στη Θήβα. Τήν ύπαρξη αϋτής τής λατρείας τήν έπιβεβαιώνει ό Πλούταρχος (Λακων. Άποφθ. Λυκ. 26), από τó κείμενο τοϋ όποίου μάλιστα φαίνεται ότι ήταν διπλή: καί θεική καί ήρωική. Άναφέρει: *τοῖς δέ συμβουλευομένοις τῶν Θηβαίων περὶ τῆς ίερουργίας καὶ τοῦ πένθους, ἦν ποιοῦνται τῇ Λευκοθέᾳ, συνεβούλευσεν, εἰ μὲν θεὸν ἡγοῦνται, μὴ θρηνεῖν, εἰ δὲ ἄνθρωπον, μὴ ίερουργεῖν ὡς θεῶ* (βλ. Ziehen 1521 π.). Θεωρῶ πιθανό ότι ό τάφος 19 ήταν ό χώρος στον όποιο λατρευόταν ὡς ήρώιδα ή κόρη τοϋ Κάδμου πού ή τοπική παράδοση θά δεχόταν ίσως ότι θάφτηκε μετά από τόν πνιγμό της ή ότι πάντως μέ κάποιο τρόπο διέθετε τάφο ή τó αντίστοιχό του (όπως καί ή Άλκμήνη) στην πόλη τής καταγωγής της.

Τελειώνοντας τά σχετικά μέ τούς ήρωικούς τάφους τής νότιας περιοχῆς άξίζει νά προσθέσουμε ότι είναι πιθανό νά συνεχίζει ή νά άναπαράγει τήν άρχαία πρακτική γιά κάποιο είδος λατρείας ήρωικοϋ νεκροϋ στα χριστιανικά χρόνια καί ό μετασχηματισμός τοϋ μυκηναϊκοϋ τάφου 28, στην ίδια περιοχή, σέ ύπόγεια έκκλησία (Κερ. 204 κπ.), άφοϋ είναι γνωστό ότι συχνά αλλάζει εύκολότερα τó περιεχόμενο παρά ό τόπος τής λατρείας. Ότι πρόκειται περὶ μυκηναϊκοϋ τάφου τó δείχνει ή διαμόρφωση τοϋ δρόμου, τοϋ μετώπου είσόδου καί τοϋ πρώτου περιφεροϋς θαλάμου. Άπό τó βάθος τοϋ θαλάμου άνοίχτηκε διάδρομος καί στα άριστερά του λαξεύτηκε άρκοσόλιο. Μετά άνοίχτηκε θύρα καί λαξεύτηκε όλόκληρη μικρή έκκλησία, μέ κόγχη στο μέσο τής ανατολικῆς πλευρᾶς, μικρότερη βόρειά της μέ δάπεδο ύψηλότερο καί άλλη νότιά της λίγο μεγαλύτερη καί μέ δάπεδο στο ίδιο έπίπεδο μέ εκείνο τοϋ νεότερου θαλάμου. Ίσως ή διαφορά στάθμης τῶν δαπέδων είναι ύστερογενής καί διαμορφώθηκε όταν ένας τοίχος απέκοψε όλo τó νότιο τμήμα μετατρέποντάς το σέ παρεκκλησί ή μάλλον νάρθηκα. Στο πλατύτερο έσωτερικό τμήμα σώθηκε στα δυτικά καί τά βόρεια χαμηλό πλατύ πεζούλι καί ψηλότερα από αϋτό

ανοίχτηκε στο βόρειο τοίχωμα άλλη μεγάλη κόγχη με υπερυψωμένο δάπεδο. Καί σέ αὐτή τήν περίπτωση μπορεῖ ἀρχικά νά ἐπρόκειτο γιά ἀρκοσόλιο. Φαίνεται ὅτι στήν πρώτη φάση εἶχαμε ἓνα μαρτύριο, δηλαδή χριστιανικό ἡρωικό τάφο, πού στή συνέχεια μετατράπηκε σέ ναό χωρίς νά ἀπωλέσει τόν ἀρχικό του χαρακτήρα. Δέν ἔχουμε βέβαια ἐνδείξεις γιά τὸ ἂν ὁ μυκηναϊκὸς τάφος ἀντιμετωπιζόταν στὰ ὑστερότερα προχριστιανικά χρόνια ὡς ἡρωικός, ἀλλὰ ἡ παρουσία ἄλλων τέτοιων περιπτώσεων στήν περιοχὴ ἐνισχύει αὐτὴ τὴν πιθανότητα. Δέν ἀποκλείεται βέβαια ἐπίσης ὁ μυκηναϊκὸς τάφος νά ἀποκαλύφθηκε τυχαῖα σέ χριστιανικά χρόνια καὶ οἱ νεκροὶ του, πού λείψανά τους θά βρέθηκαν, νά πιστεῦτηκαν μάρτυρες. Ἡ παρουσία ὅμως τῶν ἀρκοσολίων φαίνεται νά δηλώνει ὅτι καὶ ἄλλοι, χριστιανοί, θάφτηκαν ἐκεῖ. Σκέφτομαι μήπως καὶ ἡ μεγάλη κόγχη στὸν δρόμο τοῦ τάφου 12, τοῦ ὁποῖου τὴν εἴσοδο φρόντισαν νά κρατήσουν κλεισμένη σέ ὑστερότερα χρόνια (γιατὶ ὄχι χριστιανικά), εἶναι ἐπίσης χριστιανικὴ παρέμβαση, εἶδος ἀρκοσολίου πού προοριζόταν γιά τὴν ταφὴ πιστοῦ μπρὸς ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ τάφου πού θά ἀποδιδόταν σέ κάποιον ἥρωα τῆς πίστεως.

ζ. Ὑδραγωγεία

Ὑδραγωγεῖα ἔφερναν νερὸ ἀπὸ τὰ νότια στήν ἀρχαία πόλη τῶν ἱστορικῶν χρόνων. Ὁ Κεραμόπουλλος μάλιστα ὑποστήριξε ὅτι αὐτὸ γινόταν καὶ στὰ μυκηναϊκὰ μὲ ἀφορμὴ τμῆμα ὑδραγωγείου τῶν χρόνων αὐτῶν πού ἔσκαψε ὁ Παπαδάκης καὶ ἄλλο τμῆμα πού ἔσκαψε ὁ ἴδιος κοντὰ στὸν Ἅγιο Νικόλαο καὶ τὴ ρεματιὰ τοῦ Χρυσορρόα. Πρόκειται γιά ἐκεῖνο στὸ ὁποῖο ἀναφερθήκαμε πιὸ πάνω. Διευκρίνισε ὅμως ὅτι ἀπὸ αὐτὸ θά πῆγαιναν τὰ νερὰ στὰ χαμηλότερα ἀνατολικά μέρη τῆς Καδμείας, ἐνῶ στὰ ψηλότερα θά ὑπῆρχαν ἄλλα ὑδραγωγεῖα (Κερ. 328 π.· πρβ. Φαρ. 52 κπ., ὅπου καὶ τὰ σχετικὰ μὲ τὸ μυκηναϊκὸ ὑδρευτικὸ ἔργο· ἐπίσης Schober 1427). Ξεκινώντας ἀπὸ αὐτὰ ὁ Συμεώνογλου ὑποστήριξε ὅτι τὸ ἐν λόγω ὑδραγωγεῖο εἶναι τμῆμα δικτύου, τοῦ ὁποῖου ἄλλα στοιχεῖα εἶναι ἐκεῖνα πού βρέθηκαν στήν ἰδιοκτησίᾳ Ἀ. Θεοδώρου στήν ὁδὸ Πινδάρου, στήν ἰδιοκτησίᾳ Δημ. Στάικου, ἐπίσης στήν ὁδὸ Πινδάρου, καὶ στήν ὁδὸ Ἐπαμεινώνδα ἐμπρὸς ἀπὸ τὴ δημοτικὴ ἀγορά. Ἀκόμα διατύπωσε τὴν ὑπόθεση ὅτι στὸ ἴδιο πλέγμα θά ἀνήκει καὶ ἡ σήραγγα τῆς ἰδιοκτησίας Ἀδελφῶν Νικολιδάκη στὸ νότιο ἄκρο τῆς ὁδοῦ Πινδάρου (Sym. 50 κπ.· βλ. ὅμως Φαρ. 52 κπ.). Τὸ τελευταῖο εἶναι ἀδύνατο, ἀφοῦ ἡ σήραγγα κατηφορίζει ἰσχυρὰ πρὸς τὰ νότια. Ἀλλὰ καὶ ὁ συσχετισμὸς τῶν τμημάτων πού ἔχουν βρεθεῖ ἐπὶ τῆς Καδμείας μὲ τὰ ἀνεσκαμμένα κοντὰ στὸν Ἅγιο Νικόλαο εἶναι ἐπίσης ἀδύνατος. Τὸ ὑψόμετρο τῶν δύο ἰδιοκτησιῶν εἶναι μεγαλύτερο ἀπὸ 215 μ. καὶ ὁ πυθμένας τῶν ἀγωγῶν δέν βρισκόταν πιὸ χαμηλὰ ἀπὸ τὰ 211 μ., ἐνῶ τὰ ἀνεσκαμμένα κοντὰ στὸν Ἅγιο Νικόλαο βρίσκονται σὲ ὑψόμετρο χαμηλότερο πού μὲ δυσκολία ἴσως ὑπερβαίνει τὰ 200 μ. καὶ ὁ πυθμένας τους βρισκόταν σὲ βάθος 2 μ. περίπου. Ἐξάλλου τὸ χαμηλότερο σημεῖο τῆς ὑδροκριτικῆς πού ἐνώνει τὰ νοτιότερα ὑψόμετα μὲ τὴν Καδμεία μόλις ξεπερνάει τὸ ὑψόμετρο τῶν 210 μ. Ἀκόμα καὶ ἂν υποθέσουμε ὅτι τὸ ἔδαφος χαμήλωσε ἀπὸ τὴ χρῆση, ἐκτὸς πού τὸ ὑδραγωγεῖο πού τυχόν θά περνοῦσε ἀπὸ ἐδῶ, ἀσφαλῶς ὄχι τὸ προηγούμενο, θά εἶχε ἀποτμηθεῖ καὶ κανονικὰ θά φαινόταν, πάλι δέν θά μπορούσε νά βρεῖσκει

σὲ τέτοιο ὕψος ποὺ μὲ συνεχή ροή νὰ φτάνει τὸ νερὸ ἀπὸ ἐδῶ στὶς πιὸ πάνω ἰδιοκτησίες, σὲ ὑψόμετρο 211 μ.

Ἀντίθετα πειστική φαίνεται ἡ παρουσίαση ποὺ κάνει ὁ Συμεώνογλου γιὰ τὰ νεότερα ὑδραγωγεῖα τῆς πόλης ποὺ καὶ αὐτὰ τροφοδοτοῦνται ἀπὸ πηγές στὰ νότια (Sym. 141 κπ.). Στὴν περίπτωσή τους ὁ ἀγωγὸς ποὺ ὀδηγοῦσε τὸ νερὸ στὴν Καδμεία μποροῦσε νὰ περνάει ἀπὸ τὸ διάσελο ποὺ τὴν ἐνώνει μὲ τὸ Κολονάκι, ἀφοῦ στὴ συνέχεια φαίνεται ὅτι παρακάμπτει τὸν ψηλότερο ὄγκο τῆς Καδμείας ἀπὸ τὰ ἀνατολικά καὶ συνεχίζεται σὲ ἀρκετὰ μεγάλο βάθος. Στὰ οἰκόπεδα Ἀθ. Σταμάτη καὶ Ν. Σταμάτη στὴν ὁδὸ Πελοπίδου ὅπου ἐπισημάνθηκε, ἦταν ἀνοιγμένος βαθιὰ κάτω ἀπὸ τὰ προϊστορικά στρώματα καὶ ὁ ἴδιος εἶχε βάθος 4 μ. (Sym. 242, 308 π· ΑΔ 20, 1965, Β, 239· 28, 1973, Β, 274, 276), ἐνῶ τὸ σημερινὸ ὑψόμετρο τῆς περιοχῆς εἶναι περίπου 200 μ. Εἶναι ἐπίσης δυνατό ἓνα τμήμα του νὰ ἦταν χτιστό, νὰ περνοῦσε δηλαδὴ σὲ σωλῆνες πάνω σὲ τοῖχο στὰ νότια τῆς Καδμείας, ἐκεῖ περίπου ποὺ πέρασε κατόπιν τὸ μεσαιωνικὸ ὑδραγωγεῖο, οἱ Καμάρες, ποὺ κατεδαφίστηκε στὸ τέλος τοῦ προηγούμενου αἰῶνα (Κερ. 123 σημ. 2, 329 σημ. 1). Ἐκεῖνο βέβαια ἔφερε νερὸ στὸ δυτικὸ μᾶλλον παρὰ στὸ ἀνατολικὸ μέρος τῆς Καδμείας, ἀλλὰ ἡ λαξευτὴ του συνέχεια μπορεῖ νὰ διακλαδιζόταν¹³.

13. Λίγο βορειότερα (στὸ σημεῖο 205 τοῦ Σεμεώνογλου, ἀλλὰ νομίζω πὼς βρίσκεται μερικὰ μέτρα πιὸ νότια) βρήκα διασταύρωση ἀγωγῶν. Θεωρῶ χρήσιμο νὰ δώσω τὴν ἀρχικὴ ἐκθεση αὐτῆς τῆς ἀνασκαφῆς (ἀλλάζω μόνο τὸν γλωσσικὸ τύπο), ποὺ στὴν πρώτη της δημοσίευση (ΑΔ 22, 1967, Β, 230), συντημήθηκε δραστικά καὶ ἄστοχα μὲ τὴ φροντίδα τῆς συνυπογράφουσας ἐκείνη τὴν ἐκθεση (οἱ συντημήσεις ἦταν ἡ συμβολή της στὴ σύνταξη). Πρόκειται γιὰ τὸ οἰκόπεδο Μαστροδήμου. Ἐπίχωση δὲν ὑπῆρχε γιατί εἶχε καταστραφεῖ ἀπὸ τὸ ὑπόγειο τοῦ προκατόχου σπιτιοῦ. Παρατηρήθηκαν ὅμως δύο ἀγωγοὶ λαξευμένοι στὸν μαλακὸ βράχο. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ὕψους τους εἶχε ἀποκοπῆ, σωζόταν ὅμως στὰ ἄκρα τοῦ οἰκοπέδου, ὅπου τὰ κοντινὰ σπίτια εἶχαν θεμελιωθεῖ ψηλότερα καὶ δὲν εἶχαν ὑπόγεια. Καὶ οἱ δύο εἶχαν ὀροφὴ καμαρωτή. Ὁ ἓνας παρακολουθήθηκε ἀπὸ τὴ μέση περίπου τοῦ ἀνατολικοῦ ὁρίου τοῦ οἰκοπέδου νὰ κινεῖται πρὸς ΔΒΔ, διαγράφοντας ἐλαφρὴ διπλὴ καμπύλη μέχρι τὸ ἀνατολικὸ πεζοδρόμιο τῆς ὁδοῦ Ἐπαμεινώνδα, λίγο βορειότερα ἀπὸ τὴ βορειοανατολικὴ γωνία τοῦ οἰκοπέδου. Εἶχε πλά-

τος 0.45 μ. καὶ ὕψος 3.30 μ. Στὸ δάπεδό του σωζόταν ὁ κυρίως ἀγωγός (ἢ μήπως κάποια τροποποίηση;) ποὺ σχηματιζόταν μὲ πῆλινους σωλῆνες κυκλικῆς διατομῆς συνδεδεμένους μὲ κουρασάνι καὶ ἀσβέστη. Στὸ δυτικότερο φαινόμενο ἄκρο του σωζόταν φρεάτια διαστάσεων 0.20×0.30 μ. Ἡ φορὰ του εἶναι ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά. Ὁ δεῦτερος ἀγωγὸς ἐρχόταν ἀπὸ τὸ ἴδιο σημεῖο, βόρεια ἀπὸ τὴ βορειοανατολικὴ γωνία τοῦ οἰκοπέδου σὲ εὐθεία γραμμὴ μέχρι τὴ νότια πλευρὰ του. Εἶχε πλάτος 0.60 καὶ ὕψος 0.80 μ. Στὸν ἄξονα εἶχε στὸν πυθμένα αὐλάκα βάθους 0.15-0.20 μ. Ἡ φορὰ του ἦταν ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότο. Στὸ σημεῖο ποὺ συναντιόταν μὲ τὸν πρῶτο ὑπῆρχε ἄνοιγμα μὲ τὸ ὁποῖο ἐπικοινωνοῦσαν. Κατὰ χώραν βρέθηκε ὁ λίθος μὲ τὸν ὁποῖο ἦταν δυνατό κατὰ βούληση νὰ ἀνοίγεται ἢ νὰ ἀποφράσσεται. Τὸ χαμηλότερο σημεῖο τοῦ ἀνοίγματος βρισκόταν περίπου 1.70 μ. ψηλότερα ἀπὸ τὸν πυθμένα τοῦ πρῶτου ἀγωγοῦ, ὁ ὁποῖος βρισκόταν 0.75 μ. βαθύτερα ἀπὸ τὸν πυθμένα τῆς αὐλάκας τοῦ δεῦτερου. Βρέθηκαν πολὺ λίγα ὀστρακα ποὺ δυστυχῶς δὲν ἐπέτρεψαν χρονολόγησή τοῦ ἔργου.

3. ΟΙ ΗΛΕΚΤΡΕΣ, ΤΑ ΠΡΟ ΤΩΝ ΗΛΕΚΤΡΩΝ, ΤΑ «ΔΕΞΙΑ» ΤΩΝ ΗΛΕΚΤΡΩΝ (εἰκ. 2)

ΠΟΛΥΑΝΔΡΙΟ, ΔΗΜΟΣΙΟ ΣΗΜΑ, ΤΟΠΟΣ ΣΠΟΡΑΣ ΤΩΝ ΔΟΝΤΙΩΝ ΤΟΥ ΔΡΑΚΟΝΤΑ (ΠΕΡΙΒΟΛΙ ΤΩΝ ΣΠΑΡΤΩΝ), ΙΣΜΗΝΙΟ, ΑΓΑΛΜΑΤΑ ΑΘΗΝΑΣ ΚΑΙ ΕΡΜΟΥ, ΝΑΟΣ ΑΘΗΝΑΣ ΠΡΟΝΑΙΑΣ, ΝΑΟΣ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΚΑΙ ΕΝΑΕΤΙΑ, ΑΓΑΛΜΑ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ, ΜΑΝΤΟΥΣ ΔΙΦΡΟΣ, ΕΙΚΟΝΕΣ ΗΝΙΟΧΗΣ ΚΑΙ ΠΥΡ(Ρ)ΑΣ, ΤΡΙΠΟΔΕΣ, ΚΡΗΝΗ ΑΡΕΩΣ, ΜΕΛΙΑ, ΤΑΦΟΣ ΚΑΑΝΘΟΥ, ΙΣΜΗΝΟΣ ΠΟΤΑΜΟΣ, ΙΣΜΗΝΗ ΚΩΜΗ

Μετά από τις πληροφορίες για τὸ Ἀμφιάρειο ὃ Πausanίας διακόπτει τὸ περιηγητικὸ του κείμενο καὶ δίνει γενικὲς πληροφορίες γιὰ τὶς πύλες τῆς Θήβας (9 8.4-7). Καταλήγει λέγοντας ὅτι γιὰ ἐκεῖνον ποὺ ἔρχεται ἀπὸ τὶς Πλαταιεὺς ἢ εἴσοδος στὴ Θήβα γίνεται ἀπὸ τὶς Ἡλέκτρες. Ἐχει προηγουμένως διευκρινίσει ὅτι Θήβα στὰ χρόνια του εἶναι μόνο ἡ Καδμεία (9 7.6). Γιὰ τὶς Ἡλέκτρες προσθέτει: *ταύτη Καπανέα τὸν Ἰππόνου βιαστέρας ποιούμενον πρὸς τὸ τεῖχος τὰς προσβολὰς βληθῆναι κεραννῶ λέγουσι καὶ μὲ ἀφορμὴ αὐτὸ ἀφιερώνει μερικὰ λόγια στοὺς μυθικοὺς πολέμους τῆς πόλης. Στὴ συνέχεια ἐπανέρχεται στὸ περιηγητικὸ μέρος καὶ γράφει (9 10.1):* Πολυάνδριον δὲ οὐ μακρὰν ἀπὸ τῶν πυλῶν ἐστὶ· κεῖνται δὲ ὁπόσους κατέλαβεν ἀποθανεῖν Ἀλεξάνδρῳ καὶ μακεδόσι ἀντιτεταγμένους. Οὐ πόρρω δὲ ἀποφαίνουσι χωρίον ἔνθα Κάδμον λέγουσι (ὅτῳ πιστὰ) τοῦ δράκοντος, ὃν ἀπέκτεινεν ἐπὶ τῇ κρήνῃ, τοὺς ὀδόντας σπείραντα, ἄνδρας δὲ ἀπὸ τῶν ὀδόντων ἀνεῖναι τὴν γῆν. Τὰ ὀνόματα ἐκείνων ποὺ ἐπιβίωσαν ἀπὸ τῆ μεταξὺ τους σύγκρουση, εὐθύς μετὰ τῇ στιγμῇ ποὺ φύτρωσαν, τῶν Σπαρτῶν ποὺ οἱ εὐγενεῖς Θηβαῖοι θεωροῦσαν γενάρχες τους, τὰ ἔχει σημειώσει λίγο πιὸ πάνω (9 5.3): Χθόνιος, Ὑπερήνωρ, Πέλωρος, Οὐδαῖος, Ἐχίων. Μαρτυροῦν ὅτι ὡς παιδιὰ τοῦ δράκοντος διέσωσαν τὰ χθόνια χαρακτηριστικὰ του καὶ κάτι ἀπὸ τὴ φιδίσια μορφή του.

Ἐπανερχόμενος στὸ περιηγητικὸ μέρος γράφει στὴ συνέχεια ὃ Πausanίας (9 10.2-6): Ἦστι δὲ λόφος ἐν δεξιᾷ τῶν πυλῶν ἱερὸς Ἀπόλλωνος· καλεῖται δὲ ὃ τε λόφος καὶ ὃ θεὸς Ἰσμήνιος, παραρρέοντος τοῦ ποταμοῦ ταύτῃ τοῦ Ἰσμηνοῦ. Πρῶτα μὲν δὴ λίθου κατὰ τὴν εἴσοδον ἐστὶν Ἀθηνᾶ καὶ Ἑρμῆς, ὀνομαζόμενοι πρόναοι· ποιῆσαι δὲ αὐτὸν Φειδίας, τὴν δὲ Ἀθηνᾶν λέγεται Σκόπας· μετὰ δὲ ὁ ναὸς ὠκοδόμηται. Τὸ δὲ ἄγαλμα μεγέθει τε ἴσον τῷ ἐν Βραγχίδαῖς ἐστὶ καὶ τὸ εἶδος οὐδὲν διαφόρως ἔχον ... οὐ μεγάλη οἱ σοφία... θεασαμένῳ Κανάχῳ ποίημα ὃν ἐπίστασθαι... ὃ δὲ ἰσμήνιος ἐστὶ κέδρον. Ἦστι δ' ἐνταῦθα λίθος ἐφ' ᾧ Μαντῶ φασὶ τὴν Τειρεσίῳ καθέζεσθαι. Οὗτος μὲν πρὸ τῆς εἰσοδου κεῖται, καὶ οἱ τὸ ὄνομα ἐστὶ... Μαντοῦς δίφρος· ἐν δεξιᾷ δὲ τοῦ ναοῦ λίθου πεποιημένας εἰκόνας Ἠνιόχης εἶναι, τὴν δὲ Πύρρας λέγουσι, θυγατέρας δὲ αὐτὰς εἶναι Κρέοντος... Τόδε γε καὶ ἐς ἐμὲ ἔτι γινόμενον οἶδα ἐν Θήβαις, τῷ Ἀπόλλωνι τῷ ἰσμηνίῳ παῖδα οἶκον τε δοκίμων καὶ αὐτὸν εὖ μὲν εἶδους, εὖ δὲ ἔχοντα καὶ ῥώμης, ἱερέα ἐνιαύσιον ποιοῦσιν· ἐπὶ κλησὶς δὲ

Εἰκ. 2. Ἡ περιοχή τοῦ Ἰσμηνίου καὶ τοῦ Ἡρακλείου (γεωγραφικά στοιχεῖα ἀπὸ τὸν χάρτη 1:2.000).

Σημειώνονται ἡ νότια διαδρομὴ τῶν τειχῶν τῆς Καδμείας, ἡ θέση τῶν προελληνιστικῶν (1) καὶ τῶν ἐλληνιστικῶν Ἡλεκτρῶν (2), τῆς Παναγίας Λότζιας (3), τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα (4), τῶν Ὀγκαίων πυλῶν (5), τοῦ Ἁγίου Βασιλείου (6), τοῦ διενδυμένου τμήματος τῆς ρεματιᾶς τοῦ Χρυσορροῖα (7), τοῦ ΣΦΕ (8), τοῦ Ἁγίου Νικολάου (9), τῆς ὁδοῦ πὺν ὁδηγεῖ ἀπὸ τὴν Καδμεία στὸ Ἰσμήνιο (10-10-10), ἐκείνης πὺν τὴ συναντᾷ ἐρχόμενη ἀπὸ τὴν ἀγορὰ (11), τοῦ ἀνεσκαμμένου ναοῦ στὸ Ἰσμήνιο (12), ἡ πιθανὴ θέση τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος (13), τὸ νεκροταφεῖο τοῦ Ἁγίου Λουκά (14), τὸ πέρασμα τοῦ Ἰσμηνοῦ πηγαίνοντας πρὸς τὸ Μοσχοπόδι (15).

ἐστὶν οἱ δαφναφόρος, στεφάνους γὰρ φύλλων δάφνης φοροῦσιν οἱ παῖδες. Εἰ μὲν οὖν πᾶσιν ὁμοίως καθέστηκεν ἀναθεῖναι δαφνηφορήσαντας χαλκοῦν τῷ θεῷ τρίποδα, οὐκ ἔχω δηλῶσαι, δοκῶ δὲ οὐ πᾶσιν εἶναι νόμιμον· οὐ γὰρ δὴ πολλοὺς ἑώρων αὐτόθι ἀνακειμένους· οἱ δ' οὖν εὐδαιμονέστεροι τῶν παίδων ἀνατιθέασιν. Ἐπιφανὴς δὲ μάλιστα ἐπὶ τε ἀρχαιότητι καὶ τοῦ ἀναθέντος τῇ δόξῃ τρίπους ἐστὶν Ἀμφιτρύωνος ἀνάθημα ἐπὶ Ἡρα-

κλειῖ δαφνηφορήσαντι. Ἀνωτέρω δὲ τοῦ ἱσμηνίου τὴν κρήνην ἴδοις ἄν, ἥντινα Ἀρεῶς φασιν ἱερὰν εἶναι καὶ δράκοντα ὑπὸ τοῦ Ἀρεως ἐπιτετάχθαι φύλακα τῇ πηγῇ. Πρὸς ταύτῃ τῇ κρήνῃ τάφος ἐστὶ Καάνθου· Μελίας δὲ ἀδελφὸν καὶ Ὠκεανοῦ παῖδα εἶναι Κάανθον λέγουσι, σταλῆναι δὲ ὑπὸ τοῦ πατρὸς ζητήσοντα ἠρπασμένην τὴν ἀδελφήν. Ὡς δὲ Ἀπόλλωνα εὐρὼν ἔχοντα τὴν Μελίαν οὐκ ἐδύνατο ἀφελέσθαι, πῦρ ἐτόλμησεν ἐς τὸ τέμενος ἐνεῖναι τοῦ Ἀπόλλωνος τοῦτο δὲ νῦν καλοῦσιν ἱσμήνιον· καὶ αὐτὸν ὁ θεὸς ...τοξεύει. Καάνθου μὲν ἐνταῦθά ἐστι μνήμα, Ἀπόλλωνι δὲ παῖδας ἐκ Μελίας γενέσθαι λέγουσι Τήνερον καὶ Ἰσμηνόν· Τήνερον μὲν Ἀπόλλων μαντικὴν δίδωσι, τοῦ δὲ Ἰσμηνοῦ τὸ ὄνομα ἔσχεν ὁ ποταμός. Οὐ μὴν οὐδὲ τὰ πρότερα ἦν ἀνώνυμος, εἰ δὴ καὶ Λάδων ἐκαλεῖτο πρὶν Ἰσμηνὸν γενέσθαι τοῦ Ἀπόλλωνος.

α. Οἱ ἀπόψεις Κεραμόπουλλου

Ἡ ἔρευνα γιὰ τὰ μνημεῖα αὐτὰ καὶ ὅσα ἄλλες πηγές συσχετίζουν μαζί τους διαθέτει κάποια σταθερὰ σημεῖα. Τὶς Ἡλέκτρες, τὸν ποταμὸ Ἰσμηνὸ καὶ τὸν Ἰσμήνιο λόφο. Οἱ Ἡλέκτρες αὐτὲς δὲν ταυτίζονται μὲ τὶς προελληνιστικές (Φαρ. 107, 115 π., 208, 212, 221, 224 π.). Εἶναι ἐκεῖνες πού τὰ ἐρείπιά τους ἦταν πάντα ὁρατὰ καὶ τὶς ἐρεῦνησε ἀνασκαφικὰ ὁ Κεραμόπουλλος (Κερ. 7 κπ.). Ἡ ἀνασκαφὴ ἔδειξε ὅτι στὴν ἴδια θέσῃ δὲν ὑπῆρχαν παλαιότερες (Φαρ. 41 π., 61). Δὲν ταυτίζονται ὅμως οὔτε μὲ τὶς πύλες τῆς κάτω πόλης ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἔμπαινε ὁ δρόμος ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καὶ τὶς Ἐλευθερές. Ὁ Ἰσμήνιος λόφος ἀνεζητεῖτο παλαιότερα λίγο πιὸ νότια, στὴ θέσῃ ὅπου τώρα βρίσκεται τὸ νεκροταφεῖο τοῦ Ἀγίου Λουκᾶ (Κερ. 34· βλ. εἰκ. 2. 14), ἡ ἀνασκαφικὴ ὅμως ἔρευνα καὶ πάλι τοῦ Κεραμόπουλλου ἔδειξε ὅτι ἦταν ὁ ἀμέσως βορειότερα ἀπὸ αὐτόν (Κερ. 37 κπ.· βλ. εἰκ. 2. 12). Ὁ Ἰσμηνὸς δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι τὸ ποτάμι πού παραρρέει τὸν λόφο καὶ τὴν πόλιν ἀπὸ τὰ ἀνατολικά, τὸ ποτάμι τοῦ Ἀη-Πάννη. Ὁ Κεραμόπουλλος ὅταν μελέτησε τὴν τοπογραφία εἶχε ὑπόψιν του καὶ τὰ τρία αὐτὰ δεδομένα, μόνο πού δὲν ἔκανε διάκριση ἀνάμεσα στὶς προελληνιστικές καὶ τὶς ἑλληνιστικές Ἡλέκτρες. Ἀλλὰ ὡς πρὸς τὰ μνημεῖα πού ἐξετάζονται ἐδῶ αὐτὸ δὲν εἶχε καμιά ἐπίπτωση.

Ἐπισήμανε σχετικὰ μὲ τὸ Πολυάνδριον ὅτι τοὺς νεκροὺς Θηβαίους πού ἔπεσαν στὸν ἀγῶνα κατὰ τοῦ Ἀλέξανδρου θὰ τοὺς εἶχε θάψει ὁ ἴδιος ὁ νικητὴς καὶ συμπέρανε ὅτι «ἂν εἶχεν ἔντεχνόν τινα εὐτρεπισμόν, πρέπει νὰ προσέλαβεν αὐτὸν μετὰ τὸν Κάσσανδρον» (Κερ. 314). Ἀπὸ τὸν Διόδωρο (17 14) γνωρίζουμε ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος ἔθαψε καὶ τοὺς δικούς του νεκροὺς αὐτῆς τῆς περιστάσεως σὲ διαφορετικὸ κοινὸ τάφο. Ὁ Κεραμόπουλλος σημείωσε (Κερ. 314 σημ. 2) ἀκόμη ὅτι στὴν περιοχὴ ἔχει βρεθεῖ καὶ θραῦσμα ἐπιγραφῆς πού προέρχεται ἐπίσης ἀπὸ πολυάνδριον, τὰ γράμματά της ὅμως τὴ χρονολογοῦν πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο (IG VII 2427). Τὴν τοποθέτησιν ἐδῶ κοντὰ τοῦ τόπου ὅπου σπάρθηκαν ἀπὸ τὸν Κάδμο τὰ δόντια τοῦ δράκοντος τὴ δέχτηκε συνδυάζοντάς τιν μετὰ τὰ πιὸ κάτω λεγόμενα τοῦ Πανυσανία γιὰ τὴν κρήνη τοῦ Ἀρεως (Κερ. 315).

Ἐπίσης ὁ Κεραμόπουλλος εἶναι ἐκεῖνος πού παρατήρησε ὅτι στὸν βορειότερο ἀπὸ τοῦ Ἀγίου Λουκᾶ λόφο ὑπῆρχαν μεγάλες δουλεμένες πέτρες καὶ ὅτι ἡ γραμμὴ τοῦ τείχους τῆς πόλης πρέπει νὰ περνοῦσε λίγο πιὸ νότια ἀπὸ αὐτὸ τὸ σημεῖο (Κερ. 34 π.). Ἔτσι

υπέθεσε ότι τὸ Ἴσμηνιο θὰ βρισκόταν ἐδῶ καὶ προχώρησε στὴν ἀνασκαφή. Προγενέστερα εἶχαν βρεθεῖ τυχαῖα στὸ δυτικὸ φρύδι τοῦ λόφου αὐτοῦ μερικὰ ἀρχιτεκτονικὰ κομμάτια καὶ δύο χάλκινα ἀγγεῖα. Τὸ ἓνα, οἶνοχόη, ἔφερε τὴν ἐπιγραφή: *Πολύκλετο[ς]* ἀνέθηκε τοπόλλωνι τῷ *Η[ι]σμενίοι* καὶ τὸ ἄλλο, ὀμφαλωτὴ φιάλη, τὴν ἐπιγραφή *Ἰν* ἀνέθηκε ταθάναι τῷ *Πρ[ο]ν[αία]ι* πὺν ταίριαζαν πολὺ καλὰ μὲ τὰ λεγόμενα τοῦ Πανσανία περὶ Ἴσμηνίου Ἀπόλλωνος καὶ (Προνάου) Ἀθηνᾶς καὶ βεβαίωναν ὅτι τῆς τελευταίας τὸ ἄγαλμα συνδεόταν μὲ διακριτὴ λατρεία (Κερ. 35 κπ.). Ὁ Κεραμόπουλλος μάλιστα παρατήρησε ὅτι θὰ πρέπει νὰ ὑπῆρχε καὶ ναὸς τῆς, ἀφοῦ ὁ Σοφοκλῆς (*Οἶδ. Τύρ.* 20) ἀναφέρει δύο ναοὺς τῆς Ἀθηνᾶς στὴ Θήβα καὶ ὁ σχολιαστὴς του διευκρινίζει *δύο ἱερὰ ἐν ταῖς Θήβαις ἴδρυται τῇ Ἀθηνᾷ, τὸ μὲν Ὅγκας, τὸ δὲ Ἰσμηνίας* καὶ συμπέρανε ὅτι ἡ Προναία (καὶ ἡ Πρόναος) καὶ ἡ Ἴσμηνία θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἴδια (Κερ. 36 π.).

Ἡ ἀνασκαφὴ ἀποκάλυψε (Κερ. 37 κπ.) τὰ πολὺ κατεστραμμένα ἐρείπια ναοῦ πὺν ἡ δυτικὴ του ὄψη ἀπεῖχε 4-5 μ. μόνο ἀπὸ τὸ πρᾶνές τοῦ λόφου, δηλαδὴ τὴ θέσιν ὅπου εἶχαν βρεθεῖ τὰ χάλκινα ἀγγεῖα. Ἐπειδὴ πρὸς τὰ ἐκεῖ τὸ ἔδαφος χαμήλωνε, ὁ ναὸς εἶχε θεμελιωθεῖ βαθύτερα καὶ εἶναι τὸ μόνο μέρος ὅπου σώθηκαν μερικοὶ λίθοι του. Ἀπὸ τὰ λοιπὰ του μέρη σώθηκε μόνο τὸ αὐλάκι τῆς θεμελίωσης στὸν φυσικὸ βράχο πὺν καὶ αὐτὸ ἀκόμα λείπει στὴ βορειοανατολικὴ γωνία καὶ στὸ μεγαλύτερο πρὸς τὰ ἀνατολικά μέρος τῆς βόρειας πλευρᾶς. Τρεῖς πώρινοι δόμοι καὶ πλινθίδες ἀπὸ τέταρτο σώθηκαν στὰ δυτικά. Οἱ πλινθίδες τοῦ κατώτερου ἦταν ἀπὸ διαφορετικὸ πῶρο καὶ ἄλλα ἐπίσης στοιχεῖα ἔδειχναν ὅτι βρίσκονταν σὲ δεύτερη χρῆση. Ἀνάμεσά τους ἦταν καὶ τμῆμα στυλοβάτη μὲ συμφυῆς τὸ κατώτερο μέρος δωρικοῦ κίονος πὺν οἱ ραβδώσεις του ἔφεραν ἴχνη ἀπὸ κόκκινο χρῶμα. Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς λίθους τοῦ δεύτερου δόμου εἶχαν τεκτονικὰ σημεῖα ἢ γράμματα.

Ἀπὸ τὰ λείψανα αὐτὰ ὁ ἀνασκαφέας συμπέρανε κάτοψη περίπτρου ναοῦ διαστάσεων 22.83×46.25 μ. Παρατήρησε ὅτι τὸ θεμέλιο τῶν κίωνων τοῦ ὀπισθοδόμου ἀπεῖχε ἀπὸ τὴ νότια περίσταση 2 μ. περίπου καὶ ἀπὸ τὸ θεμέλιο τοῦ τοίχου τοῦ ὀπισθοδόμου μόνο 0.50 μ. περίπου. Τὸ μῆκος τοῦ σηκοῦ τὸ ἀποκατέστησε σὲ 21.60 μ. καὶ τὸ πλάτος σὲ 9 μ. περίπου, δὲν βρῆκε ὅμως ἴχνη θεμελίωσης γιὰ ἐσωτερικὲς κιονοστοιχίες. Παρατήρησε ἀκόμα ὅτι στὴν ἀνατολικὴ πρόσοψη τὸ θεμέλιο τοῦ πτεροῦ ἀπεῖχε 3.20 μ. ἀπὸ ἐκεῖνο τῶν κίωνων τοῦ προνάου καὶ τὸ τελευταῖο ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ 3.60 μ. Ἡ ἴδια ἡ θεμελίωση αὐτὴ τοῦ τοίχου εἰσόδου εἶχε πολὺ μεγάλο πλάτος (2.90 μ.). Πὰ νὰ ἐρμηνεύσει τὸ μεγάλο βάθος τοῦ προνάου διατύπωσε τὴ σκέψη ὅτι σχεδιάστηκε γιὰ νὰ χωράει ἀναθήματα ἢ ἄλλα μνημεῖα, ὅπως τὸν δίφρο τῆς Μαντοῦς ἢ καὶ τὰ ἀγάλματα τῆς Ἡνιόχης καὶ τῆς Πύρρας ἢ ἀκόμη καὶ πολλοὺς ἀπὸ τοὺς τρίποδες τῶν δαφνηφορησάντων. Ἐπισήμανε ἀκόμη ὅτι στὰ ἀνατολικά καὶ νοτιοανατολικά τοῦ κτιρίου ὑπάρχει πολὺς ἐπίπεδος χώρος, ὅπου θὰ μπορούσαν νὰ βρίσκονται καὶ ἄλλα κτίρια, καὶ ὅτι τὸ ἱερὸ θὰ εἶχε περίβολο πὺν θὰ συνέπιπτε στὰ νότια μὲ τὸ τεῖχος τῆς πόλης καὶ ἡ εἴσοδος του θὰ βρισκόταν στὰ ἀνατολικά ἢ νοτιοανατολικά (ἐπειδὴ ὅπως θὰ δοῦμε πρὸς τὰ ἐκεῖ ἀναζήτησε τὴν κρήνη τοῦ Ἀρεως), καὶ ὅτι ἡ εἴσοδος αὐτὴ θὰ ὑπῆρχε ἀπὸ παλαιότερα καὶ διατηρήθηκε καὶ μετὰ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ τείχους. Ἀπὸ τὴν πῶριν ἄνωδομὴ τοῦ ναοῦ βρῆκε ὁ ἀνασκαφέας λίγα πράγματα, ἀρκετὰ ὅμως γιὰ νὰ ἐπιχειρήσει ἀναπαράσταση δωρικοῦ ναοῦ μὲ μαρμάρινες κεραμίδες. Οἱ κίονες εἶχαν μείνει ἀρράβδωτοι. Βρῆκε

βέβαια και κομμάτια από άλλα κτίρια και ή απόδοση των κεραμίδων σ' αὐτὸν τὸν ναὸ στηρίχτηκε μόνο στὸ μεγάλο τους μέγεθος. Κατὰ τὴν ἀναπαράσταση ὁ ναὸς θὰ εἶχε 6 κίονες στὶς στενὲς καὶ 12 στὶς μακρὲς πλευρὲς. Τὸ γενικὸ σχῆμα καὶ οἱ ἐπιμέρους μορφὲς τῶν μελῶν ὁδηγοῦν σὲ χρονολόγησι στὸν 4ο π.Χ. αἰῶνα καὶ ὁ Κεραμόπουλλος ὑποστήριξε ὅτι ἡ οἰκοδόμησι θὰ ἄρχισε μετὰ τὸ 371 (τὴ μάχη τῶν Λεύκτρων) καὶ ἐρμήνευσε τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ἔργο δὲν τελείωσε (π.χ. οἱ κίονες δὲν ραβδώθηκαν) «ἐκ τῆς ἐπελθούσης εἴτα παρακμῆς, τῆς περιπλοκῆς εἰς τὸν ἱερὸν πόλεμον καὶ τῆς καταστροφῆς τῶν Θηβῶν» (Κερ. 40 κπ.).

Τοὺς πώρους ποὺ βρέθηκαν σὲ δεύτερη χρήσι στὰ θεμέλια ὁ ἀνασκαφέας τοὺς ἀπέδωσε σὲ προκάτοχο τοῦ ναοῦ αὐτοῦ. Σ' ἐκεῖνον ἀπέδωσε καὶ τὸ τμήμα στυλοβάτη μὲ συμφυρὲς τὸ κατώτερο μέρος κορμοῦ κίονα καὶ μερικὰ κομμάτια ἀνωδομῆς ποὺ προέρχονται ἀπὸ μικρότερο κτίριο, καθὼς καὶ μικρὰ κομμάτια ἀπὸ πῆλινες κεραμίδες κορινθιακῆς, ποὺ θεωρεῖ ὅτι ἀνήκουν στὴν ἴδια κεράμωσι μὲ ἀνθέμιο ποὺ βρέθηκε στὸν ἴδιον χώρῳ. Ἀπὸ τὸ ἀνθέμιο αὐτὸ χρονολόγησε καὶ τὸν μικρότερο ἐκεῖνο προκάτοχο στὸν πρῶμο 6ο π.Χ. αἰῶνα (Κερ. 59 κπ., 73 κπ.).

Ὑποστήριξε ὅμως ὅτι καὶ αὐτὸς διαδέχτηκε ἄλλο ναὸ ἀκόμα παλαιότερο. Σὲ ἀπόστασι μερικῶν ἑκατοστῶν ἀπὸ τὸ βόρειο μέρος τῶν δυτικῶν θεμελίων πρὸς τὰ δυτικὰ βρῆκε στρῶμα πάχους 0.40 μ. μὲ μυκηναϊκὰ καὶ γεωμετρικὰ ὄστρακα καὶ πάνω του ἄλλο ἀδιατάρακτο σχηματισμένο «διὰ συσσωρεύσεως ὑπολειμμάτων κτηρίου πυρποληθέντος». Περιεῖχε στάχτες, κάρβουνα, θραύσματα ἀπὸ πλίνθους μὲ ἄχυρα σκληρυσμένα ἀπὸ τὴ φωτιά, μικρὰ κομμάτια ἀπὸ πέτρες, πλῆθος ὄστρακα γεωμετρικὰ καμένα. Μερικὰ κομμάτια πλίνθων θεώρησε ὅτι προέρχονται ἀπὸ ἐπάλειμμα τοίχων καὶ μερικὰ τοὺς εἶχαν ἐπίχρισμα ἀσβέστη στὴ μιὰ πλευρά. Θεώρησε ὅτι αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ ἐσωτερικὴ ὄψι τοίχων καὶ σὲ ἓνα βρῆκε μπηγμένη σιδερένια αἰχμὴ βέλους. Συμπέρανε ἔτσι ὅτι ὑπῆρχε ναὸς ποὺ ἄκμασε στὰ γεωμετρικὰ χρόνια καὶ πρὸς τὸ τέλος τοὺς πυρπολήθηκε. Παρατήρησε μάλιστα ὅτι ἡ ἀνάμνησι τοῦ πραγματικοῦ αὐτοῦ γεγονότος πιθανῶς ἔπλασε τὸν μῦθο γιὰ πυρπόλησι τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ τὸν Κᾶανθο. Ποῦ ἀκριβῶς θὰ βρισκόταν ὁ ναὸς αὐτὸς δὲν ἐπιχειρεῖ νὰ συναγάγει, σημείωσε ὅμως ὅτι στὸ δυτικώτατο μέρος τοῦ σηκοῦ τοῦ κλασικοῦ ναοῦ ἐμφανίζεται ἐγκοπή στὸν βράχο ὡς «κοίτη θεμελίου» μὲ κατεύθυνσι νοτιοδυτικὴ-βορειοανατολική (Κερ. 66 κπ.).

Σημείωσε ἐπιπλέον ὁ Κεραμόπουλλος (Κερ. 317 π.) ὅτι στὸ Ἰσμήνιο γινόταν ἡ ἐαρινὴ ἑορτὴ τῶν Δαφναφορίων καὶ «ἤδοντο τὰ παρθένια», καθὼς καὶ τὴν παρατήρησι τοῦ Wilamowitz (*Hermes* 34, 1899, 224) ποὺ ἀπὸ τὰ λεγόμενα τοῦ Πλουτάρχου (*Περὶ τοῦ μὴ χρᾶν* 29) συμπέρανε ὅτι ὁ χώρος γύρω ἀπὸ τὸ Ἰσμήνιο λεγόταν *Γαλάξιον*, ὄνομα ποὺ εἶχε κατὰ τὸν Πρόκλο καὶ τὸ ἴδιο τὸ μαντεῖο. Παρατήρησε ὅτι στὰ ἀνατολικά τοῦ λόφου ρέει ὁ Ἰσμηνὸς καὶ ἐπομένως ἡ κρήνη τοῦ Ἄρεως καὶ ὁ τάφος τοῦ Κᾶανθου ποὺ βρίσκονταν ἀνωτέρω Ἰσμηνίου θὰ ἦταν στὰ νότια (Κερ. 318 π.). Ἀκόμα ὅτι ἡ κρήνη δὲν ἔχει σχέση μὲ τίς πηγὲς τοῦ Ἰσμηνοῦ, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ *Περὶ Ποταμῶν* ποὺ διακρίνει τὴν κρήνη τοῦ Ἄρεως ποὺ τὴ φύλαγε ὁ δράκων ἀπὸ τίς πηγὲς τοῦ ποταμοῦ ποὺ τίς δημιούργησε – μὲ θαυματουργικὸ τρόπο – ὁ Κάδμος, καὶ γι' αὐτὸ ὁ ποταμὸς λεγόταν Κᾶδμου Ποῦς πρὶν ὀνομαστῆ Ἰσμηνὸς ἀπὸ τὸν Νιοβίδη ποὺ ἔπεσε ἐκεῖ. Ἐπισήμανε ὅτι παρόμοια διάκρισι διαφαίνεται καὶ στὰ λεγόμενα τοῦ Πινδάρου, ὅτι ὁ Πausanias

συσχετίζει την κρήνη του Ἄρεως με τὸν Ἰσμήνιο Ἀπόλλωνα, ἐνῶ ὁ Πίνδαρος κάνει τὸ ἴδιο γιὰ τὴ Μελία καὶ συνήγαγε ἀπὸ αὐτὸ ὅτι ὁ Πausanίας, ἂν καὶ δὲν τὸ λέει, θὰ γνώριζε ὅτι ἡ κρήνη τοῦ Ἄρεως ὀνομαζόταν καὶ Μελία, ἀπὸ τὸ ὄνομα τῆς Ὠκεανίδας ποῦ εἶχε ἀρπάξει ὁ Ἀπόλλων καὶ τοῦ γέννησε τὸν Τήνερο (καὶ τὸν Ἰσμηνόν· Κερ. 319 κπ.). Ἐπισήμανε ἀκόμα ὅτι οἱ συγγραφεῖς ποῦ ἀναφέρουν τὴν κρήνη τοῦ Ἄρεως ἀποσιωποῦν τὴ Μελία, καὶ ἀντιστρόφως, καὶ αὐτὸ τὸ θεώρησε ἐνδειξη ποῦ ὑποστηρίζει τὴν ἄποψή του ὅτι οἱ δύο κρήνες ταυτίζονται. Ἐπειδὴ ἀπὸ τὰ λεγόμενα τοῦ Pausanias θὰ μπορούσε νὰ συναχθεῖ ὅτι ἡ Μελία ἦταν πηγὴ τοῦ Ἰσμηνοῦ, ἀφοῦ ὀνομάζει γιὸ τῆς τὸν ἐπώνυμό του, ἔκανε τὴν παρατήρηση ὅτι ὁ ἴδιος ὁ ποταμὸς κατὰ τὸν Pausanias ὀνομαζόταν προγενέστερα Λάδων, ὅτι ὁ Σχολιαστὴς τοῦ Πινδάρου ὀνομάζει τὴ Μελία ἀδελφὴ καὶ ὄχι μητέρα τοῦ Ἰσμηνοῦ καὶ κατὰ τὸν ἴδιο τὸν Πίνδαρο βρισκόταν κοντὰ στὸ Ἰσμήνιο, ἐνῶ οἱ πηγές τοῦ ποταμοῦ εἶναι μακριά (Κερ. 323 κπ.).

Μὲ αὐτὲς τὶς ἐπισημάνσεις κατέληξε ὅτι ἡ κρήνη τοῦ Ἄρεως ἢ Μελία θὰ βρισκόταν κοντὰ στὸν Ἰσμηνόν, καὶ θεώρησε πιθανὸ ὅτι ἓνα παλαιὸ ὑδραγωγεῖο ποῦ ἔφερε τὸ νερὸ στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ Ἁγίου Λουκά θὰ τροφοδοτοῦσε τὴν ἀρχαία κρήνη ποῦ θὰ βρισκόταν κάπου ἐκεῖ, δηλαδὴ κοντὰ καὶ πιὸ ψηλά, «ἀνωτέρω» τοῦ Ἰσμηνίου. Πρόσθεσε ὅτι καὶ ἂν κανεῖς δὲν δεχτεῖ τὴν ἄποψή του θὰ πρέπει πάντως νὰ ἀναζητήσει τὴν κρήνη στοὺς λόφους νότια ἀπὸ τὸ Ἰσμήνιο. Εἴτε στὴν Πηγὴ εἴτε στὸ κεφαλάρι τοῦ Ἀη-Πιάννη, δηλαδὴ τὶς πηγές τοῦ ποταμοῦ (Κερ. 321 π.). Ὅσον ἀφορᾷ τὴν Πηγὴ (εἰκ. 1. 3) σημείωσε ὅτι αὐτὴ βρίσκεται στὸ νοτιοανατολικὸ ἄκρο τῆς λεκάνης τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ἀμέσως δίπλα ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο δρόμο ἀπὸ τὶς Ποτνιές, λίγο πρὶν τὴν ἐνωσή του με τὸν δρόμο ἀπὸ τὴν Ἀθήνα (οἱ μόνοι ἀπὸ τοὺς παλαιότερους ποῦ τὴν ἀναφέρουν εἶναι ὁ Bursian καὶ ὁ Παγίδας, ποῦ τὴν ταύτιζε με τὴν κρήνη τοῦ Ἄρεως), καὶ ἐπομένως, ἂν αὐτὴ ἦταν ἡ κρήνη τοῦ Ἄρεως, θὰ περιμέναμε νὰ τὴν μνημονεύει ὁ Pausanias προηγουμένως.

Σχετικὰ με τὴν ἴδια τὴν Πηγὴ σημείωσε ὅτι ὅταν τὴν πρωτοεῖδε ἦταν ἄκρο στόμιο λαξευτοῦ ὑδραγωγείου «ἀχώριστον ἀπὸ τῶν λοιπῶν ὁμοίων παλαιῶν ὑδραγωγείων τῶν Θηβῶν» καὶ ὅτι κατόπιν ὁ ἰδιοκτήτης τοῦ τόπου ἄνοιξε χαμηλότερα ἄλλες σήραγγες καὶ τὸ νερὸ μετέπεσε σὲ αὐτές (Κερ. 319 καὶ σημ. 1, 323).

Ἐξέτασε ἐπίσης τὸ πρόβλημα ποῦ προκύπτει ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Εὐριπίδης (*Φοίν.* 657 κπ., 1010, 1515· *Βάκχ.* 519· *Ἰκέτ.* 660· *Ἀντιόπη*) σαφῶς θεωρεῖ κρήνη τοῦ Ἄρεως τὸ σημερινὸ Παραπόρτι ποῦ τὰ νερά του χύνονται στὴ Δίρκη (*δράκων ὁ γηγενὴς Δίρκης ναμάτων ἐπίσκοπος*), ἐνῶ κατὰ τοὺς Σχολιαστὲς τοῦ Εὐριπίδη (*Φοίν.* 643, 645) καὶ τοῦ Σοφοκλέους (*Ἀντ.* 101) ἡ Δίρκη εἶναι ποταμὸς καὶ κρήνη ὁμώνυμος. Κατέληξε ὅτι τὸ λάθος εἶναι τοῦ τραγικοῦ ποῦ δὲν ἔχει συνήγορο κανένα ἀπὸ τοὺς «παλαιούς» ποιητὲς ἢ πεζογράφους, ὑπογραμμίζοντας ὅτι οἱ σύγχρονοι τοῦ Pausanias Θηβαῖοι τοποθετοῦσαν ὅλα τὰ μνημεῖα ποῦ σχετίζονταν με τὴν κτίση τῆς πόλης ἀπὸ τὸν Κάδμο στὴν εὐφορὴ κοιλάδα τοῦ Ἡρακλείου (δηλαδὴ τοῦ Ἁγίου Νικολάου), ἐνῶ ἡ κοιλάδα νότια ἀπὸ τὸ Παραπόρτι εἶναι κάπως ἄγονη (Κερ. 322 π.). Π' αὐτὸ ἄλλωστε κάπου ἐδῶ τοποθετοῦσε καὶ αὐτὸς τὸν τόπο ποῦ φύτεψαν οἱ Σπαρτοὶ (Κερ. 315). Ὑπενθύμισε τέλος ὅτι ὁ Pausanias εἶναι σαφὴς στὴν τοποθέτηση τῆς κρήνης, ποῦ τὴ συνδέει με τὸν τάφο τοῦ Καάνθου, ὁ ὁποῖος δὲν μπορεῖ νὰ βρισκόταν πολὺ μακριά ἀπὸ τὸ Ἰσμήνιο (Κερ. 323),

καθώς και τὰ σχόλια τοῦ Δερκύλου (σὸν Εὐριπ. *Φοίν.* 7) ποὺ ὀνομάζει τὴν Ἀρμονία κόρη τοῦ δράκοντος καὶ τοῦ Ἐφόρου (αὐτόθι) ποὺ τὴ θεωρεῖ κόρη τῆς Ἥλέκτρας καὶ λέει ὅτι αὐτὴ ἔδωσε τὸ ὄνομα στὶς πύλες πρὸς τιμὴν τῆς μητέρας της.

Ἄλλοῦ ὁ Κεραμόπουλλος ἐπίσης εἶχε διατυπώσει τὴ σκέψη ὅτι μιὰ μορφή ποὺ εἰκονίζεται στὸ ἀέτωμα τῆς χαρακτῆς στήλης τοῦ Ρύγχωνος ἀπὸ τὴ Θήβα νὰ κάθεται σὲ ἀργὸ λίθο ἢ βράχο εἶναι ἡ Μαντῶ σὸν δίφρο καὶ ὅτι ὁ ἀπέναντί της καθιστὸς γέρος καὶ τὸ παιδί ποὺ στηρίζει τὰ χέρια του στὰ γόνατά του εἶναι πατέρας καὶ γιός. Καὶ τὸ παιδί εἰδικὰ εἶναι ὁ κάποτε δαφνηφορήσας Ρύγχων, ἀφοῦ στὴν κυρίως παράσταση φέρει ὁ ἴδιος στεφάνι δάφνης. Ὁ γέρος πάλι παριστάνεται νὰ κρατᾷ κλαρὶ ποὺ θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἡ «κωπῶ». Ἐγινε ὅμως ἐπιφυλακτικότερος ὅταν βρέθηκε στὴν Τάναγρα ἡ στήλη τοῦ Σαυγένη καὶ τὸν εἰκονίζει ἐπίσης στεφανωμένο μὲ δάφνη, ἐνῶ ὡς μὴ Θηβαῖος δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἔχει διατελέσει δαφνηφόρος (Κερ. 41, σημ. 1· *ΠΑΕ* 1911, 61· *ΑΕ* 1920, 184 π. Πρβ. Demand 115). Ἡ «κωπῶ» ἦταν κατὰ τὸν Πρόκλο (Φωτ., *Βιβλ.* 321 = *Σχολ.* Κλήμ. Ἀλεξ. *Προτρεπτ.* 4 95· πρβ. *Ραρ. Οκρ.* 659-Πίνδ.) ξύλο ἐλιᾶς στολισμένο μὲ κλαδιὰ δάφνης, λουλούδια, χάλκινες σφαῖρες καὶ ταινίες. Στὴν πομπή τῆς δαφνηφορίας πρὸς τιμὴν τοῦ Ἰσμηνίου ἐμπρὸς πῆγαινε ἓνα ἀγόρι ἀμφιθαλὲς καὶ ὁ κοντινότερος συγγενὴς του κρατώντας τὴν κωπῶ. Ἀκολουθοῦσε μὲ εἰδικὴ λαμπρὴ περιβολή ὁ δαφνηφόρος ἱερέας στεφανωμένος μὲ δάφνη ἢ κρατώντας τὰ δαφνόκλαρα τῆς κωπῶς. Ἀκολουθοῦσαν κορίτσια ποὺ κρατοῦσαν καὶ αὐτὰ κλαδιὰ δάφνης καὶ ἔψαλλαν τὰ παρθένια. Ἡ πομπὴ κατευθυνόταν στὸ Γαλάξιον¹⁴.

β. Διαφοροποιήσεις Schober καὶ Συμεώνογλου. Κριτική

Μετὰ τὸν Κεραμόπουλλο ὁ Schober (1425 π.) δὲν δέχτηκε τὴν ἄποψη ἐκείνου σχετικὰ μὲ τὴν κρήνη τοῦ Ἄρεως καὶ παραπέμποντας καὶ σὲ ἄλλες πηγές ποὺ ὀδηγοῦν στὴν τοποθέτησή της στὸ Παραπόρτι θεώρησε ὅτι ὁ Πausanias ἀπατήθηκε. Ἐπισήμανε ἀκόμη ὅτι ὁ δίφρος τῆς Μαντοῦς βρισκόταν ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν ναό, ἐνῶ τὰ ἀγάλματα τῆς Ἥνιόχης καὶ τῆς Πύρρας «δεξιὰ», ἄρα βόρειά του καὶ ἐπιπλέον ὅτι, ἀφοῦ τὸ Ἥνιόχη εἶναι στὴ Λεβάδεια ἐπίθετο τῆς Ἥρας, εἶναι πιθανὸ νὰ λατρευόταν καὶ ἐδῶ ὡς θεά (1443).

Πρόσφατα ὁ Συμεώνογλου ἐπανῆλθε στὴν ταύτιση τῆς κρήνης τοῦ Ἄρεως μὲ τὴν Πηγή ποὺ σημειώνει ὅτι ὀνομάζεται καὶ Λαγούμι. Θεώρησε ἀξιοσημείωτο ὅτι ἀναβλύζει τελείως ἀναπάντεχα σὲ περιοχὴ μὲ γυμνὸ βράχο καὶ ὅτι τὰ νερὰ σκορπίζουν ἀμέσως, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι μπορεῖ ἀπὸ καιροῦ σὲ καιρὸ νὰ ἀλλάζει θέση (Sym. 181, 285). Ἐδῶ ὑπάρχει κάποιο πρόβλημα ἀφοῦ αὐτὰ δὲν φαίνονται νὰ ταιριάζουν μὲ ὅσα λέει ὁ Κεραμόπουλλος (Κερ. 319 σημ. 1). Ποιὸς ἀπὸ τοὺς δύο ἔχει δίκιο δὲν μπορῶ νὰ πῶ μὲ

14. Τὶς ἐρμηνεῖες τοῦ κειμένου κλπ. βλ. σὸν ἐννοοῦσε ὅτι ἄλλο ἦταν τὸ ἀμφιθαλὲς ἀγόρι καὶ Ziehen 1545 π. Πιθανότερο μοῦ φαίνεται πὼς οὔτε ἄλλος ὁ δαφναφόρος. ὁ ἴδιος ὁ Πρόκλος, καὶ πάντως ὄχι ἡ πηγή του,

βεβαιότητα, μολονότι και ὁ ἴδιος ἔχω δεῖ τὴν Πηγὴ. Πάντως τοῦ Κεραμόπουλλου οἱ πληροφορίες καὶ πιὸ πλούσιες καὶ πιὸ συνεκτικὲς εἶναι. Ὁ Συμεώνογλου ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Παυσανίας ἀναφέρει μιὰ φορὰ πρὶν γράψει περὶ Ἰσμηνίου τὴν κρήνη σὲ σχέση μετὸν Κάδμο καὶ τοὺς Σπαρτοὺς καὶ δευτέρη φορὰ μετὰ, ὅταν τὴν ὀνομάζει τοῦ Ἄρεως καὶ λέει ὅτι αὐτὸς εἶχε βάλει τὸν δράκοντα φύλακά της. Ὅμως ὁ Παυσανίας ὅταν γράφει γιὰ τὸν χώρο ὅπου ὁ Κάδμος ἔσπειρε τὰ δόντια τοῦ δράκοντα, δὲν λέει καθόλου ὅτι ἐδῶ ἦταν καὶ ἡ πηγὴ ποὺ κοντὰ της τὸν σκότωσε. Ἄν τό «περιβόλι τῶν Σπαρτιῶν» ἦταν κοντὰ στὴν κρήνη, γιατί ὁ Παυσανίας δὲν μίλησε γι' αὐτὴν ὅταν ἀνέφερε ἐκεῖνο;

Νομίζω πὼς κάποιες παρατηρήσεις καὶ στίς θεωρίες τοῦ Κεραμόπουλλου γιὰ τὰ μνημεῖα τῆς ομάδας θὰ ἦταν χρήσιμες:

1. Σχετικὰ μετὸ Πολυάνδριο διερωτᾶται κανεὶς γιὰ ποιοὺ λόγους κατ' ἀρχὴν θὰ εἶχε θάψει ὁ Ἀλέξανδρος τοὺς ἀντιπάλους του. Θὰ μπορούσε βέβαια νὰ τὸ κάνει γιὰ λόγους θρησκευτικούς ἢ καὶ ἀπλούστερα γιὰ λόγους ὑγιεινῆς. Ἀλλὰ γιατί τότε τοὺς ἔθαψε ἐδῶ, ἐνῶ οἱ περισσότεροι εἶχαν σκοτωθεῖ στὴ μάχη καὶ τὴ σφαγὴ ποὺ ἐπακολούθησε σὲ πολλὰς περιοχές, καὶ μάλιστα κοντὰ στὴν ἀγορὰ καὶ τὸ Ἀμφεῖον ὅπου φαίνεται ἀπὸ τὶς περιγραφὰς τῶν πηγῶν πὼς ἔγιναν οἱ πιὸ πολυαίμακτες συγκρούσεις (Ἀρριαν. Ἀνάβ. 1 7.8). Ἐπειδὴ ἐδῶ βρισκόταν ἐκτὸς πόλης. Ἀλλὰ μετὰ δική του ἀπόφαση ἢ πόλις, καὶ ἐπομένως ἡ ἀπαγόρευση ταφῆς μέσα σ' αὐτήν, ἔπαψε νὰ ὑπάρχει (Ἀρριαν. Ἀνάβ. 1 9.9· Διόδ. 17 14.1-4· Ἰουστ. 11 4.7-8) καὶ μάλιστα κατεδαφίστηκε καὶ ἔγινε χωράφι (ἀροῦται καὶ σπείρεται τὸ Θηβαίων ἄστρῳ λέει ὁ Δείναρχος, Κατὰ Δημοσθ. 24).
2. Ὁ δίφρος τῆς Μαντοῦς καὶ τὰ ἀγάλματα τῆς Ἡνιόχης καὶ τῆς Πύρρας δὲν μπορεῖ νὰ βρισκόνταν μέσα στὸν πρόναο τοῦ ἀνεσκαμμένου ναοῦ, ἀφοῦ ὁ Παυσανίας εἶναι ἐπ' αὐτοῦ σαφής: ὁ δίφρος βρισκόταν πρὸ τῆς εἰσόδου, ἐν δεξιᾷ δὲ τοῦ ναοῦ ἦταν τὰ ἀγάλματα¹⁵.
3. Μία εἴσοδος τοῦ ἱεροῦ πιθανότατα ὑπῆρχε στὰ νότια, κοντὰ στὸν Ἰσμηνόν, ἀλλὰ ἡ κύρια εἴσοδος πρέπει νὰ ἦταν ἀκριβῶς ἀντίθετα στὴ βόρεια πλευρά. Θὰ μπορούσε πράγματι κανεὶς νὰ φανταστεῖ τὴν πομπὴ τῶν Δαφνηφορίων, εἴτε ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη ξεκινοῦσε εἴτε ἀπὸ τὴν ἀγορὰ εἴτε καὶ ἀπὸ ὅποιοδήποτε ἄλλο σημεῖο τῆς πόλης, νὰ βγαίνει ἀπὸ τὸ τεῖχος, νὰ παρατρέχει ἐξωτερικὰ τὸ ἱερό, καὶ νὰ ξαναμπαίνει ἀπὸ τὸ νοτιοανατολικὸ ἄκρο του; Ἐπιπλέον τὸ ἱερό πρέπει νὰ ἦταν διπλό. Ἡ Προναία Ἀθηνᾶ τιμᾶται χωριστά, ὅπως δείχνει ἡ ἐπιγραφή τῆς φιάλης, εἶναι ὅμως συγχρόνως καὶ Ἰσμηνία καὶ τὸ δικό της ἱερό ἢ τμῆμα τοῦ εὐρύτερου ἱεροῦ πρέπει νὰ ἦταν πλησιέστερα πρὸς τὴν ἀγορὰ, δηλαδὴ γενικῶς βορειότερα. Ἐπειδὴ σὲ αὐτὸ τὸ ἱερό φαίνεται ὅτι ἀναφέρεται ὁ Πλούταρχος (Σωκ. Δαίμ. 34) ὅταν περιγράφει τὰ διαδραματισθέντα

15. Ὁ Ziehen (1531) παρατηρεῖ ὅτι ἡ Μαντὼ θὰ λατρευόταν στὴ Θήβα, ἀφοῦ ἐκπροσωποῦσε τὴ σχέση μετὰ τοὺς Δελφούς, ὅπου ἦταν ἡ πρώτη Σίβυλλα, καὶ μετὰ τὴν Κλάρω, ἀφοῦ ἦταν σύζυγος τοῦ ἰδρυτῆ τοῦ μαντείου Ραικίου, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν ἄφησε ἴχνη

στὴν παράδοση. Ἐκφέρει τὴ γνώμη ὅτι ἀρχικὰ ὁ δίφρος θὰ ἦταν λίθινο φετιχ ποὺ ἐκ τῶν ὑστέρων συσχετίστηκε μετὰ τὴ γνωστὴ ἀπὸ τὴν παράδοση κόρη τοῦ Τειρεσία.

τὴ νύχτα τῆς ἐξέγερσης πὺν κατέλυσε τὴ σπαρτιατικὴ ἐξουσία. Ὁ Ἐπαμεινώνδας τότε εἶχε συγκεντρώσει τοὺς ὁπαδοὺς του στὸ ἱερὸ τῆς Ἀθηνᾶς, καὶ ἀπὸ ἐκεῖ ἔστειλαν καὶ τὸν κάλεσαν οἱ συστασιῶτες του στὴν ἀγορὰ. Καὶ αὐτὸ τὸ ἱερὸ πρέπει νὰ ἦταν τῆς Προναίας, ἀφοῦ τὸ ἴσως ὑπαρκτὸ τῆς Ζωστηρίας ἦταν στὴν ἴδια τὴν ἀγορὰ, ὅπως θὰ δοῦμε, καὶ ἐκεῖνο τῆς Ὅγκας πρέπει νὰ βρισκόταν στὴν ἴδια τὴν ὁμώνυμη πύλη τῆς Καδμείας, τὴν ὁποία κατεῖχε ἡ σπαρτιατικὴ φρουρά. Καὶ γιὰ νὰ εἶναι ἐπιπλέον ἡ Ἰσμηνία Προναία τὸ ἱερὸ τῆς πρέπει νὰ βρισκόταν ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ κυρίως ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος¹⁶.

4. Ὁ ἀνεσκαμμένος ναὸς πράγματι ἦταν ἡμιτελὴς καὶ ὄχι μόνο ὡς πρὸς τὸ ὅτι ἔμειναν οἱ κίονες του ἀρράβδωτοι. Ὁ σηκός του τουλάχιστον δὲν πρέπει νὰ στεγάστηκε ποτὲ κανονικά. Ἀλλιῶς ἡ ἀπουσία ὁποιουδήποτε ἱχνους θεμελίωσης ἐσωτερικῶν κιονοστοιχιῶν εἶναι ἀνερμήνευτη.
5. Οἱ πῶροι πὺν βρέθηκαν σὲ δευτέρη χρήση δὲν εἶναι ἀρκετοὶ γιὰ νὰ στηρίξουν τὴ βεβαιότητα ὅτι ὁ ναὸς εἶχε προκάτοχο στὴν ἴδια θέση καὶ τὸ «τμήμα στυλοβάτη» μὲ συμφυεῖς τὸ κάτω μέρος δωρικοῦ κίονα μᾶλλον ἀπὸ ἀνάθημα φαίνεται νὰ προέρχεται.
6. Τὰ καμένα λείψανα πὺν βρῆκε στὰ δυτικὰ προέρχονται ἀπὸ τὸν ἴδιο στὴν πραγματικὴτητα χῶρο στὸν ὁποῖο εἶχαν βρεθεῖ καὶ τὰ δύο ἀγγεῖα μὲ τὶς ἀναθηματικὲς ἐπιγραφές. Στὸν ἴδιο χῶρο ἔσκαψα καὶ ἐγὼ μιὰ τομὴ ἐγκάρσια πρὸς τὸ δυτικὸ θεμέλιο, καὶ διαπιστώθηκε ὅτι ἡ περιοχὴ εἶχε ἐπανειλημμένα διευθετηθεῖ καὶ εἶχε χρησιμεύσει ὡς ἀποθέτης καὶ γιὰ προϊόντα πιθανῶς καταστροφῆς ἢ καταστροφῶν, ἀλλὰ καὶ γιὰ καμένες, ἀσφαλῶς σὲ βωμό, προσφορές, ὅπως τὰ σύκα. Μὲ κανένα τρόπο δὲν σημαίνει ὅτι οἱ καύσεις αὐτὲς ἢ καὶ οἱ πιθανὲς πυρκαγιὲς εἶχαν γίνεи στὸ ἴδιο σημεῖο¹⁷.
7. Μόνο ὁ Σχολιαστὴς τοῦ Πινδάρου λέει ὅτι ὑπῆρχε καὶ πηγὴ Μελία. Ὅσοι συγγραφεῖς τὴ θεωροῦν θυγατέρα τοῦ Ὠκεανοῦ δὲν σημαίνει πῶς τὴ θεωροῦν πηγὴ. Ἴσως ἄλλα κείμενα τὸ ὑπαινίσσονται, λόγῳ καὶ τῆς συγγενείας τῆς μὲ τὸν Ἰσμηνὸ, ἀλλὰ γιὰ τὸν Πausanias δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι δὲν ἦταν πηγὴ καὶ πάντως ὅτι δὲν μπορούσε νὰ συσχετιστεῖ μὲ τὴν κρήνη ἢ τὴν πηγὴ τοῦ Ἄρεως.
8. Ὁ Pausanias μιλάει γιὰ τὴν κρήνη καὶ τὴν πηγὴ τοῦ Ἄρεως σὰν νὰ πρόκειται γιὰ πράγματα πὺν συμπίπτουν ἢ πάντως εἶναι πολὺ κοντὰ μεταξύ τους, ἐπομένως δὲν ὑποστηρίζει ἄποψη πὺν θὰ ἤθελε τὴν κρήνη πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὴν πηγὴ, ὅπως ἐκείνη τοῦ Κεραμόπουλλου. Ἐκτὸς αὐτοῦ φαίνεται πολὺ ἀπίθανο νὰ συνδεόταν μὲ τὶς σχετικὲς παραδόσεις μιὰ κρήνη τροφοδοτούμενη ἀπὸ μακρινὴ πηγὴ. Ἀκόμα εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ δεχτοῦμε ὅτι τὸ ἀνωτέρω τοῦ Pausanias μπορεῖ νὰ σημαίνει ἀπέναντι σὲ μεγαλύτερο ὑψόμετρο καὶ πάντως, ἐφόσον θεωροῦσε δεδομένο ὅτι ὁ ἀνεσκαμμένος

16. Ἡ ἱστορικὴ τῆς σχετικῆς ἀφήγησης ἔχει ἀμφισβητηθεῖ (Schöber 1470), ἀλλὰ παραμένει τὸ γεγονός ὅτι ἕνας ναὸς χτίζεται στὸν 4ο π.Χ. αἰῶνα, στὴν ἐποχὴ τῆς ἡγεμονίας, καὶ ἡ ἐκτέλεση τοῦ ἀντίστοιχου λατρευτικοῦ ἀνατίθεται στὸν Σκόπα. Ἀνα-

φέρεται ἐπίσης καὶ Ὁμολοίς Ἀθηνᾶ (Λυκόφρ. 520), ἢ λατρεία τῆς ὅμως θὰ πρέπει νὰ ἐντοπιστεῖ σὲ κοινὸ ἱερὸ μὲ ἐκεῖνες τοῦ Διὸς καὶ τῆς Δήμητρος μὲ τὸ ἴδιο ἐπίθετο (Φώτ. λ. Ὁμολώιος Ζεύς, IG VII 2456).

17. Βλ. σ. 52. Ἀνασκαφικὴ τομὴ στὸ Ἰσμήνιο.

ναός είναι του Ίσμηνίου Απόλλωνος, ή θέση στην οποία αναζητήσε την κρήνη είναι σὲ μικρότερο ὑψόμετρο.

9. Τὸ εὐφορο τῆς περιοχῆς δὲν ἀποτελεῖ ἔνδειξη γιὰ τὴν τοποθέτηση τοῦ χώρου τῆς σπορᾶς τῶν δοντιῶν. Ἀντίθετα οἱ Σπαρτοί, ὅπως καὶ οἱ ἀδελφοί τους τῆς Κολχίδας καὶ οἱ ἄνθρωποι τοῦ Χαλκοῦ Γένους τοῦ Ἡσιόδου, βρίσκονται στὸν ἀντίποδα τῶν ἀντιλήψεων περὶ εὐφορίας τῆς γῆς (Vernant, *MPG* 25 κπ.).
10. Τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ ὁ μὴ Θηβαῖος Σαυγένης εἰκονίζεται στὴ στήλη του στεφανωμένος μὲ δάφνη δὲν ἀνατρέπει τὴν πιθανότητα νὰ εἶναι ὀρθή ἡ ἐρμηνεία τῆς παράστασης στὸ ἀέτωμα τῆς στήλης τοῦ Ρύγχωνος. Ἡ πράξη στὴν ὁποία εἰκονίζεται, λίγο πρὶν ἀπὸ τὸν ἥρωικό θάνατο, τὸν ἀναβιβάζει στὸ ἐπίπεδο τοῦ ἥρωος, ὅπως οἱ τελετὲς τῶν δαφνηφοριῶν ἀνεβίβαζαν τὸν παῖδα στὸ ἐπίπεδο τοῦ ἀνδρός. Ἡ δάφνη ἔτσι ἦταν τὸ σύμβολο τῆς ἴδιας τῆς μετάβασης (La Rocca 79 κπ.).

γ. Πρόταση

Σχετικὰ μὲ τὸ Πολυάνδριο ἡ ἄποψη τοῦ Κεραμόπουλλου δὲν μπορεῖ βέβαια νὰ ἀποκλειστεῖ, παρὰ τὶς ἐπιφυλάξεις πὺν διατυπώθηκαν πιὸ πάνω. Οὔτε ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ αὐτὴ τὸ ὅτι ὁ χώρος ἔμπρὸς ἀπὸ τὶς Ἡλέκτρες καλύφτηκε στὴν ἀνοικοδόμηση τοῦ τέλους τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα μὲ τὸ προτεῖχισμα. Ἐκτὸς πὺν γιὰ τοὺς Θηβαῖους πὺν ἐπανεγκαταστάθηκαν στὴν πόλη τους οἱ πεσόντες στὸν ἀγῶνα κατὰ τοῦ Ἀλεξάνδρου ἦταν ἓνα εἶδος ἡρώων γιὰ τοὺς ὁποίους δὲν εἶναι ὑποχρεωτικό νὰ ἰσχύουν οἱ ἀπαγορεύσεις οἱ σχετικὲς μὲ τὴν ταφή μέσα ἀπὸ τὰ τεῖχη. Ἄρα θὰ μπορούσαν νὰ εὐτρεπίσουν τὸν τάφο τους. Φαίνεται ἀπὸ τὴν ὑπαρξη καὶ ἄλλων τάφων στὴν περιοχὴ ὅτι ὁ χώρος πὺν καλύφτηκε ἀπὸ τὸ προτεῖχισμα δὲν λογίζοταν ὡς χώρος τῆς πόλης καὶ ἐπομένως δὲν ἴσχυαν γι' αὐτὸν οἱ ἀντίστοιχες ἀπαγορεύσεις (Φαρ. 151).

Τὸ γεγονὸς ὅμως τῆς εὑρεσης κοντὰ ἐπιγραφῆς ἀπὸ ἄλλο παλαιότερο πολυάνδριο μὲ ὀδηγεῖ στὴ σκέψη ὅτι στὴν περιοχὴ αὐτὴ, ἔμπρὸς ἀπὸ τὶς Ἡλέκτρες ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς πύλες τοῦ τεῖχους πρὸς Ἐλευθερὲς καὶ Ἀθήνα καὶ ἀνάμεσα σὲ δύο πολὺ σημαντικὰ ἱερά, τὸ Ἰσμήνιο καὶ τὸ Ἡράκλειο, θὰ βρισκόταν ἡ περιοχὴ πὺν γίνονταν οἱ δημόσιες ταφές, ἀσφαλῶς καὶ κυρίως τῶν πεσόντων σὲ ἀγῶνες τῆς πόλης, φυσικὰ σὲ κοινὸς τάφους, πολυάνδρια. Δηλαδὴ κάτι παρόμοιο μὲ τὸ Δημόσιο Σῆμα τῆς Ἀθήνας. Ἡ πύλη αὐτὴ δεχόταν ἓνα ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους δρόμους καὶ ἐπιπλέον ἦταν ἡ πλησιέστερη πρὸς τὴν κυρίως πολιτικὴ ἀγορὰ μετὰ τὴν ἐπέκταση τῆς πόλης στὰ δυτικά. Ἀκόμα, ἐκεῖ κοντὰ βρισκόταν καὶ ὁ τόπος ὅπου κατὰ τὴν παράδοση εἶχαν φυτρώσει οἱ Σπαρτοὶ καὶ αὐτοὶ ἐθεωροῦντο γενάρχες τῶν εὐγενῶν οἴκων τῆς πόλης (Vian, *Or.* 226 κπ.). Ἄρα ἡ περιοχὴ μπορεῖ νὰ χρησίμευε καὶ ἀπὸ πρὶν ὡς νεκροταφεῖο τῶν μεγάλων οἰκογενειῶν. Στὰ ὄψιμα χρόνια τῆς μεγάλης παρακμῆς, ὅταν ὁ Πausanias ἐπισκέφτηκε τὴν πόλη, εἶναι φυσικό ἡ ἀνάμνηση τῆς πρακτικῆς αὐτῆς, τῆς χρήσης τοῦ χώρου ὡς δημόσιου σήματος, νὰ συσχετιζόταν μὲ τὸ συνταρακτικότερο γεγονὸς στὴν ἱστορία της: τὴν πτώση καὶ τὴν ὀλοσχερὴ καταστροφὴ τῆς ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο. Καὶ κάποιο περιφανὲς πολυάνδριο πὺν βρισκόταν ἐκεῖ νὰ ἀποδιδόταν στοὺς νεκροὺς ἐκείνου τοῦ ἀγῶνα, πὺν συνέπεσε μάλιστα νὰ κριθεῖ στὸν ἴδιο χώρο, ἀφοῦ ἡ εἴσοδος τῶν κατακτητῶν ἔγινε ἀπὸ τὴν πύλη πρὸς Ἐλευθερὲς.

Κοντά στο Πολυάνδριο έδειξαν στον Πausανία τον τόπο όπου κατά την παράδοση είχε σπείρει ο Κάδμος τὰ δόντια του δράκοντα. Ο τρόπος που εκφράζεται ο Περιγητής μάλλον δείχνει ότι ο τόπος δεν βρισκόταν σε άμεση γειτονία με την κρήνη, όπου είχε γίνει ο φόνος. Την κρήνη μάλιστα τη χώρισε ο ίδιος σαφώς συσχετίζοντάς την με το Ίσμήνιο. Από την άλλη μεριά δεν είναι πιθανό να απέιχε πολύ από το Ίσμήνιο, όπου, όπως θα δοῦμε, λατρευόταν και η Μελία. Και αυτή σχετίζεται στενά με τους Σπαρτούς. Το πιο πιθανό φαίνεται ότι το περιβόλι των Σπαρτών ήταν η μικρή λεκάνη νότια από το Ίσμήνιο, ανατολικά από τη συμβολή των οδών από τις Ποτνιές και από τις Έλευθερές, η οποία ανοίγεται προς τα δυτικά, άμέσως δυτικά από το νεκροταφείο του Αγίου Λουκά, η ένμερει και στο ίδιο (είκ. 2. 14). Άμέσως ανατολικά της, με κλίση όμως αντίστροφη, το έδαφος κατεβαίνει προς τον Ίσμηνό και εκεί είναι πιθανό να βρισκόταν η κρήνη του Άρεως. Βέβαια η άλλη παράδοση που θεωρούσε κρήνη του Άρεως το Παράπορτι είναι πιθανό να δεχόταν άλλη περιοχή ως χώρο σποράς των δοντιών, κάτι τέτοιο όμως ούτε μαρτυρείται ούτε είναι απαραίτητο.

Όπως είπαμε, επιγραφική μαρτυρία επιβεβαιώνει ότι ο Ίσμήνιος λόφος ήταν εκείνος κοντά στην κορυφή του οποίου ανέσκαψε ο Κεραμόπουλλος τὰ λείψανα του ναού του 4ου π.Χ. αιώνα. Πράγματι στα «δεξιά» των Ήλεκτρων και ακριβέστερα στα νοτιανατολικά τους. Ο ναός απέχει λιγότερο από 250 μ. από τις ελληνιστικές Ήλκτρες. Το προς Βορράν όριο του ευρύτερου ιερού – και αυτό θα γινόταν αντιληπτό ως όριο και του Ίσμήνιου λόφου – δεν μπορεί να απέιχε πολύ από τη βόρεια πλευρά του ναού και ασφαλώς δεν μπορεί να βρισκόταν βορειότερα από το διάσελο που ένώνει τον λόφο με τον βορειότερό του, τον παλαιότερα ονομαζόμενο Τεκέ. Το προς Νότον όριο πρέπει να συνέπιπτε με τη διαδρομή του τείχους της πόλης. Το ίδιο πιθανότατα συνέβαινε και με το δυτικό, εκτός εάν αυτό βρισκόταν ανάμεσα στον ναό και το τείχος, εκεί που η δική μου μικρή ανασκαφή έντόπισε είδος άμελούς μάλλον αναλήμματος. Το ανατολικό όριο πρέπει όπωσδήποτε να ήταν η κοίτη του ποταμού, αφού είναι παράλογο να υποθέσει κανείς ότι ο Ίσμηνός δεν θα βρισκόταν σε έπαφή με το Ίσμήνιο. Το απαιτεί όμως και το κείμενο του Πausανία.

Όπως επίσης είπαμε, η Προναία Ἀθηνᾶ λατρευόταν διακριτά στον ίδιο ευρύτερο χώρο. Το ότι είχε ναό από τον 5ο π.Χ. αιώνα υποστηρίζεται από την έρμηνεία της αναφοράς του Σοφοκλέους σε δύο ναούς της Ἀθηνᾶς: *Παλλάδος διπλοῖς ναοῖς* (Οιδ. Τύρ. 19 π.), αλλά το σχόλιο με το οποίο σχετίζεται μιλάει για ιερά και όχι για ναούς. Ο ποιητής θα μπορούσε να αναφέρει καταχρηστικά ναό αντί για ιερό, με κάποια ασφαλώς κατασκευή. Επίσης ο Πausανίας δεν γράφει για ναό, αλλά και άλλες φορές συμβαίνει να αναφέρει μόνο αγάλματα και να μη μνημονεύει αντίστοιχους ναούς που τὰ στέγαζαν, όταν μάλιστα θεωρεί ότι το κυρίως άξιο μνείας είναι το άγαλμα. Και στη συγκεκριμένη περίπτωση το άγαλμα ήταν ασφαλώς άξιομνημόνευτο, αφού ήταν έργο του Σκόπα. Είναι πιθανό, είτε παλαιότερα μόνο είτε ακόμη και επί Πausανία, να υπήρχε και ναός της Ἀθηνᾶς Ίσμηνίας ή Προναίας – στα πλαίσια του ευρύτερου ιερού του Ίσμήνιου τό «Προναία» είναι σχεδόν ταυτόσημο με τό «Ίσμηνία»-. Και είναι πιθανότατο ότι το γεγονός πως το ιερό της βρισκόταν πρίν (πρῶτα κατά τον Πausανία) από το κυρίως ιερό του Ἀπόλλωνος οδήγησε στην αλλαγή του ονόματος από Προναία σε Πρόναο, αν και την

άλλαγή αυτή μπορεί κάλλιστα να την έκανε από παρανόηση ό ίδιος ό Πausανίας, ή και να όφείλεται μόνο στην αντιγραφική παράδοση του κειμένου του¹⁸.

Αναφέραμε πιο πάνω ότι αυτό πρέπει να ήταν τó ιερό στο όποιο είχε συγκεντρώσει τους όπαδούς του ό Έπαμεινώνδας σύμφωνα με την αφήγηση του Πλουτάρχου. Καί αυτό είναι ακόμα ένα στοιχείο που ταιριάζει καλά με την έκθεση του Πausανία κατά την όποια τó άγαλμα της Άθηνάς βρισκόταν *πρώτα* και ό ναός του Άπόλλωνος μετά, άφου οι όροι χρησιμοποιούνται σε σχέση με τις Ήλέκτρες. Έξάλλου ή κύρια είσοδος του συνολικού ιερού πρέπει να βρισκόταν στα βόρεια, από όπου έρχόταν ή πομπή των Δαφνηφορίων, είτε από την άγορά είτε από την άκρόπολη. Προς την κατεύθυνση του Ίσμηνίου έρχεται από την περιοχή της άγοράς ένας παραδοσιακός δρόμος (είκ. 2. 11). Συναντούσε (ένα μικρό του τμήμα κοντά στη συμβολή έχει καταργηθεί) άλλον που έρχόταν από τη θέση όπου τοποθετήσαμε τις Όμολώιδες (ή τις Ύψιστες) πύλες (είκ. 2· Φαρ. 227), συνεχίζεται επί 100 μ. περίπου προς νοτιοανατολικά, και χάνεται πάλι 50 μ. πριν ή νοητή του προέκταση φτάσει στον δρόμο με ανατολική-δυτική κατεύθυνση ό όποιος κατέχει τη νοτιότερη πιθανή θέση του βορείου όρίου του Ίσμηνίου ιερού. Κοντά στο σημείο τομής θα πρέπει να αναζητηθεί ή βόρεια κύρια πύλη του ιερού.

Τό σημείο αυτό απέχει πολύ λίγο από τη βορειοανατολική γωνία του άνεσκαμμένου ναού. Όλα έπομένως δείχνουν ότι ό ναός αυτός ήταν της Άθηνάς Ίσμηνίας. Με μιά τέτοια διαπίστωση ταιριάζει ακόμα και τó γεγονός ότι ό ναός του Άπόλλωνος θα πρέπει να βρισκόταν κοντά στο ποτάμι από τó όποιο ό θεός πήρε τó όνομά του. Άλλά ταιριάζει και με τά λοιπά δεδομένα. Η έποχή οίκοδόμησης του ναού συμπίπτει με εκείνη της κατασκευής του αγάλματος. Έάν πράγματι τó ιερό αυτό είχε χρησιμεύσει ως όρμητήριο για τόν Έπαμεινώνδα, έχουμε τόν λόγο για τόν όποιο πάρθηκε ή άπόφαση να χτιστεί ό ναός. Έδω άς προσθέσουμε και τόν πιθανό λόγο που ό Πausανίας δέν τόν αναφέρει. Η άνασκαφή έδειξε ότι αυτός δέν ολοκληρώθηκε ποτέ. Είναι πιθανό ότι τó πολύ πλατύ και συνεχές θεμέλιο του τοίχου εισόδου του σηκού άποκαλύπτει ότι σε κάποια στιγμή άποφασίστηκε να χτιστεί εκεί ένας συνεχής και ισχυρός τοίχος, όταν εγκαταλείφτηκε ή σκέψη να ολοκληρωθεί ό ναός με στέγαση του σηκού. Διαμορφώθηκε έτσι ένας άρκετά λαμπρός στεγασμένος χώρος (ό πρώην πρόναος και ή ανατολική περίσταση) όπου στεγάστηκε τó λατρευτικό άγαλμα. Δέν ήταν όμως κανονικός ναός και ίσως αυτός είναι ό λόγος που δέν τόν αναφέρει ό Πausανίας¹⁹.

18. Βέβαια ύπάρχει ή πιθανότητα ό Σοφοκλής να μὴν έννοούσε ως ένα από τους διπλούς ναούς που αναφέρει εκείνον της Προναίας / Ίσμηνίας, αλλά κάποιο ναό της Ζωστηρίας, της όποίας ό Πausανίας είδε δύο άγάλματα στην άγορά χωρίς όμοίως να μιλάει για ναό. Παρά ταύτα ή μαρτυρία του σχολίου για τά δύο ιερά, εκ των όποίων τó ένα της Ίσμηνίας, παραμένει. Καί ό άνεσκαμμένος ναός, όπως λέμε

άμέσως πιο κάτω, πρέπει να είναι της Άθηνάς. Καί τó πιθανότερο είναι ότι είχε ένα τουλάχιστον προκάτοχο στην ίδια θέση, ό όποιος θα ύπήρχε στα χρόνια του Σοφοκλέους.

19. Τόν Κεραμόπουλλο προβληματίσαν ό βαθύς πρόναος, ό άβαθος όπισθόδομος και τó μικρό μήκος του ναού. Σήμερα γνωρίζουμε ότι πρόκειται για δεδομένα χαρακτηριστικά της περιόδου (Dinsmoor,

Στὸν ἴδιο χῶρο ὁμως στεγάστηκε καὶ ἓνα παλαιότερο ἄγαλμα, ὁ Ἑρμῆς τοῦ Φειδία, τὸν ὁποῖο ὁ Πausanías ὀνομάζει ἐπίσης Πρόναο (ἢ μήπως Πρόναιο;). Ἔχει διατυπωθεῖ κατηγορηματικὰ ἡ ἄποψη ὅτι λατρεία τοῦ Ἑρμοῦ δὲν μαρτυρεῖται στὴ Θήβα (Ziehen 1515), καὶ αὐτὸ ἐπειδὴ καμία ἄλλη πηγὴ δὲν ἀναφέρει τίποτα σχετικό. Σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωση τὸ ἄγαλμα τοῦ Φειδία θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἀναθηματικό, ἀλλὰ κι αὐτὸ θὰ ἦταν δύσκολο ἂν ὁ θεὸς δὲν λατρευόταν στὴ Θήβα. Ὅμως καὶ ἄλλες λατρεῖες τίς γνωρίζουμε μόνο ἀπὸ τὸν Pausanías, ὅπως π.χ. ἐκείνη τοῦ Διονύσου Αἰγοβόλου. Στὴν περίπτωση τοῦ Ἑρμῆ ὁ Περιηγητὴς δὲν εἶναι τόσο σαφής, σὲ ἄλλο σημεῖο ὁμως τοῦ ἔργου του (9 5.8) μᾶς λέει ὅτι κατὰ τὸν ποιητὴ τοῦ ἔπους γιὰ τὴν Εὐρώπη ὁ πρῶτος ποὺ χρησιμοποίησε τὴ λύρα ἦταν ὁ Ἀμφίων Ἑρμοῦ διδάξαντος καὶ ὅτι ἡ Βυζαντία Μυρῶ Ἑρμῆ βωμόν φησιν ιδρύσασθαι πρῶτον Ἀμφίονα καὶ ἐπὶ τούτῳ λύραν παρ' αὐτοῦ λαβεῖν. Θεωρῶ πιθανὸ ὅτι ὁ βωμὸς αὐτὸς βρισκόταν στὸ Ἰσμήνιο, ἐπειδὴ ὁ Ἀμφίων στὸ περιβάλλον τοῦ Ἰσμηνίου φαίνεται μορφὴ ποὺ κατάγεται ἀπὸ τὸν ἴδιο μυθολογικὸ πυρήνα μὲ τὸν Ἀπόλλωνα. Ἐδῶ ὁ Ἀπόλλων εἶναι σύζυγος τῆς Μελίας τῆς ὁποίας λογικὰ μπορούμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἐθεωροῦντο θυγατέρες οἱ ἀπὸ ἄλλου γνωστὲς Μελιάδες. Μελιάδες ὁμως τουλάχιστον μιὰ πηγὴ (Σχολ. Εὐριπ. Φοίν. 159) ὀνομάζει τίς θυγατέρες τῆς Νιόβης, συζύγου τοῦ Ἀμφίονος. Αὐτὸς ὁ ἴδιος ἔχει κοινὰ γνωρίσματα μὲ τὸν Ἀπόλλωνα, ὅτι εἶναι συνδεδεμένος μὲ τὴ λύρα τὴν ὁποία πρῶτος, ὅπως σὲ ἄλλους μύθους ὁ Ἀπόλλων, πῆρε ἀπὸ τὸν Ἑρμῆ, ἀλλὰ καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ αὐτός, ὅπως καὶ ὁ θεός, εἶναι οἰκοδόμος τειχῶν. Ἀκόμα ὁ Ἰσμηνὸς εἶναι κατὰ τινες γιὸς τῆς Μελίας καὶ τοῦ Ἀπόλλωνος (Paus. 9 10.6), κατ' ἄλλους γιὸς τοῦ Ἀμφίονος καὶ τῆς Νιόβης (Περὶ ποταμῶν 2.1). Μοῦ φαίνεται ἔτσι πιθανὸ ὅτι ὁ Ἑρμῆς λατρευόταν στὸ ἴδιο εὐρύτερο ἱερὸ καὶ ἀφοῦ ὁ Pausanías εἶδε τὸ ἄγαλμά του μαζὶ μὲ ἐκεῖνο τῆς Ἀθηνᾶς, καὶ τοῦ ἀποδίδει τὸ ἴδιο ἐπώνυμο, ὅτι λατρευόταν εἰδικὰ μέσα στὸ ἱερὸ τῆς Ἀθηνᾶς. Νὰ ἦταν ὁμως σύνναοι δὲν φαίνεται πιθανὸ ἐξαιτίας τῆς διαφορετικῆς χρονολόγησής τῶν δύο ἔργων.

Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι τὸ μόνο ἄγαλμα τοῦ Ἑρμοῦ ἀπὸ τὸν Φειδία ποὺ ἀναφέρει ἡ φιλολογικὴ παράδοση εἶναι ἀκριβῶς αὐτό, ἐνῶ ἡ κριτικὴ τῆς τέχνης ἀποδίδει στὸν ἴδιο πλάστη ἐπίσης ἓνα μόνο ἄγαλμα τοῦ θεοῦ, γνωστὸ ἀπὸ τὴν ἀντιγραφικὴ παράδοση, τὸν Ἑρμῆ Ludovisi (Lippold 179· AM 76, 1969, 94 κπ.· Helbig III 4 ἀρ. 2326· Fuchs, SG 73· Boardman, CIP εἰκ. 227· Ridgway, FC 216 κπ.). Ἄν δεχτοῦμε πρῶτη χρονολόγησι τοῦ πρωτοτύπου μέσα στὴ δεκαετία 450-440, εἶναι δυνατό ἐκεῖνο νὰ ἦταν τὸ ἄγαλμα τῆς Θήβας, ἀφοῦ βέβαια μετὰ τὸ 447 π.Χ., τὴ μάχη τῆς Κορώνειας, θὰ ἦταν δύσκολο νὰ πλάσει ὁ Φειδίας ἄγαλμα γιὰ τοὺς Θηβαίους. Ἐκτὸς ἂν τὰ δύο ἔργα δὲν ταυτίζονται καὶ τὸ θηβαϊκὸ εἶναι ὄψιμο ἔργο τοῦ πλάστη, μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσή του ἀπὸ τὴν Ἀθήνα. Ὑπάρχει βέβαια καὶ ἄλλη δυσκολία. Ὁ Ἑρμῆς τοῦ Ἰσμηνίου ἦταν μαρμαρίνος, ἐνῶ τὸ

AAG 217 κπ., ἰδιαίτ. 218· Lawrence, GA 191). Αὐτὸ ποὺ ἴσως χρειάζεται ἐρμηνεία εἶναι, γιατί τὸ δυτικὸ πέρασ τοῦ ναοῦ ὠθήθηκε στὴν πλαγιά τοῦ λόφου καὶ ἔτσι χρειάστηκε μεγαλύτερη θεμελίωσις. Τὸ πιὸ πιθανὸ εἶναι ὅτι αὐτὸ ἐπιβλήθηκε ἀπὸ τὴν ἀπόφασιν νὰ

γίνει μεγαλύτερος ὁ ναὸς ἀπὸ τὸν προκάτοχό του, ἀλλὰ δὲν μπορούσε νὰ ἐκταθεῖ πρὸς τὰ ἀνατολικά, ἐπειδὴ δὲν μπορούσε νὰ μετακινηθεῖ ὁ προϋπάρχων βωμός. Τὰ λαξεύματα ποὺ διαπίστωσα στὰ ἀνατολικά τοῦ ναοῦ μπορεῖ νὰ σχετίζονται μὲ τὸν βωμό.

πρωτότυπο του Ludovisi φαίνεται να ήταν χάλκινο. Η δυσκολία αυτή όμως δεν είναι άξεπεράστη. Θα μπορούσε ένα μαρμάρινο άγαλμα να έχει στοιχειά που απομιμούνται τα γνωρίσματα των χαλκῶν, ὅπως και θα μπορούσε πολύ καλύτερα τὸ ἄγαλμα που εἶδε ὁ Παυσανίας να ήταν ἀντίγραφο που ἀντικατέστησε τὸ πρωτότυπο, τὸ ὁποῖο πιθανῶς θὰ εἶχε ἀπαχθεῖ ἤδη. Τελευταῖα ἂς σημειώσουμε ὅτι, σωστά ὅπως φαίνεται, ὁ Ludovisi θεωρεῖται ψυχοπομπὸς καὶ μάλιστα γι' αὐτὸ συσχετίστηκε με τοὺς Ἀθηναίους νεκροὺς τῆς μάχης τῆς Κορώνειας (ΑΜ 76, 1961, 94 κλ.), ἀλλὰ καὶ ἓνας Ἑρμῆς σχετιζόμενος με τὸν Ἀμφίονα, τὸν χαροκαμένο πατέρα τῶν Νιοβιδῶν, θὰ μπορούσε πολὺ καλὰ νὰ εἰκονιστεῖ ὡς ψυχοπομπός.

Ἀφοῦ ὁ ἀνεσκαμμένος ναὸς πρέπει νὰ ἀνῆκε στὴν Ἀθηνᾶ, ἐκεῖνος τοῦ Ἀπόλλωνος θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ πρὸ χαμηλά, κοντὰ στὸ ποτάμι, στὰ ἀνατολικά ἢ μᾶλλον στὰ νοτιοανατολικά τοῦ προηγουμένου (εἰκ. 2. 13). Ὡς πρὸς τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα που ἀπὸ τὸν τρόπο με τὸν ὁποῖο ἐκφράζεται ὁ Παυσανίας φαίνεται νὰ τὸ ἀποδίδει στὸν Κάναχο βασιζόμενος σὲ δική του τεχνοτροπικὴ ἀνάλυση, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ἐκφράσει ἀμφιβολία γιὰ τὸ ἂν ἦταν πράγματι σὲ θέση νὰ ἀναγνωρίσει τὸν γλύπτη ἑνὸς ἀγάλματος καὶ μάλιστα ἀρχαῖου (ὁ Κάναχος δημιουργεῖ στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ἀρχαϊκῆς περιόδου· Overbeck 76 κλ.) ἀπλῶς βλέποντάς το. Κατὰ τὴ γνώμη μου ὁ Περιγητής εἶχε αὐτὴ τὴ δυνατότητα, δεδομένου μάλιστα ὅτι τὰ πράγματα τῆς μικρασιατικῆς Ἰωνίας φαίνεται νὰ τοῦ ἦταν ἐπαρκῶς γνωστά. Καὶ τὴν ἄποψή του τὴ στηρίζει στὴν ὁμοιότητα τοῦ Ἰσμηνίου με τὸν Ἀπόλλωνα τῶν Βραγχιδῶν. Μποροῦμε ὅμως νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ γνώμη του ἐνισχυόταν καὶ ἀπὸ ἄλλα στοιχεῖα που εἶχε ὑπόψη του, πληροφορίες βιβλιογραφικῆς ἢ ἐπιγραφικῆς, ἢ ἀπλῶς αὐτὰ που ἔλεγαν οἱ ντόπιοι ἐξηγητές. Δὲν πρέπει πάντως νὰ στηριζόταν μόνο σὲ ἐξωτερικά, εἰκονογραφικὰ γνωρίσματα. Ὁ Ἀπόλλων τῶν Βραγχιδῶν εἶχε τόξο καὶ ἐλάφι (*Ist. Mitt.* 12, 18 κλ.· *AntPl* 8, 15 κλ.· *Festsch. Rumpf* 58 κλ.· *Lacroix* 221-226· Boardman, *ArP* εἰκ. 185). Τὸ δεύτερο φαίνεται ἀπίθανο γιὰ τὸν Ἰσμήνιο.

Ὁ δῖφος τῆς Μαντοῦς ἦταν λίθος ἐφ' ᾧ *Μαντῶ φασὶ τὴν Τειρεσίον καθέζεσθαι* (Παυσ. 9 10.3). Ἡ ἀντιστοιχία του με τὸν βράχο τῆς Σίβυλλας στοὺς Δελφοὺς κάνει πιθανὸ ὅτι ἦταν καὶ αὐτὸ βράχος. Καὶ ἡ Μαντῶ πιστευόταν ὅτι ἦταν καὶ Σίβυλλα στοὺς Δελφοὺς (Παυσ. 7 3.1 π., 9 33.2). Στὴν περίπτωσι ὅμως τοῦ Ἰσμηνίου εἶναι πιθανὸ νὰ εἶχε μορφὴ καθίσματος, γιὰ τὸ ὁποῖο πιστευόταν πὼς ὅταν καθόταν ἢ προφήτιδα τοῦ μαντείου (ἢ ὁ προφήτης) ἀποκτοῦσε τὴν ἱκανότητα ἐρμηνείας τῆς θείας ἑκφρασης, που προέκυπτε ἀπὸ τὸ κάψιμο τῶν θυμάτων ἢ ἄλλων προσφορῶν στὸν βωμό. Ἡ μαντικὴ που ἀσκεῖτο στὸ Ἰσμήνιο ἦταν κατὰ πᾶσαν πιθανότητα *διὰ ἐμπύρων* (Σχολ. Σοφ. *Οἶδ. Τύρ.* 21· Φιλόχορος) καὶ ἡ καύσις τῶν ἐμπύρων γινόταν στὸν βωμό, ὁ ὁποῖος κανονικά, ὅπως καὶ ὁ «δῖφος», βρισκόταν ἐμπρὸς στὸν ναό. Ἀπὸ αὐτὰ προκύπτει ὅτι πιθανῶς τὸν «δῖφο» ἔχει κατὰ νοῦν ὁ Πίνδαρος ὅταν διατυπώνει τὴ φράση *Ἰσμήνιον ... ἀλαθέα μάντιων θῶκον* (Πνθ. 11.11), που θυμίζει τοὺς «θάκους» (Εὐριπ. *Φοῖν.* 840 καὶ Σχολ., *Βακχ.* 347), οἱ ὁποῖοι ὅπως θὰ δοῦμε πρέπει νὰ σχετίζονται με ἄλλη μαντικὴ ἐγκατάσταση, τὸ λεγόμενο Οἶνοσκοπεῖο τοῦ Τειρεσία.

Τὰ ἀγάλματα τῆς Ἡνιόχης καὶ τῆς Πύρρας ἦταν «δεξιὰ» ἀπὸ τὸν ναό, δηλαδή, καὶ ἐφ' ὅσον αὐτὸς θὰ εἶχε κανονικὸ προσανατολισμό, βόρεια ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ναὸ ἢ ἀπὸ τὸν χώρο ἐμπρὸς του, ὅπου βρισκόταν ὁ «δῖφος». Ἡ Ἡνιόχη μᾶς εἶναι καὶ

ἀπὸ ἄλλου γνωστὴ ὡς θεὰ καὶ στὴ Λιβαδιὰ λατρευόταν δίπλα στὸν Δία Βασιλέα (Παυσ. 9 39.5) ὡς κυρία τοῦ κάτω κόσμου. Ἀναφέρεται ἐπίσης ὡς κόρη τοῦ Κρέοντος (Παυσ. 9 10.3) ἢ ὡς σύζυγός του ἢ ὁποία ὀνομάζεται ἄλλου Εὐρυδίκη (Ἡσίοδ. Ἀσπίς 83· Σχολ. Ὅμ. Ἰλ. Ξ 323), ὄνομα μὲ τὸ ὁποῖο εἶναι γνωστὴ καὶ ἡ Περσεφόνη (Ziehen 1521). Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἀρχικὰ ἡ Ἥνιόχη εἶναι μιὰ μορφή τῆς Περσεφόνης. Ἀλλὰ καὶ ἡ Πύρρα εἶναι πιθανὸ ὅτι ἀρχικὰ εἶναι μορφή τῆς Δήμητρος. Τὸ ὄνομά της θυμίζει τὴ σύζυγο τοῦ Δευκαλίωνος, τὴν προμήτορα τῶν ἀνθρώπων, ἡ παρουσία ὅμως ἐδῶ αὐτῆς εἶναι τελείως ἀνεξήγητη. Φαίνεται πιθανότερο ὅτι ἡ τιμώμενη στὸ Ἰσμήνιο χρωσάται σ' ἐκείνη μόνο τὸ δεύτερο ρ τοῦ ὀνόματός της, ὅπως τὸ δίνουν οἱ κώδικες ἢ τὸ διορθώνουν οἱ ἐκδότες, καὶ ὅτι τὸ πραγματικὸ της ὄνομα ἦταν Πύρα, ἡ θεότητα τοῦ σταριοῦ, τοῦ πυροῦ, ἡ ἴδια ἡ Δημήτηρ. Τὸ ἀνάλογο τῶν Δελφῶν, ὅπου ὁ Πύθιος κληρονομεῖ τὸ μαντεῖο ἀπὸ δύο ἀντίστοιχες γυναικεῖς θεότητες, τὴ Θέμιδα καὶ τὴ Γῆ (Παυσ. 10 5.6) πρὶν ἀπὸ αὐτὴ, ὁδηγεῖ στὴ σκέψη ὅτι πιθανῶς ἀρχικὰ καὶ ἐδῶ συνέβαινε, ἢ πιστευόταν ὅτι εἶχε γίνει, τὸ ἴδιο.

Οἱ ἐξηγητὲς εἶπαν στὸν Παυσανία ὅτι οἱ δαφνηφορήσαντες ἀνέθεταν τρίποδα στὸν Ἰσμήνιο. Λόγω ὅμως τοῦ μικροῦ ἀρθμοῦ τῶν τριπόδων ποὺ εἶδε ὁ ἴδιος ἀμφισβήτησε τὴν πληροφορία καὶ συμπέρανε ὅτι αὐτὸ θὰ τὸ ἔκαναν μόνο οἱ πιὸ εὐποροὶ (9 10.4). Τοῦ ἔδειξαν ἐπίσης ἓναν τρίποδα ποὺ τοῦ εἶπαν ὅτι τὸν εἶχε ἀναθέσει ὁ Ἀμφιτρώων γιὰ τὸν δαφνηφορήσαντα Ἡρακλῆ. Ἴσως νὰ ἐπρόκειτο γιὰ τὸν ἴδιο τρίποδα ποὺ εἶχαν δεῖξει στὸν Ἡρόδοτο (5 59 κπ.) μαζὶ μὲ ἄλλους δύο ποὺ τοὺς συσχετίζουν μὲ μυθικὲς προσωπικότητες, ἐκεῖνος ὅμως εἶχε ἐπιγραφὴ μὲ «φοινικία» γράμματα ποὺ «δὲν διέφεραν πολὺ ἀπὸ τὰ ἰωνικά», ἄρα πεπλασμένη, καὶ κατὰ τὴν ὁποία δὲν γινόταν καμιά ἀναφορὰ οὔτε σὲ δαφνηφορία οὔτε στὸν Ἡρακλῆ. Ἐγγραφὴ Ἀμφιτρώων μ' ἀνέθηκεν ἐὼν ἀπὸ Τηλεβοάων. Τρίποδα, χρυσὸ ὅμως καὶ ὄχι χάλκινο, ἀναφέρει ἐπίσης ὁ Ἡρόδοτος ἀνατεθειμένο στὸ Ἰσμήνιο ἀπὸ τὸν Κροῖσο, καὶ βέβαια καὶ αὐτὸς δὲν εἶχε σχέση μὲ δαφνηφορία. Καὶ οἱ τρεῖς προηγούμενοι τρίποδες δὲν διευκρινίζεται ἀπὸ τί μέταλλο ἦταν. Ἴσως ἀνέθεταν καὶ οἱ δαφνηφορήσαντες τρίποδα, ἀλλὰ προφανῶς τὸ εἶδος αὐτὸ τοῦ ἀναθήματος ἐθεωρεῖτο κατάλληλο καὶ γιὰ ἄλλες περιστάσεις, ὅπως ἄλλωστε συνέβαινε σὲ πολλὰ ἱερὰ διαφόρων θεῶν ἀνὰ τὸν ἐλληνικὸ κόσμο. Σὲ συνδυασμὸ ὅμως μὲ τὰ πιὸ πάνω ἢ φράση τοῦ Πινδάρου (Πυθ. 11.5) ἴτε ... παρ' Μελίαν χρυσέων ἐς ἄδυτον τριπόδων θησαυρόν πιθανότατα ἀποκαλύπτει ὅτι ἡ Μελία λατρευόταν μέσα στὸν ναὸ τοῦ Ἰσμηνίου, στὸ ἄδυτο, ὅπου φυλάσσονταν καὶ κάποιοι χρυσοὶ τρίποδες. Ὁ ναός, ὡς μαντικός, κανονικὰ πρέπει νὰ εἶχε ἄδυτο. Νὰ ὑπῆρχε κάποιος διακριτὸς χώρος ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ὀνομαστῇ ἄδυτο τῆς Μελίας καὶ νὰ χρησίμευε ὡς «θησαυρὸς» χρυσῶν τριπόδων φαίνεται ἀρκετὰ ἀπίθανο.

Ὁ λόγος μᾶς ἔφερε ἔτσι στὴ Μελία. Πρὶν ὅμως συνεχίσουμε στὰ σχετικὰ μὲ αὐτὴν σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ περὶ κρήνης τοῦ Ἀρεως εἶναι καλὸ νὰ μείνουμε γιὰ λίγο στὸν Ἀπόλλωνα καὶ τὰ δαφνηφορία. Ἐχει προσεχτεῖ ἡ συγγένεια τοῦ Ἰσμηνίου μὲ τὸν Δαφνηφόρο τῆς Ἐρέτριας καὶ τὸν Πύθιο τῶν Δελφῶν (ἴσως μάλιστα καὶ στὴ Θήβα ὁ Ἰσμήνιος ἐνίστε τουλάχιστον ταυτιζόταν μὲ τὸν Πύθιο· βλ. Πίνδ. Παι. ἀπ. 9. 43), θεότητα ποὺ προΐσταται τῶν τελετῶν μετάβασης ἀπὸ τὴν παιδικὴ στὴν ἀνδρική ἡλικία. Καθὼς καὶ τῆς σχέσης ποὺ ἔχει ἡ δάφνη ὡς σύμβολο μὲ αὐτὲς τὲς τελετές (La Rocca 72). Στὶς σχέσεις ἀναφερθήκαμε καὶ ἐμεῖς πιὸ πάνω μιλώντας γιὰ τὲς παραστάσεις στὴ στήλη τοῦ Ρύγ-

χωνος και ἐδῶ θὰ μπορούσαμε νὰ ἐπισημάνουμε τὴν πιθανότητα τὰ περὶ δαφνηφορίας τοῦ Ἡρακλέους νὰ ἀποτελοῦν τὸ μυθικὸ πρότυπο τῶν δαφνηφορίων, ἀφοῦ αὐτὸς γίνε-ται ἀντιληπτὸς ὡς τὸ μυθικὸ ἢ ἥρωικὸ πρότυπο τοῦ ἄντρα. Ἀλλὰ καὶ ὁ μῦθος γιὰ τὸν φόνου τῶν Νιοβιδῶν μπορεῖ νὰ συνδεθεῖ μὲ τὸν ἴδιο χαρακτήρα τοῦ θεοῦ καὶ τὴ σχετικὴ λατρεία, ἀφοῦ κάθε τελετὴ μετάβασης νοεῖται ὡς θάνατος ἀπὸ τὸν ὁποῖο προκύπτει γέν-νηση σὲ ἀνώτερο ἐπίπεδο (ὄχι μόνο στοὺς Ἕλληνες, ἀλλὰ καὶ σὲ ὅλους τοὺς πολιτισμούς, τοῦ δικοῦ μας συμπεριλαμβανομένου. Διαβατήριες τελετὲς μὲ συμβολικὸ θάνατο καὶ γέν-νηση εἶναι καὶ οἱ σχετικὲς μὲ τὸ χρίσμα ἱερέων, κουρὰ μοναχῶν, ὀρκωμοσίαι νεοσυλλέ-κτων). Καὶ μὲ τὸν θάνατό τους τὸν ὁποῖο προκαλεῖ ὁ Ἀπόλλων (καὶ γιὰ τὰ κορίτσια τὸ θηλυκὸ πάρισό του ἡ Ἄρτεμις) οἱ Νιοβίδες παύουν νὰ εἶναι παιδιά καὶ μεταβαίνουν στὸ ἐπίπεδο τοῦ ἐπώνυμου ἥρωα καὶ τοῦ προστάτη δαίμονα πυλῶν καὶ ἄλλων τόπων τῆς Θήβας (Φαρ. 217 π.), καὶ τοῦ ποταμοῦ πού μὲ τὴ σειρὰ του δίνει τὴν ἐπωνυμία στὸν θεό (Περὶ Ποταμῶν 2.1), καὶ συλλογικά, ὅπως θὰ δοῦμε, τῆς ἴδιας τῆς πολιτικῆς ὑπόστασης τῆς Θήβας. Ἡ πυρὰ τῶν Ἑπτὰ ἔχει τὴ θέση τῆς κοινῆς ἐστίας τῆς πόλης, στὴν ἀγορὰ.

Οἱ σκέψεις αὐτὲς μὲ ὁδήγησαν στὴν ἀναγνώριση τῶν ἐναετίων πού κοσμοῦσαν τὸν ναὸ τοῦ Ἰσμηνίου Ἀπόλλωνος πού δὲν ἔχει βρεθεῖ²⁰. Τὸ ἀνατολικὸ ἐναέτιο πρέπει νὰ ἦταν αὐτὸ στὸ ὁποῖο παριστανόταν ὁ φόνος τῶν Νιοβιδῶν, ἐνῶ στὸ δυτικὸ ὑπῆρχε ἀμαζονομαχία κάτω ἀπὸ τὸ βλέμμα τῆς Ἀθηνᾶς (ὁ ναὸς της, ὅπως εἶπαμε, ἦταν κοντὰ καὶ πρὸς αὐτὴ τὴν πλευρά). Εἰκονίζεται καὶ ὁ Ἡρακλῆς σὲ αὐτὴ, ἀλλὰ ἡ κύρια προ-βαλλόμενη μορφή πρέπει νὰ ἦταν ἐκεῖνη τοῦ Ἰολάου. Τὰ ἐναέτια προέρχονται ἀπὸ ναὸ πού θὰ εἶχε πλάτος περίπου 12 μ. καὶ χρονολογοῦνται στὰ μετὰ τὰ μέσα τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνα χροῖνα²¹.

Σχετικὰ μὲ τὴ Μελία παρατηρήσαμε ὅτι πιθανῶς κάποιες παραδόσεις τὴ συνέδεαν μὲ πηγὴ, ὁ βασικός της χαρακτήρας ὅμως πρέπει νὰ παρέμενε ἐκεῖνος τῆς δαιμονικῆς ὑπόστασης πού ἔχει σχέση μὲ τὸ δέντρο μελία καὶ ἔτσι μὲ τοὺς Σπαρτούς. Τὸ δέντρο σχε-τίζεται ρητὰ μὲ τίς ἀντίστοιχες τοὺς μορφές στὸν μῦθο γιὰ τὸ Χαλκὸ Γένος (Ἡσίοδ., Ἔργα 144 π.), ἀλλὰ καὶ σὲ ἐκεῖνον γιὰ τοὺς Γίγαντες (Ἡσίοδ., Θεογ. 185 π.· βλ. καὶ Vernant, *MPG* 25 π.· Vian, *GuG* 380 π.). Ἐδῶ λατρευόταν κυρίως ὡς σύζυγος τοῦ Ἀπόλ-λωνος (Παυσ. 9 10.5) καὶ πιθανότατα μέσα στὸν ἴδιο τὸν ναὸ του. Ὡς πρὸς τὴν κρήνη καὶ τὴν πηγὴ πρέπει πρῶτα νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι τὸ κείμενο τοῦ Πανυσανία διακρίνει ἀνάμεσα στὰ δύο. Ἡ κρήνη εἶναι ἱερὴ τοῦ Ἄρεως, ἐκεῖνος ὅμως εἶχε βάλει φύλακα τὸν δράκοντα στὴν πηγὴ. Ἀφοῦ ἡ κρήνη βρισκόταν ἀνωτέρω, δηλαδὴ ψηλότερα ἀπὸ τὸ Ἰσμήνιο, ἡ πηγὴ θὰ πρέπει νὰ βρισκόταν ἀκόμα ψηλότερα. Τὸ πιὸ πιθανὸ ὅμως εἶναι νὰ συνδέονταν τοπογραφικὰ πολὺ στενὰ μεταξύ τους ἡ κρήνη καὶ ἡ πηγὴ, ἀφοῦ ὁ Ἄρης πρέπει νὰ συσχετιζόταν μὲ τὸ φυσικὸ πράγμα, τὴν πηγὴ, ἀπὸ αὐτὸν ὅμως ὀνομάζεται τὸ τεχνητό, ἡ κρήνη. Ἡ πιὸ λογικὴ ἐρμηνεία τοῦ κειμένου εἶναι ὅτι στὴν πηγὴ στὴν ὁποία

20. *EEBM* Αα, 267 κπ. Βλ. σ. 53: Τὰ ἐναέτια τοῦ ναοῦ τοῦ Ἰσμηνίου Ἀπόλλωνος.

21. Πρόκειται λοιπὸν γιὰ ἔργο πού ἀναλήφθηκε στὰ πλαίσια εὐρύτερου προγράμματος στὸ ὁποῖο

περιλαμβάνονταν ἐπίσης καὶ ἄλλα «ἰδεολογικοῦ» χαρακτήρα ἔργα, ἀναδιοργάνωση λατρειῶν, ἀμυν-τικὲς κατασκευές, πολεοδομικὲς παρεμβάσεις κλπ.

είχε τοποθετηθεῖ φύλακας ὁ δράκων ὑπῆρχε καὶ κρηναία κατασκευή, καὶ αὐτὴ φυσικὰ ὀνομαζόταν κρήνη τοῦ Ἄρεως.

Ἄν πάρουμε κατὰ γράμμα τὸ κείμενο τοῦ Πausανία θὰ πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἡ πηγὴ καὶ ἡ κρήνη δὲν βρίσκονταν μέσα στὸ ἱερό, ἀφοῦ Ἰσμήνιος ὀνομαζόταν ὁ λόφος καὶ ἡ κρήνη βρισκόταν ὑπεράνω αὐτοῦ. Καὶ χωρὶς ὅμως τὴν κατὰ γράμμα ἀνάγνωση, ἂν δηλαδὴ δεχτοῦμε ὅτι ἐδῶ μὲ τὸ «Ἰσμηνίου» νοεῖται ὅχι ὁ λόφος ἀλλὰ ὁ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος, θὰ ἦταν πολὺ δύσκολο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι πάνω στὸν λόφο θὰ ὑπῆρχε πηγὴ. Πολὺ δύσκολο ὅμως ἐπίσης εἶναι νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἡ ἔκφραση τοῦ Πausανία θὰ μπορούσε νὰ σημαίνει ὅτι ἡ κρήνη καὶ ἡ πηγὴ βρίσκονταν σὲ ἄλλο λόφο ψηλότερα. Πιὸ λογικὸ θεωρῶ ὅτι σημαίνει «πιὸ ψηλὰ στὸ ποτάμι», κοντὰ σὲ ψηλότερο σημεῖο τοῦ ποταμοῦ, ἐφόσον μάλιστα δεχτήκαμε ὅτι ὁ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ ὁ βωμὸς καὶ τὰ ἄλλα συνδεόμενα στοιχεῖα βρίσκονταν κοντὰ στὴν κοίτη του. Αὐτὸ θὰ μᾶς ὀδηγοῦσε νὰ ἀναζητήσουμε τὴν κρήνη τοῦ Ἄρεως, ἴσως ὑστερότερα συνδεόμενη μὲ τὴ Μελία, ὅχι ὅμως λατρευτικά, καὶ τὸν τάφο τοῦ Καάνθου, πιὸ ψηλὰ κοντὰ στὴν κοίτη. Σήμερα κάτω ἀπὸ τὴ γέφυρα μὲ τὴν ὁποία περνάει τὸν Ἰσμηνὸ ὁ δρόμος γιὰ τὸ Μοσχοπόδι ὑπάρχει μιὰ σπηλιὰ καὶ φαίνεται ὅτι παλαιότερα ὑπῆρχε ἐκεῖ καὶ πηγὴ (εἰκ. 2. 15). Ἡ λαϊκὴ παράδοση θέλει τὴ σπηλιὰ κατοικία ἐπικίνδυνης νεραίδας καὶ γι' αὐτὸ ἐπιβάλλει νὰ μὴ μιλά κανεὶς ὅταν περνάει ἀπὸ ἐκεῖ, γιὰ νὰ μὴν τοῦ πάρει τὴ λαλιά, καὶ νὰ ρίχνει μιὰ πέτρα πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς σπηλιάς, προσφορά καὶ ἀποτροπὴ τοῦ κακοῦ. Ἡ θέσις ἀπέχει ἀπὸ τὴ νοτιοανατολική, δίπλα στὸ ποτάμι, γωνία τοῦ ἱεροῦ ὅπου ἐπισημάνσαμε ὅτι πρέπει νὰ ὑπῆρχε καὶ πύλη στὸ τεῖχος, περίπου 160 μ. Εἶναι πιθανὸ ἐδῶ νὰ ἔδειχναν, κατὰ τὴν παράδοση ποὺ ἀκολουθεῖ ὁ Πausανίας, τὴν πηγὴ τοῦ Ἄρεως μὲ κάποια κρηναία διαμόρφωση, ἴσως καὶ τὴ χεὶρ τοῦ δράκοντος, καὶ κοντὰ αὐτὸ ποὺ θεωροῦσαν τάφο τοῦ Καάνθου. Ἄλλη παράδοση θεωροῦσε κρήνη τοῦ Ἄρεως τὸ Παραπόρτι (βλ. πιὸ κάτω).

Ἡ μεγάλῃ ὁμοιότητα τοῦ Πυθίου τῶν Δελφῶν μὲ τὸν Ἰσμήνιο ὑποστηρίζει τὴ σκέψις τῆς στενῆς σύνδεσης τῆς «κρήνης τοῦ Ἄρεως» μὲ τὸ ἱερό τοῦ τελευταίου. Ἡ ὁμοιότητα δὲν περιορίζεται στὸ γεγονὸς ὅτι καὶ οἱ δύο εἶναι «δαφνηφόροι». Ὅπως σημειώσαμε, ἡ Ἡνιόχη καὶ ἡ Πύρα φαίνεται πὼς ἦταν ἀρχικά θεότητες καὶ βρίσκονται σὲ ἀντιστοιχία μὲ τὴ Γῆ καὶ τὴ Θέμιδα, τὶς ὁποῖες διαδέχτηκε ὡς μαντικὸς θεὸς στοὺς Δελφοὺς ὁ Πύθιος. Ἐκεῖ ὑπάρχει ἀκόμα ὁ βράχος τῆς Σίβυλλας, ἀκριβὲς ἀντίστοιχο τοῦ «δίφρου» τῆς Μαντοῦς. Ὑπάρχει ἐπίσης ἡ Προναία Ἀθηνᾶ καὶ στὰ δύο ἱερά, καὶ οἱ ὁμοιότητες φτάνουν στὸ σημεῖο ὃ Ὑγῖνος (178) νὰ ὀνομάζει τὴν πηγὴ τὴν συνδεδεμένη μὲ τὸν Ἄρη Κασταλία (ἴσως ὅμως ἐδῶ πρόκειται γιὰ λάθος). Ἡ σχέση Ἰσμηνίου καὶ Πυθίου φαίνεται ὅτι ἦταν συνειδητὴ στοὺς Ἀρχαίους, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὰ λεγόμενα τοῦ Πινδάρου (Παι. ἀπ. 9.43) καὶ ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή σὲ ἀγγεῖο ποὺ λέγεται ὅτι βρέθηκε στὴ Θήβα καὶ λέει: *Ἡαρόν τῳ Πυθι Φισφόδικος ἀνέθεκε* (Κερ. 317 π.). Πολὺ ἐνδιαφέρον τέλος βρισκω τὸ γεγονὸς ὅτι στοὺς Δελφοὺς ἔδειχναν τὸν τάφο κάποιου «γιοῦ τοῦ Κριοῦ» ποὺ λεηλάτησε τὸ ἱερό καὶ σκοτώθηκε ἀπὸ τὸν Ἀπόλλωνα (Πaus. 10 6.6, 7.1), ἀναδιπλασιασμοῦ δηλαδὴ τοῦ ἀντιπάλου τοῦ Ἀπόλλωνος Πύθωνος, ὁ ὁποῖος ἔδωσε καὶ τὸ ἐπώνυμό του στὸν θεό. Καὶ στὴ Θήβα ὑπάρχει ὁ τάφος τοῦ Καάνθου, ποὺ καὶ αὐτὸς πυρπόλησε τὸ ἱερό καὶ τιμωρήθηκε ἀπὸ τὸν Ἀπόλλωνα, ὅπως καὶ ἐκεῖνος. Ὁδηγεῖται κανεὶς ἔτσι στὴ σκέψις ὅτι, ὅπως ὁ Πύθιος σκότωσε τὸν δράκοντα Πύθωνα, ὁ Ἰσμήνιος θὰ εἶχε σκοτώ-

σει τὸν δράκοντα Ἴσμηνό. Κατὰ μία τουλάχιστον ἐκδοχή ὁ Ἴσμηνός ἦταν Νιοβίδης πού ἔπεσε στὸ ποτάμι ὅταν τοξεύθηκε ἀπὸ τὸν Ἀπόλλωνα (*Περὶ Ποταμῶν*). Στὴ σκέψη δηλαδή ὅτι ἐδῶ ὁ δράκων πού ἔβαλε φύλακα στὴν πηγὴ ὁ Ἄρης λεγόταν Ἴσμηνός καὶ δὲν τὸν σκότωσε ὁ Κάδμος, ἀλλὰ ὁ Ἀπόλλων (ἢ ἀκριβέστερα ἢ δαιμονικὴ ὑπόστασή του ταυτίστηκε μὲ τὸν Ἀπόλλωνα).

Κατὰ ἄλλη ἐκδοχή ὁ Ἴσμηνός εἶναι γιὸς τοῦ Ὠκεανοῦ καὶ μάχεται μὲ τὸν ἀδελφό του Κλάαιτο διεκδικώντας τὴν ἀδελφή τους Μελία (*Ραρ. Οξυρ.* 10. 1241). Ὡς γιὸς τοῦ Ὠκεανοῦ μπορεῖ νὰ συνδεθεῖ μὲ ποτάμι (καὶ ἡ Μελία ὡς κόρη του μὲ πηγὴ), ἴσως καὶ νὰ θεωρηθεῖ δράκων, ἀφοῦ ὁ πατέρας του ἐπίσης τέτοιος θεωρεῖται. Σὲ τρίτη παραλλαγή (*Πανσ.* 9 10.6) εἶναι γιὸς τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τῆς Μελίας²². Πὰ τὸ πῶς λεγόταν τὸ ποτάμι πρὶν ὀνομαστεῖ Ἴσμηνός ὑπάρχουν δύο ἐκδοχές. Ἡ μία φαίνεται νὰ ἀπηχεῖ τὴν προσπάθεια νὰ συνδεθεῖ μὲ τὸν σχετικὸ περὶ δρακοντοκτονίας καὶ Σπαρτῶν μύθο ὁ Κάδμος παίρνοντας τὴ θέση πού ἀρχικὰ θὰ εἶχε ὁ Ἀπόλλων. Σύμφωνα μὲ αὐτὴ τὸ ποτάμι λεγόταν *Κάδμου Ποῦς* καὶ δημιουργήθηκε, θαυματουργικὰ ἀσφαλῶς, ἀπὸ τὸν Κάδμο ὅταν ἀναζητοῦσε ἄλλο νερό, ἀφοῦ εἶχε μολυνθεῖ ἐκεῖνο τῆς πηγῆς τοῦ Ἄρεως μὲ τὸν φόνο τοῦ δράκοντος (ἂς θυμηθοῦμε ὅτι ὁ Νιοβίδης Ἴσμηνός ἔπεσε τοξευμένος στὸ ποτάμι ἢ αὐτοκτόνησε πέφτοντας ἐκεῖ). Ἡ ἄλλη ἐκδοχή ἦταν πῶς τὸ ποτάμι προηγουμένως λεγόταν Λάδων. Κατὰ τὶς ἀπὸ ἄλλοῦ γνωστὲς παραδόσεις (*Πανσ.* 8 20.1 κπ.) ὁ Λάδων πολὺ χαρακτηριστικὰ ἦταν πατέρας τῆς Δάφνης, τῆς θεότητος τοῦ φυτοῦ τοῦ ἀχώριστου ἀπὸ τὶς διαβατήριες τελετὲς τῶν δαφνηφορίων. Ὁ Λάδων ὅμως ἦταν καὶ πατέρας τῆς Μετώπης πού γέννησε ἀπὸ τὸν Ἀσωπὸ τὴν ἐπώνυμη τῆς πόλης νύμφη Θήβη (*Ἀπολλόδ.* 3 56· *Πανσ.* 2 5.2· *Πίνδ.* Ὀλ. 143 καὶ *Σχολ.* αὐτὴ κατὰ τὸν θηβαϊκὸ μύθο ἦταν συγγενὴς τοῦ Ἀμφίονος. Φτάνουμε ἔτσι πάλι στὴ συσχέτιση Ἀπόλλωνος καὶ Ἀμφίονος). Πὰ τὴ σχέση τοῦ Ἴσμηνοῦ μὲ τὸν δράκοντα σὲ συνάρτηση μὲ τὸ «προγενέστερο», δηλαδή τὸ ἄλλο ὄνομα τοῦ ποταμοῦ πολὺ ἀποκαλυπτικὴ γίνεται τώρα ἡ πληροφορία τοῦ σχολίου στὸν Ἀπολλώνιο Ρόδιο: *τὸν δράκοντα Λάδωνα ἐκάλουν* (4.1399 π.· ἀναφέρεται στὸν «ἐξώκοσμο» ἀντίστοιχο δράκοντα πού φύλαγε τὰ μῆλα τῶν Ἑσπερίδων). Μποροῦμε λοιπὸν νὰ ὑποθέσουμε τὴ σύμπτωση τοῦ ὀνόματος τοῦ δράκοντος καὶ τοῦ ποταμοῦ: Λάδων ἢ Ἴσμηνός. Ἡ ἐκδοχή αὐτὴ φαίνεται πῶς σχετίζεται μὲ παραδόσεις πού δὲν ἀνεμείγνυναν τὸν Κάδμο στὰ σχετικὰ μὲ τὴν πηγὴ, τὸν δράκοντα καὶ τὸν φόνο του, τοὺς Σπαρτούς. Σὲ αὐτὴ τὸν δράκοντα τὸν σκότωσε καὶ διὰ τῆς σπορᾶς τῶν δοντιῶν του ἔγινε γενάρχης τῶν Θηβαίων, ἀλλὰ καὶ ἰδρυτὴς τῆς Θήβας, ἡ θεϊκὴ προσωπικότητα ἀπὸ τὴν ὁποία στὴ συνέχεια θὰ προκύψει ἀφ' ἑνὸς ὁ Ἀμφίων καὶ ἀφ' ἑτέρου ὁ Ἴσμήνιος Ἀπόλλων. Ἡ τοπογραφικὴ σχέση ἐπομένως τῶν συνδεόμενων μὲ αὐτὲς τὶς ἀφηγήσεις τόπων καὶ τοῦ Ἴσμηνοῦ δὲν εἶναι ἀσφαλῶς πλάνη τοῦ Πανσανία.

22. Κατὰ ἄλλη ἐκδοχή εἶναι γιὸς τοῦ Ἀσωποῦ καὶ τῆς Μετώπης (*Ἀπολλόδ.* 3 12, 64· *Διόδ.* 4 72), τῆς κόρης τοῦ Λάδωνος καὶ μητέρας τῆς Θήβης (βλ. *Πίνδ.*, Ὀλ. 6.84 καὶ *Σχολ.*). Κατὰ τὸν Καλλιμάχου ἦταν πατέρας τῶν πηγῶν Δίρκης καὶ Στροφίας στίς ὁποῖες ὁ Ὀβίδιος (*Met.* 3.169) πρόσθεσε καὶ τὴν Κροκάλη.

Στὸ παραπάνω ἀπόσπασμα τοῦ Καλλιμάχου στηρίχτηκαν καὶ ὅσοι, μὲ τελευταῖο τὸν Συμεώνογλου, ἀπέδωσαν στὸν Χρυσορρόα τὸ ὄνομα Στροφία. Τὸ κείμενο ὅμως ὄχι μόνο αὐτήν, ἀλλὰ καὶ τὴ Δίρκη τὶς θεωρεῖ πηγὲς καὶ ὄχι ποτάμια.

Ἄν πράγματι ἀρχικά ὁ Ἴσμηνός ἦταν ὁ δράκων φύλακας τῆς πηγῆς τοῦ Ἄρεως τὸν ὁποῖο σκότωσε ὁ Ἀπόλλων, θὰ ἐπρόκειτο γιὰ τὸν γιό τοῦ Ὠκεανοῦ καὶ ἀδελφὸ τῆς Μελίας καὶ ὁ «τάφος» κοντὰ στὴν πηγὴ τοῦ Ἄρεως θὰ ἦταν δικός του. Ὅταν ὁ Ἴσμηνός γίνεται γιὸς τῆς Μελίας, ὁ τάφος ἀποδίδεται στὸν Κάανθο ποὺ ἀποτελεῖ μιὰ ἀναπαραγωγὴ τοῦ Ἴσμηνοῦ. Πὺς πάλι τοῦ Ὠκεανοῦ καὶ ἀδελφὸς τῆς Μελίας (Πανσ. 9 10.5). Ὅπως καὶ ὁ γιὸς τοῦ Κριοῦ στοὺς Δελφούς εἶναι ἀναπαραγωγὴ τοῦ Πύθωνος. Καὶ οἱ δύο βλάπτουν τὸ ἱερό καὶ σκοτώνονται ἀπὸ τὸν Ἀπόλλωνα. Ἄν ταυτίσουμε τὸν Κάανθο μὲ τὸν Κλάαιτο, ἴσως μποροῦμε νὰ συναγάγουμε ὅτι σ' αὐτὸν τὸν διπλασιασμό ὀφείλει τὴ δημιουργία του ὁ μῦθος γιὰ τὴ σύγκρουση Ἴσμηνοῦ-Κλααίτου, ὅπου ὁ Ἴσμηνός ἀναλαμβάνει τὸν ρόλο τοῦ Ἀπόλλωνος.

Ἀφοῦ ὅμως ἡ πηγὴ εἶναι τοῦ Ἄρεως ποὺ ἔβαλε φύλακά της τὸν δράκοντα Ἴσμηνό, αὐτὸς πρέπει νὰ εἶναι γιὸς του. Ὁ δράκων εἶναι γιὸς τοῦ Ἄρεως καὶ τῆς Ἀφροδίτης (Εὐριπ. *Φοίν.* 658) ἢ τῆς Τιφώσης Ἐρινύος (Σχολ. Σοφ. *Ἀντιγ.* 126) στὴν παράδοση ποὺ σχετιζόταν μὲ τὸν Κάδμο καὶ φαίνεται πὺς ἐντοπιζόταν σὲ δυτικότερη περιοχὴ, γύρω στὸ Παραπόρτι. Στὴν παράδοση ποὺ σχετίζεται μὲ τὴν ἐδῶ περιοχὴ καὶ στὴν ὁποία ἀρχικά δὲν φαίνεται νὰ ἐνεπλέκετο ὁ Κάδμος, τὴ θέση τῆς Ἀφροδίτης πρέπει νὰ κατεῖχε μιὰ ἄλλη θεότητα μὲ τὸν ἴδιο βασικὸ χαρακτήρα, τῆς πρωταρχικῆς μητέρας. Αὐτὴ πρέπει νὰ ἦταν ἡ Πύρα, ἡ ἀντίστοιχη τῆς Γαίας τῶν Δελφῶν, ἢ ἡ Ἥνιόχη, ἡ ἀντίστοιχη τῆς Θέμιδος. Κατ' ἀναλογίαν μὲ τὴν Ἀρμονία, ἡ Μελία θὰ μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ θυγατέρα αὐτῆς καὶ τοῦ Ἄρεως. Τὸ γεγονὸς ἐπέτρεψε τὸν συσχετισμὸ τῆς Μελίας μὲ τὴν πηγὴ (Σχολ. Πινδ. *Πυθ.* 11 5). Τὸ ἀρχικὸ ὅμως ὄνομα τῆς πηγῆς τοῦ Ἄρεως πρέπει νὰ ἦταν τὸ θηλυκὸ τοῦ Ἴσμηνός. Ἡ πηγὴ Ἴσμήνη, ποὺ ἡ ὑπαρξὴ της παραδίδεται φιλολογικά (Φερεκ. Σχολ. Εὐριπ. *Φοίν.* 53, 101· Σχολ. Πινδ. *Πυθ.* 11 4· Στέφ. Βυζ. λ. *Ἴσμήνη*). Ἀμφιβάλλω ὅμως ἂν ὑπῆρχε πράγματι καὶ κώμη Ἴσμήνη. Ἴσως τὴν ἔπλασε ὁ Στέφανος ἀπὸ τὸ Ἴσμήνιος. Ἄν ὑπῆρχε πάντως θὰ πρέπει σύμφωνα μὲ ὅσα εἶπαμε πὺς πάνω νὰ ἦταν κοντὰ στὴ σημερινὴ γέφυρα ὅπου περνάει τὸν Ἴσμηνὸ ὁ δρόμος γιὰ τὸ Μοσχοπόδι.

Ἔχω τὴ γνώμη ὅτι οἱ μῦθοι οἱ σχετικοὶ μὲ τὴν πηγὴ, τὸν δράκοντα, ἀλλὰ καὶ τὴν κατ' οὐσίαν σύμπτωση τῶν Νιοβιδῶν μὲ τοὺς Σπαρτοὺς συνδέονται μὲ τὴν περιοχὴ τοῦ Ἴσμηνίου καὶ ἐκπροσωποῦν παράδοση διακριτὴ ἀπὸ ἐκείνη ποὺ συνδέεται μὲ τὸν Κάδμο καὶ τὴν ἰδρυση τῆς πόλης ἀπὸ αὐτόν. Ἡ δεύτερη αὐτὴ παράδοση περιλαμβάνει τρία ἐπεισόδια ποὺ δὲν συνδέονται μεταξὺ τους ὀργανικά. Τὴν ἀναζήτησιν τῆς Εὐρώπης, τὴν ἰδρυση τῆς πόλης μὲ τὴν καθοδήγησιν τῆς Ἀθηνᾶς ὡς ἀγελάδας καὶ τὰ σχετικὰ μὲ τὸν φόνον τοῦ δράκοντα καὶ τοὺς Σπαρτοὺς ὡς γενάρχες τῶν εὐγενῶν οἰκῶν τῶν Θηβαίων. Τῆς πρώτης παράδοσης δάνειο ἀπὸ τὴν δεύτερη φαίνεται νὰ εἶναι ἡ ἀφήγησιν γιὰ τὴν ἀρπαγὴ τῆς Μελίας ἀπὸ τὸν Ἀπόλλωνα καὶ τὴν ἀναζήτησίν της ἀπὸ τὸν Κάανθο, ἀλλὰ πολὺ πὺς πειστικὸ φαίνεται ὅτι τὸ τρίτο μέρος τῆς δεύτερης παράδοσης εἶναι προσπάθεια ἐνσωμάτωσιν σ' αὐτὴν ὅλων τῶν κρίσιμων στοιχείων τῆς πρώτης. Ἔτσι τώρα ὁ Κάδμος σκοτώνει τὸν δράκοντα μὲ τὴ βοήθεια τῆς Ἀθηνᾶς, παντρεύεται τὴν ἀδελφή του Ἀρμονία, σπέρνει τὰ δόντια, προκαλεῖ τὴν ἀλληλοσφαγὴ τῶν Σπαρτῶν, οἱ ὁποῖοι ὅμως εἶναι ἐπίσης κατὰ κάποιον τρόπο παιδιὰ τοῦ δράκοντος καὶ διατηροῦν πολλὰ ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικά του, καὶ συγγενεῦει μαζί τους δίνοντας σὲ ἓνα ἀπὸ αὐτοὺς γυναῖκα τὴν κόρη του (Πανσ. 9 5.3). Εἶναι πιθανὸ ὅτι οἱ Σπαρτοὶ τῆς πρώτης παράδοσης εἶχαν μεγα-

λύτερη συγγένεια με τις αντίστοιχες μορφές της αφήγησης για τὸ Χαλκὸ Γένος καὶ ἐκείνης γιὰ τὸν Ἰάσονα. Σκοτώνονταν ὅλοι, συντροφεύονταν ἀπὸ τις Μελιάδες, δὲν ἦταν γενάρχες. Τὰ χαρακτηριστικά αὐτὰ τὰ διέσωσαν ἐδῶ ὡς Νιοβίδες, ἐνῶ γενάρχες γίνονται ἀπὸ τότε πὺν ἐνσωματώνονται στὸν μῦθο τοῦ Κάδμου²³. Αὐτὴ ἡ ἐνσωμάτωση καὶ ὁ συσχετισμὸς μετὰ τὴν ἰδρυση τῆς πόλης καὶ τὴ θυσία τῆς ἀγελάδας ὥθησε στὸ νὰ ἐντοπίζονται τὰ δάνεια στοιχεῖα σὲ χώρους γειτονικοὺς πρὸς τὸ σημεῖο ὅπου θεωρεῖτο ὅτι ἔγινε ἡ θυσία καὶ ὁδήγησε στὴ μεταφορὰ τῆς κρήνης ἀπὸ τὸν Ἰσμηνὸ στὸ Παραπόρτι. Ἡ μεταφορὰ δὲν ὑπῆρξε ἀπόλυτα ἐπιτυχής. Ἡ θεωρούμενη τώρα πηγὴ τοῦ Ἄρεως ἔχει ἄλλο ὄνομα, Δίρκη, ὁ δράκων δὲν ἔχει κανένα ὄνομα, οἱ Σπαρτοί, πὺν ἴσως καὶ αὐτοὶ κατὰ τὴν προσαρμοσμένη παράδοση θὰ φύτρωσαν κοντὰ στὴ Δίρκη, δὲν συνοδεύονται πιά ἀπὸ τις Μελιάδες. Μέσω αὐτῶν ὁ Κάδμος γίνεται γενάρχης. Τὸν ρόλο πὺν θὰ εἶχε ἡ Προναία, ὅποιος καὶ νὰ ἦταν αὐτός, τὸν ἀναλαμβάνει ἡ Ὅγκα. Παράλληλα ὅμως ὁ Κάδμος διεισδύει στοὺς μῦθους τοὺς συνδεδεμένους μετὰ τὴν περιοχὴ τοῦ Ἰσμηνίου καὶ ἐδῶ σκοτώνει τὸν δράκοντα καὶ σπέρνει τὰ δόντια του.

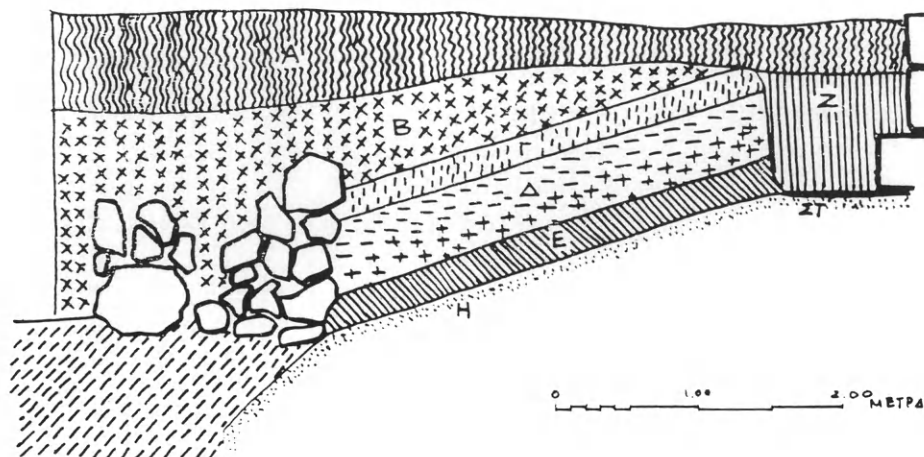
ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗ ΤΟΜΗ ΣΤΟ ΙΣΜΗΝΙΟ

Τὸ 1966 ἔκανα ἀνασκαφικὴ τομὴ στὰ δυτικά τοῦ ναοῦ καὶ μικρὴ ἔρευνα στὰ ἀνατολικά του. Ποτὲ δὲν μπόρεσα νὰ μελετήσω τὰ εὐρήματα γιὰ λόγους προσωπικῶν (καὶ ὄχι μόνο) τυχῶν, ἀλλὰ τὸ αἰσιόδοξο εἶναι ὅτι μπορεῖ νὰ γίνει ἐκεῖ εὐκόλα ἔρευνα πὺν ὑπόσχεται πολλά, σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ γιὰ τὸν φωτισμὸ προβλημάτων χρονολόγησης τῆς πρώιμης βοιωτικῆς κεραμικῆς, γιὰτὶ βρῖσκονται μαζί μετὰ τὰ βοιωτικά καὶ πολλά ὄστρακα εἰσηγμένων ἀγγείων, εὐβοϊκῶν, κορινθιακῶν κ.ἄ. (βλ. εἰκ. 3).

Ἡ ἐργασία ἄρχισε ὡς καθαρισμὸς τῶν καταλοίπων τοῦ ναοῦ, κατὰ τὸν ὁποῖο ὅμως ἦλθαν στὸ φῶς ὄστρακα γεωμετρικά καὶ ἀνατολίζοντα, καθὼς καὶ σχετικὰ μεγάλο κομμάτι ἀπὸ χάλκινο ἀγγεῖο. Μετὰ ἀπὸ αὐτὸ ἀνοίξαμε τάφρο 2 μ. ἀπὸ τὸν δυτικὸ στυλοβάτη τοῦ ναοῦ πρὸς τὰ δυτικά σὲ μῆκος 6.50 μ. Τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα (Α) εἶχε μόνο βυζαντινὰ ὄστρακα. Τὸ πάχος του ἦταν στὰ ἀνατολικά, κοντὰ στὸν ναὸ 0.40 μ., μετὰ ἀπὸ 2 μ. ἦταν 0.25 μ. καὶ ἀπὸ ἐκεῖ καὶ μετὰ μεγάλωνε φτάνοντας στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς τομῆς στὰ 0.70 μ. Πρὸς τὰ ἀνατολικά καθαρίστηκε καὶ τὸ αὐλάκι γιὰ τὴν τοποθέτηση τῶν πλινθίδων τοῦ ναοῦ τοῦ 4ου αἰῶνα (Ζ). Τὸ πλάτος του ἦταν πάνω 1 μ. καὶ πιὸ βαθιὰ ἀπὸ τὸ πρῶτο στρώμα 0.80 μ. Ἐδωσε ἀνατολίζοντα καὶ γεωμετρικά ὄστρακα καὶ μερικὰ κομμάτια μικρὰ ἀπὸ πώρινες πλινθίδες καὶ δωρικά ἀρχιτεκτονικά στοιχεῖα. Στὸν πυθμένα τῆς αὐλάκας ὑπῆρχε λεπτότατο στρώμα (ΣΤ) πάχους 0.05-0.10 μ. ἀπὸ καμένο καὶ πιεσμένο χῶμα, ἀπὸ τὸ ὁποῖο συλλέχτηκαν μερικὰ ὄστρακα. Πέρα ἀπὸ τὴν αὐλάκα τὸ δεύτερο ἀπὸ τὰ πάνω στρώμα (Β) ἄρχιζε ἀπὸ μηδενικὸ πάχος πρὸς αὐτὴν καὶ ἔφτανε σὲ 1.40 μ. σὲ ἀπόσταση 6

23. Χαρακτηριστικά μάλιστα τὴ θέση τῶν Μελιάδων πὺν πρέπει νὰ θεωροῦνται τὰ θηλυκὰ πάρισα τῶν ἀρχικῶν Σπαρτῶν καὶ ἔγιναν κόρες τῆς Νιόβης (καὶ τοῦ Ἀμφίονος) πὺν συνοδεύουν τοὺς γιούς της, παίρνουν οἱ κόρες τοῦ Κάδμου καὶ τῆς Ἀρμονίας

πὺν γίνονται σύζυγοι τῶν γεναρχῶν πλέον Σπαρτῶν (Vian, *Or.* 234). Ἀκόμα, μὰ παράδοση θεωροῦσε τοὺς ἴδιους τοὺς Σπαρτοὺς παιδιὰ τοῦ Κάδμου ἀπὸ διάφορες ἐρωμένες (Σχολ. Εὐριπ. *Φοίν.* 670).

Εἰκ. 3. Στρωματογραφική τομή στὰ δυτικά τοῦ ἀνεσκαμμένου ναοῦ στοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἰσημνίου.

μ. ἀπὸ τὴν κρηπίδα. Περιεῖχε λίγη τέφρα, λίθινα κομμάτια ὅπως τὸ Ζ, ἀρκετὰ ἀρχαῖα ὄστρακα, λίγα κομμάτια ἀπὸ χαλκὸ καὶ λίγα ἀπὸ σίδερο. Χαμηλότερά του σὲ ἀπόσταση 4-5.70 μ. ἀπὸ τὴν κρηπίδα ἐπισημάνθηκε ἡμιδιαλυμένος λίθινος τοῖχος, ἢ μάλλον ἐπιμήκης λιθοσωρὸς πὺν λειτοργοῦσε ὡς ἀνάλημμα γιὰ τὰ πρὸς τὰ ἀνατολικά του χώματα. Ἀνάμεσα σ' αὐτὸν καὶ τὴν αὐλακα παρατηρήθηκαν τρία ἀκόμα ἐπάλληλα στρώματα πάνω ἀπὸ τὸν φυσικὸ πῶρο, ἐπικλινῆ ὅπως καὶ ἐκεῖνος. Τὸ πρῶτο (Γ) εἶχε πάχος 0.20 μ. καὶ σχηματιζόταν ἀπὸ σκληρὰ χώματα, ἐπίτηδες ὅπως φαίνεται συμπίεσμένα γιὰ νὰ διαμορφωθεῖ κεκλιμένο ἐπίπεδο. Περιεῖχε λίγα ὄστρακα. Τὸ δεῦτερο (Δ) εἶχε πάχος 0.45 μ. καὶ περιεῖχε πλῆθος κομματιῶν πλίνθων πὺν εἶχαν ψηθεῖ ὑστερογενῶς (ἀπὸ πυρκαγιὰ πιθανῶς). Ἐπάνω εἶχε ὅμοια πατηθεῖ γιὰ νὰ διαμορφωθεῖ σὲ κεκλιμένο ἐπίπεδο. Πιο βαθιὰ περιλάμβανε ἀρκετὴ τέφρα, πολλὰ ὄστρακα, ἀρκετὰ κομμάτια χαλκὸ καὶ σίδερο, ἀπανθρακωμένα ξύλα καὶ καρπούς (σύκα), καθὼς καὶ κομμάτια πλίνθων. Τὸ κατώτατο στρώμα (Ε) εἶχε πάχος 0.25 μ., ἦταν πάλι ἀπὸ πατημένο χῶμα καὶ ἔδωσε λίγα ὄστρακα.

Στὰ ἀνατολικά τοῦ ναοῦ καὶ σὲ ἀπόσταση 10 μ. περίπου ἀπὸ τὴ θέση τῆς κρηπίδας του (μόνο ἢ αὐλακα θεμελίωσης ἔχει βρεθεῖ) διαπιστώθηκε ἡ ὑπαρξὴ τετράπλευρου λαξεύματος μὲ μῆκος βόρειο-νότιο 5.50 μ. καὶ πλάτος, στὰ βόρεια 2 καὶ στὰ νότια 3 μ. Μετὰ ἀπὸ λωρίδα πλάτους 0.50-0.60 μ. ἄρχιζε νέο λάξευμα πὺν δὲν καθαρίστηκε. Τὰ λαξεύματα εἶναι ἀσφαλῶς παλαιότερα ἀπὸ βυζαντινοὺς τάφους πὺν τὰ εἶχαν κόψει σὲ διάφορα σημεία. Πιθανῶς δηλώνουν τὴ θέση ἀρχαίων κτιρίων.

Παρατηρῶ ὅτι: Τὸ στρώμα Β σχηματίστηκε σὲ ἀρχαῖα ἀκόμη χρόνια. Τὸ ἀνάλημμα συνδέεται μὲ τὴ διαμόρφωση τοῦ πατημένου δαπέδου πὺν στέφει (ἢ ἀποτελεῖ) τὸ στρώμα Γ καὶ ἀντιστοιχεῖ σὲ ἀρχαῖα φάση διαμόρφωσης τοῦ χώρου. Τὸ στρώμα Δ φαίνεται νὰ ἀντιστοιχεῖ στὰ εὐρήματα πὺν ὁ Κεραμόπουλλος ἀπέδωσε στὴ γεωμετρικὴ περίοδο ἢ ἀκριβέστερα στὴν ἐποχὴ καταστροφῆς τοῦ γεωμετρικοῦ ναοῦ. Ἀπλώθηκαν ἐδῶ καὶ πατήθηκαν σὲ μιὰ στιγμὴ εὐτρεπισμοῦ τοῦ χώρου τὰ ὑλικά καταστροφῆς πὺν εἶχε προηγηθεῖ. Πιὰ καταστροφή μιλάμε ἐξαιτίας τῶν πλίνθων, τὰ ὑλικά ὅμως αὐτὰ εἶχαν ἀναμειχθεῖ μὲ ἄλλα καμένα πράγματα πὺν μάλλον ὀφείλονται σὲ λατρευτικὴ πρακτικὴ, προέρχονται δηλαδὴ ἀπὸ σκόπιμες καύσεις σὲ βωμό. Τὸ στρώμα Ε φαίνεται ὅτι εἶναι εἶδος ἐπικλινοῦς δαπέδου πὺν διαμορφώθηκε στὴν πρώτη φάση κατάληψης τοῦ

χώρου στα ιστορικά χρόνια. Ακολούθησε νέα διαμόρφωση μέσα στα αρχαϊκά πού περιλάμβανε και την κατασκευή του αναλήμματος στην πλαγιά και κατά την οποία ο χώρος χρησιμοποιήθηκε και ως αποθήκη για κατάλοιπα καταστροφής, αλλά και υπολείμματα καύσης σε βωμό και πιθανώς και για άλλα αναθήματα. Μετά τη διαμόρφωση αυτή υπήρξε ακόμα μία αρχαϊκή φάση.

ΤΑ ΕΝΑΕΤΙΑ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΟΥ ΙΣΜΗΝΙΟΥ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ

Πρόκειται για δύο έναετία συντάγματα που μεταφέρθηκαν στη Ρώμη πριν από τα χρόνια του Αύγουστου, κατά τα οποία το ένα, που το θέμα του ήταν αμαζονομαχία, στήθηκε στο μοναδικό αέτωμα του ναού του Απόλλωνος Sossianus. Το θέμα του άλλου ήταν ο φόνος τῶ Νιοβιδῶν. Έχουν βρεθεί τμήματα και τῶν δύο (Ridgway, *FC* 51 κπ.). Οί ρυθμολογικές ομοιότητες και ἡ κοινή κλίμακα δείχνουν ὅτι ἀρχικά κοσμοῦσαν τὰ δύο αετώματα ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ναοῦ (La Rocca 21 κπ., 71 π.). Ὁ Πλίνιος (*N.H.* 37.28) ἀναφέρει τὸ σύνταγμα τῶν Νιοβιδῶν, λέει πὺς καὶ αὐτὸ βρισκόταν στὸν ἴδιο ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ ὅτι ἄλλοι τὸ ἀπέδιδαν στὸν Σκόπα καὶ ἄλλοι στὸν Πραξιτέλη. Γνωρίζουμε σήμερα ὅτι καμιά ἀπὸ τὶς δύο ἀποδόσεις δὲν εὔσταθεῖ, ἀφοῦ τὸ σύνταγμα χρονολογεῖται λίγο μετὰ τὰ μέσα τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνα (La Rocca 59 κπ.). Εἶναι ὅμως ἐνδιαφέρον νὰ σημειώσουμε ὅτι κατὰ τὴν παράδοση ὁ Σκόπας εἶχε πλάσει τὸ λατρευτικὸ τῆς Προναίας (Παυσ. 9 10.2), ἐνῶ στὸν Πραξιτέλη ἀπέδιδαν τὸν πλαστικὸ διάκοσμο τοῦ ναοῦ τοῦ Ἡρακλέους πὺς βρισκόταν κοντὰ στὸ Ἰσμήνιο (Παυσ. 9 11.6). Τὰ χαρακτηριστικὰ τους δείχνουν ἔργα πὺς δέχονται ἤδη παρθενῶνιες ἐπιδράσεις, δὲν εἶναι ὅμως ἀπτικά, ἐμφανίζουν ἰωνικὲς συγγένειες, ἐνῶ ἀπαραγνώριστη εἶναι καὶ ἡ σχέση τους μετὰ τὴν παράδοση τῶν ἐναετίων τῆς Ὀλυμπίας (La Rocca ὅ.π.). Ὁ La Rocca ἀποκατέστησε τὴ σύνθεση τοῦ συντάγματος μετὰ τὴν αμαζονομαχία, στὴν ὁποία κεντρικὴ μορφή εἶναι ἡ Ἀθηνᾶ, ἐνῶ παριστάνεται καὶ ὁ Ἡρακλῆς σὲ στάση προμάχου νὰ καταβάλλει Ἀμαζόνα. Τὴν κύρια θέση μετὰ τῶν ἀγωνιζομένων ἔχει ὅμως γυμνὸς στεφανωμένος ἥρωας πὺς συνοδεύεται ἀπὸ Νίκη. Φοράει κράνος, κρατᾷ ἀσπίδα καὶ ξίφος (μᾶλλον) καὶ τὸ ἀριστερὸ προβεβλημένο πόδι του πατάει σὲ βράχο. Κατὰ τὸν μελετητὴ πρόκειται γιὰ τὸν Θησέα καὶ τὸ θέμα τοῦ συντάγματος ἦταν εἰδικῶς ἡ κατάληψη τῆς Θαμίσκυρας, κοινὸ ἔργο αὐτοῦ καὶ τοῦ Ἡρακλέους (La Rocca 24, 27 κπ., 30 π.). Στὴν περίπτωση αὐτὴ θὰ ἐπρόκειτο γιὰ τὴν πρώτη μαρτυρία ὑπαρξης τοῦ σχετικοῦ μύθου. Φιλολογικὰ μαρτυρεῖται γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν Εὐριπίδη λίγα χρόνια ὑστερότερα. Ἡ ἐπόμενη ἐμφάνιση τῆς κοινῆς αμαζονομαχίας τῶν δύο ἡρώων, ὅχι ἀπολύτως βέβαιη, εἶναι ἐκείνη στὸν θρόνο τοῦ ἀγάλματος τοῦ Διὸς στὴν Ὀλυμπία (Παυσ. 5 11.4. Γιὰ τὸν θρόνο βλ. Fink, *ThZ*· Lippold 159· *JdI* 55, 1940, 219· Beccati, *PF* πίν. 74-76· Fuchs, *VNAR* 131 π.), ἐπίσης λίγα χρόνια μετὰ (ἡ πληροφορία παρέχεται ἀπὸ τὸν Παυσανία καὶ δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ παράσταση κοινῆς αμαζονομαχίας ἢ γιὰ δύο παραστάσεις τῶν ἀντίστοιχων ἄθλων τῶν δύο ἡρώων). Ἄν καὶ ἐδῶ ἐπρόκειτο γιὰ τὸ πιὸ πάνω θέμα θὰ περίμενε κανεῖς τὴν κύρια προβαλλόμενη θέση νὰ κατέχει ὁ Ἡρακλῆς, ἀφοῦ καὶ κατὰ τὸν μῦθο ὁ Θησεὺς ἀπλῶς συνεργάστηκε στὴν ἐκστρατεία πὺς ἐκεῖνος ἀνέλαβε (Πλούτ., *Θησ.* 26 κπ.). Ὁ La Rocca (76 κπ.) συνήγαγε ὅτι τὸ ἔργο θὰ βρισκόταν σὲ ἰωνικὴ πόλη, πὺς γιὰ νὰ κολακεύσει τοὺς ἡγεμόνες Ἀθηναίους προέβαλε περισσότερο τὸν Θησέα, ἀλλὰ στὴν περίπτωση αὐτὴ δικαιούται κανεῖς νὰ ἀναρωτηθεῖ, γιὰτὶ δὲν ἐπελέγη παράσταση τῆς αμαζονομαχίας τοῦ Θησεῶς, θέματος γνωστοῦ πὺς θὰ ἀπέφευγε καὶ τὸ ἀπροκάλυπτο τῆς κολακείας. Κατὰ τὸν μελετητὴ τὸ σύνταγμα θὰ κοσμοῦσε τὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Δαφνηφόρου στὴν Ἐρέτρια (79 κπ.), τοῦ ὁποῖου ὁ ἀρχαῖκός προκατόχος εἶχε ἐπίσης στὸ ἐναετίο αμαζονομαχία τοῦ Θησεῶς μετὰ τὴν ἀρπαγὴ τῆς Ἀντιόπης (Τουλούπα, *ΕΓΑΔΕ*). Ἐπισημαίνοντας τὸν χαρακτήρα τοῦ Δαφνηφόρου καὶ τὴν οὐσια-

στική ταύτισή του με τὸν Πύθιο τῶν Δελφῶν, καθὼς καὶ τὸ γεγονός ὅτι ἡ λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνος στὴ Ρώμη κατάγεται ἀπὸ ἐκείνη τῆς Κύμης, εἶναι δηλαδὴ εὐβοϊκὴ, καὶ παρατηρώντας ὅτι ἡ Ἐρέτρια στὰ χρόνια τῆς μεταφορᾶς τοῦ συντάγματος ἦταν ἔρημη, ὑποθέτει ὅτι ὁ ναὸς τοῦ ὁποίου λείπουν ὅλα τὰ κομμάτια πάνω ἀπὸ τὰ θεμέλια (καὶ ὄχι μόνο τὰ γλυπτά) μεταφέρθηκε γιὰ λόγους εὐσέβειας στὴ Ρώμη (περιέργως ὅμως δὲν στήθηκε ὅλος, ἀλλὰ μόνο τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ ἐναετία του κόσμησε τὸ μοναδικὸ αἷτωμα ἄλλου ναοῦ). Θεώρησε ὅτι τὴν ὑπόθεσή του ἐνισχύει καὶ ἡ ἀνεύρεση στὴ Ρώμη μιᾶς Ἀμαζόνας πού ἀσφαλῶς προέρχεται ἀπὸ τὸ ἐναετίο τοῦ ἀρχαϊκοῦ ναοῦ τῆς Ἐρέτριας (AM 69/70, 1954-55, 41).

Σὲ πρώτη προσέγγιση ἡ παράσταση τοῦ ἄλλου ἐναετίου, τοῦ φόνου τῶν Νιοβιδῶν, εἶναι θέμα μεγάλης ἀγριότητος. Ἡ ἐπόμενη ἐμφάνισή του εἶναι ἴσως στὰ ἐρεισίχειρα τοῦ θρόνου τοῦ Διὸς στὴν Ὀλυμπία, τοῦ ὁποίου καὶ ἡ λοιπὴ κόσμιση τονίζει τὸ ἀπηνὲς καὶ τρομερὸ τῆς ἀνθρώπινης μοίρας. Πὰ νὰ κοσμήσει ἓνα ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος (ἢ καὶ τῆς Ἀρτέμιδος) θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπάρχει εἰδικὸς λόγος πού θὰ μετρίαζε αὐτὴ τὴν ἀγριότητα. Πιὸ πρόσφορος ἐπομένως θὰ ἦταν ἓνας ναὸς στὴ Θήβα, ὅπου καὶ ἐντοπίζεται ὁ φόνος ἀλλὰ συγχρόνως καὶ ἀναβιβάζεται σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο, ἀφοῦ δι' αὐτοῦ τὰ θύματα γίνονται ἐπώνυμοι ἥρωες, δαίμονες τοῦ τόπου, καὶ μάλιστα ἓνα ἀπὸ αὐτὰ ταυτίζεται μετὸν φονέα θεὸ δίνοντάς του τὸ ὄνομά του ὡς ἐπίθετο: ὁ Ἴσμηνός (βλ. πιὸ κάτω). Ἄν μάλιστα τὸ ἐναετίο βρισκόταν στὸν ναὸ τοῦ Ἴσμηνίου ἢ ἀγριότητα σχεδὸν ἀφανίζεται, γιὰ αὐτὸς ὡς ἐπίσης δαφνηφόρος προΐσταται τῶν διαβατηρίων τελετῶν διάβασης ἀπὸ τὴν παιδικὴ στὴν ἀνδρική ἡλικία καὶ ὁ φόνος ἀποκτᾷ εἰδικὸ μυστικὸ νόημα ὡς μυθικὴ ἀποτύπωση τῆς ἴδιας τῆς μετάβασης ἀπὸ τὴ μία κατάσταση στὴν ἄλλη. Ὁ πιὸ πάνω συσχετισμὸς θὰ μπορούσε νὰ στηρίξει τὴ σύνδεση τοῦ συντάγματος μετ' ὁποιονδήποτε ναὸ δαφνηφόρου Ἀπόλλωνος, ἀλλὰ ἡ σύμπτωση καὶ τῶν λοιπῶν δεδομένων (ἐντοπισμὸς τοῦ μύθου, ταύτιση θύματος-θύτης) ὁδηγεῖ πρὸς τὸν ναὸ τοῦ Ἴσμηνίου.

Ἄν ἡ ὑπόθεση εἶναι σωστὴ καὶ ἐφόσον τὰ γλυπτά χρονολογοῦνται λίγο μετὰ τὰ μέσα τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνα ἢ ἀπόφαση γιὰ ἀνέγερση καὶ κόσμιση (νέου) ναοῦ γιὰ τὸν Ἴσμηνιο Ἀπόλλωνα ἐντάσσεται στὰ πλαίσια εὐρύτερου προγράμματος πού ἀνέλαβαν οἱ Θηβαῖοι μετὰ τὴν Κορώνεια μετ' ὅσο νὰ καταστήσουν τὴν πόλιν τους πραγματικὴ ἡγεμόνα τῶν Βοιωτῶν. Τὸ πρόγραμμα περιλάμβανε τὴν ἐπέκταση τοῦ περιβόλου τῆς πόλης (Διόδ. 11 81· Demand 31 κπ.· Sym. 120 κπ.) μετ' ἐκείνη τὴν ἐγκατάστασιν σ' αὐτὴν τῶν κατοίκων τῶν ἀτειχιστῶν κωμῶν τῆς Θηβαΐδας (πράγμα πού ἔγινε στὴ συνέχεια καὶ διπλασίασε τὴν πόλιν καὶ πληθυσμακά, *Hell. Oxyr.* 12.3), ἀναδιοργάνωση τοῦ Κοινοῦ μετ' ὅσο πού ἐπέτρεπε τὴν ἐπικράτησιν σ' αὐτὸ τῶν ἰδίων τῶν Θηβαίων (Demand 37 κπ.), καὶ πιθανῶς ἐπομένως καὶ ἔργα πού θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν προπαγανδιστικά ἀλλὰ καὶ πράγματι ἀποσκοποῦσαν νὰ τιμήσουν τοὺς θεοὺς καὶ τοὺς ἥρωες τῆς πόλης καὶ νὰ ἐνισχύσουν τὴν αὐτοπεποίθησιν τῶν πολιτῶν, ὅπως ἀντίστοιχα εἶχε γίνει καὶ μετ' ὅσο μεγάλο περικλειο πρόγραμμα στὴν Ἀθήνα. Ἄν λοιπὸν τὸ σύνταγμα τῶν Νιοβιδῶν κόσμησε τὸ ἓνα αἷτωμα τοῦ ναοῦ αὐτοῦ, πέρα ἀπὸ τὸ βαθύτερο «μυστικὸ» νόημά του εἶχε καὶ ἓνα προφανέστερο: τὴν τιμωρίαν τῆς ὕβρεως. Πὰ τὸν θεατὴ ἦταν φανερὸ ὅτι ἡ αἰχμὴ στρεφόταν κατὰ τῶν Ἀθηναίων, τῶν κατεξοχὴν κατηγορουμένων ὡς ὕβριστῶν ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους τοὺς τῆς ἐποχῆς, ἀφοῦ εἶχαν καταλύσει πολλῶν Ἑλλήνων τὴν ἐλευθερίαν. Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ ἡ ἀμαζονομαχία τοῦ ἄλλου αἵματος θὰ μπορούσε νὰ ἔχει παρόμοια αἰχμὴ, ἀφοῦ καὶ Ἰωνες, δηλαδὴ ἀνατολίτες, ἦταν ἢ πρόβαλλαν οἱ ἴδιοι ὅτι ἦταν οἱ Ἀθηναῖοι, καὶ συγγενικοὺς δεσμοὺς εἶχαν μετ' ὅσους Ἀμαζόνες. Ἔτσι ἦταν πρόσφορο νὰ ἐπιλεγεῖ ὡς θέμα ἀμαζονομαχία μετ' ὅσο πρῶταγωνιστὴ τὸν Ἡρακλῆ, σύμβολο τῆς Θήβας. Τὴν κυριότερη θέσιν ὅμως κατέχει στὸ σύνταγμα ἄλλος ἥρωας, στὸν ὁποῖο νομίζω ὅτι θὰ πρέπει νὰ ἀναγνωρίσουμε τὸν Ἰόλαο, ἀνεψιὸ, ἐρωμένο, σύντροφο καὶ τακτικὸ συμμαχητὴ τοῦ Ἡρακλέους (Demand 52, 94 κπ., ὅπου καὶ ἡ πιὸ πρόσφατη πραγμάτευσις τοῦ ὁμοφυλοφυλικοῦ

ἔρωτα καὶ τῆς σημασίας πού τοῦ ἀπέδιδαν οἱ ἀριστοκράτες· πρβ. Vian, *Or.* 226). Γνωρίζουμε ὅτι τουλάχιστον ὑπερότερα οἱ Θηβαῖοι ἔδιναν μεγάλη σημασία στήν ἐρωτική σχέση σέ συνδυασμὸ μὲ τὴν πολεμική ἀρετή. Ὁ Ἱερὸς Λόχος φαίνεται ὅτι συνεκροτεῖτο ἀπὸ ἐραστές καὶ ἐρωμένους (Πλούτ. *Πελοπ.* 18). Ἡ σχέση συνιστᾷ τὸ κοινωνικὸ ἀντίστοιχο τῶν τελετουργιῶν μετάβασης ἀπὸ τὴν παιδική στὴν ἀνδρική ἡλικία τῶν ὁποίων ὡς δαφνηφόρος προΐσταται ὁ Ἰσμήνιος Ἀπόλλων. Δι' αὐτῆς ἀφανίζεται ὁ παῖς καὶ τὴ θέση τοῦ παίρνει ὁ ἀνὴρ, ὁ πολίτης (Demand 97). Ἐκτὸς αὐτοῦ ὁ Ἰόλαος εἶναι στενότερος συγγενὴς τῶν Θηβαίων ἀπὸ ὅσο ὁ Ἡρακλῆς καὶ εἶναι πιθανὸ μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς νὰ τὸν θεωροῦσαν γενάρχη τους. Εἶναι τέκνο ἀφ' ἐνὸς μὲν τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Ἡρακλέους, ἀφ' ἑτέρου ὅμως τῆς Πύρ(ρ)ας, θυγατέρας τοῦ Κρέοντος καὶ ἀπογόνου τοῦ Σπαρτοῦ Ἐχίωνος καὶ τῆς κόρης τοῦ Κάδμου Ἀγαύης (τὸ γενεαλογικὸ δένδρο βλ. στὴ Demand 50, εἰκ. 3). Παντρεύτηκε ὑπερότερα τὴ Μεγάρα καὶ εἶχε ἀπογόνους σέ ἀντίθεση μὲ τὸν Ἡρακλῆ τοῦ ὁποίου οἱ Θηβαῖοι ἀπόγονοι δὲν ἐπιβίωσαν ἀφοῦ τοὺς σκότωσε ὁ ἴδιος στὴν τρέλα του (Πλούτ. *Ἐρωτ.* 9· Ἀπολλόδ. 2 6.1). Αὐτὸν τὸν Ἰόλαο τοῦ ὁποίου ὁ τάφος βρισκόταν στὸν τύμβο τοῦ Ἀμφιτρώωνος (Πίνδ. *Ἰσθμ.* 9) δίπλα στὸ στάδιο τοῦ Ἡρακλείου, τὸν τιμοῦσε ἰδιαίτερα ἡ θηβαϊκὴ ἀριστοκρατία τῆς ἐποχῆς, ὅπως διαβλέπουμε ἀπὸ τὰ ποιήματα τοῦ Πινδάρου (*Ἰσθμ.* 1.15 κπ., 5.32 π., 7.9· *Πυθ.* 2 9.76 κπ.· βλ. Demand 52). Στὰ χρόνια αὐτὰ φαίνεται ὅτι ἰδρύεται καὶ δικό του γυμνάσιο καὶ στάδιο μαζί μὲ ἡρώο του σὲ ἄλλο σημεῖο τῆς πόλης (Πανσ. 9 23.1· Σχολ. Πίνδ. *Νεμ.* 4.32). Στὸ γυμνάσιο αὐτὸ ἔδιναν τοὺς ὄρκους τοὺς οἱ ἐραστές (Ἀριστοτ. ἀπ. 97· Πλούτ. *Ἐρωτ.* 18), θεωροῦσαν δηλαδὴ τὸν Ἰόλαο προστάτη τοῦ εἶδους ἐρωτικῆς σχέσης πού μυθικὴ τῆς πρότυπο συνιστοῦσε ἡ σχέση ἐκείνου μὲ τὸν Ἡρακλῆ. Ὑπάρχει ὅμως καὶ κάτι ἄλλο πού τὸν συνδέει μὲ τὰ γεγονότα μὲ τὰ ὁποῖα συσχετίσαμε τὴν ἀπόφαση γιὰ ἴδρυση νέου ναοῦ τοῦ Ἰσμηνίου καὶ εἰδικὰ μὲ αὐτὰ πού ὁδήγησαν στὴ μάχη τῆς Κορώνειας. Ἀπὸ τὴν ἔκφραση τοῦ Θουκυδίδη (1 113.1) ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι *ἐδόλωσαν* τὴ Χαιρώνεια μετὰ τὴν ἔκρηξη τοῦ ἐναντίον τους κινήματος στὸν Ὀρχομενὸ καὶ πρὶν ἀπὸ τὴ συντριβὴ τους στὴν Κορώνεια, διαβλέπουμε ὅτι κάτι ἰδιαίτερο εἶχε συμβεῖ εἰς βάρος τῶν κατοίκων τῆς Χαιρώνειας καὶ εἶναι λογικὴ ἡ ὑπόθεση ὅτι ἐκ τῶν ὑστέρων τουλάχιστον οἱ νικητὲς θὰ ἀπέδιδαν τὴν καταστροφὴ τῶν Ἀθηναίων πού ἀκολούθησε καὶ στὴ θεϊκὴ τιμωρία. Τὸ ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ὅπως ἀναφέρει ὁ Πανσανίας, 9 40.6, ἐπικαλούμενος τὸν ποιητὴ τῶν *Μεγάλων Ἡοιῶν* (εἶχε τὶς ἐπιφυλάξεις του γιὰ τὸ κατὰ πόσον συνέπιπτε μὲ τὸν Ἡσίοδο) ὁ ἐπώνυμος τῆς Χαιρώνειας Χαίρων ἦταν ἀπόγονος τοῦ Ἰολάου μέσω τῆς θυγατέρας του. Ἡ ἴδια ἡ πόλη δηλαδὴ «καταγόταν» ἀπὸ τὸν Ἰόλαο. Ὁ Θηβαῖος ἥρωας μποροῦσε ἐπομένως νὰ προβληθεῖ ὡς ὁ θεϊκὸς τιμωρὸς τῶν ὑβριστῶν Ἀθηναίων.

Τὸ εἰκονογραφικὸ παράλληλο πού στηρίζει τὴν ὑπόθεση εἶναι ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο παριστάνονται στίς χαρακτὲς στῆλες τοῦ Μουσείου τῆς Θήβας οἱ Θηβαῖοι καὶ Ταναγραῖοι πού ἔπρεσαν μετὰ ἀπὸ μερικὰ χρόνια στὴ μάχη τοῦ Δηλίου (ΑΕ 1920, 1 κπ.· Καρούζος, *ΜΘ* 28 κπ.· Schild-Xenidou 176 κπ.· *ΑΑΑ* 1, 1968, 92 κπ.· Demand 110 κπ.). Ὅλοι ἀναπαράγουν μὲ μικρὲς παραλλαγὲς τὸ γενικὸ σχῆμα τῆς μορφῆς γιὰ τὴν ὁποία προτείνουμε νὰ ἀναγνωριστεῖ ὡς ὁ Ἰόλαος. Βλέπουν πρὸς τὰ δεξιὰ σὲ εὐρὺ διασκελισμὸ, μὲ τὸ προβαλλόμενο ἀριστερὸ πόδι ἐλαφρὰ ὑπερυψωμένο στὸ ἀνηφορικὸ ἔδαφος, τὴν ἀσπίδα στὸ ἀριστερὸ νὰ προβάλλεται ἀποκαλύπτοντας τὴν ἐσωτερικὴ τῆς πλευρὰ καὶ τὸ δόρυ ἢ τὸ ξίφος στὸ ὑποχωρημένο δεξιὸ χέρι. Μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς εἶναι δαφνοστεφανωμένοι σὰν νικητὲς ἀγώνων – ἢ σὰν δαφνηφόροι (στίς γνωστὲς πρόσθεσε καὶ τὸ θραῦσμα *ΑΔ* 22, 1967, Β, 234 πού σώζει τὸ κρανοφόρο κεφάλι στεφανωμένο). Ὁ τύπος εἶναι στὴν πραγματικότητα ἄγνωστος στὰ ἐπιτύμβια, γιὰ ἐκεῖνον ὅμως πού εἶχε γνώση τῆς Θήβας εἶχε συνδεθεῖ στενὰ μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ μυθικοῦ προασπιστῆ τῆς βοιωτικῆς ἀνεξαρτησίας· τοῦ Ἰολάου στὸ ἐναέτιο τοῦ Ἰσμηνίου. Ἔτσι ὁ καθένας ἀπὸ τοὺς νεκροὺς εἰκονιζόμενος στὴ στιγμή τῆς κορυφαίας πράξης του, τοῦ θανάτου του κατὰ τὴν προάσπιση τῆς βοιωτικῆς ἀνεξαρτησίας, ταυτιζό-

ταν στη συνείδηση του θεατή με τὸ μυθικὸ του πρότυπο, τὸν Ἰόλαο. Ἐτσι τὸ δάφνινο στεφάνι ποὺ φοροῦν μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς καὶ φαίνεται ὅτι φοροῦσε καὶ ἐκεῖνος στὴν παράσταση τοῦ ἐναέτιου εἶναι συγχρόνως καὶ στεφάνι δόξας καὶ σύμβολο τῆς μετάβασης ἀπὸ τὴν κατάσταση τοῦ θνητοῦ σὲ ἐκείνη τοῦ ἥρωα.

Ἡ πρόταση νὰ συνδέσουμε τὰ ἐναέτια μετὰ τὸν ναὸ τοῦ Ἰσμηνίου, ἴσως ἐκείνον ἀπὸ τὸν ὁποῖο προέρχονται καὶ δύο τμήματα τριγλύφων ποὺ ἀνῆκαν σὲ ναὸ μικρότερο ἀπὸ τὸν ἀνεσκαμμένο καὶ τὰ ὁποῖα βρῆκε ἐπίσης ὁ Κεραμόπουλλος (Κερ. 47 κπ.), ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὴν παρουσία τῆς Ἀθηνᾶς ὡς κεντρικῆς μορφῆς τοῦ – δυτικοῦ ἀσφαλῶς – συντάγματος, ἀφοῦ πρὸς τὰ δυτικὰ βρισκόταν καὶ ὁ ναὸς τῆς Προναίας. Ὁ Πausanias ὁμοῦς δὲν σημειώνει τίποτα γιὰ γλυπτικὸ διάκοσμο τοῦ ναοῦ τοῦ Ἰσμηνίου. Εἶναι πιθανὸ ὅτι ἤδη εἶχε πάρει τὰ ἐναέτια ὡς λάφυρα ὁ Σύλλας. Γνωρίζουμε πὼς ἡ ἐννοια τῆς ἱεροσυλίας δὲν τὸν σταματοῦσε (Πaus. 9 7.5), ὅτι εἶχε κάνει κέντρο τῶν ἐπιχειρήσεων του κατὰ τῶν Μιθριδατικῶν τῇ Θήβῃ, ὅπου καὶ ἐόρτασε τὴν νίκη του (Πλούτ. Σύλλ. 19), ἀλλὰ καὶ ὅτι δὲν ἀντιμετώπισε τὴν ἴδια τὴν πόλιν ὡς σύμμαχο. Ὁ Πausanias (9 7.5) λέει πὼς οἱ Θηβαῖοι ποὺ ἀρχικὰ εἶχαν προσχωρήσει στὸν Μιθριδάτη ἄλλαξαν στὴ συνέχεια στρατόπεδο ἀπὸ φόβο, ἀλλὰ ὁ Σύλλας ἐς αὐτοὺς ἐχρῆτο ὁμοῦς τῷ θυμῷ καὶ ἄλλα τε ἐξεῦρεν ἐπὶ λύμῃ τῶν Θηβαίων καὶ τὴν ἡμίσειαν ἀπετέμετο αὐτῶν τῆς χώρας... Εἶναι λοιπὸν πιθανὸ ἓνα ἀπὸ τὰ ἄλλα αὐτὰ νὰ ἦταν καὶ ἡ ἀπόσπαση τῶν ἐναετίων. Καὶ γιὰ τὴν καλλιτεχνικὴ τους ἀξία, ἀλλὰ καὶ γιὰτὶ ἔμοιαζαν νὰ προσημαίνουν καὶ νὰ καθαγιάζουν τὴ δική του νίκη. Εἶχε ταπεινώσει τὴ μεγαλαυχία τῶν Ἀσιατῶν – καὶ ἡ Νιόβη στὴν ἐποχὴ του ἦταν πρῶτα καὶ κύρια Ἀσιάτισσα – καὶ εἶχε συντρίψει τοὺς Μιθριδατικούς ποὺ ἄριστα δηλώνονται ἀπὸ τὶς Ἀμαζόνες, μάλιστα συνεργαζόμενους μετὰ τοὺς Ἀθηναίους, στὴν ἴδια τῇ Χαιρώνειᾳ. Τὸ σύνταγμα τῆς ἀμαζονομαχίας ἔμοιαζε νὰ ἀνακηρύσσει προφητικὰ τὸν ἴδιο σὲ νέο Ἰόλαο.

4. ΤΑ «ΑΡΙΣΤΕΡΑ» ΤΩΝ ΗΛΕΚΤΡΩΝ, Ο ΣΠΟΔΙΟΣ, Η ΟΓΚΑ (εἰκ. 2)

ΟΙΚΙΑ ΑΜΦΙΤΡΥΩΝΟΣ ΚΑΙ ΗΡΑΚΛΕΟΥΣ, ΒΩΜΟΣ ΔΙΟΣ ΣΩΤΗΡΟΣ, ΘΑΛΑΜΟΣ ΑΛΚΜΗΝΗΣ, ΜΝΗ-
ΜΑ ΠΑΙΔΩΝ ΗΡΑΚΛΕΟΥΣ, ΣΩΦΡΟΝΙΣΤΗΡ, ΑΝΑΓΛΥΦΑ ΦΑΡΜΑΚΙΔΩΝ, ΙΕΡΟ ΓΑΛΙΝΘΙΑΔΟΣ, ΝΑΟΣ
ΗΡΑΚΛΕΟΥΣ, ΑΓΑΛΜΑΤΑ ΚΑΙ ΓΛΥΠΤΙΚΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ, ΑΝΑΘΗΜΑ ΘΡΑΣΥΒΟΥΛΟΥ, ΓΥΜΝΑΣΙΟ
ΚΑΙ ΣΤΑΔΙΟ ΗΡΑΚΛΕΟΥΣ, ΤΥΜΒΟΣ ΑΜΦΙΤΡΥΩΝΟΣ ΚΑΙ ΤΑΦΟΣ ΙΟΛΑΟΥ, ΚΟΙΛΗ ΟΔΟΣ, ΒΩΜΟΣ
ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΣΠΟΔΙΟΥ, ΙΕΡΟ ΑΘΗΝΑΣ ΟΓΚΑΣ, ΚΩΜΗ ΟΓΚΑΙ

Ἀφοῦ τελείωσε μὲ τὰ ἀξιωμακρινήματα δεξιὰ τῶν Ἡλεκτρῶν διατάσσοντάς τα ἀπὸ
τὰ κοντινότερα πρὸς τὰ πιὸ ἀπομακρυσμένα, ὁ Παυσανίας ἔρχεται σὲ ἐκεῖνα ποὺ
βρίσκονταν «ἀριστερά». Γράφει λοιπὸν (9 11.1-6): *Ἐν ἀριστερᾷ δὲ τῶν πυλῶν ἃς ὀνομά-
ζουσιν ἡλέκτρας, οἰκίας ἐστὶν ἐρείπια ἔνθα οἰκῆσαί φασιν Ἀμφιτρύωνα διὰ τὸν Ἡλε-
κτρίωνος θάνατον φεύγοντα ἐκ Τίρυνθος· καὶ τῆς Ἀλκμήνης ἐστὶν ἔτι ὁ θάλαμος ἐν τοῖς
ἐρείπιοις δηλός. Οἰκοδομῆσαι δὲ αὐτὸν τῷ Ἀμφιτρύωνι Τροφώνιον φασὶ καὶ Ἀγαμήδην.
Ἀναφέρει μετὰ τὸ ἐπίγραμμα ποῦ τοῦ εἶπαν οἱ Θηβαῖοι ὅτι ὑπῆρχε ἐκεῖ, ἄρα δὲν σωζό-
ταν στὰ χρόνια του, καὶ συνεχίζει: ἐπιδεικνύουσι δὲ Ἡρακλέους τῶν παίδων τῶν ἐκ
Μεγάρων μνήμα... θηβαῖοι δὲ καὶ τάδε ἐπιλέγουσιν, ὥς Ἡρακλῆς ὑπὸ τῆς μανίας καὶ
Ἀμφιτρύωνα ἔμελλεν ἀποκτινύναι, πρότερον δὲ ἄρα ὕπνος ἐπέλαβεν αὐτὸν ὑπὸ τοῦ
λίθου τῆς πληγῆς· Ἀθηναῖν δὲ εἶναι τὴν ἐπαφεισάν οἱ τὸν λίθον τοῦτον, ὄντινα σωφρο-
νιστῆρα ὀνομάζουσιν. Ἐνταῦθ' αἰσιν ἐπὶ τύπου γυναικῶν εἰκόνες· ἀμυδρότερα ἤδη τὰ
ἀγάλματα· ταύτας καλοῦσιν οἱ θηβαῖοι φαρμακίδας. Ἐξηγεῖ στὴ συνέχεια ὅτι αὐτὲς εἶχαν
σταλεῖ ἀπὸ τῆς Ἥρας γιὰ νὰ ἐμποδίσουν τὴ γέννα τῆς Ἀλκμήνης, ἀλλὰ τίς ἀντιμετώπισε
μὲ σοφισμὸν ἢ θυγατέρα τοῦ Τειρεσία· Ἱστορίδης, καὶ αὐτὸ ἦταν <ἐς> ἐπήκοον αὐτῶν ὁλολύ-
ξαι, τετοκέναι γὰρ τὴν Ἀλκμήνην. Αὐτὲς λοιπὸν ἐξαπατήθηκαν καὶ ἔφυγαν καὶ ἔτσι γέν-
νησε ἡ Ἀλκμήνη. Στὴ συνέχεια γράφει: Ἐνταῦθα ἡράκλειόν ἐστιν, ἄγαλμα δὲ τὸ μὲν λίθου
λευκοῦ πρόμαχος καλούμενον, ἔργον δὲ Ξενοκρίτου καὶ Εὐβίου θηβαίων· τὸ δὲ ξόανον
τὸ ἀρχαῖον θηβαῖοί τε εἶναι Δαιδάλον νενομίκασι καὶ αὐτῷ μοι παρίστατο ἔχειν οὕτω.
Ἐκθέτει στὴ συνέχεια τὸν λόγο γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Δαίδαλος τὸ εἶχε χαρίσει στὸν Ἡρακλῆ
καὶ ἀκολούθως γράφει: θηβαῖοις δὲ τὰ ἐν τοῖς ἀετοῖς Πραξιτέλης ἐποίησε τὰ πολλὰ τῶν
δώδεκα καλουμένων ἄθλων καὶ διευκρινίζει ὅτι λείπουν οἱ ἄθλοι τῶν Στυμφαλίδων καὶ
τῆς Κόπρου τοῦ Αὐγείου, ἐνῶ ἀντὶ γὰρ αὐτοὺς ὑπάρχει ἡ πρὸς Ἀνταῖον πάλη. Συνεχίζει
μὲ τὴ φράση Θρασύβουλος δὲ ὁ Λύκον καὶ Ἀθηναίων οἱ σὺν αὐτῷ τυραννίδα τὴν τῶν
τριάκοντα καταλύσαντες... Ἀθηναῖν καὶ Ἡρακλέα κολοσσούς ἐπὶ λίθου τύπου τοῦ
Πεντελῆσιν, ἔργα δὲ Ἀλκαμένους, ἀνέθηκαν ἐς τὸ ἡράκλειον.*

Ὅπως φαίνεται, ὅλα τὰ πιὸ πάνω τὰ ἐκθέτει ὡς ἓνα σύνολο καὶ μετὰ προχωρεῖ σὲ
ἄλλα ἀξιοθέατα ποὺ γειτονεύουν, δηλώνοντας καὶ τὴν κατεύθυνση (9 11.7): *Τοῦ δὲ*

ήρακλείου γυμνάσιον ἔχεται καὶ στάδιον, ἀμφοτέρω ἐπώνυμα τοῦ θεοῦ. Καὶ ὑπὲρ δὲ τὸν σωφρονιστῆρα λίθον βωμός ἐστιν Ἀπόλλωνος ἐπὶ κλησιν σποδίου, πεποιήται δὲ ἀπὸ τῆς τέφρας τῶν ἱερείων. Μαντική δὲ κατέστηκεν αὐτόθι ἀπὸ κληδόνων, τὴν ὁποία, προσθῆται, ἀσκούν περισσότερο ἀπὸ ὅλους τοὺς Ἕλληνες, ὅσο ξέρει, οἱ Σμυρναῖοι, ἔστι γὰρ καὶ σμυρναίοις ὑπὲρ τὴν πόλιν κατὰ τὸ ἐκτὸς τοῦ τείχους Κληδόνων ἱερόν. Ἀκολουθεῖ (9 12.1) ἡ ἔκθεσις τοῦ λόγου γιὰ τὸν ὅποιο οἱ Θηβαῖοι ἔπαψαν νὰ θυσιάζουν στὸν Σπόδιο ταύρους καὶ τοὺς ἀντικατέστησαν μὲ βόδια τῆς δουλειᾶς. Ἐπειδὴ κάποια φορὰ ἀργοῦσαν νὰ φέρουν τὸν ταῦρο οἱ ἀποσταλέντες καὶ γι' αὐτὸ πῆραν καὶ θυσίασαν τὸ ἕνα ἀπὸ τὰ δύο βόδια ἅμαξας πὺν βρέθηκε κοντά. Στὴ συνέχεια (9 12.2) ἀρχίζοντας μὲ τὴ φράση *Λέγεται δὲ καὶ ὅδε ὑπ' αὐτῶν λόγος ἐκθέτει τὴν παράδοσι γιὰ τὴν ἀγελάδα πὺν ἔγινε ὁδηγὸς τοῦ Κάδμου καὶ ἔδει δὲ ἄρα.... ἐνταῦθα οἰκῆσαι κατὰ τοῦ θεοῦ τὴν μαντείαν, ἔνθα ἡ βοῦς ἔμελλε καμοῦσα ὀκλάσειν ἀποφαίνουσιν οὖν καὶ τοῦτο τὸ χωρίον. Ἐνταῦθα ἔστι μὲν ἐν ὑπαίθρῳ βωμός καὶ ἄγαλμα <Ἀθηνᾶς> ἀναθεῖναι δὲ αὐτὸ Κάδμον λέγουσι. Ἀκολουθεῖ σύντομη συζήτηση περὶ Ὀγκας (τὴν θέλει Ὀγγα κατὰ γλῶσσαν τὴν φοινίκων) καὶ καταγωγῆς τοῦ Κάδμου καὶ μετὰ ἀρχίζει νὰ μιλᾷ γιὰ τὴν ἐπὶ τῆς ἀκρόπολης ἀγορὰ μὲ τὴ φράση πὺν ἐμπλέκει καὶ πάλι τὸν Κάδμο (9 12.3): καθότι τῆς ἀκροπόλεως ἀγορὰ σφισιν ἐφ' ἡμῶν πεποιήται, Κάδμον τὸ ἀρχαῖον οἰκίαν εἶναι.*

Εἶναι φανερό ὅτι ἡ ἔκθεσις δὲν ἀκολουθεῖ τὴν ἀντίληψη διαδρομῆς. Ἀριστερὰ τῶν Ἡλεκτρῶν τοποθετεῖται μιὰ ομάδα μνημείων πὺν ἀποτελεῖται ἀπὸ τὰ ἐρείπια τοῦ σπιτιοῦ τοῦ Ἀμφιτρύωνος, στὰ ὁποία περιλαμβάνεται καὶ ὁ θάλαμος τῆς Ἀλκμήνης, τὸ μνήμα τῶν παιδιῶν τοῦ Ἡρακλέους, ὁ σωφρονιστήρας λίθος, τὰ ἀνάγλυφα τῶν Φαρμακίδων, τὸ ἡράκλειο, δηλαδὴ ὁ ναὸς τοῦ Ἡρακλῆ μὲ τὰ ἀγάλματά του καὶ τὸν σχετικὸ γλυπτικὸ διάκοσμο, καὶ τὸ ἀνάγλυφο μὲ τὸν Ἡρακλῆ καὶ τὴν Ἀθηνᾶ. Πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ ναοῦ ὑπάρχει πῖθ περὰ τὸ γυμνάσιο καὶ τὸ στάδιο καὶ πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ σωφρονιστήρα ὁ Σπόδιος βωμός. Ὁ βωμὸς τῆς Ὀγκας ἀναφέρεται ἐδῶ ἀσφαλῶς ὅχι ἐπειδὴ γινόταν λόγος γιὰ ταύρους καὶ βόδια, ἢ πάντως ὅχι κυρίως γι' αὐτό, ἀλλὰ ἐπειδὴ ἦταν ἀξιομνημόνευτο πρᾶγμα πὺν δὲν ἀνῆκε οὔτε σ' αὐτὴ οὔτε στὴν ἐπόμενη ομάδα, καὶ λογικὸ εἶναι νὰ σκεφτοῦμε ὅτι θὰ βρισκόταν γενικῶς κάπου ἀνάμεσα στὶς δύο, ὅχι ὅμως σὲ ἀναφορὰ μὲ συγκεκριμένη διαδρομή.

α. Οἱ ἀπόψεις Κεραμόπουλλου

Ὁ Κεραμόπουλλος (Κερ. 325 κπ.) τοποθέτησε τὰ ἐρείπια τῆς οἰκίας τοῦ Ἀμφιτρύωνος, μαζί μὲ τοὺς τάφους τῶν παιδιῶν τοῦ Ἡρακλέους καθὼς καὶ τὸ τύμβο τοῦ Ἀμφιτρύωνος πὺν ἀναφέρει ὁ Πίνδαρος (Νεμ. 4.32 π.) καὶ τὸ συσχετίζει μὲ τὴν οἰκία τοῦ Ἡρακλέους καὶ τὸν τάφο τοῦ Ἰολάου, τὸν ὁποῖο κατὰ τὸν ἴδιο ποιητὴ (Πυθ. 9.141) κρύψαν ἔνερθ' ὑπὸ γᾶν διφρηλάτα Ἀμφιτρύωνος σάματι, στὰ ὑψώματα τοῦ Κολωνακιοῦ συνδέοντας τὶς παραδόσεις γιὰ ἡρωικοὺς τάφους μὲ τὴν παρουσία πραγματικῶν μυκηναϊκῶν τάφων, καὶ ὑποστήριξε ὅτι ἡ οἰκία καὶ οἱ τάφοι θὰ ἦταν κοντὰ-κοντὰ ἀποτελώντας ἕνα εὐρύτερο μνημεῖο πὺν θὰ περιλάμβανε καὶ ἄλλα ἀξιοθέατα, τὸν σωφρονιστήρα, τὰ ἀνάγλυφα τῶν Φαρμακίδων, ἕνα ἱερὸ τῆς

Γαλινθιάδος, κόρης τοῦ Προίτου στήν ὁποία ὁ Ἀντωνίνος Λιβεράλις (29) ἀποδίδει τὰ ἴδια μέ αὐτὰ πού ὁ Πανσανίας ἀπέδωσε στήν Ἱστορίδα, προσθέτοντας ὅτι ὁ Ἡρακλῆς ὅταν μεγάλωσε ἐποίησε γι' αὐτήν ἀφίδρυμα παρὰ τὸν οἶκον καὶ ἱερὰ προσήνεγκεν. Ταῦτα νῦν ἔτι τὰ ἱερὰ θηβαῖοι φυλάττουσι καὶ πρὸ Ἡρακλέους ἐορτῆς θύουσι Γαλινθιάδι πρώτῃ. Τὸν ἐντοπισμὸν τὸν ἔκανε ἐκεῖ ἐπειδὴ ὁ χῶρος βρίσκεται ψηλότερα ἀπὸ τὶς Ἡλέκτρες καὶ ὁ Πίνδαρος (Ἰσθμ. 4.104 π. καὶ Σχόλ.) τοποθετεῖ τοὺς βωμοὺς τῶν βιαιοθανάτων Ἀλκαϊδῶν, τῶν ὁποίων ἀποδέχεται τὴν ταύτιση μέ τὰ παῖδιά τοῦ Ἡρακλέους καὶ τῆς Μεγάρας, Ἀλεκτρᾶν ὑπερθεν. Ἄλλοῦ εἶχε διατυπώσει τὴ σκέψη (Κερ. 289 π.) ὅτι ὁ Πίνδαρος στὸ ἴδιο ἀπόσπασμα ἀναφέρει νεόδματα στεφανώματα βωμῶν ἴσως ἐπειδὴ οἱ βωμοὶ τῶν νεκρῶν αὐτῶν θὰ εἶχαν ὑποστῇ βλάβες, ἔξω καθὼς ἦταν ἀπὸ τὰ τεῖχη, κατὰ τὴν πολιορκία τῆς πόλης ἀπὸ τοὺς Ἑλληνες μέ τὸν Σπαρτιάτη Πανσανία στὰ 479 π.Χ. καὶ θὰ εἶχαν προσφάτως ἀνανεωθεί ὅταν ἔγραφε ὁ Πίνδαρος²⁴.

Ὑπέθεσε ὅτι μετὰ τὴν ἀναφορὰ τῆς οἰκίας καὶ τῶν συναρτημένων μέ αὐτὴ ὁ Πανσανίας στρέφεται πρὸς τὰ πίσω καὶ ἔτσι συνήγαγε ὅτι τὸ Ἡράκλειο θὰ βρισκόταν κοντὰ ἢ ἀκριβῶς στὴ θέση τοῦ Ἀγίου Νικολάου (εἰκ. 2. 9), ἔτσι ὥστε τὸ κύριο ἐπίπεδο μέρος τῆς κοιλάδας πού ἀρχίζει ἀπὸ ἐδῶ καὶ ἀπλώνεται πρὸς τὰ βόρεια νὰ μένει ἀνοιχτὸ γιὰ τὸ γυμνάσιο καὶ τὸ στάδιο, ὡς «θέατρο» τοῦ ὁποίου θὰ χρησίμευαν οἱ γύρω πλαγιές τῶν λόφων (Κερ. 329 κπ.). Θεώρησε ἀκόμη ὅτι ὁ σωφρονιστήρας πιθανῶς δὲν ἦταν ἀπλὴ πέτρα, ἀλλὰ βράχος, εἴτε δίπλα στὸν ἀμαξιτὸ δρόμο «εἴτε κατὰ τὸν ἐπανειλημμένως ἰσοπεδωθέντα χῶρον τοῦ γυμναστηρίου καὶ πέριξ», ἀπέρριψε ὁμως τὴν πιθανότητα νὰ ἦταν τὸ Κολονάκι, ἀφοῦ ἐκεῖνο εἶναι ὁ ψηλότερος λόφος τῆς περιοχῆς καὶ δὲν θὰ μπορούσε νὰ βρισκόταν ὑπὲρ αὐτὸν ὁ Σπόδιος βωμός (Κερ. 331). Ἀντίθετα θεώρησε ὅτι στὸ Κολονάκι ἢ στοὺς γύρω λόφους πρὸς τὰ βόρεια ἢ τὰ δυτικά θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ ἡ θέση τοῦ Σποδίου, σχετικὰ μέ τὸν ὁποῖο ἀπέρριψε τὴν παλαιότερη ἄποψη τοῦ Holleaux ὅτι ταυτίζεται μέ τὸν βωμὸ τοῦ Ἰσμηνίου καὶ ὁ Πανσανίας εἶχε συγχύσει τὰ πράγματα²⁵. Θεώρησε μάλιστα ὁ Κεραμόπουλλος ὅτι ὁ συσχετισμὸς τοῦ ἐκ μέρους τοῦ Περιγηγιτῆ μέ τὸ ἱερὸ τῶν Κληδόνων στὴ Σμύρνη εἶναι πετυχημένος καὶ τοπογραφικά.

24. Διατύπωσε ἐπίσης τὴν ὑπόθεση ὅτι ἴσως στὸν ἴδιο «οἶκο» λατρευόταν καὶ ἡ Ἡσιόνη, ἡ λατρεία τῆς ὁποίας στὴ Θήβα μαρτυρεῖται ἐπιγραφικά, ἐπειδὴ θὰ πρέπει πάντως νὰ συσχετιστεῖ μέ τὶς Ἡλέκτρες, ἀφοῦ κατὰ τὸν σχολιαστὴ οἱ πύλες πῆραν τὸ ὄνομά τους ἀπὸ Ἡλέκτρας τῆς Ἀτλαντος καὶ Ἡσιόνης (Κερ. 325).

25. Κερ. 330 κπ. Ὁ Holleaux (*Mél. Weil* 193 κπ.) παρατήρησε ὅτι ὁ Πανσανίας δὲν ἀναφέρει μαζί μέ τὸν ναὸ τοῦ Ἰσμηνίου καὶ τὸν βωμὸ του, ὅτι ὁ Σπόδιος ἦταν ἀπὸ τέφρα καὶ ἰδρυτῆς τῶν σποδίων βωμῶν ἐθεωρεῖτο ὁ Ἡρακλῆς (Δίδυμα, Ὀλυμπία) καὶ ἀκόμα ὅτι βόδια τῆς δουλειᾶς θυσιάζονταν σ' αὐτόν (Ἀπολλοδ. 2 5.10), ὁ ὁποῖος ἄλλωστε ὑπῆρξε καὶ δαφνοφόρος τοῦ Ἰσμηνίου. Ἐπειδὴ ὁ Σοφοκλῆς

(*Οἰδ. Τύρ.* 19 π.) ἀναφέρει τὴ μαντεία σποδὸ τοῦ Ἰσμηνίου, ταύτισε τέλος τὸν βωμὸ τοῦ Ἰσμηνίου μέ τὸν Σπόδιο παρατηρώντας ὅτι κατὰ τὸν Ἡρόδοτο (8 134) τῷ Ἰσμηνίῳ Ἀπόλλωνί ἐστὶ κατάπερ ἐν Ὀλυμπίῃ ἱεροῖσι χρηστηριάζεσθαι, δηλαδὴ ἀπὸ ἐμπύρων (Πλούτ. *Λύσαν.* 29. 10). Ὑπέθεσε ὅτι ἡ χρησμολογία εἰσῆχθη ἀργότερα κατὰ τὸ παράδειγμα τῶν Δελφῶν (Σχολ. Σοφ. *Οἰδ. Τύρ.* 19 π.· Σχολ. Εὐριπ. *Φοῖν.* 1225-6). Τέλος δέ, ἀφοῦ ὁ Πανσανίας πληροφοροῦνται ὅτι ὁ μαντικὸς τρόπος τοῦ Σποδίου ἦταν ἀπὸ κληδόνων, ἐνῶ ὁ σύγχρονός του Μάξιμος ὁ Τύριος (14.1, 41.1) ἀποδίδει ὁμοῖο τρόπο στὸν Ἰσμήνιο, κατέληξε ὅτι ὁ βωμὸς τοῦ Ἰσμηνίου καὶ ὁ Σπόδιος συμπίπτουν σὲ μορφή καὶ μαντικὸν τρόπο. Ὁ Πανσανίας γνωρίζει ὡς χρηστήριο μόνον τὸν Σπόδιο, οἱ ἄλλοι συγγραφεῖς

Με τέτοιο έντοπισμό θεώρησε ότι ταιριάζει και η αιτιολογική αφήγηση για τη βοϊδάμαξα, αφού βρισκόμαστε κοντά σε άμαξιτή οδό (Κερ. 331 κπ.).

Τη θέση όπου θάλασε ή σημαδιακή ἀγγελάδα πού ὁδήγησε τὸν Κάδμο καὶ ὅπου ἰδρύθηκε τὸ ἱερὸ τῆς Ὀγκας ὁ Κεραμόπουλλος τὴν ἀναζήτησε πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς κοιλάδας «τοῦ Ἡρακλείου» ἔτσι ὥστε νὰ ἐξηγεῖται πῶς ὁ Κάδμος πῆγε στὴν ἀπέναντι πηγὴ γιὰ νὰ πάρει νερὸ γιὰ τὴ θυσία (Κερ. 324). Αὐτὸ ἐπειδὴ βέβαια πίστευε ὅτι καμιά παράδοση δὲν ὑπῆρχε πού νὰ τοποθετοῦσε τὴν κρήνη τοῦ Ἄρεως στὸ Παραπόρτι. Διαπιστώνοντας ὅμως τὴν ἀντίφαση πού ἐγκτεῖται στὸ νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἡ θέση ὅπου θάλασε ἡ ἀγγελάδα βρισκόταν μακριὰ ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ πόλη, τὴν ἀκρόπολη, ἐνῶ ὁ χρησμός ὁρίζε νὰ χτιστεῖ στὴν ἴδια αὐτὴ θέση, σημειῶσε: «ἡ βοῦς θάλασε βεβαίως οὐχὶ μακρὰν τῶν θεμελίων τῆς ἰδρυθείσης πόλεως ἐπὶ τῆς Καδμείας *ὄχθῳ ἐπ' ἀκροτάτῳ*» (Κερ. 336) καὶ ὅτι ἐδῶ εἶναι τὸ πιὸ ψηλὸ σημεῖο τῆς Καδμείας. Πατὶ ἀκολουθώντας ἐκφραση τοῦ Αἰσχύλου θεωρεῖ ὅτι τὸ ἱερὸ τῆς Ὀγκας θὰ ἦταν μὲν κοντά, ἀλλὰ ἔξω ἀπὸ τὴν Καδμεία, κοντὰ σὲ πύλη. Ἔχουμε δεῖ ἄλλοις ὅτι τοποθετοῦσε αὐτὴ τὴν πύλη, τὶς Ὀγκαῖες, στὸ νότιο ἄκρο τῆς ὁδοῦ Ἐπαμεινώνδα ἢ τῆς ὁδοῦ Πινδάρου, σὲ θέση ὅμως στὴν πραγματικότητα ἀκατάλληλη γιὰ πύλη. Μάλιστα τὴν ἴδια τὴν ταύτιζε μὲ τὶς Ὑψιστες (Κερ. 336· Φαρ. 221 π.).

Ἐξέτασε ἐπίσης ὁ Κεραμόπουλλος καὶ τὸ πρόβλημα ἂν τὸ ἱερὸ τῆς Ὀγκας διέθετε ἢ ὄχι ναό (Κερ. 334 π.). Ὁ Πανσανίας βέβαια εἶναι σαφὴς καὶ γράφει γιὰ βωμὸ καὶ ἄγαλμα στὸ ὕπαιθρο. Ἐπισήμανε ὅμως ὅτι ὑπάρχει ἓνα ἐπίγραμμα, πού ἂν καὶ εἶναι πεπλασμένο, δείχνει ὅμως ὅτι κάποτε θὰ πρέπει νὰ ὑπῆρχε καὶ ναός. Τὸ ἐπίγραμμα εἶναι *Ὀγκας νηὸς ὅδ' ἐστὶν Ἀθήνης, ὃν ποτε Κάδμος εἶσατο, βοῦν δ' ἱέρευσεν, ὅτ' ἔκτισεν ἄστυ τὸ Θήβης* (Σχολ. Εὐριπ. *Φοίν.* 1062). Πρόσθεσε ὅτι ὁ Εὐριπίδης (*Φοίν.* 1372) μᾶλλον αὐτὸ τὸ ἱερὸ ἐννοεῖ ὅταν λέει *Παλλάδος χρυσάσπιδος βλέψας πρὸς οἶκον*, ὅτι ὁ Σοφοκλῆς (*Οἰδ. Τύρ.*

μόνο τὸν Ἰσμήνιο, ἄρα τὸ Σπώδιος εἶναι νεότερη ἐπὶ κληση τοῦ Ἰσμηνίου πού ὀφείλεται στὴ φύση τοῦ βωμοῦ του. Ὁ Κεραμόπουλλος ἀντιπαρῆλθε ὅτι ὑπάρχουν καὶ βωμοὶ σπώδιοι πού δὲν θεωροῦνται ἰδρύματα τοῦ Ἡρακλέους (π.χ. Πανσ. 5 14.8), ἀλλὰ καὶ ὁ Σοφοκλῆς μπορεῖ νὰ ἐκφράζεται ποιητικά, ἀφοῦ ἔτσι κι ἄλλιως οἱ βωμοὶ ἐμπύρων ἦταν γεμάτοι τέφρα, δὲν εἶναι ἐκπληκτικὴ ἡ ὑπαρξὴ δύο μαντείων σὲ σχετικὰ μικρὴ ἀπόσταση, οὔτε καὶ ἡ παρουσία δύο βωμῶν γιὰ τὸν ἴδιο θεὸ στὸν ἴδιο τόπο μὲ τὴν εὐρύτερη ἔννοια (Κερ. 331 π.). Νομίζω ὅτι πολὺ περιέπλεξε τὰ πράγματα ἡ πιὸ πάνω συζήτηση. Ὅλες οἱ μαρτυρίες, ἐξαίρουμένης ἐκείνης τοῦ Μαξίμου πού ἀποδίδει τὸν Ἰσμήνιο μαντικὴ ἀπὸ κληδόνων ἴσως ἀπὸ σύγχυση μὲ τὸν Σπώδιο, ἀναφέρουν ὡς μαντικὸ τρόπο τοῦ Ἰσμηνίου τὸν ἀπὸ ἐμπύρων ἢ πάντως δὲν τὸν ἀμφισβητοῦν ἀναφερόμενες στὴ σποδὸ, ἀφοῦ ἡ μαντεία γινόταν μὲ ἐρμηνεῖα τοῦ τρώ-

που μὲ τὸν ὁποῖο καίγονταν στὸν βωμὸ οἱ προσφορές. Ἄν μάλιστα τὰ κατάλοιπα πού θάφτηκαν στὴ διαμόρφωση τοῦ χώρου πίσω ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς προέρχονται καὶ ἀπὸ τὸν βωμὸ τοῦ Ἀπόλλωνος μᾶς πληροφοροῦν ὅτι τὰ καίόμενα δὲν ἦταν μόνο ζῶα θύματα, ἀλλὰ καὶ καρποί. Ἐπιπλέον ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἐκφράζεται ὁ Πανσανίας ἀποκλείει τὴν ταύτιση τοῦ βωμοῦ τοῦ Ἰσμηνίου μὲ τὸν Σπώδιο. Ὁ πρῶτος προφανῶς σχετιζόταν μὲ τὸν ναὸ πού ἦταν δεξιὰ τῶν Ἡλεκτρῶν καὶ μάλιστα, ὅπως γνωρίζουμε, σὲ ἀρκετὴ ἀπόσταση ἀπὸ αὐτές, μεγαλύτερη καὶ ἀπὸ αὐτὴ πού ὑπέθετε ὁ Κεραμόπουλλος. Ὁ δεύτερος ἦταν ὑπὲρ τὸν Σωφρονιστήρα πού βρισκόταν ἀριστερὰ τῶν πυλῶν (βλ. Ziehen 1499 π.). Ἄν τὸ ὑπὲρ αὐτὸ σημαίνει ἀπέναντι καὶ ἐπομένως ὁ βωμὸς ἦταν δεξιὰ, γιὰ ποιὸ λόγο ἄραγε ὁ Περιγητής θὰ τὸν συνέδεε μὲ τὸν Σωφρονιστήρα καὶ ὄχι μὲ τὰ λοιπὰ μνημεῖα δεξιὰ;

20) ἀναφέρει διπλούς ναούς τῆς Ἀθηνᾶς καὶ ὁ σχολιαστής του διευκρινίζει ὅτι πρόκειται γιὰ τὰ ἱερὰ τῆς Ὑγκας καὶ τῆς Ἰσμηνίας, καὶ ὑποστήριξε ὅτι σ' αὐτὸ τὸ ἱερὸ ἀναφέρεται ὁ Πολύαινος (2 3.12) ποὺ λέει ὅτι ὑπῆρχε στὴ Θήβα ἄγαλμα τῆς Ἀθηνᾶς ποὺ κρατοῦσε δόρυ καὶ εἶχε τὴν ἀσπίδα ἀκουμπισμένη ἐμπρὸς στὰ γόνατα καὶ ὁ Ἐπαμεινώνδας, ὅταν ἦταν νὰ κινηθεῖ πρὸς τὰ Λεῦκτρα, ἔβαλε τὴ νύχτα τεχνίτη νὰ τὸ μετασχηματίσει καὶ νὰ βάλει τὴ θεὰ νὰ κρατᾷ τὴν ἀσπίδα. Μετὰ ἄνοιξε ὅλους τοὺς ναοὺς γιὰ νὰ θυσιάσει καὶ οἱ στρατιῶτες ὅταν εἶδαν τὸ ἄγαλμα *κατεπλάγησαν, ὡς τῆς Ἀθηνᾶς αὐτῆς ὀπλιζομένης κατὰ τῶν πολέμων*. Ἐπειδὴ ὁ Ἐπαμεινώνδας ἦταν νὰ κινηθεῖ πρὸς τὰ Λεῦκτρα συμπέρανε ὁ Κεραμόπουλλος ὅτι «ἡ Ἀθηνᾶ αὕτη... ἦτο πρὸς νότον τῆς πόλεως ἐπὶ τῇ εἰς Λεῦκτρα ὁδῷ, ἄρα ἡ Ὑγκα». Κατέληξε ὅτι θὰ ὑπῆρχε κάποτε ἀρχαῖος ναός, ἴσως ξυλοπλίνθινος, ποὺ θὰ εἶχε διαλυθεῖ στὰ χρόνια τοῦ Πausanias.

β. Διαφοροποιήσεις Schober

Ὁ Schober (1448 π.) στὴ συνέχεια ἐτόνισε ὅτι καὶ κατὰ τὸν Πίνδαρο, *Ἰσθμ.* 3.79, τὸ Ἡράκλειο θὰ βρισκόταν στὰ νότια καὶ θεωρώντας ὅτι ἡ φράση του *Ἀλεκτρᾶν ὕπερθεν* καὶ τὸ σχόλιο ποὺ τὴ συνοδεύει *ὑπεράνω τῶν Ἡλεκτρίδων πυλῶν* ἀναφέρονται στὸ συνολικὸ ἱερὸ, συνήγαγε ὅτι αὐτὸ θὰ βρισκόταν σὲ σημεῖο ψηλότερο ἀπὸ τὴν πύλη. Σημείωσε ἐπίσης πὺς ἀπὸ τὸν Ἀρριανὸ (Ἀνάβ. 1 8.3) προκύπτει ὅτι θὰ βρισκόταν πάνω ἀπὸ τὴν κοίτη τῆς Κοίλης ὁδοῦ, ὄνομα ποὺ ἐπισημαίνει ὅτι ἀποδιδόταν μὲ βεβαιότητα μόνον σὲ ἓνα τμῆμα τῆς ρεματιάς τοῦ Χρυσορροά. Φαίνεται ὅτι αὐτὸ τὸ τμῆμα τὸ ἀναγνωρίζει νοτιότερα ἀπὸ τὸν Ἅγιο Νικόλαο, ἀφοῦ καταλήγει ὅτι τὸ ἱερὸ θὰ βρισκόταν περίπου στὴ θέση τῆς ἐκκλησίας. Τὸ στάδιο καὶ τὸ γυμνάσιο σημειώνει πὺς θὰ βρίσκονταν πολὺ κοντὰ του. Πὰ τὴ θέση ὅμως τοῦ Σποδίου ἐπιφυλάχθηκε θεωρώντας μερικὰ ἀπὸ τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Holleaux ἰσχυρά (1450), ἐνῶ γιὰ τὸ ἱερὸ τῆς Ὑγκας φαίνεται νὰ κλίνει μᾶλλον πρὸς τὶς ἀπόψεις τῶν παλαιότερων ἐρευνητῶν ποὺ τὸ τοποθετοῦσαν πέρα ἀπὸ τὴ Δίρκη, στὴν Ἀγία Τριάδα, ὅπου κάποια ἐρείπια πιστεύεται ὅτι ἀνήκουν σὲ ἀρχαῖο ναό (1451)²⁶.

γ. Οἱ ἀπόψεις Συμεώνογλου

Τολμηρὰ ἀμφισβήτησε πρόσφατα τὶς ἀπόψεις τῶν προηγούμενων ὁ Συμεώνογλου. Ὑποστήριξε (Sym. 183 π.) ὅτι τὸ «δεξιὰ» τοῦ Πausanias πρέπει νὰ σημαίνει ἀνατολικά ἢ

26. Ἡ γενικὴ τάση νὰ τοποθετοῦνται ὅλα τὰ μνημεῖα ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τὸν Ἡρακλῆ ἐκτὸς Καδμείας καὶ μάλιστα σαφῶς, ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ Wilamowitz ὅτι ὁ Ἡρακλῆς ἦταν νήλυς στὴ Θήβα, ἐπομένως ἡ λατρεία του δὲν θὰ ὑπῆρχε ἀπὸ τὰ πολὺ παλαιὰ χρόνια καὶ ὅταν εἰσῆχθη θὰ ἐγκαταστήθηκε ἔξω ἀπὸ τὴν Καδμεία. Τὸ πιθανό-

τερο ὅμως εἶναι ὅτι στὸ πρόσωπο τοῦ Θηβαίου Ἡρακλέους συμφύρονται παραδόσεις καὶ πίστεις ἡδὴ μυκηναϊκές – αὐτὲς ποὺ τὸν συνέδεαν μὲ τὸ Ἄργος – μὲ ἄλλες ποὺ ἔφεραν οἱ Βοιωτοὶ καὶ ἀναφέρονταν στὸν Ἡρακλῆ τὸν λατρεύμενο στὴν Οἶτη (Bequignon, *VS* 205 κπ.· πρβ. Cloché, *ThB* 29· *OCID* λ. *Heracles*· Demand 49 κπ.).

ἔξω καὶ τὸ «ἀριστερὰ» δυτικὰ ἢ μέσα ἀπὸ τὶς Ἡλέκτρες. Αὐτὸ ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχει κανένα ἴχνος μεγάλου μνημείου πέρα ἀπὸ τὰ τείχη τῆς Καδμείας στὰ νότια, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν χῶρο μέσα ἀπὸ τὰ τείχη. Τὰ εὐρήματα δείχνουν ὅτι ἡ ἀρχικὴ πρωτοελλαδικὴ ἐγκατάσταση βρισκόταν στὴ νότια πλευρὰ τῆς Καδμείας, πράγμα πού καὶ ὁ Wilamowitz (*Hermes* 26, 1891, 238 π.) μπόρεσε νὰ διαπιστώσει καὶ μόνο μὲ τὴ μελέτῃ τῶν φιλολογικῶν πηγῶν. Ἐπιπλέον ὑποστήριξε ὅτι ἂν ὁ Πausanias περιέγραφε μνημεῖα ἐκτὸς πυλῶν δὲν θὰ παρέλειπε νὰ μνημονεύσει τοὺς τάφους τοῦ Ἀμφιτρύωνος καὶ τοῦ Ἰολάου, οἱ ὁποῖοι πολὺ πιθανῶς σχετίζονται μὲ τὸ μεγάλο μυκηναϊκὸ νεκροταφεῖο τοῦ Κολωνακίου. Σημείωσε ὅτι ὁ Πausanias ἀρχίζει νὰ μιλάει γιὰ μιὰ μεγάλη ὁμάδα μνημείων πού ἔχουν σχέση μὲ τὸν Ἡρακλῆ μὲ πρῶτο τὸ σπῖτι ὅπου γεννήθηκε καὶ θεώρησε δεδομένο ὅτι πιθανότατα θὰ τοῦ ἔδειξαν τὰ ἐρείπια κάποιου μυκηναϊκοῦ σπιτιοῦ, ἀλλὰ ἐκτεταμένα ἴχνη κατοίκησης ὑστεροελλαδικῶν χρόνων ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη τῆς Καδμείας θεωρεῖ βέβαιο ὅτι δὲν ὑπάρχουν. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως σημείωσε ὅτι εἶναι ἀπίθανο ὁ τάφος τῶν παιδιῶν τοῦ Ἡρακλέους νὰ ἦταν μέσα ἀπὸ τὰ τείχη, ἐπειδὴ «ὁ Ἡρακλῆς ἦταν Μυκηναῖος ἥρωας» καὶ «δὲν ὑπάρχουν μυκηναϊκοὶ τάφοι μέσα στὴν Καδμεία». Τὸν περίεργο αὐτὸ συλλογισμό συνέχισε μὲ τὰ λόγια: «βέβαια στὸν Πausanias μπορεῖ νὰ ἔδειξαν μεσοελλαδικές ταφές ἐντὸς τῶν τειχῶν πού λανθασμένα ταυτίζονταν μὲ αὐτὲς τῶν παιδιῶν τοῦ Ἡρακλέους, ἀλλὰ εἶναι πολὺ πιθανότερο ὅτι ὁ ἴδιος ὁ τάφος θὰ ἦταν ἄλλου (στὸ μυκηναϊκὸ νεκροταφεῖο τοῦ Κολωνακίου ἢ τοῦ Ἰσμηνίου) καὶ μέσα στὴν πόλιν θὰ βρισκόταν ἓνα μνημεῖο».

Διατύπωσε ἀκόμα τὴν ἄποψη (Sym. 128 π., 183 π.) ὅτι κατὰ τὰ φαινόμενα ἡ οἰκία τοῦ Ἀμφιτρύωνος, ὁ σωφρονιστῆρας καὶ τὸ ἀνάγλυφο τῶν Φαρμακίδων θὰ συνδέονταν μὲ μία καὶ τὴν αὐτὴ θέσιν πού μπορεῖ νὰ ἦταν τόπος λατρείας, ἴσως ὑπαίθριο ἱερὸ ὅπου λατρευόταν ὁ Ἡρακλῆς, ὅτι ἡ γέννηση, ἡ νεότης καὶ ἡ τρέλα του μπορεῖ νὰ ἀντιστοιχοῦν σὲ τρεῖς ὅψεις τῆς λατρείας πού σχετίζονται μὲ τὰ μνημεῖα αὐτὰ καὶ τὸ συνολικὸ ἱερὸ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα θὰ βρισκόταν μέσα ἀπὸ τὶς Ἡλέκτρες. Τὸν ἴδιο ὅμως τὸν ναὸ τοῦ Ἡρακλέους, πού γιὰ κάποιο λόγο πού δὲν ἀντιλαμβάνομαι θεωρεῖ ὅτι χτίστηκε στὸ τέλος τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνα (Sym. 133 π.), τὸν τοποθέτησε ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη καὶ πιθανότατα ἐκεῖ πού πρότεινε ὁ Κεραμόπουλλος (Sym. 184), ξεχνώντας ἴσως ὅτι λίγο πρὶν στὴ θέσιν αὐτὴ εἶχε ἀναζητήσει τὸ χάσμα τοῦ Ἀμφιαράου (Sym. 108, 136).

Ἀφοῦ τοποθέτησε τὰ συναρτημένα μὲ τὴν οἰκία τοῦ Ἀμφιτρύωνος μνημεῖα μέσα ἀπὸ τὰ τείχη, φυσικὰ μέσα ἐπίσης ἀναζήτησε καὶ τὴ θέσιν τοῦ Σποδίου βωμοῦ (Sym. 129 π., 184). Στὰ πλαίσια τῆς γενικότερης θεωρίας του ὅτι οἱ παλαιές λατρεῖες διέθεταν ὑπαίθρια ἱερὰ μέσα στὴν Καδμεία καὶ ὅτι γιὰ τὸν κάθε λατρευόμενο θεὸ δημιουργεῖται ὑστερότερα ἱερὰ μὲ ναὸ ἔξω ἀπὸ αὐτήν (Sym. 129 π., 183· πρβ. 123 π.), ἐπισήμανε ὅτι ὁ Ἀπόλλων εἶναι ὁ πρῶτος θεὸς πού τοῦ ἀνατέθηκε ναὸς στὰ γεωμετρικὰ χρόνια (τὸ Ἰσμήνιο, Sym. 184), ὅτι αὐτὸ δείχνει τὴ σημασία πού εἶχε ἡ λατρεία του γιὰ τοὺς Θηβαίους καὶ ὅτι ἡ μαρτυρία τοῦ Πausanias πὼς στὰ χρόνια του λειτουργοῦσε ἀκόμα ὁ ἐπὶ τῆς Καδμείας βωμὸς του δείχνει ὅτι οἱ Θηβαῖοι συνέχιζαν νὰ ἔχουν δύο λατρευτικὲς θέσεις πρὸς τιμὴν του. Παρατήρησε ἀκόμη ὅτι ὁ Πausanias δὲν μπορεῖ νὰ ἔκανε σύγχυση δύο ἱερῶν σὲ διαφορετικὲς θέσεις καὶ διέβλεψε στὴν ἀφήγηση γιὰ τὴν ἀντικατάσταση τῶν

ταύρων μὲ ἐργάτες βοῦς, ἢ μᾶλλον στή φράση ὅτι θυσίαζαν καὶ στὸν Σπόδιο «τὸ ἀρχαῖον» ταύρους, πρόθεση τοῦ Πανσανία νὰ διακρίνει τὸν Ἰσμήνιο ἀπὸ τὸν Σπόδιο ὑποδηλώνοντας ὅτι ὁ δεύτερος εἶχε παλαιότερη λατρεία. Συμπέρανε ὅτι τὸ μαντεῖο τοῦ Σποδίου θὰ ἦταν τὸ ἀρχικὸ καὶ παλαιότερο ἀπὸ τὴν οἰκοδόμησι τοῦ ναοῦ τοῦ Ἰσμηνίου. Ἀναζήτησε τὴ θέση τοῦ βωμοῦ κοντὰ στοῦ «ἱερὸ τοῦ τόπου γέννησης τοῦ Ἡρακλέους», δηλαδή κοντὰ σὲ τὴν Ἡλέκτρα καὶ κατέληξε πὼς ἂν σωστὰ τοποθετεῖ ἐκεῖνο δυτικὰ ἀπὸ τὴν πύλη, ὁ Σπόδιος θὰ βρισκόταν βόρεια ἀπὸ αὐτὴν, ἀπέναντι στοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἰσμηνίου, θεωρώντας πιθανὸ τὸν ἐντοπισμὸ του κοντὰ στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Βασιλείου (Sym. 130).

Ὡς πρὸς τὸ ἱερὸ τῆς Ὀγκας ὁ Συμεώνογλου δέχτηκε γενικὰ τοὺς συλλογισμοὺς τοῦ Κεραμόπουλλου, τὸ ἐντόπισε ὅμως μέσα ἀπὸ τὸ τεῖχος, πιθανῶς κοντὰ στὴν ἐκκλησία τῆς Ἀγίας Αἰκατερίνης (Sym. 130, 184 π.), χωρὶς ὅμως νὰ ἐξετάσει τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ θέση βρίσκεται πολὺ κοντὰ στοῦ Παραπόρτι καὶ μακριὰ ἀπὸ τὴν Πηγὴ ὅπου ὁ ἴδιος τοποθετεῖ τὴν κρήνη τοῦ Ἄρεως.

δ. Κριτική

Στὰ λεγόμενα τοῦ Κεραμόπουλλου ἀξίζει νὰ παρατηρηθοῦν τὰ πρὸς κάτω:

1. Εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἡ μᾶλλον σαφὴς διατύπωση τοῦ Πινδάρου μπορεῖ νὰ σημαίνει «σὲ μεγαλύτερο ὑψόμετρο». Εἶναι βέβαια μὲ κάποια δυσκολία δυνατό νὰ δεχτοῦμε ὅτι σημαίνει «ἀπέναντι», ἀλλὰ τὰ πρῶτα πραγματικὰ ὑψώματα ἀπέχουν ἀπὸ τὴν ἐλληνιστικὴν Ἡλέκτρα 300-350 μ. καὶ ἀπὸ τὴν προελληνιστικὴν περισσότερο, καὶ εἶναι σχεδὸν ἀδύνατο ὁ Πανσανίας νὰ τοπογραφοῦσε τὰ μνημεῖα αὐτὰ ἐν ἀριστερᾷ τῶν Ἡλεκτρῶν.
2. Ἀπὸ τὴν ἀφήγησι τοῦ Ἀρριανοῦ σχετικὰ μὲ τὴ σύγκρουσι Θεβαίων-Μακεδόνων στὰ νότια τῆς πόλης προκύπτει σαφῶς ὅτι ὁ Περδίκκας ὅταν ἐπιτέθηκε καὶ διέσπασε τὸν πρῶτο «χάρακα» τῶν Θεβαίων ἐπεδίωκε νὰ ἀποκτήσῃ ἐπαφὴ μὲ τοὺς ἄλλους Μακεδόνες ποὺ βρισκόνταν στὴν Καδμεΐα, καὶ γι' αὐτὸ κατευθυνόταν πρὸς τὸν δεύτερο «χάρακα». Σ' αὐτὴ τὴν κατεύθυνσι κινούμενος συνέκλεισε τοὺς Θεβαίους στὴν Κοίλη Ὀδοὺ ποὺ ὁδηγοῦσε στοῦ Ἡράκλειο. Ἡ Κοίλη ἐπομένως βρισκόταν νότια, ἢ τουλάχιστον καὶ νότια ἀπὸ τὸ Ἡράκλειο, καὶ πρὶν φτάσουν σ' αὐτὸ οἱ Θεβαῖοι «ὑποστρέψαντες» ἀντεπιτέθηκαν. Ἄρα τὸ Ἡράκλειο βρισκόταν βόρεια καὶ σὲ κάποια ἀπόστασι ἀπὸ τὸν πρῶτο χάρακα. Ὁ δεύτερος χάρακας κάλυπτε τὸ διάστημα στοῦ ὁποῖο τὰ τεῖχη τῆς Καδμεΐας δὲν καλύπτονταν ἀπὸ τὸ τεῖχος τῆς πόλης, καὶ ἐπομένως θὰ ἦταν ἀρκετὰ κοντὰ στὴν ἀκρόπολι, γιὰ ἄλλωστε θὰ ἔπρεπε νὰ ἐκταθεῖ ἀσύμφορα, ἐκτὸς ποὺ δὲν θὰ ὑπηρετοῦσε καλὰ τὸν σκοπὸ του, ποὺ ἦταν ἡ ἐπιτήρησι τῶν Μακεδόνων τῆς Καδμεΐας (Φαρ. 30 π., 155 π.). Ὁ Ἅγιος Νικόλαος ὅμως ἀπέχει 300 μ. σὲ εὐθεία ἀπὸ τὴν θέση τῶν προελληνιστικῶν Ἡλεκτρῶν. Ἄν κάπου κοντὰ σ' αὐτὸν βρισκόταν ὁ ἐσωτερικὸς χάρακας, ὁ ἐξωτερικὸς θὰ γινόταν πολὺ μακρύτερος καὶ

ἀπαιτοῦντο πολὺ μεγαλύτερες δυνάμεις γιὰ τὴν κάλυψή τους, ἐνῶ ἦταν δυνατό οἱ ἴδιες ἀνάγκες νὰ ἀντιμετωπιστοῦν μὲ πολὺ λιγότερους ἄντρες. Ἐκτὸς αὐτοῦ ἡ διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους ὑποδηλώνει ὡς διαδρομὴ τοῦ ἐξωτερικοῦ χάρακα ἐκείνη πού σημειώσαμε σὲ ἄλλο σημεῖο καὶ πού περνάει ἀμέσως νοτιότερα ἀπὸ τὸν Ἅγιο Νικόλαο (Φαρ. 155, εἰκ. 67 στὴ σ. 160).

3. Παράδοση πού συνέδεε τὴν κρήνη τοῦ Ἄρεως μὲ τὸ Παραπόρτι ὑπῆρχε καὶ ἴσως ἀκριβῶς δημιουργήθηκε ἐξαιτίας τῆς θέσης τοῦ ἱεροῦ τῆς Ὅγκας. Ἐξάλλου τὸ ἱερὸ δὲν μπορεῖ νὰ χωριστεῖ ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἀκρόπολη, ἀφοῦ ἐκεῖ πού ὄκλασε ἡ ἀγελάδα πρέπει νὰ πιστευόταν ὅτι θυσιάστηκε καὶ ἐπομένως ἐκεῖ βρισκόταν ὁ βωμὸς καὶ στὸ ἴδιο σημεῖο ἰδρύθηκε ἡ πόλη. Οἱ Ὅγκαῖες πύλες, ὅπως ἔχουμε πεῖ ἄλλου, δὲν ταυτίζονται μὲ τὶς Ὑψιστες, ἀλλὰ μὲ τὶς Κρηναῖες καὶ ὁ «ἀκρότατος ὄχθος» στὸν ὁποῖο ὄκλασε ἡ ἀγελάδα πρέπει καθ' ὅλες τὶς ἐνδείξεις νὰ εἶναι τὰ *culmina dircaea* τοῦ Στατίου (Φαρ. 216 κπ., 221 κπ.).
4. Τὸ ἐπίγραμμα γιὰ τὸν ναὸ τῆς Ὅγκας ὡς πεπλασμένο δὲν εἶναι ἰσχυρὸ τεκμήριο γιὰ τὴν πραγματικὴ ὑπαρξὴ ναοῦ. Ὁ οἶκος τῆς Παλλάδος τοῦ Εὐριπίδη θὰ μπορούσε νὰ ἀναφέρεται στὸ ἱερὸ καὶ ὄχι εἰδικὰ σὲ ναὸ καὶ ὁ Σοφοκλῆς νὰ μιλάει γιὰ δύο ναοὺς, ἐπειδὴ τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ ἱερὰ εἶχε ναὸ, ἂν δεχτοῦμε ὅτι πράγματι ὑπῆρχε προκάτοχος τοῦ ἀνεσκαμμένου ναοῦ τῆς Προναίας / Ἰσμηνίας. Ὡς πρὸς τὰ λεγόμενα τοῦ Πολύαινου, ἂν δὲν εἶναι ὅλως φανταστικά θὰ πρέπει νὰ ἀναφέρονται σὲ ἄλλο ναό, ἀφοῦ ἀρχαῖκὸ ἄγαλμα καὶ μάλιστα πρῶμο – καὶ τέτοιο πρέπει νὰ ἦταν τῆς Ὅγκας ἀφοῦ πιστευόταν ὅτι τὸ ἱδρυσεν ὁ Κάδμος – μὲ τὴν ἀσπίδα ἀκουμπισμένη ἐμπρὸς στὰ γόνατα δὲν εἶναι καθόλου πιθανὸ νὰ ὑπῆρχε, καὶ κατὰ τὴν ἴδια τὴν ἀφήγηση ἀνοίχτηκαν ὅλοι οἱ ναοὶ καὶ ὄχι μόνο κάποιος πού θὰ βρισκόταν πρὸς Νότον ἐπειδὴ ὁ Ἑπαμεινώνδας θὰ ἐκινεῖτο πρὸς τὰ Λεῦκτρα. Ἐκτὸς αὐτοῦ στὰ κλασικὰ χρόνια προφανῶς ὁ δρόμος γιὰ τὰ Λεῦκτρα δὲν κινουσε ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν πόλη²⁷.

Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς ἰσχύουν καὶ γιὰ τὶς πιὸ πολλὲς ἀπὸ τὶς παραδοχὲς τοῦ Schöber, ὅσο δὲ ἀφορᾷ τὴν τοποθέτηση τοῦ ἱεροῦ τῆς Ὅγκας στὴν Ἁγία Τριάδα οἱ πιὸ πάνω παρατηρήσεις ἰσχύουν κατὰ μείζονα λόγο. Ἐδῶ μάλιστα ἡ τοποθέτηση γίνεται ἐπειδὴ ὑπῆρχαν ὁρατὰ ἐρείπια πού ἀναγνωρίζονταν ὡς ἀνήκοντα σὲ ναό. Εἶναι ὅμως δυνατό νὰ εἶχε χτιστεῖ ἓνας ναὸς μετὰ ἀπὸ τὸν χρόνον ἐπίσκεψης τοῦ Πausanias, καὶ μάλιστα ἐκτὸς ἀκροπόλεως στὴν ὁποία ἤδη εἶχε περιοριστεῖ ἡ πόλη; Πιὰ ἐπὶ Πausanias ἀσφαλῶς ναὸς δὲν ὑπῆρχε. Ἄν τὰ ἐρείπια προέρχονται πράγματι ἀπὸ ναό, θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ ἄλλος ἰδιοκτήτης του.

Σχετικὰ μὲ τὶς προτάσεις τοῦ Συμεώνογλου πρέπει νὰ παρατηρήσουμε:

1. Ἀφοῦ ὁ Πausanias ἀναφέρεται σὲ διαδρομὴ πού περνάει διὰ τῶν Ἡλεκτρῶν, δὲν εἶναι

27. Νομίζω ὅμως ὅτι ὅλη ἡ ἀφήγηση εἶναι πραγματικὰ πεπλασμένη καὶ ἀνεκδοτολογικὴ καὶ ὅτι ἀφορμὴ γιὰ τὴ δημιουργία τῆς ὑπῆρξε τὸ ἐπίθετο τῆς Ἀθηναῖς πού ἐτιμᾶτο μὲ δύο ἀρχαιότατα ἀγάλματα

στὴν ἀγορά. Τὸ ἐπίθετο εἶναι ζωστηρία καὶ ὑποστηρίζεται καὶ ἀπὸ τὸν Πausanias (9 17.3) ὅτι αὐτὸ σημαίνει ὀπλιζομένη.

δυνατό όταν λέει δεξιά να έννοει έξω και αριστερά μέσα. Άλλωστε, αν συνέβαινε αυτό, πώς θα τοποθετούσε αριστερά (*ένταῦθα*, όπου και η οίκια και τὰ συναρτημένα) και τὸ Ἡράκλειο, πού ὁ ἴδιος ὅμως ὁ Συμεώνογλου δέχεται ὅτι θὰ βρισκόταν έξω;

2. Ἴχνος μεγάλου μνημείου στὰ νότια έξω ἀπὸ τὶς Ἡλέκτρες δὲν ἔχουμε, ἀλλὰ οὔτε και μέσα κανένα ἱστορικῶν χρόνων. Νὰ ἔδειχναν ἐρείπια μυκηναϊκοῦ σπιτιοῦ ὡς ἐκεῖνα τῆς οἰκίας τοῦ Ἀμφιτρύωνος εἶναι πράγματι δυνατό, ὄχι ὅμως βέβαιο. Καὶ δὲν μπορεῖ αὐτὸ νὰ ἀποτελέσει ἀποδεικτικὸ στοιχεῖο, ἐκτὸς ἂν βρίσκαμε τέτοια ἐρείπια και σαφεῖς ἐνδείξεις ὅτι εἶχαν κάποια, και μάλιστα σημαντική, χρήση στὰ ἱστορικά χρόνια. Γενικότερα ἐμφανίζεται στὸ ἔργο τοῦ Συμεώνογλου ἡ τάση νὰ ταυτίζεται αὐτὸ πού στὰ ἱστορικά χρόνια θεωροῦσαν οἰκία, ἀνάκτορο, τάφο μυθικῆς προσωπικότητας με πραγματική οἰκία, ἀνάκτορο ἢ τάφο φυσικοῦ προσώπου τῶν προϊστορικῶν χρόνων και νὰ ἐλέγχεται μιὰ πληροφορία ἢ νὰ κρίνεται τὸ κύρος μιᾶς ἐρμηνευτικῆς πρότασης ἀπὸ τὸ ἂν και κατὰ πόσο ἀντιστοιχεῖ στὰ καθέκαστα τῶν μυκηναϊκῶν ἢ τῶν παλαιότερων περιόδων. Τὸ γεγονός ὅτι μέσα ἀπὸ τὶς Ἡλέκτρες ὑπῆρχαν πράγματι σημαντικά ἐρείπια μυκηναϊκῶν χρόνων, τὰ ὁποῖα σημειωτέον δὲν γνωρίζουμε καν ἂν ἦταν ὁρατὰ στὰ ἱστορικά χρόνια και πάντως δὲν διαπιστώνεται ἀνασκαφικά χρήση τους σὲ αὐτά, κάνει ἀπλῶς δυνατό νὰ ἔδειχναν ἐκεῖ τὴν οἰκία τοῦ Ἀμφιτρύωνος και ἐπιπλέον δὲν σημαίνει καθόλου ὅτι θὰ ἦταν και στὴ μυκηναϊκὴ ἐποχὴ οἰκία σημαντικῆς προσωπικότητας, οὔτε καν οἰκία. Ἀκόμη, δὲν εἴμαστε καθόλου βέβαιοι ὅτι δὲν ὑπῆρχαν μυκηναϊκὰ οἰκοδομήματα έξω ἀπὸ τὴν Καδμεία. Τὰ παράλληλα τῶν ἄλλων μυκηναϊκῶν ἀκροπόλεων βεβαιώνουν τὸ ἀντίθετο. Ἀλλὰ και στὴν ἴδια τὴ Θήβα, ἀσφαλῶς έξω ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς ἀκρόπολης, ἔδειχναν ἐρείπια πού τὰ θεωροῦσαν οἰκίες μυθικῶν προσωπικοτήτων, ὅπως ἐκεῖνα πού τὰ συνέδεαν με τὸν Λύκο.
3. Ὁ πιὸ πάνω περιέργος τρόπος ἐπεξεργασίας τῶν στοιχείων ἐκδηλώνεται και στὰ λεγόμενα περὶ τῶν τάφων τῶν παιδιῶν τοῦ Ἡρακλέους, ὅπου ἀφοῦ ἡ παράδοση τοὺς θεωροῦσε τάφους θὰ πρέπει νὰ ἦταν πραγματικά τάφοι και μάλιστα φυσικῶν προσώπων πού ἦταν παιδιά φυσικοῦ ἐπίσης ὑπαρκτοῦ προσώπου πού θὰ λεγόταν Ἡρακλῆς και ταυτιζόταν πραγματικά με τὸν μυθικὸ ἦρωα. Ἐπειδὴ τέτοια φυσικά πρόσωπα δὲν θὰ μπορούσαν στὰ μυκηναϊκὰ χρόνια νὰ θάβονται μέσα ἀπὸ τὰ τείχη, συμπεραίνει ὅτι εἶχε γίνει λάθος και ἔδειξαν στὸν Πausanία ἄλλους τάφους, μεσοελλαδικούς, ἢ ὅτι οἱ πραγματικοὶ τάφοι θὰ ἦταν ἄλλου και ἐδῶ θὰ ὑπῆρχε μόνο ἓνα μνημεῖο! Φοβοῦμαι ὅτι βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ ἀναβίωση τῆς θεωρίας τοῦ Εὐήμερου. Τὸ μόνο πού τὰ δεδομένα μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ διατυπώσουμε εἶναι ὅτι στὰ χρόνια τοῦ Pausanία ἔδειχναν κοντὰ σὲ κάποια ἐρείπια, πού τὰ θεωροῦσαν οἰκία τοῦ Ἀμφιτρύωνος, κάτι πού τὸ πίστευαν τάφους μυθικῶν ἀδικοσκοτωμένων παιδιῶν, ἐκείνων τοῦ Ἡρακλέους. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἦταν πραγματικοὶ τάφοι στοὺς ὁποίους ἀπονεμόταν λατρεία εἴτε συνεχίζοντας παλαιότερη, ἴσως και προϊστορικὴ πρακτική, εἴτε μετὰ ἀπὸ τυχαία ἀποκάλυψή τους πού ὁδήγησε στὴν ἀπόδοση στὰ μυθικά πρόσωπα.
4. Ἄν τὰ ἐρείπια τῆς οἰκίας και τὰ συσχετιζόμενα μνημεῖα βρίσκονταν μέσα ἀπὸ τὰ τείχη τῆς Καδμείας και τὸ Ἡράκλειο στὸν Ἅγιο Νικόλαο, πὼς εἶναι δυνατό ὁ Pausanias μόλις τελειώνει τὰ σχετικά με τὰ τελευταῖα νὰ γράφει: *ένταῦθα ἡράκλειόν ἐστιν*;

5. Δέν εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ πρῶτος θεὸς στὸν ὁποῖο ἀφιερώνεται ναὸς ἔξω ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη εἶναι ὁ (Ἰσμήνιος) Ἀπόλλων, ἀφοῦ δὲν ἔχουν ἐρευνηθεῖ ἀνασκαφικὰ ἄλλα ἐκτὸς ἀκροπόλεως ἱερά. (Ἐπιπλέον, ὅπως εἶδαμε, δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι τὰ γεωμετρικὰ κατὰλοιπα ποὺ βρῆκε ὁ Κεραμόπουλλος προέρχονται ἀπὸ ναό, οὔτε καὶ ὅτι αὐτὸς ἦταν τοῦ Ἀπόλλωνος.)
6. Τὸν βωμὸ καὶ τὸ χρηστήριο τοῦ Σποδίου ἀναφέρει μόνο ὁ Πausanias, ἃρα δὲν ὑπάρχουν μαρτυρίες γιὰ ὑπαρξή του ἀπὸ πολὺ παλαιά. Ἡ ἔκφρασή του ὅτι σ' αὐτὸν θυσιάζονταν ταῦροι *τὸ ἀρχαῖον* δὲν εἶναι μὲ κανένα τρόπο ὑπαινιγμὸς γιὰ μεγάλη παλαιότητα καὶ μάλιστα μεγαλύτερη ἀπὸ ἐκείνη τοῦ Ἰσμηνίου, ἀφοῦ *τὸ ἀρχαῖον* στὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά σημαίνει «στὴν ἀρχή».
7. Μεγαλύτερη ἀκόμα ἐπιφύλαξη δημιουργεῖ ὁ ἐντοπισμὸς τοῦ Σποδίου στὴν περιοχή τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Βασιλείου, βεβαιωμένη προσπάθεια ἐφαρμογῆς ἐνὸς γενικοῦ σχήματος a priori, κατὰ τὸ ὁποῖο τὰ ἐκτὸς ἀκροπόλεως ἱερά εἶναι κατὰ κάποιον τρόπο μεταφυτεύσεις τῶν παλαιότερων ὑπαίθριων ἐντὸς αὐτῆς καὶ θὰ πρέπει νὰ βρίσκονται ἀπέναντί τους. Ἔτσι καὶ ὁ Σπόδιος θὰ πρέπει νὰ ἐντοπιστεῖ ἀπέναντι στοῦ Ἰσμηνίου, ὅπως καὶ ὁ ναὸς τοῦ Ἡρακλέους ἀπέναντι στοῦ ἱεροῦ τοῦ τόπου τῆς γέννησής του. Ὁ Ἅγιος Βασίλειος ὅμως βρίσκεται σὲ περιοχή χαμηλότερη ἀπὸ ἐκείνη στὴν ὁποία ὁ ἴδιος ὁ Συμεώνογλου ἀναζήτησε μαζί μὲ τὰ ἄλλα καὶ τὸν σωφρονιστήρα, ἐνῶ ὁ Pausanias λέει ὅτι ὁ βωμὸς βρισκόταν *ὑπὲρ τὸν σωφρονιστήρα*.

ε. Παρατηρήσεις - Πρόταση

Οἱ ἐπισημάνσεις αὐτὲς καὶ οἱ συλλογισμοὶ τῶν παλαιότερων μελετητῶν μὲ ὁδηγοῦν στὶς παρακάτω σκέψεις:

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Pausanias τὴν οἰκία τοῦ Ἀμφιτρύωνος τοποθετοῦν κοντὰ στὶς Ἡλέκτρες καὶ ὁ Ἀντωνίνος Λιβεράλις (33) καὶ ὁ Χρύσιππος (Σχολ. Πινδ. *Ἰσθμ.* 4.104). Σ' αὐτὸ τὸ σπῖτι γεννήθηκε ὁ Ἡρακλῆς (Σχολ. Ἀριστοφ. *Ἰππ.* 481) καὶ ἔγινε τὸ ἐπεισόδιο μὲ τὰ φῖδια τῆς Ἥρας (Πινδ. *Νεμ.* 1.49 π.· *Ἰσθμ.* 1.13 π.· Θεόκρ. *Εἰδ.* 19· Φιλόστρ. νεώτ. *Εἰκ.* 5· *Hygin.* 29· Λυκόφρ. 33 π. καὶ Σχολ.). Στὸ ἴδιο συνελήφθη ὁ Ἡρακλῆς μὲ τὸ γνωστὸ τέχνασμα τοῦ Διὸς. Τοῦ ἴδιου τοῦ Ἡρακλέους τὸ σπῖτι, ὅπου διαδραματίζεται ὁ *Ἡρακλῆς Μαινόμενος* δὲν τὸ ἀναφέρει ὁ Pausanias. Αὐτὸς μιλάει γιὰ τὰ μνήματα καὶ τὸν σωφρονιστήρα. Ὁ Εὐριπίδης ἀναφέρει τὸ χτύπημα ἀπὸ τὸν λίθο (*Ἡρ. Μαιν.* 1004) καὶ τοποθετεῖ τὸ ἐπεισόδιο μέσα στοῦ σπῖτι, καὶ ἀμέσως μετὰ τὸν φόνο τῆς Μεγάρας καὶ τῶν παιδιῶν. Δηλαδή ἂν δὲν ἔχουν παρέμβει λόγοι σκηνικῆς οἰκονομίας θὰ πρέπει νὰ συναχθεῖ ὅτι τὸν σωφρονιστήρα τὸν ἔδειχναν στὸν χώρο τοῦ σπιτιοῦ. Τὸ πιὸ πιθανὸ ἐπομένως εἶναι ὅτι ἡ ἴδια οἰκία ἐθεωρεῖτο καὶ τοῦ Ἀμφιτρύωνος καὶ τοῦ Ἡρακλέους. Φαίνεται ὅτι στὸν Pausanias ἔδειξαν μᾶλλον ἐκτεταμένο ἐρεῖπιο μέσα στοῦ ὁποῖο διακρινόταν ὁ θάλαμος τῆς Ἀλκμήνης καὶ βρισκόταν καὶ ὁ λίθος.

Τὸ ἐρεῖπιο αὐτὸ ἦταν ἀριστερὰ ἀπὸ τὶς Ἡλέκτρες, δηλαδή δυτικὰ ἀπὸ τὶς ἑλληνιστικὲς πύλες ποὺ γνωρίζει ὁ Pausanias. Ἐπειδὴ ἀπὸ τὸν Περιγητὴ ἡ οἰκία, τὸ ἡράκλειο, τὸ

γυμνάσιο και τὸ στάδιο σχετίζονται στενὰ τοπογραφικά, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ ὑπάρχει στενὴ λατρευτικὴ σχέση μεταξύ τους, θὰ πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὡς πιθανότερο ὅτι τουλάχιστον πρὶν ἀπὸ τὴν ἐλληνιστικὴ ἀνοικοδόμηση τὸ σύνολο αὐτῶν τῶν ἐγκαταστάσεων θὰ ἦταν ἢ ἔξω ἢ μέσα ἀπὸ τὰ τείχη τῆς Καδμείας. Τὸ γεγονός ὅτι μέσα στὴν Καδμεία θὰ ἦταν πολὺ δύσκολο λειτουργικὰ καὶ ἀδύνατο τοπογραφικὰ νὰ ὑπάρχει στάδιο εἶναι ἀρκετὰ πειστικὴ ἔνδειξη ὅτι ὅλα θὰ βρίσκονταν ἐκτὸς τείχους. Ὅμως καὶ ὁ Πίνδαρος συσχετίζει τοπογραφικὰ τοὺς τάφους τῶν παιδιῶν τοῦ Ἡρακλέους μὲ τὶς Ἡλέκτρες καὶ τοὺς τοποθετεῖ μάλιστα Ἀλεκτράν ὑπερθεν (πρβ. Εὐριπ. *Ἡρ. Μαιν.* 1360 π.: Λουκιαν. π. ὀρχ. 41). Οἱ Ἡλέκτρες τοῦ Πινδάρου δὲν εἶναι οἱ ἴδιες μὲ ἐκεῖνες τοῦ Πανσανία. Εἶναι οἱ προελληνιστικές, στὸ ἴδιο ἀκριβῶς ἢ περίπου σημεῖο μὲ τὶς προϊστορικές²⁸. Οἱ τάφοι θὰ μπορούσαν νὰ βρίσκονται καὶ ἔξω καὶ ὑπερθεν ὑπὸ τὸν ὄρο ὅτι θὰ ἦταν κοντὰ στὸ τεῖχος καὶ νοτιοδυτικὰ ἀπὸ τὴ θέση τῶν πυλῶν, δηλαδὴ στὰ ἀριστερὰ τοῦ εἰσερχόμενου, ὅπου τὸ ἔδαφος ὑψώνεται μὲ σημαντικὴ κλίση. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ἡ ὁμάδα τῶν μνημείων ποὺ συνδέονται ἄμεσα ἢ βρίσκονται στὸν ἴδιο τὸν χώρο τῶν ἐρειπίων τῆς οἰκίας, συμπεριλαμβανομένου τοῦ Ἡρακλείου, μπορεῖ νὰ ἀποκόπηκε ἀπὸ τὸ γυμνάσιο καὶ τὸ στάδιο περιβαλλόμενη ἀπὸ τὸ τεῖχος τῆς ἀκρόπολης στὴν ἀνοικοδόμηση τοῦ τέλους τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα. Κάτι τέτοιο δὲν ἀποκλείεται, ἀφοῦ στὴν ἐποχὴ αὐτὴ δὲν θεωρεῖται πλέον ἀπαραίτητο οἱ ἀθλητικὲς ἐγκαταστάσεις νὰ συμπλέκονται ἀπόλυτα μὲ τὶς σχετικὲς λατρευτικές. Στὴν περίοδο ποὺ θὰ ἴσχυε ἡ διαίρεση κάποια πυλίδα μπορούσε νὰ ἐξασφαλίζει τὴν ἐπικοινωνία μεταξύ τους. Ὁ Πανσανίας δὲν ὑπαινίσσεται τέτοια διάκριση χώρου, ἐπειδὴ, ὅπως εἶπαμε, στὰ χρόνια του τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι δὲν ὑπῆρχε τὸ τεῖχος.

Πρέπει ἀκόμα νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι οἱ τάφοι ἦταν πάνω ἀπὸ τὶς Ἡλέκτρες, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἦταν καὶ τὰ λοιπὰ σχετιζόμενα μνημεῖα, δηλαδὴ ἡ οἰκία καὶ ὁ σωφρονιστήρας ψηλότερα ἀπὸ αὐτές. Ὁ Πανσανίας ἀναφέρει τοὺς τάφους μετὰ τὸν θάλαμο καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν λίθο, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν δηλώνει καὶ ἀκριβὴ τοπογραφικὴ διαδοχή. Γίνεται γιὰ νὰ συνδεθεῖ ὁ τελευταῖος μὲ τὸν σχετικὸ μῦθο περὶ τῆς μανίας. Ἐκεῖνο ποὺ φαίνεται πολὺ πιθανὸ εἶναι ὅτι οἱ τάφοι θὰ βρίσκονται στὴν ἴδια περιοχὴ καὶ αὐτὸ ὅχι ἐπειδὴ τοὺς ἀναφέρει μαζὶ ὁ Πανσανίας, ἀλλὰ ἐπειδὴ ἐκεῖνοι μὲν συνδέονται μὲ τὶς προελληνιστικὲς Ἡλέκτρες ἀπὸ τὸν Πίνδαρο, ἡ οἰκία δὲ βρισκόταν κατὰ τὸν Πανσανία ἀριστερὰ ἀπὸ τὶς ἐλληνιστικές, ἄρα πιθανότατα κάπου κοντὰ στὶς προελληνιστικές. Οἱ ἐνδείξεις λοιπὸν ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ ἀξιοθέατα αὐτὰ θὰ πρέπει νὰ βρίσκονταν στὴν περιοχὴ τῆς Παναγίας τῆς Λότζιας (εἰκ. 2. 3), τῆς παλαιότερης μητρόπολης (Κερ. 65 σημ. 1· Φαρ. 224). Ἐχουν ἐντοπιστεῖ ἐδῶ σημαντικὰ μυκηναϊκὰ ἐρείπια (Sym. 286 π., 307· AAA 1, 1968, 11· AΔ 27, 1972, Β, 307. Ὅτι καὶ στὰ νεότερα χρόνια τὸ σημεῖο αὐτὸ τὸ θεωροῦσαν πύλη τοῦ οἰκισμοῦ φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο ἐπίθετο τῆς ἐκκλησίας, «πορταίτιστα»· Βασιλείου 61 κπ.), ἀλλὰ δὲν εἶναι ὑποχρεωτικὸ αὐτὰ ποὺ ἔδειχναν ὡς ἐρείπια τῆς οἰκίας τοῦ Ἀμφιτρύωνος νὰ ἦταν προϊστορικὰ λείψανα. Παραμένει βέβαια πιθανό.

28. Φαρ. 224 π. Ἐκεῖ εἶχα διατυπώσει τὴ σκέψη ὅτι ἴσως τὸ σύνολο τῶν μνημείων αὐτῶν θὰ βρισκόταν μέσα ἀπὸ τὶς πύλες. Προσεκτικότερη στάθμιση τῶν ἐνδείξεων μὲ πείθει ὅτι εἶχα κάνει λάθος.

Θὰ πρέπει νὰ μὴν παραβλέπουμε βέβαια ὅτι εἶναι δυνατὴ ἡ διατύπωση ἀντιρρήσεων ὡς πρὸς τὴν ταύτιση τοῦ ἑνὸς τάφου τῶν παιδιῶν τοῦ Ἡρακλέους, πὺν γνωρίζει ὁ Παυσανίας μὲ ἐκεῖνα πὺν λέει ὁ Πίνδαρος, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει (*Ἰσθμ.* 4.61 π.) *νεόδματα στεφανώματα βωμῶν καὶ προσκαλεῖ: αὖξομεν ἔμπυρα χαλκοαρᾶν ὀκτὼ θανόντων... τοῖσιν ἐν δυσμαῖσιν αὐγὰν φλόξ ἀνατελλομένα συνεχῶς παννυχίζει.* Τὰ τοποθετεῖ Ἀλεκτρᾶν ὑπερθεῖν καὶ ὀνοματίζει τοὺς τιμώμενους ἥρωες Ἀλκαῖδες. Τὴν ταύτιση αὐτῶν μὲ τὰ παιδιά τοῦ Ἡρακλέους τὴν ὑποστηρίζει ὁ Σχολιαστὴς. Συνάγεται ὁμως καὶ ἀπὸ τὸν Εὐριπίδη. Ἡ θυσία πρὸς τιμὴν τοὺς γινόταν τὴν προηγουμένη ἐκείνης γιὰ τὸν Ἡρακλῆ καὶ ἐπομένως συνέπιπτε, ὅπως θὰ δοῦμε, μὲ τὴ θυσία γιὰ τὴν Γαλινθιάδα. Ἐχει ὑποτεθεῖ ὅτι οἱ Ἀλκαῖδες, οἱ ὁποῖοι πρέπει νὰ ἔχουν σχέση μὲ τοὺς λατρευόμενους στὴ Σπάρτῃ Ἀλκίδας καὶ τοὺς Ἀλκιδίδας τῆς Κῶ (Ziehen 1495), δὲν σχετίζονταν ἀρχικὰ μὲ τὸν Ἡρακλῆ καὶ μόνο ἐκ τῶν ὑστέρων θεωρήθηκαν τὰ ἀδικοσκοτωμένα παιδιά αὐτοῦ καὶ μιᾶς γηγενοῦς, τῆς Μεγάρας, πὺν καταγόταν ἀπὸ τοὺς Σπαρτοὺς καὶ τὸ ὄνομά της μαρτυρεῖ ὅτι ἀρχικὰ ἦταν προσωπικότητα σχετιζόμενη μὲ τὴ χθόνια Δήμητρα καὶ τὴν Περσεφόνη, καὶ ἡ ὁποία, κατὰ τὸν Εὐριπίδη τουλάχιστον, σκοτώθηκε μαζί μὲ τὰ παιδιά της. Εἶναι λοιπὸν πιθανὸ ὅτι ἀρχικὰ ἐδῶ λατρεύονταν τὰ παιδιά τῆς Μεγάρας καὶ μόνο ἐκ τῶν ὑστέρων συνδέθηκε μὲ αὐτὰ ὁ Ἡρακλῆς. Μάλιστα ἔχει ὑποτεθεῖ ὅτι ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ σύνδεση ὀδήγησε νὰ δημιουργηθεῖ ἡ πίστις πὺς ἀρχικὰ ὁ Ἡρακλῆς ὀνομαζόταν Ἀλκαῖος καὶ πῆρε τὸ νέο του ὄνομα μετὰ ἀπὸ χρησμὸ τοῦ Ἀπόλλωνος τῶν Δελφῶν (Ziehen 1494 π. Βέβαια ἐμεῖς μποροῦμε νὰ ἀναρωτηθοῦμε μήπως ἡ παλαιότερη παράδοση ἔλεγε πὺς ὀνομαζόταν Ἀλκαῖος, μὲ ὄνομα δηλαδὴ συγγενὲς μὲ τῆς μητέρας του, καὶ τὸ Ἡρακλῆς εἶναι τὸ ὄνομα πὺν πῆρε μετὰ τὴ δαφνηφορία του, ὡς ἐνήλικος)²⁹.

Ἄν δεχτοῦμε τὴν ταύτιση Ἀλκαῖδων καὶ παιδιῶν τοῦ Ἡρακλέους θὰ πρέπει νὰ θεωρήσουμε ὡς πιὸ πιθανὸ ὅτι ἀρχικὰ ὑπῆρχε μιὰ λατρεία χθόνιων ἡρώων, τέκνων τῆς Μεγάρας ὡς ὑπόστασης τῆς χθόνιας Δήμητρος, συσχετιζόμενη μὲ τὴ λατρεία τῆς θεᾶς μητέρας τοῦ ἥρωος, πὺν ὅπως θὰ δοῦμε πιὸ κάτω, ὑποκρύπτεται στὰ παραδιδόμενα περὶ Γαλινθιάδος / Ἰστορίδος. Ἡ λατρεία αὐτὴ σχετίστηκε μὲ τὸν Ἡρακλῆ, ὁπότε ἡ ὁμάδα τῶν

29. Ἀξίζει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι, ὅπως θὰ δοῦμε πιὸ κάτω, ὁ Πίνδαρος δὲν συνδέει τὶς Ἑπτὰ Πυρὲς μὲ τοὺς Νιοβίδες, ἐνῶ ἄλλοῦ ἀναφέρεται στοὺς Ἀλκαῖδες πὺν εἶναι ἀρκετοί, ὀκτὼ. Ὁ Wilamowitz (*Pindar* 340) εἶχε ἐρμηνεύσει τὸ *χαλκοαρᾶν* ὡς «ὀπλισμένοι μὲ χαλκὸ» καὶ ἐπομένως ἀποκλείσει τὴν ταύτιση Ἀλκαῖδων καὶ παίδων τοῦ Ἡρακλέους στὰ χρόνια τοῦ Πινδάρου. Αὐτὸ θὰ ἦταν ὑστερότερη ἐξέλιξη. Μήπως ὑποκρύπτεται ἐδῶ ἄλλη – ἢ παλαιότερη – παραλλαγή τοῦ μύθου τῶν Νιοβιδῶν; Πὰ τὴν ἀκριβεία ἄλλος μὲν μῦθος, μὲ τὰ ἴδια ὁμως δομικὰ στοιχεῖα; Ὅπως εἴπαμε τὸ ἴδιο πιθανῶς συνέβαινε καὶ μετὰ τῶν Νιοβιδῶν καὶ Σπαρτῶν στὸν περὶ τῶν ὁποίων μῦθο ἐκ τῶν ὑστέρων προσετέθη ἡ πίστις ὅτι

μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἐπιβίωσαν, ὥστε νὰ καταστοῦν γενάρχεις τῶν Θηβαίων. Σὲ ὅλες τὶς ἄλλες παραλλαγὲς πὺν ἔχουν μετὰ τὸν τοὺς σαφέστατες δομικὲς καὶ ἄλλες ὁμοιότητες ὅλα τὰ μέλη τῆς ὁμάδας πεθαίνουν χωρὶς νὰ ἀποκτήσουν ἀπογόνους, δηλαδὴ χωρὶς νὰ πραγματοποιήσουν τὴν «ἐνήλικισή» τους. Σκέφτομαι συγκεκριμένα τρεῖς ἀκόμα παραλλαγὲς μὲ διαφορετικὴ ἐφαρμογὴ καὶ ἐξειδίκευση: τοὺς Σπαρτοὺς πὺν συνδέονται μὲ τὴν Κολχίδα καὶ τὸν Φρίξο, τοὺς ἀνθρώπους τοῦ Χαλκοῦ Γένους καὶ τοὺς Γίγαντες. Ἡ περαιτέρω διερεύνηση τοῦ θέματος ἐδῶ θὰ μᾶς πῆγαινε πολὺ μακριὰ καὶ μάλιστα χωρὶς νὰ βοηθᾷ στὸν φωτισμὸ τοπογραφικῶν προβλημάτων.

χθονίων Ἀλκαϊδῶν συνδέθηκε με αὐτὸν ὡς τὰ σκοτωμένα ἀπὸ τὸν ἴδιο παιδιὰ του, ἐνῶ ἡ Γαλινθιάς ὑποκαταστάθηκε ἀπὸ τὴ μητέρα του Ἀλκμήνη. Τὸ ζεῦγος Ἀλκμήνη - Ἀμφιτρώων διασώζει πάντα τὰ χαρακτηριστικά τοῦ πρώτου θεϊκοῦ ζεύγους, ὅπου ἡ κύρια προσωπικότητα εἶναι ἡ θηλυκή, πού δὲν πεθαίνει – καὶ ἔτσι τάφος τῆς Ἀλκμήνης δὲν ὑπάρχει (τουλάχιστον τῆς Ἀλκμήνης ὡς δαμονικῆς προσωπικότητας τῆς Θήβας) – ἐνῶ ὁ σύζυγός της πεθαίνει. Ὁ Ἀμφιτρώων εἶναι ἓνα κατόπτησμα τοῦ Διός, τοῦ πατέρα τοῦ Ἡρακλέους, πού διατηρεῖ τὴ δυνατότητα νὰ πεθαίνει, καὶ ἔτσι ἐδῶ κοντὰ ἔδειχναν τὸν τάφο του.

Μποροῦμε λοιπὸν νὰ δεχτοῦμε ὅτι οἱ τάφοι ἢ ὁ τάφος θὰ ἦταν ἀπλῶς ἡ θέση ὅπου λατρεύονταν κάποιες χθόνιες ὑποστάσεις καὶ ἐνῶ ἦταν ἓνας, μποροῦσε νὰ περιλαμβάνει περισσότερους βωμούς, οἱ ὅποιοι μάλιστα ἀνεγέρθηκαν ἢ ἀνανεώθηκαν λίγο πρὶν ἀπὸ τὴ στιγμή πού τοὺς ἀνέφερε ὁ Πίνδαρος. Δὲν ἀποκλείεται νὰ ἐπρόκειτο γιὰ πραγματικὸ τάφο στὸν ὁποῖο ἀπονεμόταν λατρεία κατὰ παράδοσιν ἢ μετὰ ἀπὸ τυχαία εὕρεσή του, ἀφοῦ θεωρήθηκε ἥρωικός. Ὡς πρὸς αὐτὴ τὴ δυνατότητα ἐνδιαφέρον παράλληλο εἶναι ἓνα εὔρημα τοῦ Συμεώνογλου σὲ ἄλλο σημεῖο τῆς πόλης, στὸ βόρειο ἄκρο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς Καδμείας. Βρέθηκε ἐκεῖ σκαλισμένος στὸν βράχο λακκοειδῆς τάφος πού περιεῖχε τοὺς σκελετοὺς πέντε παιδιῶν τοποθετημένους ἀκτινωτὰ μετὰ τὰ πόδια πρὸς τὸ κέντρο. Ἦταν σκεπασμένος μετὰ σωρὸ χώματος στὴν κορυφὴ τοῦ ὁποῖου ὑπῆρχαν στήλες καὶ πάνω τους στῶμα πηλοῦ. Ἀπὸ πάνω βρέθηκε λεπτὴ πλάκα καὶ τετράγωνος πῶρος, προφανῶς σῆμα πού στεκόταν πάνω της. Μέσα στὸν τάφο βρέθηκε ἓνα μυκηναϊκὸ ἀλάβαστρο. Ἐνα τέτοιο εὔρημα θὰ μποροῦσε νὰ ἀποτελέσει ἔναυσμα γιὰ τὴ χωροθέτηση λατρείας ὅπως ἐκείνη τῶν Ἀλκαϊδῶν (Sym. 243· *ΑΔ* 21, 1966, Β, 183 κπ.).

Ἡ ὑπόθεση γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τῆς οἰκίας καὶ τῶν συναρτημένων μετὰ αὐτὴ στὴν περιοχὴ τῆς Λότζιας γίνεται ἀκόμα πιὸ πιθανὴ ἐξαιτίας τοῦ θαλάμου τῆς Ἀλκμήνης. Ἦταν ἐπίσης ἐρείπιο περιλαμβανόμενο στὰ εὐρύτερα ἐρείπια τῆς οἰκίας, συγχρόνως ὅμως ἦταν διακριτό, προφανῶς λόγω τῆς κατασκευῆς του, ἀφοῦ εἰδικὰ αὐτὸς ἦταν, κατὰ τὴν παράδοση πού μεταφέρει ὁ Πausanias, ἔργο τῶν θεϊκῶν τεχνιτῶν Τροφώνιου καὶ Ἀγαμήδους. Σκέφτεται κανεὶς μήπως ὡς ἐρείπια τοῦ θαλάμου ἔδειχναν τὰ ἐρείπια τῆς ἴδιας τῆς μυκηναϊκῆς πύλης ἢ ἐνὸς μέρους της. Ἴσως ὅμως τὸ ἐρείπιο ἦταν παλαιὸς σηκὸς γιὰ τὴ λατρεία τῆς Ἀλκμήνης³⁰. Σὲ πρώτη ματιὰ ἡ ὑπόθεση δὲν μοιάζει πολὺ πιθανή, ἐπεὶδὴ ἡ ἥρωικὴ λατρεία συνδέεται συνήθως μετὰ τὸν «τάφο», καὶ στὴ Θήβα δὲν ὑπῆρχε μὲν τάφος, ὑπῆρχε ὅμως κενοτάφιο, «ἡρώον» τῆς Ἀλκμήνης, ἔξω ἀπὸ τὶς Προϊτίδες (Πaus. 9 16.7). Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὅμως φαίνεται ὅτι στὴ Θήβα καὶ ἄλλες ἥρωικὲς προσωπικότητες λατρεύονταν σὲ δύο διακριτὰ σημεῖα, καὶ στὸν θεωρούμενο ὡς τάφος καὶ σὲ κάποιο «οἶκο» (ἢ Σεμέλη καὶ ἡ Ἰνώ· βλ. πιὸ κάτω). Ἄν ἡ Ἀλκμήνη λατρευόταν καὶ ἐδῶ, θὰ μποροῦσε ἡ λατρεία αὐτὴ νὰ συσχετίζεται μετὰ τὸν χαρακτήρα της ὡς μητέρας τοῦ Ἡρα-

30. Καὶ οἱ δύο πιθανότητες θὰ μποροῦσαν νὰ συνδυαστοῦν. Ἡ Ἀλκμήνη νὰ λατρευόταν σὲ χωρὸ πού ἀνῆκε προηγουμένως στὴ μυκηναϊκὴ πύλη ἢ στὴ

θέση τῆς πύλης νὰ εἶχε οἰκοδομηθεῖ μικρὸς ναός, μᾶλλον ἀπλὸς οἶκος.

κλέους, πού είναι ουσιαστικά μία από τις επιβιοῦσες «παραλλαγές της μεγάλης θεᾶς». Όπως θὰ δοῦμε, τέτοια λατρεία φαίνεται πὺς ὑπῆρχε. Ὅποτε ὁ «θάλαμος τῆς Ἀλκμήνης» θὰ μπορούσε πολὺ καλὰ νὰ εἶναι τὸ κέντρο αὐτῆς τῆς λατρείας ἢ ἀκόμα καὶ τὸ κτίσμα στὸ ὁποῖο θὰ στεγαζόταν, ὁ ναὸς τῆς³¹.

Ὁ Ἀντωνίνος Λιβεράλις, σύγχρονος τοῦ Πανσανία, ἀποδίδει (29) στὴ Γαλινθιάδα, κόρη τοῦ Προίτου, ὅσα ἐκείνος ἀποδίδει στὴν κόρη τοῦ Τειρεσία Ἰστορίδα, ὅπως εἶπαμε, καὶ προσθέτει: *Ἡρακλῆς δὲ ἐπεὶ ἠγξήθη, τὴν χάριν ἐμνημόνευσε καὶ αὐτῆς ἐποίησεν ἀφίδρυμα παρὰ τὸν οἶκον καὶ ἱερὰ προσήνεγκεν. Ταῦτα νῦν ἔτι τὰ ἱερὰ θηβαῖοι φυλάττουσι καὶ πρὸ Ἡρακλέους ἑορτῆς θύουσι Γαλινθιάδι πρώτῃ.* Τὸ ὄνομα Γαλινθιάς ἴσως σχετίζεται μὲ τὸ γαλή, ὅπως πίστευαν ὁ Κλήμης (Προτρ. 240) καὶ ὁ Αἰλιανός (π.ζ. 12.5), πιθανότερα ὅμως μὲ τὰ ρεβύθια πού κατὰ τὸν Ἡσύχιον λέγονταν καὶ γάλινθοι. Συναντᾶται καὶ ὡς Γαλανθίς καὶ αὐτὸ πρέπει νὰ ἔχει σχέση μὲ τὸν χαρακτήρα τῆς ὡς τροφοῦ. Κατὰ τὴν παράδοση, ὅταν ἡ Ἀλκμήνη ἐμποδιζόταν νὰ γεννήσει ἡ ξανθὴ ὑπηρέτριά τῆς βγῆκε ἀπὸ τὸν θάλαμο καὶ ἀνακοίνωσε ψέματα πὺς γέννησε. Ἡ Εἰλείθυια πού καθόταν ἀπέξω μὲ πλεγμένα τὰ χέρια καὶ σταυρωμένα τὰ πόδια ξαφνιάστηκε καὶ σηκώθηκε, λύνοντας ἔτσι τὰ ἐμπόδια καὶ ἡ Ἀλκμήνη τότε γέννησε ἀληθινά. Ἡ Γαλανθίς ἔβαλε τὰ γέλια καὶ θυμωμένη ἡ Εἰλείθυια τὴν ἄρπαξε ἀπὸ τὰ μαλλιά καὶ τὴ μεταμόρφωσε σὲ νυφίτσα. Αὐτὴ συνέχισε καὶ ἔτσι νὰ τριγυρνᾷ στὸ σπίτι τῆς Ἀλκμήνης, ἀλλὰ ἡ Ἡρα τὴν τιμώρησε καταδικάζοντάς τιν νὰ γεννᾷ τὰ παιδιά τῆς ἀπὸ τὸ στόμα (Ovid. *Met.* 2.981 κπ.). Οἱ Θηβαῖοι τὴ θεωροῦσαν τροφὸ τοῦ Ἡρακλέους. Οἱ Ἀθηναῖοι ὅμως ἔλεγαν ὅτι ἡ Γαλανθίς ἦταν πόρνη τὴν ὁποία τιμώρησε ἡ Ἑκάτη ἐπειδὴ ἐπιδιδόταν σὲ ἀφύσικο ἔρωτα καί, ὅταν ἡ Ἡρα ἐμπόδιζε τὴν Ἀλκμήνη νὰ γεννήσει, αὐτὴ, ὡς νυφίτσα, πέρασε ξαφικά, τρόμαξε τὴν Εἰλείθυια καὶ ἔτσι βοήθησε νὰ γεννηθεῖ ὁ Ἡρακλῆς (συγκεντρωμένα τὰ στοιχεῖα τοῦ μύθου βλ. στὸν Graves, *GM* II 87· πρβ. v. Gärtringen, *RE* VII 607 π.).

Εἶναι φανερό ὅτι ἡ παραλλαγὴ τῶν Ἀθηναίων καθοριζόταν ἀπὸ τὴ σκωπτικὴ διάθεση ἔναντι τῶν Θηβαίων. Εἶναι ἀσφαλῶς περιέργο νὰ πίστευαν ὅτι ὁ ἀφύσικος ἔρωτας καὶ μάλιστα ἀπὸ πόρνη εἶναι τόσο κακὸ πρᾶγμα πού νὰ ἐπισύρει τὴν τιμωρίαν τῆς Ἑκάτης, ὅταν ὁ ἔρωτας αὐτοῦ τοῦ εἶδους εἰκονίζεται συχνὰ ἀπὸ τοὺς ἴδιους σὲ σκηνὲς συμπο-

31. Θὰ ἀνέμενε βέβαια κανεὶς στὶς Ἡλέκτρες νὰ λατρευόταν καὶ ἡ ἐπώνυμη Ἡλέκτρα, κόρη τοῦ Ἀτλαντος καὶ μητέρα τῆς Ἀρμονίας (Ἑλλάνικος, *FGrH* 4, ἀπ. 23· Ἐφορος, *FGrH* 70, ἀπ. 120) ἢ κατ' ἄλλη παράδοση Νιοβίς (Σχολ. Εὐριπ. *Φοίν.* 1129). Πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι τὸ ὄνομα Ἡλέκτραι σὲ διάκριση ἀπὸ τὰ ἄλλα βασικά ὀνόματα τῶν πυλῶν δὲν φαίνεται νὰ παράγεται ἀπὸ τὸ Ἡλέκτρα (τὸ ἴδιο συμβαίνει μὲ τὸ Ὑψίσται) καὶ μοιάζει μᾶλλον νὰ χαρακτηρίζει τὶς ἴδιες τὶς πύλες ὡς κατασκευὴ, ὅπως π.χ. τὸ Σκαιά. Ἀπὸ τὴν ἄλλη ὅμως ὑπάρχει καὶ ἡ

παραλλαγὴ Ἡλεκτρίδες, ἐνῶ κάποια παράδοση ἀπέδιδε τὸ ὄνομα στὸν Ἡλεκτρίωνα (Σχολ. Εὐριπ. *Φοίν.* 1129), πατέρα τῆς Ἀλκμήνης. Ἀπὸ τὸ Ἡλεκτρίων βέβαια εἶναι ἀκόμα πιὸ δύσκολο νὰ παράγεται τὸ Ἡλέκτραι. Ἡ ἀπόδοση ὅμως τοῦ ὀνόματος σὲ δαμονικὴ ὑπόσταση, ἀκόμα καὶ ἂν δὲν παράγεται ἀπὸ τὸ ὄνομα ἐκείνης, δείχνει ὅτι πάντως ἡ ἔστω καὶ ἐκ τῶν ὑστέρων ἐπώνυμη προσωπικότητα συνδέεται μὲ τὴν πύλη ὡς προστάτις καὶ ἐπομένως πιθανότατα τιμᾶται ἐπὶ τόπου.

οίου. Θα πρέπει να πρόκειται για στοματικό έρωτα, αφού αυτός σχετίζεται με το είδος της τιμωρίας (να γεννάει από το στόμα)³². Μπορούμε όμως να διαβλέψουμε σ' αυτές τις αφηγήσεις καλυμμένες και δυσανάγνωστες παλαιές πίστεις. Οί νυφίτσες βέβαια δὲν γεννοῦν ἀπὸ τὸ στόμα, καὶ γι' αὐτὸ ὑποτέθηκε ὅτι ἡ ἀφήγηση ὀφείλεται στὸ ὅτι μεταφέρουν μετὰ τὸ στόμα τὰ νεογνά τους, σὰν τὶς γάτες (!). Πιὸ πιθανὸ φαίνεται ὅτι ἡ Γαλινθιάς διασώζει τὰ γνωρίσματα παλαιότερης θεᾶς πὺν νομίζω ὅτι τὴν γνωρίζουμε ἀπὸ παράσταση σὲ ἀνάγλυφο ἀμφορέα τοῦ πρώτου 7ου π.Χ. αἰῶνα ἀπὸ τὴν Τήνο³³. Ἐκεῖ μιὰ μεγάλη ἔνθρονη θεὰ γεννάει σὰν θηλυκὸς Ζεὺς ἀπὸ τὸ κεφάλι τῆς μιὰ ὀπλισμένη μορφῇ, ὅπως φαίνεται ἀνδρική, γιατί ἂν ἦταν ἐπίσης θηλυκὴ θὰ περιμέναμε αὐτὸ νὰ δηλώνεται μετὰ κάποιο τρόπο. Σὰν ἀρσενικὴ Ἀθηνᾶ. Ἡ γεννώσα μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ Γαλινθιάς, πὺν ὀνομάζεται καὶ Ἱστορίς, δηλαδὴ γνώστις, σοφή (καὶ τῆς Ἀθηνᾶς ἡ μητέρα πὺν τὴν κατάπιε ὁ Ζεὺς πρὶν ἀπὸ τὴν γέννα ὀνομάζεται Μητὶς, πὺν θὰ πεί τὸ ἴδιο). Ὁ θεὸς μπορεῖ πολὺ καλὰ νὰ εἶναι ἡ παλαιὰ μορφή τοῦ Ἡρακλέους³⁴. Κρανοφόρος ἐπίσης εἰκονίζεται στὸ γνωστὸ γεωμετρικὸ σύμπλεγμα τῆς μάχης μετὰ τὸν κένταυρο (Boardman, *ArP* εἰκ. 13· Himmelmänn, *BGP* 12· Schweitzer, *GGA* 150 π.). Πρόκειται σὲ τελευταία ἀνάλυση γιὰ παραλλαγὴ τῆς μεγάλης θεᾶς καὶ τοῦ νεαροῦ πολεμιστῆ γιοῦ τῆς, παραλλαγὴ στὴν ὁποία τὸν γεννοῦσε ἀπὸ τὸ κεφάλι τῆς. Σ' αὐτὸ εἰκονίζεται νὰ τὴ βοηθᾷ ἄλλη μορφή, ἐπίσης θεϊκὴ (παριστάνεται ὅπως καὶ οἱ ἄλλες φτερωτὴ), πὺν κρατᾷ ἄρπη³⁵, μετὰ τὴν ὁποία προφανῶς ἀνοίξε τὸ κεφάλι τῆς κύριας μορφῆς ὅπως ὁ Ἡφαιστος τοῦ Διὸς. Μία ἀκόμα παρόμοια μορφή ἐτοιμάζει, ὅπως φαίνεται, τὸ λουτρὸ τοῦ νεογέννητου³⁶.

32. Τὸ λεγόμενο τοῦ Ἀντωνίνου *θορίσκειται γὰρ διὰ τῶν ὧτων* πρέπει νὰ εἶναι δική του «βελτίωση», ὅπως δείχνει καὶ τὸ ἀσαφὲς περὶ τοῦ ἀπὸ ποῦ γεννάει *τίκτει δ' ἀναφέρουσα τὸ κυούμενον ἐκ τοῦ τραχήλου*. Ἀπὸ τὰ αὐτὰ εἶναι ἀδύνατον ἀκόμα καὶ «ἀφύσικη» γονιμοποίηση, λήψη σπέρματος. Ὁ Ὀβιδίος λέει ρητὰ πὺς γεννοῦσε ἀπὸ τὸ στόμα.

33. Τὴ βιβλιογραφία βλ. στὴν ἐπανεκδόση τοῦ Schefold, *GHGFHAK* 53, εἰκ. 26, ὅπου γίνεται δεκτὴ ἡ ἄποψη τῆς Simon (*AntK* 25, 1982, 35 κπ.) ὅτι πρόκειται γιὰ τὴ γέννηση τῆς Ἀθηνᾶς ἀπὸ τὸν Δία. Τὴν ἄποψη αὐτὴ μετὰ τὴν πρώτη διατύπωσή της εἶχε ἀπορρίψει ὁ Κοντολέων (*ΑΕ* 1969, 288 κπ.). Τὰ ἐπιχειρήματα τῆς Simon δὲν φαίνονται καθόλου πειστικά. Τὸ κυριότερο εἶναι ἡ παρατήρησή της ὅτι ἡ γεννώσα μορφή θὰ εἶχε γένια. Ἄν τὰ ἴχνη πὺν παρατήρησε δὴλωναν κάτι τέτοιο, θὰ ἦταν ἡ μοναδικὴ ἀπὸ ὅσο ξέρω μορφή στὴν ἐλληνικὴ εἰκονογραφία πὺν θὰ εἶχε μούσι, ὑπογένειο, ὅπως ἐκεῖνα τῶν φαραώ. Οἱ ἐλληνικὲς ἀνδρικὲς γενειοφόρες μορφὲς ἔχουν πραγματικὸ γένι, πὺν καλύπτει δηλαδὴ καὶ τὶς

παρεῖς καὶ ὄχι μόνον τὸ πηγούνι.

34. Ὁ Κοντολέων στὴν πρώτη δημοσίευση εἶχε ἐρμηνεύσει ὡς κεραυνὸ αὐτὸ πὺν κρατᾷ ἡ μορφή στὸ ἀριστερὸ χέρι. Πράγματι μπορεῖ νὰ εἶναι ἔτσι, δηλώνοντας ἴσως πὺς πατέρας της εἶναι ὁ καιρικὸς θεός.

35. Ἡ Simon λέει πὺς πρόκειται γιὰ εἰδικὸ μαχαίρι μετὰ τὸ ὁποῖο ἔκοβαν τὸν ὀμφάλιο λώρο. Ἀλήθεια θὰ ὑπέθεταν, εἴτε γιὰ τὸν Δία πρόκειται εἴτε γιὰ θηλυκὴ μορφή, ὅτι καὶ ἀπὸ τὸ κεφάλι ἂν γεννιόταν κανεῖς – θεὸς ἢ ἥρως – θὰ διέθετε καὶ πλακοῦντα καὶ ὀμφάλιο λώρο;

36. Ἡ μορφή εἰκονίζεται φτερωτὴ ἀλλὰ γυμνή. Ἡ Simon σκέφτεται μήπως πρόκειται γιὰ τὸν Ἑρμῆ. Θὰ μπορούσε νὰ εἶναι γυναικεῖα ὅπως ταιριάζει στὴ δραστηριότητά της καὶ νὰ εἰκονίζεται γυμνή. Γυμνὲς γυναικεῖες μορφὲς, ἀσφαλῶς δαιμονικὲς, δὲν εἶναι ἄγνωστες στὴν εἰκονογραφία τοῦ 7ου π.Χ. αἰῶνα (βλ. π.χ. τὶς δύο στὸ ἓνα καὶ τὶς τρεῖς στὸ ἄλλο τριπρόσωπο ἀνάγλυφο τῆς Γόρτυνας, Rizza, *SAG* I 156 π., πίν. IIIa,b, IV).

Στήν υστερότερη, «ὀλυμπιακή» κοινωνία, ὅπου ἔχει ἐπικρατήσει ἀπόλυτα τὸ ἀνδροκρατικό πρότυπο, ὁ μύθος ἀντιστρέφει τὰ γένη. Ἀντὶ γιὰ θεὰ πού γεννάει ἀπὸ τὸ κεφάλι, ἄρα χωρὶς νὰ γονιμοποιηθεῖ, τὸν ρόλο τὸν ἔχει θεός, ὁ Ζεὺς, γιὰτὶ μόνο οἱ ἀρσενικοὶ γεννοῦν, μέσω τῆς γονιμοποίησης θηλυκοῦ ἢ καὶ χωρὶς αὐτήν. Ἀρσενική εἶναι καὶ ἡ μορφή πού τοῦ ἀνοίγει τὸ κεφάλι, καὶ ἀντίστροφα θηλυκή ἐκείνη πού γεννιέται. Κρατάει ὅμως τὸ κύριο γνώρισμα τῆς μάνας της. Εἶναι σοφή. Καὶ τὸ βασικὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ ἀρσενικοῦ προκατόχου της. Εἶναι θεὰ τοῦ πολέμου καὶ γεννιέται ὅπως καὶ ἐκεῖνος πάνοπλη. Ἐκτὸς αὐτοῦ εἶναι στὸ ἐλάχιστο θηλυκή. Εἶναι παρθένος.

Ἡ παλαιὰ θεὰ ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐπιβιώνει στὴ μορφή τῆς Γοργοῦς, πού γεννάει ἐπίσης ἀπὸ τὸ κεφάλι (στὴ συγκεκριμένη περίπτωση ἀπὸ τὸν λαίμω) διασώζουσα καὶ πολλὰ ἀπὸ τὰ εἰκονογραφικὰ χαρακτηριστικὰ ἐκείνης, ὅπως οἱ φτεροῦγες, τὸ κοντὸ ἔνδυμα (πού ὅπως καὶ τὸ ἀνοιχτὸ μακρὺ δηλώνει τὴν ταχύτητα), ἢ κατὰ πρόσωπο, ἀποσβολωτικὴ ἐξελίκωση. Ἀφ' ἑτέρου ὑποβαθμίζεται σὲ πολὺ ταπεινὴ δαιμονικὴ ὑπόσταση καὶ τὸ πλὸ ἐντυπωσιακὸ στοιχεῖο τοῦ μύθου της, ἡ γέννα ἀπὸ τὸ κεφάλι, προσαρμόζεται στὶς νέες ἀντιλήψεις. Γίνεται ἀπὸ τὸ μέρος ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ γονιμοποιηθεῖ, νὰ πάρει σπέρμα. Ἀπὸ τὸ στόμα. Ἀφοῦ καὶ στίς «φυσιολογικὲς» γέννες ὁ ἴδιος κανόνας ἰσχύει. Διασώζει ὅμως τὸν χαρακτήρα τῆς κουροτρόφου καὶ ἔτσι γίνεται τροφὸς τοῦ Ἡρακλέους γιὰ τὴν ὁποία ὁ ἴδιος ἱδρυσε ἱερὸ καὶ θέσπισε θυσία.

Διαβλέπω δηλαδὴ οὐσιαστικὴ ταύτιση τῆς Γαλανθίδος-Γαλινθιάδος-Ἱστορίδος μὲ τὴν Ἀλκμήνη, μητέρα τοῦ Ἡρακλέους. Τὰ πρῶτα μποροῦν ἀπὸ τὸ περιεχόμενό τους νὰ εἶναι ἐπίθετα τοῦ τελευταίου πού ἀναφέρονται στὰ γνωρίσματα τῆς παλαιᾶς αὐτῆς θεϊκῆς ὑπόστασης. Ἐπειδὴ τὸν θάλαμο τῆς Ἀλκμήνης τὸν ἀναφέρει μόνο ὁ Πανυσανίας, ὁ ὁποῖος γνωρίζει τὴν περὶ τῆς Ἱστορίδος παράδοση, ἀγνοεῖ ὅμως τὸ ἱερὸ της, εἶναι πιστεύω θεμιτὴ ἡ ὑπόθεση ὅτι ὁ «θάλαμος» τῆς Ἀλκμήνης καὶ τὸ ἱερὸ τῆς Γαλινθιάδος πού ἀναφέρει ὁ Ἀντωνίνος ταυτίζονται. Θὰ μποροῦσε ὅμως στὸ ἴδιο ἱερὸ νὰ τιμᾶται καὶ ἡ Ἥλεκτρα, καὶ μάλιστα ὄχι ὡς δευτερεύουσα μορφή, ἀφοῦ αὐτὴ εἶναι ἡ ἐπώνυμη προστάτιδα τῶν πυλῶν; Ἡ ἀπάντηση εἶναι καταφατικὴ. Τὸ ὄνομα Ἥλεκτρα σημαίνει αὐτὴν πού εἶναι ἀπὸ ἤλεκτρο ἢ πού χαρακτηρίζεται ἀπὸ αὐτό. Τελικὰ τὴν ξανθή. Καὶ ξανθὴ εἶναι καὶ ἡ Γαλινθιάς (Ovid. *Met.* 9.285), δηλαδὴ ἡ Ἀλκμήνη. Εἶναι πιθανὸ ἡ λατρεία μιᾶς μεγάλης θεᾶς πού τὰ Ἥλεκτρα καὶ Ἀλκμήνη ἦταν ἀρχικὰ ἐπίθετά της νὰ διασπᾶται στὴ συνέχεια στὴ λατρεία δύο διακριτῶν προσωποποιήσεων καὶ κατόπιν ἡ μὲν μία νὰ διατηρεῖ τὸν χαρακτήρα της ὡς μητέρας τοῦ Ἡρακλέους, ἐνῶ ἡ ἄλλη νὰ τιμᾶται ὡς ἡ ξανθιά τροφὸς του. Ἔτσι τὴν ἀρχικὴ Ἥλεκτρα ὑποκαθιστᾷ ἡ Γαλινθιάς ἢ Γαλανθὶς ἢ Ἱστορίς³⁷.

Ἀλλὰ στὸν ἴδιο χῶρο ἢ σὲ πολὺ κοντινὸ του πρέπει νὰ λατρεύονταν καὶ οἱ θεότητες τῆς γέννας, ἀφοῦ αὐτὸς ἦταν ὁ χῶρος τῆς ἀρχέτυπης καὶ καθ' ὅλα θεϊκῆς, ἀκόμα καὶ ὡς πρὸς τὸν τρόπο πού ἔγινε, γέννας. Οἱ μορφὲς πού εἰκονίζονται στὸν ἀμφορέα, ἡ μιὰ νὰ

37. Ἄν τὰ Ἀλκμήνη καὶ Ἥλεκτρα εἶναι ἀρχικὰ προσφωνήσεις τῆς ἴδιας θεότητας, ἡ λατρεία της θὰ εἶναι ἴσως προγενέστερη τῶν περὶ Κάδμου ἀφηγήσεων καὶ ἡ παράδοση ὅτι ἡ Ἥλεκτρα ἦταν μητέρα

τῆς Ἀρμονίας θὰ ἀποκαλύπτει προσπάθεια νὰ συσχετιστοῦν δύο ἀρχικὰ ἀσχετες μεταξὺ τους παραδόσεις.

«βοηθάει» στη γέννηση και ή άλλη να ετοιμάζει το λουτρό του νεογέννητου, είναι οί γνωστές, τουλάχιστον υστερότερα, ως Είλειθιαι. Στη Θήβα πρέπει να υπήρχε κάποιο ανάγλυφο, παλαιό στα χρόνια του Πausanias και φθαρμένο (*ἀμυδρότερα ἢ δὴ τὰ ἀγάλματα*) με δύο τουλάχιστον μορφές. Κατὰ τις παραδόσεις που μᾶς σώθηκαν, ὅλες ὕστερες, τὴν Ἀλκμήνη τὴν ἐμπόδιζαν νὰ γεννήσει οἱ Μοῖρες ἢ ἡ Εἰλειθυία ἢ, κατὰ τὸν Πausanias, οἱ Φαρμακίδες που εἰκονίζονταν στὸ ἀνάγλυφο. Προφανῶς, ὅπως δείχνει καὶ τὸ ἐμπλεκόμενο ὄνομα τῆς Εἰλειθυίας, πρόκειται γιὰ τοὺς ἴδιους τοὺς δαίμονες τῆς γέννας. Ὅταν ὁ μύθος τοῦ Ἡρακλέους πήρε τὴν τελικὴ μορφή του οἱ παραστάσεις τῶν θηλυκῶν αὐτῶν δαιμόνων θεωρήθηκε ὅτι εἰκονίζουν ὅχι τὶς Εἰλειθυίες που βοηθοῦν κανονικὰ τὴ γέννα, ἀλλὰ τὶς ἀντίθετές τους κακοποιῆς ὑποστάσεις, μάγισσες, «φαρμακίδες» (αὐτὸ εἶναι τὸ περιεχόμενο τοῦ ὄρου) που τὴν ἐμποδίζουν. Ὅμως ὅταν πλάστηκαν τὰ ἀνάγλυφα δὲν μπορεῖ νὰ εἶχαν αὐτὸ μόνο τὸ περιεχόμενο. Εἰκόνιζαν τὶς Εἰλειθυίες που πρέπει νὰ λατρεύονται καὶ νὰ ἐξευμενίζονται. Λατρεία τῶν Εἰλειθυιῶν καὶ μάλιστα κοντὰ σὲ πύλες συναντᾶται συχνὰ σὲ ἐλληνικὲς πόλεις³⁸ καὶ ἴσως αὐτὸ συνιστᾶ ἀκόμα μιὰ ἐνδειξη γιὰ στενὴ γειτονία ἢ καὶ σύμπτωση τοῦ θαλάμου τῆς Ἀλκμήνης καὶ τῶν προ-ελληνιστικῶν Ἡλεκτρῶν³⁹.

Μέσα στὴν ἔκταση που ἐθεωρεῖτο ὅτι καταλαμβάνονταν ἀπὸ τὴν οἰκία τοῦ Ἀμφιτρύωνος εἶδε ὁ Πausanias τὸν Σωφρονιστήρα λίθο. Μόνο ἔτσι θὰ εἶχε τὴ δυνατότητα ὁ Εὐριπίδης νὰ περιγράψει τὴ σκηνὴ ὅπου ὁ Ἡρακλῆς δέχτηκε τὸ χτύπημά του μέσα στὴν οἰκία (*Ἡρακλ. Μαιν.* 1004). Πρέπει λοιπὸν νὰ ἦταν μιὰ μεγάλη πέτρα καὶ μάλιστα νὰ βρισκόταν σὲ κάποια ἄκρη τοῦ «οἴκου», ἀφοῦ ὁ Πausanias σημειώνει πιὸ κάτω ὅτι *ὑπὲρ αὐτὸν βρισκόταν ὁ βωμὸς τοῦ Σποδίου Ἀπόλλωνος*. Δηλώνει ἔτσι, νομίζω, ὅτι ὁ βωμὸς ἦταν ἐκτὸς τοῦ συγκροτήματος τοῦ οἴκου καὶ σὲ κατεύθυνση τοπογραφικὰ διακριτὴ καὶ μᾶλλον ἀντίθετη ἀπὸ ἐκείνη στὴν ὁποία βρισκόταν τὸ γυμνάσιο. Αὐτὸ ἔχει τοῦ Ἡρακλείου, τοῦ ναοῦ τοῦ Ἡρακλέους. Ὁ τελευταῖος ὅμως συνδέεται στενὰ μὲ τὴν οἰκία. Βρίσκεται *ἐνταῦθα*, δηλαδὴ ἀποτελεῖ κατὰ κάποιο τρόπο μέρος τοῦ ἴδιου συγκροτήματος. Ἡ λαϊκὴ παράδοση μποροῦσε βέβαια νὰ θεωρεῖ πέτρες που ἔριξε κάποιος θεὸς ὁλόκληρους λόφους ἢ βουνὰ ἢ ἀκόμα καὶ νησιά. Καὶ ἐδῶ τὸν Σωφρονιστήρα τὸν ἔριξε ἢ Ἀθηνᾶ. Ἄν ὅμως δὲν ἐπρόκειτο γιὰ κάποια πραγματικὴ πέτρα, ἀσφαλῶς μεγάλων διαστάσεων, θὰ περιμέναμε νὰ τὸ διευκρινίζει ὁ Πausanias, που τείνει γενικὰ πρὸς τίς «φυσιοκρατικὲς» ἐρμηνεῖες. Ἐχει διατυπωθεῖ ἡ ἄποψη ὅτι θὰ ἦταν

38. Στὰ Μέγαρα (Πaus. 1 44.2), τὴν Κόρινθο (Πaus. 2 5.4), τὸ Ἄργος (Πaus. 2 18.3), τὴν Ἐρμιόνη (Πaus. 3 25.11), τὴ Σπάρτη (Πaus. 3 17.1. Ἐδῶ ἡ γειτονία μὲ τίς πύλες συνάγεται. Ἀλλὰ μὲ ἀσφάλεια).

39. Ἐπειδὴ ἡ παράδοση ἀναφέρει μόνο μιὰ Εἰλειθυία, ἐνῶ περισσότερες Μοῖρες που ἐμπόδιζαν τὴ γέννα τῆς Ἀλκμήνης, εἶναι πιθανὸ στὴ Θήβα τὸν ρόλο τῶν Εἰλειθυιῶν (καλὸ καὶ κακὸ) νὰ τὸν εἶχαν οἱ Μοῖρες. Δηλαδὴ ἔτσι νὰ ὀνομάζονταν οἱ δαίμονες.

Ἄν μάλιστα ὁ Πίνδαρος (*Νεμ.* 7.1) ἀναφέρεται σὲ κάποιο ἱερὸ τῶν Μοιρῶν ἐδῶ, που ὕστερότερα ὀνομάζονταν Φαρμακίδες, κερδίζουμε τὴν πληροφορία ὅτι μαζί τους λατρευόταν στὸν καιρὸ του, διακριτὴ σὲ ἓνα βαθμὸ, ἡ Εἰλειθυία. Ὁ Πίνδαρος λέει: *Εἰλειθυία πάρεδρε Μοιρῶν βαθυφρόνων*. Καὶ στὸν ἀμφορέα θὰ μποροῦσε Εἰλειθυία νὰ εἶναι μόνο ἡ μορφή μὲ τὴν ἄρπη.

κάποιο πρόωμο φετίχ (Ziehen 1540), καθώς μάλιστα λεγόταν ότι είχε πέσει από τον οὐρανό. Όμως σέ τέτοια περίπτωση θα περιμέναμε να σχετίζεται με λατρεία. Καί ἡ σύνδεση με τὸν βωμό τοῦ Σποδίου παραμένει πολὺ ἀμφίβολη, χωρὶς ἐξάλλου πράγματι νὰ ἀποκλείεται. Στὴν περίπτωση πού τὴν ἀποδεχόμαστε θὰ ἔπρεπε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ λίθος ἀρχικὰ ἦταν «διυπετὲς» μὴ παραστατικὸ ἄγαλμα τοῦ Ἀπόλλωνος, ὅπως π.χ. οἱ ἀγυεῖς. Πῶς ὅμως διακρίθηκε στὴ συνέχεια ἀπὸ τὸν βωμό καὶ τὸν Ἀπόλλωνα; Ὁ τρόπος με τὸν ὁποῖο ἐκφράζεται ὁ Πausanias δείχνει ὅτι ἡ μόνη σχέση ἀνάμεσα στὰ δύο αὐτὰ πράγματα, τὸν λίθο καὶ τὸν βωμό, εἶναι ὅτι τὸ πρῶτο δηλώνει τὴν κατεύθυνση πρὸς τὴν ὁποία γενικῶς γειτόνευε τὸ δεύτερο με τὸ συγκρότημα τῆς οἰκίας τοῦ Ἀμφιτρύωνος (πιο ψηλὰ ἢ ἀπέναντί της πρὸς τὴν πλευρὰ πού βρίσκεται ὁ λίθος). Δὲν ἀποκλείεται νὰ ἔδειχναν ὡς Σωφρονιστήρα τὸ πεσμένο ὑπέρθυρο ἢ μιὰ παραστάδα τῆς μυκηναϊκῆς πύλης ἢ ἀκόμα κάποια πολὺ μεγάλη πέτρα προερχόμενη ἀπὸ τὸ μυκηναϊκὸ τεῖχος.

Μέσα στὴν οἰκία ὁ Φιλόστρατος (*Εἰκ.* 1 23) ἀναφέρει ἔρκειο βωμό. Τὸ ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι καὶ ὁ Εὐριπίδης τὸν ἀναφέρει ὡς βωμό τοῦ Διὸς Σωτήρος (*Ηρακ. Μαιν.* 48, 521, 922 π., 984, 1145). Μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἦταν τὸ κύριο σημεῖο λατρείας τῆς προσωπικότητος πού στὴ συνέχεια διασπάστηκε στὸν θεϊκὸ, ἀθάνατο καὶ τὸν θνητὸ πατέρα τοῦ Ἡρακλέους, τὸν Δία καὶ τὸν Ἀμφιτρύωνα. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ὁ Ζεὺς ἐδῶ χαρακτηρίζεται ὡς Σωτὴρ καὶ δείχνει ὅτι αὐτὸς ὁ βωμὸς συνδέεται με παραλλαγή τοῦ μύθου, πού ἀπὸ ὅσο γνωρίζω δὲν διασώθηκε στὴ φιλολογικὴ παράδοση, εἶναι ὅμως γνωστὴ ἀρκετὰ εὐγλωττα ἀπὸ τὴν εἰκονογραφικὴ. Συναντᾶται στὴν ἰταλιωτικὴ ἀγγειογραφία πού πιθανῶς ἀρύεται ἀπὸ χαμένο λογοτεχνικὸ ἔργο. Ἡ γνωστότερη καὶ πληρέστερη παράσταση βρίσκεται σὲ ἀγγεῖο ὑπογραμμένο ἀπὸ τὸν ζωγράφο Πύθωνα (Trendall, *RFVP* 141 π., τοῦ τρίτου τετάρτου τοῦ 4ου αἰώνα· γιὰ ἄλλες παραστάσεις αὐτόθι 140 σημ. 3· βλ. καὶ *AuA* 10, 1961, 87· Brommer, *HS* 44· *LIMC* I 554). Εἰκονίζεται ἡ Ἀλκμήνη, ὅπως λέει ἐπιγραφή, καθισμένη σὲ βωμό. Αὐτὸς περιέργως στέκει πάνω σὲ ξύλα πυρᾶς κανονικὰ τοποθετημένα σὲ ἐπᾶλληλες στρώσεις τὴν καθεμιὰ ἐγκάρσια πρὸς τὴν προηγούμενη. Δύο ἀντρικὲς μορφές, πού οἱ ἐπιγραφές τὶς ὀνομάζουν Ἀμφιτρύωνα καὶ Ἀντήνορα, βάζουν φωτιά στὰ ξύλα. Τὸ κύριο μέρος τῆς σκηνῆς με τὴν πυρά, τὸν βωμό καὶ τὴν Ἀλκμήνη ὀρίζεται στὰ πλάγια καὶ πάνω ἀπὸ συνεχὴ καμπύλη γραμμὴ, πού πρέπει νὰ δηλώνει τὸν οὐρανό. Ἐξω καὶ πάνω ἀπὸ αὐτὴν εἰκονίζονται σὲ προτομὴ ὁ Ζεὺς καὶ γυναικεῖες θεότητες πού ρίχνουν ἀπὸ ὑδρίες βροχὴ ἢ πιθανότατα χιόνι (ἀποδίδεται με γραμμές, ἀλλὰ ὅλος ὁ χῶρος μέσα ἀπὸ τὴ γραμμὴ τοῦ οὐρανοῦ καλύπτεται ἀπὸ πυκνὲς λευκὲς στιγμές) σβήνοντας προφανῶς τὴ φωτιά. Παράδοση ὅτι ὁ Ζεὺς γονιμοποίησε τὴν Ἀλκμήνη ὡς χρυσὴ χιών σώθηκε (καὶ μάλιστα θηβαϊκῇ: Πίνδ. *Ἰσθμ.* 7.5 π.). Ἐδῶ ὅμως τὸ θέμα εἶναι ἄλλο. Ὁ Ἀμφιτρύων ἐπιχειρεῖ νὰ κάψει τὴν Ἀλκμήνη πού ἔχει καταφύγει στὸν βωμό, ἢ νὰ τὴν ἐξαναγκάσει νὰ τὸν ἐγκαταλείψει, ἀφοῦ σώρεψε γύρω του ξύλα. Αὐτὴ εἶναι ἡ μόνη δυνατὴ ἐρμηνεία τῆς παράστασης τοῦ βωμοῦ σὰν νὰ στέκεται πάνω στὴν πυρά. Καὶ ὁ Ζεὺς παρεμβαίνει καὶ τὴ σβήνει. Τὸ πιὸ πιθανὸ εἶναι ὅτι αἰτία τῆς ὀργῆς τοῦ Ἀμφιτρύωνος θὰ ἦταν ἡ ἀπιστία καὶ ἡ ἐγκυμοσύνη τῆς Ἀλκμήνης. Ἴσως ὅμως ὁ μῦθος νὰ ἦταν ἀντίστοιχος με ἐκεῖνον τῆς Δανάης. Πὰ ἄλλο λόγο ὁ Ἀμφιτρύων θὰ ἀποπειράθηκε νὰ σκοτώσει τὴν Ἀλκμήνη, ἢ ὁποία κατέφυγε στὸν βωμό. Ἐκεῖνος σώρεψε ξύλα γιὰ νὰ τὴν κάψει ἢ νὰ τὴν ἀναγκάσει νὰ τὸν ἐγκαταλείψει καὶ

ἔβαλε φωτιά. Ὁ Ζεὺς παρενέβη καὶ μὲ τὸ χιόνι ἔσβησε τὴ φωτιά καὶ γονιμοποίησε τὴν Ἀλκμήνη. Ὅποια καὶ νὰ ἦταν ἡ παραλλαγή, ὁ βωμὸς αὐτὸς πρέπει νὰ εἶναι τοῦ Διὸς Σωτῆρος, δηλαδή ὁ ἴδιος μὲ ἐκεῖνον ποὺ γνωρίζει ὁ Εὐριπίδης στὴν οἰκία τοῦ Ἡρακλέους (καὶ τοῦ Ἀμφιτρύωνος)⁴⁰.

Ἐδῶ φτάνουμε σὲ ἓνα ἐρώτημα. Κατὰ τὸν Πίνδαρο ὁ Τειρεσίας ἦταν «γείτων Ἀμφιτρύωνος» καὶ «προφήτης» τοῦ Διὸς Ὑψίστου (Νεμ. 1.60). Ἐπιπλέον εἶδαμε ὅτι ἡ Ἱστορίς ἦταν κόρη τοῦ Τειρεσία. Μήπως λοιπὸν ὁ κατὰ τὸν Εὐριπίδη βωμὸς τοῦ Διὸς Σωτῆρος ἦταν στὴν πραγματικότητα ἡ συγχρόνως τοῦ Διὸς Ὑψίστου; Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση τὸ ὅλο σύστημα παρατηρήσεων καὶ παραδοχῶν ποὺ μᾶς ἐπέτρεψε τὴ διάκριση καὶ τὸν ἐντοπισμὸ τῶν πυλῶν θὰ κατέρρεε. Ὅμως ὁ Πausanias γνωρίζει, ἔστω καὶ μόνο φιλολογικά, τὴν ὑπαρξη τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ὑψίστου (9 8.5) καὶ καθόλου δὲν τὸν συνδέει μὲ τὰ ἀξιοθέατα τὰ σχετιζόμενα μὲ τὴν Ἀλκμήνη καὶ τὸν Ἀμφιτρύωνα. Ἐπιπλέον σαφῶς διακρίνει τὶς Ἡλέκτρες, κοντὰ σὲ τίς ὁποῖες βρισκόνταν αὐτά, ἀπὸ τίς Ὑψιστες, ἔστω καὶ ἂν πιθανῶς δὲν τίς εἶχε δεῖ, ἐπειδὴ δὲν θὰ ὑπῆρχαν πιά. Καὶ μάλιστα ὑποστηρίζει πῶς τὸ ὄνομά τους ὀφείλεται ἀκριβῶς στὴ γειτονία τους μὲ τὸ ἱερὸ τοῦ Ὑψίστου. Ἀκόμη, τὸ «οἶνοσκοπεῖο» τοῦ Τειρεσία τὸ ἔδειχναν ἀλλοῦ καὶ μάλιστα κοντὰ σὲ ἱερὸ τοῦ Διὸς. Ἡ πιὸ πιθανὴ ἐρμηνεία τῶν πραγμάτων εἶναι ὅτι κάπου κοντὰ στὴν οἰκία τοῦ Ἀμφιτρύωνος θὰ ἔδειχναν στὰ χρόνια τοῦ Πινδάρου τὴν «οἰκία» τοῦ Τειρεσία, ὁ ὁποῖος βέβαια μποροῦσε κάλλιστα νὰ εἶναι καὶ προφήτης τοῦ Ὑψίστου ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν τοπογραφικὴ γειτονία τῆς κατοικίας του.

Μετὰ τὴν ἀναφορὰ τοῦ Σωφρονιστήρα ὁ Pausanias γράφει ὅτι ἐνταῦθα ἦταν τὰ ἀνάγλυφα τῶν Φαρμακίδων (9 11.3) καὶ στὴ συνέχεια πάλι ἐνταῦθα τὸ Ἡράκλειο (9 11.4). Ἀπὸ τὰ ἀμέσως ἀκολουθοῦντα εἶναι σαφές ὅτι μὲ τὸν ὄρο ἐννοεῖ τὸν ναὸ τοῦ Ἡρακλέους. Συνάγεται ἐπομένως ὅτι ὁ ναὸς βρισκόταν πάρα πολὺ κοντὰ στὴν οἰκία τοῦ Ἀμφιτρύωνος. Συνιστοῦσε μὲ κάποιο τρόπο μέρος τοῦ ἴδιου συγκροτήματος, πράγμα ποὺ ἄλλωστε θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναμένουμε καὶ γιὰ λόγους λατρευτικούς, ἀφοῦ ἡ ἴδια οἰκία εἶναι καὶ τοῦ Ἡρακλέους. Ὁ ναὸς εἶχε γλυπτικὸ διάκοσμο πλασμένο ἀπὸ τὸν Πραξιτέλη (9 11.6), δὲν ἦταν ἐπομένως πιθανότατα ὁ πρῶτος σὲ αὐτὴ τὴ θέση, ἀφοῦ τὸ παλαιὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τὸ θεωροῦσαν ἔργο τοῦ Δαιδάλου καὶ πρέπει νὰ εἶχε ἐκεῖνα τὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ ἐπέτρεψαν στὸν Pausanias νὰ σημειώσει ὅτι καὶ αὐτὸς πραγματικὰ τὸ ἴδιο νομίζει. Δὲν ἀποκλείεται βεβαίως τὸ παλαιὸ ἐκεῖνο ἄγαλμα νὰ μὴ στεγαζόταν σὲ κυρίως εἰπεῖν ναό. Εἴτε ὑπῆρχε παλαιότερος σηκὸς εἴτε ὄχι, πάντως τὸ ἄγαλμα ἐκεῖνο καὶ τὸ κεντρικὸ σημεῖο λατρείας τοῦ Ἡρακλέους, δηλαδή ὁ βωμὸς του, τὴν ὑπαρξη τοῦ ὁποῖου συνάγουμε μὲ βεβαιότητα, δὲν μποροῦν νὰ χωριστοῦν τοπογραφικὰ ἀπὸ τὴν

40. Μὲ βάση αὐτὴ τὴν παράσταση ἔχει ἀναγνωριστῆ ὡς θέμα τῆς γνωστῆς ἱκέτιδας Barberini ἡ Ἀλκμήνη (JdI 80, 1965, 143 κπ.; AntK 11, 1968, 53 π.; Fuchs, SG 314; Ridgway, FC 112 κπ.; AntK 13, 1970, 34 κπ.; Bieber, Copies εἰκ. 33-35; Boardman, CIP εἰκ. 221). Ἄν ἡ ἄποψη εἶναι ὀρθή, τότε καὶ αὐτοῦ τοῦ ἔργου τὸ πρωτότυπο πρέπει νὰ περιληφθῇ στὰ καλλιτε-

χνήματα ποὺ δημιουργήθηκαν στὰ πλαίσια τοῦ μεγάλου προγράμματος τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνα στὴ Θήβα. Τὸ ἔργο χρονολογεῖται στὰ 430/20 ἢ καὶ 430/10. Στὴν πιὸ πάνω περίπτωση θὰ εἶχε πιθανότατα στηθεῖ στὸν χώρο τοῦ «οἴκου τοῦ Ἀμφιτρύωνος».

οἰκία τοῦ Ἀμφιτρύωνος καὶ τὰ ἀμέσως συναρτημένα μὲ αὐτή. Κάπου κοντὰ πρέπει νὰ βρισκόταν στημένο τὸ κολοσσιαῖο ἀνάγλυφο μὲ τὴν Ἀθηνᾶ καὶ τὸν Ἡρακλῆ πὺν εἶχε ἀναθέσει ὁ Θρασύβουλος στὸ τέλος τοῦ 5ου αἰώνα. (Ὁ Schuchhardt, *Alkamenēs* 8 ἐξαιτίας τοῦ μεγέθους θεώρησε ὅτι δὲν πρέπει νὰ πρόκειται γιὰ ἀνάγλυφο, ἀλλὰ γιὰ δύο ἀγάλματα. Ὅμως τὸ κείμενο τοῦ Πανσανίας εἶναι, νομίζω, σαφές.)

Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι τὸ κτίσμα πὺν εἶδε ὁ Πανσανίας ὁλοκληρώθηκε (ἀφοῦ ἔλαβε καὶ πλαστική κόσμηση) στὸν 4ο π.Χ. αἰώνα καὶ μάλιστα πιθανότατα στὰ χρόνια τῆς θηβαϊκῆς ἡγεμονίας, στὰ ὁποῖα περίπου ἐμπίπτει καὶ τὸ floruit τοῦ Πραξιτέλη (Overbeck 230). Συμφωνῶ μὲ τὶς παρατηρήσεις πὺν ἔχουν γίνει ὅτι τὸ κείμενο τοῦ Πανσανία χρειάζεται ἐδῶ κάποια διόρθωση, καὶ μᾶλλον ἐκείνη πὺν προτείνεται μὲ τὴν ἀποκατάσταση ἑνὸς καὶ μετὰ τὸ ἀετοῖς, ἡ ὁποία δίνει τὸ νόημα ὅτι ὁ Πραξιτέλης ἔπλασε τὰ ἐναέτια καὶ τοὺς περισσότερους ἀπὸ τοὺς ἄθλους τοῦ Ἡρακλέους πιθανότατα ὡς ἀνάγλυφα στὶς μετόπες (Παπαχατζής, *Βοιωτικά* 84 σημ. 4). Ἀκόμη πιὸ πιθανὸ μοῦ φαίνεται ὅτι καὶ τὰ ἐναέτια καὶ οἱ μετόπες θὰ εἶχαν παραστάσεις ἀπὸ τοὺς ἄθλους καὶ ἴσως καὶ ἄλλα ἐπεισόδια ἀπὸ τὴ ζωὴ τοῦ Ἡρακλέους. Σὲ κάθε ἐναέτιο δὲν μπορεῖ νὰ περιλαμβανόταν πάνω ἀπὸ ἓνας ἄθλος ἢ συναφῆς σκηνή, γιὰ αὐτὸ θὰ ἀπαιτοῦσε νὰ εἰκονίζεται σὲ ἐνιαία παράσταση ὁ Ἡρακλῆς πάνω ἀπὸ μιὰ φορὰ, πράγμα ἀδιανόητο γιὰ τὰ χρόνια τοῦ Πραξιτέλη. Κατὰ τὰ ἄλλα ἀπὸ τὸν κανονικὸ γιὰ τὴν ἀντίληψη τοῦ Πανσανία κατάλογο τῶν ἄθλων ἔλειπαν δύο, ἐνῶ ὑπῆρχε ἀκόμα ἓνας. Ὁ ἀριθμὸς τῶν εἰκονιζόμενων ἄθλων δὲν ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι θὰ κοσμοῦσαν τὶς μετόπες τῆς πρόσοψης ἐξάστυλου ναοῦ, ἀφοῦ οἱ ἄθλοι πὺν εἰκονίζονταν ἦταν ἑντεκα καὶ οἱ μετόπες δέκα. Εἶναι ὅμως πιθανὸ αὐτὲς τὶς μετόπες νὰ κοσμοῦσαν παραστάσεις τῶν δέκα ἄθλων καὶ στὸ ἐναέτιο νὰ εἰκονίζονταν ἡ μάχη μὲ τὸν Ἀνταῖο. Τὸ κείμενο τοῦ Πανσανία (9 11.6) ἐπιτρέπει τέτοια ὑπόθεση. Εἶναι λογικὴ ἐπίσης ἡ ὑπόθεση ὅτι ἡ ἀπόφαση γιὰ οἰκοδόμηση (νέου) ναοῦ τοῦ ἥρωα ἔχει τὸ νόημα εὐχαριστίας γιὰ τὴ βοήθειά του στὴν κρίσιμη μάχη τῶν Λεύκτρων. Μαθαίνουμε ὅτι ὁ Ἐπαμεινώνδας εἶχε μεταφέρει στὸ στρατόπεδο πρὶν ἀπὸ τὴ μάχη τὰ ὅπλα πὺν φυλάσσονταν στὸ ἱερὸ τοῦ Ἡρακλέους (Ξενοφ. *Ἑλλην.* 6 4.7· Διόδ. 15 53· Πολύαιν. 2 3.8). Μᾶλλον δὲν εἶναι τυχαῖο ἐπίσης ὅτι ὁ γλύπτης πὺν ἀνέλαβε τὴν πλαστικὴν κόσμηση τοῦ ναοῦ, ὁ Πραξιτέλης, ὑπογράφει σὲ βάση ἀγάλματος πὺν βρέθηκε στὰ ἴδια τὰ Λεύκτρα (Richter, *Sc. and Sc.* 259).

Ἄν εἶναι ὀρθὴ ἡ ὑπόθεση αὐτή, θὰ πρέπει ἴσως νὰ συμπεράνουμε ὅτι τώρα δόθηκε στὸν Ἡρακλῆ τὸ ἐπίθετο Πρόμαχος (9 11.4· ἄλλωστε ἀποδίδεται ὄχι γενικὰ στὸν ἐδῶ λατρεύμενο Ἡρακλῆ, ἀλλὰ στὸ συγκεκριμένο ἄγαλμα), ἐπειδὴ διὰ τῶν ὅπλων του προμάχησε στὴ μάχη. Ἐπομένως τὸ συγκεκριμένο ἄγαλμα θὰ πλάστηκε ἀκριβῶς γιὰ τὸν καινούριο ναό. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι οἱ ἄγνωστοι ἀπὸ ἄλλου Θηβαῖοι πλάστες Ξενοκρίτος καὶ Εὐβίος θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν στὴν ἐποχὴ τῆς θηβαϊκῆς ἡγεμονίας καὶ νὰ εἶναι περίπου σύγχρονοι τοῦ Πραξιτέλη. Βέβαια δὲν ἀποκλείεται τὸ ἐπίθετο Πρόμαχος νὰ τὸ εἶχε ἤδη ὁ ἐδῶ λατρεύμενος Ἡρακλῆς καὶ ἐξαιτίας αὐτοῦ τοῦ χαρακτήρα του νὰ μετέφερε ὁ Ἐπαμεινώνδας τὰ ὅπλα στὸ στρατόπεδο. Στὴ χαρακτηριστικὴ στάση τοῦ προμάχου εἶχε ἤδη ἐξεικονιστεῖ ὁ Ἡρακλῆς τὸν 5ο π.Χ. αἰώνα στὸ ἐναέτιο σύνταγμα πὺν πιστεύω ὅτι πρέπει νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸν ναὸ τοῦ Ἰσμηνίου Ἀπόλλωνος. Πὰ τοὺς Ἀρχαίους ὅμως ὁ τύπος καὶ τὸ ἐπίθετο δὲν συμπίπτουν, τουλάχιστον κατ' ἀνάγκην. Ἦδη ἡ Πρόμαχος Ἀθηνᾶ τοῦ Φειδία δὲν εἶχε τὸν τύπο τῆς προμάχου.

Πρὸς τὸ Ἡράκλειο ὁδηγοῦσε ἡ Κοίλη ὁδός, ὅπως λέει ἡ μόνη πηγὴ ποὺ τὴν ἀναφέρει, ὁ Ἀρριανός (*Ἀνάβ.* 1 8.2). Σὲ αὐτὴν *συνέκλεισαν* οἱ Μακεδόνες τοῦ Περδίκκα τοὺς Θηβαίους, καὶ ἐκεῖ αὐτοὶ ἀνασυντάχτηκαν καὶ ἀντεπιτέθηκαν. Ὁ Περδίκκας προηγουμένως εἶχε διασπάσει τὸν ἐξωτερικὸ χάρακα ποῦ, ὅπως ἔχουμε πεῖ ἄλλοῦ (Φαρ. 155 καὶ εἰκ. 67), πρέπει νὰ περνοῦσε λίγο νοτιότερα ἀπὸ τὸν Ἅγιο Νικόλαο. Ἐπεδίωκε νὰ διασπάσει καὶ τὸν ἐσωτερικόν, ὥστε νὰ ἀποκτήσει ἐπαφὴ μὲ τοὺς ἀποκλεισμένους στὴν Καδμεΐα καὶ γι' αὐτὸ ἐκινεῖτο πρὸς τὶς ἀκάλυπτες ἀπὸ τὸ τεῖχος τῆς πόλης πύλες τῆς, τίς (προελληνιστικὲς) Ἡλέκτρες. Πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση βρισκόταν καὶ τὸ Ἡράκλειο, ἔξω ἀπὸ τὶς Ἡλέκτρες. Τὸ ὄνομα λοιπὸν πρέπει νὰ ἀποδιδόταν σὲ δρόμο ποὺ ἄρχιζε πιθανότατα μετὰ τὸν Ἅγιο Νικόλαο, ἐκτεινόταν ἐνόλῳ ἢ ἐνμέρει στὸ πλατύτερο τμήμα τῆς ρεματιᾶς τοῦ Χρυσορρόα, ἀνατολικά ἀπὸ τὶς ἐγκαταστάσεις τοῦ Συλλόγου Φιλοπροόδων Ἐπαμεινώνδας, καὶ στὴ συνέχεια ἀνηφόριζε πρὸς τὸ Ἡράκλειο καὶ τὶς προελληνιστικὲς Ἡλέκτρες. Ἴσως μάλιστα ἔτσι νὰ λεγόταν μόνο τὸ τμήμα ποὺ ἀνηφόριζε, ἀφοῦ φαίνεται πιθανότερο ὅτι οἱ Θηβαῖοι μπόρεσαν νὰ ἀνασυνταχτοῦν ὅταν ἀπόκτησαν τὸ πλεονέκτημα τοῦ προσφορότερου ὑψηλότερου ἐδάφους. Ἡ διαδρομὴ αὐτὴ φαίνεται νὰ εἶναι ἡ ἴδια μὲ τὴ σημερινὴ παραδοσιακὴ διαδρομὴ. Ξεκινáει ἀπὸ τὸ βόρειο ἄκρο τοῦ διευρυμένου τμήματος τῆς ρεματιᾶς τοῦ Χρυσορρόα καὶ μὲ ὁμαλὴ ἄνοδο πρὸς τὰ βόρεια φτάνει μετὰ 120-130 μ. στὴ Λότζια. Ἡ ὀνομασία «κοίλη» ὅμως δείχνει ὅτι στὴν ὁδὸ περιλαμβανόταν καὶ τμήμα τῆς ρεματιᾶς. Ἡ ἐπακολουθήσασα ἐπίθεση τοῦ Ἀλεξάνδρου κινήθηκε ἀνατολικότερα μὲ κατεύθυνση πρὸς τὶς πύλες τῆς πόλης καὶ ὄχι πρὸς τὶς Ἡλέκτρες. Ἐτσι δὲν συνάντησε τὸν δεύτερο χάρακα, ἀφοῦ φυσικὰ ἐμπρὸς ἀπὸ αὐτὲς δὲν ὑπῆρχε.

Ἀπὸ τὰ μνημεῖα ποὺ ἀναφέρει ὁ Πausanías νομίζω ὅτι μὲ ἐπαρκὴ ἀσφάλεια μπορούμε νὰ ἐντοπίσουμε τὴ θέση τοῦ σταδίου. Ὅπως εἶναι γνωστὸ ἡ πιὸ ἀπλὴ μορφή τοῦ ἑλληνικοῦ σταδίου εἶναι ἓνας ἄρκετὰ πλατὺς καὶ μακρὺς πυθμένος ρεματιᾶς ἢ μακρόστενο κομμάτι γῆς παράλληλο μὲ πλαγιά, μὲ μικρὴ ἢ καθόλου κλίση. Οἱ πλαγιὲς ἢ ἡ πλαγιά παρεῖχαν τὸ «θέατρον» καὶ ἡ ἐπίπεδη λωρίδα τὸν στίβο, καὶ αὐτὸς ἔπρεπε νὰ ἔχει μῆκος ἑνὸς σταδίου. Ἐνας τέτοιος χώρος ὑπάρχει στὴν περιοχὴ, τὸ πλατὺ τμήμα τῆς Κοίλης ὁδοῦ, δηλαδὴ τὸ διευρυμένο τμήμα τῆς ρεματιᾶς τοῦ Χρυσορρόα ἢ ἀκριβέστερα ἡ ἐπίπεδη λωρίδα ἀκριβῶς στὰ δυτικά του (εἰκ. 2. 7). Ἀρχίζει λίγο βόρεια ἀπὸ τὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Νικολάου καὶ φτάνει στὰ βόρεια στὴν ὁδὸ Ἐτεοκλέους ἔχοντας μῆκος περίπου 200 μ. Δὲν ταυτίζεται κατ' ἀνάγκην μὲ τὴν Κοίλη, γιατί αὐτὴ μπορούσε νὰ περνάει μέσα ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ ρεματιᾶ. Ὁ χώρος γιὰ τοὺς θεατὲς πρέπει νὰ ἦταν πρὸς τὰ δυτικά, ὅπου τὸ ἔδαφος ὑψώνεται. Ἀλλὰ καὶ τυχὸν σύμπτωση τοῦ στίβου καὶ τῆς ὁδοῦ δὲν θὰ ἀπέκλειε τὸν ἐντοπισμὸ τοῦ σταδίου ἐδῶ. Τέτοια σύμπτωση δὲν ἀποτελοῦσε ἐμπόδιο, ὅπως δείχνει ὁ «δρόμος» τῆς ἀθηναϊκῆς ἀγορᾶς (*AthAg.* 75· Thompson-Wycherley, *AgA* 193) καὶ ὁ ἀντίστοιχος τῆς κορινθιακῆς (Robinson, *UDAC* 19, εἰκ. 11· *AJA* 41, 1937, 550 π.· *Corinth* I 3, 1951, 75· Sakellariou-Faraklas, *CC* 97 π., 114, εἰκ. 45-47. Ἀλλὰ καὶ ἡ «ἀφεταιῖς» στὴ Σπάρτη, ἃν καὶ εἶναι ὁδὸς συνδέεται μὲ ἀγῶνα δρόμου, τουλάχιστον μυθικοῦ: Πaus. 3 12.1 κπ. Βλ. Vernant-Detienne, *Μῆτις* 263 κπ.).

Ἄν, ὅπως δεχτήκαμε γιὰ ἄλλους λόγους, τὸ συγκρότημα τῆς οἰκίας τοῦ Ἀμφιτρύωνος καὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἡρακλέους βρισκόταν στὴν περιοχὴ τῆς Λότζιας καὶ τὸ στάδιο ἐδῶ, συνάγεται πρῶτον, ὅτι ὁ ναὸς θὰ βρισκόταν στὸ νότιο μέρος τοῦ συγκροτήματος καὶ ἡ

περιγραφή του Πausανία κινείται από την οικία προς το στάδιο ή από τα κοντινότερα στις ελληνιστικές Ήλεκτρες προς τα μακρινότερα, όπως έγινε και για το Ίσμήνιο, και δεύτερον, ότι στα σαφώς λιγότερα από 100 μ. πού παρεμβάλλονται ανάμεσα στον ναό και το βόρειο άκρο του σταδίου θα βρισκόταν το γυμνάσιο. Γι' αυτό λέει το κείμενο ότι του Ήρακλείου *ἔχεται* το γυμνάσιο και το στάδιο.

Σε έπαφή με το μέσο περίπου της δυτικής πλευράς του στίβου, σε ψηλότερο έδαφος, βρίσκονται οι εγκαταστάσεις του Συλλόγου Φιλοπροόδων Έπαμεινώνδας με υπερυψωμένη πλατεία, όπου υπάρχει πίστα χοροῦ και συντριβάνι. Ο Κεραμόπουλλος είχε σημειώσει (Κερ. 325) ότι έδω υπήρχε «κωνοειδής» λόφος πού ίσοπεδώθηκε. Γνωρίζοντας τη στενή σχέση των αθλητικών αγώνων με τη λατρεία των ήρώων, μπορούμε να υποθέσουμε ότι αυτός ο λόφος, πού παρείχε μορφή τύμβου και μπορεί κάλλιστα και να ήταν τύμβος, πιστευόταν ως ο τάφος του Άμφιτρύωνος (είκ. 2. 8), τόν όποιο δέν αναφέρει ο Pausanias. Την ύπαρξή του γνωρίζουμε από τόν Πίνδαρο, πού φαίνεται και αυτός να τόν συνδέει με το όλο συγκρότημα της οικίας του Ήρακλέους (Nem. 4.32): *Άμφιτρύωνος άγλαόν παρὰ τύμβον... Ήρακλέους όλβίαν προς αύλάν*. Στα χρόνια του Πινδάρου τουλάχιστον πιστευόταν ότι έδω είχε ταφεί και ο Ίόλαος (Pυθ. 9.141): *τόν... κρύψαν ένερθ' υπό γάν διφρηλάτα Άμφιτρύωνος σάματι*. Σε άλλο σημείο της Θήβας, στα βόρεια, ιδρύθηκε, ίσως όσο ακόμα ζούσε ο Πίνδαρος, αλλά πιθανότερα λίγο μετά τόν θάνατό του, ήρώο του Ίολάου, και στα χρόνια του Pausanias οι Θηβαίοι συμφωνούσαν με τούς Αθηναίους και τούς Θεσπιείς ότι ο ήρωας είχε πεθάνει στη Σαρδηνία (Paus. 9.23.1· πρβ. Σχολ. Πινδ. Nem. 4.32).

Φαίνεται λοιπόν ότι ο Pausanias αρχίζει την περιγραφή της ομάδας αυτής από το συγκρότημα της οικίας, προχωρεί στο Ήράκλειο, πού αποτελεί μέρος του αλλά καταλαμβάνει το νότιο άκρο του, και συνεχίζει να μιλά για τα προς τα εκεί συνεχόμενα μνημεία, το γυμνάσιο και το στάδιο. Επανέρχεται κατόπιν στον Σωφρονιστήρα για να δηλώσει τη θέση του βωμού του Σποδίου Απόλλωνος (9.11.7), χωρίς να συνδέει τόν τελευταίο, κατ' ανάγκην τουλάχιστον, με το ίδιο το συγκρότημα. Συνάγεται έπομένως ότι ο Σωφρονιστήρας – και ο βωμός ψηλότερα ή απέναντι από αυτόν – θα βρισκόταν σε άλλη κατεύθυνση από εκείνη πού δηλώνει ή σειρά Ήράκλειο - γυμνάσιο - στάδιο. Επειδή σε σχέση με την οικία δέν υπάρχει κάτι πού να μπορεί να όριστεί ως απέναντι, θα πρέπει να δεχτούμε ότι το *υπερ* σημαίνει ψηλότερα, και ο Σπόδιος θα βρισκόταν πιο ψηλά από την οικία και ειδικότερα από την πλευρά της εκείνη στην όποία ήταν ο Σωφρονιστήρας. Πά να είναι πιθανοφανής ή έρμηνεία πού μεταφέρει ο Pausanias (9.12.1) σχετικά με τόν λόγο για τόν όποιο στον Σπόδιο θυσιάζονταν βόδια της δουλειάς, θα πρέπει ο βωμός να βρισκόταν κοντά σε δρόμο άμαξιτό. Ο συνδυασμός των ένδειξεων οδηγεί να τόν αναζητήσουμε κάπου κοντά στον «άνήφορο της Λότηζιας», τόν δρόμο πού φαίνεται να διαδέχτηκε τόν αντίστοιχο αρχαίο πού περνούσε από τις προελληνιστικές Ήλεκτρες (Φαρ. 221 π., 224 π.). Και αν πράγματι ο Σωφρονιστήρας βρισκόταν πολύ κοντά στις πύλες, ο βωμός θα ήταν μέσα από το τείχος. Το γεγονός ότι στη Σμύρνη το ιερό των Κληδόνων ήταν έξω και πάνω από την πόλη δέν σημαίνει ασφαλώς πως το ίδιο θα πρέπει να συνέβαινε και με τόν Σπόδιο. Άλλωστε φαίνεται ότι τα τείχη της Καδμείας δέν σώζονταν στα χρόνια του Pausanias.

Ἄν ὑποθέσουμε ὅτι τὸ ἱερὸ τῆς Ὀγκας μνημονεύεται τώρα στὸ κείμενο ὄχι μόνο μετὰ τὴν εὐκαιρία τῶν περὶ βοῶν παραδόσεων, πράγμα πού εἶναι τὸ πιὸ πιθανό (Robert, *Oid.* I 100), ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ τοπογραφικὰ βρισκόταν γενικῶς ἀνάμεσα στὴν εὐρύτερη ὁμάδα μνημείων πού συσχετίστηκε μετὰ τὴν οἰκία τοῦ Ἀμφιτρύωνος καὶ ἐκεῖνη γιὰ τὴν ὁποία θὰ γράψει ἀμέσως μετὰ ὁ Πausanίας τὴ σχετιζόμενη μετὰ τὴν οἰκία τοῦ Κάδμου, συμπεραίνουμε ὅτι τὸ ἱερὸ βρισκόταν στὸ νότιο μέρος τῆς Καδμείας. Θὰ πρέπει γιὰ ἄλλους λόγους νὰ ἀναζητηθεῖ κοντὰ στὸ ψηλότερο σημεῖο τοῦ λόφου. Ὁ Pausanίας τὸ τοποθετεῖ ἐκεῖ (9 12.2) ὅπου ὄκλασε κουρασμένη ἡ ἀγελάδα πού ὁδήγησε τὸν Κάδμο δηλώνοντας ἔτσι τὸν τόπο ὅπου ἔπρεπε νὰ ἰδρυθεῖ ἡ πόλη. Σὲ αὐτὸ τὸ χωρίον εἶδε βωμὸ (ὁ Λυκόφρων 1225, τὸν ὀνομάζει *βόθρον*) καὶ ἄγαλμα τῆς Ἀθηνᾶς στὸ ὑπαιθρο. Τὸ ἄγαλμα ἦταν τόσο ἀρχαιότροπο, ὥστε δὲν ἀμφισβήτησε τὴν πληροφορία ὅτι τὸ εἶχε ἀναθέσει ὁ ἴδιος ὁ Κάδμος. Ἀπὸ τὰ σχόλια στὸν Εὐριπίδη (*Φοίν.* 662, 1062, 1372) μαθαίνουμε ὅτι ἡ θέση ὅπου ὄκλασε ἡ βοῦς καὶ τὴ θυσίασε ὁ Κάδμος ἦταν κοντὰ στὴν πηγὴ τοῦ Ἀρεως. Κατὰ τὸν, πεπλασμένο βέβαια καὶ ὑστερότερο, χρησμὸς ἡ βοῦς ὄκλασε ἀπὸ μὴντη της, προσφέροντας δηλαδὴ τὸν ἑαυτὴ της γιὰ θυσία *ὄχθῳ ἐπ' ἀκροτάτῳ* (Σχολ. Εὐριπ. *Φοίν.* 638), πράγμα πού σημαίνει ὅτι ἔδειχναν αὐτὸ τὸ σημεῖο στὴν κορυφὴ πλαγίᾳς ἢ λόφου. Τὸ ἱερὸ πρέπει νὰ βρισκόταν ἐκεῖ ὅπου ἔγινε ἡ θυσία. Ὁ Αἰσχύλος (*Ἑπτὰ* 486, 501) ἀποκαλεῖ τὴν Ὀγκα *ἀγχίπτολιν* καὶ τὴν τοποθετεῖ (δηλαδὴ τὸ ἱερὸ της) *πρὸ τῆς πόλεως*. Ὁ Σχολιαστὴς του θέλει τὴν Ἀθηνᾶ αὐτὴ ζωγραφισμένη *πρὸ τῆς πόλεως ἢ πρὸ τῶν τειχῶν τῆς πόλεως* (*Ἑπτὰ* 164), σημειώνοντας ὅτι ὁ Λυκόφρων (356) τὴν ἔλεγε *Πυλαΐτιδα*, διὰ τὸ ἄνω ἵστασθαι ταύτην τῶν τῆς πόλεως πυλῶν. Ὁ Σχολιαστὴς τοῦ Λυκόφρωνος ἐξάλλου δὲν μιλάει γιὰ πύλες, ἀναφέρεται ὅμως στὴν ἴδια Ἀθηνᾶ ὅταν γράφει (1225): *Εἰσὶ καὶ Ὀγκαι κόμη Θηβῶν, οὗ καὶ Κάδμος ἄγαλμα Ἀθηνᾶς ἰδρύσατο*. Στὴν ἴδια πιθανῶς ἀναφέρεται καὶ ὁ Πίνδαρος (*Ὀλ.* 249 καὶ Σχολ.), ὅπως καὶ ὁ Εὐριπίδης (*Φοίν.* 1327) ὅταν γράφει γιὰ τὸν Ἑτεοκλῆ *Παλλάδος χρυσάσπιδος βλέψας πρὸς οἶκον*, καὶ ἀκόμα καὶ ὁ Σοφοκλῆς (*Οἰδ.* *Τύρ.* 20) ὅταν ἀναφέρει δύο ναοὺς τῆς Ἀθηνᾶς. Ὁ Σχολιαστὴς του διευκρινίζει ὅτι πρόκειται γιὰ τὰ ἱερὰ τῆς Ὀγκας καὶ τῆς Ἰσμηνίας.

Ἀφοῦ τὸ ἱερὸ ἦταν κοντὰ στὴν κρήνη τοῦ Ἀρεως καὶ ὑπῆρχαν, ὅπως εἴπαμε, δύο διαφορετικὲς παραδόσεις γιὰ τὸ ποῖα ἦταν αὐτὴ, θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ εἴτε πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ Ἰσμηνίου, εἴτε πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ Παραπορτιοῦ καὶ τῆς Πλακιώτισσας. Πρέπει ὅμως ἐπίσης νὰ βρισκόταν σὲ τοπογραφικὴ σχέση μετὰ τὴς ἐπώνυμες πύλες καὶ σύμφωνα μετὰ τὴν ἐρμηνευτικὴ μας πρόταση περὶ τῶν πυλῶν (*Φαρ.* 218) αὐτὲς θὰ πρέπει νὰ ταυτίζονται μετὰ τὴς Κρηναῖες τοῦ Εὐριπίδη καὶ τὰ *culmina dircaea* τοῦ Στατίου (πρβ. *ὄχθῳ ἐπ' ἀκροτάτῳ*). Ἡ ἀποκατάσταση τῆς γραμμῆς τῶν τειχῶν τῆς Καδμείας μᾶς ἔχει ὁδηγήσει νὰ ἐντοπίσουμε τὴς πύλες ἐκεῖ ὅπου μιὰ παραδοσιακὴ διαδρομὴ, ἡ ζ, τέμνει τὸ τεῖχος (*Φαρ.* 221 π.· βλ. εἰκ. 2. 5). Αὐτὸ πού παραμένει ὡς πρόβλημα εἶναι ἂν τὸ ἱερὸ θὰ βρισκόταν μέσα ἢ ἔξω ἀπὸ τὴ γραμμὴ αὐτὴ, γιὰτὶ οἱ πηγὲς σὲ πρώτη ματιὰ τουλάχιστον φαίνεται νὰ διαφωνοῦν. Ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Pausanias προκύπτει καὶ λογικὰ ἀναμένεται ὅτι τὸ σημεῖο ὅπου ὄκλασε ἡ βοῦς συμπίπτει μετὰ ἐκεῖνο στὸ ὁποῖο θυσιάστηκε, καὶ αὐτὸ πρέπει νὰ δηλώνεται ἀπὸ τὸν βωμὸ. Ἡ βοῦς ὄκλασε *ὄχθῳ ἐπ' ἀκροτάτῳ* καὶ ὁ ἀκρότατος αὐτὸς ὄχθος, ἡ κορυφὴ τῆς πλαγίᾳς πάνω ἀπὸ τὴν Πλακιώτισσα καὶ τὸ Παραπόρτι, εἶναι τὸ σημεῖο στὸ ὁποῖο βρίσκεται σήμερὰ ἡ ἐκκλησιὰ τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα (εἰκ. 2. 4), ἡ

ὅποια ἀπέχει ἀπὸ τὸ σημεῖο ὅπου μὲ ἄλλα κριτήρια ἐντοπίσαμε τὶς Ὀγκαῖες πύλες μόλις 30 μ. Δηλαδή καὶ τὰ δύο βρίσκονται στὸ ἴδιο *χωρίον*. Τὸ πιὸ πιθανὸ λοιπὸν εἶναι ὅτι θεωροῦσαν ὡς σημεῖο στὸ ὁποῖο ὄκλασε καὶ θυσιάστηκε ἡ βοῦς τὴν ἴδια τὴ θέση τῆς πύλης. Ἔτσι τὰ πράγματα τὰ διαφωτίζει ὁ Λυκόφρων, ποὺ ἀποκαλοῦσε τὴν Ὀγκαία Πυλαΐτιδα, καὶ ἔτσι δὲν κατηγορεῖται ὁ Κάδμος ὅτι ἰδρυσε τὴν πόλη σὲ ἄλλο σημεῖο ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ τοῦ εἶχε μὲ θεϊκὸ τρόπο ὑποδειχθεῖ.

Μὲ τὸν ἐντοπισμὸ αὐτὸ ταιριάζουν καὶ τὰ λεγόμενα τοῦ Αἰσχύλου καὶ ἡ διαφωνία τῶν πηγῶν ἀποδεικνύεται φαινομενική. Ἡ Ἀθηνᾶ ποὺ λατρεύεται στὶς ἴδιες τὶς ἐπώνυμες πύλες μπορεῖ κάλλιστα νὰ ἀποκαλεῖται *ἀγχίπτολις* καὶ νὰ ὀρίζεται *πρὸ πόλεως*. Ἄλλο ζήτημα εἶναι ἂν διέθετε ἢ ὄχι ναό. Πράγματι αὐτὸ δὲν εἶναι ἀπαραίτητο. Ὅταν ὁ Ἑτεοκλῆς «βλέπει» πρὸς τὸν «οἶκο» τῆς μπορεῖ νὰ στρέφει τὸ βλέμμα πρὸς τὶς ἐπώνυμες πύλες ποὺ συνιστοῦν τὸν οἶκο τῆς. Ὁ Σοφοκλῆς θὰ μποροῦσε νὰ μιλάει γιὰ δύο ναοὺς, ἐπειδὴ ἡ μία ἀπὸ τὶς δύο λατρεῖες στὶς ὁποῖες ἀναφέρεται διέθετε ναό, ἂν αὐτὸ συνέβαινε μὲ τὴν Προναία / Ἰσμηνία, ἐνῶ ἡ ἄλλη ἐντοπιζόταν στὴν ἔτσι κι ἄλλιῳς στεγασμένη πύλη ποὺ μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ἦταν κατὰ τὴν εὐρεία ἔννοια ναὸς τῆς. Τὸ ἴδιο νόημα μπορεῖ νὰ ἔχει καὶ τὸ κείμενο τοῦ πεπλασμέου ἐπιγράμματος (Σχολ. Εὐριπ. *Φοίν.* 1062) *Ὀγκας νηὸς ὃδ' ἐστὶν Ἀθήνης, ὃν ποτε Κάδμος εἶσατο, βοῦν δ' ἰέρευσεν, ὅτ' ἔκτισεν ἄστυ τὸ Θήβης*. Γιὰ τὸν Πausanία ὅμως, ποὺ δὲν εἶναι ποιητὴς καὶ ἀνήκει σὲ ἄλλη ἐποχὴ, ἡ πύλη δὲν μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ οἶκος καὶ ἀκόμα περισσότερο ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς. Ἐκτὸς αὐτοῦ φαίνεται ὅτι δὲν ὑπῆρχε στὰ χρόνια του, γιατί, ἐνῶ τὴν ἀναφέρει ὅταν μιλάει «φιλολογικὰ» γιὰ τὶς πύλες, δὲν σημειώνει τίποτα σχετικὸ ἐκεῖ ποὺ γράφει γιὰ τὸν βωμὸ καὶ τὸ ἄγαλμα τῆς ἐπώνυμῆς τῆς θεᾶς.

Ἡ κώμη Ὀγκαι, ποὺ δὲν εἶναι ἀπλῶς δημιούργημα τοῦ Σχολιαστῆ τοῦ Λυκόφρονος (1225), θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι ἡ συνοικία ἀνάμεσα στὴν πύλη καὶ τὸ Παραπόρτι, ἀφοῦ γνωρίζουμε ὅτι πρὶν ἀπὸ τὰ ρωμαϊκὰ χρόνια ὁ χώρος τῆς ἀκρόπολης δὲν χρησιμοποιεῖται γιὰ κατοικία (Φαρ. 112 π., 117). Μπορεῖ βέβαια ἡ ὑπαρξὴ τῆς νὰ ἀνάγεται στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια μόνο, ὅποτε θὰ ἦταν ἡ συνοικία γύρω ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀθηνᾶς. Πιὸ πιθανὴ μοῦ φαίνεται ἡ πρώτη ὑπόθεση.

5. ΕΠΙ ΤΗΣ ΚΑΔΜΕΙΑΣ (εἰκ. 4)

ΑΓΟΡΑ ΡΩΜΑΪΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ, ΟΙΚΙΑ ΚΑΔΜΟΥ (ΚΑΙ ΑΠΟΓΟΝΩΝ), ΘΑΛΑΜΟΣ ΑΡΜΟΝΙΑΣ, ΘΑΛΑΜΟΣ ΣΕΜΕΛΗΣ, ΘΕΣΗ ΟΠΟΥ ΕΨΑΛΑΝ ΟΙ ΜΟΥΣΕΣ, ΑΓΑΛΜΑ ΔΙΟΝΥΣΟΥ ΠΕΡΙΚΙΟΝΙΟΥ, ΑΓΑΛΜΑ ΔΙΟΝΥΣΟΥ ΤΟΥ «ΟΝΑΣΙΜΗΔΗ», ΒΩΜΟΣ ΔΙΟΝΥΣΟΥ, ΑΝΔΡΙΑΝΤΕΣ ΠΡΟΝΟΜΟΥ ΚΑΙ ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑ, ΝΑΟΣ ΚΑΙ ΑΓΑΛΜΑ ΑΜΜΩΝΟΣ ΔΙΟΣ (ΥΨΙΣΤΟΥ), ΟΙΩΝΟΣΚΟΠΕΙΟΝ ΤΕΙΡΕΣΙΟΥ, ΙΕΡΟ ΚΑΙ ΑΓΑΛΜΑ ΤΥΧΗΣ (ΙΝΟΥΣ), ΞΟΑΝΑ ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ (ΚΑΙ ΙΕΡΟ ΛΑΜΙΑΣ), ΙΕΡΟ ΚΑΙ ΑΓΑΛΜΑ ΔΗΜΗΤΡΟΣ ΘΕΣΜΟΦΟΡΟΥ, ΛΑΤΡΕΙΕΣ ΠΕΡΣΕΦΟΝΗΣ ΚΑΙ ΓΗΣ, ΙΕΡΟ ΠΟΣΕΙΔΩΝΟΣ, ΙΕΡΟ ΟΜΟΛΩΙΩΝ ΘΕΩΝ, ΤΑΦΟΣ ΩΓΥΓΟΥ ΚΑΙ ΑΛΣΟΣ, ΒΟΥΛΕΥΤΗΡΙΟ

Μιλώντας για την Όγκα ο Πausanías σημειώνει (9 12.2) ότι τὸ ὄνομά της ὑποστηρίζει τὴ φοινικικὴ καὶ ὄχι αἰγυπτιακὴ καταγωγὴ τοῦ Κάδμου καὶ στὴ συνέχεια συνδέει τὰ πρὶν πάντων μὲ τὰ ἐπόμενα ἀξιοθέατα διὰ τοῦ προσώπου τοῦ Κάδμου. Ἀρχίζει τὸν λόγο γιὰ τὴν ὁμάδα αὐτὴ (9 12.3) μὲ τὴ φράση *φασὶ δὲ οἱ θηβαῖοι, καθότι τῆς ἀκροπόλεως ἀγορὰ σφισιν ἐφ' ἡμῶν πεποίηται, Κάδμου τὸ ἀρχαῖον οἰκίαν εἶναι καὶ συνεχίζει θαλάμων δὲ ἀποφαίνουσι τοῦ μὲν Ἀρμονίας ἐρείπια καὶ ὃν Σεμέλης φασὶν εἶναι, τοῦτον δὲ καὶ ἐς ἡμᾶς ἔτι ἄβατον φυλάσσουν ἀνθρώποις. Ἑλλήνων δὲ τοῖς ἀποδεχομένοις ᾄσαι μούσας ἐς τὸν Ἀρμονίας γάμον τὸ χωρίον ἐστὶν ἐπὶ τῆς ἀγορᾶς, ἔνθα δὴ φασὶ τὰς θεὰς ᾄσαι* (9 12.4). Στὴ συνέχεια γράφει ὅτι κατὰ τὴν παράδοση ὁμοῦ τῷ *κεραυνῷ βληθέντι ἐς τὸν Σεμέλης θάλαμον* ἔπεσε ἀπὸ τὸν οὐρανὸ ἓνα ξύλον τὸ ὁποῖο ὁ Πολύδωρος *χαλκῷ ἐπικοσμήσας τὸ ὄνόμασε Διόνυσον Κάδμο* (τὰ χειρόγραφα ἔχουν «κάδμιον» ἢ «καδμεῖον»). Πλησίον δὲ Διονύσου ἄγαλμα, καὶ τοῦτο Ὀνασιμήδης ἐποίησε δι' ὅλον πλήρες ὑπὸ τοῦ χαλκοῦ· τὸν βωμὸν δὲ (παραδίδεται καὶ ἡ γραφὴ τὸν Κάδμον δὲ) οἱ παῖδες *εἰργάσαντο οἱ Πραξιτέλους*. Εὐθὺς μετὰ γράφει (9 12.5), *ἀνδριάς τέ ἐστι Προνόμου καὶ ἀφιερώνει μία παράγραφο σὲ πληροφορίες γιὰ τὸ ταλέντο, τοὺς νεωτερισμοὺς καὶ τὸ ἔργον τοῦ ἐν λόγῳ αὐλητῆ. Κλείνοντάς τιν συμπληρώνει* (9 12.6) *τοῦτον τε οὖν ἐνταῦθα οἱ θηβαῖοι καὶ Ἐπαμ<ε>ινώνδαν τὸν Πολύμνιδος ἀνέθεσαν*. Ἀκολουθοῦν τρία ὁλόκληρα κεφάλαια ἀφιερωμένα στὴν ἐπισκόπηση τοῦ ἔργου τοῦ Ἐπανεινώνδα. Κλείνοντάς τὸ τελευταῖον ἐπανερχεται στὸ ἄγαλμα καὶ λέει γιὰ αὐτὸ ὅτι καὶ ἐλεγεία ἔπεστιν ἄλλα τε ἐς αὐτὸν λέγοντα καὶ ὅτι Μεσσήνης ἐγένετο οἰκιστὴς καὶ τοῖς ἔλλησιν ὑπάρξειεν ἐλευθερία δι' αὐτοῦ (9 15.6). Καὶ δίνει τὸ κεῖμένό τους.

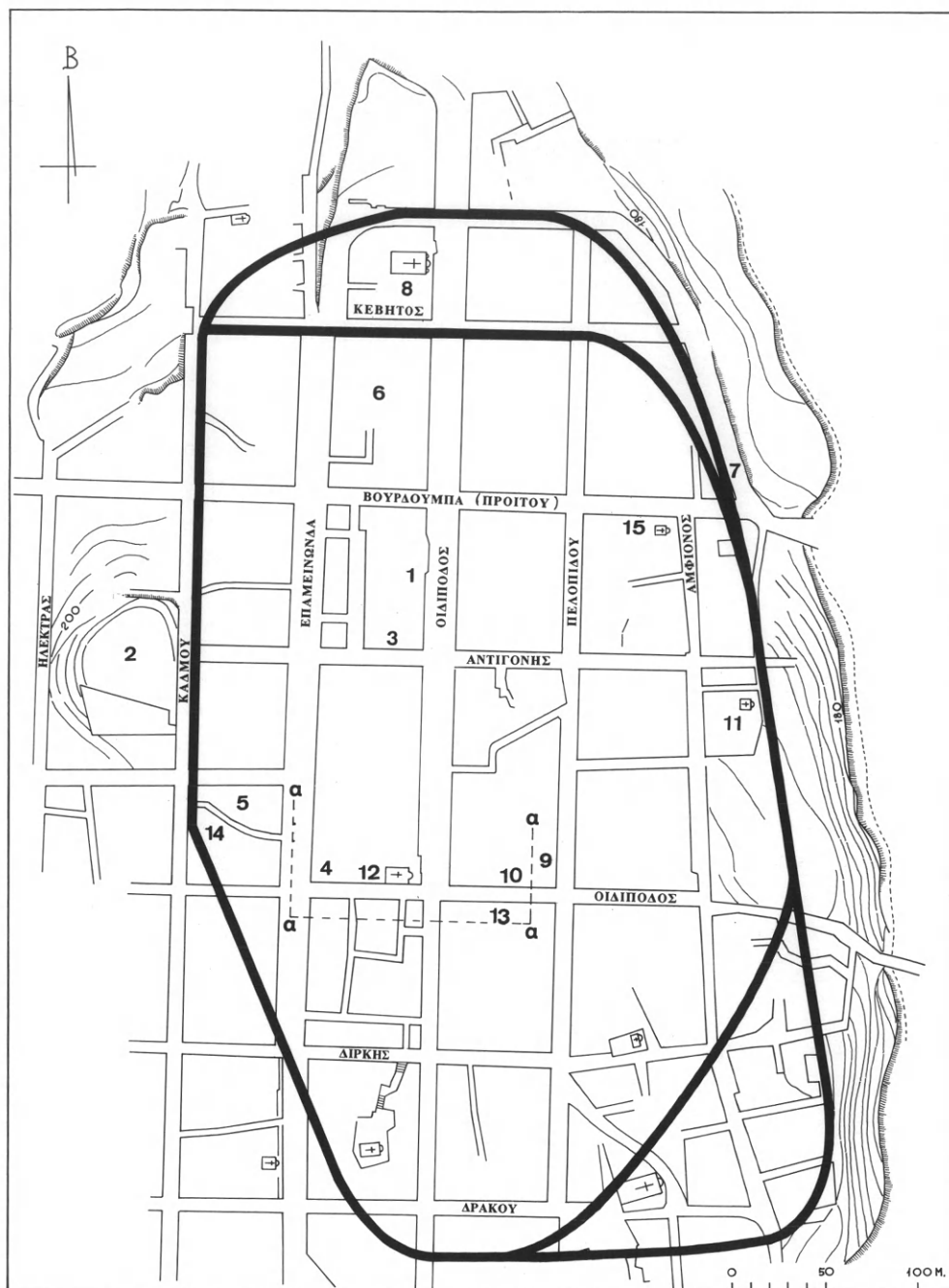
Ἀφοῦ ἔτσι ἐπανῆλθε στὸ περιηγητικὸ κείμενο σημειώνει (9 16.1): *οὐ πόρρω δὲ ἐστὶ ναὸς Ἀμμωνος, καὶ τὸ ἄγαλμα ἀνέθηκε μὲν Πίνδαρος, Καλάμιδος δὲ ἐστὶν ἔργον καὶ ὅτι ὁ Πίνδαρος ἀπέστειλε καὶ στοὺς ἀμμωνίους τῆς Λιβύης ὕμνον γιὰ τὸν Ἀμμωνα, ποὺ καὶ στὴν ἐποχὴ του βρισκόταν σὲ τριγωνικὴ στήλῃ δίπλα στὸν βωμό, τὴν ὁποία ἀνέθεσε ὁ Πτολεμαῖος ὁ Λάγυς*. Ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν βωμὸ στὴ Λιβύη καὶ ὄχι ἐκεῖνον στὴ Θήβα

γίνεται σαφέστερο από τη διατύπωση της επόμενης φράσης (9 16.2): *Θηβαίοις δὲ μετὰ τοῦ Ἀμμωνος τὸ ἱερὸν οἰωνοσκοπεῖόν τε Τειρεσίον καλούμενον καὶ πλησίον Τύχης ἐστὶν ἱερὸν· φέρει μὲν δὴ Πλοῦτον παῖδα καί, ὅπως λένε οἱ Θηβαῖοι, τὰ χέρια καὶ τὸ πρόσωπό της ἔπλασε ὁ Ἀθηναῖος Ξενοφῶν, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα ὁ ἐπιχώριος Καλλιστόνικος. Στὴ συνέχεια ἀναφέρει (9 16.3), χωρὶς νὰ προσδιορίσει τόπο, ὅτι οἱ Θηβαῖοι ἔχουν τρία ξόανα τῆς Ἀφροδίτης τόσο παλαιά, ὥστε λένε ὅτι εἶναι ἀναθήματα τῆς Ἀρμονίας καὶ ἔχουν κατασκευαστεῖ ἀπὸ τὰ ξύλινα ἀκροστόλια τῶν πλοίων τοῦ Κάδμου. Καὶ ὅτι ὀνομάζουν τὴν πρώτη Οὐρανία, τὴ δεύτερη Πάνδημο καὶ τὴν τρίτη Ἀποστροφία. Συνεχίζει κατόπιν μὲ τὴν ἄποψή του γιὰ τὸ ποῦ ὀφείλονται καὶ τί σημαίνουν αὐτὰ τὰ ὀνόματα καὶ μετὰ σημειώνει (9 16.5,6): *Τὸ δὲ τῆς Δήμητρος ἱερὸν τῆς θεσμοφόρου Κάδμου καὶ τῶν ἀπογόνων οἰκίαν ποτὲ εἶναι λέγουσι· Δήμητρος δὲ ἄγαλμα ὅσον ἐς στέρνα ἐστὶν ἐν τῷ φανερώ. Καὶ ἀσπίδες ἐνταῦθα ἀνάκεινται χαλκαῖ· λακεδαίμωνίων δέ, ὅπόσοι τῶν ἐν τέλει περὶ Λεῦκτρα ἐτελεύτησαν, φασὶν εἶναι. Εὐθύς μετὰ ἀρχίζει νὰ μιλάει γιὰ ἄλλη ὁμάδα ἀξιολημνόμενων πραγμάτων ποῦ εἶναι κοντὰ στὶς Προιτίδες.**

α. Οἱ ἀπόψεις Κεραμόπουλλου

Ἡ πρόταση τοῦ Κεραμόπουλλου σχετικὰ μὲ αὐτὰ τὰ μνημεῖα ξεκινάει ἀπὸ τὴν παραδοχὴ ὅτι τὸ κείμενο τοῦ Πausanias μαρτυρεῖ τὴν ἐπιβίωση παράδοσης γιὰ ὑπαρξὴ δύο ἀλληλοδιαδόχων ἀνακτόρων. Ἐπειδὴ ὁ Περιγητής ἀρχίζοντας τὸν λόγο γι' αὐτὰ ἀναφέρει τὴν οἰκίαν τοῦ Κάδμου, ποῦ μέρη τῆς ἦταν οἱ θάλαμοι, καὶ τὸ σημεῖο ὅπου ἔψαλαν οἱ Μοῦσες, καὶ τελειώνοντας λέει ὅτι τὸ Θεσμοφόριο πιστευόταν οἰκία τοῦ Κάδμου καὶ τῶν διαδόχων του (Κερ. 338 π., 353· ΑΕ 1909, 114· βλ. Ἐπίμετρο 1).

Κατὰ τὴν ἄποψη τοῦ Κεραμόπουλλου ὁ Pausanias μιλάει γιὰ τὴν ὁμάδα τῶν ἀξιοθεάτων ὅχι ἐντάσσοντάς τα σὲ καμιὰ διαδρομὴ, ἀλλὰ ἐπιλέγοντας ὡς ἀφετηρία τὴν (πρώτη) οἰκίαν τοῦ Κάδμου ποῦ συμπίπτει μὲ τὴν ἀγορὰ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων. Θεωρεῖ ὅτι ἡ ἀγορὰ αὐτὴ θὰ βρισκόταν στὸ κέντρο τῆς Καδμείας, στὸ ἴδιο σημεῖο ποῦ βρισκόταν καὶ ἡ ἀγορὰ τῆς ἐποχῆς του (ἡ σύγχρονη· Κερ. 338 π.· ΑΕ 1909, 111 π.). Δίπλα σ' αὐτὴν ἀνέσκαψε τὰ καμένα ἐρείπια μυκηναϊκοῦ κτιρίου ποῦ τὸ θεώρησε ἀνάκτορο καὶ παρατήρησε ὅτι ὁ χώρος του δὲν χρησιμοποιήθηκε στὰ ἐπόμενα τῆς καταστροφῆς του χρόνια ὡς τὰ τουρκικά. Συνήγαγε λοιπὸν ὅτι θὰ ἦταν τὰ ἐρείπια ὁρατὰ καὶ σεβαστὰ στὴ διάρκεια τῶν ἀρχαίων χρόνων καί, ἐπειδὴ ἦταν καμένα, ἡ παράδοση τὰ συνέδεσε μὲ τὴν κεραυνοβόληση τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Κάδμου. Δέχτηκε δηλαδὴ ὅτι ὅχι μόνο ἔδειξαν στὸν Pausanias θέση προϊστορικῶν ἐρειπίων ὡς οἰκία τοῦ Κάδμου, ἀλλὰ καὶ ὅτι αὐτὰ τὰ κατάλοιπα προέρχονταν πράγματι ἀπὸ μυκηναϊκὸ ἀνάκτορο. Βρῆκε μάλιστα ἀμέσως δυτικὰ ἀπὸ τὸ καμένο κτίριο πέντε βάσεις κιόνων, καθὼς καὶ κατάλοιπα ποῦ πρέπει νὰ προέρχονταν ἀπὸ δεξαμενὴ, καὶ ἀπέδωσε τὶς βάσεις τουλάχιστον στὴ ρωμαϊκὴ ἀγορὰ (ΠΑΕ 1912, 86), ποῦ θεώρησε ὅτι κάλυπτε τὸν χώρο τοῦ μυκηναϊκοῦ κτιρίου, μὲ ἐξαίρεση ἓνα τμήμα του ποῦ θὰ ἐθεωρεῖτο ὅτι ἀντιστοιχεῖ στὸν θάλαμο τῆς Σεμέλης καὶ τὸ ὁποῖο, ὅπως κάθε ἐνηλύσιο, θὰ ἦταν πιθανῶς περιφραγμένο καὶ ἀσφαλῶς ἄβατο. Ὡς χώρο ὅπου ἔψαλαν οἱ Μοῦσες καὶ ὡς θάλαμο τῆς Ἀρμονίας θεώρησε

Εἰκ. 4. Ἡ Καδμεΐα (γεωγραφικά στοιχεία ἀπὸ τὸν χάρτη τοῦ Συμεώνογλου).

Σημειώνονται ἡ διαδρομὴ τῆς κλασικῆς καὶ τῆς ἐλληνιστικῆς οἰκώσεως, ἡ θέση τοῦ λεγόμενου Παλαιοῦ Καδμεΐου (1), τοῦ Πούρου (2), τοῦ λεγόμενου Νέου Καδμεΐου (3), τῆς κεντρικῆς πλατείας (4), τοῦ ξενοδοχείου «Διονύσιον» (5), τοῦ κατὰ τὸν Σπυρόπουλο Θεσμοφορίου (6), τοῦ οἰκοπέδου Μαλαθούνη (7), τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (8), τῶν ιδιοκτησιῶν Δ. Στέφα (9) καὶ Κόρδατση (10), τοῦ Ἁγίου Στεφάνου (11), τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη (12), τοῦ οἰκοπέδου Λεοντάρη (13), τῶν Ὑψίστων πυλῶν (14), τὸ ἐκκλησάκι τοῦ Ἁγίου Γεωργίου κοντὰ στὶς Προυτίδες (15), τὸ συναγόμενο δυτικὸ, νότιο καὶ ἀνατολικὸ ὄριο τοῦ ἱεροῦ τοῦ Διονύσου (α-α-α).

ὅτι θὰ ἔδειχναν κάποιες ἀνωμαλίες σὰν κι αὐτὲς ποὺ παρατήρησε καὶ ὁ ἴδιος πρὶν ἀρχίσει τὴν ἀνασκαφὴ (Κερ. 340). Πίστευε ὅτι τὰ ἐρεῖπια θὰ θεωρήθηκαν ἱερὰ ἀπὸ τὰ μυκηναϊκά χρόνια, μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ κτιρίου, καὶ συνέχισαν νὰ θεωροῦνται τέτοια ὡς τὴν ἐπικράτηση τοῦ χριστιανισμοῦ (Κερ. 341).

Πὰ τὸ ξύλο ποὺ «ἐπεκόσμησε» ὁ Πολύδωρος διατυπώνει τὴ σκέψη ὅτι ἴσως ἦταν κίονας τοῦ ἀνακτόρου ποὺ σώθηκε καὶ ὅτι ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Πανσανία προκύπτει ὅτι βρισκόταν στὸν θάλαμο τῆς Σεμέλης, καὶ ἀναγνωρίζει σ' αὐτὸ τὸν γνωστὸ ἀπὸ ἄλλου Διόνυσο-Στύλο καὶ τὸν Περικιόνιο (Κερ. 341 κπ.). Τὸν φαντάζεται μὲ μία ἢ δύο προσωπίδες τοῦ θεοῦ καὶ κοσμημένον μὲ κλάδους κισσοῦ καὶ ἱμάτια, ὅπως δηλαδὴ εἰκονίζεται σὲ ἀγγειογραφίες ὁ Ληναῖος Διόνυσος, ἡ μορφὴ τοῦ ὁποῖου κατὰ τὴ γνώμη του προέρχεται ἀπὸ ἐκείνη τοῦ Διονύσου Καδμείου. Ὑποθέτει ὅτι ἴσως οἱ προσωπίδες καὶ τὰ κοσμήματα θὰ ἦταν χάλκινα, καὶ ἐρμηνεύει ἔτσι τὸ «περικοσμήσας» τοῦ Πανσανία. Παράλληλο βρῖσκει στὴ λατρεία τῆς Ἥρας στὴν Τίρυνθα, ποὺ ἦταν κίονας καὶ κατὰ τὸν Frickenhaus (*Tiryns* I 20, 39 π.) μάλιστα ἓνας ἀπὸ τοὺς τέσσερις ποὺ περιέβαλλαν ἀρχικὰ τὴν ἐστία τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀνακτόρου. Μὲ βάση αὐτὴ τὴν παραδοχὴ σημειώνει ὅτι οἱ ἀνασκαφές του δὲν συνάντησαν τὰ ἐρεῖπια τοῦ θαλάμου τῆς Σεμέλης, ἀφοῦ τὰ ἀνασκαφέντα τμήματα δὲν περιλάμβαναν χώρους ποὺ νὰ εἶχαν ἀνάγκη κίωνων. Ὑποθέτει ὅμως ὅτι θὰ βρισκόνταν κοντὰ (Κερ. 343 σημ. 1).

Πὰ τὸ ἄγαλμα τοῦ Διονύσου, τὸν βωμὸ καὶ τοὺς ἀνδριάντες τοῦ Προνόμου καὶ τοῦ Ἑπαμεινώνδα θεωρεῖ ὅτι θὰ βρισκόνταν κάπου κοντὰ στὸν ἄβατο σηκὸ τῆς Σεμέλης, ἀλλὰ ὄχι στὰ ἐρεῖπια τοῦ θαλάμου τῆς Ἀρμονίας, οὔτε στὴ θέση ὅπου ἔψαλαν οἱ Μοῦσες, γιατί ὁ Πανσανίας τὰ διακρίνει. Πὰ τὸν χώρο γύρω ἢ δίπλα στὸ ἄβατο θεωρεῖ ὅτι πρέπει νὰ διακρίνουμε δύο φάσεις του. Ἡ μία εἶναι ἐκείνη τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνα καὶ σ' αὐτὴν ἀναφέρονται δελφικὲς ἐπιγραφές ποὺ μιλοῦν γιὰ τὸ ἱερὸ τοῦ Διονύσου τοῦ Καδμείου, ποὺ ἦταν ἄσυλο καὶ διοικοῦνταν ἀπὸ τὸν ἱερέα καὶ ἐπιμελητές, τοὺς ὁποῖους ἐξέλεγε τὸ κοινὸ τῶν διονυσιακῶν τεχνιτῶν, καὶ ἀγωνοθέτη. Ἐκεῖ γίνονταν τὰ Ἀγριώνια καὶ μεγάλη θυσία καὶ ἐπίσης ἐκεῖ στήνονταν «δόγματα καὶ ψηφίσματα» κοντὰ στὸν σηκὸ τῆς Σεμέλης. Ὑπῆρχε τότε δηλαδὴ τέμενος ποὺ περιλάμβανε τὸν σηκὸ καὶ ἴσως καὶ τὰ λοιπὰ ἐρεῖπια τοῦ ἀνακτόρου, καὶ μάλιστα καὶ ναὸ τοῦ Διονύσου, ἀφοῦ «ὁ Διόνυσος, γεννηθεὶς ἐν Θήβαις... ἦτο ἀδύνατον νὰ μὴ προσλάβῃ ἐν τῷ μακρῷ χρόνῳ ναόν τινα». Σ' αὐτὸν τὸν ναὸ πιστεύει ὅτι θὰ εἶχε στηθεῖ ἔπειτα καὶ τὸ ἄγαλμα. Ἡ ἄλλη διακριτὴ φάση εἶναι ἐκείνη τῶν χρόνων τοῦ Πανσανία. Ἀπὸ ὅλο τὸ ἱερὸ τότε θὰ σωζόταν μόνο ὁ σηκός, ὁ βωμὸς καὶ τὸ ἄγαλμα, καθὼς καὶ μερικοὶ ἀνδριάντες ἐξαιρετικῆς σημασίας (Κερ. 344 κπ.).

Πὰ τὸν ναὸ τοῦ Ἀμμωνος διατύπωσε τὴ γνώμη ὅτι θὰ βρισκόταν κοντὰ στὸν σηκὸ, γιατί τὸ *οὐ πόρρω* τοῦ κεμένου τοῦ Πανσανία πρέπει νὰ ἀναφέρεται σ' αὐτόν. Θεώρησε ὅτι κοντὰ στὸν σηκὸ θὰ λατρευόταν ὁ Ζεὺς ὡς Καταιβάτης ἢ Κεραύνιος ἢ Καπνώτας, κατόπιν ἰδρύθηκε ναὸς του καὶ στὸν ἐκεῖ λατρευόμενο θεὸ ἤδη ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Πινδάρου ἀπέδιδαν καὶ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀμμωνος. Ἡ ταύτιση διευκολύνθηκε ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ζεὺς λατρευόταν στὴ Θήβα ὡς κερασφόρος (Καραῖος ἢ Κεραῖος· Κερ. 347).

Ἐπειδὴ θεωρεῖ ὅτι τὸ Θεσμοφόριο βρισκόταν κοντὰ στὸν σηκὸ καὶ τὸν ναὸ τοῦ

Διονύσου, συνάγει ότι τα άλλα μνημεία που αναφέρει ο Πανσανίας αρχίζοντας από τον ναό του Ἀμμωνος θα ήταν σε κύκλο ή ημικύκλιο γύρω από τον σηκό. Τό μετά τον τελευταίο ναό αναφερόμενο Οἰωνοσκοπεῖο τοῦ Τειρεσία τό τοποθέτησε στον Ποῦρο τοῦ Καβαλάρη, ἐπειδή πίστευε ότι ἡ θέση πληροῖ τις προϋποθέσεις γι' αὐτή τή λειτουργία καί κυρίως γιατί παρέχει ἀναπεπταμένη θέα καί ὁ οἰωνοσκόπος θά μπορούσε βλέποντας πρὸς τὰ βόρεια νά παρατηρεῖ τὰ πουλιά «καθήμενος ἐπὶ τοῦ παλαιοῦ ὀρνιθοσκοποῦ θάκου» κατὰ τὸν Σοφοκλῆ (*Αντ.* 399). Ὑποστήριξε ὅτι ὁ κύκλος στὸν ὁποῖο θά ήταν διαταγμένα τὰ περὶ ὧν μνημεία θά βρισκόταν πρὸς τὰ νότια τῆς ἀνασκαφῆς του, ὅπου ὁ τόπος γίνεται πλατύτερος, παρατηρώντας ὅτι πρὸς τὰ βόρεια καί τὰ βορειοδυτικά δὲν ἐπισημάνθηκε κανένα ἀξιόλογο θεμέλιο καί ὅτι ἐπίσης ἓνας ἀγωγὸς ρωμαϊκῶν χρόνων πού περνάει ἀπὸ ἐκεῖ, ἀπὸ νότια πρὸς βόρεια, δὲν θά μπορούσε νά ἀνοιχτεῖ μέσα ἀπὸ χτισμένους ἤδη ἀπὸ πιὸ παλαιὰ ναοὺς. Συμπέρανε ἔτσι ὅτι τὸ ἱερό τῆς Τύχης, ἢ κάποιο ἀπὸ τὰ ἐπόμενα μνημεία πού ὁ Πανσανίας βάζει «πλησίον» τοῦ Οἰωνοσκοπεῖου, θά πρέπει νά βρισκόταν κοντὰ στὴν ὁδὸ Ἀντιγόνης, ὅπου εἶχαν παλαιότερα τυχαῖα ἀποκαλυφθεῖ, στὴ νότια πλευρά της, ἀρχαῖοι τοῖχοι ἀπὸ τετράγωνες πελεκητὲς πλινθίδες (*Κερ.* 348 π.).

Θεώρησε ἀκόμα ὅτι τὸ τελευταῖο αὐτὸ ἱερό, τῆς Τύχης, περιλάμβανε ναὸ καί μὲ τὸ ἄγαλμά της συσχέτισε ἄγαλμα τῆς Θήβας στὸ ὁποῖο ὑπέθεσε ὅτι ἀναφέρεται δύο φορὲς ὁ Πίνδαρος (*Κερ.* 349 π.) καί τὸ ὁποῖο θά ἔφερε τειχικὸ στέμμα. Δὲν διευκρίνισε ὅμως ἂν ταυτίζει τὸ εἰκαζόμενο αὐτὸ ἄγαλμα μὲ τὸ ἀναφερόμενο ἀπὸ τὸν Πανσανία. Μὲ τὰ ξόανα τῆς Ἀφροδίτης συσχέτισε τὰ λεγόμενα, καί ἀμφισβητούμενα, ἀπὸ τὸν Ξενοφῶντα (*Ἑλλην.* 5 4.4), τὸν Πλούταρχο (*Πελοπ.* 9· *Σωκ. Δαιμ.* 4) καί τὸν Πολύαινο (2 4.3) περὶ ἐορτῆς τῶν Ἀφροδισίων, ὑποστήριξε ὅτι τέτοια ἐορτὴ ὑπῆρχε καί γινόταν στὴν Καδμεία, ἄρα ὅτι θά ὑπῆρχε ἱερό τῆς θεᾶς ἐκεῖ. Μάλιστα ἀναφερόμενος στὸν Ἀθηναῖο (*Δειπν.* 6 62), πού λέει ὅτι οἱ Θηβαῖοι κολακεύοντας τὸν Δημήτριο ἴδρυσαν ναὸ τῆς Ἀφροδίτης Λαμίας πρὸς τιμὴν τῆς ἐρωμένης του, καί ἐπειδὴ πίστευε ὅτι ἐπὶ Δημητρίου ἢ κάτω πόλῃ εἶχε ἐγκαταλειφθεῖ, ὑποστήριξε ὅτι στὸν ἴδιο παλαιὸ ναὸ ἐπὶ τῆς Καδμείας «ἐφιλοξένησαν καί τῆς βασικῆς ἐταίρας τὴν λατρείαν» προσθέτοντας ὅτι εἶναι δυνατό αὐτὸς νά ήταν κάποτε τῆς Ἀρμονίας ἢ τῆς Ἀρμονίας-Ἀφροδίτης (*Κερ.* 350 κπ.).

Φτάνοντας ἔτσι στὸ ἱερό τῆς Δήμητρος σημείωσε ὅτι, ἀφοῦ τὰ ἀνάκτορα κήηκαν καί ἔγιναν ἱερό, ἀπὸ τὴ στιγμή ἐκείνη εἶναι λογικὸ ὁ Κάδμος νά ἔχτισε νέα, τὰ ὁποῖα χρησιμοποίησαν οἱ ἀπόγονοί του καί εἶναι αὐτὰ γιὰ τὰ ὁποῖα μιλάει τώρα ὁ Πανσανίας. Στὴ θέση τοῦ δεύτερου ἀνακτόρου λοιπὸν χτίστηκε μετὰ ὁ ναὸς τῆς Δήμητρος. Ἐπισήμανε ἀκόμα ὅτι, ὅπως δείχνουν ἄλλες πηγές καί ἐπιγραφές, μαζὶ μὲ τὴ Δήμητρα Θεομοφόρο πρέπει νά λατρευόταν καί ἡ Περσεφόνη καί ἡ Γῆ (*Εὐριπ. Φοίν.* 682 π.: *Αἰσχ. Ἑπτὰ* 69· *IG VII* 2452, 2468) καί ὅτι ἀφοῦ τὰ νέα ἀνάκτορα πρέπει νά βρίσκονταν κοντὰ στὰ πρῶτα, τὸ ἱερό αὐτὸ θά γειτόνευε μὲ ἐκεῖνο τοῦ Διονύσου Καδμείου καί ἔτσι «συμβιβάζεται... τοπογραφικῶς ὁ Πίνδαρος (*Ισθμ.* 7.3), καθ' ὃν αἱ Θῆβαι χαλκοκρότου πάρεδρον Δαμάτερος ἀντεῖλαν εὐρυχαίταν Διόνυσον». Τὴ φράση γιὰ τὸ ἄγαλμα τῆς Δήμητρος ὅσον ἐς στέρνα ἐστὶν ἐν τῷ φανερῷ, τὴν παραβάλλει μὲ ἄλλες παρόμοιες τοῦ Πανσανία καί συνάγει ὅτι θά ήταν ντυμένο μὲ πραγματικὰ ροῦχα, ἄρα θά βρισκόταν μέσα σὲ ναό, στὸ διάζωμα τοῦ ὁποῖου ἢ στὸ ἐπιστύλιο θά βρίσκονταν οἱ ἀσπίδες τῶν Λακεδαιμονίων (*Κερ.* 353 κπ.).

β. Κριτική

Στις θέσεις αυτές του Κεραμόπουλλου θά πρέπει νά γίνουν οί πιό κάτω παρατηρήσεις:

1. Ἀπό τὸ κείμενο τοῦ Πausanία δὲν προκύπτει τουλάχιστον ἀναγκαῖα ὅτι ὑπῆρχε παράδοση γιὰ δύο ἀλληλοδιάδοχα ἀνάκτορα τοῦ Κάδμου. Οἱ φράσεις του μποροῦν νὰ σημαίνουν, ὅπως εἶναι διατυπωμένες, ὅτι ἄλλοι θέλουν τὴν οἰκία τοῦ Κάδμου στὴ θέση τῆς ἀγορᾶς καὶ ἄλλοι στὴ θέση τοῦ ἱεροῦ τῆς Θεσμοφόρου. Ἡ πιὸ πιθανὴ ἐρμηνεία εἶναι ὅτι καὶ τὸ Θεσμοφόριο, ὅπως καὶ ὁ χώρος τῆς ἀγορᾶς, θεωροῦνται ὅτι κατέχουν τὸν χώρο τῆς οἰκίας, δηλαδή ὅτι καὶ τὸ τελευταῖο βρίσκεται στὴν ἀγορὰ καὶ τὸ καὶ τῶν ἀπογόνων προστέθηκε γιὰ νὰ δηλώσει τὸ μέρος ἐκεῖνο ποὺ δὲν κάηκε κατὰ τὴν ἀποψή του. Ἄν καὶ γιὰ πυρπόληση δὲν λέει τίποτα καὶ οὔτε τὸ ὅτι πιστεύει πὼς ὁ θάλαμος τῆς Σεμέλης (καὶ μόνο αὐτὸς) κεραυνοβολήθηκε, δὲν σημαίνει ἀναγκαστικά ὅτι θεωροῦσε πὼς ἀποτέλεσμα τῆς πτώσης τοῦ κεραυνοῦ ἦταν πυρκαγιά καὶ μάλιστα ἐκτεταμένη.
2. Ἡ ἔννοια τοῦ γεωγραφικοῦ κέντρου τῆς Καδμείας εἶναι ἀφ' ἑαυτῆς ἐλαστικὴ καὶ συναρτᾶται μὲ τὴν ἐκάστοτε ἔκταση τοῦ οἰκισμοῦ καὶ κυρίως μὲ τὸ πλέγμα τῶν ἀξόνων κυκλοφορίας. Σὲ χάρτη τοῦ 1861 βλέπουμε ὅτι ὁ χώρος τῆς κατόπιν δημοτικῆς ἀγορᾶς, αὐτῆς ποὺ ὑπῆρχε στὰ χρόνια τοῦ Κεραμόπουλλου, ἦταν μᾶλλον ἀπόκεντρος καὶ ἀπὸ τὸ διασωθὲν σχέδιο τοῦ Turner (Φαρ. εἰκ. 21) φαίνεται ὅτι βρισκόταν στὸ ἄκρο τοῦ οἰκισμοῦ. Ἐκτὸς αὐτοῦ ἡ ἀγορὰ τῆς ἐποχῆς του ἦταν κυρίως ἐμπορικὴ, ὅπως συνέχισε νὰ εἶναι καὶ κατόπιν, καὶ εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ ἐμπορικὴ ἀγορὰ σπάνια βρίσκεται στὸ κέντρο τοῦ οἰκισμοῦ. Ἀλλὰ καὶ ἐκεῖνη τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ βρισκόταν στὸ κέντρο τοῦ οἰκισμένου χώρου.
3. Ἡ ἀπουσία λειψάνων ἐγκαταστάσεων στὴ θέση τῶν καμένων ἐρείπιων ποὺ ἀνέσκαψε δὲν σημαίνει ὅτι τέτοια ἐγκατάσταση δὲν ὑπῆρχε. Στὴν Καδμεία ἡ ἐξαφάνιση τῶν στρωμάτων ἱστορικῶν χρόνων εἶναι συχνὸ φαινόμενο ποὺ ὀφείλεται στὴν ἐπαναχρησιμοποίηση τοῦ ὑλικοῦ καὶ τὶς συχνὲς διαμορφώσεις τοῦ χώρου ὡς τὶς μέρες μας. Θὰ ἀνέμενε κανεῖς, ἂν ὁ χώρος εἶχε γίνει ἀγορὰ, νὰ βρεθοῦν κάποια ἴχνη τῶν ἐγκαταστάσεων ἢ τῆς χρήσης της ποὺ θὰ εἶχαν προχωρήσει ὡς τὰ μυκηναϊκὰ στρώματα. Οἱ βάσεις κιόνων καὶ τὸ τμήμα δεξαμενῆς δὲν μᾶς διαφωτίζουν δυστυχῶς, ἀφοῦ μάλιστα οἱ βάσεις δὲν βρέθηκαν στὶς θέσεις τους.
4. Ὁ Pausanίας εἶδε ἐρείπια τοῦ θαλάμου τῆς Ἀρμονίας, δηλαδή ἐρείπια κάποιου κτίσματος καὶ εἶναι πολὺ δύσκολο λέγοντας αὐτὸ νὰ ἐννοεῖ ἀπλῶς κάποιες ἀνωμαλίες τοῦ ἐδάφους.
5. Ἡ παράδοση ὅτι ἡ ἀγορὰ βρισκόταν στὴ θέση τῆς οἰκίας τοῦ Κάδμου δὲν σημαίνει κατὰ κανένα τρόπο πὼς πράγματι κατεῖχε τὴ θέση μυκηναϊκοῦ ἀνακτόρου. Πιθανότερο εἶναι νὰ ὑπῆρχε ἓνα ἐρεῖπιο συνδεόμενο μὲ λατρεία καὶ ἐπειδὴ, ἢ ὅταν, ἢ τιμωμένη προσωπικότητα ἐντάχθηκε στὸν μῦθο ὡς κόρη τοῦ Κάδμου, βασιλιᾶ τῆς Θήβας, καὶ ἐρωμένη τοῦ Διός, ποὺ κάηκε ἀπὸ τὸν κεραυνό του, θεωρήθηκε λογικὰ ὅτι γύρω ἀπὸ τὸ σημεῖο λατρείας της βρισκόταν τὰ ἐνδαιτήματα τῶν γονιῶν της, τῆς Ἀρμο-

νίας και τοῦ Κάδμου. Ἄλλωστε καὶ οἱ δύο αὐτὲς προσωπικότητες ἦταν ἤδη θεϊκές. Ἡ ἴδια ἢ λατρεία στὸν θάλαμο τῆς Σεμέλης δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀρχίσει στὰ μυκηναϊκὰ χρόνια. Μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ νεότερη ἢ καὶ παλαιότερη, καὶ βέβαια εἶναι πολὺ παρακινδυνευμένο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι οἱ ἀφηγήσεις ποὺ σχετίζονταν μὲ αὐτὴ εἶχαν πάντα τὴν ἴδια μορφή ποὺ ἐμεῖς γνωρίζουμε καὶ ἀκόμα λιγότερο τὶς ἴδιες λεπτομέρειες ὡς πρὸς τὰ καθέκαστα (βλ. σχετικὰ Cloché, *ThB* 15, 27 κπ.; Kern, *RG* I 229).

6. Τὸ ξύλο ποὺ ἀποκλήθηκε Διόνυσος Κάδμος ἢ Καδμεῖος δὲν γνωρίζουμε ἂν ἦταν κίονας ἢ πεσσός. Τὰ περὶ ἐπιχαλκώσεως τῆς παράδοσης παραπέμπουν μᾶλλον σὲ σφυρήλατο ἄγαλμα (μὴ παραστατικό ἴσως). Τὸ μόνο παράλληλο ποὺ ὑπάρχει γιὰ τὴ θεωρία περὶ στύλου τοῦ ἀνακτόρου εἶναι ἐκεῖνο τῆς Τίρυνθας κατὰ τὴν ἀναπόδεικτη καὶ ἥκιστα πιθανὴ θεωρία τοῦ Frickenhaus.
7. Ὁ Πausanias δὲν λέει ὅτι τὸ ξύλο ἔπεσε στὸν θάλαμο τῆς Σεμέλης, ἀλλὰ ὅτι ἔπεσε ἀπὸ τὸν οὐρανὸ μαζὶ μὲ τὸν κεραυνὸ ποὺ ἔπεσε στὸν θάλαμο. Ἀκόμα περισσότερο δὲν λέει ὅτι βρισκόταν ἐκεῖ. Φαίνεται ὅτι αὐτὸ τὸ ξύλο τὸ εἶδε, ἀφοῦ λέει ὅτι «πλησίον» βρίσκεται τὸ ἄγαλμα τοῦ Ὀνασιμήδη. Ἡ σύγκριση μὲ ἄλλες περιπτώσεις στὸ κείμενο τοῦ ἴδιου ὁδηγοῦν μᾶλλον στὴν ἐντύπωση ὅτι ἐδῶ ἀναφέρεται σὲ δύο λατρευτικά, ἓνα παλαιότερο καὶ ἓνα νεότερο, καὶ μάλιστα πιθανῶς μέσα σὲ ναό, ἀφοῦ στὴ συνέχεια ἀναφέρει τὸν βωμό.
8. Ὁ Ληναῖος Διόνυσος ἔχει στενὴ σχέση μὲ τὸ κρασί, ὅπως δείχνει τὸ ὄνομά του, ἐνῶ ὁ Καδμεῖος ἔχει σχέση μὲ τὴν ἄγρια φύση μὲ σύμβολο τὸν κισσό, καὶ εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι μόνο ὑστερότερα συνδέθηκε μὲ τὸ κρασί.
9. Τὸ *οὐ πόρρω* ποὺ γράφει ὁ Πausanias γιὰ τὸν ναὸ τοῦ Ἀμμωνος δὲν φαίνεται νὰ ἀναφέρεται μόνο στὸν θάλαμο τῆς Σεμέλης. Ἄν τὸ ἐρμηνεύσουμε μάλιστα στενὰ ἀναφέρεται στὸ ἄγαλμα τοῦ Ἐπαμεινώνδα, τὸ ὁποῖο ὅμως οἱ Θηβαῖοι ἔστησαν μαζὶ μὲ ἐκεῖνο τοῦ Προνόμου *ἐνταῦθα*, δηλαδὴ στὴν ἄμεση γειτονία τῶν θαλάμων, τῶν ἀγαλμάτων τοῦ Διονύσου καὶ τοῦ βωμοῦ.
10. Τὸ Οἰωνοσκοπεῖο κατ' ἀρχὴν δὲν εἶναι ἱερό. Ἡ ἔκφραση ποὺ ὅπως θὰ δοῦμε χρησιμοποιοῦν οἱ τραγικοὶ δείχνει ὅτι μᾶλλον πρόκειται γιὰ ἀντικείμενο. Ὁ Ποῦρος ἀπέχει ἀπὸ τὸ σημεῖο στὸ ὁποῖο ὁ ἴδιος ὁ Κεραμόπουλλος τοποθετεῖ τὸν θάλαμο τῆς Σεμέλης 180-200 μ., ἀπόσταση μεγάλη γιὰ τὴν κλίμακα τῆς Καδμείας. Τὸ γεγονὸς ὅτι εἶναι ψηλός, εὐήνεμος καὶ παρέχει ἀναπεπταμένη θέα δὲν ἀποτελεῖ τεκμήριο γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τοῦ Οἰωνοσκοπεῖου τοῦ Τειρεσία, ποὺ ἐθεωρεῖτο τυφλὸς τουλάχιστον ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια, καὶ πολὺ πιθανὸν ἀπὸ τότε ποὺ ἐγίνε προσωπικότητα τοῦ μύθου. Φαίνεται δηλαδὴ ὅτι ἡ τυφλότητα καὶ ἡ μαντικὴ του ἱκανότητα ἐθεωροῦντο δύο ὅψεις τοῦ ἴδιου πράγματος ποὺ ἡ μία προϋπέθετε τὴν ἄλλη. Τὸ Οἰωνοσκοπεῖο πρέπει νὰ συνδεόταν μὲ τὸν ναὸ τοῦ Ἀμμωνος, μετὰ τὸν ὁποῖο τὸ εἶδε ὁ Πausanias. Ὁ Ἀμμων καὶ πιθανότατα καὶ ὁ προκατόχος του Ζεὺς μὲ τὸν ὁποῖο ταυτίστηκε στὴ θέση αὐτή, ἦταν θεότητα κατὰ κύριο λόγο μαντικὴ.
11. Τὸ ἄγαλμα τῆς Θήβης δὲν μπορεῖ νὰ σχετιστεῖ μὲ τὸ ἀναφερόμενο ἀπὸ τὸν Πausanias ἄγαλμα τῆς Τύχης, ἀφοῦ ὁ πλάστης του Ξενοφῶν συνεργάστηκε μὲ τὸν Κηφισόδοτο (Πaus. 8 30.10) σχεδὸν ἓνα αἰῶνα μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Πινδάρου, σὲ στίχους τοῦ ὁποῖου στηρίζει ὁ Κεραμόπουλλος τὶς ὑποθέσεις του.

12. Φαίνεται ότι έχουν μάλλον δίκιο εκείνοι που αρνούνται ότι υπήρχε έορτή Ἀφροδίσια, που θα γινόταν μάλιστα στην Καδμεία (Ziehen 1545), το έπιχείρημα όμως ότι κάπου πρέπει να στεγάζονταν τα παλαιότερα ξύλινα αγάλματα της θεάς και, ως προσθέσουμε, ότι πιθανότατα θα ήταν συσχετισμένα με κάποια λατρεία, είναι πολύ ισχυρό, καθώς και η άποψη ότι ο χώρος αυτός θα μπορούσε να ήταν ιερό της Ἀρμονίας ή της Ἀρμονίας-Ἀφροδίτης.
13. Δεν μπορεί όμως όμοια να γίνει δεκτή ή άποψη ότι στο ίδιο ιερό θα εισήχθη και η λατρεία της Λαμίας, στην ακρόπολη, επειδή στα χρόνια του Δημητρίου δεν υπήρχε κάτω πόλη. Η πηγή (Ἀθην. Δειπν. 6 62) θέλει τὸν ναὸ αὐτὸ στην πόλη και κάτω πόλη ἐπὶ Δημητρίου υπήρχε, όπως δείχνει και η προσεκτική ανάγνωση τῶν πηγῶν και τὰ εὐρήματα (Φαρ. 32 κπ., 137). Αυτό που μπορεί να αμφισβητηθεῖ είναι ή ίδια ή ακρίβεια της πληροφορίας.
14. Τὸ γεγονός ότι πιστευόταν πὼς τὸ ιερό της Δήμητρος Θεσμοφόρου κατεῖχε τή θέση της οἰκίας τοῦ Κάδμου, ή ακριβέστερα τμήματός της, δὲν σημαίνει ότι και πραγματικά βρισκόταν στή θέση μυκηναϊκοῦ ἀνακτόρου και μάλιστα τοῦ μεγάρου του. Τὰ συχνά και μετὰ τὸν Κεραμόπουλλο προβαλλόμενα παράλληλα τῶν ἄλλων μυκηναϊκῶν ἀνακτόρων είναι μόνο ένα και αὐτὸ ὄχι ἀναμφισβήτητο: της Τίρυνθας. Καὶ ἂν θεωρήσουμε παράλληλο ἐκεῖνο τοῦ Τελεστηρίου της Ἑλευσίνας θα πρέπει να σημειώσουμε ότι τὸ ἐκεῖ καλούμενο ἀνάκτορο ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἄλλα και ἀπὸ τή θέση του φαίνεται ότι ήταν ἀπὸ τὰ προϊστορικά χρόνια ὄχι πραγματικό ἀνάκτορο, ἀλλὰ λατρευτικό (Mylonas, *El.* 34).
15. Τὸ Θεσμοφόριο που εἶδε ὁ Πausanias εἶχε μόνο ένα λατρευτικό ἄγαλμα, ἐκεῖνο της Δήμητρος. Τὰ παράλληλα που φέρνει ὁ Κεραμόπουλλος γιὰ νὰ ὑποστηρίξει ότι αὐτὸ ντυνόταν με πραγματικά ρούχα δὲν πείθουν, και πάντως δὲν είναι καθόλου εὐκολο νὰ φανταστοῦμε ότι με τὰ ρούχα αὐτὰ θα σκεπαζόταν τὸ κάτω μόνο μέρος του και ὄχι και τὸ στέρνο⁴¹. Ἐπομένως δὲν ισχύει τὸ ἐπιχείρημα πὼς αὐτὸ δηλώνει ότι τὸ ιερό

41. Τὰ παράλληλα που φέρνει ὁ Κεραμόπουλλος ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Pausanias είναι:

1 85.5: *κεκάλυπται τὰ ξόανα ἐς ἄκρους τοὺς πόδας*

7 23.5: *καὶ ἡ Εἰλείθνια ἐς ἄκρους ἐκ κεφαλῆς τοὺς πόδας κεκάλυπται ὑφάσματι λεπτῷ*

1 43.5: *Διονύσω ... ξόανον ἀνέθηκε ἀποκεκρυμμένον ἐφ' ἡμῶν πλὴν τοῦ προσώπου· τοῦτο δέ ἐστι τὸ φανερόν*

2 11.3: *καὶ ἀγάλματα Διονύσου καὶ Δήμητρος καὶ Κόρης τὰ πρόσωπα φαίνοντα ἐν τῷ Νυμφῶνί ἐστι*

Οἱ πρώτες δύο ἀναφορὲς μιλοῦν προφανῶς γιὰ ἀγάλματα σκεπασμένα με ὑφάσματα, δηλαδή πραγματικά ρούχα. Ἴσως τὸ ἴδιο δηλώνει και ή τρίτη, ἀλλὰ δὲν χρησιμοποιεῖται οὔτε και ἐδῶ ή ἔκφραση

που περιγράφει τὸ θηβαϊκὸ παράδειγμα *ὅσον ἐς στέρνα ἐστὶν ἐν τῷ φανερῷ*. Είναι τὸ ἴδιο πιθανὸ νὰ σημαίνει ότι τὸ λοιπὸ μέρος τοῦ ξόανου ἀποκρυπτόταν ἀπὸ τοὺς θεατὲς με ἄλλο τρόπο. Ἡ τέταρτη ἀναφορὰ μᾶλλον τέτοια σημασία ἔχει ή πιθανότατα θέλει νὰ πεί ότι μόνο τὰ πρόσωπα ήταν εἰκονισμένα, παραστατικά. Ἀκόμα και ἂν δεχτοῦμε γιὰ τήν τρίτη ἀναφορὰ ότι είναι ἀντίστοιχη με τή συζητούμενη και δηλώνει ἐπίσης κάλυψη με ἀληθινὰ ἐνδύματα, τότε στην περίπτωση της θηβαϊκῆς Δήμητρος θα ἔπρεπε νὰ συναγάγουμε ή ότι τὸ στέρνο της θα παριστανόταν ἀκάλυπτο, πράγμα πάρα πολὺ δύσκολο, ή ότι ή μορφή παριστανόταν ντυμένη, ἀλλὰ τὰ πραγματικά ἐνδύματα που θα της προσθέτονταν δὲν κάλυπταν ὅλον τὸν κορμό, πράγμα ἐπίσης πολὺ δύσκολο. Ἡ

εἶχε στεγασμένο ναό (καὶ ὁ Αἰλιανὸς μιλάει γιὰ ναό, ἀλλὰ μπορεῖ κάλλιστα μόνη ἐπ' αὐτοῦ πηγή του νὰ ἦταν ὁ Πausanías). Αὐτὸ δὲν θὰ πεῖ βέβαια ὅτι ναὸς δὲν ὑπῆρχε. Συχνὰ ὁ Pausanías δὲν ἀναφέρει ὑπάρχοντες ναοὺς ἐπειδὴ δὲν θεωρεῖ ὅτι ἔχει νὰ πεῖ κάτι σημαντικὸ γιὰ τὸ ἴδιο τὸ κτίσμα. Ἐδῶ ἴσως τὸν ὑπονοεῖ μὲ ὅσα σημειώνει γιὰ τὶς ἀσπίδες τῶν Λακεδαιμονίων⁴².

γ. Οἱ ἀπόψεις Σπυρόπουλου

Ὁ πρῶτος πὺν ἐπιχείρησε ἐπανεξέταση καὶ ἀναθεώρηση τοῦ συστήματος παραδοχῶν τοῦ Κεραμόπουλλου ἦταν ὁ Σπυρόπουλος (*ThT*). Μὲ ἀρχαιολογικὰ τεκμήρια ὑποστήριξε τὴν ἄποψη ὅτι τὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀνακτόρου, πὺν περιλάμβανε καὶ τὸ μέγαρο, θὰ βρισκόταν στὴ θέση τοῦ σημερινοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου πὺν βρίσκεται νοτιότερα ἀπὸ τὸ τετράγωνο τῆς δημοτικῆς ἀγορᾶς. Ὑποστήριξε κατόπιν ὅτι ἐδῶ ἦταν πάντα τὸ κέντρο τῆς Καδμείας, καὶ ἐπομένως ἐδῶ καὶ ἡ ἀγορὰ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων. Ἄρα τὰ ἐρείπια πὺν ἔδειχναν οἱ Ἀρχαῖοι ὡς στοιχεῖα τῆς οἰκίας τοῦ Κάδμου ἦταν καὶ πραγματικὰ ἡ κατεῖχαν τὴ θέση τῶν κεντρικῶν διαμερισμάτων τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀνακτόρου καὶ μάλιστα ὁ θάλαμος τῆς Σεμέλης συνέπιπτε μὲ τὸ μέγαρο. Σημείωσε ὅτι κανένα ἀπὸ τὰ λοιπὰ μνημεῖα δὲν ἐντοπίστηκε καὶ ὅτι αὐτὸ ὀφείλεται στὴ λανθασμένη ταύτιση ἀπὸ τὸν Κεραμόπουλλο τῶν κεντρικῶν τμημάτων τοῦ ἀνακτόρου καὶ τῆς ρωμαϊκῆς ἀγορᾶς μὲ τὴν περιοχὴ τῆς δημοτικῆς ἀγορᾶς τῆς ἐποχῆς του (*ThT* 71 κπ., ἰδιαίτ. 73 π.). Ἀπὸ τοὺς ἐντοπισμοὺς τοῦ Κεραμόπουλλου δέχτηκε ἐκείνη τοῦ Οἰωνοσκοποῦ στὸν Ποῦρο (*ThT* 75).

Παρακολουθώντας τὸ κείμενο τοῦ Pausanías λέει ὅτι αὐτὸς ἀπὸ τὶς Ἡλέκτρες, περιγράφοντας ἡ μνημονεύοντας μερικοὺς τάφους (*ThT* 72) κατὰ τὴν πορεία μέσα στὴν πόλη (sic) φτάνει στὸ κέντρο τῆς Καδμείας, ὅπου παρατηρεῖ τὴν οἰκία τοῦ Κάδμου (sic) στὴ θέση τῆς ὁποίας τοῦ ἔδειξαν τὰ ἐρείπια τοῦ θαλάμου τῆς Ἀρμονίας, ἐκείνου τῆς Σεμέλης πὺν διασώζονταν ὡς ἱερὸ καὶ τὴ θέση ὅπου τραγούδησαν οἱ Μοῦσες. Εἶδε ἐπίσης τὸ διπτερὸ ξύλο, ἓνα ἄγαλμα τοῦ Διονύσου καὶ τὰ ἀγάλματα τοῦ Προνόμου καὶ τοῦ Ἐπαμεινώνδα (*ThT* 73). Μετὰ σημειώνει ὅτι ὁ Pausanías εἶδε κοντὰ στὰ προηγούμενα καὶ τὸν ναὸ τοῦ Ἄμμωνος, τὸ Οἰωνοσκοπεῖο, ἱερὸ τῆς Τύχης, ἱερὸ τῆς Ἀφροδίτης (sic) καὶ ἱερὸ τῆς Δήμητρος Θεσμοφόρου, τὰ ὁποῖα ἐπίσης (ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Οἰωνοσκοπεῖο) δὲν ἐντοπίστηκαν ἀπὸ τὴν ἔρευνα (*ThT* 74). Δίνει τὴν ἐρμηνεία ὅτι ὁ Pausanías πρῶτα

ἄποψή μου περὶ τοῦ θηβαϊκοῦ, ἀλλὰ καὶ τῆς τελευταίας ἀναφορᾶς εἶναι πὺς ἐπρόκειτο γιὰ «ὑβριδικὰ» ἔργα μὲ παραστατικὰ καὶ μὴ μέρη καὶ στὴ Θήβα παραστατικὰ ἀποδιδόταν καὶ τὸ στέργο ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κεφάλι, ἐνῶ στὴν ἄλλη περίπτωσι μόνο τὰ πρόσωπα.

42. Ἡ μόνη ἀντίρρηση πὺν διατυπώνει στὰ πὺν πάνω ὁ Schober (1438) εἶναι ὅτι δὲν μπορεῖ τὰ λεγόμενα τοῦ Πινδάρου γιὰ τὴ Θήβη νὰ συσχετιστοῦν μὲ τὴν Τύχη γιὰ τὴ λατρεία τῆς δὲν φαίνεται πιθανὴ σὲ τόσο πρῶμη ἐποχῇ (πρβ. Wilamowitz, *Pindar* 306).

ἀναφέρει τὰ μνημεῖα τῆς ἀγορᾶς, τὴν πρώτη ομάδα δηλαδή, καὶ κατόπιν, μετὰ τὴν παρέκβαση περὶ Ἑπαμεινώνδα, τὰ μνημεῖα τῆς δευτέρης ομάδας, δηλώνοντας ὅτι τὸ πρῶτο ἀπὸ αὐτά, ὁ ναὸς τοῦ Ἄμμωνος, βρισκόταν ὄχι μακριὰ ἀπὸ τὰ προηγούμενα. Συνάγει ὅτι αὐτὸς καὶ τὸ Οἰωνοσκοπεῖο πὺν βρισκόταν στὸν Ποῦρο (εἰκ. 4. 2) θὰ ἦταν κοντὰ μεταξύ τους καὶ δυτικὰ ἀπὸ τὴν οἰκία τοῦ Κάδμου (*ThT* 75 π.). Θεωρεῖ ὅτι μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο ἀποκαλύπτεται ἡ συνέχεια τῆς πορείας τοῦ Πανσανία πρὸς τὰ νότια (θέλει νὰ πεῖ προφανῶς βόρεια), ἀφοῦ δὲν ἀναφέρονται μετὰ ἄλλα μνημεῖα ἐκτὸς ἀπὸ ἐκεῖνα τῆς δευτέρης ομάδας, ὥσπου νὰ φτάσει στὶς Προιτίδες στὰ νοτιοανατολικά (θέλει νὰ πεῖ βορειοανατολικά). Σημειώνει ὅτι ἐναντίον τῆς ταύτισης τῆς ἀνασκαφῆς Κεραμόπουλλου μὲ τὴν οἰκία τοῦ Κάδμου ὑπάρχει ἀκόμα ἓνα στοιχεῖο, ἐφόσον μὲ αὐτὸ ἐννοοῦμε τὸ μέγαρο: Ἄν τὸ Οἰωνοσκοπεῖο βρίσκεται στὴν πορεία τοῦ Περιγητῆ πρὸς νότια (θέλει νὰ πεῖ βόρεια), δὲν εἶναι δυνατὸ ἡ θέση τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ λεγόμενου «Παλαιοῦ Καδμείου» νὰ εἶναι ἡ θέση τοῦ πυρήνα τοῦ ἀνακτόρου καὶ τῆς ρωμαϊκῆς ἀγορᾶς, ἀφοῦ βρίσκεται πρὸ νότια (πάλι θέλει νὰ πεῖ βόρεια) ἀπὸ τὸ Οἰωνοσκοπεῖο. Ἀκολουθεῖ κριτικὴ στὶς θέσεις τοῦ Κεραμόπουλλου, σαφῶς ὀφειλόμενη στὴν πάγια σύγχυση ἀπὸ τὸν μελετητὴ τοῦ Βορρᾶ μὲ τὸν Νότο, καὶ στὴ συνέχεια διατυπώνεται ἡ ἄποψη ὅτι πάνω στὴν ἴδια πορεία ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ ἀγορὰ πρὸς τὶς Προιτίδες διὰ τοῦ Πούρου θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν τὸ ἱερὸ τῆς Τύχης καὶ τὰ ἱερὰ τῆς Ἀφροδίτης (*sic*) καὶ τῆς Δήμητρος. Λέει ἀκόμα ὁ Σπυρόπουλος ὅτι ἡ ἄποψη τοῦ Κεραμόπουλλου πὺς τὸ τελευταῖο πρέπει νὰ γειτόνευε μὲ ἐκεῖνο τοῦ Διονύσου δὲν ἔχει κανένα στήριγμα, ἀφοῦ εὐθὺς μετὰ ὁ Πανσανίας στρέφεται πρὸς τὶς Προιτίδες (*ThT* 76).

Παρατήρησε ἀκόμα ὅτι τὸ ἰσοδομικὸ κτίριο πὺν βρέθηκε κοντὰ στὸ λεγόμενο «Νέο Καδμεῖο» (εἰκ. 4. 3), ἀμέσως νότια ἀπὸ τὸ «Παλιό» (εἰκ. 4. 1) δὲν ὑπάρχει κανένας πειστικὸς λόγος γιὰ νὰ θεωρηθεῖ ναὸς τῆς Δήμητρος ἢ ναὸς κἂν (*ThT* 77 π.). Ὅσο γιὰ ἐκεῖνον δέχεται ὅτι ἐκ τῶν ὑστέρων θὰ πιστεύτηκε ὅτι κατέχει τὴ θέση τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Κάδμου καὶ τῶν διαδόχων του, ἐπεὶ οἱ ἄνθρωποι θεώρησαν πὺς μετὰ τὴν κεραυνοβόληση τῶν ἀνακτόρων κάποια ἄλλα θὰ χτίστηκαν γιὰ νὰ τὰ ἀντικαταστήσουν καὶ αὐτὰ θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἐκεῖ ὅπου λατρευόταν ἡ κύρια θεότητα τῆς Βοιωτίας, ἡ Δημήτηρ. Ἡ δημιουργία αὐτῆς τῆς πίστεως θὰ ἐνισχύθηκε καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι θὰ ὑπῆρχαν στὸ σημεῖο αὐτὸ ἢ θὰ ἦρθαν κάποτε στὸ φῶς λείψανα παλαιοῦ κτιρίου (*ThT* 78).

Τὰ συμπεράσματα μετὰ ἀπὸ τὴν πρὶν πάνω διαπραγμάτευση εἶναι τὰ ἑξῆς: Ἡ ἐπὶ Πανσανία ἀγορὰ πρέπει νὰ βρισκόταν στὸ κέντρο τοῦ οἰκισμοῦ. Στὸν ἴδιο χῶρο πρέπει νὰ βρισκόταν ὁ πυρήνας τῶν ἀνακτόρων τοῦ Κάδμου, καὶ ὁ χῶρος αὐτὸς εἶναι καὶ σήμερὰ τὸ κέντρο καὶ περιλαμβάνει τὴν κεντρικὴ πλατεία (εἰκ. 4. 4). Ἡ περιγραφή τοῦ Πανσανία μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ σωστὰ μόνο ἂν τοποθετήσουμε στὸν ἴδιο χῶρο καὶ τὸν θάλαμο τῆς Σεμέλης, γιὰ τὴν ἄλλη τοποθέτησή του θὰ μετακινούσε ἀναγκαῖα τὰ λοιπὰ μνημεῖα, καὶ μάλιστα τὸ Οἰωνοσκοπεῖο, τοῦ ὁποῖου ὅμως ἡ θέση εἶναι βέβαιη. Ἀλλὰ καὶ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα ὁδηγοῦν στὸν ἐντοπισμὸ τοῦ κεντρικοῦ πυρήνα τῶν ἀνακτόρων στὴν ἴδια περιοχὴ (*ThT* 79 π.).

Ὁ ναὸς τοῦ Ἄμμωνος πρέπει ἔτσι νὰ ἦταν περίπου στὴ θέση τοῦ ξενοδοχείου Διονύσιον στὴν ὁδὸ Μεταξᾶ, ὅπου στὶς ἐκσκαφὲς βρέθηκαν μεγάλοι τοῖχοι ἀπὸ πώρους καὶ ἀσβεστόλιθους (εἰκ. 4. 5· *ThT* 80). Κοντὰ στὸν Ποῦρο, ὅπου ἦταν τὸ Οἰωνοσκοπεῖο,

θά βρισκόταν τὸ ἱερὸ τῆς Τύχης καὶ ἴσως καὶ ἐκεῖνο τῆς Ἀφροδίτης (sic), ἀφοῦ ὁ Παυσανίας μετὰ ἀπὸ ἐκεῖ προχώρησε πρὸς τὰ βόρεια. Τὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρος Θεσμοφόρου τέλος τὸ τοποθετεῖ βορειότερα, λίγο νότια ἀπὸ τὴν ὁδὸ Κέβητος, μεταξὺ τῶν ὁδῶν Ἐπαμεινώνδα καὶ Πινδάρου (εἰκ. 4. 6), ἐπειδὴ εἶναι τὸ τελευταῖο μνημεῖο ποὺ ἀναφέρει ὁ Παυσανίας. Στὸ ἴδιο τετράγωνο εἶχε βρεθεῖ ἐπιγραφὴ ἀναθηματικὴ [Δάμα-τρι κ]η Κόρη (IG VII 2468) καὶ ἀκόμα στὴ νότια πλευρὰ τῆς Κέβητος, στὸ νότιο ὄριο οἰκοπέδου, βρῆκε ἀποθέτη ποὺ συνεχίζοταν καὶ πιὸ νότια μὲ ἑκατοντάδες εἰδώλια, ἀγγεῖα καὶ ὄστρακα ἀπὸ ἀρχαϊκῶν ὡς ρωμαϊκῶν χρόνων. Θεωρεῖ ὅτι σχετίζεται μὲ μεγάλο ναό (ἴσως θέλει νὰ πεῖ ἱερό), ποὺ θὰ βρισκόταν νότια ἀπὸ τὸ ἀνεσκαμμένο οἰκόπεδο, καὶ ὅτι εἶναι πιθανὸ νὰ ἦταν ὁ ναὸς τῆς Δήμητρος (ThT 80 π.).

δ. Κριτική

Ἄν καταλαβαίνω καλὰ τὰ λεγόμενα τοῦ Σπυρόπουλου, ἡ θεωρία του στηρίζεται σὲ τρεῖς παραδοχές. Πρῶτο ὅτι τὰ ἐρείπια ποὺ ἔδειχναν ὡς θάλαμος τῆς Ἀρμονίας καὶ ὁ λεγόμενος θάλαμος τῆς Σεμέλης βρισκόνταν πραγματικὰ στὴ θέση ἣ ἦταν κατάλοιπα τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀνακτόρου καὶ μάλιστα τῶν κεντρικῶν του διαμερισμάτων. Δεύτερο ὅτι ὁ Παυσανίας περιέγραψε τὰ μνημεῖα σὲ συνεχή πορεία ἀπὸ νότια πρὸς βορειοδυτικὰ καὶ κατόπιν πρὸς βορειοανατολικά, γιὰ νὰ βγεῖ ἀνατολικά ἀπὸ τὶς Προιτίδες, καὶ τρίτο ὅτι τὸ Οἰωνοσκοπεῖο βρισκόταν στὸν Ποῦρο. Ὡς πρὸς τὸ πρῶτο ἰσχύουν οἱ παρατηρήσεις ποὺ ἔγιναν στὴ σχετικὴ ἀποψη τοῦ Κεραμόπουλλου. Ἐπιπλέον ἂς σημειώσουμε ὅτι καμιά πηγὴ δὲν μᾶς λέει ὅτι ἔδειχναν ἐρείπια τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Κάδμου. Ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ κείμενο τοῦ Παυσανία δὲν προκύπτει τρόπος κατάταξης τῶν μνημείων ποὺ ἀναφέρει ἐπὶ τῆς Καδμείας σὲ συνεχή πορεία, ἀλλὰ μόνο κατὰ ομάδες. Τέλος γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τοῦ Οἰωνοσκοπεῖου στὸν Ποῦρο μιλήσαμε καὶ πάλι πιὸ πάνω. Ἀναλυτικότερη κριτικὴ τοῦ κειμένου αὐτοῦ, τοῦ γεμάτου ἀπὸ ἀνακρίβειες, παρανοήσεις, ἀμέλειες καὶ συγχύσεις μὲ ἀκραία ἐκείνη ὅπου σταθερὰ θέτει τὸν Νότο στὸν Βορρὰ καὶ τὰνάπαλιν, ἐνῶ διατηρεῖ τὴν Ἀνατολὴ καὶ τὴ Δύση στὴ θέση τους καὶ μὲ βάση αὐτὴ τὴν ἀντιστροφή ἀσκεῖ ... καταλυτικὴ κριτικὴ στὸν Κεραμόπουλλο, δὲν νομίζω ὅτι ἀξίζει τὸν κόπο.

Τὸ μόνο στὸ ὁποῖο θὰ ἀξίζε νὰ σταθοῦμε εἶναι ἡ τοποθέτηση τοῦ Θεσμοφορίου. Ἡ θέση εὗρεσης τῆς ἐπιγραφῆς δὲν σημαίνει βέβαια καὶ ἀκριβὴ θέση τοῦ ναοῦ. Καὶ νὰ μὴν εἶχε μετακινηθεῖ θὰ δήλωνε τὴ θέση τοῦ ἱεροῦ μὲ τὴν εὐρύτερη ἔννοια, ἀλλὰ στὴ φτωχὴ σὲ πέτρες Θήβα αὐτὲς μετακινήθηκαν πολλὲς φορὲς στὴ συνεχῶς μέχρι σήμερα κατοικούμενη καὶ ἐπανειλημμένως ἀνοικοδομούμενη πόλη. Δυστυχῶς ὁ ἀνασκαφέας δὲν ἔδωσε μέχρι σήμερα πληροφορίες γιὰ τὸ εἶδος τῶν εἰδωλίων ποὺ βρῆκε στὸν ἀποθέτη, πράγμα τὸ ὁποῖο ἴσως θὰ ἦταν διαφωτιστικό. Πρέπει πάντως νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι ἀσφαλῶς τὰ μόνὰ ἱερὰ ποὺ ὑπῆρχαν στὴ Θήβα δὲν εἶναι ἐκεῖνα ποὺ ἀναφέρει ὁ Παυσανίας ἢ ἀκόμα καὶ οἱ ἄλλες πηγὲς ποὺ σώθηκαν. Καὶ σὲ ἄλλες ἀνασκαφὲς ἔχουν προκύψει ἐνδείξεις ὑπαρξῆς ἱερῶν ποὺ δὲν φαίνεται ὅτι μποροῦμε ὅλα νὰ τὰ ταυτίσουμε.

ε. Οί απόψεις Συμεώνογλου

Ἡ ἐρμηνευτική πρόταση τοῦ Σπυρόπουλου σχετίζεται μὲ τὴν ἄποψή του ὅτι μόνον ἓνα μυκηναϊκὸ ἀνάκτορο ὑπῆρξε στὴ Θήβα. Ὑστερότερα ὁ Συμεώνογλου, ποὺ πιστεύει μαζὶ μὲ τὸν Κεραμόπουλλο, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἀνασκαφεῖς τοῦ λεγόμενου Νέου Καδμείου ὅτι ὑπῆρχαν δύο ἀλληλοδιαδόχα ἀνάκτορα, ἐπανέρχεται στὴν ταύτιση τοῦ «Παλαιοῦ Καδμείου», ποὺ τὸ θεωρεῖ κεντρικὸ τμῆμα τοῦ πρώτου ἀνακτόρου μὲ τὴ ρωμαϊκὴ ἀγορὰ καὶ μὲ αὐτὸ ποὺ ὁ Πausanias ὀνομάζει οἰκία τοῦ Κάδμου. Θεωρεῖ ὅτι ὁ Πausanias ξεκινάει ἀπὸ αὐτὸ, προχωρεῖ ἀρχικὰ πρὸς τὰ βόρεια, μετὰ πρὸς τὰ ἀνατολικά καὶ συνεχίζει δεξιόστροφα μέσα ἀπὸ τὸ τεῖχος γιὰ νὰ καταλήξει πάλι στὸ κέντρο κοντὰ στὴν οἰκία τοῦ Κάδμου, ἀλλὰ ὅχι στὴν ἴδια θέση, καὶ νὰ συναντήσῃ τὸ Θεσμοφόριο (Sym. 185 κπ.).

Λέει συγκεκριμένα ὅτι ὁ Πausanias ἀρχίζοντας αὐτὸ τὸ μέρος τῆς ἐκθέσεώς του «περιγράφει πολὺ λεπτομερῶς» (!) τὴν οἰκία τοῦ Κάδμου (Sym. 186). Αὐτὴν τὴν ταυτίζει μὲ ὑπαίθριο ἱερὸ τοῦ Διονύσου ποὺ βρισκόταν δίπλα στὴν ἀγορὰ. Ἀναπτύσσει θεωρία γιὰ τὸν τρόπο καὶ τὸν χρόνο ποὺ ἐγκαταστάθηκε ἡ λατρεία ἐκεῖ, καθὼς καὶ γιὰ τὸ περιεχόμενό της καὶ ἐκεῖνο τῶν σχετικῶν πίστεων, ἀλλὰ ὅλα αὐτὰ στηρίζονται στὴν παραδοχὴ ὅτι τὸ πρῶτο μυκηναϊκὸ ἀνάκτορο καὶ ἡ θέση ὅπου πιστευόταν ὅτι βρισκόταν ἡ οἰκία τοῦ Κάδμου ἐπὶ Πausanias ταυτίζονται (Sym. 56 κπ.). Ἡ πίστη του αὐτὴ προφανῶς σημαίνει ὅτι δέχεται τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Κεραμόπουλλου. Ἐπειδὴ ἴσως αἰσθάνεται τὴν ἀνεπάρκειά τους, τουλάχιστον ἀπὸ ἀρχαιολογικὴ ἄποψη, προσθέτει τὸ τεκμήριο ὅτι στὴ θέση αὐτὴ βρέθηκε τεράστια βάση ποὺ μπορεῖ νὰ κρατοῦσε κίονα τοῦ ἀνακτόρου καὶ κατόπιν ἓνα φετιχ στὸ ἱερὸ ποὺ σωζόταν ὡς τὰ χρόνια τοῦ Πausanias (προφανῶς ἐννοεῖ τὸ ἐπιχαλκωμένο ξύλο), παραβλέποντας ὅτι ὁ Κεραμόπουλλος ποὺ βρῆκε τὸν λίθο πειστικὰ μᾶλλον ὑποστηρίζει ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ βάση κίονος καὶ πάντως πληροφορεῖ ὅτι τὴν βρῆκε σὲ ἀδιατάρακτα μυκηναϊκὰ στρώματα (Κερ. 76).

Πὰ τὸ ἱερὸ τοῦ Διονύσου λέει ὅτι ἦταν προφανῶς ὑπαίθριο καὶ ὡς τέτοιο ἦταν γνωστὸ τὸν 5ο π.Χ. αἰώνα ὅπως μαρτυρεῖ τὸ κείμενο τῶν *Βακχῶν* τοῦ Εὐριπίδη, στὸν 3ο π.Χ. αἰώνα ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν δελφικὴ ἐπιγραφή καὶ στὸν 2ο μ.Χ. ὅταν τὸ ἐπισκέπτεται καὶ γράφει γι' αὐτὸ ὁ Πausanias. Ὡς πρὸς τὰ πράγματα ποὺ ἀναφέρει ἐκεῖ ὁ Περιηγητὴς ἐπισημαίνει ὅτι κατ' αὐτὸν διακρίνονται ἡ οἰκία μὲ τοὺς δύο θαλάμους ἀπὸ τὴν θέση ὅπου τραγούδησαν οἱ Μοῦσες, ποὺ θὰ ἦταν πιθανῶς κάποια αὐλὴ. Οἱ δύο ἀνδριάντες θὰ βρισκόνταν σὲ μία ἀπὸ τὶς δύο θέσεις ἢ σὲ τρίτῃ στὴν ἴδια εὐρύτερη περιοχὴ, ἐνῶ τὸ ἐπιχαλκωμένο ξύλο θὰ βρισκόταν «προφανῶς» στὸν θάλαμο τῆς Σεμέλης. Ἐπισημαίνοντας ὅτι τὸ ἱερὸ ἦταν κέντρο τῆς σημαντικῆς ἐορτῆς τῶν Ἀγριωνίων καὶ ἔδρα τῶν Διονυσιακῶν τεχνιτῶν συνάγει ὅτι θὰ ἦταν θέση μὲ ζωερὴ δραστηριότητα ποὺ ἡ γειτονία μὲ τὴν ἀγορὰ τὴν ἔκανε καὶ ἐμπορικὸ κέντρο τῆς πόλης (Sym. 186 π.).

Τὰ λοιπὰ μνημεῖα ἐπιδιώκει νὰ τὰ ἐντοπίσῃ μὲ βάση τὴν ἄποψη ὅτι τὸ Οἶωνο-σκοπεῖο ταυτίζεται μὲ τὰ εὐρήματα τοῦ οἰκοπέδου Μαλαθούνη, ἀμέσως βόρεια ἀπὸ τὴν συναγόμενη θέση τῶν Προϊτίδων πυλῶν (εἰκ. 4. 7). Ἡ θέση χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν 5ο αἰώνα π.Χ., διαθέτει ἓνα πηγάδι καὶ σὲ μικρὸ βαθμὸ ἡ ποιότητα τῆς κεραμικῆς καὶ σὲ λίγο μεγαλύτερο ἢ εὐρεση ἑνὸς ἐνεπίγραφου ὄρου, ποὺ δὲν ἦταν ὅμως στὴν ἀρχικὴ του

θέση, κάνουν πιθανό ότι δεν ήταν ιδιωτικού χαρακτήρα (άλλωστε είναι επιπλέον πιθανό ότι βρίσκεται μέσα από τα τείχη της ακρόπολης), τα λοιπά όμως επιχειρήματα που φέρνει για να στηρίξει την άποψη ότι ήταν Οίωνοσκοπείο δεν είναι καθόλου πειστικά (Sym. 131 π., 187, 247 π.). Με βάση αυτή την άποψη υποστηρίζει ότι ο ναός του Ἀμμωνος ίσως βρισκόταν στη θέση της εκκλησίας του Ἀγίου Γεωργίου (εἰκ. 4. 8). Στη συνέχεια διατυπώνει την άποψη ότι ο ναός της Ἀφροδίτης, που κατά τη γνώμη του πιθανώς θα τὸν μοιραζόταν με τὸν Ἄρη, μπορεί νὰ ἐντοπιστεῖ στὰ ἐρείπια που ἀνασκάφηκαν στὴν ἰδιοκτησία Δ. Στέφα στὴν ὁδὸ Πελοπίδου, ἀνατολικά ἀπὸ τὴν ἰδιοκτησία Κόρδατση που βρίσκεται ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Οἰδίποδος (εἰκ. 4. 9). Στὴν πρώτη ἀποκαλύφθηκαν θεμέλια μεγάλου καὶ σημαντικοῦ κτιρίου, που ἡ ἀνασκαφὴς θεώρησε ὅτι ἀνήκουν σὲ ναό: μακρὸς τοῖχος ἰσοδομικὸς ἀπὸ πῶρο με κατεύθυνση ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά καὶ παράλληλος τοῖχος ἀπὸ ἀσβεστόλιθο (Sym. 127, 187, 299). Στὴ δεύτερη μυκηναϊκὸ «ἀνακτορικό» ἐργαστήριο, ἀλλὰ στὰ δυτικά του καὶ στυλοβάτης κλασικὸς με κατεύθυνση ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότο (εἰκ. 4. 10· Sym. 232 π.· Symeonoglou, *Kadmeia* I).

Ἐντοπίζοντας ἔτσι τὸ Οἰωνοσκοπείο καὶ τὸν ναὸ τῆς Ἀφροδίτης θεωρεῖ πιθανό ὅτι τὸ ἱερὸ τῆς Τύχης που ὁ Πausanias ἀναφέρει σὲ αὐτὰ τὰ δύο θὰ βρισκόταν ἴσως στὴν περιοχὴ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγίου Στεφάνου (εἰκ. 4. 11· Sym. 187 π.). Καταλήγει ὅτι ὁ Pausanias διαγράφοντας αὐτὴ τὴ δεξιόστροφη πορεία φτάνει πάλι στὸ κέντρο τῆς Καδμείας, ὅπου βρίσκει τὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρος Θεσμοφόρου στὴ θέση τοῦ δευτέρου μυκηναϊκοῦ ἀνακτόρου. Σχετικὰ με αὐτὸ υποστηρίζει ὅτι δὲν ταυτίζεται με τὸ προηγούμενο, ἀφοῦ ὁ Pausanias χρησιμοποιεῖ διαφορετικὰ ὀνόματα, τὸ ἓνα τὸ ὀνομάζει οἰκία τοῦ Κάδμου, ἐνῶ τὸ ἄλλο οἰκία τοῦ Κάδμου καὶ τῶν ἀπογόνων, καὶ ἀφοῦ ποτὲ δὲν συζητᾶται τὸ ἴδιο μνημεῖο περισσότερες ἀπὸ μία φορὰ καὶ επιπλέον ἀφοῦ λέει ὅτι ἡ μία θέση ἔμεινε ἀχρησιμοποίητη (ἄβατος), ἐνῶ ἡ δεύτερη ἔγινε ἱερὸ τῆς Δήμητρος. Ὅμως ὁ Συμεωνόγλου δὲν ταυτίζει με τὸ ἱερὸ αὐτὸ τὸ κλασικὸ κτίριο που βρέθηκε στὴ θέση τοῦ «Νέου Καδμείου» (εἰκ. 4. 3), τὸ ὁποῖο θεωρεῖ ὅτι δὲν ἦταν ναὸς ἀλλὰ μᾶλλον στοὰ ἢ ὑπόστυλη αἴθουσα. Τείνει περισσότερο στὸν ἐντοπισμὸ τοῦ Θεσμοφορίου στὴ θέση τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη (εἰκ. 4. 12) με τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ἐδῶ βρισκόταν ἡ μεσαιωνικὴ μητρόπολη καὶ ἡ θέση εἶναι πιὸ κεντρικὴ. Ὑποθέτει ὅτι ἡ λατρεία θὰ ἐγκαταστήθηκε ἀμέσως μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ δευτέρου ἀνακτόρου καὶ ἔτσι ἐρμηνεύεται που διασώθηκε ἡ ἀνάμνηση ὅτι ἦταν προηγούμενως ἀνάκτορο⁴³. Πὰ τὸν ναὸ ὑποθέτει ὅτι

43. Θὰ πρέπει νὰ τὴν ἀντιλαμβανόμαστε ὡς τὴν καταστροφὴ τοῦ δευτέρου μυκηναϊκοῦ καὶ ὄχι μυθικοῦ ἀνακτόρου. Ὡς πρὸς τὸ δεύτερο ἢ παράδοση δὲν ἀναφέρει δύο καταστροφές καὶ μᾶλλον ἀρχικὰ δὲν ἀνέφερε καμιά. Μιλοῦσε γιὰ κεραύνωση καὶ πυρπόληση πιθανότατα τοῦ θαλάμου τῆς Σεμέλης, που θὰ ἔγινε στὰ πολὺ παλαιὰ χρόνια, καὶ γιὰ κατὰληψη τῆς Θήβας στὰ χρόνια τῶν Ἑπιγόνων. Ἡ τελευταία ἴσως μόνο ὑστερότερα σχετίστηκε στὴ φαντασία τῶν ἀνθρώπων με καταστροφὴ. Ἡ ἀρχικὴ παράδοση μιλοῦσε γιὰ νίκη τῶν Ἀργείων ὡς συμμά-

χων τοῦ Θερσάνδρου, τοῦ γιοῦ τοῦ Πολυνείκη, δηλαδὴ νόμιμου διεκδικητῆ τῆς ἐξουσίας, ὁ ὁποῖος μάλιστα κατόπιν μετεκάλεσε καὶ τοὺς ὁπαδοὺς τοῦ ἀντιπάλου του που εἶχαν φύγει καὶ βασιλεύσε στὴ Θήβα. Ἔλεγε μάλιστα ὅτι ἡ ἀποφασιστικὴ σύγκρουση εἶχε γίνῃ στὸν Γλισάντα καὶ κατόπιν πολιορκήθηκε ἡ πόλη καὶ παραδόθηκε. Δὲν καταλήφθηκε ὥστε νὰ θεωρεῖται ὅτι καταστράφηκε (Legras, *LTh.* 21 κπ., 91 κπ.· Buck, *HB* 46 κπ. 63· βλ. καὶ Schachter, *ThW* 1 κπ.· Vermeule, *GBA* 120, 266, 269· Robert, *HS* 910).

θὰ χτίστηκε στὰ χρόνια τῆς οἰκοδομικῆς ἔκρηξης μετὰ τὸ 446 π.Χ., ἀλλὰ ἴσως καὶ παλαιότερα (Sym. 123 κπ., 188 π.).

5. Κριτική

Πὰ τίς ἀπόψεις αὐτὲς τοῦ Συμεώνογλου ἰσχύουν σὲ πολλὰ σημεῖα οἱ παρατηρήσεις ποὺ ἔγιναν γιὰ τίς ἀντίστοιχες τοῦ Κεραμόπουλλου καὶ κυρίως τὸ γεγονός ὅτι δὲν ὑπάρχει πειστικὴ ἔνδειξη ὅτι ὁ χώρος ποὺ ἔδειξαν στὸν Πausanία ὡς περιοχὴ τῆς οἰκίας τοῦ Κάδμου συμπίπτει μὲ τὴ θέση τοῦ «Παλαιοῦ Καδμείου». Ἀλλὰ οὔτε καὶ γιὰ τὴ σύμπτωση τοῦ «Νέου Καδμείου» μὲ τὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρος ὑπάρχει κανένα στοιχεῖο, πράγμα τὸ ὁποῖο δέχεται καὶ ὁ ἴδιος ὁ Συμεώνογλου ἐπιχειρώντας νὰ ἐντοπίσει τὸ ἱερὸ στὴ θέση τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη, μολονότι ἂν τὸ κλασικὸ κτίριο ἦταν πράγματι ὑπόστυλη αἶθουσα θὰ μπορούσε πολὺ καλὰ νὰ συσχετιστεῖ μὲ τὸ Θεσμοφόριο. Τὰ κτίρια αὐτῆς τῆς κατηγορίας συχνὰ δὲν ἔχουν τυπικὴ μορφή ναοῦ, ἐνῶ τὸ Τελεστήριο τῆς Ἐλευσίνας ἦταν πράγματι ὑπόστυλη αἶθουσα. Δὲν ὑπάρχουν ὅμως ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα ποὺ νὰ ἐνισχύουν μία τέτοια ἄποψη.

Ἐπιπλέον αὐτῶν νομίζω ὅτι ἀξίζει νὰ σημειωθοῦν καὶ οἱ πρὶν κάτω παρατηρήσεις:

1. Ὁ Pausanias κάθε ἄλλο παρὰ περιγράφει λεπτομερῶς τὴν οἰκία τοῦ Κάδμου. Ἀναφέρει μόνον ὅτι κατεῖχε τὴ θέση τῆς ἀγορᾶς καὶ σημειώνει τὴν ὑπαρξὴ ἐρειπίων ἐνὸς θαλάμου, ἓνα δεύτερο θάλαμο καὶ ἓνα σημεῖο χωρὶς κατάλοιπα. Καὶ αὐτὰ δὲν τὰ βάζει κοντὰ στὴν ἀγορὰ ἀλλὰ στὸν ἴδιο τὸν χώρο της.
2. Καὶ νὰ ὑπῆρχε ναὸς τοῦ Διονύσου τὸ κείμενο τῶν *Bakchōn* δὲν μπορούσε νὰ τὸν ἀναφέρει, ἀφοῦ κάτι τέτοιο δὲν συμβιβαζόταν μὲ τὸ θέμα τους. Ἀπὸ τίς δελφικὲς ἐπιγραφὰς δὲν συνάγεται ὅτι δὲν ὑπῆρχε ναός, οὔτε, ὅπως εἴπαμε, προκύπτει κάτι τέτοιο ἀναγκαῖα ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Pausanias.
3. Δὲν εἶναι καθόλου προφανὲς ὅτι ὁ Διόνυσος Καδμεῖος θὰ στεκόταν στὸν θάλαμο τῆς Σεμέλης, ἀκόμα καὶ ἂν ὑποθέσουμε ὅτι κατὰ τὴν παράδοση εἶχε πέσει σὲ αὐτόν, πράγμα ἀμφίβολο.
4. Εἶναι ἀκατανόητη ἡ ἄποψη ὅτι τὸ ἱερὸ θὰ ἔγινε ἐμπορικὸ κέντρο ἐπειδὴ ἦταν ἔδρα τῶν Διονυσιακῶν τεχνιτῶν.
5. Τίποτα δὲν πείθει ὅτι τὰ εὐρήματα στὸ οἰκόπεδο Μαλαθούνη ἀποκαλύπτουν τὴ θέση Οἰωνοσκοπείου.
6. Ἄν ὁ ναὸς τοῦ Ἀμμωνος ἦταν στὴ θέση τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ ἡ «οἰκία τοῦ Κάδμου» στὸ «Παλαιὸ Καδμεῖο», πῶς εἶναι δυνατό νὰ λέει ὁ Pausanias ὅτι ὁ δεύτερος βρίσκεται *οὐ πόρρω* τῆς πρώτης, ἀφοῦ οἱ θέσεις ἀπέχουν περισσότερο ἀπὸ 150 μ. καὶ *οὐ πόρρω* στὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ σημαίνει πολὺ κοντά; Καὶ πῶς περαιτέρω ὁ Pausanias θὰ τοπογραφοῦσε τὸ Οἰωνοσκοπεῖο ἀπὸ τὸν ναὸ τοῦ Ἀμμωνος λέγοντας ὅτι βρίσκεται «μετά», ἂν αὐτὸ κατεῖχε τὴ θέση τοῦ οἰκοπέδου Μαλαθούνη ποὺ ἀπέχει ἀπὸ τὸν Ἅγιο Γεώργιο 200 μ. σὲ εὐθεία γραμμὴ; Θὰ ἦταν ἄραγε ὁλόκληρη αὐτὴ ἡ ἔκταση ἀνάμεσα στὰ δύο μνημεῖα κενή; Ἀλλὰ καὶ ὁ Ἅγιος Στέφανος, ποὺ ἐπιπλέον δὲν ὑπάρ-

χει καμία ένδειξη ότι κατέχει τη θέση αρχαίου ιεροῦ, απέχει ἀπὸ τὸ οἰκόπεδο Μαλαθούνη 150 μ. σὲ εὐθεία γραμμὴ, ἐνῶ ὁ Πausanίας λέει ὅτι τὸ ἱερὸ τῆς Τύχης ἦταν *πλησίον* τοῦ Οἰωνοσκοπείου. Ἀκόμα καὶ ἂν φανταστοῦμε κενὸ ὁλόκληρο τὸν χώρο ἀνάμεσα στὰ δύο αὐτὰ σημεία θὰ ἦταν πολὺ δύσκολο νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὁ ὅρος *πλησίον*. Πὰ ἱερὸ τῆς Ἀφροδίτης δὲν μιλάει ὁ Πausanίας, ἀλλὰ ἡ θέση ποὺ τὸ ἐντοπίζει ὁ Συμεώνογλου ἀπέχει ἀπὸ τὸν Ἅγιο Στέφανο ἄλλα 150 μ. σὲ εὐθεία γραμμὴ.

7. Ἡ τοποθέτηση τοῦ ἱεροῦ τῆς Δήμητρος στὸν Ἅγιο Ἰωάννη δὲν στηρίζεται παρὰ μόνο στοῦ (ἀμφίβολο) γεγονὸς ὅτι ἐδῶ βρισκόταν ἡ μεσαιωνικὴ μητρόπολη, ένδειξη πολὺ ἰσχνή γιὰ νὰ στηρίξει τὴν ἴδια τὴν ταύτιση καὶ κατὰ μείζονα λόγο τὴ σύνδεση τῶν καταλοίπων τοῦ οἰκοπέδου Στέφα μὲ τὸν ναὸ τῆς Ἀφροδίτης.
8. Ἄν εἶναι ἀκριβὲς ὅτι ὁ Πausanίας δὲν συζητᾷ δύο φορές τὸ ἴδιο μνημεῖο, εἶναι ὅμως βέβαιο ὅτι τὸ ἀναφέρει περισσότερες καὶ μάλιστα στοῦ ἴδιο τὸ περιγητικὸ μέρος τοῦ κειμένου. Καὶ ἐδῶ δὲν πρόκειται παρὰ γιὰ ἀναφορά. (Τὶς Ἠλέκτρες τὶς ἀναφέρει τέσσερις φορές, τὸν Σωφρονιστήρα δύο, τὶς Προιτίδες τρεῖς.)
9. Ὁ Πausanίας δὲν λέει ὅτι ὁ χώρος τοῦ πρώτου ἀνακτόρου ἔμεινε ἀχρησιμοποίητος μετὰ τὴν κεραυνοβόληση τοῦ θαλάμου τῆς Σεμέλης καὶ τὸ νέο ἀνάκτορο ἔγινε ἱερὸ τῆς Δήμητρος. Λέει μόνο ὅτι ἔμεινε ἄβατος ὁ ἴδιος ὁ κεραυνόπληκτος θάλαμος καὶ τὸ κείμενό του μᾶλλον φαίνεται νὰ δηλώνει ὅτι τὸ μέρος τῆς οἰκίας ποὺ δὲν περιλάμβανε τοὺς δύο θαλάμους καὶ τὸν τόπο ποὺ ἔψαλαν οἱ Μοῦσες (καὶ ὁ ὅποιος μᾶλλον ἔτσι κι ἄλλιῳ θὰ πιστευόταν ἀρχῆθεν ὑπαίθριος), δηλαδὴ τὸ μέρος τῆς οἰκίας ποὺ συνέχισαν νὰ χρησιμοποιοῦν καὶ οἱ ἀπόγονοι τοῦ Κάδμου ἔγινε ἱερὸ τῆς Δήμητρος. Ἡ διάκριση εἶναι μᾶλλον χρονικὴ. Ὁ θάλαμος καθιερώθηκε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Κάδμο καὶ τὸ διυπετὲς ξύλο ἐπιχαλκώθηκε καὶ ἀποκλήθηκε Καδμεῖος Διόνυσος (ἢ Διόνυσος Κάδμος) ἀπὸ τὸν ἄμεσο διάδοχό του Πολύδωρο, ἐνῶ τὸ ἱερὸ ἐγκαταστήθηκε ἀργότερα, ἀφοῦ εἶχαν βασιλέψει οἱ ἀπόγονοι τοῦ Κάδμου. Καὶ ὅλα αὐτὰ τὰ λένε οἱ Θηβαῖοι. Ἀκόμα καὶ ὁ Πausanίας, ποὺ πιστεῦε ἀπόλυτα τὴ φυσικὴ ὑπαρξη τοῦ Κάδμου, τοῦ Διονύσου, καὶ ὅλων τῶν προσωποποιήτων τοῦ μύθου, ἐκφράζεται ἐδῶ μὲ ἐπιφύλαξη.

ζ. Παρατηρήσεις

Τὴ συζήτηση γιὰ τὸ ἂν πράγματι ὑπῆρξαν δύο ἀλληλοδιάδοχα μυκηναϊκὰ ἀνάκτορα τὴν περιλάβαμε στοῦ Ἐπίμετρο 1, ὅπου ἐκτίθενται τὰ σχετικὰ μὲ τὸ προϊστορικὸ παρελθὸν τῆς Καδμείας. Ἄλλο βέβαια πρᾶγμα εἶναι ἡ τυχὸν ὑπαρξη δύο διαδοχικῶν ἀνακτόρων καὶ ἄλλο ἂν αὐτὸ διατηρήθηκε στὴ μνήμη τῶν ὑστερότερων ἀνθρώπων. Ἡ ἄποψη ὅτι διατηρήθηκε στηρίχθηκε μόνο στοῦ κείμενου τοῦ Πausanία καὶ εἴχαμε τὴν εὐκαιρία νὰ δείξουμε πόσο ἐπισηφαλὴς εἶναι. Ἄς ἔρθουμε λοιπὸν καὶ πάλι σὲ ἐκεῖνο προσθέτοντας καὶ τὶς λοιπὲς πληροφορίες ποὺ ὑπάρχουν.

Τὸ κείμενο λέει ὅτι ἡ ἀγορὰ κατεῖχε τὴ θέση τῆς οἰκίας τοῦ Κάδμου καὶ αὐτὴν φαίνεται ὅτι τὴ θεωρεῖ κάτι ἐκτεταμένο, κατάλοιπά της ὅμως ἀναφέρει μόνο δύο, τὰ ἐρείπια τοῦ θαλάμου τῆς Ἀρμονίας καὶ τὸν ἄβατο θάλαμο τῆς Σεμέλης. Καὶ

ἐπιπλέον ἓνα σημεῖο ὅπου πιστευόταν ὅτι εἶχαν τραγουδήσει οἱ Μοῦσες στοὺς γάμους τοῦ Κάδμου καὶ τῆς Ἀρμονίας. Τὰ ἐρεῖπια τοῦ θαλάμου τῆς Ἀρμονίας δὲν τὰ ἀναφέρει, οὔτε φαίνεται νὰ τὰ αἰνίσσεται καμιὰ ἄλλη πηγὴ. Δὲν γνωρίζουμε ἐπομένως πόσο παλαιὰ ἦταν, ἀφοῦ βέβαια δὲν ἀναμένουμε ὅτι ὁ Πανσανίας θὰ μπορούσε νὰ διακρίνει ἀνάμεσα σὲ προϊστορικά ἐρεῖπια καὶ σὲ ἐκεῖνα ἱστορικῶν χρόνων, ἂν μάλιστα αὐτὰ δὲν εἶχαν τὰ προφανῆ χαρακτηριστικὰ τῶν μνημειακῶν κατασκευῶν τῶν κλασικῶν καὶ ἑλληνιστικῶν χρόνων. Οὔτε γνωρίζουμε ἂν ἦταν καμένα ἢ ὄχι. Ὁ Πανσανίας σημειώνει μόνο τὴν πτώση τοῦ κερανοῦ στὸν θάλαμο τῆς Σεμέλης καὶ δὲν σημειώνει καὶ γι' αὐτὸν παρὰ μόνο ὅτι ἦταν ἄβατος μέχρι τὴν ἐποχὴ του.

Ἄλλες πηγές ὅμως μιλοῦν σαφῶς γιὰ τὴ φωτιά πού τὸν ἔκαψε καὶ ἴσως μερικὲς ἀπὸ αὐτὲς θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἀποκαλύπτουν τὴν πίστη πὼς κάηκαν ὁλόκληρα τὰ ἀνάκτορα. Ἐπ' αὐτοῦ ὅμως καμιὰ δὲν εἶναι σαφής. Τὸν μῦθο γιὰ τὴν κεραυνώση τοῦ θαλάμου καὶ τὴ γέννηση τοῦ Διονύσου τὸν γνωρίζει ἤδη ὁ Ὅμηρος στὴν *Ἰλιάδα* καὶ ὁ Ἡσίοδος στὴ *Θεογονία*⁴⁴. Τὰ ἐρεῖπιά του ὅμως τὸ παλαιότερο κείμενο πού τὰ ἀναφέρει εἶναι οἱ *Βάκχες* τοῦ Εὐριπίδη (1 κπ.· βλ. καὶ *Φοίν.* 638-656 καὶ *Σχολ.*): *ὁρῶ δὲ μητρὸς μνῆμα τῆς κεραυνίας τόδ', ἐγγὺς οἴκων καὶ δόμων ἐρεῖπια...*, *αἰνῶ δὲ Κάδμον, ἄβατον δς πέδον τόδε τίθῃσι θυγατρὸς σηκόν*. Μιλάει ὁ Διόνυσος καὶ προφανῶς βλέπει δύο πράγματα. Τὸ μνῆμα τῆς μητέρας του καὶ τὰ ἐρεῖπια τῶν «δόμων» τῆς κοντὰ στοὺς «οἴκους». Καὶ ἐπαινεῖ τὸν Κάδμο πού ὅρισε ἄβατον τὸν χῶρο τοῦ σηκοῦ τῆς θυγατέρας του. Πρόκειται λοιπὸν γιὰ τὸ ἴδιο πράγμα πού ἀναφέρει ὁ Πανσανίας. Τὸν θάλαμο πού ἔμεινε ἄβατος. Τὸν ἴδιο ὀνομάζει «σηκόν» τῆς Σεμέλης ἡ δελφικὴ ἐπιγραφή τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνα (*FdD* III 1. 351, ἀσφαλὲς συμπλήρωση στ. 17 καὶ 18· Bourguet, *παρὰ τὸν σηκό[ν τῆς Σεμέλης]*, βλ. καὶ *BCH* 85, 1961, 78 κπ.· *BSA* 70, 1975, 115 κπ.· *AE* 1977, 195 κπ.). Ἀλλὰ ὁ Εὐριπίδης βάζει στὸν ἴδιο χῶρο καὶ τὸ μνῆμα τῆς, στὸ ὁποῖο στὸ ἐπόμενο ἐπεισόδιο ὁ Διόνυσος ἀναζωπυρώνει τὴ φωτιά. Γιὰ τὴν ἀκρίβεια δηλαδὴ ταυτίζει τὸν σηκὸ μὲ τὸ μνῆμα. Ὅπως θὰ δοῦμε, κατὰ τὴν παράδοση πού μεταφέρει ὁ Πανσανίας τὸν τάφο τῆς Σεμέλης τὸν ἔδειχναν ἄλλοι. Ἴσως λοιπὸν ὁ Εὐριπίδης ἀκολουθεῖ ἄλλή παράδοση πού θὰ ἔλεγε ὅτι ἡ Σεμέλη θάφτηκε στὰ ἐρεῖπια τοῦ θαλάμου τῆς⁴⁵. Εἶναι ὅμως πιὸ πιθανὸ ἢ ταύτιση αὐτὴ νὰ ὀφείλεται σὲ λόγους σκηνικῆς οἰκονομίας.

44. Δὲν ἀποκλείεται πάντως στὴν ἐποχὴ τοῦ Εὐριπίδη νὰ ἔδειχναν καὶ τὸν «τάφο» τῆς Σεμέλης κοντὰ στὸν σηκὸ (βλ. Kern, *RG* I 229). Ἐπὶ Πανσανία τὸν «τάφο» τὸν ἔδειχναν, ὅπως θὰ δοῦμε, στὴν περιοχὴ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Διονύσου Λυσίου, κοντὰ στὶς Προϊτίδες. Στὴν περιοχὴ πού ἐντοπίζουμε τὸν σηκὸ καὶ τὰ συναρτημένα ἀξιοθέατα (βλ. πιὸ κάτω) βρέθηκε πρόσφατα χτιστὸς μυκηναϊκὸς τάφος (*EEBM* Αα, 387, 388). Δυστυχῶς δὲν ἔχουμε ἀκόμα πληροφορίες πού νὰ ἐπιτρέπουν ἢ ὄχι τὴν ὑπόθεση ὅτι στὰ κλασικὰ χρόνια θὰ μπορούσε νὰ θεωροῦν αὐτὸν τάφο τῆς Σεμέλης.

45. Οἱ *Βάκχες* τοῦ Εὐριπίδη ἴσως δίνουν νύξεις καὶ γιὰ τὴ μορφή τῆς λατρείας τῆς Σεμέλης καὶ τοῦ Διονύσου (Ziehen 1510 π., 1538 κπ.). Κατὰ τὸν ποιητὴ πρὸς τιμὴν τους συγκροτοῦνται «χοροί». Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος τῆς μετάβασης τῶν βακχῶν στὸν Κιθαιρῶνα (ὅπου κατὰ σχετικὸ σχόλιο ὑπῆρχε ἐπίσης «τάφος» τῆς Σεμέλης. Εὐριπ., *Φοίν.* 1753 κπ. καὶ *Σχολ.*). Ἀπὸ τὴ λατρεία φαίνεται νὰ ἔχει ληφθεῖ καὶ ἡ ἔκφραση *Σεμέλης θίασον*. Τὸ ἐρώτημα εἶναι ἂν οἱ τρεῖς «θίασοι» τοῦ ἔργου (Εὐριπ., *Βάκχ.* 680), μὲ ἐπικεφαλῆς τὴν Ἰνῶ, τὴν Ἀγαυὴ καὶ τὴν Αὐτονόη, ἀποτελοῦν μαζί τὸν «θίασον» ἢ ἐκεῖνος ἦταν ἓνας

Τὸ κείμενο ἀπὸ τὸ ὁποῖο θὰ μπορούσε νὰ συναχθεῖ ὅτι πιστευόταν πὼς εἶχαν καεῖ ὁλόκληρα τὰ ἀνάκτορα εἶναι ἓνα σχόλιο στὶς Φοίνισσες (649): Διόνυσον κισσὸς ἔξωθεν περιπλακεῖς ἔτι βρέφος ὄντα κατὰ τοῦ νώτου ἐκάλυπεν. Ἱστορεῖ γὰρ Μνασέας ὅτι τῶν καδμείων βασιλείων κεραυνωθέντων κισσὸς περὶ τοὺς κίονας φυεῖς ἐκάλυπεν αὐτόν, ὅπως μὴ αὐθημερόν καὶ ἐν μηδενὶ τὸ βρέφος διαφθαρεῖ καλυφθὲν κισσῷ· διὸ καὶ περικιόνιος ὁ θεὸς ἐκλήθη παρὰ Θηβαίοις. Ὁ Μνασέας λοιπὸν μιλοῦσε γιὰ κεραυνωθέντα ἀνάκτορα, ἀλλὰ θὰ μπορούσε κάλλιστα νὰ ἐννοεῖ μόνο τὸν θάλαμο καὶ νὰ συνάγει ὅτι ὁ κισσὸς φύτρωσε γύρω ἀπὸ τοὺς κίονες ἀκριβῶς τοῦ θαλάμου⁴⁶. Σ' αὐτὸν μέσα προφανῶς φανταζόταν τὸ βρέφος ποὺ προστατεύτηκε. Τὰ ἴδια πράγματα λέει καὶ τὸ λατρευτικὸ ἄσμα ποὺ περιλήφθηκε στὴ συλλογὴ τῶν ὀρφικῶν ὕμνων (47): *Κικλήσκω Βάκχον Περικιόνιον, μεθυδῶτην Καδμίοισι δόμοις ὃς ἐλισσόμενος περὶ πάντα ἔστηκε κρατερὸς βρασμοὺς γαίης ἀποπέμψας...* Καὶ τὰ δύο αὐτὰ κείμενα ἐξάλλου φαίνεται νὰ ἐκκινοῦν ἀπὸ ἄλλο γεγονός. Ὅτι ὁ Διόνυσος ποὺ λατρευόταν στὴν Καδμεία λεγόταν καὶ στύλος καὶ περικιόνιος. Θὰ ἀναφερθοῦμε σ' αὐτὸ πιὸ κάτω.

Ἡ ἀγορὰ ποὺ ἀναφέρει ὁ Πausanias δὲν ὑπῆρχε βέβαια πρὶν νὰ συρρικνωθεῖ ἡ πόλη στὴν Καδμεία. Δὲν θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ ὑποθέσει κανεὶς πὼς μπορεῖ νὰ ὑπῆρχε καὶ πρὶν ἀγορὰ ἐδῶ, ἀφοῦ στὴν Καδμεία συνερχόταν ἡ βουλὴ τοῦ βοιωτικοῦ Κοινοῦ. Αὐτὴ ὅμως ἀσφαλῶς ἦταν ἓνα σχετικὰ ὀλιγάριθμο σῶμα, γιατί στὸ βοιωτικὸ Κοινὸ λειτουργοῦσε ἀντιπροσωπευτικὸ σύστημα (Demand 17 κπ., 37 κπ.: Larsen, *GrFSI*. 35· Bruce, *HC* 159 π.: Buck, *HB* κεφ. 7· πρβ. *BCH* 32, 1908, 271 κπ.) καὶ γιὰ νὰ συνέλθει θὰ τῆς ἀρκοῦσε ἓνα ἔστω καὶ μεγάλο, κτίριο. Εἶχε συνολικὰ 660 μέλη καὶ τακτικὰ συνεδρίαζε μόνο ἓνα τμήμα. Ἐκτὸς αὐτοῦ ἀγορὰ καὶ συνέλευση εἶναι διαφορετικὰ πράγματα. Θὰ πρέπει νὰ δεχτοῦμε τὴν παλαιὰ ἄποψη ὅτι οἱ ἀγορὲς ποὺ ἀναφέρει ὁ Σοφοκλῆς βρισκόνταν καὶ οἱ δύο στὴν κάτω πόλη. Καὶ ὑπάρχουν καὶ στοιχεῖα γιὰ νὰ ἐντοπίσουμε καὶ τῶν δύο τίς θέσεις. Ἄν δεχόμαστε σύγχρονη ὑπαρξὴ καὶ τρίτης ἀγορᾶς θὰ ἀποδίδαμε στὴ Θήβα κάτι πρωτόκουστο, τρεῖς ἀγορὲς, καὶ μάλιστα χωρὶς νὰ μᾶς ὑποχρεώνει τίποτα σ' αὐτό. Ἄρα ἡ ἐπὶ τῆς Καδμείας ἀγορὰ ἐμφανίζεται ὅταν παύει νὰ ὑπάρχει ἡ κάτω πόλη, ἀσφαλῶς μετὰ τὸν Σύλλα. Παρὰ ταῦτα ὁ Συμεώνογλου (Sym. 137) ἀρνούμενος τὴν ὑπαρξὴ τῆς δυτικῆς ἀγορᾶς ὑποστηρίζει πὼς ἐκείνη τῆς Καδμείας ὑπάρχει πιθανῶς ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια καὶ ἀσφαλῶς ἀπὸ τὰ κλασσικά!

ἀπὸ τοὺς τρεῖς. Οἱ τρεῖς θίασοι πάντως φαίνεται πὼς εἶναι ἱστορικὴ πραγματικότητα, ὅπως προκύπτει ἀπὸ ἐπιγραφὴ τῆς Μαγνησίας σχετικὴ μὲ θαυματουργικὴ ἐμφάνιση εἰκόνας τοῦ Διονύσου σὲ πλάτανο καὶ τὴν κατὰ χρησμὸ ἴδρυση λατρείας ἀπὸ τρεῖς *μαινάδες* ποὺ ζητήθηκαν καὶ στάλθηκαν ἀπὸ τὴ Θήβα (Ziehen 1510 π. βλ. καὶ Wendland-Kern, *BGGPhG* 88 π.). Λέγονταν Κοσκῶ, Βαυβῶ καὶ Θετταλὴ καὶ ἴδρυσαν τρεῖς θιάσους, τοὺς «Πλατανιστάς», τοὺς «Καταιβάτας» καὶ τοὺς «Πρὸ πόλεως». Τὸ περιεχόμενο τῆς ἐπιγραφῆς μπορεῖ νὰ εἶναι πεπλασμένο, ἀλλὰ θὰ

πρέπει νὰ στηρίζεται σὲ ἀληθινὲς πρακτικὲς. Θὰ πρέπει νὰ ὑπῆρχαν στὴ Θήβα «θίασοι» καὶ «μαινάδες». Ἐπιπλέον σὲ ψευδο-θεοκρίτειο κείμενο (26.1 κπ.), ποὺ πρότυπό του πρέπει νὰ εἶναι ἡ θηβαϊκὴ λατρεία, ἀναφέρονται ἐπίσης τρεῖς «θίασοι» (καὶ δώδεκα βωμοὶ ἀπὸ δάφνη, τρεῖς γιὰ τὴ Σεμέλη καὶ ἐννιά γιὰ τὸν Διόνυσο).

46. Τὸ σχόλιο ἄλλωστε ἀναφέρεται στὰ λεγόμενα τοῦ κειμένου: *βρόμιον ἔνθα τέκετο μάτηρ, κισσὸς δὲν περιστεφῆς ἐλικτὸς εὐθὺς ἔτι βρέφος χλοηφόροιςιν ἔρνεσιν κατασκέπων ὀλβίας ἐνώτισεν...*

Ὁ Πανσανίας μᾶς λέει ἐπίσης ὅτι μαζί μὲ τὸν κεραυνὸ πού ἔπεσε στὸν θάλαμο τῆς Σεμέλης ἔπεσε ἀπὸ τὸν οὐρανὸ καὶ ἓνα ξύλο πού ὁ Πολύδωρος τό «ἐπικόσμησε» μὲ χαλκὸ καὶ τὸ ὀνόμασε Διόνυσσο Καδμεῖο. Στὸ ἴδιο ἀντικείμενο ἀναφέρεται ὅπως φαίνεται καὶ τὸ ἀπόσπασμα τῆς Ἀντιόπης: ἔνδον δὲ θαλάμοις βονκόλου κομῶντα κισσῶ στύλον εὐίου θεοῦ καὶ τὸ στύλος Θηβαίοις Διόνυσος πολυγηθῆς (καὶ τὰ δύο στὸν Κλήμ. Ἀλεξ. Στρωμ. 1 25, 163). Ἀπὸ αὐτὰ προκύπτει ὅτι ὁ Διόνυσος λατρευόταν ὡς στύλος γύρω ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀπλωνόταν κισσός. Καὶ τὰ δύο προηγούμενα ἀποσπάσματα, τοῦ Μνασέα καὶ τοῦ ἄσματος, φαίνονται προσπάθειες νὰ δοθεῖ ἐρμηνεία «φυσιοκρατική» σ' αὐτὸ τὸ γεγονός. Καὶ ὁ στύλος αὐτὸς ἦταν ξύλινος καὶ ἐθεωρεῖτο, ὅπως καὶ ἄλλα διπετές ἄγαλμα. Ἔτσι κατανοεῖται καὶ τὸ λεγόμενο τοῦ Πανσανία, γιὰ τὸν ὁποῖο βέβαια ὁ Διόνυσος δὲν μποροῦσε νὰ εἶναι στύλος. Ἦταν θεός, δηλαδὴ ἀνθρωπόμορφος. Ὅταν οἱ θρησκευτικὲς ἀντιλήψεις δὲν ἐπέτρεπαν νὰ θεωρεῖται ὁ στύλος ὡς ὁ ἴδιος ὁ θεός, ἐκεῖνος θεωρήθηκε εἶδος διπετοῦς ἀγάλματός του καὶ τὸ σύμβολο πού τὸν περιέβαλλε, ὁ κισσός, ἔγινε τὸ στοιχεῖο διὰ τοῦ ὁποῖου ἐκφράζεται ὁ θεός. Ἀπὸ ἐκεῖ προέκυψε τὸ ἐπίθετο περικίονιος. Φαίνεται ὅτι στὸν Πολύδωρο ἀποδιδόταν πῶς περιτύλιξε τὸ μὴ εἰκονιστικὸ ξύλινο ἄγαλμα μὲ χάλκινο κισσό⁴⁷.

Ἀπὸ τὸ ἀπόσπασμα τῆς Ἀντιόπης μπορεῖ νὰ συναχθεῖ ὅτι ὁ στύλος στεκόταν στὸν θάλαμο τῆς Σεμέλης⁴⁸, ἀφοῦ τὸν ἀναφέρει ἐν θαλάμοις καὶ ὁ Πανσανίας θάλαμο ἀποκαλεῖ τὸν σηκό. Τὸ κείμενο ὅμως τοῦ Πανσανία μᾶλλον δὲν δηλώνει κάτι τέτοιο. Ὁ Καδμεῖος ἀναφέρεται μαζί μὲ τὸ ἄγαλμα τοῦ Ὀνασιμήδη καὶ εὐθὺς μετὰ ἀναφέρεται ὁ βωμός. Ἐκτὸς αὐτοῦ διερωτᾶται κανεὶς ἂν θὰ ἦταν δυνατὸ τό «ξύλο», πού ἦταν προφανῶς ἀντικείμενο λατρείας, νὰ βρισκόταν μέσα στὸν σηκὸ πού ἦταν ἄβατος. Ἄς σημειώσουμε ἀκόμα ὅτι τὸ κείμενο δὲν φαίνεται νὰ στηρίζει τὴν ἄποψη πού ἔχει διατυπωθεῖ (Παπαχατζής, *Βοιωτικά* 89) ὅτι ὁ Πανσανίας δὲν θὰ εἶδε τὸ ξύλο ἐπειδὴ θὰ εἶχε καταστραφεῖ. Αὐτὸ πού πιθανότερα φαίνεται νὰ δηλώνει ὁ τρόπος πού ἐκφράζεται ὁ Πανσανίας εἶναι ὅτι ὑπῆρχαν δύο λατρευτικὰ ἀγάλματα σχετιζόμενα μὲ τὸν βωμό. Καὶ ἀφοῦ τὸ ἓνα ἀπὸ αὐτὰ ἦταν πανάρχαιο καὶ μάλιστα μὲ πυρήνα τουλάχιστον ξύλινο, σκεφτόμαστε ὅτι κάπως θὰ πρέπει νὰ προστατευόταν. Θὰ βρισκόταν λοιπὸν κάτω ἀπὸ κάποιο στέγαστρο τουλάχιστον ἢ καὶ σὲ κάποιο κτίσμα. Αὐτό, καὶ ὅχι ὁ σηκὸς τῆς Σεμέλης, πρέπει νὰ εἶναι οἱ «θάλαμοι» γιὰ τοὺς ὁποίους γίνεται λόγος στὸ κείμενο τῆς Ἀντιόπης.

Ἐπὶ τῇ ὑπόθεσιν ὅτι ἡ πιθανότητα ἢ ἡ γραφὴ πού δίνουν ἐκδότες τοῦ Πανσανία νὰ εἶναι ἡ ὀρθή καὶ ὁ Διόνυσος πού λατρευόταν ἐδῶ νὰ ἦταν ὁ Διόνυσος Κάδμος. Ἄν μάλιστα καὶ τὸ ἔργο τῶν παιδιῶν τοῦ Πραξιτέλη δὲν ἦταν ὁ βωμός, ὅπως θέλει ἡ μία

47. Πιὸ πιθανὸ θεωρῶ ὅτι ὁ Διόνυσος Στύλος ἦταν μὴ παραστατικὸ ἄγαλμα χαλκὸ σφυρήλατο, κανονικὰ δηλαδὴ μὲ ξύλινο πυρήνα. Ὁ κισσὸς μᾶλλον θὰ κοσμοῦσε τὴν ἐπιφάνειά του.

48. Σὲ συσχετισμὸ μὲ τοὺς «Καταιβάτας» τῆς Μαγνησίας ἔχει ὑποθεθεῖ ὅτι στὴ Θήβα τὸ ἐπίθετο θὰ

ἀποδιδόταν στὸν Διόνυσσο (*Hermes* 26, 1891, 178 κ.). Αὐτὸ μοιάζει λογικὸ ἀφοῦ τό «ξύλον», ὁ Διόνυσος «στύλος» ἔπεσε ὁμοῦ τῷ κεραυνῷ στὸν θάλαμο τῆς Σεμέλης, ἦταν δηλαδὴ μιὰ μορφὴ τοῦ ἴδιου τοῦ κεραυνοῦ. (Πλὴ τὴ δυνατότητα συσχέτισης τοῦ Καταιβάτη μὲ τὸν Δία βλ. πιὸ κάτω σ. 102.)

παραδιδόμενη γραφή, αλλά ο Κάδμος πού θέλει ή άλλη, θά είχαμε τρία αγάλματα. Το διπτερές του Διονύσου Κάδμου, τον Διόνυσο του Όνασιμήδη και τον Κάδμο των παιδιών του Πραξιτέλη. Όπως και νά έχουν τα πράγματα ο Καδμείος Διόνυσος και ο Διόνυσος Κάδμος σέ τελευταία ανάλυση δέν είναι έννοιες διακριτές μεταξύ τους, από λατρευτική τουλάχιστον άποψη. Το πιο πιθανό παραμένει ότι ο Διόνυσος όνομαζόταν Καδμείος, όπως υποστηρίζουν και οι δελφικές επιγραφές, και οι γιοι του Πραξιτέλη θά έφτιαξαν τον βωμό (Ziehen 1509, 1527 π.). Λατρευτικά αγάλματα και βωμός σημαίνουν ιερό και αυτό πρέπει νά τó ταυτίσουμε με τó ιερό των επιγραφών, πού όπως προκύπτει από εκείνες, περιλάμβανε τον σηκό της Σεμέλης. Στο ιερό αυτό έγιναν εργασίες σημαντικές εϋθύς μετά την ανοικοδόμηση της πόλης, αφού τότε δούλευαν οι γιοι του Πραξιτέλη. Μέσα σ' αυτό πρέπει νά λατρευόταν και ή Σεμέλη ως ήρωίς, αφού αυτό πού ο Πανσανίας όνομάζει θάλαμο οι λοιπές πηγές τó λένε σηκό και κατά τον Πολυδεύκη (1.6): *οί μὲν γὰρ ἀκριβέστεροι σηκὸν τὸν τῶν ἡρώων λέγουσι*. Άλλά και αυτό πού έδειξαν στον Πανσανία ως ερείπια του θαλάμου της Άρμονίας είναι πολὺ ἀπίθανο νά μὴ περιλαμβανόταν επίσης στο ίδιο ιερό. Προκύπτει έπομένως ότι τó γνωστό από τον 3ο π.Χ. αιώνα ιερό του Διονύσου Καδμείου και ή αγορά των ρωμαϊκῶν χρόνων πού είδε ο Πανσανίας συνέπιπταν ενόλω ή ενμέρει.

Στις εργασίες αναμόρφωσης του ιεροῦ περιλαμβανόταν και ή κατασκευή (νέου) βωμοῦ ή πάντως ή αρχιτεκτονική και γλυπτική του κόσμηση. Είναι τó πιο πιθανό ότι τότε τουλάχιστον χτίστηκε και ναός για τον Διόνυσο, και σέ αυτόν πλέον φυλάχτηκαν και τó παλαιό μὴ παραστατικό ἄγαλμα και τó ἄλλο του Όνασιμήδη. Την ύπαρξη του ναοῦ υποδηλώνει ο Πανσανίας αναφερόμενος στα αγάλματα και τον βωμό. Είναι όμως πιθανό ο ναός νά χτίστηκε πριν από την καταστροφή της πόλης ἂν υποθέσουμε ότι θά ήταν περίπου σύγχρονος με τó νέο ἄγαλμα. Ο Όνασιμήδης είναι παντελῶς ἄγνωστος από ἄλλες πηγές. (Βρίσκω πολὺ ἀπίθανο νά ταυτίζεται με τον γνωστό από ὑπογραφή του σέ ἀγαλμάτιο του Πτώου ἀρχαϊκό Βοιωτὸ γλύπτη Όνήσιμο - Ducat, *KP* 201 κπ.). Θεωρῶ πολὺ πιθανό ότι πρόκειται για δημιουργία των αντιγραφῶν του Πανσανία από τó ἀρχικό Θρασυμίδης. Ο τελευταίος είναι φιλολογικά γνωστός επίσης μόνο από τον Πανσανία ως δημιουργός του χρυσελεφάντινου λατρευτικοῦ του Άσκληπιοῦ στην Έπίδαυρο. Τό όνομά του όμως συναντᾶται και στην οίκοδομική επιγραφή της Έπιδάυρου (Richter, *Sc. and Sc.* 238 π.), από την όποία πληροφορούμαστε ότι ανέλαβε την εκτέλεση της όροφῆς πάνω από την έσωτερική είσοδο του ναοῦ και της ίδιας της θύρας για την όποία χρειάστηκε έλεφαντόδοντο. Η ὑπογραφή του επίσης συναντᾶται σέ ἀναθηματική επιγραφή στον Απόλλωνα και τον Άσκληπιό πού βρέθηκε κοντά στο στάδιο της Έπιδάυρου. Κατά τον Πανσανία ήταν γιός του Παρίου Άριγνώτου. Τό ἄγαλμα του Άσκληπιοῦ πρέπει νά πλάστηκε γύρω στα 375 π.Χ. Άν πράγματι είναι δημιουργός και του Διονύσου της Θήβας, τó ἄγαλμα θά μπορούσε νά χρονολογηθεῖ (και μαζί του και ο ναός) στα χρόνια της θηβαϊκῆς ήγεμονίας, περίοδο πρόσφορη για ἀνάθεση ναοῦ και ἀγάλματος στη σημαντικότερη ίσως θεϊκή προσωπικότητα της πόλης. Αντίρρηση στην ὑπόθεση αυτή θά μπορούσε νά στηριχτεῖ στην παρατήρηση ότι τó ἄγαλμα της Θήβας ήταν κατά τον Πανσανία *δι' ὅλον πλῆρες ὑπὸ τοῦ χαλκοῦ* και αυτό θά δηλώνει μεγάλη παλαιότητα. Νομίζω όμως ότι ή πληροφορία δίνεται για νά δηλωθεῖ ή μεγάλη

ἀξία τοῦ ἀγάλματος καὶ ὄχι ἡ παλαιότητά του. Κατὰ τὸν Πausανία παλαιὰ ἦταν τὰ χάλκινα ἀγάλματα ποὺ δὲν ἦταν χυτά, εἶχαν δηλαδὴ δημιουργηθεῖ πρὶν ἀπὸ τὴν εὕρεση τῆς χύτευσης (Πaus. 3 12.10, 17.6, 8 14.8, 9 41.1, 10 38.5). Χρονολογικὴ διάκριση ἀνάμεσα σὲ χυτὰ πλήρη καὶ κοῖλα δὲν κάνει πούθενά, οὔτε ὑπαινίσσεται κὰν ὅτι ὁ νεωτερισμὸς τῆς χύτευσης ἦταν ἡ δημιουργία κοίλων ἀγαλμάτων. Ἀλλὰ καὶ ἐμεῖς, ἀπὸ ὅσο ξέρω, τὸ μόνον πλήρες ἀρχαῖο ἄγαλμα (καὶ ὄχι ἀγαλμάτιο) ποὺ γνωρίζουμε, εἴτε φιλολογικὰ εἴτε ἀρχαιολογικὰ, εἶναι ἀκριβῶς αὐτὸ τοῦ «Ὀνασιμήδη». Ἀκόμα πιὸ πιθανὸ φαίνεται πὼς μὲ τὴν ἔκφραση ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ Πausανίας θέλει νὰ πεῖ ὅτι αὐτὸ τὸ ἄγαλμα ἦταν ὁλόκληρο χάλκινο (κοῖλο ἔστω) σὲ διάκριση ἀπὸ τὸ ἄλλο, ποὺ ἦταν ξύλο ἐπικοσμημένο μὲ χαλκό.

Οἱ δύο ἀνδριάντες ποὺ εἶδε ὁ Πausανίας ἐκεῖ δὲν εἶναι γνωστοὶ ἀπὸ ἄλλες πηγές. Μόνον ὁ Δίων Χρυσόστομος (7 120) ἀναφέρει ἐρμαϊκὴ στήλη τοῦ Προνόμου ἐπὶ μέσης τῆς ἀρχαίας ἀγορᾶς, ποὺ ξαναστήθηκε μετὰ τὴν καταστροφή τῆς πόλης ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο. Ἡ ἀγορὰ ὅμως βρισκόταν καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφή, ὅπως καὶ μετὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τὴν κάτω πόλιν, καὶ ἀρχαία θὰ πρέπει νὰ λεγόταν ἢ μία ἀπὸ τὶς δύο ἀγορὲς τῆς πόλης, ἢ ἀρχικὴ, δηλαδὴ ἡ ἀνατολική, γιατί ἡ δυτικὴ φαίνεται ὅτι ἰδρύεται στὸν 5ο π.Χ. αἰῶνα (βλ. πιὸ κάτω). Βέβαια ὁ Δίων θὰ μποροῦσε νὰ ὀνομάζει μία ἀγορὰ πάνω στὴν ἀκρόπολιν ἀρχαία, ἐπειδὴ γενικὰ οἱ Ἕλληνες γνώριζαν (ἢ πίστευαν) ὅτι ἀρχικὰ πόλεις ἦταν οἱ ἀκροπόλεις. Τὸ κατὰ πολὺ πιθανότερο ὅμως εἶναι ὅτι ὁ Δίων παίρνει τὸ ἐπίθετο κατ' εὐθείαν ἀπὸ τὴν πηγὴ τοῦ χωρὶς ὁ ἴδιος νὰ ἔχει τοπογραφικὴ γνώση τῆς Θήβας. Σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωσιν θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ἴσως ὅτι τὸ ἄγαλμα μεταφέρθηκε στὰ ὑστερότερα χρόνια ἀπὸ τὴν ἐρημωμένη ἀγορὰ στὴν Καδμεία, στὴν ἀγορὰ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων. Ἄν καὶ εἶναι πιθανὸ οἱ ἀναφορὲς τοῦ Πausανία καὶ τοῦ Δίωνος νὰ μὴ μιλοῦν γιὰ τὸ ἴδιο πράγμα. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἐρμαϊκὴ στήλη μὲ προσωπογραφικὴ προτομὴ στὸν 4ο π.Χ. αἰῶνα δὲν εἶναι καθόλου πιθανή, ἐνῶ εἶναι κάτι σύνηθες στὴν ἐποχὴ τοῦ Δίωνος. Ἴσως λοιπὸν αὐτὸς μιλάει γιὰ ἄλλο πρᾶγμα καὶ μάλιστα συγγέοντα σὲ μεγάλο βαθμὸ τὶς πληροφορίες του. Εἶναι νομίζω ἀρκετὰ χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ Πausανίας ἀναφέρεται σὲ ἄγαλμα τοῦ Προνόμου χωρὶς νὰ σημειώνει ὅτι εἶναι τῆς τετραγώνου ἐργασίας, πρᾶγμα ποὺ κάνει συχνὰ ὅταν πρόκειται γιὰ ἐρμαϊκὲς στήλες, καὶ δὲν μνημονεύει τὸ ἐπίγραμμα ποὺ δίνει ὁ Δίων (Πal. Ἀνθ. 16 28), ἐνῶ τὸ ἀντίστοιχο στὸ διπλανὸ ἄγαλμα τοῦ Ἐπαμεινώνδα τὸ δίνει. Μία εἰκὼν τοῦ Προνόμου στὴν ἀγορὰ δὲν εἶναι κάτι περίεργο, ἀφοῦ μάλιστα ἐκείνη γειτόνευε, ὅπως θὰ δοῦμε, στενὰ μὲ τὸ μόνον θέατρο τῆς πόλης καὶ τὸν ναὸ τοῦ Διονύσου Λυσίου. Ἀκόμα καὶ οἱ δραματικοὶ ἀγῶνες τῶν Ἀγριωνίων (Sym. 128· Ziehen 1543 κπ.), ποὺ εἶχαν κέντρο τὸ ἱερὸ τοῦ Διονύσου Καδμείου, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ γίνονταν ἐκεῖ.

Τοῦ Ἐπαμεινώνδα ὁ ἀνδριάντας εἶναι δυνατό νὰ εἶχε ἐπίσης στηθεῖ ἀρχικὰ στὴν ἀγορὰ τῆς κάτω πόλης, ἀλλὰ δὲν αποκλείεται ἐξαρχῆς νὰ εἶχε ἰδρυθεῖ στὴν ἀκρόπολιν. Εἶναι πιθανὸ τὸ ἄγαλμα νὰ στήθηκε μετὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τῆς πόλης, γιατί μία εἰκόνα τοῦ Ἐπαμεινώνδα μᾶλλον θὰ τὴν εἶχε πάρει ὁ Ἀλέξανδρος ὅταν τὴν κατέσκαψε. Καὶ νὰ στήθηκε στὸ κεντρικὸ ἱερὸ ὡς ἀνάθημα τῶν Μεσσηνίων ἢ καὶ τῶν Μεγαλοπολιτῶν, πρᾶγμα ποὺ κάνει πιθανὸ τὸ περιεχόμενο τῆς ἐπιγραφῆς ποὺ δίνει ὁ Πausανίας, ἀλλὰ καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ἀριστείδης (28 148) ἀναφέρει τοὺς δύο πρώτους στίχους τοῦ ἴδιου ἐπιγράμματος ὡς γραμμένους σὲ ἄγαλμα ποὺ βρισκόταν στὴν Πελοπόννησο.

Μόνο από τὸν Παυσανία γνωρίζουμε τὸν ναὸ τοῦ Ἄμμωνος. Ἦταν πολὺ κοντὰ στὸν ἀνδριάντα τοῦ Ἑπαμεινώνδα. Δηλαδή ἢ στὴν ἴδια τὴ ρωμαϊκὴ ἀγορὰ ἢ πολὺ κοντὰ της. Τὸ ἄγαλμα τὸ εἶχε ἀφιερῶσει ὁ Πίνδαρος καὶ ἦταν ἔργο τοῦ συγχρόνου του Καλάμιδος. Δὲν μποροῦμε ὅμως εὐκόλα νὰ συναγάγουμε ὅτι ὁ Πίνδαρος εἰσήγαγε καὶ τὴ λατρεία. Ἕνας ἰδιώτης, ὅσοδήποτε σπουδαῖος, δὲν θὰ ἦταν εὐκόλο νὰ ιδρύσει λατρεία καὶ μάλιστα ὄχι στὰ κτήματά του, ἀλλὰ στὸ κέντρο τῆς ἀκρόπολης καὶ δίπλα στὸ πανάρχαιο ἱερὸ πὺν εἶχε ιδρύσει ὁ κτίστης τῆς πόλης. Πιὸ πιθανὸ φαίνεται ὁ Πίνδαρος νὰ ἀνέθεσε τὸ ἄγαλμα σὲ ἱερὸ τοῦ Διὸς πὺν ὑπῆρχε ἤδη καὶ μάλιστα ὁ Ζεὺς νὰ λατρευόταν σ' αὐτὸ μὲ χαρακτηριστικὰ πὺν ἐπέτρεπαν τὴν ταύτισή του μὲ τὸν Ἄμμωνα. Ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια ἐμφανίζεται ἡ τάση νὰ ταυτίζονται οἱ Ἕλληνες τοὺς θεοὺς τοὺς μὲ ἀντιστοιχοῦς αἰγυπτιακοὺς καὶ πάντως αὐτὸ γίνεται στὸν 5ο π.Χ. αἰῶνα ὅπως διαπιστώνουμε ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο. Στὰ ἀρχαῖα χρόνια φαίνεται νὰ δημιουργεῖται καὶ ἡ παράδοση περὶ φοινικικῆς ἢ αἰγυπτιακῆς καταγωγῆς τοῦ Κάδμου (Vian, *Or.* 233· πρβ. αὐτόθι 68 π. καὶ Πίνδ. *Πυθ.* 4. 28 μὲ *Σχολ.*, ἀπ. 36., *Σχολ.* Πινδ. *Πυθ.* 5. 89). Μὲ τὸν Δία ταυτίζεται ὁ Ἄμμων ὡς πατέρας τοῦ Ὀσίριδος, ὁ ὁποῖος ταυτίζεται μὲ τὸν Διόνυσο. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ κλίμα θὰ μποροῦσε ὁ Πίνδαρος νὰ ἀναθέσει ἄγαλμα τοῦ Αἰγύπτιου καὶ ἐπομένως «θηβαῖκου» Διὸς στὸ ἱερὸ του ὡς πατέρα τοῦ Διονύσου (Διόδ. 1 23.3, 68), πὺν πιθανῶς εἶχε ιδρύσει ὁ ἐπίσης «Αἰγύπτιος» Κάδμος.

Τὸ ὄνομα ἑνὸς ἀπὸ τοὺς τρεῖς «θιάσους» τῆς διονυσιακῆς λατρείας στὴ Μαγνησία, πὺν θεωροῦσαν ὅτι κατάγεται ἀπὸ τὴ θηβαϊκὴ, ἦταν Καταιβάται (Ziehen 1510 π.). Τὸ *Μέγα Ἑτυμολογικόν* σημειώνει: *ἐνηλύσια ... εἰς ἃ κεραυνὸς εἰσβέβηκεν, ἃ καὶ ἀνατίθενται Διὶ Καταιβάτῃ καὶ λέγεται ἄδυτα καὶ ἄβατα*. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἐπιτρέπουν τὴν ὑπόθεση ὅτι στὴ Θήβα, κοντὰ στὸν κεραυνοβολημένο σηκὸ τῆς Σεμέλης θὰ λατρευόταν ὁ Ζεὺς Καταιβάτης, τὸν ὁποῖο γνωρίζουμε καὶ ἀπὸ ἄλλου. Αὐτὸς ἦταν ὁ πατέρας τοῦ Διονύσου καὶ σύζυγος (ἐραστὴς) τῆς Σεμέλης. Ἕνας θεὸς τοῦ κεραυνοῦ, δηλαδή καιρικὸς. Καιρικὸς ὅμως πρέπει νὰ εἶναι καὶ ὁ Ζεὺς Ὑψιστος πὺν λατρευόταν ἐπίσης στὴν Καδμεία (καὶ ἔδωσε τὸ ὄνομά του σὲ μία ἀπὸ τίς πύλες της). Ἐπιπλέον ὁ Ὑψιστος πρέπει νὰ ἦταν καὶ μαντικὸς, ἀφοῦ ὁ Πίνδαρος (*Νεμ.* 1.90 π.) ὀνομάζει τὸν Τειρεσία *προφήτην* τοῦ Διὸς Ὑψίστου. Τοῦ Τειρεσία ὅμως τὸ Οἰωνοσκοπεῖο, τὸ σημεῖο ἄσκησης τῆς προφητικῆς δραστηριότητάς του, τὸ εἶδε ὁ Παυσανίας «μετὰ» τὸν ναὸ τοῦ Ἄμμωνος καὶ τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ τοῦ Ἄμμωνος εἶναι ὅτι πρόκειται γιὰ μαντικὸ θεό. Ὅλα λοιπὸν δείχνουν ὅτι πιθανότατα ὁ Ζεὺς τοῦ κεραυνοῦ λατρευόταν ὡς καταιβάτης καὶ ὕψιστος στὴν ἴδια τὴ θέση τῆς λατρείας τῆς Σεμέλης καὶ τοῦ Διονύσου ἢ πολὺ κοντὰ σ' αὐτήν, ὡς σύζυγος τῆς πρώτης καὶ πατέρας τοῦ δεύτερου καὶ ἦταν μαντικὸς θεός. Αὐτὸς ταυτίστηκε στὴ συνέχεια μὲ τὸν Ἄμμωνα πὺν εἶχε ἀντίστοιχα χαρακτηριστικὰ. Εἶναι μάλιστα πιθανὸ νὰ εἶχε καὶ μορφικὰ κοινὰ στοιχεῖα, νὰ ἦταν κερασφόρος, ἀφοῦ κατὰ Ἡσύχιον: *Κεραῖος ὁ Ζεὺς παρὰ Βοιωτοῖς*. Ἐκτὸς ἂν ἔγινε κερασφόρος μετὰ τὴν ταύτισή μὲ τὸν Ἄμμωνα.

Τὸ ἐρώτημα πὺν τίθεται στὴν περίπτωσή αὐτὴ εἶναι, γιὰ τὸν Παυσανίας πὺν σημείωσε στὸ μὴ περιηγητικὸ μέρος τοῦ ἔργου τὴν ὑπαρξὴ ἱεροῦ τοῦ Διὸς Ὑψίστου (9 8.5), δὲν τὸ μνημονεύει ὅταν μιλάει γιὰ τὸν Ἄμμωνα. Νομίζω ὅτι ἡ πιὸ λογικὴ ἀπάντησις εἶναι πὺς ὁ Παυσανίας τὰ περὶ ἱεροῦ τοῦ Ὑψίστου τὰ γνωρίζει φιλολογικά. Τὸ ἴδιο δὲν τὸ

είδε, ἐπειδὴ δὲν συνειδητοποίησε ὅτι ταυτιζόταν μὲ αὐτὸ ποὺ τοῦ ἔδειξαν: τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀμμωνος. Ἄλλο ἐρώτημα εἶναι, πῶς τὸ ἄγαλμα ποὺ ἀνέθεσε ἓνας ἰδιώτης ἦταν λατρευτικό. Θὰ πρέπει μᾶλλον νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἀρχικὰ ἦταν ἀναθηματικό καὶ ἔγινε ὕστερο λατρευτικό, ὅταν ἀναδιοργανώθηκε κάποτε ἡ λατρεία, ἢ χτίστηκε καινούριος ναός, ἴσως συγχρόνως μὲ τὴν ἀναδιοργάνωση τοῦ ἱεροῦ τοῦ Διονύσου εὐθὺς μετὰ τὴν ἀνοικοδόμησι τῆς πόλης, ὅταν καὶ ὁ ἀναθέτης Πίνδαρος εἶχε πιά λάβει στὴ συνείδηση τῶν Ἑλλήνων, καὶ ἰδιαίτερα τῶν Θηβαίων, διαστάσεις ἥρωικές. Παραμένει βέβαια πιθανὸ ὅτι τὸ ἄγαλμα ἦταν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ λατρευτικό καὶ ἦταν μὲν τῶν χρόνων τοῦ Πινδάρου, ἀφοῦ καὶ ὁ Κάλαμις εἶναι σύγχρονός του, ἀνάθημά του ὅμως θεωρήθηκε ἐκ τῶν ὑστέρων (βλ. Richter, *Sc. and Sc.* 87· Orlandini 195· γιὰ τὴν προτεινόμενη ἀναγνώριση τοῦ Ἀμμωνος *JdI* 80, 1965, 200 κπ.).

Τὸ Οἰωνοσκοπεῖο τοῦ Τειρεσία πρέπει νὰ εἶναι τὸ ἴδιο πράγμα μὲ ἐκεῖνο ποὺ ὁ Σοφοκλῆς (*Αντ.* 999) ὀνομάζει *παλαιὸν ὀρνιθοσκόπον θᾶκον* καὶ ὁ Εὐριπίδης (*Φοῖν.* 840 καὶ *Σχολ., Βάκχ.* 347) *θάκους*. Κάτι ἀντίστοιχο δηλαδὴ μὲ τὸν «δίφρο τῆς Μαντοῦς» ἢ τὸ πολὺ καὶ τὸν χῶρο ποὺ τὸ περιέβαλλε. Ἀπὸ τὸν τρόπο ποὺ ἐκφράζεται ὁ Πausanias συμπεράναν ὅτι τὸν Τειρεσία θὰ τὸν φαντάζονταν ἀρχικὰ νὰ βλέπει καὶ ὄχι τυφλὸ (*Wilamowitz, Pindar* 44 2). Ὅπως ὅμως σημειώσαμε φαίνεται πὼς ἡ τυφλότητα γίνεται ἀντιληπτὴ ὡς ἡ ἄλλη πλευρὰ τῆς μαντικῆς ἱκανότητος. Στὰ χρόνια τοῦ Pausanias δὲν μποροῦμε νὰ περιμένουμε αὐστηρὴ κυριολεξία στοὺς ὅρους καὶ τὸ *σκοπῶ* δὲν σημαίνει κατ' ἀνάγκην παρατηρῶ μὲ τὰ μάτια. Καὶ ὁ Σοφοκλῆς ποὺ βάζει τὸν Τειρεσία νὰ κάθεται στὸν ὀρνιθοσκόπο θᾶκο δὲν τὸν φαντάζεται προφανῶς νὰ βλέπει. Σκοπεῖ τοὺς ὀρνιθες μὲ τὴν ἀκοή του. Φαίνεται ὅτι οἱ θᾶκοι ἦταν Οἰωνοσκοπεῖο ἀφιερωμένο στὴ μαντικὴ ἀπὸ ἀκούσματα τῶν φωνῶν τῶν πουλιῶν.

Τὸ ἱερὸ τῆς Τύχης πρέπει νὰ ἦταν παλαιότερο ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῆς πόλης ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο. Τὸ πρόσωπο καὶ τὰ χέρια τοῦ ἀγάλματος τὰ εἶχε φτιάξει ὁ Ἀθηναῖος Ξενοφῶν, ποὺ τὸν συναντᾶμε λίγο μετὰ τὸ 370 π.Χ. νὰ συνεργάζεται μὲ τὸν συμπολίτη του Κηφισόδοτο, τὸν πατέρα τοῦ Πραξιτέλη, στὴ Μεγάλῃ Πόλῃ (Paus. 8 30.10). Ἐδῶ χειρίστηκε τὸ θέμα του μὲ τὸν τρόπο ποὺ εἶχε χειριστεῖ ὁ συνεργάτης του ἐκεῖνο τῆς Εἰρήνης: νὰ κρατᾷ τὸν παῖδα Πλούτο. Τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ λοιπὸ ἔργο τὸ ἔπλασε ὁ ἄγνωστός μας ἀπὸ ἄλλου Θηβαῖος Καλλιστόνικος⁴⁹ φαίνεται νὰ σημαίνει ὅτι τὸ ἄγαλμα θὰ ἦταν ἀπὸ δύο ὕλικά, μᾶλλον ἀκρόλιθο. Μπορεῖ νὰ διατυπωθεῖ ἡ ὑπόνοια ὅτι ἀρχικὰ δὲν εἰκονιζόταν ἡ Τύχη καὶ τὸ ἱερὸ δὲν ἀνῆκε σ' αὐτὴν ἀλλὰ στὴν «ἀδελφὴ» τῆς Σεμέλης Ἰνώ, ποὺ κρατοῦσε τὸν πλουτοδότῃ χθόνιο παῖδα, τὸν Μελικέρτη/Παλαίμονα. Ὅπως σημειώσαμε πρὶν πάντω, οἱ Θηβαῖοι τιμοῦσαν τὴν Ἰνὼ καὶ ὡς ἡρώδα (πιθανῶς στὸν «τάφο» τῆς νότια ἀπὸ τὴν πόλιν) καὶ ὡς θεά (Πλούτ. *Λακ. Ἀποφθ. Λυκ.* 26. Πὰ τὴν

49. Ἴσως ὅμως θὰ πρέπει νὰ συμπληρωθεῖ στὴν ἐπιγραφή ἀπὸ τὴ Θῆβα *IG VII* 2537 ποὺ εἶναι βάση χάλκινου ἀγάλματος τοῦ πεσόντος στὸν Ἱερὸ πόλεμο (356-346 π.Χ.) Εὐανορίδα. Στὸν τελευταῖο στίχο ὑπάρχει ἡ ὑπογραφή *Ἰνικος Εἰροδότι[ο]ς ἐποίησε*. Ὁ

τύπος τοῦ πατρωνύμου δείχνει ὅτι καὶ ὁ καλλιτέχνης πιθανότατα ἦταν Θηβαῖος. Δὲν ἔχω δεῖ τὸν λίθο γιὰ νὰ ἐξετάσω ἂν μποροῦν νὰ χωρέσουν ἀριστερὰ τὰ πρῶτα ὀκτὼ γράμματα τοῦ Καλλιστόνικος. Ἡ ἐποχὴ πάντως συμπίπτει.

έσωτερική συγγένεια Λευκοθέας και Τύχης βλ. Vernant-Detienne, *Μήτις* 248 κπ., 255 κπ.). Όπως θα δούμε και ή Σεμέλη φαίνεται ότι λατρεύονταν σε δύο διαφορετικές θέσεις, καθώς επίσης και ή Άλκμήνη. Και ή μία θέση στην κάθε περίπτωση ήταν ό «τάφος».

Χωρίς τοπογραφικό συσχετισμό αναφέρει ό Πausanías μετά τό ιερό της Τύχης τά τρία αγάλματα της Άφροδίτης και μετά από αυτά, πάλι χωρίς συσχετισμό, τό ιερό της Δήμητρος, πού σημειώνει όμως ότι έλεγαν πως συνέπιπτε με την οίκία του Κάδμου και των απογόνων. Δηλαδή με τό λοιπό τμήμα της οίκίας, εκτός από τους δύο θαλάμους, και τό σημείο όπου τραγούδησαν οί Μούσες, μάλλον στην αυλή. Και αυτό έπομένως ήταν δίπλα στην αγορά, όπως και τό ιερό του Άμμωνος και εκείνο της Τύχης. Μπορεί άρα τά αγάλματα να τά είδε στεγασμένα σε κάποιο χώρο του ίδιου συγκροτήματος. Πατι δέν είναι πιθανό τά ξύλινα παλαιότατα αγάλματα να βρίσκονταν εκτεθειμένα στο ύπαιθρο. Από τό γεγονός αυτό έχουν συναγάγει βέβαια ότι θα ύπηρχε ίσως ναός της Άφροδίτης (Κερ. 350 κπ., Ziehen 1438) και αυτό σε συνάρτηση με ένδείξεις για ύπαρξη έορτών της Άφροδίτης, των Άφροδισίων. Ό Ξενοφών (*Έλλην.* 5 4.4) αναφέρει ότι οί πολέμαρχοι του 379 π.Χ. έόρταζαν τά Άφροδίσια *έπ' έξόδω της άρχης*. Η γιορτή όμως αυτή φαίνεται ότι γινόταν στην κάτω πόλη. Ό Πλούταρχος (*Πελοπ.* 9 *Σωκ. Δαιμ.* 4) άφηγούμενος τά ίδια γεγονότα αναφέρει συμπόσιο αλλά όχι και έορτή. Μόνο ό Πολύαινος (2 4.3) αναφερόμενος στα ίδια γεγονότα μιλάει για έορτή της Άφροδίτης πού γινόταν στην Καδμεία. Έχει έπισημανθεί ότι ό όρος Άφροδίσια χρησιμοποιείται για έορτές μη θρησκευτικού χαρακτήρα στις όποιες καλούσαν και έταίρες (Ziehen 1545). Είναι πολύ πιθανό έδω να πρόκειται για κάτι τέτοιο, αυτό όμως δέν αίρει την ανάγκη κάπου να στεγάζονταν τά τρία αγάλματα της Καδμείας.

Τά όνόματα των τριών ξοάνων πού μνημονεύει ό Πausanías (9 16.3) δέν έχουν προφανώς τό περιεχόμενο πού τους αποδίδει. Η Άφροδίτη στη Θήβα είναι προμήτωρ ως μητέρα της Άρμονίας και σύζυγος του Άρη. Και αντίστοιχα άρχαία ξόανα στη Σπάρτη είχαν τό επίθετο Άρεία (Πaus. 3 17.5). Άν θυμηθούμε ότι ύπηρχαν και αγάλματα ένοπλης Άφροδίτης, μπορούμε να κατανοήσουμε τό άρχικό όνομα της Άποστροφίας. Σημαίνει την πολεμική θεά πού αποκρούει τους έχθρους. Και στη Μεγάλη Πόλη ύπηρχαν τρία αγάλματα της Άφροδίτης πού τό ένα λεγόταν Ούρανία, τό άλλο Πάνδημος και τό τρίτο δέν είχε ειδικό όνομα (Πaus. 8 32.2). Θεωρώ πολύ πιθανό ότι πρόκειται για μεταφύτευση της θηβαϊκής λατρείας, στην όποία πλέον τά όνόματα αυτά είχαν πάρει τό νεότερο περιεχόμενό τους, εκείνο τό όποιο τους αποδίδει και ό Πausanías, ένω άρχικά τό πρώτο δήλωνε την έποπτεύουσα στις ούράνιες, θεϊκές ένώσεις ή μάλλον στην κοσμική τάξη και άναπαραγωγή, και τό δεύτερο την προστάτιδα των ανθρώπινων ένώσεων και έξασφαλίζουσα την άναπαραγωγή της κοινότητας. Τό τρίτο, ως άκατανόητο πλέον, έξέπεσε και λησμονήθηκε.

Γνωρίζουμε ότι οί Δελφοί άποκαλούσαν την Άφροδίτη Άρμα (Πλούτ. *Έρωτ.* 23) και αυτό προφανώς δέν έχει να κάνει με τόν όπλισμό, αλλά με τό *άρμόζειν* και είναι συντεταγμένος τύπος του Άρμονία. Και στη Θήβα ή Άρμονία είναι θυγατέρα της Άφροδίτης πού άνέθεσε μάλιστα τά περι ών ό λόγος αγάλματα. Τό όνομά της δηλώνει την άρμογή, την «άρμονία» των συζύγων, και όχι μόνο. Την άρμογή του άρσενικοϋ με τό θηλυκό. Είναι λοιπόν ή Άρμονία ή ίδια ή Άφροδίτη, ή θεά αυτής της άρμογής, και στη συνέχεια

διακρίνεται σὲ μητέρα καὶ κόρη. Ἄρα τὸ πιὸ λογικὸ εἶναι νὰ δεχτοῦμε πὼς ἡ Ἀφροδίτη εἶτε ὡς ταυτόσημη μὲ τὴν Ἀρμονία εἶτε ἤδη ὡς μητέρα τῆς θὰ λατρευόταν στὸ κτίσμα ποὺ ἀποδιδόταν στὴν κόρη τῆς καὶ ἀναθέτιδα τῶν ἀγαλμάτων: στὸν θάλαμο τῆς Ἀρμονίας. Ὑποθέτω ὅτι τὰ ἐρεῖπια ποὺ μνημονεύονται μόνο ἀπὸ τὸν Πανσανία ἦταν τὰ κατάλοιπα παλαιοῦ ἀπλοῦ ναοῦ τῆς Ἀφροδίτης (Ἀρμονίας - Ἀφροδίτης ὅπως σημείωσε ἤδη ὁ Κεραμόπουλλος, Κερ. 352· πρβ. Αἰσχ. *Ἰκέτ.* 1041: *δέδοται δ' Ἀρμονία μοῖρ' Ἀφροδίτας*). Μετὰ τὴν ἐρεῖπωσή του, ποὺ πιθανῶς συνέβη στὴν περίοδο ποὺ ἡ Θήβα δὲν ὑπῆρχε καὶ ἡ Καδμεία κατείχετο ἀπὸ μακεδονικὴ φρουρά, τὰ ἀγάλματα θὰ στεγάστηκαν σὲ κάποιο ἄλλο σημεῖο τοῦ ἀναδιοργανωμένου ἱεροῦ τοῦ Διονύσου, ἐνῶ τὰ ἐρεῖπια περιελήφθησαν σ' αὐτὸ καὶ τὰ ἔδειξαν στὸν Πανσανία ὡς ἐρεῖπια τοῦ «θαλάμου τῆς Ἀρμονίας», ὅρος ποὺ σὲ τελευταία ἀνάλυση μπορεῖ νὰ σημαίνει τὸν ναὸ τῆς Ἀρμονίας. Ὅπως σημειώσαμε ὅτι εἶναι πιθανὸ νὰ ἔγινε καὶ μὲ τὸν «θάλαμο» τῆς Ἀλκμῆνης.

Τὸ τελευταῖο ἀπὸ αὐτὴ τὴν ομάδα μνημείων ποὺ ἀναφέρει ὁ Πανσανίας εἶναι τὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρος Θεσμοφόρου ποὺ, ὅπως εἶπαμε, φαίνεται ὅτι ἀποτελεῖ μέρος τοῦ συγκροτήματος ποὺ θεωροῦσαν ὅτι κατέχει τὴ θέση τῆς οἰκίας τοῦ Κάδμου. Σὲ ἄλλο σημεῖο τοῦ ἔργου του λέει ὅτι στὸ ἱερὸ αὐτὸ εἶχαν φανεῖ «σημεῖα» ποὺ προδηλώσαν τὸν ὄλεθρο τῆς πόλης, καὶ παλαιότερα ἄλλα ποὺ εἶχαν προδηλώσει τὴ νίκη τῶν Λεύκτρων (9 6.5). Παρόμοια πράγματα λέει καὶ ὁ Διόδωρος (17 10). Ἡ πίστη αὐτὴ δείχνει τὴ μεγάλη σημασία τοῦ ἱεροῦ στὴ συνείδηση τῶν Θηβαίων. Δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο ἱερὸ ποὺ μνημονεύει ὁ Αἰλιανός (π.ζ. 12 57) ὀνομάζοντάς το ναὸ τὸν κατὰ πόλιν, ἀλλὰ δὲν ἀποκλείεται, ἀφοῦ πόλιν συχνὰ ὀνόμαζαν οἱ Ἀρχαῖοι τὴν ἀκρόπολη. Μαρτυρία γιὰ τὴν ὑπαρξὴ του εἶναι καὶ τὰ λεγόμενα τοῦ Ξενοφῶντος (*Ἑλλην.* 5 2.29) σχετικὰ μὲ τὴν κατάληψη τῆς ἀκρόπολης ἀπὸ τὸν Φοιβίδα. Λέει ὅτι ἡ βουλὴ συνεδρίαζε στὴ στοὰ τῆς ἀγορᾶς, καὶ ὄχι στὴν Καδμεία, ὅπως γινόταν κανονικά, ἐπειδὴ ἐκεῖ οἱ γυναῖκες γιόρταζαν τὰ Θεσμοφόρια, κατὰ τὰ ὁποῖα φαίνεται ὅτι ἀπαγορευόταν ἡ παρουσία ἀνδρῶν. Τὸν πολεμικὸ χαρακτήρα τῆς ἐδῶ λατρευόμενης Δήμητρος μᾶλλον ὑποδηλώνει καὶ ἡ πληροφορία τοῦ Πανσανία ὅτι στὸ ἱερὸ εἶχαν ἀνατεθεῖ οἱ ἀσπίδες τῶν ἐν τέλει Λακεδαιμονίων ποὺ εἶχαν πέσει στὰ Λεῦκτρα. Ἡ ὑπόνοια γιὰ τὸν χαρακτήρα αὐτὸν ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Πίνδαρος (*Ἰσθμ.* 7.3) ἀποκαλεῖ τὴ θεὰ *χαλκάκροτον*. Ἐπιγραφή ποὺ βρέθηκε στὴν Καδμεία ἀναφέρει ἱέρεια τῆς Δήμητρος (*IG VII 2676*) καὶ πρέπει νὰ πρόκειται γιὰ τὴ Θεσμοφόρο.

Ὁ Πανσανίας εἶδε (ἢ ἀναφέρει) μόνο τῆς Δήμητρος ἄγαλμα, ἀλλὰ ἄλλη ἐπιγραφή (*IG VII 2468*), ποὺ μνημονεύσαμε καὶ πιὸ πάνω, ἴσως συμπληρώνεται σωστὰ καὶ σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωση ἀναφέρει μαζὶ τὴ Δήμητρα καὶ τὴν Κόρη. Καὶ ὁ Πίνδαρος (ἀπ. 37) ὀνομάζει τὴν Περσεφόνη *πότνιαν θεσμοφόρον* καὶ ὁ ποιητὴς τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνα Εὐφορίων λέει ὅτι ὁ Ζεὺς *δῶρον πόρε Περσεφονείῃ* τὴ Θήβα (*Σχολ. Εὐριπ. Φοίν.* 676). Ἀκόμα ὁ Εὐριπίδης (*Φοίν.* 672 π.) λέει ὅτι τὴ Θήβα *ἐκτήσαντο διώννυμοι θεαὶ Περσέφασσα καὶ φίλα Δαμάτηρ* θεὰ πάντων ἄνασσα, πάντων δὲ *Γᾶ τροφός*. Τὴ λατρεία τῆς Γῆς βεβαιώνει καὶ ἐπιγραφή θηβαϊκῆ *Ἰαρὸν Γᾶς μακαίρας τελεσφόρο* (*IG VII 2452*). Θὰ πρέπει μήπως νὰ ὑποθέσουμε ὅτι μαζὶ μὲ τὴ Δήμητρα λατρεύονταν καὶ ἡ Περσεφόνη καὶ ἡ Γῆ; Πὰ τὴν τελευταία δὲν εἶναι ἀναγκαῖο. Οἱ μνεῖες τῆς Περσεφόνης θὰ μπορούσε νὰ ὀφείλονται στὸ ὅτι καὶ οἱ θεᾶς τῶν Ποτνιῶν ἦταν θεσμοφόροι, ὅπως δείχνει ἡ λατρευτικὴ

πρακτική τους, ή όποια άλλωστε δέν είναι άπαραίτητο νά διακρίνεται άπό τά θεσμοφόρια τής Καδμείας, τó αντίθετο μάλιστα. Μπορεί στά πλαίσια τής ίδιας έορτής νά γίνονταν ιεροπραξίες και στά δύο ιερά. Τό μόνο στοιχείο πού μαρτυρεί σαφώς σύνδεση τής Δήμητρος τής Καδμείας μέ τήν Περσεφόνη είναι ή έπιγραφή πού βρέθηκε πάνω στόν λόφο. Σ' αὐτήν τó όνομα τής Δήμητρος συμπληρώνεται, αλλά πολύ πειστικά. Άπό τήν άλλη μεριά παραμένει τó γεγονός ότι ό Πανσανίας μόνο τής Δήμητρος άγαλμα άναφέρει και ότι ό Πίνδαρος (*Ισθμ.* 7.3-4) λέει *χαλκοκρότου πάρεδρον Δαμάτερος άντειλαν εύρυχαίταν Διόνυσον* και όπως σημείωσε και ό Κεραμόπουλλος (Κερ. 355) αὐτό φαίνεται νά σημαίνει ό,τι και πío πάνω σημειώσαμε, ότι δηλαδή ή λατρεία τοῦ Διονύσου και εκείνη τής Δήμητρος συνδέονται στενά άπό άποψη χώρου, τοπογραφική. Ότι τó σημείο λατρείας τοῦ ένός και τής άλλης γειτόνευαν. Άν και δέν είναι άδύνατο έδώ ό Πίνδαρος νά άναφέρεται στή λατρεία τών Ποτνιών, όπου οί δύο θεοί (και ή Περσεφόνη) μπορεί νά ήταν κυριολεκτικά πάρεδροι, δηλαδή σύνναοι.

Ή έκφραση τοῦ Πανσανία ότι τó άγαλμα τής Δήμητρος *όσον ές στέρνα έστιν έν τῷ φανερώ* δέν μπορεί νά σημαίνει ότι τó κάτω μέρος του θά ντυνόταν μέ πραγματικά ροῦχα, γιατί αὐτό θά σήμαινε συγχρόνως ότι τó μη καλυπτόμενο θά ήταν γυμνό και άγαλμα τής Δήμητρος μέ γυμνό τó στέρνο είναι άδιανόητο. Οὔτε είναι πιθανή ή άλλη έρμηνεία πού έχει διατυπωθεϊ, ότι θά εικονιζόταν μόνο ό πάνω κορμός μέ τó κεφάλι, σάν νά άναδύεται ή θεά άπό τή γή (Κερ. 356 σημ.). Πατί δέν ύπάρχει κανένα πραγματικό παράλληλο σέ άγαλμα και μάλιστα λατρευτικό. Έχουμε άπό τήν Παραλίμνη, άπό θέση πού ίσως ταυτίζεται μέ τήν Ίσο (*ΑΑΑ* 1, 1968, 139 π.), *ιεροπρεπή* τόπο τής Βοιωτίας κατά Στράβωνα (9 2.14), στήν περιοχή τής Άνθηδόνας, όπου λατρευόταν ή Δημήτηρ (Πανσ. 9 22.5), ένα ιδιότυπο άγαλμα πού τó κάτω του μέρος είναι τετράπλευρη πυραμίδα, ένῶ τó πάνω, ό κορμός άπό τή μέση (και προφανώς και τó κεφάλι πού λείπει) και ψηλότερα παραστατικό και μάλιστα γυναικείο. Ίσως παρόμοια μορφή είχε και τó άγαλμα τής Δήμητρος. Τήν ίδια φαίνεται νά έχουν και γυναικείες μορφές πού συναντῶνται σέ έπιτύμβιο βοιωτικό θριγκό (Fraser-Rönnne, *BWGTS* 62, άρ. 65, πίν. 12).

η. Τοπογραφική πρόταση

Έκείνο πού μέ όδήγησε νά άναθεωρήσω τή συνολική πρόταση σχετικά μέ τήν ομάδα μνημείων πού έξετάζουμε και στήν πραγματικότητα νά έπανεξετάσω συνολικά τά προβλήματα μνημειακής τοπογραφίας τής Θήβας ήταν τó εύρημα τοῦ οίκοπέδου Π. Λεοντάρη στή νότια πλευρά τής όδοῦ Οιδίποδος (άρ. 13) μεταξύ τών όδών Πινδάρου και Πελοπίδα (είκ. 4. 13). Τό οίκόπεδο έρευνήθηκε στό τέλος τοῦ 1966 και τίς άρχές τοῦ 1967 (*ΑΔ* 22, 1967, Β, 230· 23, 1968, Β, 208 π· *Sym.* 59, 270 π.).

Στό ψηλότερο έπίπεδο άποκαλύφθηκαν τά έρείπια πλούσιας κατοικίας βυζαντινών χρόνων, όπου είχαν χρησιμοποιηθεϊ για οίκοδομικό ύλικό και πολλές κανονικές πλινθίδες άπό άσβεστόλιθο, καθώς και κομμάτια άπό κορμούς κιόνων και δωρικά κιονόκρανα άπό λεπτό λευκό άσβεστόλιθο, μάλλον πρώιμα έλληνιστικά. Σέ βαθύτερα στρώματα στή μέση τοῦ οίκοπέδου και σέ όλο του τó πλάτος άποκαλύφθηκε στυλοβάτης πώρινος πού

ἔσωζε δύο δόμους με κανονικὲς πλινθίδες καὶ χαμηλότερα ὑποθεμελίωση ἀπὸ μικρότερες πέτρες. Σὲ μικρὴ ἀπόσταση βορειότερα, στὸ βόρειο τμήμα τῆς ἀνασκαφῆς, βρέθηκε προϊστορικῶν χρόνων τοῖχος ἐλαφρὰ καμπύλος καὶ ἄλλος εὐθύγραμμος πὺν ἐρχόταν κάθετα πρὸς αὐτόν. Στὴ νότια πλευρὰ τοῦ ἐρειπίου, ἐκείνη πὺν ἀποκαλύφθηκε, φάνηκε δίβαθμη κρηπίδα ἀπὸ ἀσβεστόλιθο, πὺν ἀπὸ τὴ μορφὴ καὶ τὰ ὄστρακα πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ στὰ κλασικὰ ἢ στὰ πρῶμα ἐλληνιστικὰ χρόνια καὶ φαίνεται ὅτι περιέβαλλε τὸ προϊστορικὸ ἐρεῖπιο. Ἀνάμεσα στοὺς τοίχους ἐκείνου καὶ τὴν κρηπίδα ὁ χῶρος ἦταν γεμάτος ἀπὸ τέφρα καὶ κάρβουνα πὺν φαίνεται νὰ προέρχονταν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ ἴδιου τοῦ κτιρίου, γιὰτὶ καλύπτονταν, ὅπως καὶ οἱ τοῖχοι, ἀπὸ δάπεδο ἀπὸ χτυπημένο χῶμα πὺν περιεῖχε κάρβουνα, τέφρα καὶ ὄστρακα τῶν ὁποίων τὰ νεότερα χρονολογούμενα ἦταν μυκηναϊκά, δίνοντας ἔτσι *terminus post quem* γιὰ τὴν κατασκευὴ του. Στὸν γύρω χῶρο βρέθηκε στενὴ ἐπίχωση ρωμαϊκῶν, ἐλληνιστικῶν καὶ κλασικῶν χρόνων χωρὶς στρωματογραφικὴ διάκριση. Χαμηλότερα ὑπῆρχαν στρώματα μεσοελλαδικὰ καὶ πρωτοελλαδικὰ, καὶ στὸν φυσικὸ βράχο λαξεύματα γιὰ πασσάλους καὶ αὐλάκια, τυπικὰ γιὰ τὴν πρώτη τουλάχιστον φάση κατάληψης τοῦ χώρου, τὴν Πρωτοελλαδικὴ II, σὲ ἀρκετὰ οἰκόπεδα τῆς περιοχῆς. Ἐξαιτίας τοῦ ὕψους πὺν βρισκόταν θεώρησα ἀρχικὰ τὸ ἐρεῖπιο μεσοελλαδικό, ἀλλὰ τὰ παρὰλληλα σὲ κοντινὰ οἰκόπεδα ὅλης τῆς περιοχῆς δείχνουν ὅτι μᾶλλον εἶναι τμήμα τῶν ἐγκαταστάσεων πὺν καταστράφηκαν ἀπὸ μεγάλη πυρκαγιά στὸ τέλος τῆς Πρωτοελλαδικῆς II.

Ὅπως καὶ νὰ ἔχουν τὰ πράγματα, φαίνεται ὅτι ἓνα καμένο ἐρεῖπιο σὲ κάποια χρονικὴ στιγμή, στὰ μεσοελλαδικὰ, ὑστεροελλαδικὰ ἢ πρῶμα ἱστορικὰ χρόνια θεωρήθηκε ἄξιο νὰ διασωθεῖ καὶ πάντως στὰ ἱστορικὰ χρόνια βρισκόταν μέσα σὲ εἶδος πλατείας πὺν τὸ ὄριό της σημείωνε, ἢ σημείωσε ἀπὸ κάποια στιγμή καὶ μετὰ, ὁ στυλοβάτης. Καὶ ἦταν σεβαστό, γιὰτὶ περιβλήθηκε με τὴν κρηπίδα. Πρέπει μᾶλλον νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τουλάχιστον ἀπὸ τὰ πρῶμα ἱστορικὰ χρόνια θὰ στεγαζόταν με κάποιο τρόπο, γιὰτὶ ἀλλιῶς οἱ βροχὲς θὰ εἶχαν καταστρέψει τὸ δάπεδο πὺν τὸ κάλυψε. Πίσω ἀπὸ τὸν στυλοβάτη οἱ ἐπιχώσεις ἦταν πολὺ παχύτερες, καὶ μάλιστα οἱ προϊστορικὲς.

Τοῖχος παρόμοιας κατασκευῆς με τὸν στυλοβάτη εἶχε βρεθεῖ στὸ δυτικὸ μέρος τοῦ οἰκοπέδου Κόρδατζη με ἐγκάρσια φορὰ, ἀπὸ βόρεια πρὸς νότια, στὴν ἀπέναντι πλευρὰ τῆς ὁδοῦ Οἰδίποδος καὶ λίγο ἀνατολικότερα (εἰκ. 4. 10). Ἐκεῖ ὁ φυσικὸς βράχος χαμηλώνει πολὺ περισσότερο καὶ ὁ τοῖχος θεμελιώθηκε σὲ παχιὲς προϊστορικὲς ἐπιχώσεις. Κατὰ τὸν ἀνασκαφέα του εἶναι κλασικὸς καὶ ἐπισκευάστηκε ἐπανειλημμένως (Sym. 233). Νομίζω ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν πίσω τοῖχο ἐγκάρσιας στοᾶς, πὺν πιθανότατα θὰ εἶχε ἐπίσης κιονοστοιχία πρὸς τὰ δυτικὰ σχηματίζοντας τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τετράπλευρης περιστυλῆς (ἢ ἐνμέρει περιστυλῆς) αὐλῆς. Τὴ νότια πλευρὰ σχημάτιζε ὁ στυλοβάτης τοῦ οἰκοπέδου Λεοντάρη. Δυτικότερα, πίσω ἀπὸ τὸ Δημαρχεῖο, στὸ οἰκόπεδο Κοροπούλη (Sym. 283), βρέθηκε μεγάλος ἰσοδομικὸς τοῖχος, πὺν κατόπιν εἶχε ἐνσωματωθεῖ σὲ πρῶμο χριστιανικὸ κτίριο, με κατεύθυνση ἀνατολική-δυτική. Ἡ νοητὴ του προέκταση πρὸς τὰ ἀνατολικά θὰ περνοῦσε περίπου 15 μ. νότια ἀπὸ τὸν στυλοβάτη τοῦ οἰκοπέδου Λεοντάρη καὶ ἐπομένως θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ὁ ἐξωτερικὸς τοῖχος ἀνάμεσα στὸν ὁποῖο καὶ τὸν στυλοβάτη παρεμβαλλόταν ἀνοιχτὴ στοὰ καὶ κλειστοὶ χῶροι στὰ νότιά της, προσιτοὶ ἀπὸ αὐτήν.

Πιο πάνω σημειώσαμε ότι και μόνο με έπεξεργασία των φιλολογικῶν πληροφοριῶν εἶναι δυνατό νά συναχθεῖ ὅτι ἡ Ρωμαϊκὴ ἀγορὰ συμπίπτει μὲ τὸ ἱερὸ τοῦ Διονύσου Καδμείου, τὸ ὁποῖο πρέπει νά ἀναδιοργανώθηκε στὰ πρῶμα ἑλληνιστικὰ χρόνια, λίγο μετὰ τὴν ἀνοικοδόμησι τῆς πόλης. Καὶ πιστευόταν ὅτι ἡ ἀγορὰ, δηλαδὴ τὸ ἱερὸ, πιθανότατα μαζὶ μὲ τὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρος Θεσμοφόρου, ἦταν παλαιότερα ἢ οἰκία τοῦ Κάδμου, δηλαδὴ βρίσκονταν στὴ θέση τῆς. Ὡς προσθέσουμε τώρα μερικὲς σκέψεις.

Ὅταν ἀνοικοδομήθηκε ἡ πόλις δὲν πρέπει νά διαμορφώθηκε ἀγορὰ στὴν Καδμεία πού δὲν χρησίμευσε οὔτε τότε γιὰ κατοικία. Ἡ συρρίκνωση τῆς πόλης στὴν Καδμεία ὀφείλεται στὴ μακρόχρονη αὔξουσα ἔνδεια μετὰ ἀπὸ τὰ πλήγματα τοῦ Σύλλα καὶ πρέπει νά ἔγινε δυνατὴ μετὰ τὴν καταστροφὴ τῶν τειχῶν, πού ἔπαψαν ἔτσι νά ἀποτελοῦν διακριτικὸ στοιχεῖο ἀνάμεσα στὴν ἀκρόπολι καὶ τὶς περιοχὲς κατοικίας. Δὲν φαίνεται πιθανὸ ὅτι ἡ ραγδαία παρακμᾶζουσα πόλις θὰ εἶχε τὴν οἰκονομικὴ δυνατότητα, οὔτε ὅτι θὰ μποροῦσε νά διαθέσει τὸν ἀπαραίτητο χῶρο μέσα στὸν μόνον πιά οἰκιστικὸ πυρήνα, τὴν Καδμεία, γιὰ τὴν οἰκοδόμησι νέας ἀγορᾶς καὶ τὸ πιθανότερο εἶναι νά χρησιμοποίησε ὑπάρχουσα ἐγκατάστασι πού προσφερόταν γι' αὐτὸν τὸν σκοπὸ. Πιὰ τὰ ρωμαϊκὰ χρόνια ἡ ἀγορὰ εἶναι τετράπλευρη περιστυλι αὐλὴ μὲ χώρους προσιτοὺς μέσα ἀπὸ τὶς στοᾶς τοῦ περιστυλίου (Wycherley, *HGBC* 82 κ.). Ἐχει δηλαδὴ τὴ μορφή, σὲ γενικὲς γραμμές, ἑνὸς ἑλληνιστικοῦ ἱεροῦ, στὸ ὁποῖο κανονικὰ τὸ κέντρο τῆς αὐλῆς κατέχει ὁ ναὸς (Wycherley, *HGBC* 100 κ.). Ἄν ἡ ἀναδιοργάνωσι τοῦ ἱεροῦ τοῦ Διονύσου, πού ἡ κατασκευὴ τοῦ νέου βωμοῦ του δείχνει ὅτι πιθανῶς ἀναμορφώθηκε στὰ πρῶμα ἑλληνιστικὰ χρόνια, τοῦ ἔδωκε μορφή τυπικοῦ ἑλληνιστικοῦ ἱεροῦ, τότε αὐτὸ προσφερόταν γιὰ τὴν ἐγκατάστασι λειτουργιῶν τῆς ἀγορᾶς καὶ αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος πού ἐπιλέχθηκε.

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ οἰκοπέδου Λεοντάρη φαίνεται λοιπὸν πῶς ἀπεκάλυψε μία ἄκρη τοῦ ἱεροῦ αὐτοῦ πού εἶχε πράγματι πάρει τὴ μορφή τυπικοῦ ἑλληνιστικοῦ ἱεροῦ, τουλάχιστον στὶς γενικὲς του γραμμές, καθὼς καὶ τὸ ἐρείπιο πού ἔθεωρεῖτο σηκὸς τῆς Σεμέλης καί, ὅπως δείχνει ἡ διατήρησι τοῦ παλαιοῦ χωματένιου δαπέδου, θὰ ἦταν ἄβατο. Βρισκόταν ἐμπρὸς στὴ νότια πλευρὰ καὶ ἀκριβέστερα στὸ ἀνατολικὸ τῆς τμήμα. Ὁ ναὸς τοῦ Διονύσου (γιατὶ τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι ὑπῆρχε) θὰ βρισκόταν βορειότερα καὶ δυτικότερα καὶ μέσα σ' αὐτὸν πρέπει νά στεκόταν τὸ διπετὲς μὴ παραστατικὸ ἄγαλμα τοῦ Διονύσου Στύλου ἢ Περικιονίου, καθὼς καὶ τὸ νεότερο ἄγαλμα τοῦ «Ὁνασιμήδη». Στὰ ἀνατολικά του βρισκόταν ὁ βωμὸς καὶ κάπου στὴν πλατεία περιλήφθηκε ὁ παλαιὸς σηκός, ὁ ἀπλὸς ναὸς πού στέγαζε τὰ ξόανα τῆς Ἀφροδίτης. Ὅταν αὐτὸς ἐρειπώθηκε διατήρησε τὸ ὄνομα θάλαμος τῆς Ἀρμονίας, πού πιθανὸ νά εἶχε ἀπὸ τότε ὡς χῶρος λατρείας τῆς Ἀρμονίας - Ἀφροδίτης, καὶ θεωρήθηκε τμήμα τῆς οἰκίας τοῦ Κάδμου (εἶναι δυνατό νά ἔθεωρεῖτο τέτοιο καὶ ὅταν ἀκόμα λειτουργοῦσε ὡς χῶρος λατρείας). Τὰ ξόανα τότε πρέπει νά μεταφέρθηκαν σὲ κάποιον ἄλλο στεγασμένο χῶρο τοῦ ἱεροῦ. Ἐνὰ σημεῖο τῆς ἴδιας πλατείας τὸ θεωροῦσαν θεοβάδιστο, λέγοντας ὅτι ἐκεῖ ἔψαλαν οἱ Μοῦσες στοὺς γάμους τῆς Ἀρμονίας μὲ τὸν Κάδμο, στὴν αὐλὴ τῆς οἰκίας. Αὐτὸ κάνει πιθανὸ ὅτι βόρεια ἀπὸ τὴν αὐλὴ, στὴν κανονικὴ σχέσι οἰκίας καὶ αὐλῆς, βρισκόταν συναρτημένο μὲ τὸ κυρίως ἱερὸ τοῦ Διονύσου ἐκεῖνο τῆς Δήμητρος Θεσμοφόρου, ἐνῶ κάπου στὸν ἐλεύθερο χῶρο εἶχαν στηθεῖ ἢ μεταφέρθηκαν ἀπὸ τὴν ἔρημη «ἀρχαία» ἀγορὰ οἱ ἀνδριάντες τοῦ Προνόμου καὶ τοῦ Ἐπαμεινώνδα.

Ἄν ὑποθέσουμε ὅτι τὸ συνολικὸ ἱερὸ τοῦ Διονύσου εἶχε μῆκος, στὴν ἀνατολική - δυτικὴ κατεύθυνση, κάπου 120-130 μ. καὶ ἐφόσον τὸ ἀνατολικὸ του ὄριο τοποθετεῖται στὸν τοῖχο τοῦ οἰκοπέδου Κόρδατζη, τὸ δυτικὸ θὰ ἦταν περίπου στὴν ὁδὸ Ἐπαμεινώνδα (εἰκ. 4. α-α-α) καὶ ὁ ναὸς τοῦ Διονύσου θὰ βρισκόταν περίπου στὴ θέση τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη (εἰκ. 4. 12) ἢ λίγο βορειότερα. Ἀκόμα πιὸ βόρεια θὰ βρισκόταν τὸ Θεσμοφόριο. Τὰ εὐρήματα ποὺ ὁ Συμεώνογλου ἀπέδωσε στὸν ναὸ τῆς Ἀφροδίτης εἶναι δυνατό νὰ δηλώνουν τὴ θέση προτύλου στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ εὐρύτερου (εἰκ. 4. 9) ἱεροῦ. Ἀπὸ τὴν ὁδὸ Ἐπαμεινώνδα ὡς τὴ θέση τοῦ δυτικοῦ τείχους τῆς Καδμείας μένει χῶρος πλάτους 35 μ. περίπου στὰ νότια καὶ 65 μ. στὰ βόρεια. Εἰδικότερα τὸ σημεῖο ὅπου ἀναζητοῦμε τὴν πύλη ποὺ γιὰ ἄλλους λόγους ὑποθέσαμε ὅτι θὰ εἶναι οἱ Ὑψιστες (ἢ μὲ μικρότερη πιθανότητα οἱ Ὁμολώιδες), ἀπέχει ἀπὸ αὐτὸ τὸ ὄριο κάπου 60 μὲ 65 μ. Σ' αὐτὸν τὸν χῶρο καὶ γιὰ τοὺς λόγους ποὺ ἐκθέσαμε μποροῦμε νὰ δεχτοῦμε ὅτι θὰ βρισκόταν ὁ ναὸς τοῦ Ἀμμωνος καὶ «μετά», δηλαδὴ ὄχι ἔμπρὸς ἢ πίσω, ἀλλὰ βόρεια ἢ νότια, τὸ Οἶωνοσκοπεῖο. Ἔτσι μὲ τὸν ναὸ ποὺ ἀρχικὰ θὰ ἀνῆκε στὸν Ὑψιστο δίνοντας καὶ τὸ ὄνομα στὶς πύλες θὰ μπορούσαμε νὰ συνδέσουμε τὰ εὐρήματα τοῦ ξενοδοχείου Διονύσιον στὴ νότια πλευρὰ τῆς ὁδοῦ Μεταξᾶ (εἰκ. 4. 5) συμφωνώντας μὲ τὸν Σπυρόπουλο (*ThG* 80). Ὁ ναὸς τῆς Τύχης βρισκόταν κοντά, βόρεια δηλαδὴ ἢ νότια ἀπὸ ἐκεῖνον τοῦ Ἀμμωνος.

Τὴν ἐρμηνευτικὴ πρόταση αὐτὴ γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τῶν μνημείων ποὺ ἀναφέρει ὁ Πανσανίας στὴν Καδμεία φαίνεται νὰ τὴν ὑποστηρίζουν καὶ οἱ διαφαινόμενες καὶ σήμερα, ἀνεξάρτητες ἀπὸ τὸ σχέδιο τῆς σύγχρονης πόλης, παραδοσιακὲς διαδρομές. Οἱ νότιες, ἀνατολικὲς καὶ δυτικὲς τουλάχιστον ἀπὸ αὐτὲς φαίνονται νὰ κατευθύνονται πρὸς τὶς πλευρὲς τοῦ ὀρθογωνίου ποὺ προτείνεται ἐδῶ γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τοῦ τεμένους τοῦ Διονύσου Καδμείου.

Ὅπως γίνεται σαφὲς καὶ ἀπὸ ὅσα ἔχουν σημειωθεῖ πιὸ πάνω ὑπάρχουν στὴν Καδμεία ἐνδείξεις ἀρχαιολογικὲς γιὰ παρουσία καὶ ἄλλων ἱερῶν, καὶ ἀκόμη ἀναζητοῦνται κάποια ἱερὰ ἢ ὑπαρξὴ τῶν ὁποίων προκύπτει ἀπὸ τὶς φιλολογικὲς μαρτυρίες. Ὅπως ἔγινε φανερό, πιστεύω ὅτι ἡ Περσεφόνη πιθανῶς θὰ εἶχε ξεχωριστὸ ἱερὸ, μᾶλλον ὅμως συναρτημένον μὲ τὸ Θεσμοφόριο. Καὶ ἡ Γῆ ἐπίσης, πιθανότατα ἐπὶ τῆς Καδμείας. Ὁ Κεραμόπουλλος εἶχε ἀναζητήσει καὶ πάλι στὴν Καδμεία τὸ ἱερὸ τοῦ Ποσειδῶνος, γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τοῦ ὁποίου ἡ ἄποψή μου ἔχει ἐκτεθεῖ ἄλλου (*Φαρ.* 228 π.). Αὐτὸ ποὺ ὁ Συμεώνογλου ταυτίζει μὲ τὸ Οἶωνοσκοπεῖο, ἂν ἔχει ἱερὸ χαρακτῆρα, ποὺ εἶναι ἀμφίβολο, θὰ ἔτεινα μᾶλλον νὰ τὸ συνδέσω μὲ τὸν Προῖτο, δαιμονικὴ προσωπικότητα, προστάτη τῶν ὁμώνυμων πυλῶν, ἀλλὰ στὴν ὑπόθεση αὐτὴ ἀντιβαίνει τὸ γεγονὸς ὅτι μαρτυρημένα τουλάχιστον ἡ θέση αὐτὴ χρησιμοποιεῖται μόνο ἀπὸ τὸν 5ο αἰῶνα π.Χ., ἐνῶ μία θέση λατρείας τῆς σκοτεινῆς δαιμονικῆς προσωπικότητος τοῦ Προίτου θὰ ἀνέμενε κανεὶς νὰ εἶναι ἀρκετὰ παλαιότερη. Θὰ πρέπει νὰ μὴ μᾶς διαφεύγει ὅτι ὁ Πανσανίας δὲν ἀναφέρει ὅλα τὰ κατὰ τὰ δικά μας κριτήρια ἀξιοθέατα τῆς Καδμείας, ἀλλὰ γιατί δὲν ὑπῆρχαν στὰ χρόνια του καὶ ἄλλα ἐπεὶ δὲν τὰ θεωρῶσε ἀξιομνημόνευτα. Ἐπὶ τῆς Καδμείας π.χ. πρέπει νὰ βρισκόταν καὶ ὁ τόπος λατρείας τῶν Ὁμολώϊων θεῶν ποὺ ἔδωσαν τὸ ὄνομα στὶς πύλες, οἱ ὁποῖες μετὰ ὅσα ἐκτέθηκαν γιὰ τὸν Ὑψιστο (πιὸ πάνω) φαίνεται βέβαιον ὅτι πρέπει νὰ ταυτιστοῦν μὲ ἐκεῖνες ποὺ βρίσκονταν στὸ νότιο μέρος τῆς ἀνατολικῆς

πλευρᾶς τῆς Καδμείας (Φαρ. 225). Ἀπὸ λεξικογραφικὲς κυρίως πηγὲς γνωρίζουμε τὴ λατρεία τοῦ Ὁμολωίου Διὸς (Ἑσυχ. λ. Ὁμολωίδες· Στέφ. Βυζ. λ. Ὁμολῶ., Φωτ. λ. Ὁμολωίος Ζεὺς· πρβ. IG VII 2465· Σχολ. Εὐριπ. Φοίν. 119), ἀπὸ τὰ σχόλια στὸν Λυκόφρονα (520) Ὁμολωίδα Ἀθηνᾶ καὶ ἀπὸ τὸν Ἰστρο (Φωτ. ὁ.π.) Ὁμολῶα Δήμητρα, ἐπίσης στὴ Θήβα. Ἀφοῦ οἱ Ὁμολωῖοι θεοί, καὶ μᾶλλον εἰδικότερα ὁ Ζεὺς μὲ τὸν ὁποῖο συλλατρεύονταν ἡ Δημήτηρ καὶ ἡ Ἀθηνᾶ, ἔδωσαν τὸ ὄνομά τους στὴν πύλη, θὰ πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ὡς οἱ προστάτες της. Ὁ τόπος λατρείας τους ἐπομένως θὰ ἦταν πολὺ κοντὰ ἢ στὴν ἴδια τὴν πύλη, ὅπως συνέβαινε μὲ τὴν Ὀγκα, πιθανῶς μὲ τὴν Ἥλεκτρα (ἢ τὸν Ἥλεκτρίωνα), τὸν Ὑψιστο καί, ὅπως θὰ δοῦμε, πιθανότατα καὶ μὲ τὸν Νῆιν. Δὲν ἔχουμε ἐνδείξεις γιὰ λατρεία τοῦ Προΐτου στὶς Προϊτίδες ἢ ἄλλοῦ, γνωρίζουμε ὅμως ὅτι λατρεία τοῦ Ὠγύγου πιθανότατα ὑπῆρχε. Σχόλιο στὸν Εὐριπίδη (Φοίν. 1113) ἀναφέρει τάφο του στὴ Θήβα καὶ ἄλλο στὸν Στάτιο (Theb. 1. 348) λόφο καὶ ἄλλος Ὠγύγου μπροστὰ στὶς ὁμώνυμες πύλες. Ὁ Κεραμόπουλλος (Κερ. 472 π.) διατύπωσε τὴ σκέψη ὅτι ἴσως πρόκειται γιὰ τὸν ἴδιο λόφο καὶ τύμβο πού ἀπέδωσε στὸν Ζῆθο καὶ τὸν Ἀμφίονα (βλ. πρὸ κάτω). Ὅμως οἱ Ὠγύγιες πύλες πρέπει νὰ βρίσκονταν πολὺ νοτιότερα. Πρὶν ἀπὸ τὴν ἐλληνιστικὴ ἀνακαίνιση θὰ βρίσκονταν κάπου στὸ ὕψος τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Κέβητος (καὶ μᾶλλον ἀνατολικά ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἀγίου Γεωργίου· Φαρ. 105 π., 223, 226). Συνάγω ὅτι ἓνα μικρὸ ὕψωμα ἐκεῖ κάπου θὰ ἦταν ὁ «λόφος» τοῦ σχολίου στὸν Στάτιο καὶ ὁ χώρος θὰ ἦταν ἐλεύθερος καὶ δενδρόφυτος ἴσως, ἐξ οὗ καὶ ἀναφέρεται ὡς ἄλλος. Στὸν ἴδιο αὐτὸν χώρο θὰ ἔδειχναν καὶ τὸν «τάφο» τοῦ Ὠγύγου. Τὰ πράγματα αὐτὰ φαίνεται νὰ δηλώνουν θέση παλαιᾶς χθόνιας λατρείας ἐντοπιζόμενης περίπου στὴν περιοχὴ τῆς σημερινῆς ἐκκλησίας. Δὲν ἀποκλείεται μαζὶ νὰ λατρεύονταν καὶ οἱ «Ὠγύγου θυγατέρες» (Φωτ. λ. 446. 22) ἢ «Ὠγύγου νύμφαι» (Στέφ. Βυζ. λ.), ὅπως εἶχε ὑποστηρίξει ὁ Ehrlich (Rhein.Mus. 63, 1908, 636 π.) πού τις ταύτιζε μάλιστα μὲ τὶς Πραξιδίκες τῆς Ἀλιάρτου⁵⁰.

50. Ὁ Ziehen (1516 π.) σημείωσε τὸ λεγόμενο ἀπὸ τὸν Φώτιο ... ἀπὸ Ὁμολῶας προφήτιδος τῆς Ἐννέως· ἦν προφήτιν εἰς Δελφούς πεμφθῆναι Ἀριστοφάνης ἐν δευτέρῳ τῶν Θηβαϊκῶν ..., ὅτι ὁ Ἀριστοφάνης αὐτὸς ἔγραψε καὶ γιὰ ἐορτὴ Ὁμολῶα στὴ Θήβα, ὅπου μαρτυρεῖται καὶ μῆνας Ὁμολωίος, καὶ ὅτι ἡ λατρεία βεβαιώνεται καὶ ἀπὸ ἐπιγραφὴ Δι Ὁμολωιο καὶ παρατήρησε ὅτι εἶναι περιεργὸ πού ὁ Πausanias δὲν ἀναφέρει τίποτα σχετικὸ μολονότι γνωρίζει τὶς ὁμώνυμες πύλες. Διατύπωσε ἐπομένως τὴ σκέψη ὅτι στὰ χρόνια τοῦ ἡ λατρεία θὰ ἦταν ἀσήμαντη καὶ λίγο μόνο γνωστή. Ἐπιφυλάχθηκε ἐπίσης νὰ ἀπαντήσει στὸ ἐρώτημα ἂν ἡ Δημήτηρ Ὁμολῶα εἶχε κοινὴ λατρεία μὲ τὸν Δία.

Ὁ Συμεώνογλου (Sym. 126 π.) τοποθέτησε, ὅπως καὶ ὁ Κεραμόπουλλος, τὸ ἱερὸ τοῦ Ποσειδῶνος στὴν Καδμεία, συνδέοντάς το ὁμως μὲ τὴν ὅλη θεωρία του

περὶ Ὑποθηβῶν κατέληξε νὰ τὸ ἀναζητᾶ στὴν ἴδια περιοχὴ πού γιὰ ἄλλους λόγους τὸ ἀναζήτησα καὶ ἐγώ. Τὸ ἱερὸ τῶν Ὁμολωίων θεῶν λέει ὅτι πρέπει νὰ ἐντοπιστεῖ κοντὰ στὴ θέση τῶν πυλῶν, οἱ ὁποῖες ὅμως κατὰ τὴν ἀποψή του εἶχαν πάψει νὰ ὑπάρχουν ἀπὸ τότε πού χτίστηκε ὁ μυκηναϊκὸς περίβολος. Καταλήγει ὅτι ἴσως θὰ ἔπρεπε νὰ τοποθετηθεῖ κοντὰ στὸν Ἅγιο Γεώργιο (Sym. 128), ὅπου ὁ Κεραμόπουλλος εἶχε βρεῖ μαζὶ μὲ πρῶμα χριστιανικά κατάλοιπα λίγα κλασικά εἰδῶλια. Θεωρεῖ ὅτι ὁ Πausanias δὲν τὸ ἀναφέρει ἐπειδὴ βρισκόταν ἔξω ἀπὸ τὴ διαδρομὴ πού ἀκολούθησε, μολονότι τὸ ἐκκλησάκι ἀπέχει 50 μ. ἀπὸ τὸ οἰκόπεδο Μαλαθούνη, ὅπου τοποθετεῖ τὸ Οἶνοσκοπεῖο, καὶ ἄλλα τόσα τὸ πολὺ ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τεῖχος τῆς Καδμείας, μέσα ἀπὸ τὸ ὁποῖο θεωρεῖ ὅτι κινήθηκε ὁ Πausanias.

Όμως κάθε αξιόλογο οικόδομικὸ κατάλοιπο στὴν Καδμεία δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ συνδέεται μὲ κάποιο ἱερό. Στὴν ἀκρόπολη ὑπῆρχαν καὶ ἄλλες λειτουργίες. Αὐτὴ γιὰ τὴν ὁποία ἔχουμε πληροφορίες εἶναι ὅτι συνερχόταν ἐκεῖ κανονικὰ ἡ βουλή τοῦ βοιωτικοῦ Κοινοῦ καὶ πιθανῶς καὶ ἡ τοπικὴ (Ξενοφ. *Ἑλλην.* 5 2.29· Larsen, *GrFSI* 35). Ἐπομένως ὑπῆρχε κάποιο βουλευτήριον. Αὐτὸ τείνω νὰ τὸ ἀναγνωρίσω στὸ κλασικὸ κτίριον ποὺ βρέθηκε στὸν χῶρον τοῦ «Νέου Καδμείου». Τὰ εὐρήματα δείχνουν ὅτι μᾶλλον δὲν πρόκειται γιὰ ἱερό, ἀλλὰ ἀσφαλῶς εἶναι δημόσιον κτίριον. Οἱ διαστάσεις του τείνουν πρὸς τὸ τετράγωνον καὶ ἔχει πλάτος τουλάχιστον 10 μ. Δηλαδή γιὰ νὰ στεγαστεῖ θὰ εἶχε ἀνάγκη ἐσωτερικῶν στηριγμάτων ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι ξύλινα καὶ γι' αὐτὸ δὲν ἄφησαν ἵχνη. Τὸ σχῆμα του ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεσιν ὅτι πρόκειται γιὰ εἶδος βουλευτηρίου (βλ. Sym. 277 π.).

6. ΚΟΝΤΑ ΣΤΙΣ ΠΡΟΙΤΙΔΕΣ (εἰκ. 5 καὶ 6)

ΘΕΑΤΡΟ, ΝΑΟΣ ΔΙΟΝΥΣΟΥ ΛΥΣΙΟΥ ΚΑΙ ΑΓΑΛΜΑΤΑ ΔΙΟΝΥΣΟΥ ΚΑΙ ΣΕΜΕΛΗΣ, ΕΡΕΙΠΙΑ ΟΙΚΙΑΣ ΛΥΚΟΥ, ΜΝΗΜΑ ΣΕΜΕΛΗΣ, «ΚΕΝΟΤΑΦΙΟ» ΑΛΚΜΗΝΗΣ, ΜΝΗΜΑΤΑ ΠΑΙΔΩΝ ΑΜΦΙΟΝΟΣ, ΝΑΟΣ ΑΡΤΕΜΙΔΟΣ ΕΥΚΛΕΙΑΣ ΜΕ ΑΓΑΛΜΑ, ΤΑΦΟΣ ΑΝΔΡΟΚΛΕΙΑΣ ΚΑΙ ΑΛΚΙΔΟΣ, ΛΕΩΝ ΑΝΑΘΗΜΑ ΤΟΥ ΗΡΑΚΛΕΟΥΣ, ΑΠΟΛΛΩΝ ΒΟΗΔΡΟΜΙΟΣ ΚΑΙ ΕΡΜΗΣ ΑΓΟΡΑΙΟΣ, ΠΥΡΑ ΤΩΝ ΠΑΙΔΩΝ ΑΜΦΙΟΝΟΣ (ΕΠΤΑ ΠΥΡΑΙ), ΑΓΑΛΜΑΤΑ ΑΘΗΝΑΣ ΖΩΣΤΗΡΙΑΣ, ΤΥΜΒΟΣ ΑΜΦΙΟΝΟΣ (ΚΑΙ ΖΗΘΟΥ) ΚΑΙ ΛΙΘΟΙ ΠΟΥ «ΥΠΟΒΕΒΛΗΝΤΑΙ», ΑΓΟΡΑ, ΠΟΛΥΣΤΥΛΟΣ ΣΤΟΑ, ΛΑΤΡΕΙΑ ΛΕΥΚΩ ΠΟΛΩ

Εὐθύς μετὰ τὰ περὶ Θεσμοφορίου ὁ Πανσανίας γράφει (9 16.6-17.1): *Πρὸς δὲ ταῖς καλουμέναις πύλαις προίτισι θέατρον ᾠκοδόμηται, καὶ ἐγγυτάτω τοῦ θεάτρου Διονύσου ναὸς ἐστὶν ἐπὶ κλησὶν Λυσίου. Ἀκολουθεῖ ἡ ἐρμηνεία τοῦ ὀνόματος. Ἐνταῦθα οἱ θηβαῖοι τὸ ἕτερον τῶν ἀγαλμάτων φασὶν εἶναι Σεμέλης, ἐνιαυτοῦ δὲ ἅπαξ ἐκάστου τὸ ἱερὸν ἀνοιγνύναι φασὶν ἐν ἡμέραις τακταῖς. Καὶ οἰκίας τῆς Λύκου [τὰ] ἐρείπια καὶ Σεμέλης μνήμᾳ ἐστὶν, Ἀλκμήνης δὲ οὐ μνήμα· γενέσθαι δὲ αὐτὴν ὡς ἀπέθανε λίθον φασὶν ἐξ ἀνθρώπου,...* *Θηβαίοις δὲ ἐνταῦθα καὶ τὰ μνήματα πεποιήται τῶν Ἀμφίωνος παίδων, χωρὶς μὲν τῶν ἀρσένων, ἰδίᾳ δὲ ταῖς παρθένοις. Πλησίον δὲ Ἀρτέμιδος ναὸς ἐστὶν εὐκλείας, Σκόπα δὲ τὸ ἄγαλμα ἔργον. Ταφῆναι δὲ ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ θυγατέρας Ἀντιποίνου λέγουσιν Ἀνδρόκλειάν τε καὶ Ἀλκίδα. Ἐξηγεῖ κατόπιν ὅτι οἱ δύο θυσιάζτηκαν αὐτοβούλως ἀντὶ τοῦ πατέρα τους γιὰ νὰ πληρωθεῖ ὁ θεϊκὸς ὄρκος ὥστε οἱ Θηβαῖοι μὲ τὸν Ἡρακλῆ νὰ νικήσουν τοὺς Ὀρχομενίους καὶ συνεχίζει (9 17.2-3):* *Τοῦ ναοῦ δὲ τῆς εὐκλείας Ἀρτέμιδος λέων ἐστὶν ἔμπροσθε λίθου πεποιημένος, ἀνάθημα τοῦ Ἡρακλῆ γιὰ τὴ νίκη ἐπὶ τῶν Ὀρχομενίων. Πλησίον δὲ Ἀπόλλων τέ ἐστὶν ἐπὶ κλησὶν βοηδρόμος καὶ ἀγοραῖος Ἑρμῆς καλούμενος, Πινδάρου καὶ τοῦτο ἀνάθημα. Ἀπέχει δὲ ἡ πυρὰ Ἀμφίωνος παίδων ἥμισυ σταδίου μάλιστα ἀπὸ τῶν τάφων· μένει δὲ ἡ τέφρα καὶ ἐς τὸδε ἔτι ἀπὸ τῆς πυρᾶς. Πλησίον δὲ Ἀμφιτρύωνος <ἀνάθημα> δύο ἀγάλματα λίθινα λέγουσιν Ἀθηνᾶς ἐπὶ κλησὶν ζωστηρίας. Ἐπεξηγεῖ ὅτι ζωστηρία σημαίνει ὀπλιζομένη καὶ συνεχίζει (9 17.4):* *Ζήθω δὲ μνήμα καὶ Ἀμφίονι ἐν κοινῷ γῆς χῶμᾳ ἐστὶν οὐ μέγα. Ἀκολουθεῖ ἡ ἐξήγησις ὅτι οἱ Τιθορεῖς ἐπιχειροῦν νὰ κλέψουν χῶμα ἀπὸ αὐτὸν τὸν τάφο σύμφωνα μὲ χρῆσμον τοῦ Βάκιδος καὶ οἱ Θηβαῖοι γιὰ νὰ τὸ ἀποτρέψουν φρουρὰν ἔχουσι τοῦ μνήματος, ὅταν ὁ ἥλιος βρῖσκεται στὸν ἀστερισμὸ τοῦ Ταύρου. Μετὰ ὁ Πανσανίας συμπληρώνει (9 17.7):* *Τοὺς δὲ παρὰ τὸ Ἀμφίωνος μνήμα λίθους, οἱ κάτωθεν ὑποβέβληνται μὴδὲ ἄλλως εἰργασμένοι πρὸς τὸ ἀκριβέστατον, ἐκεῖνας εἶναι <φασιν> τὰς πέτρας αἱ τῇ ᾠδῇ τοῦ Ἀμφίωνος ἠκολούθησαν.*

α. Οἱ ἀπόψεις Κεραμόπουλλου

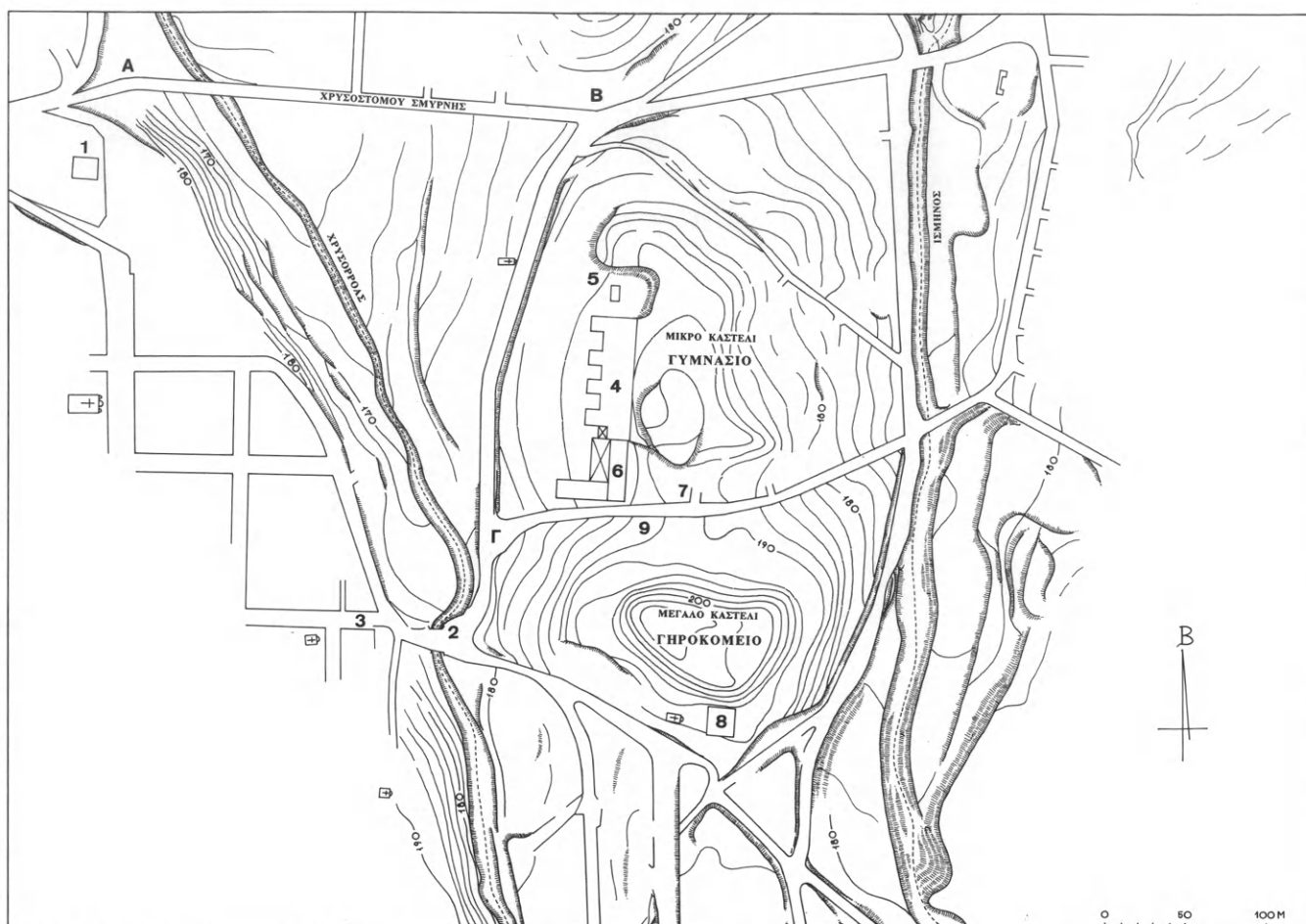
Κατὰ τὸν Κεραμόπουλλο (Κερ. 360) ὁ Περιγηγητὴς μιλάει πιά γιὰ μνημεῖα ἐκτὸς Καδμείας. Ἐπισημαίνει ὅτι μετὰ τὶς Προιτίδες ὁ δρόμος μετὰ τὴ γέφυρα τοῦ Χρυσορρόα δὲν στρεφόταν πρὸς τὰ βόρεια, ἀλλὰ ἀνέβαινε πρὸς τὰ Καστέλια. Συνάγουμε ἀπὸ τὸν χάρτη τοῦ πὼς ἐννοεῖ ἐκεῖνον πὺ πῆγαινε πρὸς τὰ ἀνατολικά περνώντας ἀπὸ τὸ διάσελο ἀνάμεσα στὰ δύο Καστέλια. Μιλάει βέβαια γιὰ τὸν δρόμο πρὸς τὴ Χαλκίδα, γιατί θεωρεῖ ὅτι μὲ αὐτὸν συσχετίζει ὁ Παυσανίας καὶ αὐτὴ τὴν ὁμάδα, πράγμα πὺ σαφῶς συμβαίνει μὲ τὴν ἐπόμενη. Σημείωσε ὅτι ὁ κλάδος πὺ πηγαίνει πρὸς τὰ βόρεια, δυτικά ἀπὸ τὰ Καστέλια εἶναι νεότερος, ἐπειδὴ κόβει ἀρχαῖο λαξευτὸ ὑδραγωγεῖο (Κερ. 329 σημ. 1, 361 κπ.). Πὰ τὸ θέατρο σημείωσε ὅτι θὰ βρισκόταν μᾶλλον ἔξω ἀπὸ τὴν Καδμεία πὺ βόρεια ἀπὸ τὴ γέφυρα, στὴ μία ἢ στὴν ἄλλη πλευρὰ τῆς ρεματιάς⁵¹, καὶ πρόσθεσε ὅτι ἡ κοίτη τοῦ χεμάρρου πὺ θὰ ἔρρεε κάτω τοῦ θὰ ἦταν διαμορφωμένη «πρὸς διηνεκὴ ὑποδοχὴν τῶν ὑδάτων» (Κερ. 366) καὶ ὅτι ὁ ναὸς τοῦ Διονύσου θὰ βρισκόταν σὲ συνέχεια πρὸς τὸ θέατρο στὴν ἀριστερὴ ἢ τὴ δεξιὰ ὄχθη.

Παρατηρεῖ ἀκόμη ὅτι τὸ ἄγαλμα τῆς Σεμέλης μαζί μὲ ἐκεῖνο τοῦ Διονύσου ἦταν λατρευτικά καὶ στὸ ἱερὸ αὐτὸ θὰ γίνονταν οἱ «λύσαι ἐορταί» πὺ τελοῦνταν τὴν ἄνοιξη, θεωρώντας ὅτι αὐτὸ σημαίνει καὶ ἡ ἐπεξήγηση τοῦ Παυσανία, ὅτι ἀνοιγόταν μόνο μία φορὰ τὸν χρόνο σὲ ὁρισμένες μέρες (Κερ. 367). Μία ἐπιγραφή ἀφιερωμένη *Διοσκό[ροις καὶ Διονύσῳ [καὶ τῇ] πόλει* κλπ., πὺ βρέθηκε στὸ νεκροταφεῖο τοῦ Ἁγίου Λουκά, θεώρησε ὅτι προέρχεται ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἱερὸ καὶ ὅτι ἐπομένως ἐδῶ θὰ λατρεύονταν καὶ οἱ Θηβαῖοι Διόσκουροι Ζῆθος καὶ Ἀμφίων καὶ ἄρα τὸ ἱερὸ θὰ συναπτόταν μὲ τὸ Ἀνάκειον, ὅπως διορθώνεται τὸ ἀναφερόμενο ἀπὸ τὸν Ξενοφῶντα (Ἑλλην. 5 4.8) ἀναγκαῖον στὴν ἀγορὰ τῆς πόλης, μολοντί ἡ διόρθωση δὲν γίνεται ὁμόφωνα δεκτὴ. (Ὁ Συμεώνογλου ὁμως προτείνει συμπλήρωση τῆς ἐπιγραφῆς *Θεσμοφό[ροις...]* κλπ.) Ὑποστήριξε ὅτι τὴ λατρεία τῶν Διοσκούρων ἐπιβεβαιώνει καὶ ἀνάγλυφο πὺ ἓνα κομμάτι τοῦ βρέθηκε ἐδῶ καὶ τὸ ἄλλο στὰ δυτικά τῆς Καδμείας καὶ προφανῶς εἰκονίζει τοὺς Διοσκούρους μὲ σύμβολά τους (Κερ. 367 π.).

Ὑποστήριξε ἀκόμη ὅτι τὸ τέμενος τοῦ Διονύσου θὰ ἦταν ἐκτεταμένο καὶ μέσα σ' αὐτὸ θὰ ἔδειχναν κάποια μυκηναϊκὰ ἐρείπια πὺ τὰ ἀπέδιδαν στὴν οἰκία τοῦ Λύκου, τοῦ ὁποίου ἡ σύζυγος *Δίρκη Διόνυσον θεῶν μάλιστα ἤγεν ἐν τιμῇ* (Παυσ. 9

51. Θεώρησε ὅτι δὲν θὰ βρισκόταν ἀμέσως κοντὰ στὴ γέφυρα, ἀλλὰ κάπως πὺ βόρεια, εἴτε ἀνατολικά εἴτε δυτικά. Στὴ δεύτερη θέση ἔκανε μικρὴ ἔρευνα χωρὶς ἀποτέλεσμα καὶ σημείωσε ὅτι ἔρευνα θὰ πρέπει νὰ γίνῃ καὶ βορειότερα. Ἐπειδὴ στὸ φρύδι τῆς Καδμείας εἶχε βρεθεῖ ἓνα ἐδώλιο ἐρεῖνῃσε παρὰ ταῦτα καὶ τὴ μόνη ἀπὸ ἀποψη διαμόρφωσης θέση

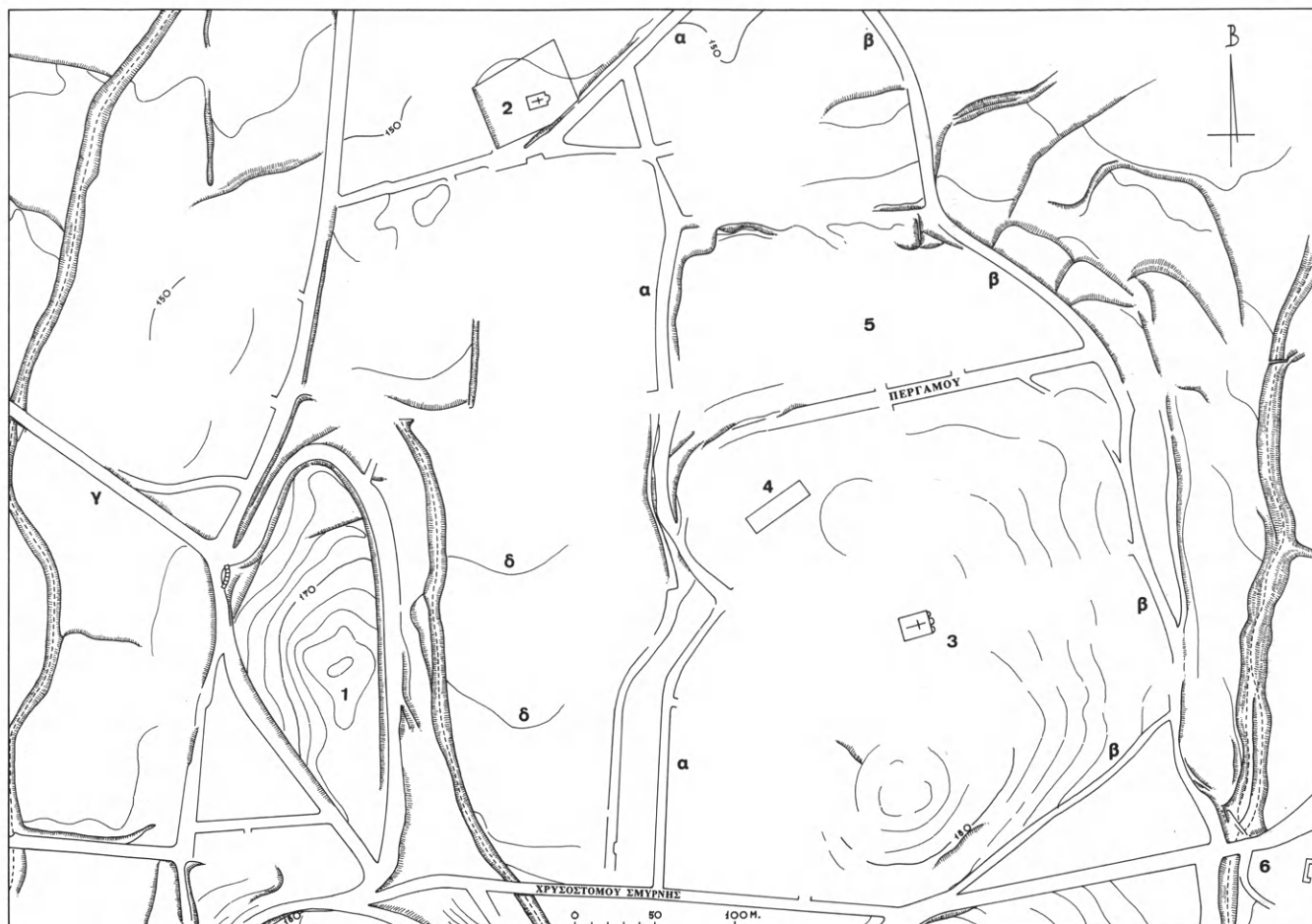
ὅπου θὰ μπορούσε νὰ βρίσκεται τὸ θέατρο μέσα ἀπὸ τὸ τεῖχος τῆς ἀκρόπολης, κοντὰ στὸ ἐκκλησάκι τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, χωρὶς καὶ πάλι νὰ τὸ ἐντοπίσει (Κερ. 362 κπ.). Ἴσως τὸ ἄνω ἄκρο τοῦ κοίλου τοῦ πρὸς τὰ ἀνατολικά ἀποκάλυψε ὁ Σπυρόπουλος χωρὶς νὰ τὸ ἀναγνωρίσει (βλ. Ἐπίμετρο 4, σ. 221 π., 226).

Εἰκ. 5. Ἡ περιοχή τῆς (ἀρχαίας) ἀγορᾶς (γεωγραφικά στοιχεῖα ἀπὸ τὸν χάρτη 1:2.000).

Σημειώνονται ὁ Χρυσορρόας καὶ ὁ Ἰσμηνός, ἡ ὁδὸς Χρυσοστόμου Σμύρνης (περίπου στὸ βόρειο ὄριο τῆς ἀγορᾶς), οἱ λόφοι Μικρὸ Καστέλι καὶ Μεγάλο Καστέλι, ἡ θέσις τοῦ φραγκικοῦ πύργου τοῦ μουσείου (1), τῆς γέφυρας τοῦ Χρυσορρόα (2), τῶν Προιτίδων πυλῶν (3), τοῦ κτιρίου τοῦ γυμνασίου (4), τῶν τάφων πὺν ἀποδίδονται στοὺς Νιοβίδες (5), τῆς νότιας πτέρυγας τοῦ γυμνασίου (6), τοῦ οἰκοπέδου Κυριάκου (7), τοῦ κτιρίου τοῦ γηροκομείου (8), ἡ πιθανότερη θέσις τοῦ θεάτρου (9), οἱ συγκοινωνιακοὶ κόμβοι πὺν ὁρίζουν τὴν ἀγορὰ (Α, Β, Γ).

17.6), καὶ τὸ μνῆμα τῆς Σεμέλης καί, ἀκόμα, ἓνα ἥρωο τῆς Ἀλκμήνης συσχετίζοντας τὸ λεγόμενο ἀπὸ τὸν Πausanias, ὅτι ἐγένε λίθος, μὲ τὴν ἀφήγησις τοῦ Ἀντωνίνου Λιβεράλις (33) ὅτι τὸν λίθο στὸν ὅποιο μεταμορφώθηκε ἡ Ἀλκμήνη μετὰ τὸν θάνατό της τὸν ἔστησαν ἐν τῷ ἄλσει ὅθι περ ἐστὶ τὸ ἥρωον τὸ τῆς Ἀλκμήνης, παρατηρώντας ὅτι στὰ χρόνια αὐτὰ ἄλλος σήμαινε πιά τέμενος (Κερ. 368 π.). Πὰ τοὺς τάφους τῶν παιδιῶν τοῦ

Εἰκ. 6. Ἡ περιοχή βόρεια ἀπὸ τὴν (ἀρχαία) ἀγορά (γεωγραφικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὸν χάρτη 1:2.000).

Σημειώνονται ὁ λόφος τοῦ Ταλάρου (1), ἡ Ἁγία Παρασκευή (2), ἡ ἐκκλησία τοῦ Συνοικισμού (3), τὸ Γ' Δημοτικὸν σχολεῖον Συνοικισμού (4), ἡ θεατροειδὴς ἐπίκωσις (5), ἡ κρήνη τῶν Ἁγίων Θεοδώρων (6), οἱ δύο κλάδοι τοῦ ἀνατολικοῦ δρόμου τῆς Ἀνθηδόνας (α-α-α-α καὶ β-β-β-β), ἡ ἀρχὴ τοῦ δρόμου γιὰ τὸ Ἀκραίφνιο (γ), ἡ προγενέστερη κοίτη τοῦ Χρυσορροῶ (δ-δ).

Ἀμφίονος σημείωσε ὅτι θὰ ἦταν δύο ἢ δύο συστάδες θαλαμοειδῶν μυκηναϊκῶν τάφων, ἀλλὰ θὰ εἶχαν καὶ κάποιο σῆμα ὥστε νὰ εἶναι ὁρατοὶ ἀπὸ μακριά, ὅπως ἀπαιτεῖ τὸ κείμενο τῶν *Φοινισσῶν* τοῦ Εὐριπίδη (159), παρατηρώντας συγχρόνως ὅτι ὁ Εὐριπίδης (αὐτόθι καὶ Σχόλ.) καὶ ὁ Πίνδαρος (*Ὀλ.* 6.23 καὶ Σχολ.) μιλοῦν γιὰ ἑπτὰ πυρὲς ἢ τάφους, καὶ ὁ πρῶτος καθὼς καὶ ὁ Σχολιαστὴς του τίς ἀποδίδουν στὶς παρθένους, ὁ δεύτερος στὸν στρατὸ τῶν Ἑπτὰ, ἐνῶ δὲν ὑπῆρχε ὁμοφωνία τῶν συγγραφέων γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν Νιοβίδων καὶ τῶν Νιοβιδῶν. Ἐπισημαίνει πάντως ὅτι καὶ ὁ Εὐριπίδης τοποθετεῖ τὸν «τάφον τῶν ἑπτὰ παρθένων» ἔξω ἀπὸ τὴν Καδμεία (*Κερ.* 370 π.).

Κατὰ τὴν ἄποψή του αὐτὰ τὰ μνημεῖα ἀρκοῦν γιὰ νὰ γεμίσουν τὸν χῶρο ἀπὸ τὴ γέφυρα ὡς μία γραμμὴ μὲ κατεύθυνση ἀνατολική-δυτικὴ στὸ ὕψος τῆς βόρειας στενῆς πλευρᾶς τῆς κατ' αὐτὸν Καδμείας, ὅπου μὲ βεβαιότητα τοποθετοῦσε τὶς Βορραῖες πύλες (Κερ. 371). Τὸ ἐπόμενο μνημεῖο, ὁ ναὸς τῆς Εὐκλείας, δῆλωνε κατὰ τὴ γνώμη του, ὅπως καὶ ὁ ἀγοραῖος Ἑρμῆς, ὅτι βρισκόμαστε στὴν ἀγορὰ, ἡ ὁποία θὰ κατελάμβανε τὸν κοῖλο χῶρο ἀνάμεσα στὴν Καδμεία καὶ τὰ Καστέλια καὶ θὰ ἀπλωνόταν βόρεια, πρὸς τὴν Ἀγία Παρασκευή (εἰκ. 6. 2). Ὁ ναὸς τῆς Εὐκλείας θὰ πρέπει νὰ ἦταν στὴν ἀγορὰ, ἀφοῦ ὁ Πλούταρχος λέει (Ἀριστείδ. 20 6) ὅτι ἡ θεὰ τιμᾶται ἰδιαιτέρως ἀπὸ τοὺς Βοιωτοὺς καὶ τοὺς Λοκροὺς καὶ ἔχει σὲ κάθε ἀγορὰ βωμὸ καὶ ἄγαλμα. Ἄλλωστε καὶ ὁ Σοφοκλῆς γράφει (Οἶδ. Τύρ. 161 καὶ Σχολ.) Ἄρτεμιν, ἃ κνκλόεντ' ἀγορᾶς θρόνον εὐκλέα θάσσει (κατὰ τὴν ἄποψή του τὸ κνκλόεντα ἀναφέρεται μᾶλλον στὸν βωμὸ). Προσέθεσε ὅτι στὴν ἀγορὰ θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν στοές, μερικὲς στολισμένες μὲ λάφυρα, ὅπως καὶ μία μεγάλη πὺν εἶχε ἀνδριάντες κατασκευασμένους ἀπὸ τὴ λεία τῆς μάχης τοῦ Δηλίου (Διόδ. 12 70· Plin. N.H. 34 59), αὐτὴ ὅπως φαίνεται πὺν ὁ Πλούταρχος ὀνομάζει «πολύστυλον» (Σωκ. Δαμ. 33) καὶ πρέπει νὰ ταυτίζεται μὲ ἐκείνη στὴν ὁποία συνεδρίαζε ἡ βουλὴ ὅταν ὑπῆρχε κώλυμα γιὰ τὴ σύνοδό της στὴν Καδμεία (Ξενοφ. Ἑλλην. 5 2.29). Ὑπέθεσε ὅτι αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ ἔμοιαζε μὲ τὴν ὑπόστυλη στοὰ τῆς Δήλου. Σημείωσε ἀκόμα ὅτι ὁ Ξενοφῶν ἀναφέρει καὶ στοὰ μὲ ὅπλα λάφυρα (Κερ. 372 κπ.).

Πὰ τὴν Πυρὰ τῶν Νιοβιδῶν πὺν θὰ πρέπει νὰ εἶναι τὸ ἴδιο πρᾶγμα μὲ τὶς Ἑπτὰ Πυρές, τὶς ὁποῖες δὲν συνέδεαν ὅλοι μὲ τοὺς Νιοβίδες, σημείωσε ὅτι δὲν θὰ πρέπει νὰ ἦταν χωριστές, ἀλλὰ κοντὰ-κοντὰ καὶ ἔτσι ὁ Πανσανίας τὶς θεωρεῖ μία. Θύμισε τὸ σχόλιο τοῦ Ἀρμενίδα (Σχολ. Ἀπολλων. Ἀργον. 1. 551, 740) ... καὶ πυρὰς ποιοῦντες ἐπτὰ ἐπὶ τοῖς ἐρμέσιν, ἐνταῦθα ὅπου καλοῦνται Ἑπτὰ Πυραί... καὶ τὴ διόρθωση ἀπὸ τὸν Robert (Oid I 248 π., II 90 π.) τοῦ Ἑρμέσιν σὲ Ἑρμαῖς. Καὶ συμπέρανε ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ἀγοραῖο θὰ ὑπῆρχαν καὶ ἄλλοι Ἑρμαῖ, ὅπως στὴν Ἀθήνα, ἐκτὸς πὺν ὁ Ἀγοραῖος καὶ ὁ Ἀπόλλων Βοηδρόμιος μπορεῖ νὰ ἦταν διπλὸς Ἑρμῆς, καὶ ἀκόμη καὶ τὰ ἀγάλματα τῆς Ζωστηρίας θὰ μπορούσαν ἐπίσης νὰ εἶναι διπλὸς ἀρχαῖκός Ἑρμῆς, ὅπως οἱ ἀρκαδικοί. Βάσει αὐτῶν συνήγαγε ὅτι ἡ Πυρὰ θὰ βρισκόταν στὴν ἀγορὰ. Κατὰ τὴν ἄποψή του ὁ Πίνδαρος (Ὀλ. 6.23, Νεμ. 9.56), πὺν ἀποδίδει τὶς Ἑπτὰ Πυρές στοὺς Ἑπτὰ, πρέπει νὰ ἀπηχεῖ πραγματικὴ παράδοση, ἐνῶ ἄλλη ἀκολουθοῦν ὁ Εὐριπίδης καὶ ὁ Πανσανίας, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία οἱ Ἑπτὰ δὲν εἶχαν ταφεῖ στὴ Θήβα καὶ γι' αὐτὸ συνδέουν μὲ τὶς πυρές τοὺς Νιοβίδες, περὶ τοῦ ἀριθμοῦ ὅμως τῶν ὁποίων ἡ παράδοση δὲν εἶναι σύμφωνη. Ἐκτὸς αὐτοῦ ἐπισημαίνει καὶ τὴν πληροφορία τοῦ σχολιαστῆ τοῦ Εὐριπίδη, Φοίν. 159, ὅτι ὁ Ἀριστόδημος οὐδαμοῦ ἐν ταῖς Θήβαις φησὶ τῶν Νιοβιδῶν εἶναι τάφον, ὅπερ ἐστὶν ἀληθές· ὡς αὐτοσχεδιάζειν οὐν ἔοικεν Εὐριπίδης. Ὁ Ἀριστόδημος ἦταν μαθητὴς τοῦ Ἀρίσταρχου, ἔζησε στὴ Θήβα ὅπου ἔγινε καὶ πολίτης της καὶ ἔγραψε ὑπομνήματα στὸν Πίνδαρο καὶ Θηβαϊκά (Κερ. 374 κπ.). Κλίνει μᾶλλον στὴ γνώμη ὅτι ἡ ὑπαρξὴ τῶν ἀγαλμάτων τῆς Ζωστηρίας δὲν δηλώνει καὶ ὑπαρξὴ ναοῦ ἢ ναῶν (Κερ. 377 κπ.).

Τὴ γνώμη τῶν παλαιότερων ὅτι ὁ ναὸς τῆς Εὐκλείας θὰ βρισκόταν στὴ θέσῃ τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς τὴ βρῖσκει πιθανή (Κερ. 379), πρᾶγμα πὺν συνεπάγεται ὅτι ἡ ἀγορὰ θὰ ἔφτανε ὡς ἐκεῖ καὶ ὅτι ὁ Πανσανίας θὰ ἀναφέρεται πὰ σὲ μνημεῖα

πού βρίσκονταν εμπρός από τις Βορραῖες, και γι' αυτό μιλάει μετά για τὸν τύμβο τοῦ Ζήθου καὶ τοῦ Ἀμφίονος (Κερ. 381 π.). Αὐτὸν τὸν δέχεται κοινό, ἀφοῦ ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Πανσανία τὸ ἴδιο λέει καὶ ὁ σχολιαστὴς τοῦ Εὐριπίδη (*Φοίν.* 146), καὶ ἐπισημαίνει ὅτι οἱ λίθοι πού βρίσκονταν κοντὰ θὰ ἦταν τμήμα τοῦ προϊστορικοῦ τείχους τῆς Καδμείας πού σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ τουλάχιστον θὰ φαινόταν καλὰ (Κερ. 382). Ἀκόμα ὅτι θὰ βρισκόταν σὲ ψηλὸ σημεῖο, ἀφοῦ οἱ λίθοι (τοῦ τείχους) «ὑποβέβληνται» καὶ ἀφοῦ κάτι τέτοιο προϋποθέτουν οἱ ἐκφράσεις τοῦ Εὐριπίδη (*Τκέτ.* 662). Τὴ θέση κρίνει ὅτι τὴν ὀρίζει ἡ φράση τοῦ Αἰσχύλου (*Ἑπτὰ* 528 π.) γιὰ τὸν Παρθενοπαῖο: ... *προσταχθέντα Βορραῖαις πύλαις, τύμβον κατ' αὐτὸν διογενοῦς Ἀμφίονος*. Ἔτσι ταύτισε τὸ μνημεῖο μὲ τὸν τύμβο (Κερ. 383) πού κατέχει τὴν κορυφὴ τοῦ λόφου τοῦ Ταλάρου (εἰκ. 6. 1, βλ. Ἐπίμετρο 2). Γιὰ τοὺς λίθους βέβαια πού ἀναφέρει ὁ Πανσανίας ὑποστήριξε ὅτι δὲν θὰ ἦταν «ὑπὸ» ἀλλὰ «παρὰ» τὸν τύμβο καὶ τοὺς ταύτισε μὲ τοὺς λίθους πού εἶχε παρατηρήσει ὁ Leake κοντὰ στὸν φραγκικὸ πύργο τοῦ μουσείου (Κερ. 386). Τὴν ἀντίφαση ὅτι ὁ Πανσανίας μιλάει γιὰ *γῆς χῶμα οὐ μέγα*, ἐνῶ οἱ ἄλλες πηγὲς ὑποδηλώνουν μεγάλο μνημεῖο ἢ μιλοῦν γιὰ μεγάλο τάφο (π.χ. Σχολ. Εὐριπ. *Φοίν.* 145) ἀντιμετώπισε μὲ τὴν παραδοχὴ ὅτι ὁ Περιγηγῆς ἀναφερόταν στὸν ἴδιο τὸν τύμβο, ἐνῶ οἱ ἄλλοι ἀπὸ κοινοῦ στὸν τύμβο καὶ τὸν λόφο πάνω στὸν ὁποῖο βρισκόταν (Κερ. 386).

Μετά τὴν ταύτιση διατύπωσε τὴν ἄποψη ὅτι πιθανῶς ὁ λόφος θὰ ἔμεινε σεβαστὸς στὴν ἀρχαιότητα καὶ χρησίμευσε σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ὡς ἀντιτείχιμα τῆς Καδμείας, ταυτίζοντάς τον μὲ τὸ Ἀμφεῖον τοῦ Ξενοφῶντος (*Ἑλλην.* 5 4.8· πρβ. Ἀρριαν. *Ἀνάβ.* 1 8.6,7) καὶ τὸ Ἀμφιον τοῦ Πλουτάρχου (*Σωκ. Δαιμ.* 4), τὸ ὁποῖο ἀπὸ τὸν τρόπο πού ἐκφράζονται οἱ συγγραφεῖς προκύπτει ὅτι θὰ ἦταν ὑψηλὸς τόπος (Κερ. 389 κπ.)⁵².

52. Καὶ θὰ ἦταν κοντὰ στὴν ἀγορὰ καὶ τὴν Καδμεία. Τέτοιος τόπος κατὰ τὴν ἄποψή του εἶναι μόνο ὁ ἐν λόγω λόφος (Κερ. 389 κπ.). Κατὰ τὸν Ἀρριανό, σημειώνει, οἱ Μακεδόνες μετὰ τὴν εἰσοδὸν τους στὴν πόλη ἀπὸ τὶς πύλες πρὸς Ἐλευθερὲς *παρελθόντες εἰς τὴν Καδμείαν, οἱ μὲν ἐκεῖθεν κατὰ τὸ Ἀμφεῖον σὺν τοῖς κατέχουσι τὴν Καδμείαν ἐξέβαινον κατὰ τὴν ἄλλην πόλιν ... οἱ δὲ ... εἰς τὴν ἀγορὰν δρόμῳ ἐφέροντο*. Καὶ ὀλίγον μὲν *τινα χρόνον ἔμειναν οἱ τεταγμένοι τῶν Θηβαίων κατὰ τὸ Ἀμφεῖον, ὡς δὲ πανταχόθεν αὐτοῖς οἱ Μακεδόνες καὶ Ἀλέξανδρος, ἄλλοτε ἄλλῃ ἐπιφαινόμενος, προσέκειντο, οἱ μὲν ἱππεῖς τῶν Θηβαίων διεκπεσόντες διὰ τῆς πόλεως εἰς τὸ πεδίον ἐξέπιπτον, οἱ δὲ πεζοὶ ὡς ἐκάστοις προὔχῳρει ἐσφάζοντο*. Ὑπενθυμίζει ὅτι τὸ ἴδιο σημεῖο εἶχαν καταλάβει οἱ Θηβαῖοι γιὰ νὰ προσβάλουν τοὺς ἐπὶ τῆς Καδμείας Σπαρτιάτες κατὰ τὸν Ξενοφῶντα. Παρατηρεῖ ὅτι τὸ Ἀμφεῖον τοῦ Ἀρριανοῦ πρέπει νὰ ἦταν ὁ λόφος τοῦ Ταλάρου, γιατί ἂν ἦταν τὰ Καστέλια θὰ

τὸ προσέβαλλαν οἱ Μακεδόνες ὄχι ἀπὸ τὴν Καδμεία, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ λοφοσειρὰ τοῦ Ἰσημνίου. Μὲ τὴν ταύτιση θεωρεῖ ὅτι ταιριάζουν καὶ τὰ λεγόμενα τοῦ Πλουτάρχου κατὰ τὰ ὁποῖα ὁ Ἀρχίας καὶ ὁ Λυσανορίδας πῆγαν στὴν οἰκία τοῦ Σιμμία ἀπὸ τὴν Καδμεία καὶ ὁ πρῶτος καλέσας τὸν Θεόκριτον καὶ τὸν Λυσανορίδα *προσαγαγὼν ἰδίᾳ λαλεῖ πολὺν χρόνον ἐκνεύσας τῆς ὁδοῦ μικρὸν ὑπὸ τὸ Ἀμφιον*. Ἐπανελάβε ἐπίσης τὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ ὄνομα θὰ ἦταν Ἀμφιόνιον καὶ ὁ τύπος Ἀμφιον προέκυψε ἀπὸ τὴν παράλειψη στὰ ἀρχέτυπα τοῦ ἑνὸς -ιον, καὶ κατόπιν ἡ γραφὴ μεταβλήθηκε στὸ κείμενο τοῦ Ξενοφῶντος ἴσως μὲ ἐπίδραση τοῦ ὀνόματος τῆς πόλης Ἀμφεία σὲ Ἀμφεῖον (Κερ. 391 π.). Παρέθεσε ὁμως καὶ τὴν ἄποψη τοῦ Usener, *KIS* 273 π.: *GN* 355 ὅτι τὸ ὄνομα προέρχεται ἀπὸ ὑποκορισμὸ τοῦ Ἀμφιάραος σὲ Ἀμφίον, Ἀμφίας, Ἀμφις, ἀπὸ τὸ ὁποῖο τὸ Ἀμφεῖον καὶ στὴ συνέχεια τὸ Ἀμφεῖον.

β. Κριτική

Στά λεγόμενα του Κεραμόπουλλου θα πρέπει να γίνουν οι εξής παρατηρήσεις:

1. Όπως δείχνουν οι σημερινοί ακριβείς χάρτες ο δρόμος για τη Χαλκίδα πρέπει να ήταν αυτός που περνάει από τη δυτική πλευρά του Μικρού Καστελιού. Ό άλλος που βγαίνοντας επίσης από τις Προιτίδες χωρίζεται από αυτόν και ανεβαίνει στο διάσελο ανάμεσα στα δύο Καστέλια οδηγεί επίσης στην πύλη του τείχους προς την Χαλκίδα με διαδρομή του ίδιου ή λίγο μεγαλύτερου μήκους, αλλά από πιο δύσκολο έδαφος (εἰκ. 5). Το γεγονός ότι ο πρώτος έκοψε λαξευτό ύδραγωγείο δεν σημαίνει ότι η διαδρομή του δεν είναι παραδοσιακή και δεν μπορεί να συμπίπτει με αρχαία. Το αντίθετο μάλιστα. Οι χρησιμοποιούμενοι επί μακρόν δρόμοι βαθαίνουν. Και ἐν πάσῃ περιπτώσει πρέπει να μιλούμε για διαδρομές και όχι για δρόμους. Ο συγκεκριμένος δρόμος μπορεί να αλλάξει ελαφρά θέση. Ἐκτὸς αὐτοῦ τὸ γεγονός ότι κατόπιν ὁ Πανυσανίας λέει ότι ὁ δρόμος για τη Χαλκίδα βγαίνει από τις Προιτίδες δεν σημαίνει ότι αυτόν ακολουθεῖ και για την ἀναφορὰ στα μνημεῖα που ἐξετάζονται ἐδῶ.
2. Τὰ παράλληλα δείχνουν ότι εἶχε δίκιο νὰ τοποθετῇ τὸ θέατρο ἔξω ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη και ἡ κριτικὴ ποὺ ἄσκησε ἐπ' αὐτοῦ ὁ Schöber (1443) δὲν εὐσταθεῖ⁵³.
3. Τὸ κείμενο τοῦ Πανυσανία δὲν ἐπιτρέπει τὴν ὑπόνοια ὅτι τὰ ἀναφερόμενα μνημεῖα χωρίζονται σὲ δύο ὁμάδες, ὅπως εἶδαμε πιὸ πάνω. Τὸ θέατρο, τὰ σχετιζόμενα τοπογραφικὰ μὲ αὐτὸ και ὅσα πιὸ κάτω ὑποδηλώνουν τὴν ἀγορὰ ἀποτελοῦν ἐνιαία ὁμάδα, και ἐπομένως τὸ ἀνάθημα στοὺς Διοσκούρους, τὸν Διώνυσο και τὴν πόλη μᾶλλον μὲ τὴν ἀγορὰ ἔχει νὰ κάνει και ὅχι μὲ τοὺς λατρεόμενους κοντὰ στὸ ἱερὸ τοῦ Διονύσου Διοσκούρους, γιὰ τὴν ὑπαρξὴ λατρείας τῶν ὁποίων ἐκεῖ δὲν ὑπάρχει μαρτυρία. Στὰ πρῶτα ρωμαϊκὰ χρόνια, στὰ ὁποῖα φαίνεται νὰ χρονολογεῖται, ἡ ἀγορὰ πρέπει νὰ λειτουργοῦσε. Οἱ Διόσκουροι τοῦ ἀναθήματος και τοῦ ἀναγλύφου μποροῦν στὰ χρόνια αὐτὰ νὰ ταυτίζονται μὲ τὸν Ζῆθο και τὸν Ἀμφίονα.
4. Τὸ κείμενο δὲν συνδέει τὸν ναὸ τοῦ Διονύσου μὲ τὰ ἐρείπια τῆς οἰκίας τοῦ Λύκου, οὔτε μὲ τὸ μνημεῖο τῆς Σεμέλης. Τὸ μόνο ποὺ διαφαίνεται εἶναι ὅτι θὰ βρίσκονταν κοντὰ στὸν ναὸ και τὸ θέατρο. Οὔτε κἀν συνδέει ἀπαραίτητα τὰ ἐρείπια τῆς οἰκίας μὲ τὸ μνημεῖο. Ὑπαινίσσεται τὰ σχετικὰ μὲ τὸ ἥρωο τῆς Ἀλκμήνης, τὸ ὁποῖο ὁμως και πάλι

53. Ὁ Schöber (1443) παρατήρησε ὅτι ἀπὸ τὰ λεγόμενα τοῦ Πανυσανία θὰ μποροῦσε νὰ συναχθεῖ ὅτι τὸ θέατρο ἦταν μέσα στὴν Καδμεΐα, ὅτι ἂν ἦταν ἔξω, τὸ ἱερὸ τοῦ Λυσίου θὰ ἦταν βόρεια ἀπὸ αὐτὸ στὴν κατεύθυνση τῆς ἀγορᾶς, ὅτι τὸ μνημεῖο τῆς Σεμέλης ποὺ ἀναφέρεται στὶς *Βάκχες* εἶναι τὸ ἴδιο μὲ τὸν τάφο ποὺ μνημονεύει ὁ Πανυσανίας. Ἐπιφυλάχθηκε νὰ δεχθεῖ τὴν ἄποψη ὅτι τὰ ἐρείπια τῆς οἰκίας τοῦ Λύκου και ὁ τάφος τῆς Σεμέλης θὰ βρίσκονταν μέσα

στὸ τέμενος τοῦ Λυσίου, ὅπως εἶχε προτείνει ὁ Κεραμόπουλλος. Ἐπισήμανε ἐπίσης τὴν πληροφορία τοῦ Ἀριστοτέλους ὅτι στὴν ἀγορὰ ὑπῆρχε και ξύλινος στύλος πάνω στὸν ὁποῖο ἔδεναν τοὺς μοιχοὺς. Τέλος σημείωσε τὶς πραγματικὲς και γλωσσικὲς δυσκολίες γιὰ τὴν ταύτιση Ἀμφείου και τάφου τοῦ Ἀμφίονος και ὑπενθύμισε τὴ σκέψη τοῦ Wilamowitz ὅτι τὸ ὄνομα μπορεῖ νὰ εἶναι *Missbildung* και νὰ σημαίνει *ἀμφὶ τὰς πύλας ἢ τὰ τείχη*.

- θά ἦταν κοντά τους καὶ καθόλου ἀπαραίτητα σὲ ἐνιαῖο χῶρο, στὸ τέμενος τοῦ Διονύσου.
5. Ἡ ἀπόσταση ἀνάμεσα στὴ γέφυρα τοῦ Χρυσορροά (εἰκ. 5. 2) καὶ τὴ γραμμὴ ποὺ ἄγεται πρὸς τὰ ἀνατολικά ἀπὸ τὸ βόρειο ἄκρο τοῦ συγκροτήματος τῶν λόφων τῆς Καδμείας, δηλαδή ἀπὸ τὸ ἄκρο τοῦ λόφου τοῦ μουσείου, εἶναι πάνω ἀπὸ 300 μ. καὶ μὲ κανένα τρόπο δὲν ἀρκοῦν τὰ ἀναφερόμενα μνημεῖα, ἀκόμα καὶ ἂν βρίσκονταν σὲ μιὰ σειρὰ, γιὰ νὰ τὴ γεμίσουν.
 6. Ἄν ὁ ναὸς τῆς Εὐκλείας βρισκόταν στὴν Ἁγία Παρασκευή, θὰ ἀπείχε ἀπὸ τὸ βόρειο ὄριο τοῦ πιὸ πάνω χώρου περίπου 500 μ. καὶ θὰ ἦταν ἀδύνατο ὁ Πausanίας νὰ τὸν τοποθετοῦσε *πλησίον* τῶν προηγουμένων. Καὶ ἂν δεχτοῦμε τὴ σωστὴ παρατήρηση ὅτι ὁ ναὸς βρισκόταν στὴν ἀγορὰ, ἀλλὰ καὶ οἱ πυρὲς ἐπίσης, καὶ ἀφοῦ οἱ πυρὲς ἦταν κοντὰ στοὺς τάφους ἀπέχοντας λιγότερο ἀπὸ 90 μ. ἀπὸ αὐτοὺς, θὰ πρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἡ ἀγορὰ θὰ εἶχε μῆκος πάνω ἀπὸ 400 μ. ἢ καὶ πολὺ περισσότερο. Ἀκόμα καὶ ἂν ὑποθέσουμε ὅτι τὸ πλάτος τῆς θὰ ἦταν μόνο τὸ μισό, πράγμα δύσκολο, θὰ τῆς ἀποδίδαμε ἔκταση 80 στρεμμάτων. Ἄς σκεφτοῦμε ὅτι ἡ ἔκταση τῆς ἀγορᾶς τῆς Ἀθήνας, ἡ ὁποία ἐπιπλέον δὲν διέθετε δεύτερη ἀγορὰ ὅπως ἡ Θήβα σύμφωνα μὲ ὅσα θὰ δοῦμε πιὸ κάτω, δὲν ὑπερέβαινε τὰ 55 στρέμματα μαζί μὲ ὅλα τὰ γύρω μνημεῖα.
 7. Τὸ *ἐρμέσιν* τοῦ Ἀρμενίδα ἐπιδέχεται καὶ τὴ διόρθωση σὲ *ἐρμασιν* καὶ μάλιστα εὐκολότερα ἀπὸ *ἐρμαῖς*, καὶ τότε θὰ σήμαινε σαφῶς ἄλλο πράγμα.
 8. Ἡ ἔκφραση τοῦ Πausanίας γιὰ τὸν Ἀγοραῖο *Πινδάρου* καὶ *τοῦτο ἀνάθημα* φαίνεται νὰ σημαίνει πράγματι ὅτι καὶ ὁ Βοηδρόμιος ἦταν ἐπίσης ἀνάθημα τοῦ Πινδάρου, ἂν καὶ εἶναι δυνατὲς καὶ ἄλλες ἐρμηνεῖες. Ἀλλὰ δὲν εἶναι καθόλου πιθανὸ οἱ δύο νὰ ἦταν ἓνα ἔργο. Διπλὲς ἐρμαϊκὲς στῆλες μὲ εἰκονιστικὰ στοιχεῖα καὶ μάλιστα διακριτά, ὥστε ἡ κάθε μορφή νὰ γίνεται ἀντιληπτὸ ὅτι εἰκονίζει ἄλλο θεό, στὰ χρόνια τοῦ Πινδάρου δὲν εἶναι καθόλου πιθανές.
 9. Οἱ ἀρκαδικοὶ Ἑρμαῖ (ΑΕ 1911, 149 κπ.) ἦταν μὴ παραστατικὲς στῆλες καὶ εἶναι ἀδύνατο ἓνα τέτοιο μνημεῖο ὁ Πausanίας νὰ τὸ ἀποκαλεῖ *δύο ἀγάλματα λίθινα* (τῆς Ζωστηρίας).
 10. Μόνο ὁ Πausanίας καὶ ὁ σχολιαστὴς τοῦ Εὐριπίδη μιλοῦν γιὰ κοινὸ τάφο τοῦ Ζήθου καὶ τοῦ Ἀμφίονος. Οἱ λοιπὲς ἀναφορὲς γίνονται σὲ τάφο εἴτε τοῦ ἐνὸς εἴτε τοῦ ἄλλου καὶ φαίνεται μάλιστα νὰ τοὺς διαφοροποιοῦν καὶ ὡς πρὸς τὰ γνωρίσματα.
 11. Καὶ μόνο ὁ τύμβος στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου τοῦ Ταλάρου δὲν θὰ χαρακτηριζόταν ἀπὸ τὸν Πausanία *χῶμα γῆς οὐ μέγα*, ἀλλὰ οὔτε καὶ οἱ ἄλλες πηγὲς θὰ μπορούσε νὰ συγχέουν τὸν λόφο μὲ τὸν τύμβο. Οἱ Ἀρχαῖοι προφανῶς εἶχαν σαφέστερη εἰκόνα περὶ τῶν τύμβων ἀπὸ ἐμᾶς.
 12. Οἱ λίθοι ποὺ *ὑποβέβληνται* πράγματι εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ εἶδε ὁ Leake καὶ ἄλλοι μετὰ ἀπὸ αὐτόν, ἀλλὰ τότε ὁ τύμβος στὸν λόφο δὲν θὰ εἶναι αὐτὸς στὸν ὁποῖο ἀναφέρεται ὁ Πausanίας. Τὸ *ὑποβέβληνται* δὲν μπορεῖ νὰ σημαίνει ὅτι ἦταν ἀπέναντι. Ἄλλοι λίθοι ὅμως σχετιζόμενοι μὲ τὸν τύμβο δὲν ἔχουν βρεθεῖ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Κεραμόπουλλος σημείωσε ὅτι δὲν θὰ ὑπῆρχαν ποτέ (ἡ νεότερη ἔρευνα τὸ ἐπιβεβαίωσε· βλ. Ἐπίμετρο 2).

γ. Οί απόψεις Συμεώνογλου

Πολύ διαφορετική είναι η άποψη του Συμεώνογλου (Sym. 190). Ξεκινάει από τη θέση ότι το μόνο θέατρο της Θήβας που έντοπίστηκε βρίσκεται σε απόσταση 600 μ. από τις Προιτίδες στα βόρεια. Έπειδή οι προσπάθειες έντοπισμού άλλου απέτυχαν, βεβαιώνει ότι μόνο αυτό ύψηξε. Τό ότι ο Πανσανίας το συνδέει με τις Προιτίδες το έρμηνεύει με τη σκέψη ότι όταν σταθεί κανείς εμπρός τους, το θέατρο εκείνο ήταν το μεγαλύτερο, σημαντικότερο και ευκολότερα όρατο μνημείο. Θεωρεί ότι κοντά θα βρισκόταν ο ναός του Διονύσου, αλλά και τα ερείπια της οίκιας του Λύκου, ο τάφος της Σεμέλης, το ήρωο της Άλκμήνης και οι τάφοι των Νιοβιδών. Τόν προβληματίζει όμως το ότι μεταξύ των άλλων ύψηρχαν και τα ερείπια του οίκου, ιδιαίτερα έπειδή βόρεια από την Καδμεία δέν έχουν βρεθεί λείψανα προϊστορικής κατοίκησης. Καταφεύγει στη θεωρία ότι ο Πανσανίας θα επισκέφτηκε μικρό νεκροταφείο, οι περισσότεροι τάφοι του οποίου θα ανήκαν στην οικογένεια που είχε γενάρχη τόν Λύκο «ίσως ιδρυτή δυναστείας», και διερωτάται μήπως αυτά που έδειξαν στον Πανσανία ως ερείπια της οίκιας του ήταν στην πραγματικότητα τάφοι μελών της δυναστείας. Έπισημαίνει μάλιστα ότι «οίκια» μπορεί να σημαίνει «δυναστεία» και καταλήγει ότι αν έχουν έτσι τα πράγματα θα πρόκειται για όμοιογενή ομάδα τάφων κοντά στο θέατρο. Συνάγει ότι όλα τα μνημεία της ομάδας θα ήταν κοντά σ' αυτό, αφού και η πυρά των Νιοβιδών ήταν επίσης κοντά στους τάφους. Έπισημαίνει ότι μόνο ένα νεκροταφείο υπάρχει κοντά στο θέατρο, στον λόφο του «Άμφειου» (δηλαδή του Ταλάρου), όπου έχουν βρεθεί αρκετοί προϊστορικοί τάφοι, ενώ το βόρειο άκρο του λόφου απέχει από το θέατρο «μόλις» 200 μ.

Τόν ναό της Εὐκλείας και τα συναρτημένα με αυτόν μνημεία τὰ ἀναζητεῖ βόρεια ἢ βορειοδυτικά ἀπό τόν λόφο καί ὑποπτεύεται ὅτι ὁ ναός θά κατεῖχε τή θέση τῆς ἐκκλησίας τῆς Εὐαγγελίστριας (εἰκ. 6. 3). Παρατηρεῖ ὅτι ἀπό ἄλλες πηγές γνωρίζουμε πῶς τὰ ἀγάλματα τοῦ Ἀπόλλωνος, τοῦ Ἑρμοῦ καί τῆς Ἀθηνᾶς, καθώς καί ἡ πυρά τῶν Νιοβιδῶν, βρισκόνταν κοντά στήν ἔρημη ἐπὶ Πανσανία ἀγορά καί βρίσκει ἀπίθανο τὰ ἀγάλματα νά συνδέονταν μέ ἱερὸ ἢ τόπο λατρείας, θεωρώντας τα μᾶλλον ἀναθήματα σέ δημόσιο χῶρο. Πά τις πυρὲς λέει ὅτι ἦταν ἐπτὰ καί ὅτι ἔχουν σχέση μέ τὴν ἐκστρατεία τῶν Ἑπτὰ. Τόν προβληματίζει τὸ γεγονὸς ὅτι στὰ μυκηναϊκὰ χρόνια ἡ καύση δέν ἦταν ἡ συνήθης πρακτικὴ καί ὑπενθυμίζει τὴ γνώμη τοῦ Μυλωνᾶ ὅτι οἱ Ἕλληνες θά ἐξοικειώθηκαν μέ αὐτὴ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Τρωικοῦ πολέμου, ἀφοῦ ἦταν «ἰδιαίτερα πρόσφορη σὲ συνθήκες πολέμου σὲ ξένο ἔδαφος». Ἄρα καί οἱ πυρὲς τῶν Ἑπτὰ μποροῦν νά συσχετιστοῦν μέ μεγάλο πόλεμο. Μετὰ τὴ νίκη τους δηλαδή οἱ Θηβαῖοι θά βρέθηκαν στήν ἀνάγκη νά συγκεντρώσουν καί νά θάψουν ἢ νά κάψουν τοὺς νεκροὺς τῶν ἀντιπάλων. Ἔτσι συμπεραίνει ὅτι στὶς πυρὲς αὐτὲς κάηκαν καί οἱ στρατιῶτες τῶν εἰσβολέων καί ὄχι μόνο οἱ στρατηγοί (Sym. 191).

Τὶς πυρὲς μαζί μέ τὰ σχετιζόμενα μνημεία καί τόν ναό τῆς Εὐκλείας τὶς ἐντοπίζει σὸ Πυρὶ καί βρίσκει ὅτι ὑπάρχει σχέση ἀνάμεσα σὸ ἀρχαῖο τοπωνύμιο Ἑπτὰ Πυραὶ καί τὸ σημερινό, σημειώνοντας πάντως ὅτι τὸ σύγχρονο μπορεῖ νά ὀφείλεται στήν εὕρεση ἀρχαίων τάφων αὐτοῦ τοῦ τύπου, πυρῶν. Ἐπισημαίνει ἀκόμα ὅτι, ἐφόσον οἱ πυρὲς ἐντοπιστοῦν ἐδῶ, ἀποκαλύπτεται καί τοπογραφικὴ σχέση τους μέ ἄλλα μνημεία πού σχετί-

ζονται με τὸν πόλεμο τῶν Ἑπτὰ, δηλαδή τὸν τόπο πού μονομάχησαν οἱ γιοὶ τοῦ Οἰδίποδος καὶ τό «Σύρμα Ἀντιγόνης» (πού θὰ συναντήσουμε πιὸ κάτω, Sym 191 π.). Γιὰ τὸν τάφο τοῦ Ζήθου καὶ τοῦ Ἀμφίονος δέχεται ὅτι συμπίπτει μετὰ τὸ Ἀμφεῖον τῶν πηγῶν καὶ ὅτι ὡς τέτοιον θὰ ἔδειξαν στὸν Πausanία τὸν ἐντῶμεταξὺ ἐρευνηθέντα ἀνασκαφικὰ τύμβο (Sym. 192).

δ. Κριτική

Τὰ στοιχεῖα πού βεβαιώνουν τὸν Συμεώνογλου ὅτι τὸ μόνο θέατρο τῆς Θήβας εἶναι ἡ μεγάλη ἐπίκωση στὸ βόρειο ἄκρο τῆς λοφοσειρᾶς Ἰσμηνίου-Καστελιῶν εἶναι ἡ μορφὴ τῆς, στὴν ὁποία θὰ ἀναφερθοῦμε πιὸ κάτω, καὶ ἡ ἀποκάλυψη ἰσοδομικῶν τοίχων κυρίως στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς, πού ὅμως σχετίζονται σαφῶς μετὰ ὀγκώδη τεχνητὴ ἐπίκωση (εἰκ. 6. 4). Τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα δὲν ὀδηγοῦν ἀναγκαῖα στὸ συμπέρασμα ὅτι πρόκειται περὶ θεάτρου οὔτε ἀσφαλῶς ὅτι ἦταν τὸ μόνο θέατρο πού ὑπῆρξε ποτὲ στὴ Θήβα. (Τὴ δυνατότητα νὰ συσχετιστεῖ τὸ θέατρο μετὰ τὴν πιὸ πάνω ἐπίκωση εἶχε ἐπισημάνει καὶ ὁ Κεραμόπουλος, Κερ. 405 π.) Πέρα ἀπὸ αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ κάνουμε ἐπὶ τῆς ἐρμηνείας του τίς ἀκόλουθες παρατηρήσεις:

1. Δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ἀνησυχεῖ πού τὸ κατ' αὐτὸν θέατρο δὲν βρίσκεται κοντὰ στὶς Προϊτίδες. Ἡ ἔκφραση τοῦ Πausanία πρὸς ταῖς πύλαις δὲν σημαίνει ἀπαραιτήτως «κοντά». Ἐκεῖνο πού ἔπρεπε νὰ τὸν ἀνησυχεῖ εἶναι ὅτι τὸ θέατρον ὠκοδόμηται καὶ τὸ κατασκεύασμα πού ὁ ἴδιος θεωρεῖ τὸ μόνο ὑπαρκτὸ θέατρο εἶναι αὐτὸ πού οἱ Ἀρχαῖοι ὀνομάζουν γῆς χῶμα. Εἶναι κατασκευασμένο μετὰ ἐπίκωση. Μόνο κάποιοι τοῖχοι μποροῦν νὰ σχετιστοῦν μαζί του καὶ αὐτοὶ τὸ πολὺ νὰ εἶχαν σκοπὸ τὴ συγκράτηση τῆς ἐπίκωσης, ἐνῶ ἄλλοι προέρχονται ἀπὸ κτίρια πού ὑπῆρχαν ἐκεῖ πρὶν νὰ γίνῃ ἡ ἐπίκωση (ΑΔ 22, 1967, Β, 235· 26, 1971, Β, 211· 28, 1973, Β, 248).
2. Προῖόν τῆς ιδιόρρυθμης ἀντίληψής του γιὰ τὴν παράδοση εἶναι καὶ ἡ δυσκολία πού τοῦ δημιουργεῖ ἡ ἀναφορὰ τῶν ἐρειπίων τῆς οἰκίας τοῦ Λύκου καὶ ἡ ἀπίθανη προσφυγὴ στὸ διπλὸ περιεχόμενο τῆς ἔννοιας οἰκία (θὰ περιμέναμε ἀκόμα καὶ σ' αὐτὴν τὴν περίπτωση μᾶλλον τὴ χρῆση τοῦ ὄρου οἶκος). Στὸν Πausanία δὲν ἔδειξαν τάφους, ἀλλὰ ἐρείπια. Ἐπιπλέον σύμφωνα μετὰ τὴν παράδοση οὔτε ἡ Σεμέλη οὔτε ἡ Ἀλκμήνη εἶχαν καμιά σχέση μετὰ τὸν Λύκο, οἱ δὲ Νιοβίδες ἦταν παιδιὰ τοῦ ἀμείλικτου ἐχθροῦ του, τοῦ Ἀμφίονος, πού μαζί μετὰ τὸν Ζῆθο ἐπέβαλαν σκληρότατο θάνατο στὴ σύζυγό του Δίρκη. Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Λύκος ὑπῆρξε ὡς φυσικὸ πρόσωπο, οὔτε καὶ ἂν ὑπῆρξε ὅτι ἦταν ἡγεμόνας τῆς μυκηναϊκῆς ἢ ὁποιασδήποτε ἄλλης ἐποχῆς, οὔτε καὶ ἂν αὐτὸ συνέβαινε, πῶς τὰ ἐρείπια πού θεωροῦσαν ὅτι ἀνήκουν στὴν οἰκία ἦταν πράγματι ἐρείπια τοῦ σπιτιοῦ του, οὔτε κὰν μυκηναϊκῆς ἐποχῆς.
3. Ἡ τοποθέτηση τοῦ φανταστικοῦ αὐτοῦ νεκροταφείου στὸν λόφο τοῦ Ταλάρου δὲν πείθει, γιατί ἂν οἱ ἀνατολικοὶ του πρόποδες ἀπέχουν ἀπὸ τό (ἄκρο) τοῦ ὑποτιθέμενου θεάτρου 200 μ. (ἤδη πολλὰ), ὁ τύμβος στὴν κορυφὴ του ἀπέχει 250 μ. καὶ οἱ μόνοι θαλαμοειδεῖς τάφοι πού ἔχουν ἐντοπιστεῖ, στὴ δυτικὴ πλαγιά του, 300 μ. σὲ εὐθεία

γραμμή. Ἄν ὅλα αὐτὰ τὰ μνημεῖα τὰ μετακινήσουμε στὴ γειτονία τοῦ λόφου, θὰ ἔχουμε μετακινήσει καὶ τὸν τάφο τῆς Σεμέλης, ὁ ὁποῖος ὅμως, ὅπως σωστά παρατήρησε ὁ Κεραμόπουλλος, δὲν μπορεῖ νὰ ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὸν ναὸ τοῦ Διονύσου ποὺ προφανῶς ἦταν καὶ τῆς Σεμέλης. Καὶ ὁ ναὸς βρισκόταν *ἐγγύτατα* τοῦ θεάτρου.

4. Καὶ ὁ ναὸς τῆς Εὐκλείας βρισκόταν *πλησίον* τῶν τάφων τῶν Νιοβιδῶν, ἀλλὰ ἡ ἐκκλησία τῆς Εὐαγγελίστριας ἀπέχει ἀπὸ τὶς δυτικὲς ὑπώρειες τοῦ λόφου περισσότερο ἀπὸ 150 μ.
5. Ἄν οἱ προηγούμενοι τάφοι βρίσκονταν στὰ πόδια τοῦ λόφου, γιὰ ποιὸν ἄραγε λόγο ὁ Περιηγητὴς μίλησε γιὰ ὁμάδα μνημείων ποὺ βρίσκονταν τόσο μακριὰ καὶ μετὰ ἐπανῆλθε στὸν τύμβο ποὺ βρισκόταν στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου, ἂν αὐτός, ὅπως δέχεται ὁ Συμεώνογλου, ἦταν ὁ τύμβος τοῦ Ζήθου καὶ τοῦ Ἀμφίονος;
6. Δὲν εἶναι ἀκριβὲς ὅτι γνωρίζουμε ἀπὸ ἄλλες πηγὲς πῶς τὰ ἀναφερόμενα μαζί μὲ τὸν ναὸ τῆς Εὐκλείας βρίσκονταν στὴν ἀγορά. Καὶ ἂν τὰ ἀγάλματα τοῦ Ἀπόλλωνος, τοῦ Ἑρμοῦ καὶ τῆς Ἀθηνᾶς δὲν συνδέονταν μὲ λατρεία, πῶς ἄραγε διέφυγαν τῆς συστηματικῆς καταστροφῆς τῆς πόλης τὸ 336 π.Χ., ὅταν μόνο τὰ ἱερὰ ἐξαιρέθηκαν;
7. Δὲν ὑπάρχει κανένας λόγος νὰ ἀγωνίζεται κανεὶς νὰ ἀποδείξει ὅτι στὰ μυκηναϊκὰ χρόνια θὰ μπορούσε γιὰ εἰδικοὺς λόγους νὰ γίνεи κάυση νεκρῶν (Sym. 191 π.: πρβ. *Ἑπετ. Φιλ. Σχ. Παν. Ἀθηνῶν* 1962, 323 κπ.: Lorimer, *HM* 107), ἐπειδὴ στὴ Θήβα ἔδειχναν μία θέση μὲ στάχτες ἢ κάτι ποὺ ἔμοιαζε μὲ στάχτες καὶ πίστευαν στὰ ἱστορικὰ χρόνια ὅτι ἐκεῖ εἶχαν καεῖ οἱ νεκροὶ τοῦ στρατοῦ τῶν Ἑπτὰ ἢ ὁποιοιδήποτε ἄλλοι νεκροὶ τῶν ἡρωικῶν χρόνων. Οἱ ἡρωικοὶ χρόνοι δὲν εἶναι ἄλλο ὄνομα τῶν μυκηναϊκῶν καὶ εἶναι ἀκόμα ἀμφισβητήσιμο ἂν στὴν πρώιμη τουλάχιστον περίοδο, ὅταν διαμορφώνονται οἱ παραδόσεις, ἔχουν κἂν σχέση μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ἱστορικοῦ, εὐθύγραμμου χρόνου.
8. Πὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς οἱ Ἑπτὰ Πυραὶ δὲν εἶχαν καμιά τοπογραφικὴ σχέση μὲ τὸ Πυρί. Ὅσο γιὰ τὴ σχέση τους μὲ τὸν τόπο τῆς μονομαχίας τῶν γιῶν τοῦ Οἰδίποδος καὶ τὸ Σύρμα Ἀντιγόνης, θὰ πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ὁ ἀπροκάλυπτος βιασμός τῶν δεδομένων, μὲ στόχο νὰ ἐπιτευχθεῖ αὐτός ὁ συσχετισμός, ἀποτυγχάνει, ἀφοῦ καὶ ἄλλα μνημεῖα ποὺ σχετίζονται μὲ τὸν πόλεμο τῶν Ἑπτὰ μὲ κανένα τρόπο δὲν μποροῦν νὰ μετακινηθοῦν κάπου ἐδῶ, ὅπως οἱ τάφοι τῶν δύο ἀδελφῶν καὶ τάφοι ἄλλων νεκρῶν τῆς ἴδιας σύγκρουσης.

ε. Παρατηρήσεις

Ἄς ἔρθουμε ὅμως νὰ προσεγγίσουμε ἀναλυτικότερα τὰ μνημεῖα ποὺ ἀναφέρει ὁ Πανσανίας καὶ ἐκεῖνα ποὺ σύμφωνα μὲ ἄλλες πηγὲς μπορεῖ νὰ σχετίζονται μὲ αὐτά. Τὸ θέατρο κατὰ τὸν Πανσανία πρέπει νὰ ἦταν κανονικὸ χτιστό. Σχετικὰ μὲ αὐτὸ ὁ Schober (1443) θύμιζε ὅτι κατὰ τὸν Πλούταρχο (Σύλλ. 19) ὁ Σύλλας ἐόρτασε τὴ νίκη του κατὰ τῶν Μιθριδατικῶν στὴ Θήβα καὶ γιὰ τὰ σχετικὰ θεάματα κατασκεύασε *θυμέλην*. Ἀπὸ αὐτὸ συμπεράνε ὅτι τὸ θέατρο δὲν θὰ ἦταν πιά σὲ χρῆση. Ἡ ἀποψη φαίνεται ἀστήρικτη, γιὰτὶ ἂν τὸ θέατρο ἦταν κατάλληλο γιὰ τὸ εἶδος τῶν θεαμάτων ποὺ προσφέρθηκαν καὶ

για τὸ μέγεθος τοῦ ἀκροατηρίου, ἔστω καὶ ἂν βρισκόταν σὲ κακή κατάσταση, θὰ ἦταν λογικότερο νὰ ἐπισκευαστεῖ ἢ νὰ διευθετηθεῖ τὸ ἴδιο, παρὰ νὰ γίνῃ ὁλόκληρη νέα κατασκευή. Ἡ «θυμέλη» τοῦ Σύλλα πρέπει νὰ ἦταν προσωρινή κατασκευή μὲ ξύλινα ἱκριώματα, ἀφοῦ τέτοια χρησίμευαν καὶ γιὰ πρὸ μόνιμες ἀντίστοιχες χρήσεις (τὸ πρῶτο λίθινο θέατρο ποὺ χτίστηκε στὴ Ρώμη ἦταν ἐκεῖνο τοῦ Πομπηίου, Robertson, *GRA* 272, καὶ τὸ πρῶτο λίθινο ἀμφιθέατρο τὸ 30 π.Χ., αὐτόθι 283), ἢ ἀπλὴ διαμόρφωση φυσικὰ προσφερόμενου χώρου, καὶ τέτοιοι ὑπάρχουν πολλοί.

Τὸ θέατρο φαίνεται νὰ ἦταν στοιχεῖο τοῦ ἱεροῦ τοῦ Διονύσου Λυσίου, ἀλλὰ σ' αὐτὸ πρέπει νὰ γίνονταν καὶ οἱ μουσικοὶ καὶ δραματικοὶ ἀγῶνες τῶν Ἀγριωνίων (Ziehen 1543 κπ.), μολονότι συνδεδεμένοι μὲ τὴ λατρεία τοῦ Διονύσου Καδμείου, ἀφοῦ στὸ ἱερὸ ἐκεῖνου δὲν φαίνεται καὶ οὔτε εἶναι πιθανὸ νὰ ὑπῆρχε θέατρο. Ὁ ναὸς πρέπει κανονικὰ νὰ βρισκόταν μπροστὰ στὸ θέατρο καὶ ἴσως ὁ συγκεκρισμὸς τῆς λατρείας μὲ ἐκείνη τοῦ Καδμείου νὰ ὁδήγησε στὴν εἰσαγωγή ἐδῶ καὶ τῆς Σεμέλης δίπλα στὸν Διόνυσο. Ἄν καὶ θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἀρχική. Ἡ ὑπόθεση στηρίζεται στὴν παρατήρηση ὅτι ἐδῶ κοντὰ (ἀπὸ τὸ κεῖμενο τοῦ Πausanias διακρίνεται ἡ πρόθεσή του νὰ δηλώσει ὅτι καὶ αὐτὸ ἦταν ἐγγύτατα) τοποθετοῦσαν καὶ τὸν τάφο τῆς Σεμέλης. Ἄν ὁ Εὐριπίδης ἔβαλε τὸ *μνῆμα* τῆς στὴν Καδμεία, κοντὰ στὰ ἐρείπια τοῦ θαλάμου, ὄχι γιὰ λόγους σκηνικῆς οἰκονομίας, ἀλλὰ ἐπειδὴ στὴν ἐποχὴ του ἐκεῖ τὸ τοποθετοῦσαν, τότε ἡ μετακίνησή του ἐδῶ ὑστερότερα θὰ μπορούσε νὰ ὀφείλεται στὴ στενότερη συμπλοκὴ τῆς ἀρχικὰ ἴσως αὐτόνομης λατρείας τοῦ Λυσίου μὲ ἐκείνη τοῦ Καδμείου Διονύσου.

Τὸ καὶ μὲ τὸ ὁποῖο εἰσάγει τὴ φράση του ὁ Pausanias γιὰ τὰ ἐρείπια τῆς οἰκίας τοῦ Λύκου καὶ τὸν τάφο τῆς Σεμέλης δείχνει νὰ συνδέει τὰ ἀξιοθέατα αὐτὰ μὲ τὸν ναὸ τοῦ Διονύσου ὡς εὐρισκόμενα *ἐγγυτάτω τοῦ θεάτρου*. Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅμως ὅτι θὰ ἀποτελοῦσαν στοιχεῖα τοῦ ἴδιου εὐρύτερου ἱεροῦ. Βέβαια δὲν τὸ ἀποκλείει καὶ τὸ περίεργο νὰ ὑπάρχουν ἐδῶ τὰ ἐρείπια τῆς οἰκίας θὰ μπορούσε νὰ ὀφείλεται στὴν ὑπαρξὴ λανθάνουσας σὲ ἐμᾶς παράδοσης ὅτι τὴ λατρεία τοῦ Λυσίου τὴν καθιέρωσε ὁ Λύκος, ποὺ ἡ σύζυγός του Δίρκη *θεῶν Διόνυσον μάλιστα ἤγεν ἐν τιμῇ* (Paus. 9 17.6). Ὅπως καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις, στὰ χρόνια τοῦ Pausanias, ποὺ εἶναι ὁ μόνος ποὺ ἀναφέρει αὐτὰ τὰ ἐρείπια, εἶναι δυνατόν νὰ ἔδειχναν ὡς τέτοια κάποια κατεστραμμένα ἀρχαιότερα κτίρια καὶ ὄχι ἀπαραίτητα μυκηναϊκά, ἀλλὰ σχετιζόμενα μὲ τὸ ἱερὸ. Ἀλλὰ καὶ μυκηναϊκὰ οἰκοδομικὰ ἵχνη ἔχουν ἐπισημανθεῖ στὰ Καστέλια, νοτιότερα (AAA 8, 1976, 25 κπ.: BCH 100, 1976, 640).

Ἄν καὶ εἶναι πιθανότερο ὅτι ὁ Pausanias θέλει νὰ δηλώσει ὅτι καὶ τῆς Ἀλκμήνης τὸ *μνῆμα* ἐδῶ τὸ ἔδειχναν, δὲν ἀποκλείεται ὅμως ἡ πληροφορία νὰ ἐντάχτηκε σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο γιὰ ἄλλους λόγους. Ἐπειδὴ ὁ Περιγητὴς θεώρησε ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ τὸ μνημονεύσει, δὲν ἐντασσόταν σὲ καμιὰ ἀπὸ τίς «διαδρομὲς» βάσει τῶν ὁποίων ὀργάνωσε τὴν ἔκθεσή του καὶ ἀποφάσισε νὰ ἀναφερθεῖ σ' αὐτὸ μὲ τὴν εὐκαιρία ὅτι μίλησε γιὰ τὸ *μνῆμα* τῆς Σεμέλης. Ὅπως καὶ νὰ ἔχει τὸ πράγμα, τίποτε δὲν ὑποχρεώνει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὸ ἄλσος μέσα στὸ ὁποῖο βρισκόταν σύμφωνα μὲ τὸν Ἀντωνίνο Λιβεράλις (33) συμπίπτει μὲ τὸ τέμενος τοῦ Διονύσου Λυσίου. Κατὰ τὸν Διόδωρο (4 58.6) ἡ Ἀλκμήνη μετὰ ἀπὸ περιπέτειες κατέληξε πάλι στὴ Θήβα καὶ μετὰ ταῦτα *ἄφαντος γενομένη τιμῶν ἰσοθέων ἔτυχε παρὰ τοῖς Θηβαίοις*. Ὁ Ἀντωνίνος συμφωνεῖ μαζί του λέγοντας ὅτι ὁ Ἑρμῆς ἔκλεψε τὸ

σῶμα της καὶ ἔβαλε ἀντὶ γι' αὐτὸ πέτρα στὸ φέρετρο καὶ αὐτὴ τὴν πέτρα ἔστησαν στὸ ἥρωο, ἀλλὰ μᾶλλον διαφωνεῖ ὡς πρὸς τὶς *ἰσοθέους τιμάς*, πού δὲν συνδέονται κανονικὰ μὲ ἥρωική λατρεία, μὲ ἥρωα. Μοῦ φαίνεται πιὸ πιθανὸ ὅτι ἡ Ἀλκμήνη λατρευόταν στὴ Θήβα, ὅπως μαρτυρημένα ἢ Ἰνώ, καὶ ὡς θεά, καὶ αὐτὸ πρέπει νὰ γινόταν στὸν «θάλαμό» της κοντὰ στὶς Ἡλέκτρες, καὶ ὡς ἥρωίδα στὸ μνήμα. Ὁ Πλούταρχος (*Σωκ. Δαιμ.* 5· *Ρωμ.* 28) ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἀφηγεῖται ὅτι ὁ Ἀγησίλαος ἄρπαξε τὰ λείψανα τῆς Ἀλκμήνης καὶ κατόπιν τὰ ἐπέστρεψε στοὺς Θηβαίους. Ἐπομένως ἡ ὑπῆρχε διαφορετικὴ παράδοση κατὰ τὴν ὁποία ἡ Ἀλκμήνη δὲν μεταμορφώθηκε σὲ λίθο ἢ, τὸ πιθανότερο, ὁ Ἀγησίλαος ἄρπαξε, ἢ ἔτσι λεγόταν, τὸν λίθο. Ὅσο γιὰ τὸν ἴδιο τὸν λίθο μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ μὴ παραστατικὸ ἐπίσης «διυπετὲς» ἄγαλμα (τὸν τοποθέτησε ἀντὶ τοῦ σώματος ὁ Ἑρμῆς) καὶ αὐτὰ πολὺ συχνὰ συνδέονται μὲ χθόνιες λατρεῖες, ἐκεῖνες πού στὴ συνέχεια διακρίνονται ὡς ἥρωικές. Δὲν ἀποκλείεται βέβαια ἡ λατρεία νὰ ἄρχισε ἀπὸ τὴν τυχαία εὕρεση σὲ μυκηναϊκὸ τάφο πού θεωρήθηκε ἥρωικὸς κάποιου βασιτοῦ, ἢ καὶ μόνο νὰ συνδυάστηκε μὲ τέτοια εὕρεση. Ἡ χρῆση βασιτοῦ σὲ μυκηναϊκὸ τάφο βεβαιώνεται καὶ ἀπὸ εὕρημα στὴ Θήβα (*ΑΔ* 22, 1967, Β, 228· βλ. Ἐπίμετρο 4) καὶ μάλιστα, ἂν καὶ αὐτὸ δὲν ἔχει σημασία, κοντὰ στὸ σημεῖο ὅπου πιθανῶς ἀναζητεῖται τὸ ἄλσος καὶ τὸ ἥρων τῆς Ἀλκμήνης.

Ὁ Πausanias λέει στὴ συνέχεια ὅτι τὰ μνήματα τῶν παίδων τοῦ Ἀμφίονος βρίσκονταν *ἐνταῦθα*, καὶ αὐτὸ ἀναφέρεται ἢ στὰ ἐρείπια τῆς οἰκίας τοῦ Λύκου καὶ τὸν τάφο τῆς Σεμέλης ἢ στὸ σύνολο τῶν πιὸ πάνω μνημείων συμπεριλαμβανομένων καὶ αὐτῶν. Ὁ Pausanias εἶδε στὴν περιοχὴ κάτι τὸ ὄχι ἀδύνατο ἀλλὰ μὴ κανονικὸ γιὰ τὴν ἀντίληψή του, ἢ πάντως ὄχι σύνηθες. Τοὺς τάφους τῶν παιδιῶν τοῦ Ἀμφίονος σὲ διαφορετικὸ σημεῖο ἀπὸ τὶς πυρὲς τους. Αὐτὸς πρέπει νὰ εἶναι ὁ λόγος πού ἐπισημαίνει καὶ τὴν ἀπόσταση, πράγμα πού κανονικὰ δὲν κάνει γιὰ μνημεῖα πού βρίσκονταν ἀσφαλῶς κοντά. Ὁ ἴδιος ὅμως πιθανῶς εἶναι ὁ λόγος πού ἐμφανίζεται στὶς πηγὲς κάποια σύγχυση ἀνάμεσα στὰ δύο αὐτὰ μνημεῖα. Ὁ Εὐριπίδης (*Φοίν.* 159) μιλάει γιὰ τάφο τῶν παρθένων, ὁ Πίνδαρος (*Ὀλ.* 6.23) γιὰ Ἑπτὰ Πυρὲς πού τὶς συσχετίζει μὲ τοὺς νεκροὺς (στρατιῶτες) τῶν Ἑπτὰ, ὁ Ἀρμενίδας (*Σχολ.* Ἀπολλων. Ἀργον. 1. 535,740) συνδέει τὸ τοπωνύμιο Ἑπτὰ Πυραὶ μὲ τοὺς Νιοβίδες (μὲ τὸν βεβιασμένο συλλογισμό ὅτι κήηκαν κατὰ συζυγίες), ὁ Ἀριστόδημος (*Σχολ.* Εὐριπ. *Φοίν.* 159) βεβαιώνει ὅτι τάφοι τῶν Νιοβιδῶν δὲν ὑπῆρχαν καὶ ἐπομένως ὁ Εὐριπίδης αὐτοσχεδίασε· ὁ Pausanias τέλος μιλάει γιὰ δύο τάφους ἢ δύο συστάδες τάφων (εἶναι δυνατὴ καὶ ἡ ἐρμηνεία, μία συστάδα τάφων γιὰ τὰ ἀγόρια καὶ ἓνα τάφο γιὰ τὰ κορίτσια) καὶ μία πυρά, τῶν Νιοβιδῶν, ὅπως καὶ οἱ τάφοι.

Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι ὑπῆρχε μιὰ θέση πού λεγόταν Ἑπτὰ Πυραὶ καὶ πρόκειται γιὰ τὴν ἴδια πού κατὰ τὸν Pausanias ἦταν ἡ πυρὰ τῶν Νιοβιδῶν. Ἴσως εἶχε ἀκούσει τὸ τοπωνύμιο, ἀλλὰ ἀκολουθώντας τὸν Ὅμηρο (*Ιλ.* Ω 603) πίστευε ὅτι οἱ Νιοβίδες ἦταν δώδεκα, ἕξι ἀγόρια καὶ ἕξι κορίτσια, καὶ ἀφοῦ τοῦ εἶπαν ὅτι ἐκεῖ κήηκαν ὁ ἀριθμὸς δὲν συμβιβαζόταν καὶ τὸν ἀποσιώπησε. Ἀλλὰ καὶ γενικότερα δὲν ὑπῆρχε συμφωνία. Ὁ Ἡσίοδος πίστευε πὼς οἱ Νιοβίδες ἦταν δέκα καὶ δέκα, ὁ Ἡρόδωρος δύο ἀγόρια καὶ τρία κορίτσια, ὁ Ἀπολλόδωρος, καὶ ὅπως φαίνεται καὶ ἄλλοι, τουλάχιστον ἑπτὰ καὶ ἑπτὰ (*Ἀπολλόδ.* 35.6). Οἱ διαφορετικὲς ὅμως ἀπόψεις περὶ τοῦ ποιοι κήηκαν στὶς πυρὲς φαίνεται νὰ ὀφείλονται στὸ ὅτι αὐτὲς ἦταν ἑπτὰ, δηλαδὴ ἀκριβῶς στὸ ὅτι ἐπρόκειτο περὶ

τοπωνυμίου. Από τὸν Πausanία γνωρίζουμε ὅτι ἦταν ἐνιαῖες, καὶ ἔτσι αὐτὸς μπορεῖ καὶ μιλάει γιὰ μία, καὶ ὅτι σωζόταν ὡς τὴν ἐποχὴ του καὶ ἡ τέφρα (ἢ κάτι ποὺ ἔμοιαζε μὲ τέφρα;). Αὐτὰ ποὺ πρέπει νὰ ἦταν ἐπτά ἦταν οἱ ἐρμές, δηλαδή οἱ στῆλες ποὺ βρισκόνταν στὸ ἴδιο σημεῖο. Ἡ τὰ ἔρματα, οἱ σωροὶ λίθων, οἱ σημερινοὶ ἀρμακάδες.

Ἡ θέση βρισκόταν στὴν ἀγορὰ καὶ αὐτὸ ὁδηγεῖ στὴν ὑπόνοια ὅτι θὰ εἶχε σχέση μὲ τὴν ἔννοια τῆς κοινῆς ἐστίας, δηλαδή τοῦ πολιτικοῦ κέντρου. Ἔτσι γίνεται πιθανὸ ὅτι ἀρχικὰ δὲν ἐθεωροῦντο πυρὲς καύσης, ἀλλὰ δήλωναν τὸν ἴδιο τὸν συνοικισμό τῆς πόλης ἀπὸ πολλὰς κῶμες (τις Ὑποθηβες;) ἢ ἴσως ἀπὸ πολλὰ γένη καὶ τὸν ἀριθμὸ αὐτὸ δήλωναν οἱ στῆλες ἢ τὰ ἔρματα, οἱ ἀρμακάδες. Τὸ ἐπτά μπορεῖ βέβαια νὰ δηλώνει τὸ πολλὰ, μπορεῖ ὅμως νὰ πιστευόταν ὅτι πράγματι ἀπὸ ἐπτά κῶμες ἢ ὁμάδες συγκροτήθηκε ἡ Θήβα, ἀντίστοιχες μὲ τὶς παλαιὰς καὶ μυθικὰς πύλες. Θεωρῶ δηλαδή πιθανὸ οἱ ἐπτά στρατηγοὶ καὶ ἀντίστοιχα σώματα ποὺ κατὰ τὴν παράδοση ἐπιτέθηκαν στὴ Θήβα (καὶ αὐτὸ ἐπαναλήφθηκε μὲ τοὺς Ἐπιγόνους) νὰ εἶχαν προσαρμοστῇ κατὰ τὸν ἀριθμὸ στὸ δεδομένο ὅτι ἐπτά πιστεύονταν τὰ σώματα (καὶ οἱ ἀρχηγοὶ) ποὺ τὴν ὑπεράσπιζαν. Δαιμονικὰς προσωπικότητες ὅμως ποὺ προστατεύουν συνολικὰ τὴν πόλη, ὅπως εἶδαμε πιὸ πρὶν, μπορεῖ νὰ εἶναι οἱ Νιοβίδες, τῶν ὁποίων ὁ φόνος ἀπὸ τὸν Ἀπόλλωνα εἶναι τὸ πρότυπο τοῦ τελετουργικοῦ φόνου τῶν παιδιῶν ποὺ μέσω αὐτοῦ γίνονται ἐνήλικοι, δηλαδή πολῖτες. Τὸ γεγονὸς ὠθοῦσε νὰ συνδεθεῖ ἡ πυρὰ ποὺ λεγόταν Ἐπτά Πυραὶ μὲ τὴν καύση τῶν Νιοβιδῶν. Ἴσως αὐτὸ ὁδήγησε στὴν παγίωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν Νιοβιδῶν σὲ ἐπτά. Τὸ γεγονὸς ὅμως ὅτι παλαιότερα ὁ ἀριθμὸς τοὺς πιστευόταν διαφορετικὸς παρεῖχε δυσκολίες στὸν συσχετισμὸ τοὺς μὲ τὴν πυρὰ, ἡ ὁποία ἐπομένως συνδεόταν μὲ ὅποια-δήποτε ἄλλη ὁμάδα τέτοιου ἀριθμοῦ, τοὺς στρατηγούς ἢ τοὺς στρατιῶτες τῶν σωμάτων τοὺς.

Ἡ ὑπαρξὴ κάποιων πραγμάτων ποὺ ἐθεωροῦντο οἱ τάφοι τῶν Νιοβιδῶν ἐκεῖ κοντά, δηλαδή καὶ πάλι στὴν περιοχὴ τῆς ἀγορᾶς μὲ τὴν εὐρύτερη ἔστω ἔννοια, ἴσως ὀφείλεται στὸν ἴδιο συσχετισμὸ τοὺς μὲ τὴν πολιτικὴ ὑπόσταση, τὴν πόλη. Δὲν μπορεῖ ὅμως νὰ διακρίνει κανεὶς ἂν προηγήθηκε ἡ πίστη στὴν ὑπαρξὴ τῶν τάφων ἀπὸ τὴ σύνδεση μὲ τὴν πυρὰ ἢ τὸ ἀντίστροφο. Ἡ πιθανότητα ὡς τάφοι τῶν Νιοβιδῶν νὰ ἐθεωροῦντο κάποιοι μυκηναϊκοὶ ποὺ βρέθηκαν ἐκεῖ εἶναι ἐκ προοιμίου δεδομένη καί, ὅπως θὰ δοῦμε, ἀνασκαφικὸ εὑρημα τὴν ἐπιβεβαίωσε. Τὸ ἴδιο ἐπέτρεψε νὰ ἐρμηνεύσουμε τὸ παράδοξο ὅτι ὁ Pausanias γνωρίζει τοὺς τάφους, ὅπως κατὰ τὰ φαινόμενα καὶ ὁ Eὐριπίδης, ἐνῶ ὁ Ἀριστόδημος βεβαίως ὅτι δὲν ὑπῆρχαν πούθενά στὴ Θήβα τάφοι τῶν Νιοβιδῶν.

Καὶ ὁ ναὸς τῆς Εὐκλείας ποὺ ἦταν πλησίον τῶν μνημάτων δηλώνει ὅτι βρισκόμαστε στὴν περιοχὴ τῆς ἀγορᾶς, ἂν θυμηθοῦμε ὅτι ὁ Πλούταρχος (*Ἀριστείδ.* 20.6) λέει πὺς αὐτὴ ἔχει παρὰ τοῖς Βοιωτοῖς καὶ τοῖς Λοκροῖς κατὰ πᾶσαν ἀγορὰν βωμὸν καὶ ἄγαλμα... Ἔχει ἐπισημανθεῖ (Ziehen 1504) ὅτι ἡ Εὐκλεία ἀρχικὰ πρέπει νὰ ἦταν χθόνια θεότητα, ἀφοῦ Εὐκλῆς λέγεται καὶ ὁ Ἄδης (Ἡσύχ. λ.), καὶ ὅτι πιθανῶς στὴν ἀρχὴ λατρευόταν ἐδῶ μιὰ χθόνια τριάδα ποὺ περιλάμβανε καὶ τὴν Ἀνδρόκλεια καὶ τὴν Ἀλκίδα (Ziehen 1504). Ὁ Πλούταρχος ἐπίσης (ὁ.π.) μᾶς ἔσωσε τὴν παράδοση ὅτι ἀπὸ πολλοὺς ἐθεωρεῖτο θυγατέρα τοῦ Ἡρακλέους καὶ τῆς Μυρτοῦς. Ἴσως σὲ τέτοιες παραδόσεις ὀφείλεται καὶ ἡ ἀπόδοση στὸν Ἡρακλῆ τοῦ λιονταριοῦ ποὺ στεκόταν ἐμπρὸς στὸν ναό. Ὁ ναὸς αὐτὸς ποὺ εἶδε ὁ Pausanias πιθανῶς ἦταν ἔργο σύγχρονο μὲ τὸ λατρευ-

τικό πού έπλασε ό Σκόπας, δηλαδή τής περιόδου τής μεγάλης άκμής τής Θήβας. Φαίνεται όμως νά έχει δίκιο ό Κεραμόπουλλος (Κερ. 372 σημ. 4) πού θεώρησε ότι σ' αὐτήν τήν Ἄρτεμιν Εὐκλεία ἀναφέρεται ό στίχος τοῦ Αἰσχύλου *κυκλόεντ' ἀγορᾶς θρόνον θάσσει*. Εἶχε διατυπώσει τήν ἄποψη ότι τὸ *κυκλόεντα* ἀναφέρεται μάλλον στὸν βωμό (ό Martin, *AgG* 40 π., 42 π., τὸ σχετίζει μὲ τήν πρώιμη χρήση τής ἀγορᾶς ὡς χώρου γιὰ ἀγῶνες καὶ τελετές, ὡς «ὀρχήστρας»). Πάντως ἡ μνεία βεβαιώνει ότι ἡ λατρεία ἦταν παλαιότερη ἀπὸ τὴ δημιουργία τοῦ ἀγάλματος πού εἶδε ό Πausanías. Ἐπειδὴ ό Pausanías λέει ότι οἱ Ἄνδρόκλεια καὶ Ἀλκίς εἶχαν ταφεῖ μέσα στὸ ἱερό, μποροῦμε νὰ διατυπώσουμε τὴ σκέψη ότι παλαιότερα τὸ λατρευτικὸ κτίσμα ἦταν κοινὸ γιὰ τὶς τρεῖς μορφές καὶ εἶχε σχῆμα κυκλικό, ἦταν μία θόλος, καὶ σ' αὐτὴν ἀναφέρεται τὸ *κυκλόεντα* τοῦ Αἰσχύλου. Ὅταν ἡ μία ἀπὸ τὶς μορφές, ἡ ταυτιζόμενη ἤδη μὲ τήν Ἄρτεμιν, ἀπόκτησε ἰδιαίτερο, κανονικὸ ναό, τὸ κυκλικὸ κτίσμα, πού ἔτσι κι ἄλλῶς ἐθεωρεῖτο πάντα οἶονεὶ τάφος καὶ περιλαμβανόταν στὸ ἱερό (Robert, *Thymélé* 259 κπ.; Roux, *ArArg* 188 π.; Seiler, *GrTh* 85 κπ.), πιστεύτηκε τάφος τῶν ἄλλων δύο.

Ἀπὸ τὸν τρόπο πού ἐκφράζεται ό Pausanías φαίνεται ότι καὶ γιὰ τὸν Ἀπόλλωνα Βοηδρόμιο τοῦ εἶπαν ότι ἦταν ἀνάθημα τοῦ Πινδάρου, ὅπως καὶ γιὰ τὸν Ἀγοραῖο Ἑρμῆ. Ὁ δεύτερος, πού βεβαιώνει ότι βρισκόμαστε στὴν περιοχὴ τής ἀγορᾶς, θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι ἐρμαϊκὴ στήλη. Πὰ τὸν πρῶτο ὅμως αὐτὸ θὰ ἦταν πολὺ πιὸ δύσκολο, ἀλλὰ θὰ μποροῦσε νὰ ἦταν πλήρως μὴ παραστατικὸ ἄγαλμα, Ἀπόλλων Ἀγυιεύς. Καὶ τὸ ἐπίθετό του κάνει πιθανὸ ότι ἀποτελοῦσε τὸ σημεῖο ἀπὸ τὸ ὁποῖο μετροῦνταν οἱ ἀποστάσεις, ἀφοῦ κύριο μεταφορικὸ μέσο ἦταν οἱ βοῖδάμαξες (ἂν καὶ πιθανότερη φαίνεται ἡ ἐτυμολόγησή του ἀπὸ τὸ *βοή* καὶ ὄχι ἀπὸ τὸ *βοῦς*). Οἱ λειτουργίες αὐτές ὅμως δὲν θὰ ἀρκοῦσαν γιὰ νὰ τοὺς ἐξαιρέσουν ἀπὸ τὴν καταστροφή ἐπὶ Ἀλεξάνδρου. Δύο εἶναι οἱ πιθανές ἐρμηνεῖες τής διάσωσής τους. Ἡ μετὰ τὴν ἀνοικοδόμησι οἱ Θηβαῖοι τοὺς βρῆκαν καὶ τοὺς ξαναέστησαν (ἀλλὰ τὸ παράλληλο μὲ τὴν ἐρμαϊκὴ στήλη τοῦ Προνόμου, ὅπως σημειώσαμε, εἶναι πολὺ ἐπισημὰς) ἢ θὰ συνδέονταν μὲ κάποια ἔστω στοιχειώδη λατρεία. Πιθανότερο θεωρῶ ότι θὰ ὑπῆρχαν καὶ σχετικοὶ βωμοί. Τὰ ἱερὰ εἶχαν ἐξαιρεθεῖ ἀπὸ τὴν κατασκαφή. Κάτι παρόμοιο πρέπει νὰ συμβαίνει καὶ μὲ τὰ ἀγάλματα τής Ζωστηρίας. Ὡς πρὸς αὐτὰ μάλιστα δὲν ἀποκλείεται νὰ ὑπῆρχε καὶ ναὸς σιωπώμενος ἀπὸ τὸν Pausanías ἐπειδὴ δὲν θὰ τὸν θεώρησε ἀξιωμακτικόν. Πάντως ό τρόπος πού ἐκφράζεται δὲν προϋποθέτει τὴν ὑπαρξὴ ναοῦ (βλ. καὶ Ziehen 1494). Ἴσως ἀξίζει νὰ ἐπισημάνουμε ότι ἡ παρουσία τῶν ἀγαλμάτων τής Ζωστηρίας, τής ὀπλιζομένης κατὰ τὴν πειστικὴ ἐρμηνεία τοῦ ἴδιου τοῦ Pausanías, δηλώνει πὼς ό χώρος τής ἀγορᾶς ἔχει πολὺ παλαιὰ παρόμοια χρήση, παλαιότερη ἀπὸ τὴν ἐνιαία οἰκιστικὴ ἀνάπτυξη τής πόλης, ὅταν αὐτὴ συνεκροτεῖτο μόνο ἀπὸ κῶμες. Ἦταν ἀπὸ τότε ό τόπος συγκέντρωσης τῶν πολεμιστῶν, τοῦ στρατοῦ. Ἡ συνέλευσις αὐτὴ εἶναι ό πρόδρομος τής ἐκκλησίας καὶ συνιστᾷ βασικὸ πρῶμο πολιτικὸ θεσμό. Σὲ ὀρισμένες περιοχές, ὅπως στὴν Κρήτη, στὸν ἄλλο αὐτὸ, τὴν ἀγορὰ, πρόσβασις εἶχε μόνο τὸ *μάχμιον* καὶ ὄχι τὸ *γεωργοῦν* (Martin, *AgG* 23 κπ., 296; Glotz, *CGr* 94; *ESJ* 229 κπ.).

Ὁ ναὸς τής Εὐκλείας ἦταν *πλησίον* τῶν πιὸ πάνω ἀγαλμάτων, τὰ μνήματα τῶν Νιοβιδῶν *πλησίον* τοῦ ναοῦ τής Εὐκλείας καὶ στὸν ἴδιο ἄλλο (ἐνταῦθα) μὲ τὸ ἱερό τοῦ Διονύσου καὶ μὲ τὰ ἐρείπια τής οἰκίας τοῦ Λύκου. Τὸ ἱερό βρισκόταν ἐγγυτάτω τοῦ

θεάτρου και μάλιστα πρέπει να ήταν εμπρός του. Άρα όλα αυτά βρίσκονταν μέσα ή στα όρια της αγοράς. Έτσι γίνεται πιθανό ότι η πολύπτυλος στοά, όπου κατά τον Πλούταρχο συγκεντρώθηκαν οι συνωμότες μετά τον φόνο των πολεμάρχων το 379 π.Χ. και η όποια πρέπει να είναι ή ίδια με τη στοά στην όποια κατά τον Ξενοφώντα συνεδρίαζε ή βουλή όταν υπήρχε κώλυμα για να συνεδριάσει στην Καδμεία, βρισκόταν και αυτή κοντά στο θέατρο. Σκέφτομαι μήπως αποτέλεσε το πρότυπο του Θερσιλίου της Μεγάλης Πόλης, που αίτιοι της δημιουργίας της ήταν οι Θηβαῖοι (Παυσ. 9 14.4). Η λειτουργία του ήταν όμοια με αυτής της στοάς. Επρόκειτο για κτίριο συνεδριάσεων. Μήπως και η στοά είχε και την άλλη λειτουργία του Θερσιλίου, χρησίμευε δηλαδή και άντὶ σκηνης στο θέατρο; (Dinsmoor, *AAG* 243, 250· Πετρονώτης, *ΜΠΑ* 228, όπου και βιβλιογρ., εἰκ. 9-13.)

Το μόνο μνημείο που δεν προκύπτει πώς έχει σχέση με την αγορά είναι ἔτσι ὁ μικρὸς τύμβος που πιστευόταν ὅτι ἦταν ὁ τάφος τοῦ Ἀμφίονος (καὶ τοῦ Ζήθου;). Ἀφοῦ ὅμως με αὐτὸ τελειώνει μιὰ ομάδα μνημείων που ἔχουν τέτοια σχέση, θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι καὶ τοῦτο θὰ βρισκόταν κοντὰ της. Τὸ πρῶτο που πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε σχετικὰ με τὸ μνημεῖο εἶναι ὅτι ἀπὸ τὴ φιλολογικὴ παράδοση προκύπτει ὡς πιθανότατη, ἀλλὰ ὄχι ὡς ἀναγκαία, ἡ σύμπτωσή του με τὸ Ἀμφιον (βλ. Schober 1446). Τὸ δεύτερο εἶναι ὅτι μόνο ὁ Πausanias καὶ ὁ σχολιαστὴς τοῦ Εὐριπίδη ταυτίζουν τὸν τύμβο με κοινὸ τάφο τοῦ Ἀμφίονος καὶ τοῦ Ζήθου. Ὁ Αἰσχύλος (Ἑπτὰ 528 π.) ἀναφέρει ... *Βορραῖαις πύλαις, τύμβον κατ' αὐτὸν διογενοῦς Ἀμφίονος*, ὁ Εὐριπίδης (Ἰκέτ. 663) ... *ἐνερθε σεμνῶν μνημάτων Ἀμφίονος καὶ ἄλλου (Φοίν. 145) ... ἀμφὶ μνημα τὸ Ζήθου περᾶ ...*⁵⁴, τό, πεπλασμένο βέβαια τὸ ἴδιο, ἀλλὰ ὄχι καὶ τὸ πράγμα που ἔδωσε τὴν εὐκαιρία γιὰ νὰ πλαστεῖ, ἐπίγραμμα τῆς *Παλατινῆς Ἀνθολογίας* (3.329): *Ἑπταπύλων Θηβῶν βασιλεὺς ὅδε κεῖται ὑπόχθων Ζῆθος, ὃν Ἀντιόπη γείνατο παῖδ' ἀγαθόν*. Καὶ θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὅτι περιληπτικὰ ἀναφέρεται πότε τὸ ἓνα καὶ πότε τὸ ἄλλο ὄνομα, ἀλλὰ ὁ σχολιαστὴς τῶν *Φοινισσῶν* (145) γράφει γιὰ τὸ μνημα τοῦ Ζήθου ὅτι ἦταν τάφος *μέγας καὶ ἐπίσημος*, ἐνῶ τὸ κοινὸ μνημα που εἶδε ὁ Pausanias ἦταν *γῆς χῶμα οὐ μέγα*, δηλαδὴ σαφῶς μικρό. Ἐκτὸς αὐτοῦ ὁ Ζῆθος εἶναι μιὰ μᾶλλον θολὴ μυθικὴ προσωπικότητα, ἐνῶ ὁ Ἀμφίων, ὅπως εἴπαμε, ἀντίθετα πολὺ σημαντικὴ στὴν παράδοση καὶ ἴσως καὶ στὴ λατρεία.

Φαίνεται ὅτι τὰ δύο ἀδελφία συνδέθηκαν στενότερα ὅταν σχεδὸν ταυτίστηκαν με τοὺς Διοσκόρους. Τὴ λατρεία αὐτῶν ἐπισήμανε ὁ Κεραμόπουλλος θυμίζοντας τὴν ἐπιγραφή που ἀναφέρει *Διοσκό[ρ]οις καὶ Διονύσῳ [καὶ τῇ] πόλει [...]*ος Ρούφος ἐκ τῶν *ιδίων ἀ[νέθηκεν]*. Σημειώσαμε ἤδη ὅτι τὸ ἀνάθημα τοῦ Ρούφου πρέπει νὰ βρισκόταν στὴν ἀγορὰ πρὸς τὴν ὁποία γειτόνευαν τὰ ἱερὰ τοῦ Διονύσου καὶ τῶν Διοσκόρων. Τὸ

54. Τὸν διακριτὸ τάφο τοῦ Ζήθου καμιά πηγὴ δὲν τὸν ἀναφέρει ὡς τύμβο, ἐνῶ τοῦ Ἀμφίονος τὸν τάφο τὸν λέει τύμβο ὁ Αἰσχύλος καὶ πρέπει νὰ εἶναι ὁ ἴδιος που στὴν ἐποχὴ τοῦ Pausanias ἀποδιδόταν καὶ

στοὺς δύο ἀδελφούς, ἀφοῦ καὶ ὁ Αἰσχύλος τὸν τοποθετεῖ εμπρὸς ἀπὸ τὴς Βορραῖες καὶ στὴν ἴδια περιοχὴ ὁδηγεῖ (ἢ μπορεῖ νὰ ὁδηγήσει) καὶ τὸ κείμενο τοῦ Pausanias.

τελευταίο είναι πιθανό να είχε συσχετιστεί τοπογραφικά με τον τύμβο που αρχικά αποδιδόταν στον Ἀμφίονα και μετά από αυτό τον συσχετισμό και στον αδελφό του ως Διοσκούρους. Ἡ ἀρχική ταύτιση μάλιστα δὲν πρέπει νὰ ἦταν με τοὺς Τυνδαρίδες, ἀλλὰ με τοὺς ἀντίστοιχους θηβαϊκοὺς, ἀρχικά μὴ διαφοροποιούμενους μεταξύ τους ἐκγόνους τοῦ Διός, Λευκὼ Πόλῳ (Ziehen 1512 π.). Ἡ λατρεία τους μαρτυρεῖται στὴ Θήβα ἤδη ἀπὸ τὸν Εὐριπίδη (*Ἀντιόπη* IV C 71 π.: πρβ. *Ἡρακ. Μαιν.* 29· *Φοίν.* 606) καὶ συνάγεται ἀπὸ τὸ ὅτι ὁ Πίνδαρος (*Πυθ.* 1.66) ἀπεκάλεσε τοὺς Τυνδαρίδες λευκοπόλους, μολονότι τὸ ὄνομα αὐτὸ δὲν χρησιμοποιόταν στὴ Σπάρτη. Ὅτι ὅμως δὲν ταυτίζονταν ἀρχικά με τὸν Ἀμφίονα καὶ τὸν Ζῆθο εἶναι σαφὲς ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ δύο τελευταῖοι δὲν σχετίζονται με ἄλογα. Οἱ Λευκὼ Πόλῳ μπορεῖ νὰ λέγονταν καὶ ἄνακες καὶ τὸ *ἀναγκαῖον* τοῦ Ξενοφῶντος μπορεῖ ὀρθὰ νὰ διορθώνεται σὲ *Ἀνάκειον* καί, ἀφοῦ αὐτὸ ἦταν στὴν ἀγορά, μπορεῖ οἱ Λευκὼ Πόλῳ νὰ λατρεύονταν ἀπὸ τότε στὴν ἀγορά. Ὁ σωρεῖτης ὅμως τῶν παραδοχῶν γίνεται μᾶλλον μεγάλος.

5. Τοπογραφικὴ πρόταση

Ὅπως ἔχουμε σημειώσει, ὁ τύμβος στὸν λόφο τοῦ Ταλάρου δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἐκεῖνος πού ὁ Πausanias μνημονεύει ὡς τύμβος τοῦ Ἀμφίονος καὶ τοῦ Ζήθου καὶ παλαιότερα πιθανότατα θεωρεῖτο μόνο τοῦ πρώτου. Ἐπειδὴ τὸν τεράστιο τύμβο δὲν εἶναι δυνατόν νὰ τὸν ὀνομάζει *γῆς χῶμα οὐ μέγα*, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ δὲν βρισκόταν μπροστὰ ἀπὸ τὶς Βορραῖες, ἀφοῦ ὁ λόφος τοῦ μουσείου δὲν περιλαμβανόταν στὴν Καδμεΐα καὶ οἱ Βορραῖες ἐπομένως ἦταν πολὺ νοτιότερα. Καὶ ἀκόμα ἐπειδὴ οὔτε βρέθηκαν, ἀλλὰ ὅπως σημείωσε καὶ ὁ Κεραμόπουλλος (Κερ. 385 π.) φαίνεται πὼς οὔτε θὰ ὑπῆρχαν ποτέ, κάτω ἀπὸ ἐκεῖνον οἱ λίθοι γιὰ τοὺς ὁποίους μιλάει ὁ Πausanias. Οἱ λίθοι αὐτοὶ ὑπῆρχαν στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ λόφου τοῦ μουσείου καὶ τοὺς εἶχε δεῖ ὁ Leake καὶ δὲν ἀποτελοῦσαν μέρος τοῦ τείχους, ἦταν ὅμως μεγάλοι καὶ σχεδὸν ἀδούλευτοι, ὅπως καὶ οἱ λίθοι τοῦ μυκηναϊκοῦ τείχους, καὶ ἐπομένως μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ἀπὸ ἀνθρώπους πού ἔβλεπαν καὶ ἄλλα λείψανα ἐκείνου ὅτι εἶναι αὐτοὶ πού ἀκολουθήσαν τοὺς ἦχους τῆς λύρας τοῦ Ἀμφίονος· μετὰ τὸν τάφο τοῦ ὁποίου καὶ τοπογραφικὰ τοὺς συσχετίζαν. Ὁ μικρὸς τύμβος πρέπει νὰ κατεῖχε τὴ θέση περίπου τοῦ φραγκικοῦ πύργου, πού ὅπως φαίνεται εἶχε σὲ σχέση μετὰ τὶς σύγχρονες του ὀχυρώσεις τῆς λειτουργίας πού ἀνέλαβε σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις καὶ τὸ Ἀμφεῖο.

Ἀνάμεσα στὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ στὴν ὁμάδα τῶν πολὺ στενὰ συνδεόμενων μεταξύ τους μνημείων ἀπλωνόταν ἡ ἀγορὰ τῆς πόλης. Ἀλλὰ καὶ ἐκείνη ἡ ὁμάδα μπορεῖ νὰ ἐντοπιστεῖ σήμερα. Ὡς μνήματα τῶν παιδιῶν τοῦ Ἀμφίονος πρέπει νὰ ἔδειχναν δύο συστάδες μυκηναϊκῶν τάφων, πού ἡ μία τους βρέθηκε βόρεια ἀπὸ τὸ κτίριο τοῦ σημερινοῦ γυμνασίου (εἰκ. 5. 5) καὶ ἡ ἄλλη ἐντοπίστηκε στὴ θέση τῆς νότιας πτέρυγας του (εἰκ. 5. 6), στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ Μικροῦ Καστελιοῦ. Οἱ τάφοι τῆς πρώτης εἶχαν συνδεθεῖ μεταξύ τους με ὑπόγειους στενοὺς διαδρόμους, ὁ πρῶτος τους εἶχε διαμορφωθεῖ σὲ προθάλαμο καὶ ὁ διπλανός του εἶχε ὑποστεῖ μετασκευὴ πού τὸν εἶχαν μετατρέψει στὸν κεντρικὸ χῶρο λατρείας τοῦ ιδιότυπου αὐτοῦ ὑπόγειου ἱεροῦ. Τὸν χαρακτήρα τῆς

χρήσης πού ἐγκαταστήθηκε ἀποκαλύπτουν τὰ εὐρήματα. Ἐπίσης φαίνεται ὅτι ἡ λατρευτική αὐτὴ χρήση ἄρχισε στὰ ἀρχαῖα χρόνια, διατηρήθηκε σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῶν κλασικῶν, δὲν ἀνανεώθηκε ὅμως μετὰ τὴν ἀνοικοδόμησι τῆς πόλης. Φαίνεται ὅτι στὶς ἐπόμενες ἐποχὲς ὑπῆρχε ἡ ἀνάμνησις τῆς σύνδεσής με τοὺς Νιοβίδες, ἀλλὰ δὲν γινόταν ἀπὸ ὅλους ἀποδεκτή. Ἔτσι ἐξηγεῖται γιὰ τὸ Ἀριστόδημος διατεινόμενος ὅτι δὲν ὑπῆρχαν στὴ Θήβα τάφοι τῶν Νιοβιδῶν. Ποιὰ ἀπὸ τὶς δύο συστάδες συνδεόταν με τὰ κορίτσια καὶ ποιὰ με τὰ ἀγόρια δὲν μπορούμε νὰ ξέρουμε. (Βλ. Ἐπίμετρο 3.)

Ὁ χώρος πού ἀπλώνεται ἀνάμεσα στοὺς τάφους καὶ τὴ θέση τοῦ τύμβου τοῦ Ἀμφίονος ἐμφανίζει σήμερα ἰσχυρὲς κλίσεις, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι στὰ ἀρχαῖα χρόνια τὸ κεντρικὸ τοῦ μέρος θὰ ἦταν πολὺ πιὸ ἐπίπεδο καὶ ὁ Χρυσορρόας θὰ ἦταν διευθετημένος ἔτσι πού νὰ μὴ σκάβει ὅλο καὶ βαθύτερα τὴν κοίτη του καὶ θὰ χρησίμευε με αὐτὸν τὸν τρόπο καὶ γιὰ ἀποστραγγιστικὸς ἀγωγὸς τῶν νερῶν πού ἔπεφταν ἐδῶ ἀπὸ τὶς δύο πλαγιές, τῆς Καδμείας με τὴν εὐρύτερη ἔννοια ἀπὸ τὰ δυτικὰ καὶ τῶν Καστελιῶν ἀπὸ τὰ ἀνατολικά. Σὲ ὅποιο σημεῖο ἂν τοποθετήσουμε τὸ θέατρο, πάντως κοντὰ στοὺς τάφους, εἶναι φανερό ὅτι θὰ ἔβλεπε πρὸς τὴ λεκάνη, δηλαδὴ πρὸς τὸν κυρίως χώρο τῆς ἀγορᾶς, καὶ πράγματι ἡ ὑπόστυλη αἵθουσα, ἡ «πολύστυλος στοά», θὰ μπορούσε νὰ εἶναι συγχρόνως χώρος συγκέντρωσης καὶ κατὰ κάποιον τρόπο σκηνὴ τοῦ θεάτρου. Οἱ Ἑπτὰ Πυραὶ πρέπει νὰ βρίσκονταν στὴν ἀγορὰ καὶ ἐπομένως θὰ ἦταν δυτικὰ ἀπὸ τοὺς τάφους σὲ ἀπόστασι λιγότερη ἀπὸ 90 μ., δηλαδὴ κάπου στὸν δρόμο πού περνάει ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλαγιά τοῦ λόφου Μικρὸ Καστέλι ἢ λίγο δυτικότερα. Ποῦ ἀκριβῶς θὰ βρίσκονταν τὸ ἱερὸ τῆς Εὐκλείας καὶ τὰ τοπογραφικὰ συναρτώμενα μνημεῖα δὲν μπορούμε νὰ ποῦμε. Ἴσως ἦταν γενικὰ βορειοδυτικὰ ἀπὸ τοὺς τάφους ἢ βόρεια, ἀλλὰ ἡ ἀναζήτησή τους στὸν λόφο βόρεια ἀπὸ τὸ Μικρὸ Καστέλι θὰ προσέκρουε στὸ γεγονός ὅτι ὁ Πausanias τὰ θέλει πλησίον τῶν τάφων καὶ ὁ λόφος ἀπέχει περισσότερον ἀπὸ 150 μ. ἀπὸ αὐτοὺς. Ἄν τὸ θέατρο τέλος βρισκόταν νοτίως τῶν τάφων καὶ ὁ χώρος με τὰ ἐρείπια τῆς οἰκίας τοῦ Λύκου καὶ τὸν τάφο τῆς Σεμέλης ἢ ὁ χώρος τοῦ ἄλλους με τὸ ἱερὸ τῆς Ἀλκμήνης βρίσκονταν πάνω ἀπὸ αὐτό, τότε με τὸν τάφο ἢ τὸ μνημεῖο θὰ μπορούσε νὰ σχετιστεῖ ἄλλο ἀνασκαφικὸ εὖρημα, πού ἀποκάλυψε τμήμα χώρου διαμορφωμένου στὰ κλασικὰ χρόνια, πιθανῶς με λατρευτικὴ λειτουργία καὶ στὸ ὅποιο οἱ διαμορφώσεις εἶχαν κόψει καὶ κάνει ὁρατὸ μυκηναϊκὸ τάφο (εἰκ. 5. 7). Βρίσκεται ἀκριβῶς στὸ διάσελο πού ἐνώνει τὰ δύο Καστέλια καὶ πιθανότατα δείχνει ὅτι ὁ δρόμος πού περνάει σήμερα ἐγκάρσια ἀπὸ ἐκεῖ δὲν συμπίπτει ἀκριβῶς με τὴ διαδρομὴ τῶν ἀρχαίων ἢ τουλάχιστον τῶν κλασικῶν χρόνων. Εἶναι πιθανὸ ὅτι περνοῦσε λίγο νοτιότερα⁵⁵.

Ἄν υποθέσουμε ὅτι ἡ ἀγορὰ ἔφτανε στὰ βόρεια ὡς τὴ γραμμὴ πού ἐνώνει τὰ βόρεια ἄκρα τῶν λόφων τοῦ μουσείου καὶ τοῦ Μικροῦ Καστελιοῦ, συμπίπτει δηλαδὴ περίπου με τὴ σημερινὴ ὁδὸ Χρυσοστόμου Σμύρνης (εἰκ. 5), ἡ ἔκτασί της, μαζί με τὶς ἄμεσα συναρτημένες ἐγκαταστάσεις, θὰ ἦταν περίπου 45 με 50 στρέμματα, ὅση δηλαδὴ καὶ τῆς ἀθηναϊκῆς ἢ ἴσως ἐλάχιστα μικρότερη. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι αὐτὴ ἡ ἀγορὰ εἶναι ἡ «ἀρχαία», ἡ ἀρχαϊκή, διαμορφωμένη πρὶν ἀπὸ τὴν οἰκοδόμησι τοῦ τείχους τῆς πόλης,

55. Βλ. σ. 132, Ἀνασκαφὴ οἰκοπέδου Δ. Κυριάκου.

που συνέχισε να υπάρχει και μετά την επέκταση της πόλης προς τα δυτικά, ανοικοδομήθηκε μετά την καταστροφή από τον Άλέξανδρο και βαθμιαία μόνο εγκαταλείφθηκε μετά τα έπι Σύλλα ατυχήματα. Στα χρόνια του Πausanias ο πολιτικός της ρόλος είχε εκλείψει, ο χώρος όμως διατηρούσε κάποια σημασία εξαιτίας της συγκέντρωσης θρησκευτικών λειτουργιών και ίχνων «ιστορικής μνήμης». Μετά το τέλος του αρχαίου κόσμου ο χώρος αυτός δεν φαίνεται να απόκτησε και πάλι μεγάλη σημασία και ακόμα σήμερα η ένταση λειτουργιών έδω είναι χαμηλή σε σύγκριση με τις γύρω του περιοχές⁵⁶. Παρά το γεγονός αυτό το πλέγμα των παραδοσιακών διαδρομών όχι μόνο δεν αμφισβητεί, αλλά αντίθετα φαίνεται να υποστηρίζει το συμπέρασμα ότι έδω βρισκόταν κάποτε το ισχυρότερο σημείο του ευρύτερου χώρου, ο κεντρικός κυκλοφοριακός κόμβος, δηλαδή η αγορά⁵⁷.

Όπως άλλου έχουμε εκθέσει (Φαρ. 181, 189, 228), οι παραδοσιακές διαδρομές στο δυτικό μισό της πόλης συλλέγονται όλες από την όδο που έρχεται από την Όγχηστό, τη «Βοιωτία όδο» και περνούν προς τα ανατολικά από το διάσελο ανάμεσα στους λόφους του μουσείου και του Ταλάρου. Εκεί έχουμε δεί ότι πρέπει να βρίσκονταν οι Βοιωταί Πύλαι του αρχαϊκού περιβόλου (Φαρ. 227 κπ.), κοντά στο ιερό του Έμπτυλαίου Ποσειδώνος. Έτσι η πύλη πρέπει να βρισκόταν περίπου στη βορειοδυτική γωνία του χώρου της αγοράς (εικ. 5. Δ). Αν η Χρυσοστόμου Σμύρνης ακολουθεί τη διαδρομή αρχαίου δρόμου, αυτός θα αποτελούσε το βόρειο όριο της αγοράς οδηγώντας στη συνέχεια στην κατεύθυνση της Χαλκίδας.

Στα βόρεια η κανονική όδος από την Άνθηδόνα, η ανατολικότερη, μπαίνει στη Θήβα από την πύλη 1 του αρχαϊκού περιβόλου. Άμέσως μετά τη θέση της πύλης σχίζεται στα δύο. Και οι δύο διαδρομές προς τα νότια παρουσιάζουν αρκετούς έλιγμους και δεν εντάσσονται στην προσπάθεια σχηματισμού ευθύγραμμου πλέγματος στη σύγχρονη συνοικία του Συνοικισμού, πράγμα που αποκαλύπτει ότι πρόκειται για παραδοσιακούς δρόμους, ύπαρκτους πριν από τη δημιουργία της συνοικίας. Οι δύο κλάδοι (εικ. 6. α-α-α και β-β-β) παρακάμπτονται έτσι ο ένας από τα ανατολικά και ο άλλος από τα δυτικά τον βορειότερο όγκο της λοφοσειράς Ίσμηνίου-Καστελιών που, όπως θα δούμε, είναι τουλάχιστον σε μεγάλο του μέρος τεχνητός. Το δυτικό σκέλος καταλήγει εγκάρσια στη Χρυσοστόμου Σμύρνης σε σημείο λίγο δυτικότερα από το μέσο του τμήματός της που πρέπει να συμπίπτει με το βόρειο όριο της αγοράς. Το ανατολικό καταλήγει στο ανατολικό άκρο του ίδιου τμήματος, στο διάσελο ανάμεσα στο Μικρό Καστέλι και τον

56. Πρέπει βέβαια να παρατηρήσουμε ότι στα χριστιανικά χρόνια είχε κάποια σημασία, αν κρίνουμε από την παρουσία της κατακόμβης που ανέσκαψε ο Κεραμόπουλλος στην κορυφή σχεδόν του Μικρού Καστελιού (Κερ. 111 κπ.), με την οποία πιθανώς δεν είναι άσχετος ο μεγάλος αριθμός χριστιανικών τάφων στον λόφο και το εκτεταμένο βυζαντινό κτίριο, τμήμα του οποίου αποκαλύφθηκε στα νοτιοδυτικά του κτιρίου του γυμνασίου (ΑΔ 23, 1968,

Β, 214 κπ.). Η παρουσία όμως αυτών των πραγμάτων δεν δηλώνει ούτε και για εκείνη την εποχή ισχυρή δημόσια χρήση.

57. Τη σημασία των παραδοσιακών διαδρομών και την αντίσταση των παραδοσιακών δρόμων στις αλλαγές επισημάνσαμε ήδη άλλου (Φαρ. 178 κπ.). Τους χρησιμοποιήσαμε ως ισχυρές κατά το μάλλον ή ήττον ένδείξεις για τον έντοπισμό και άλλων πραγμάτων και των πυλών της πόλης.

μικρό λόφο στὰ βόρειά του. Στὸ ἴδιο σημεῖο καταλήγουν οἱ δύο δρόμοι ποὺ ἔρχονται, ὁ βορειότερος ἀπὸ τὸν Γλισάντα, ποὺ μπαίνει στὴν πόλη ἀπὸ τὴν πύλη 2 τοῦ ἀρχαικοῦ περιβόλου, καὶ ὁ νοτιότερος ἀπὸ τὴ Χαλκίδα, ποὺ μπαίνει ἀπὸ τὴν 3, ἀφοῦ ἔνωθοῦν κοντὰ στὴν κρήνη τῶν Ἀγίων Θεοδώρων καὶ περάσουν κατόπιν τὸν Ἰσμηνό (εἰκ. 5. 3· γιὰ τίς πύλες βλ. Φαρ. 178 κπ.).

Ἀπὸ τὸν δρόμο ποὺ ἔρχεται ἀπὸ τὴ Χαλκίδα εὐθὺς μετὰ τὴν πύλη ξεκινάει καὶ ἄλλος κλάδος πρὸς τὰ ἀριστερά, ὁ ὁποῖος παρατρέχει τὴ συνοικία τῶν Ἀγίων Θεοδώρων ἀπὸ ἀνατολικά καὶ νότια, περνάει τὸν Ἰσμηνό σὲ σημεῖο ἀνατολικά (καὶ λίγο βόρεια) ἀπὸ τὸ διάσελο ἀνάμεσα στὰ δύο Καστέλια, ἀνεβαίνει σ' αὐτὸ καὶ κατόπιν κατεβαίνει γιὰ νὰ φτάσει στὴν περιοχὴ τοῦ νότιου ἄκρου τῆς ἀγορᾶς (εἰκ. 5. Γ). Εἶναι αὐτὸς ποὺ ὁ Κεραμόπουλλος εἶχε θεωρήσει κανονικὸ παραδοσιακὸ δρόμο γιὰ τὴ Χαλκίδα καὶ στὸν ὁποῖο ἀναφερθήκαμε πρὸ πάντων. Στὰ δυτικὰ ἐνώνεται μὲ τὸν δρόμο ποὺ ἔρχεται ἀπὸ τίς Προϊτίδες, ὁ ὁποῖος στὴ συνέχεια κινεῖται στὴ δυτικὴ πλαγιά τοῦ Μικροῦ Καστελιοῦ καὶ καταλήγει στὸ σημεῖο συνάντησης τοῦ βόρειου ὁρίου τῆς ἀγορᾶς μὲ τὸν ἀνατολικὸ κλάδο τῆς ὁδοῦ ἀπὸ τὴν Ἀνθηδόνα καὶ τοὺς ἐνωμένους μεταξὺ τους δρόμους ἀπὸ τὸν Γλισάντα καὶ τὴ Χαλκίδα, ἀποκαλύπτοντας ὅτι τὸ σημεῖο αὐτό (εἰκ. 5. Β) εἶναι πολὺ σημαντικὸς συγκοινωνιακὸς κόμβος (ἴσως κάπου ἐδῶ ἐπομένως βρισκόταν ὁ Ἀπόλλων Βοηδρόμιος). Στὸ ἴδιο σημεῖο καταλήγει ἀκόμα καὶ δρόμος τοπικῆς σημασίας, ποὺ ἔρχεται ἀπὸ ἐκεῖ ὅπου ὁ δεύτερος δρόμος ἀπὸ τὴ Χαλκίδα τέμνει τὸν Ἰσμηνό.

Ὁ δρόμος ποὺ ὀδηγοῦσε ἔξω στὴν ἀνατολικὴ λοφώδη περιοχὴ εἰσχωρεῖ στὴν πόλη ἀπὸ τὴν πύλη 4 τοῦ ἀρχαικοῦ περιβόλου. Λίγο δυτικότερα δέχεται τὸν κλάδο τοῦ δρόμου ἀπὸ τὴν Τανάγρα ποὺ εἶχε μπεῖ ἀπὸ τὴν πύλη τῆς νοτιοανατολικῆς γωνίας καὶ γιὰ ἄρκετὸ διάστημα παρακολούθησε τὴ διαδρομὴ τοῦ τείχους ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ του πλευρά. Ἐνωμένοι οἱ δύο περνοῦν τὸν Ἰσμηνό καὶ παρατρέχουν τὸ Μεγάλον Καστέλι ἀπὸ νότια-νοτιοδυτικά. Συναντοῦν τὸν δρόμο ποὺ βγαίνει ἀπὸ τίς Προϊτίδες ἀπέναντι ἀπὸ τὴ γέφυρα τοῦ Χρυσορρόα (εἰκ. 5. 2), λίγο νοτιότερα ἀπὸ τὴν ἑνωσί του μὲ τὸν δρόμο ποὺ περνάει ἀνάμεσα στὰ δύο Καστέλια. Στὸ ἴδιο σημεῖο ἔρχεται καὶ ἓνας δρόμος ποὺ ἢ διαδρομὴ του διασώζεται ἀποσπασματικὰ καὶ ἐκινεῖτο παράλληλα μὲ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς ρεματιᾶς τοῦ Χρυσορρόα ὀδηγώντας στὴ θέση τῆς πύλης πρὸς τίς Ἐλευθερές καὶ τὴν Ἀττικὴ. Λίγο βορειότερα ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ δεχόταν τὸν δρόμο ἀπὸ τὸ Ἰσμήνιο, τὸν ὁποῖο περιγράψαμε πρὸ πάντων. Οὐσιαστικὰ ἀποτελεῖ αὐτὸς τὴ συνέχεια τοῦ ἄλλου κλάδου τοῦ δρόμου τῆς Τανάγρας, ὁ ὁποῖος εἰσχωρεῖ στὴν περιοχὴ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἰσμηνίου ἀπὸ τὴν πύλη ποὺ βρισκόταν στὴ νοτιοανατολικὴ γωνία του καὶ συνέπιπτε μὲ τὴν πύλη 6 τοῦ ἀρχαικοῦ περιβόλου.

Ἐντοπίζεται λοιπὸν ἓνας δεύτερος σημαντικὸς συγκοινωνιακὸς κόμβος στὸ νότιο ἄκρο τῆς περιοχῆς τῆς ἀγορᾶς (εἰκ. 5. Γ) ἀντίστοιχης σημασίας μὲ τὸν προηγούμενο καὶ μὲ τίς Βοιώτιες Πύλες. Καὶ μόνο αὐτὸ τὸ γεγονὸς θὰ ἄρκοῦσε γιὰ νὰ ἀναζητήσουμε τὴν ἀγορὰ στὴ λεκάνη ἀνάμεσα στὰ τρία αὐτὰ σημεῖα⁵⁸. Ἡ κυρίως πλατεία τῆς θὰ κατε-

58. Ἡ ἀγορὰ αὐτὴ στὰ ἀρχαῖα χρόνια βρισκόταν πολὺ κοντὰ στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς πόλης καὶ γιὰ

τὴν ἐποχὴ αὐτὴ θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ὑποθέσει ὅτι οἱ ἐπισημότεροι τάφοι καὶ ἴσως οἱ δημόσιες ταφές θὰ

λάμβανε τὸ πιὸ ἐπίπεδο μέρος αὐτοῦ τοῦ χώρου. Ἴσως στὸ ἄκρο της νὰ βρίσκονταν οἱ Ἑπτὰ Πυραί. Ἴσως ἡ σχετικὰ μικρὴ ἔκταση αὐτῆς τῆς πλατείας νὰ ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς λόγους ποὺ ὁδήγησε τοὺς Θηβαίους, ὅταν στὸν 5ο αἰῶνα π.Χ. διπλασίασαν τὴν πόλη ἐπεκτείνοντάς την πρὸς τὰ δυτικά, νὰ δημιουργήσουν καὶ δευτέρη ἀγορὰ, ὅπως θὰ δοῦμε πιὸ κάτω.

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΟΙΚΟΠΕΔΟΥ Δ. ΚΥΡΙΑΚΟΥ

Στὴν ἀρχὴ τῶν κλασικῶν χρόνων ἡ καὶ πιὸ πρὶν φαίνεται ὅτι στὴν περιοχὴ μὲ τὴν κάπως εὐρύτερη ἔννοια βρέθηκε, τυχαῖα ἴσως, ἕνας μυκηναϊκὸς λαξευτὸς τάφος. Ἀναφέρομαι στὸ εὔρημα τοῦ οἰκοπέδου Δ. Κυριάκου στὴ νότια πλευρὰ τοῦ Μικροῦ Καστελιοῦ (εἰκ. 5. 7), ἀμέσως βόρεια ἀπὸ τὸν δρόμο ποὺ περνάει ἀνάμεσα ἀπὸ τοὺς δύο λόφους καὶ σχεδὸν στὴν ὑδροκριτικὴ τοῦ διάσελου (ΑΔ 23, 1968, Β, 213 κπ.). Ὁ φυσικὸς βράχος εἶχε λαξευτεῖ σὲ κατακόρυφο μέτωπο μὲ ὄψη πρὸς τὰ ἀνατολικά καὶ ἡ λάξευση αὐτὴ ἔκοψε ἐνμέρει τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ θαλάμου μυκηναϊκοῦ τάφου, χωρὶς ὅμως νὰ θίξει καὶ τὸν δρόμο του ποὺ ἐρχόταν ἀπὸ τὰ νότια. Ὁ δρόμος ἀνασκάφηκε σὲ μῆκος 3.60 μ. καὶ εἶχε πλάτος μπροστὰ στὴν εἴσοδο 1.30 μ., ἐνῶ στὸ νοτιότερο ἀνεσκαμμένο σημεῖο 0.90 μ. Μέσα στὸν δρόμο βρέθηκε μικρὸς λάκκος μὲ ὑπολείμματα ὀσῶν καὶ λίγα κτερίσματα, μυκηναϊκά. Ἡ εἴσοδος εἶχε πλάτος 0.64 μ. πρὸς τὰ ἔξω καὶ 0.68 πρὸς τὸν θάλαμο καὶ βάθος 0.60 μ. Ὁ θάλαμος εἶχε κάτοψη ἀψιδωτὴ μὲ εὐθύγραμμη τὴν πρὸς τὴν εἴσοδο πλευρὰ. Εἶχε βάθος 2.40 μ. καὶ μέγιστο σωζόμενο πλάτος 2 μ. Μέσα του ὑπῆρχαν δύο λάκκοι ποὺ κάποτε θὰ καλύπτονταν μὲ πλάκες. Ὁ ξηρότοιχος τῆς εἰσόδου σωζόταν στὸ κάτω του μέρος. Ἡ ὑστερογενὴς λάξευση εἶχε προχωρήσει καὶ χαμηλότερα ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ δαπέδου τοῦ τάφου. Ἐκεῖ εἶχαν κατασκευαστεῖ μικρὰ τετράπλευρα κτίσματα ἐπερειδόμενα στὸ λαξευτὸ μέτωπο. Τὰ κατώτερα τμήματά τους, ἐνμέρει κτιστὰ καὶ ἐνμέρει ἐξηρημένα, βρέθηκαν κυριολεκτικὰ σκεπασμένα ἀπὸ κεραμίδια στέγης. Τῆς δικῆς τους, ποὺ φαίνεται πὼς ἔπεσε σὲ κάποια καταστροφή. Στὸ στρώμα ποὺ σχηματίζαν εἶχαν ὑστερότερα ἀνοιχτεῖ τάφοι. Κάτω ἀπὸ τὰ κεραμίδια, στὸ νότιο ἀπὸ τὰ κτίσματα, τὸ ὁποῖο ἦταν προσιτὸ μὲ ἀνοιγμα θύρας ἀπὸ τὰ βόρεια, βρέθηκε θησαυρὸς χαλκῶν ἀντικειμένων ἀποτελούμενος ἀπὸ τετράπλευρη πυξίδα μὲ ἀνάγλυφη παράσταση ξαπλωμένου Πανός, οἰνοχοῖσκη μὲ εὐρὺ στόμιο, δύο φιάλες καὶ τέσσερις μικρὲς κύλικες μὲ χαμηλὸ πόδι καὶ πολὺ ἀπλωτὲς λαβές. Χρονολογικὰ δὲν μποροῦν νὰ εἶναι νεότερα τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα καὶ ἡ μικρὴ χωρητικότητά των κυρίως δείχνει ὅτι δὲν πρέπει νὰ πρόκειται γιὰ κανονικὰ χρηστικά σκεύη. Ἴσως δηλαδὴ ἦταν ἀναθηματικά. Ἀπὸ τὸν χαμηλότερο αὐτὸ χωρὸ συγκεντρώθηκαν καὶ μερικὰ μελαμβαφὴ ἀγγεῖα καὶ ὄστρακα, ἄλλα ὄστρακα ἀπὸ ἐρυθρόμορφα, σιδερένια

γίνονταν στὰ δυτικά, στὴν κοντινότερη τότε πρὸς τὴν καρδιὰ τῆς πόλης περιοχὴ ἐκτὸς τειχῶν. Ὅταν ὅμως στὸν 5ο π.Χ. αἰῶνα ἡ πόλη ἐπεκτάθηκε πρὸς τὰ δυτικά (καὶ φαίνεται πὼς ἔγινε καὶ «κάθαρση» τῆς νέας ἀστικῆς ἔκτασης ἀπὸ παλαιότερους τάφους), κοντινότερη πρὸς τὴν ἀγορὰ πύλη ἔγινε ἡ νότια πρὸς τὴς Ἐλευθερὲς καὶ τὴν Ἀττικὴ (ἀπὸ τὸ θεωρητικὸ κέντρο τῆς ἀγορᾶς ἀπέχει 600 μ., ἐνῶ ἡ πρὸς τὴ Χαλ-

κίδα 750 μ. καὶ ἡ πρὸς τὴν Ἀνθηδόνα 800 μ.). Αὐτὴ εἶχε καὶ τὸ πρόσθετο πλεονέκτημα ὅτι βρισκόταν ἀνάμεσα σὲ σημαντικότερα ἱερά, τὸ Ἴσμινιο καὶ τὸ Ἡράκλειο. Γι' αὐτὸ ὑποθέσαμε, σὲ συνδυασμὸ μὲ ἄλλες ἐνδείξεις, ὅτι ἔξω ἀπὸ τούτῃ τὴν πύλη θὰ εἶχαν οἱ Θηβαῖοι τὸ ἀντίστοιχο μὲ τὸ ἀθηναϊκὸ Δημόσιο Σῆμα (βλ. πιὸ πάνω σ. 42).

αίχμη βέλους, μιὰ ἀγνύθα, ἀλλὰ καὶ ἓνα Φ-σχημο μυκηναϊκὸ εἰδῶλιο καὶ τμήμα ἀπὸ δεύτερο. Τὰ τελευταῖα φαίνεται ὅτι εἶχαν πέσει ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ μυκηναϊκοῦ τάφου. Ὁ ἴδιος ὁ τάφος δὲν εἶχε συληθεῖ, συστηματικὰ τουλάχιστον, καὶ στὸν θάλαμό του βρέθηκαν δεκατρία μικρὰ κατὰ τὸ πλεῖστον ἀγγεῖα, ἓνα εἰδῶλιο κουροτρόφου καὶ μερικά ἄλλα ἀντικείμενα. Στὸν χώρο πάνω ἀπὸ τὸν τάφο παρατηρήθηκαν δύο στρώματα. Τὸ ἐπάνω βυζαντινὸ καὶ τὸ κάτω κλασικόν. Αὐτὸ ἔδωσε σὺν τοῖς ἄλλοις ἐρυθρόμορφη οἶνοχόη μὲ παράσταση Διονύσου, μαινάδων καὶ σατύρων, τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα νομίζω, τμήματα ἀπὸ ἄλλα ἐρυθρόμορφα ἀγγεῖα καὶ θραύσματα εἰδωλίων.

Τὰ εὐρήματα δείχνουν ὅτι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα δὲν πρόκειται γιὰ ἰδιωτικὴ ἐγκατάσταση καὶ ὅτι κάποτε στὰ κλασικὰ χρόνια ἢ καὶ πρὶν διαμορφώθηκε τὸ λαξευτὸ μέτωπο πού συνάντησε τὸν τάφο, ὁ ὁποῖος ὅμως ἐγίνε ἀντικείμενο σεβασμοῦ καὶ δὲν συλήθηκε συστηματικὰ. Ἀντίθετα, σὲ συνάρτηση μᾶλλον μὲ αὐτὸν διαμορφώθηκαν ἐγκαταστάσεις ὅπου γίνονταν κάποιες προσφορὲς στὰ πλαίσια πιθανότατα εὐρύτερου λατρευτικοῦ χώρου. Ἡ ὅλη ἐγκατάσταση φαίνεται πολὺ πιθανὸ πὼς καταστράφηκε κατὰ τὴν ἄλωση τῆς πόλης ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο. Αὐτὸ κατ' ἀρχὴν δὲν συμφωνεῖ μὲ τὴν παραδοχὴ ὅτι πρόκειται γιὰ χώρο λατρείας, ἀφοῦ ἀπὸ τὴν κατασκαφὴ ἐκείνη εἶχαν ἐξαιρεθεῖ τὰ ἱερά. Αὐτὸ ὅμως δὲν εἶναι ἀπόλυτο, ἀφοῦ ἡ καταστροφὴ μπορεῖ νὰ εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἐγκατάλειψης καὶ ὄχι τῆς κατασκαφῆς. Θὰ μπορούσε νὰ διατυπωθεῖ ἡ ὑπόθεση ὅτι στὸν τάφο μέσα εἶχε βρεθεῖ βαίτυλος πού ἔδωσε ἀφορμὴ στὴ δημιουργία τῆς πίστεως – σὲ συνδυασμὸ ἀσφαλῶς μὲ προϋπάρχουσες παραδόσεις – ὅτι ἐδῶ θὰ ἦταν ὁ τάφος πού προοριζόταν γιὰ τὴν Ἀλκμήνη, τὸ σῶμα τῆς ὁποίας ὁ Ἑρμῆς κατὰ τὴν παράδοση ἀντικατέστησε μὲ λίθο. Ὁ λίθος θὰ ἦταν ἐκεῖνος πού εἶδε ὁ Πausanias ἐδῶ ἢ σὲ ἄλλο κοντινὸ σημεῖο μεταφεριμένον μετὰ τὴν ἀνοικοδόμησι τῆς πόλης, ἀφοῦ δὲν παρατηρήθηκαν ἔχνη χρήσης τοῦ χώρου αὐτοῦ στὰ ἑλληνιστικά καὶ ρωμαϊκά χρόνια, τουλάχιστον ἀναντίρρητα. Ἴσως ὅμως ἐδῶ νὰ βρισκόταν τὸ «ἥρων» τῆς Ἀλκμήνης, δηλαδὴ ὁ ἴδιος ὁ τάφος καὶ τὸ ἄλλος τὰ ὁποῖα συνάντησε στὴ φιλολογικὴ πηγὴ τοῦ ὁ Ἀντωνίνος Λιβεράλις. Πηγὴ πού θὰ μπορούσε νὰ ἀνάγεται σὲ χρόνια παλαιότερα ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῆς Θήβας ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο. Ὁ Πausanias δὲν σημείωσε τὴ θέσιν ὅπου εἶδε τὸν λίθο τῆς Ἀλκμήνης, ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα ὅμως προκύπτει ὡς πολὺ πιθανὸ ὅτι δὲν θὰ βρισκόταν πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὸν ναὸ τοῦ Διονύσου (καὶ τῆς Σεμέλης). Ἡ πραγματικὴ δυσκολία γιὰ τὴν ἀποδοχὴ τῆς ὑπόθεσης αὐτῆς νομίζω πὼς ἔγκειται στὸ ὅτι τὰ εὐρήματα δὲν φαίνεται νὰ ἔχουν σχέση μὲ τὴν Ἀλκμήνη, τὸν Ἡρακλῆ καὶ τοὺς Ἡρακλεῖδες, ἐνῶ ἀντίθετα ὑποδηλώνουν σχέση μὲ τὸν Διόνυσον. Νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ τάφος εἶναι ἐκεῖνος πού ἀποδιδόταν στὴ Σεμέλῃ προσκρούει στὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὸς πρέπει νὰ βρισκόταν κοντὰ στὸν ναὸ τοῦ Λυσίου καὶ ὁ ναὸς κοντὰ στὸ χαμηλότερο μέρος τοῦ θεάτρου, ἐνῶ ἡ θέσις βρίσκεται σὲ σημεῖο πού ὅπου καὶ νὰ τοποθετήσουμε τὸ θέατρο θὰ μπορούσε νὰ βρίσκεται κοντὰ του, ἀλλὰ ἀσφαλῶς στὸ πάνω μέρος του. Παρὰ ταῦτα ἡ πιθανότητα νὰ ἐθεωρεῖτο αὐτὸς ὡς ὁ τάφος τῆς Σεμέλης δὲν μηδενίζεται, ἀφοῦ ἀπὸ τὰ λεγόμενα τοῦ Πausanias δὲν προκύπτει ὅτι ὁ τάφος ἦταν πολὺ κοντὰ στὸν ναὸ, ἀλλὰ πάντως μέσα στὸ ἱερὸ τοῦ Λυσίου. Καὶ τὸ ἱερὸ κάλλιστα μπορεῖ νὰ ἀπλωνόταν ὡς αὐτὸ τὸ σημεῖο. Τὸ ἐρώτημα εἶναι ἂν εἶναι πιθανὸ νὰ ἔδειξαν στὸν Πausanias αὐτὸν ἐδῶ τὸν τάφο. Οἱ ἀνασκαφικὲς παρατηρήσεις κάνουν πιθανότατο ὅτι ἐκεῖνος δὲν εἶδε κτίσματα μπροστὰ στὸ λαξευμένο μέτωπο, παρὰ μόνο ἴσως τὰ ἐρείπιά τους. Ὁ θάλαμος ὅμως τοῦ τάφου φαίνεται πὼς ἦταν ὁρατὸς καὶ εἶναι πιθανὸ νὰ τοῦ τὸν ἔδειξαν. Εἶναι ἀκόμα δυνατό νὰ τοῦ εἶπαν ὅτι τὰ ἐρείπια πού βρίσκονταν ἐμπρὸς τοῦ ἀνῆκαν στὴν οἰκίαν τοῦ Λύκου.

7. ΣΤΟΝ ΔΡΟΜΟ ΓΙΑ ΤΗ ΧΑΛΚΙΔΑ (εἰκ. 4 καὶ 6)

ΤΑΦΟΣ ΜΕΛΑΝΙΠΠΟΥ, ΤΥΔΕΩΣ ΚΑΙ ΠΑΙΔΩΝ ΟΙΔΙΠΟΔΟΣ, ΜΝΗΜΑ ΤΕΙΡΕΣΙΟΥ, [ΤΑΦΟΣ ΕΚΤΟΡΟΣ, ΟΙΔΙΠΟΔΙΑ ΚΡΗΝΗ, ΤΑΦΟΣ ΑΣΦΟΔΙΚΟΥ]

Αφοῦ γράφει τὰ σχετικά μὲ τὸν τύμβο τοῦ Ἀμφίονος καὶ τοῦ Ζήθου ὁ Πανσανίας συνεχίζει (9 18.1-2): *ἐκ Θηβῶν δὲ ὁδὸς ἐς Χαλκίδα κατὰ πύλας ταύτας ἐστὶ τὰς Προϊτίδας. Τάφος δὲ ἐπὶ τῇ λεωφόρῳ δείκνυται Μελανίππου... Τούτου δὲ ἐγγύτατα τρεῖς εἰσὶν ἀργοὶ λίθοι· θηβαίων δὲ οἱ τὰ ἀρχαῖα μνημονεύοντες Τυδέα φασὶν εἶναι τὸν ἐνταῦθα κείμενον... Ἐξῆς δὲ ἐστὶ τῶν Οἰδίποδος παίδων μνήματα.* Προσθέτει ὅτι τοῦ εἶπαν (9 18.3) καὶ τοῖς ἄλλοις οἱ θηβαῖοι τῶν καλουμένων ἡρώων καὶ τοῖς παισὶν ἐναγίζειν τοῖς Οἰδίποδος καὶ πὼς ἂν καὶ δὲν εἶδε πιστεύει αὐτὰ πού τοῦ εἶπαν, ὅτι τούτοις δὲ ἐναγίζόντων αὐτῶν τὴν φλόγα, ὡσαύτως δὲ καὶ τὸν ἀπ' αὐτῆς καπνόν, διχῇ διύστασθαι. Ἀκολουθεῖ παρέκβαση γιὰ ἀντίστοιχο θαῦμα (9 18.4) καὶ στὴ συνέχεια σημειώνεται, *θηβαῖοι δὲ καὶ Τειρεσίου μνῆμα ἀποφαίνουσι, πέντε μάλιστα καὶ δέκα ἀπωτέρω σταδίοις ἢ Οἰδίποδος τοῖς παισὶν ἐστὶν ὁ τάφος...* Ἀκολουθοῦν μερικὰ περὶ τοῦ Τειρεσία καὶ ἡ πληροφορία ὅτι καὶ οἱ Θηβαῖοι δέχονται πὼς πρόκειται γιὰ κενοτάφιο καὶ κατόπιν λέγεται (9 18.5): *Ἔστι δὲ καὶ Ἐκτορος θηβαίοις τάφος τοῦ Πριάμου πρὸς Οἰδιποδία καλουμένη κρήνη, ἀκολουθεῖ ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ἔφεραν ἐδῶ τὰ ὅσα τοῦ Ἐκτορος καὶ τὸ κείμενο συνεχίζει (9 18.6):* *Τῇ δὲ Οἰδιποδία κρήνῃ τὸ ὄνομα ἐγένετο, ὅτι ἐς αὐτὴν τὸ αἷμα ἐνίσφατο Οἰδίπους τοῦ πατρὸς φόνον.* Πρὸς δὲ τῇ πηγῇ τάφος ἐστὶν Ἀσφοδίκου, πού αὐτὸς κατὰ τοὺς Θηβαίους καὶ ὃχι ὁ Περικλύμενος, ὅπως ἤθελε τὸ ἔπος, σκότωσε τὸν Παρθενοπαῖο. Εὐθύς μετὰ γράφει (9 19.1): *Ἐπὶ ταύτῃ τῇ λεωφόρῳ χωρίον ἐστὶ Τευμησσός.* Ἀρχίζει ἔτσι ἡ περιοδεία σὲ Τευμησσό, Γλισάντα καὶ κατόπιν Ἄρμα, Μυκαλησσό κλπ.

α. Οἱ ἀπόψεις Κεραμόπουλλου

Κατὰ τὸν Κεραμόπουλλο ὁ Πανσανίας χωρίζει αὐτὴ τὴν ὁμάδα μνημείων ἀπὸ τὴν προηγούμενη, ἐπειδὴ ἐκείνη ἀρχίζει κοντὰ ἀπὸ τὶς πύλες καὶ ἀπλωνόταν πρὸς τὰ βόρεια, ἀλλὰ ὁ δρόμος συνεχιζόταν πρὸς τὰ ἀνατολικά, ὅπως ἤδη σημειώσαμε (Κερ. 360, 392). Θεωροῦσε ὅτι ὁ δρόμος αὐτὸς πῆγαινε στὴ συνέχεια στὴν Οἰδιποδία κρήνη, τὴν ὁποία συμφωνώντας μὲ ὅλους τοὺς προγενέστερους ταύτιζε μὲ τὴ βρύση τῶν Ἀγίων Θεοδώρων (Κερ. 393), καὶ πὼς ἡ ἄλλη διαδρομὴ ἀνάμεσα στὶς πύλες καὶ τὴ βρύση, πού εἶπαμε πιὸ πάνω γιὰ τὴν ἡ κύρια, ἦταν μακρύτερη καὶ ὃχι ἀρχαία. Θεώρησε ὅτι τὰ μνημεῖα τῆς ὁμάδας βρισκόνταν ἀνάμεσα σὲ σημεῖο αὐτοῦ τοῦ δρόμου καὶ τὴν κρήνη καὶ εἰδικότερα τὰ τρία πρῶτα πρὶν ἀπὸ τὸν Ἴσμηνό. Ὡς ὄριο μάλιστα γιὰ αὐτὰ θεώρησε τὴν κορυ-

φογραμμή τῶν Καστελιῶν, γιὰ νὰ εἶναι ὁρατὰ ἀπὸ τὴν Καδμεΐα «ὑπὸ τὰ τείχη τῆς ὁποίας ἠγωνίσαντο οἱ ἥρωες» (Κερ. 393 π.). Εἰδικότερα τὸ τελευταῖο, τὸν τάφο τῶν παιδιῶν τοῦ Οἰδίποδος, τὸ τοποθέτησε στὴν ἴδια τὴν κορυφὴ τοῦ Μεγάλου Καστελιοῦ (Κερ. 395).

Ἐπειδὴ γιὰ τὴ μορφή τοῦ τάφου τοῦ Μελανίππου δὲν ἔχουμε πληροφορία, σημείωσε ὅτι θὰ μπορούσαμε νὰ δεχτοῦμε πὼς τὸν ταύτιζαν μὲ κάποιο θαλαμοειδὴ μνηναϊκό, ἀφοῦ τέτοιοι ὑπάρχουν στὰ Καστέλια (Κερ. 394). Πὰ τὸν τάφο τοῦ Τυδέως ἐπισήμανε ὅτι προκύπτει ἀντίφαση ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ κείμενο, ἀφοῦ τὴ θέση του τὴ δῆλωναν τρεῖς πέτρες, ἀλλὰ γινόταν καὶ ἀναφορὰ στὴν *Ἰλιάδα* πού λέει *Τυδέος, ὃν Θῆβησι χυτὴ κατὰ γαῖα καλύπτει*. Σημείωσε ὅτι ἀπὸ τὸ κείμενο προκύπτει πὼς ὁ Πausanίας εἶχε συνείδηση τῆς ἀντίφασης. Ἐπειδὴ ὅμως ἀνάμεσα στὶς Προϊτίδες καὶ στὰ Καστέλια δὲν ὑπάρχει τυμβοειδὴς σχηματισμός, κατέληξε στὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ σύγχρονοι τοῦ Pausanias Θηβαῖοι θὰ ἀπέδιδαν στὸν Τυδέα μνηναϊκὸ θαλαμοειδὴ τάφο, τοῦ ὁποίου τὴ θέση δῆλωναν οἱ τρεῖς ἀργοὶ λίθοι (Κερ. 394).

Θεώρησε ὅτι τὸν ἴδιο τὸν λόφο τοῦ Μεγάλου Καστελιοῦ θὰ τὸν ἔδειχναν ὡς τάφο τῶν παιδῶν τοῦ Οἰδίποδος, σημειώνοντας ὅτι στὸ «θαῦμα» πού μνημονεύει ὁ Pausanias ἀναφέρεται καὶ τὸ ἐπίγραμμα τῆς *Ἀνθολογίας* (7.396): *ἀλλ' ὁ πανώλης τύμβος ἔτι ζώντων αἰσθάνεται πολέμων*. Πὰ τὴ μορφή τοῦ λόφου εἶχε παρατηρήσει ὅτι ἐμφάνιζε «ἐπίπεδον βαθμίδα ἢ ζώνην», πάνω ἀπὸ τὴν ὁποία ὑψωνόταν καὶ πάλι τὸ σῶμα τοῦ λόφου σχηματίζοντας πάνω ἐπίπεδη ἐπιφάνεια ἐλλειψοειδὴ στὴν κάτοψη μὲ βραχὺ ἄξονα 33 βημάτων καὶ μακρὸ 93 (Κερ. 100 π.). Ὑπέθεσε ὅτι ἡ πάνω ἐπιφάνεια θὰ προσφερόταν γιὰ συγκέντρωση κόσμου ὅταν γίνονταν οἱ δημοτελεῖς ἐναγισμοὶ τῆς «θεραπείας τῶν ἡρώων» (Ἀριστοτ. π. κοσμ. 6) καὶ οἱ πλαγιὲς γιὰ θεατὲς ἀγωνισμάτων δρόμου πού θὰ γίνονταν στὴ ζώνη (Κερ. 395). Ἐπισήμανε μάλιστα ὅτι ὁ Ὅμηρος μνημονεύει ἐπιτάφιους ἀγῶνες γιὰ τὸν Οἰδίποδα στὴ Θήβα (*Ἰλ.* Ψ 479 π.).

Μὲ τὴν πληροφορία ὅτι γίνονταν ἐναγισμοὶ καὶ γιὰ ἄλλους ἥρωες ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παιδιά τοῦ Οἰδίποδος συσχέτισε τὰ λεγόμενα τοῦ Ἡροδότου (5 62) γιὰ τὸν Μελάνιππο, ὅτι ὁ Κλεισθένης ζήτησε ἐπίσημα ἐπαγαγέσθαι αὐτὸν καὶ ἐπαγαγόμενος... τέμενός οἱ ἀπέδειξε ἐν αὐτῷ τῷ πρυτανίῳ καὶ μιν ἴδρυσεν ἐνταῦθα καὶ θυσίας τε καὶ ὀρτὰς Ἀδρήστου ἀπελόμενος ἔδωκε τῷ Μελανίππῳ. Συμπέρανε ὅτι πρόκειται γιὰ εἰσαγωγή τῆς λατρείας τοῦ Μελανίππου στὴ Σικυώνα, καὶ αὐτὸ προϋποθέτει ὅτι τέτοια λατρεία θὰ ὑπῆρχε καὶ στὴ Θήβα (Κερ. 396).

Τὸ περίεργο ὅτι τὸ μνῆμα τοῦ Τειρεσία ἀναφέρεται πιὸ πρὶν ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ Ἑκτορος καὶ τὴν Οἰδιποδία, μολοντί προφανῶς ἦταν μακρύτερα καὶ στὴν ἴδια κατεύθυνση πού ἀκολουθεῖται καὶ στὴ συνέχεια, τὸ ἀπέδωσε στὸ ὅτι ὁ Pausanias θέλησε νὰ τὸ ἀναφέρει μαζὶ μὲ τοὺς τάφους τῶν συγχρόνων τοῦ Τειρεσία ἡρώων, ἴσως καὶ γιὰ νὰ δείξει ὅτι καὶ σ' αὐτὸν γίνονταν ἐναγισμοί, ἀφοῦ μάλιστα ἀπὸ ἄλλες πηγές (Διόδ. 4 67· Κλήμ. Ἀλεξ. *Στρωμ.* 2 108.27) γνωρίζουμε ὅτι οἱ Καδμεῖοι τὸν ἔθαψαν λαμπρὰ καὶ τιμαῖς ἰσοθείοις ἐτίμησαν (Κερ. 396 π.).

Πὰ τὸν τάφο τοῦ Ἑκτορος δέχτηκε ὅτι θὰ βρισκόταν καὶ αὐτὸς πάνω στὸν δρόμο γιὰ τὴ Χαλκίδα, ὅπως καὶ ἡ Οἰδιποδία. Πὰ τὴ μορφή του παρέπεμψε στὸ ἐπίγραμμα τῆς *Παλατινῆς Ἀνθολογίας* (2.755): *Ἑκτορι τόνδε μέγαν Βοιώτιοι ἄνδρες ἔτευξαν τύμβον*

ὑπὲρ γαίης, σῆμ' ἐπιγιγνομένοις, καὶ ὑπέθεσε πὼς κάποτε τὸ νότιο τμήμα τοῦ λοφώδους χώρου δίπλα στὴ βρύση τῶν Ἀγίων Θεοδώρων θὰ διακρινόταν ὡς ξεχωριστὸς λόφος. Θεώρησε πάντως βέβαιο ὅτι θὰ ὑπῆρχε φυσικὸς λόφος ποὺ τὸν πίστευαν τύμβο τοῦ Ἑκτορος, γιὰ τὸν ὁποῖο λέει ὁ Λυκόφρων (1212 π.) ὅτι ἔκαναν καὶ *λοιβάς*. Πρόσθεσε καὶ τὴν πληροφορία τοῦ Ἀριστόδημου (Σχολ. Ὅμ. Ἰλ. Ν 1) ὅτι ὁ χῶρος ὅπου βρισκόταν ὁ τύμβος λεγόταν Διὸς Γοναὶ ἐπεὶ ἐκεῖ γεννήθηκε ὁ Ζεὺς, ἐπισημαίνοντας πάντως ὅτι τὸ τοπωνύμιό θὰ τὸ ἀνέμενε στὰ δυτικὰ τῆς πόλης, κοντὰ στὸ ἱερὸ τῆς Μητρὸς τῶν θεῶν (Κερ. 397).

Ἐπειδὴ ἡ βρύση τροφοδοτεῖται στὸ ὑδραγωγεῖο, θεώρησε ὅτι ὁ τάφος τοῦ Ἀσφοδίκου θὰ πρέπει νὰ βρισκόταν στὴν κατεύθυνση ποὺ προχωρεῖ αὐτό, δηλαδὴ νοτιότερα, ὅπου θὰ ἦταν ἡ πηγὴ. Ἔτσι ἔκρινε ὅτι προσεγγίζουμε τὸ μυκηναϊκὸ νεκροταφεῖο στὴ θέση Μύλοι (ἄρα ἴσως ἓνας ἀπὸ τοὺς τάφους τοῦ θὰ ἀποδιδόταν στὸν Ἀσφώδικο, Κερ. 398).

β. Κριτική

Σχετικὰ μὲ τὴν ἐρμηνευτικὴ αὐτὴ πρόταση παρατηροῦμε:

1. Ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Πausanias δὲν προκύπτει διαφορετικὴ κατεύθυνση γιὰ τὴν ἀναφορὰ στὰ μνημεῖα αὐτὰ καὶ στὰ προηγούμενα. Ἐκεῖνα σημειώθηκαν ὡς ὁμάδα, αὐτὰ συναρτῶνται μὲ τὸν δρόμο γιὰ τὴ Χαλκίδα, ποὺ ἐπισημαίνεται ὅτι ξεκινάει ἀπὸ τὶς Προτιίδες. Τὸ πιὸ πιθανὸ εἶναι ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν κανονικὸ δρόμο ποὺ σημειώσαμε πιὸ πάνω καὶ ἐγκαταλείπει τὴν ἀγορὰ ἀπὸ τὴ βορειοανατολικὴ τῆς γωνία. Δὲν μπορούμε νὰ ἀποκλείσουμε τελείως τὴ δυνατότητα ὁ Pausanias νὰ ἀναφέρεται στὸν δρόμο ποὺ πιστεύει ὁ Κεραμόπουλος, ἀλλὰ εἶναι ἀπίθανη.
2. Παρὰ τὴν ὁμόφωνη ἀποδοχὴ εἶναι τελείως ἀπίθανο ἡ Οἰδιποδία νὰ ἦταν ἡ βρύση τῶν Ἀγίων Θεοδώρων. Ἡ ταύτιση στηρίζεται μόνον στὸ κείμενο τοῦ Pausanias, ἀλλὰ ὅπως θὰ δοῦμε δὲν φαίνεται ὅτι ὁ Περιγηγῆς ἠθελε νὰ πεῖ κάτι τέτοιο. Ἄρα ἡ ἄποψη ὅτι ἡ κορυφογραμμὴ τῶν Καστελιῶν θὰ ἦταν τὸ ὄριο τῆς πρώτης ὁμάδας τάφων δὲν εὐσταθεῖ. Οὔτε βέβαια καὶ τὸ κριτήριό ὅτι οἱ ἐν λόγω τάφοι θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ὄρατοὶ ἀπὸ τὴν Καδμεία ἐπεὶ μπρὸς στὰ τεῖχη τῆς ἀγωνίστηκαν οἱ θαμμένοι. Ἄν ἴσχυε, πῶς θὰ ἐρμηνευόταν ἡ ἀπομακρυσμένη θέση τοῦ τάφου τοῦ Ἀσφωδίκου;
3. Ὡς τάφος τοῦ Μελανίππου μπορεῖ πράγματι νὰ εἶχε θεωρηθεῖ κάποιος θαλαμοειδής, μέσα στὸν ὁποῖο βρέθηκαν λείψανα, γιὰ τὸ ὅτι Κλεισθένης πρέπει νὰ ζήτησε καὶ νὰ πῆρε λείψανα. Ἐχει διατυπωθεῖ ἡ ἄποψη (Ziehen 1351 π.) ὅτι ζήτησε τὴν «ἀφίδρυσή» τῆς λατρείας, ἀλλὰ σὲ τέτοια περίπτωσή θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποδίδει στὸν νεκρὸ τὴν ἴδια τὴν «ἀφίδρυσή» λατρεία καὶ ὅχι αὐτὴ ποὺ πρὶν ἀποδιδόταν στὸν Ἄδραστο. Ἀφοῦ ὅμως τοῦ ἀπέδωσε τὶς θυσίες καὶ τὶς ἐορτὲς ἐκείνου δὲν εὐσταθεῖ τὸ συμπέρασμα ὅτι καὶ στὴ Θήβα θὰ γινόταν ἀντίστοιχη λατρεία ἢ πάντως κάτι τέτοιο δὲν προκύπτει ἀπὸ τὰ λεγόμενα τοῦ Ἡροδότου.

4. Δέν ὑπάρχει κατ' ἀνάγκην ἀντίφαση στὰ λεγόμενα περὶ τοῦ τάφου τοῦ Τυδέως, ἀφοῦ ἡ ἔκφραση *χυτὴ γῆ* δέν σημαίνει ὅπωςδήποτε τύμβο. Καὶ σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωσι ὁμως θὰ μπορούσε ὡς τάφο νὰ ἔδειχναν μικρὸ τύμβο ποὺ διακρινόταν ἢ ἐντοπιζόταν εὐκολότερα μὲ τοὺς τρεῖς λίθους.
5. Τὸ *ἐξῆς* τοῦ κειμένου γιὰ τὰ μνήματα τῶν παίδων τοῦ Οἰδίποδος σημαίνει προφανῶς πὺλκρον, στὴ συνέχεια τῆς λεωφόρου.
6. Ὡς τύμβο ἀναφέρει τὸν τάφο τὸ ἐπίγραμμα τῆς *Ἀνθολογίας*, ἀλλὰ θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ὁ ὅρος ποιητικὴ ἀδεία χρησιμοποιεῖται ὡς συνώνυμο τοῦ τάφος. Ὁ Πανσανίας φαίνεται ἐδῶ νὰ διακρίνει τὸν (ἕνα) τάφο ἀπὸ τὰ δύο μνήματα καὶ μὲ τὸ τελευταῖο πρέπει νὰ ἐννοεῖ τὰ ἐπιτάφια σήματα. Οἱ ἐναγισμοὶ γίνονταν στὸ ἴδιο σημεῖο καὶ γιὰ τοὺς δύο, στὴν ἴδια ἐσχάρα. Φαίνεται δηλαδὴ νὰ συμφωνεῖ μὲ τὴν παράδοσι κατὰ τὴν ὁποία στὴν πυρὰ τοῦ Ἑτεοκλέους κήκε καὶ ὁ Πολυνείκης καὶ γι' αὐτὸ ὁ τάφος ἦταν κοινός.
7. Ἡ ὑπόθεσις ὅτι ἡ κορυφὴ τοῦ λόφου θὰ ἐθεωρεῖτο τύμβος (καθὼς καὶ ἄλλες ἀντίστοιχες ὑποθέσεις) εἶναι πολὺ ἐπισηφαλὴς. Χωρὶς νὰ ἀποκλείεται, εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι οἱ Ἀρχαῖοι, ποὺ εἶχαν πολὺ σαφέστερη εἰκόνα ἀπὸ ἐμᾶς γιὰ τὸ τί εἶναι τύμβος, ἀφοῦ τὸν χρησιμοποιοῦσαν, θὰ τὸν συνέχεαν εὐκόλα μὲ τὸν λόφο. Ὁ τύμβος εἶναι χυτὸς καὶ διακρίνεται ὡς πρὸς αὐτὸ ἀπὸ τοὺς λόφους, τουλάχιστον ὅσους, ὅπως ἡ κορυφὴ τοῦ Μεγάλου Καστελιοῦ, δέν εἶναι χωματόλοφοι. Ἐχει κανονικὸ σχῆμα ποὺ εἶναι ἢ τείνει πρὸς τὸ κυκλικό, ἐνῶ ἡ κορυφὴ τοῦ ἐν λόγω λόφου εἶχε μῆκος 93 βήματα καὶ πλάτος μόνο 33. Ἐπιπλέον ὁ τύμβος, ἀκριβῶς ἐπειδὴ εἶναι χυτὸς, δέν ἔχει ἐπίπεδη πάνω ἐπιφάνεια καὶ εἶναι μᾶλλον χαμηλός, καὶ κανένα ἀπὸ τὰ δύο δέν συμβαίνει μὲ τὸν λόφο γιὰ τὸν ὁποῖο μιᾶμε.
8. Ἀγῶνες συνδεόμενοι μὲ τὴ θεραπεία τοῦ Ἑτεοκλέους καὶ τοῦ Πολυνείκη δέν ἀναφέρονται πουθενὰ καὶ οἱ ἀγῶνες ποὺ μνημονεύει ἡ *Ιλιάς* γιὰ τὸν Οἰδίποδα ἦταν ἐπιτάφιοι, κατὰ τὴν ταφή, καὶ ὄχι ἐπαναλαμβανόμενοι.
9. Ὁ θάνατος τοῦ Τειρεσία σὲ καμιά παράδοσι δέν συνδέεται μὲ ἐκεῖνον τοῦ Τυδέως, τοῦ Μελανίππου καὶ τῶν παιδιῶν τοῦ Οἰδίποδος. Ἐπιπλέον ἡ παράδοσι λέει ὅτι στὸν Τειρεσία ἀποδίδονταν *ισόθεοι τιμαί*, δηλαδὴ ὄχι ἥρωικὴ λατρεία. Ἡ ἐρμηνεία τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ τάφος του ἀναφέρεται πρὶν ἀπὸ τοὺς κοντινότερους, σὲ συνάρτησι ὁμως μὲ τὴ λεωφόρο μὲ τὴν ὁποία συνδέεται ὅλη ἡ πὺλκρον κατὰ ἑκθεσι, προφανῶς δέν εὐσταθεῖ.
10. Πὰ τὴν ἄποψι ὅτι ὁ «μέγας τύμβος» τοῦ Ἑκτορος θὰ ἦταν ἐπίσης φυσικὸς λόφος ἰσχύουν ὅσα σημειώσαμε πὺλκρον πάνω γιὰ τὸν τάφο τῶν παίδων τοῦ Οἰδίποδος μὲ τὴν ἐπιπλέον ἀδυναμία ὅτι στὴν περίπτωσι αὐτὴ δέν ὑπάρχει καν τέτοιος διακριτὸς λόφος.
11. Τὸ ὑδραγωγεῖο ποὺ τροφοδοτεῖ τὴ βρύσι τῶν Ἀγίων Θεοδώρων εἶναι ἀδύνατο νὰ ἔρχεται ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν Μύλων, γιὰ τὴν θὰ ἔπρεπε νὰ διακόψει δύο τουλάχιστον μεγάλες ρεματιές. Ἐκτὸς αὐτοῦ ἡ πηγὴ δέν θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι μακριὰ ἀπὸ τὴν Οἰδιποδία κρήνη, ἀφοῦ ἀλλιῶς δέν θὰ ἦταν σαφὴς ἡ σχέση τους.

γ. Οί απόψεις Σπυρόπουλου και Συμεώνογλου

Παρά τὸ ἐπισηφαλὲς τῶν ὑποθέσεων τοῦ Κεραμόπουλλου γιὰ τὴ θέση τοῦ τάφου τῶν παιδιῶν τοῦ Οἰδίποδος, ὁ Σπυρόπουλος, ὅταν ἀνέσκαψε τὸν μεγαλύτερο καὶ λαμπρότερο μυκηναϊκὸ θαλαμοειδὲς τάφο τῆς Θήβας στὸ Μεγάλο Καστέλι, τὶς θεώρησε δεδομένες καὶ πίστεψε ὅτι αὐτὸς ἦταν ὁ τάφος τους (βλ. Ἐπίμετρο 4).

Ὁ Συμεώνογλου (Sym. 193 κπ.) σχολιάζοντας τὶς πιὸ πάνω παραγράφους τοῦ Πανσανία λίγο μόνο διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὶς ἐρμηνεῖες τοῦ Κεραμόπουλλου. Δέχεται ὅτι ὁ δρόμος γιὰ τὴ Χαλκίδα περνοῦσε ἀνάμεσα στὰ δύο Καστέλια. Παρατηρεῖ ὅτι οἱ ἀναφερόμενοι τάφοι χωρίζονται σὲ δύο ὁμάδες, θεωρεῖ ὅμως ὅτι ὁ λόγος τοῦ σχηματισμοῦ τῶν ὁμάδων ἀπὸ τὸν Πανσανία εἶναι φιλολογικὸς. Οἱ ὁμάδες σχετίζονται μεταξύ τους ἐκ τοῦ ὅτι οἱ θαμμένοι πῆραν μέρος στὸν πόλεμο τῶν Ἑπτὰ, ἐνῶ ὁ Μελάνιππος τῆς πρώτης καὶ ὁ Ἀσφοδίκος (ἢ Ἀμφίδικος κατὰ τὸν Ἀπολλόδωρο, 3 6.8) τῆς δεύτερης ἦταν ἀδέλφια καὶ σὲ κάθε ὁμάδα κατατάσσεται ὁ τάφος, ἢ τὸ κενοτάφιο, ἐνὸς μεγάλου ἀντιπάλου, τοῦ γενναιότερου τῶν Ἑπτὰ Τυδέως στὴ μία, τοῦ μεγίστου τῶν «Τρώων» Ἔκτορος στὴν ἄλλη. Ὑπενθυμίζει ἐξάλλου τὴν ἄποψη τοῦ Robert (*Oid.* I 122) ὅτι ὁ Μελάνιππος ἦταν ἀρχαῖος θεὸς (κατὰ τὸν Ziehen 1531, μορφή τοῦ Ἄδη) στὸν ὅποιο οἱ ἱστορικοὶ τῆς Θήβας ἀπέδωσαν τάφο καὶ ὅτι οἱ τρεῖς πέτρες πὺν τὸν σημάδευαν δῆλωναν τὴν ὑπαρξὴ ἀρχαίου φετίχ. Στὸ κείμενο τοῦ Πανσανία διαβλέπει ἐπιφύλαξη ὡς πρὸς τὸ ἂν πρόκειται πρᾶγματι γιὰ τὸν τάφο τοῦ Μελάνιππου καὶ θυμίζει τὰ λεγόμενα ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο. Πὰ τὸν τάφο τοῦ Ἔκτορος προσθέτει τὴν ἄποψη τοῦ Schachter ὅτι θὰ εἶναι δημιουργήμα τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων πὺν ἀντιστοιχεῖ στὸ ἀνανεωμένο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἐπικὴ ποίηση. Σημειώνει ἀκόμα ὅτι ὁ τάφος τοῦ Ἀσφοδίκου κοντὰ στὴν πηγὴ μπορεῖ νὰ βρισκόταν στὴν πλευρὰ τῶν Καστελιῶν, δηλαδὴ πολὺ κοντὰ στὴν περιοχὴ τῆς Πηγῆς (!) καὶ ὅτι στὴν πραγματικότητά ὅλοι οἱ ἐδῶ ἀναφερόμενοι τάφοι θὰ μπορούσαν νὰ περιλαμβάνονται στὸ μεγάλο μυκηναϊκὸ νεκροταφεῖο τῶν Καστελιῶν. Παρατηρεῖ ἐπίσης ὅτι ὁ μεγάλος τάφος πὺν ἀνέσκαψε ὁ Σπυρόπουλος φαίνεται νὰ εἶχε ἐτοιμαστῇ γιὰ βασιλικὴ ταφὴ καὶ μπορεῖ νὰ ἦταν αὐτὸς πὺν ἔδειξαν στὸν Πανσανία ὡς τάφο τῶν παιδιῶν τοῦ Οἰδίποδος (βλ. Ἐπίμετρο 4). Καταλήγοντας παρατηρεῖ πὺς εἶναι ἀξιόσημειότο ὅτι τὸ νεκροταφεῖο τῶν Καστελιῶν τὸ θυμόντουσαν ἀκόμα στὰ χρόνια τοῦ Πανσανία καὶ τὸ συσχετίζαν ἔστω καὶ μὲ συγκεχυμένο τρόπο μὲ τὸν πόλεμο τῶν Ἑπτὰ. Τὴν ταύτιση τῆς Οἰδιποδίας μὲ τὴ βρῦση τῶν Ἀγίων Θεοδώρων τὴ θεωρεῖ δεδομένη.

δ. Κριτικὴ

Πὰ μερικὲς ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἀπόψεις ἰσχύουν βέβαια οἱ παρατηρήσεις πὺν ἔγιναν στὰ λεγόμενα τοῦ Κεραμόπουλλου. Θὰ πρέπει νομίζω νὰ προσθέσουμε καὶ τὰ ἑξῆς:

1. Ἡ ἐρμηνεία πὺν δίνεται γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ κείμενο πρῶτα ἀναφέρει τὸ μνήμα τοῦ Τειρεσία πὺν ἦταν πιὸ μακριὰ καὶ μετὰ τοὺς τάφους τοῦ Ἔκτορος καὶ τοῦ Ἀσφοδίκου δὲν φαίνεται πειστικὴ. Ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς θαμμένους, ὁ Ἔκτωρ, δὲν πῆρε μέρος στὸν πόλεμο τῶν Ἑπτὰ, ὁ τάφος του ὅμως εἶναι μέρος τῆς δεύτερης ὁμάδας μὲ ὅποιο

τρόπο και να υποθέσουμε ότι συγκροτούνται οι ομάδες αυτές. Ἐν θεωρηθεῖ ὅτι ὁ τάφος τοῦ Τειρεσία κατατάσσεται ὡς μέρος τῆς δεύτερης ομάδας, γιατί ἀναφέρεται πρὶν ἀπὸ τοὺς ἄλλους, ἐνῶ τοπογραφικὰ εἶναι μετά; Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀντιστοιχία Τυδέως-Ἑκτορος δὲν πείθει, ἀφοῦ κατὰ τὴν ἀρχαία παράδοση ὁ «μέγιστος τῶν Τρώων» δὲν ὑπῆρξε ἀντίπαλος τῶν Θηβαίων, οἱ ὅποιοι δὲν πῆραν μέρος στὸν Τρωικὸ πόλεμο.

2. Ἀπὸ τὸ κείμενο δὲν ἀποκλείεται νὰ συνδέονταν οἱ τάφοι ὅλοι μὲ τὸ νεκροταφεῖο τῶν Καστελιῶν, ἀλλὰ δὲν θὰ περιμέναμε νὰ συνδέονται μὲ μιὰ κρήνη καὶ τὴν πηγὴ τῆς ἐφόσον, ὅπως δέχεται καὶ ὁ Συμεώνογλου, αὐτὴ βρισκόταν ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ τοῦ Ἰσμηνοῦ.
3. Τὸ πιθανὸ γεγονὸς ὅτι ὁ μεγάλος τάφος τοῦ Σπυρόπουλου «εἶχε ἐτοιμασθῇ γιὰ βασιλικὴ ταφὴ» δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ὁ λόγος ποὺ θὰ τὸν ἔδειξαν στὸν Πανσανία ὡς τάφο τῶν παιδιῶν τοῦ Οἰδίποδος κάπου 1.500 χρόνια ὕστερότερα.

ε. Πρόταση

Κατὰ τὴ γνώμη μου ἀπὸ ἐδῶ ὁ Πανσανίας ἀρχίζει νὰ ἀναφέρει μνημεῖα σὲ συνάρτηση μὲ τὸν δρόμο γιὰ τὴ Χαλκίδα, γιὰ τὸν ὁποῖο σημειώνει ὅτι ξεκινάει ἀπὸ τὶς Προτίδες καὶ αὐτὸ δὲν σημαίνει πὼς τὰ πρῶτα ἀναφερόμενα βρίσκονταν κοντὰ στὶς πύλες. Καὶ ὁ κανονικὸς δρόμος γιὰ τὴ Χαλκίδα, ἡ λεωφόρος, πρέπει νὰ εἶναι ἐκεῖνος ποὺ περνάει ἀπὸ τὴ βορειοανατολικὴ γωνία τῆς ἀγορᾶς. Τὸ μόνον ἐπιπλέον στοιχεῖο ποὺ δίνεται γιὰ τὴ θέση τῶν μνημείων εἶναι ὅτι ὁ τάφος τῶν παιδιῶν τοῦ Οἰδίποδος εἶναι μετά («ἐξῆς» ἐπὶ τῆς λεωφόρου) ἀπὸ ἐκείνους τοῦ Μελανίππου καὶ τοῦ Τυδέως καὶ 2.500-2.700 μ. πρὶν ἀπὸ ἐκεῖνον τοῦ Τειρεσία. Ὁ τελευταῖος προφανῶς βρισκόταν ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς ἔτσι κι ἄλλιως ἔρημης στὰ χρόνια τοῦ Πανσανία κάτω πόλης, ἀφοῦ ἡ βορειοανατολικὴ γωνία τῆς ἀγορᾶς ἀπέχει ἀπὸ τὴ θέση τῆς πρὸς Χαλκίδα πύλης ὄχι περισσότερο ἀπὸ 700 μ. Οἱ πρῶτοι δύο δὲν μπορεῖ νὰ βρίσκονταν δυτικότερα ἀπὸ τὸ βόρειο ἄκρο τοῦ Μικροῦ Καστελιοῦ. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἦταν γνωστὸ στοὺς Θηβαίους τῶν ἱστορικῶν χρόνων πὼς στὴ λοφοσειρὰ τῶν Καστελιῶν ὑπῆρχαν μυκηναϊκοὶ τάφοι, κάποιους ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἀπέδιδαν σὲ μυθικὲς προσωπικότητες, ἐνῶ σὲ ἄλλους ὅπως φαίνεται θεωροῦσαν τουλάχιστον ἀπαραίτητο νὰ κάνουν ἱλαστήριες προσφορὲς (ἴσως ὅταν ἀποκαλύπτονταν τυχαῖα), κάνει πιθανὸ ὅτι κάπου στὰ πόδια τοῦ Μικροῦ Καστελιοῦ θὰ ἔδειχναν τάφο ποὺ ἀπέδιδαν στὸν Μελάνιππο, ἀφοῦ γι' αὐτὸν εἴπαμε ὅτι ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι θὰ ἦταν μυκηναϊκὸς θαλαμοειδής. Πολὺ κοντὰ του ἔδειχναν τὸν τάφο ποὺ ἀπέδιδαν στὸν Τυδέα. Σὲ πόση ἀπόσταση ἀπὸ αὐτὸν ἔδειχναν τὸν τάφο τῶν παιδιῶν τοῦ Οἰδίποδος, ποὺ πιθανότατα εἶχε δύο σήματα καὶ κοινὴ πυρὰ προσφορῶν, δὲν γνωρίζουμε. Ἐνδειξὴ ὑπάρχει ὅτι αὐτὸς θὰ ἦταν τύμβος, ἂν πάρουμε κατὰ γράμμα τὴν ἐκφραση τοῦ ἐπιγράμματος τῆς *Ἀνθολογίας*.

Ἡ γνώμη μου εἶναι ὅτι ἡ παράγραφος ποὺ ἀναφέρεται στὴν Οἰδιποδία κρήνη, τὴν πηγὴ καὶ τοὺς τάφους τοῦ Ἑκτορος καὶ τοῦ Ἀσφοδίκου ἔχει παρενθετικὸ χαρακτήρα καὶ ὁ συγγραφέας θέλησε νὰ τὸ δείξει. Νὰ δηλώσει ὅτι δὲν ἔχει τοπογραφικὴ

σχέση με τὰ ἀξιοθέατα πού μνημονεύονται σὲ συνάρτηση μετὰ τὴν ὁδὸ πρὸς Χαλκίδα. Τὴν τοποθέτησε μετὰ τὴν ἀναφορὰ στὸ μνημεῖο πού ἔχει ἔστω καὶ μακρινὴ τοπογραφικὴ σχέση μετὰ τὴ Θήβα, τὸν τάφο τοῦ Τειρεσία. Τὴ θέση μάλιστα τοῦ ὁποίου ὁρίζει ἀπὸ τὸ προηγούμενο μνημεῖο, τὸν τάφο τῶν παιδιῶν τοῦ Οἰδίποδος. Καὶ πρὶν ἀρχίσει τὸν λόγο γιὰ θέσεις μὴ θηβαϊκές, ἀπὸ τοπογραφικὴ τουλάχιστον ἀποψη: τὴν Τευμησσό, τὸν Γλισάντα κλπ. Ἡ θέση τῆς κρήνης δὲν ὁρίζεται, πράγμα πού συμβαίνει καὶ μετὰ ἄλλες: τὸ σημεῖο ὅπου ὄκλασε ἡ βοῦς (9 12.2), τὴν ἀγορὰ (9 12.3), τὶς Προιτίδες (9 18.1), πὺ κάτω τὶς Νήιτες (9 25.1). Προσεγγίζεται μόνο ἀφοῦ λέγεται ὅτι σ' αὐτὴν ἔπλυνε ὁ Οἰδίπους τὰ αἵματα ἀπὸ τὸν φόνο τοῦ πατέρα του. Π' αὐτὸν καὶ τοὺς ἀναγνώστες του ἦταν σαφές ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναζητηθεῖ κοντὰ στὸν δρόμο πού ἐρχόταν ἀπὸ τοὺς Δελφούς. Ἄν πράγματι ἐξάλλου τοῦ ἔδειχναν τὴν κρήνη αὐτὴ κοντὰ στὸν δρόμο τῆς Χαλκίδας θὰ περιμέναμε νὰ ἐπισημάνει τὸ παράδοξο. Ἀλλὰ καὶ γιὰ μᾶς ἡ τοπογραφικὴ ἀσυμφωνία θὰ ἦταν παράδοξη. Ὑπάρχουν καὶ ἄλλες ἀσυμφωνίες τέτοιου χαρακτήρα, ἀλλὰ μποροῦν νὰ κολαστοῦν, ὅπως π.χ. ὅτι οἱ γιοὶ τοῦ Οἰδίποδος μονομάχησαν ἐμπρὸς ἀπὸ τὶς Νήι(σ)τες (9 25.2) καὶ θάφτηκαν κοντὰ στὸν δρόμο τῆς Χαλκίδας (9 18.3). Μποροῦσαν ὅμως αὐτοὶ πού πίστευαν στὴν παράδοση ὡς ἱστορικὴ ἀλήθεια νὰ θεωρήσουν ὅτι τὰ πτώματα μεταφέρθηκαν ἀλλοῦ γιὰ τὴν ταφή. Θὰ μπορούσε βέβαια ἡ παράδοση νὰ σχετίζει μετὰ τὸ γεγονὸς μιὰ κρήνη στὸν δρόμο ἀπὸ τὶς Ποτινές. Αὐτὸ δὲν θὰ ἦταν παράδοξο γιὰ μᾶς, ἀφοῦ γνωρίζουμε ὅτι ὑπῆρχε ἄλλη παράδοση γιὰ τὴ θέση τοῦ φόνου ἀπὸ τὴν γενικῶς παραδεκτὴ, ἀλλὰ καὶ κάτι τέτοιο νὰ συνέβαινε, πάλι θὰ περιμέναμε ἀπὸ τὸν Πausanias νὰ τὸ δηλώσει. Ὁ τρόπος πού ἐκφράζεται δείχνει ὅτι ἡ κρήνη βρισκόταν σὲ θέση πού δὲν δημιουργοῦσε ἐρωτηματικά. Δηλαδή στὸν δρόμο τῶν Δελφῶν.

Πατὶ ὅμως ὁ Pausanias ἔβαλε ἐδῶ αὐτὴ τὴν παράγραφο καὶ ὄχι σὲ ἄλλο σημεῖο; Καὶ γιατί θεώρησε ἀπαραίτητο νὰ τὴ βάλει; Στὸ δεύτερο ἐρώτημα ἡ ἀπάντηση προκύπτει ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ κείμενο. Ἐκτὸς πού μιὰ κρήνη σχετιζόμενη μετὰ τὸν Οἰδίποδα ἦταν εἰδικὰ ἀξιοσημείωτη γιὰ τὸν φιλολογικὸ προσανατολισμοῦ συγγραφέα καὶ τοὺς ἀναγνώστες του, παράδοξο καὶ ἐπομένως ἀξιοσημείωτο ἦταν καὶ τὸ ὅτι ὁ τάφος τοῦ Ἑκτορος βρισκόταν στὴ Θήβα. Καὶ τοῦ Ἀσφοδίκου ὁ τάφος ἦταν ἀξιομνημόνευτος, ὄχι καθ' ἑαυτὸν, ἀλλὰ ἐπειδὴ λεγόταν ἐκείνος φονέας τοῦ Παρθενοπαίου, σὲ ἀντίθεση μετὰ τὴ Θηβαῖδα πού ἀπέδιδε τὴν πράξη στὸν Περικλύμενο. Πὰ τὸ πρῶτο ἐρώτημα θὰ πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι ὁ Pausanias ὁργάνωσε τὴν ἐκθεσὶ τοῦ βάσει κάποιων διαδρομῶν καὶ καμιά ἀπὸ αὐτὲς πού ἐπέλεξε γιὰ ἄλλους λόγους δὲν ἦταν ὁ δρόμος γιὰ τοὺς Δελφούς. Θὰ ἔπρεπε ἐπομένως νὰ παρεμβάλει τὶς πιὸ πάνω πληροφορίες σὲ κάποιο σημεῖο ὅπου σταματᾷ νὰ μιλάει γιὰ μνημεῖα τῆς Θήβας καὶ ἀρχίζει τὸν λόγο γιὰ μακρινότερα. Καὶ τὰ σημεῖα αὐτὰ εἶναι τρία. Αὐτὸ γιὰ τὸ ὁποῖο μιᾶμε (9 18.1 κπ.), τὸ σημεῖο ὅπου, ἀφοῦ ἀναφέρει μερικὰ ἀκόμα μνημεῖα τῆς Θήβας γυρνώντας ἀπὸ τὴν Ἀθηδόνα, παίρνει τὸν δρόμο γιὰ τὸ Ἀκραίφνιο (9 23.5) καὶ τὸ σημεῖο πού, ἀφοῦ ἀναφερθεῖ στὰ μνημεῖα πέρα ἀπὸ τὴ Δίρκη, παίρνει τὸν δρόμο γιὰ τὸ Καβεῖριο (9 25.5). Καταλληλότερο ἦταν τὸ πρῶτο ἐπειδὴ μετὰ αὐτὸ τέλειωνε ὁ κυρίως λόγος γιὰ τὴ Θήβα. Στὶς περιπτώσεις πού ἀκολουθοῦν ἀναφέρεται σὲ πολὺ λιγότερα πράγματα σχετιζόμενα μετὰ αὐτήν. Ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ ἐδῶ τελειώνοντας μνημονεύει ἡρωικοὺς τάφους, τοῦ Μελανίππου, τοῦ Τυδέως, τῶν παιδῶν τοῦ Οἰδίποδος, τοῦ Τειρεσία, ἐνῶ τὴν ἐπόμενη φορὰ ἔχει νὰ ἀναφερθεῖ μόνο στὸ ἥρω, καὶ

ὄχι τάφο, τοῦ Ἰολάου καὶ στὸ μνημα τοῦ Πινδάρου ποὺ δὲν συνδέεται μὲ τὸ ἥρωικὸ παρελθόν, καὶ τὴ μεθεπόμενη μόνο στὸ μνημα τοῦ Μενοικέως καὶ μάλιστα στὴν ἀρχὴ τῆς εὐρύτερης ομάδας μνημείων γιὰ τὰ ὁποῖα γράφει. Τὸ γενικὸ συμπέρασμα εἶναι ὅτι ἡ ομάδα μνημείων ποὺ περιλαμβάνει τὴν κρήνη, τὴν πηγὴ καὶ τοὺς δύο τάφους πρέπει νὰ βρισκόταν στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς πόλης, κοντὰ στὸν δρόμο γιὰ τοὺς Δελφούς. Θὰ ἀναφερθοῦμε σὲ αὐτὴν ὅταν προχωρήσουμε καὶ ἐμεῖς πρὸς τὰ ἐκεῖ.

8. ΣΤΟΝ ΔΡΟΜΟ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΘΗΔΟΝΑ (εἰκ. 6)

ΓΥΜΝΑΣΙΟ, ΣΤΑΔΙΟ ΚΑΙ ΗΡΩΟ ΙΟΛΑΟΥ, [ΘΥΜΕΛΗ ΣΥΛΛΑ], ΙΠΠΟΔΡΟΜΟΣ, ΜΝΗΜΑ ΠΙΝΔΑΡΟΥ, ΤΑΦΟΣ ΒΟΙΩΤΟΥ

Ο Πausanías στη συνέχεια, ἀφοῦ ἀναφερθεῖ στήν Τευμησσό, τὸν Γλισάντα, τὸν Ὑπατον, τὸ Ἄρμα, τὴ Μυκαλησσό, τὴν Αὐλίδα, τὸ Δῆλιον, τὴν Τανάγρα, τὸ Μεσσάπιον καὶ τὴν Ἀνθηδόνα (9 19.1-22.7), μᾶς ὁδηγεῖ καὶ πάλι γιὰ λίγο στὴ Θήβα γιὰ νὰ δείξει ἀπὸ ποῦ ξεκινάει ὁ δρόμος γιὰ τὸ Ἀκραίφνιο. Γράφει (9 23.1): *Θηβαίοις δὲ πρὸ τῶν πυλῶν ἐστὶ τῶν προιτίδων καὶ τὸ Ἰολάου καλούμενον γυμνάσιον καὶ στάδιον κατὰ ταῦτά τῳ τε ἐν Ὀλυμπίᾳ καὶ τῳ ἐπιδανυρίων γῆς χώμα· ἐνταῦθα δεικνύται καὶ ἡρῶν Ἰολάου ... Ὑπερβάντι δὲ τοῦ σταδίου τὰ ἐν δεξιᾷ δρόμος ἵππων καὶ ἐν αὐτῷ Πινδάρου μνήμῃ ἐστι. Ἀφοῦ ἐκτεθοῦν διάφορα περὶ Πινδάρου τὸ ἐπόμενο κεφάλαιο ἀρχίζει μὲ τὴ φράση ἐντεῦθεν ἐς Ἀκραίφνιον ἐστὶν ὁδὸς τὰ πλείω πεδιάς...*

α. Οἱ ἀπόψεις Κεραμόπουλλου

Ὁ Κεραμόπουλλος (Κερ. 400 π., 402 π.) σχολιάζοντας τὸ κείμενο σημείωσε ὅτι ὁ δρόμος ἀπὸ τὴν Ἀνθηδόνα θὰ πρέπει νὰ συμπίπτει μὲ τὸν σημερινὸ καὶ ὁ ἀνατολικὸς του κλάδος κατέληγε στὴ θέση ὅπου ἐντόπιζε τὴν ἀγορά. Π' αὐτό, λέει, ὁ Πausanías τὰ σχετικά μνημεῖα τὰ τοπογράφησε ἀπὸ τὶς Προιτίδες, ἐπειδὴ βρισκόνταν εὐθὺς μετὰ ἀπὸ τὸ τελευταῖο σχετιζόμενο μὲ τὴν ἀγορά, τὸν τύμβο τοῦ Ἀμφίονος καὶ τοῦ Ζήθου. Καὶ αὐτὸν τὸν εἶχε τοπογραφήσει ἀπὸ τὶς Προιτίδες, κι ἂς ἦταν κοντύτερα στὶς Βορραῖες. Ἐπειδὴ ἡ λατρεία τοῦ Ἰολάου εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὸν Ἡσίοδο καὶ τὸν Πίνδαρο συνήγαγε ὅτι καὶ οἱ ἀγωνιστικὲς ἐγκαταστάσεις ἐδῶ θὰ ἦταν πολὺ παλαιές, τὸν προβληματίσε ὅμως τὸ ὅτι τὰ Ἡράκλεια ἢ Ἰολαία θὰ μοιράζονταν σὲ δύο στάδια (Κερ. 402). Προσέθεσε ὅτι ἐδῶ πιθανῶς θὰ ψαλλόταν ἓνας ὕμνος στὸν Ἡρακλέα ἐν ᾧ λέγει *Διὸς καὶ Ἡρας υἱός* (Πτολ. Χεν. Καίν. Ἰστ. 3 14). Τὰ ἀναφερόμενα μνημεῖα τὰ ἀναζήτησε βορειότερα ἀπὸ τὸ βόρειο ἄκρο τοῦ λόφου τοῦ Ταλάρου καὶ σὲ τάξη μᾶλλον ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά παρὰ ἀπὸ βόρεια πρὸς νότια (Κερ. 403). Ἔτσι τὸ στάδιο κατὰ τὴ γνώμη του θὰ ἦταν ἀνάμεσα στὴν ἐκκλησίᾳ τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς καὶ τὸν σιδηροδρομικὸ σταθμὸ, τὸ γυμνάσιο πρὸ ἀνατολικά καὶ ὁ ἵππόδρομος δυτικότερα, «ἐν τοῖς κήποις τοῦ Πυρίου» (πρβ. Κερ. 379 π.). Μάλιστα ἔκανε τὴ σκέψη ὅτι ἡ Ἀγία Παρασκευὴ μπορεῖ νὰ κατέχει τὴ θέση τοῦ ἡρώου. Σημείωσε ὅτι τὰ ἀγωνιστικὰ αὐτὰ ἰδρύματα θὰ ἦταν μέσα ἀπὸ τὰ τείχη, ἀφοῦ ὁ Καφεισίας στὸν Πλούταρχο ἀναφέρεται νὰ κατεβαίνει στὸ γυμνάσιο χωρὶς ὅμως νὰ βγαίνει ἀπὸ τὰ τείχη, καὶ κοντὰ σ' αὐτά, ἔτσι ποῦ ὁ Ἀρριανὸς μποροῦσε νὰ γράφει ὅτι

ὁ Ἀλέξανδρος στρατοπέδευσε ἀρχικά (πρὶν μετακινηθεῖ στὰ νότια) ἀπέναντι ἀπὸ τὸ Ἰολαεῖο. Θεωροῦσε ὅμως ὅτι πρὶν νὰ χτιστοῦν τὰ τεῖχη τὸ γυμνάσιο αὐτὸ θὰ βρισκόταν ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη (Κερ. 404 κπ.).

Παρατήρησε ὅτι ὁ τελευταῖος πρὸς τὰ βόρεια ὄγκος τῆς λοφοσειρᾶς τῶν Καστελιῶν εἶναι ἐνμέρει τεχνητός, σχηματισμένος μέ (σκαφή καὶ) ἐπιχωμάτωση, καὶ ἔτσι διαμορφωνόταν θεατροειδὴς χώρος ἀνοιχτός πρὸς τὰ δυτικά. Τὸ κοῖλο του τὸ ἐξετίμησε σὲ 90 βήματα, μικρὸ δηλαδὴ γιὰ στάδιο καὶ μεγάλο γιὰ θέατρο, θεώρησε ὅμως ὅτι ἀρχικά θὰ ἦταν μικρότερο καὶ θὰ μπορούσε νὰ εἶναι θέατρο, καὶ αὐτὸ τὸ συσχέτισε μὲ τὴ φράση τοῦ Πλουτάρχου γιὰ τὸν Σύλλα (19): *ταύτης τὰ ἐπινίκια τῆς μάχης ἤγεν ἐν Θήβαις περὶ τὴν Οἰδιπόδιον κρήνην κατασκευάσας θυμέλην*. Συμπέρανε ὅτι ὁ Σύλλας θὰ κατεσκεύασε ὁλόκληρο θέατρο, ἀφοῦ σημείωσε ὅτι ἡ Οἰδιποδία εἶναι πίσω ἀπὸ τὸν λόφο, καὶ ἐπισήμανε ὅτι, ἐπειδὴ οἱ ἑορτὲς θὰ εἶχαν μόνο θυμελικὸ καὶ ὄχι σκηνικὸ χαρακτήρα, τὸ κοῖλο δὲν εἶναι ὁλότελα ἀνοιχτὸ πρὸς τὰ δυτικά ἀλλὰ τὸ ἔδαφος ἀνυψώνεται καὶ πάλι λίγο. Προχώρησε καὶ στὴν ὑπόθεση ὅτι ἡ ἐπίχωση θὰ σχημάτιζε τὴ νότια πλευρὰ τοῦ σταδίου πὺν ἀναφέρει ὁ Πausanias, καὶ ὁ Σύλλας θὰ διαμόρφωσε τὸν νοτιότερο ἀπὸ αὐτὴν χώρο προσθέτοντας καὶ τὰ ἀναγκαῖα ξύλινα ἐδῶλια (Κερ. 404 κπ.).

Σημείωσε ἀκόμα ὅτι τὸ δεξιὰ τοῦ Πausanias γιὰ τὴ θέση τοῦ ἵπποδρόμου σημαίνει δυτικά, δηλαδὴ ὅπως ἔρχεται κανεὶς ἀπὸ τὰ βόρεια, ἀπὸ τὴν Ἀνθηδόνα, ἀφοῦ μάλιστα καὶ οἱ δύο δρόμοι πὺν ἐντοπίζει πὺς πηγαινάν στο Ἀκραιφνιο κινουσαν ἀπὸ τὸ κέντρο τοῦ Πυριοῦ (Κερ. 407 κπ.). Σημείωσε ἀκόμα ὅτι, ὅπως καταλαβαίνει τὸ κείμενο, αὐτὸ δηλώνει ὅτι ὁ ἵπποδρομος δὲν θὰ ἦταν ἀμέσως δυτικά ἀπὸ τὸ στάδιο, ἀλλὰ μετὰ ἀπὸ κάποιο χώρο πὺν θὰ ἔπρεπε κανεὶς νὰ «ὑπερβεῖ». Ἀκόμη ὅτι εἴτε πέντε εἴτε λιγότερα στάδια καὶ νὰ ἦταν ὁ ἵπποδρομος, ὑπάρχει πρὸς τὰ δυτικά χώρος «καὶ ἐπαρκὴς καὶ προσφόρος πεδινός» (Κερ. 408). Στὴ συνέχεια ἐπισήμανε ὅτι ἀνεξαρτήτως τοῦ ἐὰν τὸ *ἐντεῦθεν* τοῦ κειμένου σημαίνει κάποιο σημεῖο τοῦ ἵπποδρόμου, ὅπωςδὴποτε βρισκόμαστε κοντὰ στὴν κοιλάδα τῆς Δίρκης, στο βόρειο μέρος τῆς ὁποίας θὰ ἦταν τὸ σπῖτι τοῦ Πινδάρου, καὶ ὅτι ὁ ποιητὴς θὰ μπορούσε νὰ ἔχει θαφτεῖ κοντά, εἴτε σὲ κτῆμα του εἴτε καὶ ἐπίτηδες στὸν ὑπάρχοντα ἤδη ἵπποδρομο, κατὰ κάποιο τρόπο ὡς ἦρως πὺν ἐπιπλέον εἶχε ὑμνήσει τὶς ἱππικὲς νίκες (Κερ. 408 π.)⁵⁹.

59. Ἡ μόνη διαφωνία πὺν φαίνεται νὰ ἔχει ὁ Schöber (1447) σχετικὰ μὲ τὸν ἐντοπισμὸ τῶν μνημείων αὐτῶν εἶναι πὺς τοποθετεῖ τὸν ἵπποδρομο ἀνατολικά ἀπὸ τὸ στάδιο χωρὶς νὰ διευκρινίζει τὸν λόγο. Ἄν δὲν πρόκειται γιὰ παραδρομὴ σημαίνει ὅτι διαβάσει τὸν Πausanias σὰν νὰ μιλάει βγαίνοντας ἀπὸ τὴν Καδμεία, ὅτι ἀκολουθεῖ δηλαδὴ τοὺς παλαιότερους πὺν θεωροῦσαν ὅτι ὁ δρόμος γιὰ τὸ Ἀκραιφνιο ξεκινάει ἀπὸ τοὺς Ἀγίους Θεοδώρους,

ἐνῶ παράλληλα ἀναγνώριζαν τὶς Προϊτίδες στὴ θέση τῆς πύλης τῆς κάτω πόλης γιὰ τὴ Χαλκίδα. Ἡ ἄποψη δὲν χρειάζεται ἰδιαίτερη κριτική. Οἱ Προϊτίδες εἶναι στὴν Καδμεία καὶ ἡ ὁδὸς πρὸς τὸ Ἀκραιφνιο κινεῖται πρὸς τὰ βορειοδυτικά, ἄρα εἶναι ἀδύνατο νὰ ξεκινουσε ἀπὸ ἓνα ἵπποδρομο πὺν θὰ βρισκόταν ἀνατολικά ἀπὸ τὸ στάδιο, ὅπουδὴποτε καὶ ἂν τοποθετήσουμε τὸ τελευταῖο.

β. Κριτική

Στά προηγούμενα πρέπει να κάνουμε τις εξής παρατηρήσεις:

1. Τò γεγονός ότι τὰ Ἡράκλεια καὶ τὰ Ἰολαία ταυτίζονται, ὅπως ἐπιβεβαιώνουν καὶ οἱ νεότερες ἔρευνες (Sym. 136 π.), καὶ ὅτι ὁ Ἰόλαος λατρευόταν στὴ Θήβα ἀπὸ παλαιὰ δὲν σημαίνει ὅτι καὶ τὰ ἀγωνιστικὰ ἰδρύματα ἐδῶ ἦταν ὁμοίως παλαιὰ. Ἀντίθετα τὸ ὅτι τὸν τάφο τοῦ Ἰολάου τὸν ἔδειχναν στὸν τύμβο τοῦ Ἀμφιτρύωνος ἀκόμα στὰ χρόνια τοῦ Πινδάρου, δηλώνει ὅτι ἐκεῖ ἦταν καὶ τὸ κέντρο τῆς λατρείας του (Πίνδ. Πυθ. 9.141). Ἡ μεταφορὰ του ἔγινε σὲ κάποια στιγμή πού ἡ λατρεία αὐτὴ προβλήθηκε ἰδιαίτερα.
2. Ὁ ὕμνος πὺν ἀποκαλοῦσε τὸν Ἡρακλέα γιὸ τοῦ Διὸς καὶ τῆς Ἥρας, ἀσφαλῶς δὲν συνδέεται μὲ τὰ Ἡράκλεια, στὰ ὁποῖα τιμῶνταν ὁ γιὸς τοῦ Ἀμφιτρύωνος καὶ τῆς Ἀλκμήνης, ὅπως δείχνει καὶ ἡ γειτονία τῶν μνημείων στὰ νότια.
3. Ὁ λόγος πὺν ὀρίζει ὁ Πausanias τὰ μνημεῖα αὐτὰ πρὸ τῶν πυλῶν ... τῶν Προϊτίδων φαίνεται πράγματι αὐτὸς πὺν λέει ὁ Κεραμόπουλλος, ἀλλὰ ἡ ἀγορὰ δὲν ἀπλωνόταν τόσο βόρεια ὅσο ἐκεῖνος πίστευε, οὔτε ὁ τύμβος τοῦ Ἀμφίονος ἦταν ἐκεῖνος πὺν βρίσκεται στὸν λόφο τοῦ Ταλάρου.
4. Ὁ Πausanias προφανῶς δὲν «κινεῖται» πρὸς τὴν πλατεία τοῦ Πυριοῦ, κόμβο ἀνύπαρκτο στὰ χρόνια του. Ἐπισημαίνει διαδρομὴ μὲ κατεύθυνση τὸ μόνο σημαντικὸ κέντρο τῆς ἐποχῆς, δηλαδὴ τὴν Καδμεία, μέχρι τὸν ἵππόδρομο, ἀπὸ τὸν ὁποῖο παίρνει τὸν δρόμο γιὰ τὸ Ἀκραίφνιο.
5. Τὸ κέντρο τῆς «θεατροειδοῦς» ἐπίχωσης (πὺν παρὰ τὰ λεγόμενά του θὰ μπορούσε νὰ εἶναι κατάλοιπο τοῦ σταδίου) ἀπέχει σὲ εὐθεία γραμμὴ ἀπὸ τῆς βρύσης τῶν Ἀγίων Θεοδώρων πάνω ἀπὸ 400 μ. καὶ τὸ κοντινότερο ἄκρο του πάνω ἀπὸ 200 μ. Ἀκόμα καὶ ἂν ἡ βρύση ταυτιζόταν μὲ τὴν Οἰδιποδία, πῶς θὰ μπορούσε ὁ Πλούταρχος αὐτὴ τὴ σχέση νὰ τὴν ἐκφράσει μὲ τὴ διατύπωση *περὶ τὴν Οἰδιπόδιον κρήνην*;
6. Τὸ κείμενο τοῦ Πausanias σαφῶς λέει ὅτι ὁ ἵππόδρομος συναντᾶται ὅταν κανεῖς «ὑπερβεῖ», δηλαδὴ ἡ περάσει ἀπὸ πάνω ἢ, πολὺ λογικότερα, παρακάμψει τὸ στάδιο, στὰ δεξιά.
7. Χῶρος στὰ δυτικὰ κατάλληλος γιὰ ἵππόδρομο, πὺν νὰ μὴν ἔχει δηλαδὴ μεγάλες κλίσεις καὶ μεγάλες διαφορὲς κλίσης, νὰ μὴν κόβει π.χ. ρέματα, ἄρα μὲ κατεύθυνση βόρεια-νότια, δὲν ὑπάρχει μέσα ἀπὸ τὰ τείχη. Ἡ μόνη δυνατότητα πὺν θὰ ὑπῆρχε θὰ ἦταν τὸ τεῖχος νὰ βρισκόταν πιὸ βόρεια, ἐκεῖ πὺν τὸ ἔβαλε ὁ Κεραμόπουλλος, καὶ ὁ ἵππόδρομος νὰ ἀκολουθοῦσε ἐλαφρὰ καμπύλη διαδρομὴ ξεκινώντας ἀπὸ αὐτὸ καὶ φτάνοντας ὡς τὸ σημεῖο περὶπου πὺν τοποθετοῦσε ἐκεῖνος τὶς Νήμιστες πύλες.
8. Ὁ Πίνδαρος πολὺ δύσκολα θὰ μπορούσε νὰ ἔχει ταφεῖ ἐδῶ κοντὰ ἂν ἴσχυε ἡ ἄποψη τοῦ Κεραμόπουλλου ὅτι ὁ χῶρος αὐτὸς περιλαμβανόταν ἤδη στὴν πόλη. Οὔτε εἶναι πιθανὸ λίγο μετὰ τὰ μέσα τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνα νὰ θάφτηκε ὁ ποιητὴς ὡς ἦρως μέσα ἀπὸ τὰ τείχη τῆς πόλης. Καὶ ἂν εἶχε ταφεῖ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπέκταση, ὁ τάφος του, μαζὶ μὲ τοὺς ἄλλους τῆς περιοχῆς, θὰ εἶχε ὑποστεί τὴν «κάθαρση» πὺν ἀλλοῦ συμπεράναμε ὅτι ἔγινε γιὰ ὅλο τὸν χῶρο (Φαρ. 171).

γ. Οί απόψεις Συμεώνογλου

Ο Συμεώνογλου συμφώνησε σέ γενικές γραμμές με τόν Κεραμόπουλλο, τοποθέτησε τὸ ἥρω οὐκ ἐπὶ τὴν Ἀγία Παρασκευή, ἐπισήμανε ὅμως ὁρθὰ ὅτι αὐτό, καθὼς καὶ τὸ ἐδῶ γυμνάσιο καὶ στάδιο, σχεδιάστηκαν καὶ ἐγκαταστήθηκαν στὰ κλασικὰ χρόνια. Σημείωσε ὅτι σκόρπια ἱχνη ἰσοδομικῶν τοίχων βόρεια ἀπὸ τὸ κατ' αὐτὸν θέατρο, μποροῦν εὐκόλῃ νὰ ἀνήκουν σὲ δημόσια κτίρια τέτοιου χαρακτήρα. Πὰ τὸν ἱππόδρομο θεώρησε δεδομένο ὅτι θὰ βρισκόταν κοντὰ πρὸς τὴν οἰκίαν τοῦ Πινδάρου καὶ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἱπποδρομίου Ποσειδῶνος καὶ θὰ ἦταν στὸ βόρειο τμήμα τοῦ Πυριοῦ καὶ πάντως μέσα ἀπὸ τὰ τεῖχη (Sym. 195). Εἶναι φανερὸ ὅτι καὶ ὡς πρὸς αὐτὰ ἰσχύουν σὲ γενικές γραμμές ὅσα παρατηρήθηκαν γιὰ τὶς θέσεις τοῦ Κεραμόπουλλου. Τὸ μόνο ποὺ θὰ ἄξιζε νὰ σημειωθεῖ ἰδιαίτερα εἶναι ὅτι θεωρεῖ μὲν ὅτι τὸ ἱερὸ τοῦ Ποσειδῶνος θὰ ἐπόπτευσεν τὸν ἱππόδρομο, τοποθετεῖ ὅμως τὸ πρῶτο στὴν ἐκκλησίαν τῆς Ἀγίας Ἐλεούσας καὶ τὸν δεύτερο στὸ βόρειο Πυρὶ μὲ μεταξὺ τους ἀπόσταση σὲ εὐθείαν γραμμὴ πᾶν ἀπὸ 600 μ.

δ. Πρόταση

Ἡ δική μου ἄποψη εἶναι ὅτι ὁ Πausanias σημείωσε τὰ μνημεῖα αὐτὰ ἐπειδὴ βρισκόνταν πᾶν ἀπὸ τὴν μόνη ἢ τὴν κανονικὴ διαδρομὴ ἀπὸ τὴν Ἀνθηδόνα στὸ Ἀκραίφνιο. Καὶ αὕτη περνοῦσε ἀπὸ τὰ βόρεια κρᾶσπεδα τῆς Θήβας. Τὸ γεγονὸς ὅτι ὀρίζει τὸ γυμνάσιο καὶ τὸ στάδιο πρὸς τὶς Προιτίδες δείχνει ὅτι ἀναφέρεται στὸν ἀνατολικότερο ἀπὸ τοὺς δύο δρόμους ποὺ ἔρχονται ἀπὸ τὴν Ἀνθηδόνα, ἐκεῖνον ποὺ εἰσχωροῦσε στὴν ἔρημη τότε πόλιν ἀπὸ τὴν πύλιν 2 τοῦ ὑστεροαρχαϊκοῦ (8 τοῦ κλασικοῦ) περιβόλου (παρένθ. πίν.). Αὐτὸν τὸν ἐγκατέλειπε φτάνοντας στὸν ἱππόδρομο, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἔπαιρνε τὴν κατεύθυνση πρὸς τὸ Ἀκραίφνιο. Ἡ ἔκφραση τοῦ Pausanias *ἐντεῦθεν ἐς Ἀκραίφνιον ἐστὶν ὁδὸς ἀναφέρεται* στὸ πῶς πᾶν ἀπὸ τὸν δρόμος *ἱππων καὶ ἐν αὐτῷ Πινδάρου μνημα*. Δηλαδή ὁ δρόμος κινεῖται ἀπὸ τὸν ἱππόδρομο ἢ ἀπὸ τὸ σημεῖο τοῦ ὅπου βρισκόταν τὸ «μνημα τοῦ Πινδάρου». Αὐτὸς δὲν πρέπει νὰ ἦταν ὁ ἀρχαῖκός δρόμος ποὺ ἐκκλινόταν μὲ τὴ Βοιωτίαν ὁδὸ πρὶν νὰ περάσῃ τὴ Δίρκην, ἀλλὰ ἄλλος, ποὺ διαμορφώθηκε ὅταν ἡ περιοχὴ ἐντάχθηκε στὴν πόλιν, ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνα, καὶ ἦταν ὁ συντομότερος γιὰ ἐκεῖνον ποὺ ἔρχοταν ἀπὸ τὴν Ἀνθηδόνα. Ξεκινεῖ (καὶ ξεκινάει) ἀπὸ σημεῖο στὰ βορειοδυτικὰ τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου τοῦ Ταλάρου, ὅπου βρίσκεται καὶ ἡ βρύση Μπούκα, καὶ πηγαινέ κατ' εὐθείαν στὴν πύλιν 6 τοῦ κλασικοῦ περιβόλου περνώντας ἀπὸ τὴν θέσιν ὅπου στὰ νεότερα χρόνια ἀναπτύχθηκε ἡ πλατεία τοῦ Πυριοῦ. Κάπου 250 μ. ἔξω ἀπὸ τὴν θέσιν τῆς πύλης σχίζεται στὰ τρία καὶ τὸ ἓνα σκέλος, τὸ δυτικὸ, ποὺ λέγεται Γλῶσσα, πηγαινέ στὸ Ἀκραίφνιο πρὶν διογκωθεῖ ἢ ὕλιν ἐξαιτίας τῆς ἀποξήρανσης τῆς Κωπαίδας (παρένθ. πίν. καὶ εἰκ. 6. γ).

Ὅπως εἶδαμε πῶς πᾶν ἀπὸ τὸν δρόμος ἀπὸ τὴν Ἀνθηδόνα εὐθὺς μετὰ τὴν θέσιν τῆς ὑστεροαρχαϊκῆς πύλης διχάζεται σὲ δύο κλάδους ποὺ καὶ οἱ δύο ὁδηγοῦσαν στὴν ἀγορὰ (καὶ ἀπὸ ἐκεῖ σὲ τὶς Προιτίδες). Οἱ κλάδοι παρακάμπτον ἀπὸ ἀνατολικά καὶ δυτικὰ τὴν

θεατροειδή επίχωση. Αὐτὴ εἶναι ἓνα μεγάλο χωματουργικὸ ἔργο, τὸ μόνο σαφῶς εὐδιάκριτο σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τῆς ἀρχαίας πόλης. Ἐνα γῆς χῶμα. Καὶ ὁ Πανσανίας μόνο ἓνα γῆς χῶμα ἀναφέρει, ἂν ἐξαιρέσουμε τοὺς τύμβους, καὶ πάντως μόνο ἓνα στὴν περιοχὴ τὸ στάδιο. Ἐπιπλέον ὅλα τὰ ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα τείνουν νὰ χρονολογήσουν τὴν κατασκευὴ στὸν 5ο π.Χ. αἰῶνα (ΑΔ 22, 1967, Β, 235· 26, 1971, Β, 211· 28, 1973, Β, 248) καὶ ἀπὸ ἄλλα δεδομένα προκύπτει ὅτι τὸ στάδιο, τὸ γυμνάσιο, ἴσως καὶ ὁ ἱππόδρομος, τὸ ἡρώο τοῦ Ἰολάου ἰδρύθηκαν στὰ βόρεια σὲ αὐτὴ τὴν ἐποχὴ⁶⁰ στὰ πλαίσια προγράμματος μεγάλης πνοῆς ποὺ περιλάμβανε ἐπίσης τὴν επέκταση τοῦ τείχους, τὸν διπλασιασμό τῆς πόλης, τὴ δημιουργία νέας ἀγορᾶς (Φαρ. 25 κπ.), οἰκοδόμηση ναῶν, ἴδρυση καλλιτεχνικῶν ἔργων (βλ. πιὸ πάνω γιὰ τοὺς ναοὺς τοῦ Ἰσμηνίου καὶ τοῦ Ἀμμωνος καὶ τὸ ἄγαλμα τῆς Ἀλκμήνης σχετιζόμενο μὲ τὸν βωμὸ τοῦ Διὸς Σωτῆρος). Καὶ ἡ ἐδῶ ἐπίχωση εἶναι πράγματι ἓνα μεγαλεπήβολο ἔργο. Χρειάζεται νομίζω εἰδικὴ προσπάθεια γιὰ νὰ ἀρνηθεῖ κανεὶς ὅτι τὸ μὲ ἐπιχωμάτωση διαμορφωμένο στάδιο καὶ ἡ ἐπίχωση αὐτὴ εἶναι τὸ ἴδιο πράγμα.

Ὅπως δείχνουν καὶ οἱ ἰσοῦψεῖς ὁ στίβος πρέπει νὰ βρισκόταν περίπου στὴ θέση τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Περγάμου (εἰκ. 6) μὲ κατεύθυνση ἀνατολική-δυτική, ἔχοντας στὰ βόρεια τὴν τεχνητὴ ἐπίχωση καὶ στὰ νότια τὶς πλαγιὲς τοῦ τελευταίου φυσικοῦ ὄγκου τῆς λοφοσειρᾶς τῶν Καστελιῶν, τὸν χῶρο δηλαδὴ τοῦ Γ' Δημοτικοῦ σχολείου τοῦ Συνοικισμοῦ (εἰκ. 6. 4). Τὰ ὑψόμετρα καὶ τὰ εὐρήματα τοίχων, μᾶλλον ἀναλημματικῶν, στὴν ὁδὸ Βενιζέλου δείχνουν ὅτι ἡ ἐπίχωση συνεχιζόταν καὶ δυτικότερα φτάνοντας περίπου στὸ δυτικὸ σκέλος τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ ἀπὸ τὴν Ἀνθηδόνα. Δείχνουν ὅμως τὰ ὑψόμετρα ὅτι καὶ στὰ ἀνατολικά πιθανῶς θὰ συνεχιζόταν σχεδὸν ὡς τὴν ὁδὸ Παπαναστασίου, δηλαδὴ τὸν ἀνατολικὸ κλάδο τῆς ἴδιας ἀρχαίας ὁδοῦ (εἰκ. 6. β). Ἡ ἀπόσταση ἀνάμεσα στὰ δύο αὐτὰ ἄκρα ὑπερβαίνει ἐλαφρῶς τὰ ἀπαραίτητα γιὰ τὸν στίβο τοῦ σταδίου 180 μ. Βέβαια ἡ μορφὴ τοῦ χώρου ἄλλαξε πολὺ, ἐπιδέχεται ὅμως ἀναπαράσταση ἑνὸς σταδίου ποὺ θὰ χρησιμοποιοῦσε ὡς χῶρο τῶν θεατῶν νότια τὰ πρᾶνὴ τοῦ φυσικοῦ λόφου καὶ βόρεια τὴν τεχνητὴ ἐπίχωση. Δὲν εἶναι πιθανὸ ἐδῶ νὰ «κατεσκευάσε» ὁ Σύλλας τὴν «θυμέλην», καὶ ἐπειδὴ ὁ τόπος ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὴ βρῦση τῶν Ἀγίων Θεοδώρων καὶ ἀνάμεσά τους παρεμβάλλεται ὁ Ἰσμηνός, καὶ προφανῶς ἐπειδὴ ἡ βρῦση δὲν πρέπει νὰ ταυτίζεται μὲ τὴν Οἰδιποδία.

Ἀνάμεσα στὸ στάδιο καὶ τὸ ὑστεροαρχαϊκὸ καὶ κλασικὸ τεῖχος, ποὺ ὅπως ἔχουμε δεῖ ἄλλοι περνοῦσε νοτιότερα ἀπὸ τὸ ἐλληνιστικὸ (Φαρ. 122 π., 137 π., 142 π.), ὁ χῶρος ποὺ

60. Ἡ δημιουργία τῶν ἀγωνιστικῶν ἐγκαταστάσεων πρέπει νὰ συσχετιστεῖ μὲ τὴν τέλεση τῶν ἀγῶνων τῶν Ἡρακλείων / Ἰολαίων – ἢ μέρους τους – ἐδῶ, καὶ ἐπομένως μὲ τὴν ἴδρυση τοῦ ἡρώου τοῦ Ἰολάου, ποὺ ὑποκατέστησε λειτουργικὰ τὸν «τάφο» του. Μέχρι τὰ χρόνια τοῦ Πινδάρου ὅμως τὸν

«τάφο» τὸν ἔδειχναν στὰ νότια, στὸν τύμβο τοῦ Ἀμφιτρώωνος (Πίνδ. Πυθ. 9.141). Ἄρα ἡ ἐγκατάσταση τοῦ ἡρώου καὶ τοῦ σταδίου πρέπει νὰ εἶναι στοιχεῖα τοῦ μεγάλου ἀναμορφωτικοῦ προγράμματος τῶν μέσων τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνα.

παρεμβάλλεται ἔχει πλάτος περίπου 200 μ. καὶ πιθανῶς ὅλο αὐτὸν τὸν χώρο κατελάμβανε τὸ γυμνάσιο πὺν ὁ Πausanías τὸ ἀναφέρει πρὶν ἀπὸ τὸ στάδιο πάνω στὴ διαδρομὴ ἀπὸ τὰ βόρεια. Αὐτό, ὅπως καὶ τὸ στάδιο, ἀποτελοῦσαν στοιχεῖα τοῦ τεμένου τοῦ Ἰολάου, μπορεῖ ὅμως μὲ τὸν ὄρο νὰ δηλωνόταν καὶ κάποιο στενότερο, κυρίως τέμενος, μέσα στοῦ ὁποῖο θὰ βρισκόταν καὶ τὸ ἥρωο, ἴσως ὄχι πάνω στὴ διαδρομὴ, ἀλλὰ ἀνατολικότερα ἢ δυτικότερα ἀπὸ τὶς ἀθλητικὲς ἐγκαταστάσεις. Ὅταν ὁ Ἀρριανός (*Ανάβ.* 1 7.7) λέει ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος στρατοπέδευσε κατὰ τὸ τοῦ Ἰολάου τέμενος μπορεῖ νὰ ἀναφέρεται στοῦ συνολικὸ τέμενος πὺν πραγματικὰ βρισκόταν ἀμέσως μέσα ἀπὸ τὴν πύλη καὶ ἀπέναντι στὴν ὁποία στρατοπέδευσε ὁ Μακεδόνας, μπορεῖ ὅμως νὰ μιλάει καὶ γιὰ τὸ κυρίως τέμενος πὺν τότε θὰ πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι βρισκόταν ἀμέσως μέσα ἀπὸ τὸ τεῖχος καὶ ὅτι ὅταν ὁ Πausanías λέει ὅτι τὸ ἥρωο βρισκόταν ἐνταῦθα παραπέμπει στοῦ ὅλο συγκρότημα. Ἔτσι εἶναι πράγματι δυνατό ἢ ἐκκλησίᾳ τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς νὰ κατέχει τὴ θέση τοῦ ἥρωου (εἰκ. 6. 2).

Ἡ διαδρομὴ τοῦ Πausanías παρακάμπτει προφανῶς τὸ στάδιο ἀπὸ τὰ δυτικά, πρῶτον ἐπειδὴ πρὸς τὰ ἐκεῖ συναντοῦσε τὸν δρόμο τοῦ Ἀκραιφνίου καὶ δεῦτερον ἐπειδὴ ἂν τὸ παρέκαμπτε ἀπὸ τὰ ἀνατολικά δεξιὰ θὰ εἶχε τὸ ἴδιο τὸ στάδιο. Αὐτὸ ὁδηγεῖ στὴ σκέψη ὅτι στὸν χώρο ἀνατολικά ἀπὸ τὸν λόφο τοῦ Ταλάρου θὰ βρισκόταν ὁ ἱππόδρομος, ἀνάμεσα στὴν Ἀγία Παρασκευὴ καὶ στοῦ ἱερὸ τοῦ Ποσειδῶνος, πὺν ἄλλοῦ ἔχουμε πεῖ ὅτι πρέπει νὰ βρισκόταν στοῦ διάσελο ἀνάμεσα στοῦς λόφους τοῦ μουσείου καὶ τοῦ Ταλάρου, ὅπου εἰσχωροῦσε ἡ Βοιωτία ὁδὸς πρὸς τὴν ἀγορὰ εἰσδύοντας ἀπὸ τὶς Βοιώτιες πύλες (Φαρ. 228 π.). Ἡ ὁδὸς ἐξασφάλιζε τὴν ἐπικοινωνία μὲ τὴν Ὀγχηστὸ (καὶ τοῦς Δελφούς), καὶ ὁ Ποσειδῶν αὐτὸς ὀνομαζόταν καὶ Ἱπποδρόμος (Πίνδ. *Ἰσθμ.* 1.76 π.) καὶ Ἑμύλαιοι (*IG* VII 2465). Χῶρος στὰ ἀνατολικά πόδια τοῦ λόφου ὑπῆρχε. Ὁ Κεραμόπουλλος (Κερ. 373) μᾶς πληροφορεῖ ὅτι τὸ ρέμα τοῦ Χρυσορρόα στὰ χρόνια τοῦ ἀκόμα περνοῦσε ἀνατολικότερα καὶ τεχνητὰ παρεκτράπηκε, ἐνῶ τὴν πληροφορία ἐπιβεβαιώνουν καὶ οἱ ἰσοῦψεῖς πὺν δείχνουν ὅτι βρισκόταν κάπου 50 μ. ἀνατολικότερα (εἰκ. 6. δ-δ). Τὸ μῆκος ὅμως αὐτοῦ τοῦ χώρου εἶναι μέχρι τὴ θέση τοῦ τεῖχους περίπου 550 μ., μικρὸ δηλαδὴ γιὰ ἱππόδρομο. Ἐπιπλέον ὁ δρόμος γιὰ τὸ Ἀκραιφνιο ἀρχίζει ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ τοῦ λόφου. Ὑποθέτω ὅτι ὁ ἱππόδρομος εἶχε καμπύλη διαδρομὴ πὺν περιέβαλλε τὸν λόφο τοῦ Ταλάρου, κοντὰ στὰ ἀνατολικά καὶ δυτικά καὶ πιὸ μακριὰ στὰ βόρεια. Τέτοια διαδρομὴ δὲν ἀποκλείεται. Μᾶλλον ὑποστηρίζεται γιὰ τὰ πρῶτα χρόνια ἀπὸ τὴ γνωστὴ ἀγγειογραφία τῶν ἐπὶ Πατρόκλω ἄθλων τοῦ Σοφίλου (Beazley, *DABF* 17 π.· Bakir, *Sophilos* I 13, 62, 64 π.). Ἡ τέτοια διαδρομὴ ὅμως τοῦ θηβαϊκοῦ ἱπποδρόμου ἦταν δυνατὴ ὑστερότερα, μετὰ τὴν ἐπέκταση τῆς πόλης καὶ τὴν κατάργηση τοῦ δυτικοῦ ὑστεροαρχαϊκοῦ τεῖχους. Φαίνεται ὅτι καὶ αὐτὸς ἰδρύθηκε μαζί μὲ τὶς ἄλλες ἀγωνιστικὲς ἐγκαταστάσεις τῆς περιοχῆς. Ἡ μᾶλλον διαμορφώθηκε, γιὰτὶ κάπου ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ βρισκόταν καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπέκταση τοῦ τεῖχους, μᾶλλον δυτικά ἐξωτερικά ἀπὸ τὸ ἀρχαῖκό, ἔτσι ὅμως καὶ πάλι κοντὰ στοῦ ἱερὸ τοῦ Ποσειδῶνος πὺν γι' αὐτὸ τὸν ἀποκαλεῖ ὁ Πίνδαρος Ἱπποδρόμο. Ἄν ἦταν ἔτσι τὰ πράγματα τότε οἱ ἀνατολικὲς καὶ δυτικὲς τουλάχιστον πλαγιὲς τοῦ λόφου θὰ προσφέρονταν γιὰ χώρος θεατῶν, μάλιστα κοντὰ στὴν ἀφετηρία καὶ τὸ τέρμα τοῦ ἱπποδρόμου. Ἰσως οἱ διαμορφώσεις τοῦ λόφου πὺν παρα-

τήρησε ο Σπυρόπουλος (βλ. *Ἐπίμετρο* 2), ἂν εἶναι ἀρχαῖες, μποροῦν νὰ συσχετιστοῦν μὲ τέτοια λειτουργία. Ἀπὸ αὐτὴ τὴ διαδρομὴ πάντως ἀρχίζει ὁ δρόμος γιὰ τὸ Ἀκραίφνιο (εἰκ. 6. γ)⁶¹.

Ἐρχόμαστε ἔτσι στὸ ἐρώτημα, σὲ ποιὸν ἀποδιδόταν ὁ τύμβος στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου τοῦ Ταλάρου ποὺ ἦταν ἡ «καρδιά» τοῦ ἵπποδρόμου. Ὑπάρχει μικρὴ πιθανότητα οἱ Ἀρχαῖοι στὰ χρόνια τοῦ Πανσανία νὰ μὴν τὸν διέκριναν. Τί γινόταν ὅμως παλαιότερα ὅταν λειτουργοῦσε ὁ ἵπποδρόμος καὶ ἡ πιθανότητα αὐτὴ μηδενίζεται; Ἴσως κάποτε τὸν ἀπέδιδαν στὸν Ζῆθο, ποὺ μαθαίνουμε ὅτι τιμήθηκε μὲ μεγάλο καὶ ἐπίσημο τάφο, ἀλλὰ πιθανότερο φαίνεται αὐτὸν νὰ τὸν ἔδειχναν ἄλλοῦ. Ἀσφαλῶς δὲν τὸν ἀπέδιδαν στὸν Ὠγυγο, τοῦ ὁποῖου τὸν τάφο ἔδειχναν ἐμπρὸς ἀπὸ τὶς Βορραῖες πύλες. Αὐτὲς ὅμως ἦταν ἀρκετὰ νοτιότερα καὶ ὁ Ὠγυγος ἦταν ἡ προστάτιδά τους δαμονικὴ μορφή. Ἄρα ὁ «τάφος» του θὰ βρισκόταν πολὺ πιὸ κοντὰ στὶς πύλες. Τὸ πιὸ πιθανὸ φαίνεται νὰ τὸν ἀπέδιδαν στὸν Βοιωτὸ (Φαρ. 228 π.). Κοντὰ εἶναι οἱ Βοιώτιαι πύλαι τοῦ ὑστεροαρχαϊκοῦ περιβόλου, καὶ ἐπιπλέον ἐκεῖ ἐρχόταν ὁ δρόμος ἀπὸ τὴν Ὀγχηστό καὶ ἦταν τὸ ἱερὸ τοῦ Ποσειδῶνος. Τὸ ἱερὸ τῆς Ὀγχηστοῦ φαίνεται ὅτι ἦταν τὸ κέντρο ὅλων τῶν κατοίκων τῆς Βοιωτίας καὶ ὄχι μόνο ἐκείνων ποὺ διέκριναν τοὺς ἐπὶ πλῆδες Βοιωτοὺς ἀπὸ τοὺς προγενεστέρους. Θεωρώντας ὅτι οἱ Βοιωτοὶ ἦταν οἱ ἀρχικοὶ κάτοικοι τῆς Βοιωτίας καὶ ἡ ἀθοδὸς τους ὑστερότερα ἦταν ἀπλὴ ἐπιστροφή (Buck, *HB* 89 π.). Ὑπῆρχε παράδοση σύμφωνη μὲ αὐτά, ποὺ πίστευε τὸν Βοιωτὸ γιὸ τοῦ Ποσειδῶνος καὶ πατέρα τοῦ οἰκιστῆ τῆς Θήβας Ὠγύγου, γενάρχη τῶν Θηβαίων (Buck, *HB* 51).

Ἡ παράδοση ὅμως αὐτὴ παραμερίστηκε καὶ ἐκείνη ποὺ ἐπικρατοῦσε στὰ χρόνια τοῦ Πανσανία δεχόταν ὅτι οἱ Βοιωτοὶ κατέβηκαν μετὰ τὰ Τρωικὰ καὶ ὁ Ὠγυγος δὲν ἦταν γενάρχης τους. Ἔτσι καὶ ἡ ἀπόδοση τοῦ τύμβου στὸν Βοιωτὸ δὲν ἔτυχε γενικῆς ἀποδοχῆς καὶ ξεχάστηκε. Στὰ ὄψιμα χρόνια, ὅταν ἡ Ἑλλάδα στήριζε τὴν ὅποια ἀκτινοβολία της κυρίως στὴ φιλολογικὴ τῆς δόξα καὶ ὅταν στὴ συνείδηση τοῦ κοινοῦ καὶ τῶν λογίων οἱ μεγάλες μορφές τῆς κλασικῆς λογοτεχνίας εἶχαν πάρει διαστάσεις καὶ λάμψη μεγαλύτερη καὶ ἀπὸ ἐκεῖνες τῶν ἡρώων, εἶναι πιθανὸ νὰ ἀπέδωσαν τὸν τύμβο στὸν Πίνδαρο, τὸν ἐνδοξότερο ὑμνητὴ γυμνικῶν, ἀλλὰ καὶ ἱππικῶν ἀγώνων.

61. Ἄν πράγματι ὁ ἵπποδρόμος ἐγκαταστήθηκε ἐδῶ μαζὶ μὲ τὰ λοιπὰ ἀγωνιστικὰ ἱδρύματα, ὁ Ποσειδῶν ποὺ λατρευόταν ἀπὸ πρὶν ὥς ἐμπύλαιος ἀποκαλεῖται ἵπποδρόμιος ἀπὸ τὸν Πίνδαρο (*Ἰσθμ.* 1.76 π.) καὶ *γείτων καὶ εὐεργέτης ἀρμάτων* (*Ἰσθμ.* 1.52 π.) ἐπειδὴ, ὅπως παρατηροῦσε καὶ ὁ Χρύσιππος κατὰ τὸν σχολιαστὴ τοῦ Πινδάρου, ἦταν ὁ Ποσειδῶν τῆς Ὀγχηστοῦ. Εἶναι ὅμως δυνατό τὸ ἐδῶ ἱερὸ τοῦ Ποσειδῶνος νὰ σχετιζόταν μὲ τοὺς ἱππικοὺς ἀγῶνες καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπέκταση τοῦ τείχους. Ἴσως δηλαδὴ οἱ ἱππικοὶ ἀγῶνες τῶν Ἡρακλείων / Ἰολαίων (κάποιοι τείνουν νὰ τὰ διακρίνουν, ὅπως ὁ Nisetich, *PVS* 296, 219, ἄλλοι ὅμως πειστικότερα ἐμμένουν στὴν ταύτισή τους, ὅπως ὁ Roesch, *ZPE* 17, 1975, 1

κπ.) γίνονταν σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ ἀπὸ παλαιότερα καὶ αὐτὸ ἔδωσε τὴν εὐκαιρία νὰ ἐγκαταστηθοῦν μετὰ τὴν ἐπέκταση τῆς πόλης καὶ τὸ στάδιο καὶ τὸ γυμνάσιο. Καὶ ἐξαιτίας τούτης τῆς ἀπόφασης ἱδρύθηκε τότε ἐδῶ καὶ τὸ ἡρώων τοῦ Ἰολάου, ὑποκατάστατο δηλαδὴ τοῦ «τάφου» του. Ἄν πράγματι οἱ ἱππικοὶ ἀγῶνες γίνονταν καὶ τότε ἐδῶ, ὥς ἱπποδρόμος θὰ χρησίμευε ὁ χώρος ἔξω ἀπὸ τὸ δυτικὸ ὑστεροαρχαϊκὸ τεῖχος. Ἡ ἀλλαγὴ τῆς διαδρομῆς του ἐπιβλήθηκε ἀπὸ τὴν οἰκοδόμησι τοῦ βόρειου κλασικοῦ τείχους ποὺ δὲν ἄφηνε πιά ἀρκετὸ μῆκος στὴ δεξιὰ πλευρὰ τῆς κοιλάδας τῆς Δίρκης, καὶ ἐγινε ἐφικτὴ μὲ τὴν κατάργησι τοῦ δυτικοῦ ὑστεροαρχαϊκοῦ τείχους.

9. ΑΠΟ ΤΙΣ ΝΗΙΣΤΕΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΚΑΒΕΙΡΙΟ (εἰκ. 7 καὶ 8)

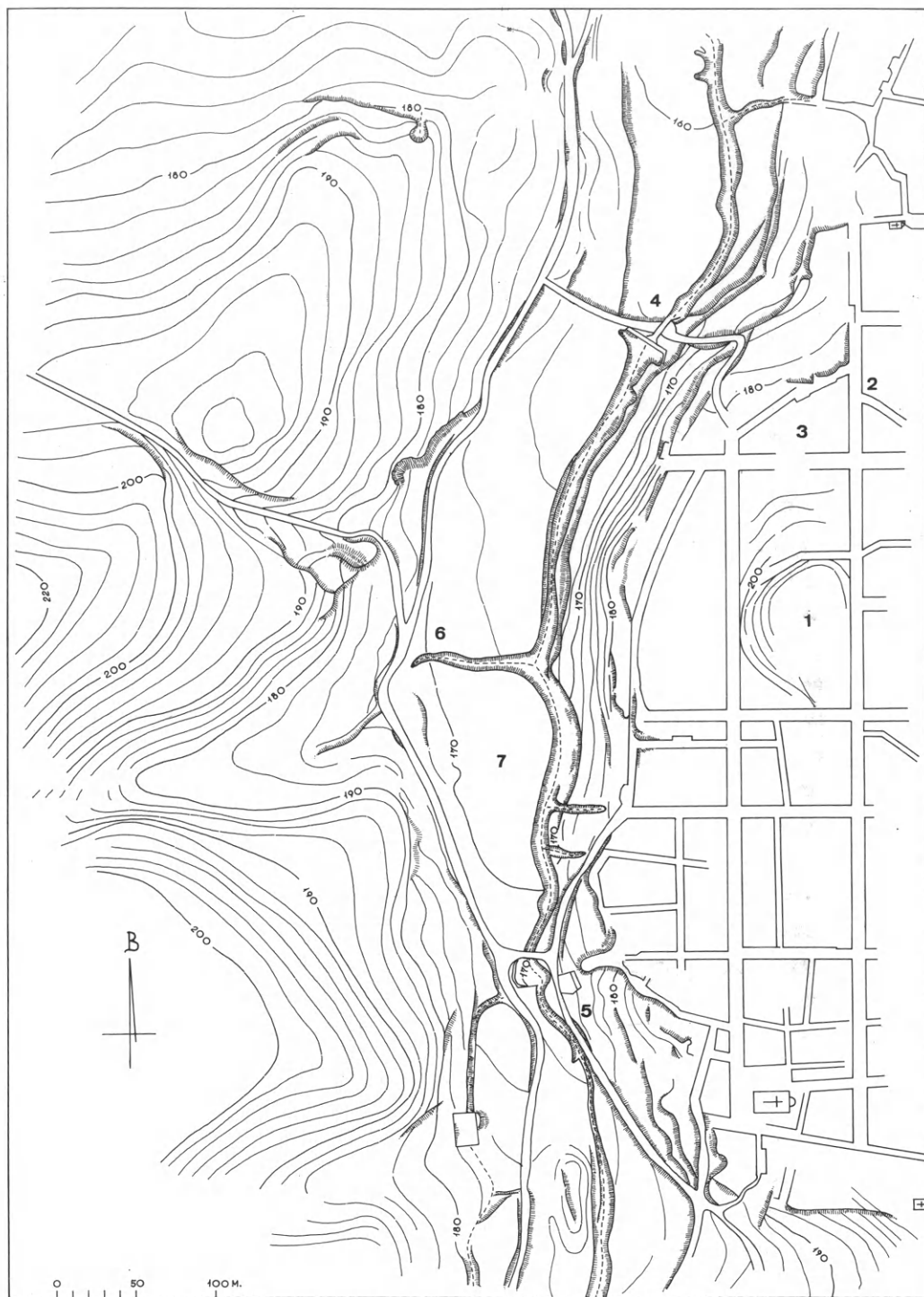
ΜΝΗΜΑ ΜΕΝΟΙΚΕΩΣ ΜΕ ΡΟΔΙΑ, ΧΩΡΟΣ ΜΟΝΟΜΑΧΙΑΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΩΝ ΤΟΥ ΟΙΔΙΠΟΔΟΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΟ, ΘΕΣΗ ΟΠΟΥ Η ΗΡΑ ΘΗΛΑΣΕ ΤΟΝ ΗΡΑΚΛΗ, ΣΥΡΜΑ ΑΝΤΙΓΟΝΗΣ, ΙΕΡΟ ΗΡΑΣ, ΠΥΡΑ ΑΝΤΙΓΟΝΗΣ ΚΑΙ ΙΣΜΗΝΗΣ, ΠΟΤΑΜΟΣ ΔΙΡΚΗ, ΟΙΚΙΑ ΠΙΝΔΑΡΟΥ (ΚΑΙ ΠΡΥΤΑΝΕΙΟ), ΚΥΝΟΣ ΚΕΦΑΛΑΙ, ΒΟΙΩΤΙΑ ΟΔΟΣ, ΙΕΡΟ ΑΛΚΜΑΝΟΣ, ΙΕΡΟ ΜΗΤΡΟΣ ΜΕ ΑΓΑΛΜΑ, ΛΑΤΡΕΙΑ ΠΑΝΟΣ ΚΑΙ ΧΑΡΙΤΩΝ - ΝΥΜΦΩΝ, ΙΕΡΟ ΘΕΜΙΔΟΣ ΚΑΙ ΑΓΑΛΜΑ, ΙΕΡΟ ΜΟΙΡΩΝ (ΚΑΙ ΕΙΛΕΙΘΥΙΑΣ), ΙΕΡΟ ΔΙΟΣ ΑΓΟΡΑΙΟΥ ΜΕ ΑΓΑΛΜΑ, ΗΡΑΚΛΗΣ ΡΙΝΟΚΟΛΟΥΣΤΗΣ, «ΑΝΑΓΚΑΙΑ» ΑΓΟΡΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΑΓΟΡΑ, ΠΗΓΗ ΚΑΙ ΚΡΗΝΗ ΔΙΡΚΗ, ΤΑΦΟΣ ΔΙΡΚΗΣ, ΧΕΙΑ ΔΡΑΚΟΝΤΟΣ, ΟΙΔΙΠΟΔΙΑ ΚΡΗΝΗ, «ΘΥΜΕΛΗ» ΣΥΛΛΑ, ΤΑΦΟΣ ΕΚΤΟΡΟΣ, ΤΑΦΟΣ ΑΣΦΟΔΙΚΟΥ.

Α. Πρὶν ἀπὸ τῆ Δίρκῃ

Ἡ ἀναφορὰ στὰ τελευταῖα θηβαϊκὰ μνημεῖα ποὺ ἐξετάστηκε πιὸ πάνω ὀφειλόταν στὸ γεγονὸς ὅτι βρίσκονταν στὴ διαδρομὴ ἀπὸ τὴν Ἀνθηδόνα στὸ Ἀκραίφνιο. Ὅταν ὁμως στὸ μεθεπόμενο κεφάλαιο ὁ Πausanías ἀρχίζει τὴν ἀναφορὰ στὴ δυτικὴ Βοιωτία (γιὰ νὰ προχωρήσει μετὰ κανονικὰ στὴ Φωκίδα), τὴν ὁργανώνει καὶ πάλι σὲ διαδρομὴ ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὴ Θήβα καὶ ἀκριβέστερα ἀπὸ τὶς Νήι(σ)τες πύλες, στὸ βόρειο μέρος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς Καδμεΐας. Γράφει (9 25.1): *Θηβαίοις δὲ τῶν πνλῶν ἐστὶν ἐγγύτατα τῶν νηιστῶν Μενοικέως μνήμα*, ποὺ αὐτοκτόνησε σύμφωνα μὲ τὸν δελφικὸ χρησμὸ στὸν πόλεμο τῶν Ἑπτὰ. *Τοῦ δὲ Μενοικέως ἐπιτέφνκε ροιὰ τῷ μνήματι* καὶ αὐτὴ συνεχίζει νὰ θάλλει. Σημειώνει ὅτι τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ καρποῦ τῆς μοιάζει μὲ αἷμα, καὶ ὅτι οἱ Θηβαῖοι ἔλεγαν ὅτι στὴ Θήβα εἶχε πρωτοφυτρώσει καὶ τὸ ἀμπέλι, ἀλλὰ δὲν εἶχαν νὰ ἐπιδείξουν κάτι ποὺ νὰ τὸ ἐπιβεβαιώνει. Συνεχίζει (9 25.2): *Τοῦ δὲ Μενοικέως οὐ πόρρω τάφου τοὺς παῖδας λέγουσιν Οἰδίποδος μονομαχήσαντας ἀποθανεῖν ὑπὸ ἀλλήλων· σημεῖον δὲ τῆς μάχης αὐτῶν κίων, καὶ ἀσπὶς ἔπεστιν ἐπ' αὐτῷ λίθον. Δείκνυται δὲ τι χωρίον ἔνθα Ἦραν θηβαῖοί φασιν Ἡρακλεῖ παιδὶ ἔτι ἐπισχεῖν γάλα κατὰ δὴ τινα ἀπάτην ἐκ Διός· καλεῖται δὲ ὁ σύμπαρ οὗτος <τόπος> Σύρμα Ἀντιγόνης, ἐπειδὴ ἡ Ἀντιγόνη μὴ μπορῶντας νὰ σηκώσει τὸ πτώμα τοῦ Πολυνείκη τὸ ἔσυρε καὶ τὸ ἔριξε στὴ φωτιά τὴν ἀναμμένη γιὰ τὸν Ἑτεοκλῆ.*

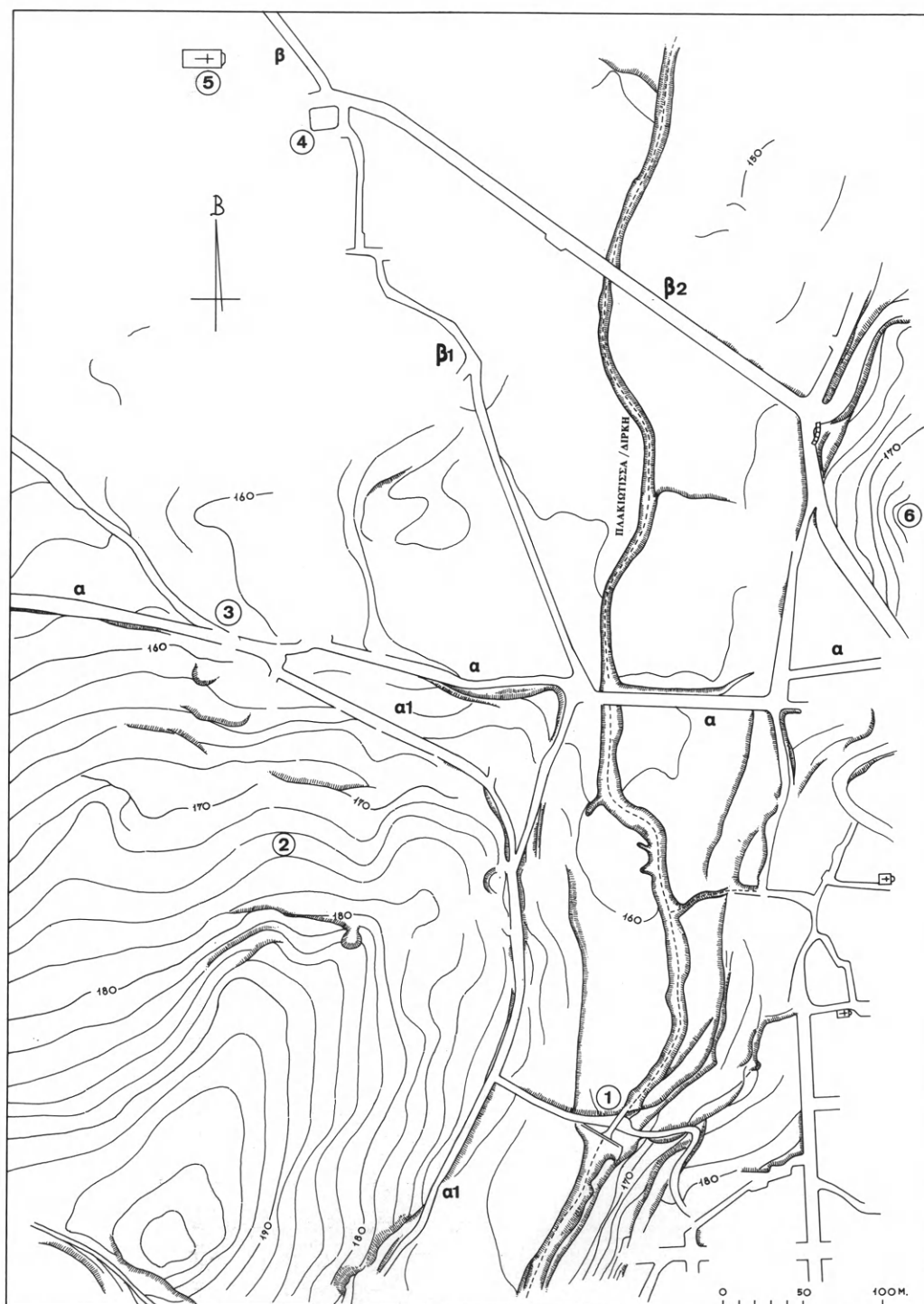
α. Οἱ ἀπόψεις Κεραμόπουλλου

Κατὰ τὸν Κεραμόπουλλο (Κερ. 414) ὁ δρόμος βάσει τῆς διαδρομῆς τοῦ ὁποῖου ὁργανώνει περαιτέρω ὁ Pausanías τὴν περιήγησή του εἶναι αὐτὸς ποὺ κινεῖ ἀπὸ τὶς Νήιτες

Εἰκ. 7. Ἡ ρεματιά τῆς Πλακιώτισσας/Δίρκης δυτικά ἀπὸ τὴν Καδμεΐα (γεωγραφικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὸν χάρτη 1:2.000).

Σημειώνονται ὁ Ποῦρος (1), ἡ θέση τῶν Νη(σ)τῶν (2), ἡ κυρίως Γούρνα (3), τὸ πέρασμα τοῦ ποταμοῦ (4), τὸ Παραπόρτι (5), ἡ ἀρχὴ τοῦ δρόμου πρὸς τὸ ἄλσος τῆς Καβειραίας (6), ὁ χώρος τῆς δυτικῆς ἀγορᾶς (7).

Εἰκ. 8. Ἡ περιοχή τοῦ Πυριοῦ (γεωγραφικά στοιχεῖα ἀπὸ τὸν χάρτη 1:2.000).

Σημειώνονται τὸ πέρασμα τῆς Δίρκης ἀπὸ τὶς Νήι(σ)τες (1), οἱ «Διὸς Γοναί» (2), ἡ Βρυσοῦλα (3), ἡ πλατεία τοῦ Πυριοῦ (4), ἡ ἐκκλησίᾳ τῆς Εὐαγγελίστριας (5), ὁ λόφος τοῦ Ταλάρον (6), ἡ «Βοιωτία ὁδὸς» πρὸς τὶς πύλες (α-α-α-α), ὁ κλάδος τῆς πρὸς τὰ νότια (α-α1-α1), ὁ ἀνατολικὸς δρόμος τοῦ Ἀκραϊφνίου πρὸς τὶς Βοιώτιες πύλες (β-β1) καὶ πρὸς τὸν ἵππόδρομο (β-β2).

καὶ πάει στὸ Καβείριο, καὶ συμπίπτει μὲ αὐτὸν ποὺ στὴ συνέχεια ὁδηγεῖ στὶς Θεσπιές. Ὁ δρόμος, ποὺ ὑπάρχει ἀκόμα, κόβει στὰ δυτικὰ τῇ λοφοσειρᾷ ἀπέναντι ἀπὸ τὸν Ποῦρο (εἰκ. 7). Ἐπειδὴ τοποθετοῦσε τὸ τεῖχος καὶ ἐπομένως τὶς πύλες ἔμπρὸς ἀπὸ τὸν Ποῦρο καὶ ἐπειδὴ τὰ πιὸ πάνω μνημεῖα βρίσκονταν πρὶν ἀπὸ τὸ πέρασμα τῆς Δίρκης, ὅπως δηλώνουν ὅσα κατόπιν λέει ὁ Πausanias, ἀναζήτησε τὰ μνημεῖα δεξιὰ ἀπὸ τὸν ἐξερχόμενο, ἀφοῦ μόνο πρὸς τὰ ἐκεῖ ὑπάρχει ἀνοιχτὸς χώρος, ἐνῶ ἀριστερά, στὰ νότια, τὸ ἔδαφος εἶναι πολὺ ἀπότομο. Θεώρησε (Κερ. 414 π.) ὅτι τάφο τοῦ Μενοικέως πίστευαν κάποιο μυκηναϊκὸ θαλαμοειδὴ ποὺ βρισκόταν ἐκεῖ ἢ κάποιο τύμβο. Ἐπισήμανε ὅτι κατὰ τὸν Εὐριπίδη (*Φοίν.* 931 π., 1009 π.) ὁ γιὸς τοῦ Κρέοντος Μενοικεὺς ἔπεσε αὐτοκτονώντας ἀπὸ τὶς ἐπάλξεις στὸν σηκὸ τῆς κρήνης τοῦ Ἄρεως καὶ μὲ αὐτὴν ταύτιζε τὸ Παραπόρτι καὶ ὅτι ὁ Σχολιαστὴς του (*Φοίν.* 1315) σημειώνει ὅτι κοντὰ στὴ θέση αὕτῃ βρισκόταν καὶ ὁ τάφος. Παρατήρησε ὅμως ὅτι στὸν Pausanias ἀσφαλῶς ἔδειξαν τὸν τάφο ἔξω ἀπὸ τὶς Νήιτες καὶ ὄχι κοντὰ στὸ Παραπόρτι, πράγμα ποὺ ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν παράδοση γιὰ τὴ ροδιά, δέντρο ἱερὸ γιὰ τοὺς χθόνιους καὶ τοὺς νεκροὺς, ποὺ πρωτοφύτρωσε ἐδῶ ἀπὸ τὸ αἷμα τοῦ αὐτόχειρα (Κερ. 415).

Ἐπισήμανε ἐπίσης (Κερ. 415 π.) ὅτι ὁ Pausanias διαφωνεῖ μὲ τὸν Αἰσχύλο (*Ἑπτὰ* 631, 800) καὶ τὸν Εὐριπίδη (*Φοίν.* 1570), ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ πρῶτος τοποθετεῖ τὸν τόπο μονομαχίας τῶν ἀδελφῶν ἔμπρὸς ἀπὸ τὶς Ἑβδομες, ποὺ δὲν συμπίπτουν μὲ τὶς Νήι(σ)τες, καὶ ὁ δεύτερος ἔμπρὸς ἀπὸ τὶς Ἠλέκτρες, ἀλλὰ δὲν ἀμφισβήτησε ὅτι στὸν Pausanias τὴ θέση τὴν ἔδειξαν ἐδῶ. Γιὰ τὸν κίονα μὲ τὴν (ἀνάγλυφη βέβαια) ἀσπίδα παρατήρησε ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ ἦταν παλαιότερο ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο ποὺ στὴ συνέχεια συνδέθηκε μὲ τὴ θέση τῆς μυθικῆς μονομαχίας, ἀφοῦ βρισκόμαστε στὸ ἐσωτερικὸ τῆς πόλης. Θὰ ἦταν ἐπομένως νεότερο ἔργο ποὺ ιδρύθηκε ἐξαιτίας τοῦ ἐντοπισμοῦ τοῦ μύθου (Κερ. 416).

Σχετικὰ μὲ τὸ Σύρμα τῆς Ἀντιγόνης (ποὺ μπορεῖ νὰ σημαίνει καὶ μονοπάτι) ὁ Robert (*Oidipus* I 361 π.) εἶχε παρατηρήσει ὅτι ὁ Πίνδαρος, ἀφοῦ τοποθετεῖ τὶς πυρὲς τῶν Ἑπτὰ ἀλλοῦ, θὰ ἀγνοοῦσε τὸν μῦθο κατὰ τὸν ὁποῖο ὁ Πολυνείκης κήκε στὴν πυρὰ τοῦ Ἑτεοκλέους ἔμπρὸς ἀπὸ τὶς Νήι(σ)τες. Ἄρα καὶ ὁ μῦθος, ποὺ θὰ πλάστηκε λόγω τῆς ἐπίδρασης τοῦ ἀττικοῦ δράματος, καὶ τὸ τοπωνύμιο θὰ ἦταν νεότερα. Ὁ Κεραμόπουλος ἐπ' αὐτοῦ παρατήρησε (Κερ. 416 π.) ὅτι τὸ ἀττικὸ δράμα δὲν ἐντοπίζει τὴ μονομαχία στὶς Νήι(σ)τες, καὶ πιθανῶς ὁ Πίνδαρος ἀπέδιδε τὶς πυρὲς στοὺς στρατιῶτες τῶν ταγμάτων καὶ ὄχι στοὺς στρατηγούς. Συμπέρανε ὅτι στὸ κείμενο τοῦ Pausanias ἀπηρεῖται παράδοση διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνη τοῦ δράματος, καὶ πιθανῶς καὶ ἐκείνη ποὺ ἀκολουθεῖ ὁ Πίνδαρος. Πιὸ ἀξιοσημείωτη θεώρησε (Κερ. 417) τὴν ἐσωτερικὴ ἀντίφαση στὸν ἴδιο τὸν Pausanias ποὺ τοποθετεῖ ἐδῶ τὴ μονομαχία, ἄρα καὶ τὸν φόνο, καὶ πιθανότατα τὴν πυρὰ, ἐνῶ τοὺς τάφους τοὺς βάζει σὲ τελείως διαφορετικὸ σημεῖο. Κατέληξε ὅτι ἀκολουθοῦνται δύο παραδόσεις ποὺ τὶς συνδύαζε «ἢ πολλὴ πίστις ἢ ἄλλη τις μηχανή».

β. Κριτική

Στὶς ἀπόψεις αὐτὲς μπορούμε νὰ κάνουμε τὶς ἐξῆς παρατηρήσεις:

1. Ἡ πύλη, ὅπως ἀλλοῦ ἔχουμε δείξει, βρισκόταν πολὺ ψηλότερα ἀπὸ τὸ σημεῖο ποὺ τὴ

βάζει ο Κεραμόπουλλος (Φαρ. 210, 225 π.). Ἐκτὸς αὐτοῦ δὲν εἶναι ἀπαραίτητη ἡ ὑπαρξὴ ἀξιόλογης ἔκτασης γιὰ νὰ χωρέσουν τὰ μνημεῖα ποὺ ἀναφέρονται. Μιὰ περιοχὴ ποὺ λεγόταν Σύρμα Ἀντιγόνης καὶ μέσα σ' αὐτὴ μιὰ ροδιὰ ποὺ πιστευόταν ὅτι δηλώνει τὴ θέση τοῦ τάφου τοῦ Μενοικέως, μιὰ στήλη σὲ χῶρο ὅσο ἀρκεῖ γιὰ τὴ μονομαχία δύο ἀνθρώπων, καὶ ἓνα σημεῖο ὅπου θήλασε τὸν Ἡρακλῆ ἢ Ἡρα. Σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἴσως, ἐκεῖ ποὺ ὁδηγοῦσε τὸ Σύρμα, μπορεῖ νὰ ἔδειχναν καὶ τὴν πυρὰ τοῦ Ἑτεοκλέους. Ὅλα ἢ τὰ περισσότερα θὰ μπορούσαν νὰ χωρέσουν εἴτε δεξιὰ εἴτε ἀριστερὰ ἢ ἀκόμα καὶ μπροστὰ στὴν πύλη.

2. Ὁ Εὐριπίδης δὲν λείπει τίποτα γιὰ τὸν τάφο τοῦ Μενοικέως. Ὁ σχολιαστὴς μόνο εἰκάζει ὅτι θὰ ἦταν κοντὰ στὸ σημεῖο ὅπου ἔπεσε. Οὔτε ὁ Πausanias λείπει ὅτι τὸν τάφο τὸν ἔδειχναν στὸ σημεῖο τῆς αὐτοκτονίας. Οὔτε κανεῖς λείπει ὅτι ἡ ροδιὰ φύτρωσε ἀπὸ τὸ αἷμα του, ἀλλὰ ἀκόμα καὶ ἂν δεχτοῦμε ὅτι τὸ ὑπαινίσσεται ὁ Πausanias, δὲν σημαίνει ὅτι τὴν ἴδια ἐρμηνεῖα ἔδιναν καὶ οἱ Θηβαῖοι. Τὸ ρόδι συμβολίζει τὴ ζωὴ (αἷμα) καὶ τὴν ἀφθονία (σπυριά) καὶ ταιριάζει στὸν χθόνιο χαρακτήρα τῆς θέσης.
3. Τὸ πιὸ πιθανὸ εἶναι ὅτι οἱ τραγικοὶ ἀκολουθοῦν ἀπλῶς ἄλλες παραδόσεις ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ ἐνημέρωσαν τὸν Πausanias ὡς πρὸς τὴ θέση τῆς μονομαχίας. Ἴσως ὅμως ἐκείνοι στηρίζονται μόνο σὲ παλαιότερα λογοτεχνικὰ ἔργα, ἔπη, ποὺ δὲν θὰ ὀριζαν καθόλου τὸν τόπο. Δὲν ἀποτελεῖ πραγματικὸ ἐρώτημα τὸ ποῦ θὰ ἔγινε ἡ μονομαχία, ἀφοῦ δὲν πρόκειται γιὰ ἱστορικὸ γεγονός, ἀκόμα καὶ ἂν ἐνοφθαλμίζεται σὲ ἀφηγήσεις καὶ μνῆμες ἀπὸ πραγματικὴ ἐκστρατεία τῶν Ἀργείων ἐναντίον τῆς Θήβας στὰ προϊστορικά χρόνια. Πρόκειται γιὰ μῦθο καὶ μάλιστα γεμάτο ἀπὸ «διδασκτικὸ» νόημα διαφορῶν ἐπιπέδων.
4. Ὁ Πausanias καὶ οἱ σύγχρονοί του θὰ μπορούσαν νὰ κολάζουν τὰ πράγματα μὲ τὴ σκέψη ὅτι ἀλλοῦ θὰ ἦταν ἡ πυρὰ καὶ ἀλλοῦ ὁ τάφος ὅπου θάφτηκε ἡ τέφρα, πράγμα ὄχι κανονικὸ ἀλλὰ πάντως δυνατό. Ὅτι πιθανῶς ὑπῆρχε ἄλλη παράδοση ποὺ τοποθετοῦσε καὶ τοὺς τάφους ἐμπρὸς ἀπὸ τὴ Νήιστες διαφαίνεται ἀπὸ τὸν Φιλόστρατο, ποὺ μιλάει γιὰ τὸν τάφο τοῦ Ἑτεοκλέους στὸν ὁποῖο ρίχτηκε καὶ τὸ σῶμα τοῦ Πολυνείκη καὶ συνδέει ὅπως φαίνεται μὲ αὐτὸν τὴ ροδιὰ, χωρὶς νὰ ἀναφέρεται σὲ τὸν τάφο τοῦ Μενοικέως.

γ. Οἱ ἀπόψεις Συμεώνογλου

Ὁ Συμεώνογλου (Sym. 196 κπ.) παρατηρεῖ ὅτι αὐτὰ τὰ μνημεῖα θὰ βρίσκονταν σὲ λωρίδα πλάτους 50-100 μ. ἀνάμεσα στὴς πλαγιὲς τῆς Καδμείας καὶ τὸ ποτάμι καὶ κατὰ τὰ ἄλλα συμφωνεῖ γενικὰ μὲ τὸν Κεραμόπουλλο. Κατόπιν ὅμως ἀντιφάσκοντας μὲ τὸν ἑαυτοῦ τοποθετεῖ τὸ Σύρμα Ἀντιγόνης στὸ νότιο τμήμα τοῦ Πυριῶ, ἐνῶ οὔτε κοντὰ στὸν τόπο τῆς μονομαχίας μπορεῖ νὰ εἶναι ἔτσι καὶ οὔτε ἀνατολικά ἀπὸ τὴν Πλακιώτισσα. Ἐπανερχεται στὴ συνέχεια σὲ συλλογισμοὺς ποὺ προϋποθέτουν τὴν ἱστορικὴ ἀκρίβεια τῶν παραδόσεων γιὰ τὸν πόλεμο τῶν Ἑπτὰ, ἀλλὰ καὶ τῶν συγκεκριμένων λεπτομερειῶν του καὶ καταλήγει ὅτι ὁ μὲν Πολυνείκης θὰ κήκε ἀπὸ τὴν Ἀντιγόνη, ὁ

Ἐτεοκλῆς ὅμως θὰ θάφτηκε στὸν οἰκογενειακὸ τάφο. Ὁ Πολυνείκης μάλιστα θὰ κήκε στὴν πυρὰ τῶν Ἑπτὰ. Αἰῶνες μετὰ θὰ ἀναπτύχτηκε ἡ ἰδέα κοινῆς πυρᾶς καὶ τάφου τῶν ἀδελφῶν, ὅταν οἱ πραγματικὲς λεπτομέρειες θὰ εἶχαν ξεχαστεῖ. Ὁμολογῶ ὅτι μοῦ εἶναι ἀδύνατο νὰ παρακολουθήσω αὐτοῦ τοῦ εἵδους τὴ συλλογιστική.

δ. Πρόταση

Σύμφωνα μὲ τὴ δική μου ἀποκατάσταση ἡ πύλη βρισκόταν ἀρκετὰ ψηλά (Φαρ. 210, 225 π. βλ. εἰκ. 7. 2) καὶ ὁ δρόμος ποὺ βγαίνει ἀπὸ αὐτὴν κινεῖται δίπλα στὸ βύθισμα ποὺ ἔδωσε τὸ ὄνομα στὴν εὐρύτερη κάπως συνοικία, τὴ Γούρνα (Φαρ. 45 κπ. βλ. εἰκ. 7. 3). Ἔτσι τὸ βύθισμα βρισκόταν ἐμπρὸς στὴν πύλη καὶ αὐτὸς εἶναι ὁ χῶρος γιὰ τὸν ὁποῖο μιλάει ἐν προκειμένῳ ὁ Πausanias. Κάπου ἐδῶ θὰ βρισκόταν ἡ ροδιὰ δηλώνοντας τὸ κύριο σημεῖο τῆς λατρείας μιᾶς δαιμονικῆς μορφῆς, τοῦ Μενοικέως, ποὺ ὅπως δείχνει καὶ τὸ ὄνομά της, ἀλλὰ καὶ ἡ ροδιὰ, σύμβολο ζωῆς καὶ ἀφθονίας, δηλαδὴ σύμβολο τοῦ κάτω κόσμου, ἀρχικὰ ἦταν μιὰ παραλλαγή ἢ ἀπλῶς ἐπώνυμο τοῦ χθόνιου θεοῦ. Ὁ χαρακτήρας αὐτὸς διασώζεται ἀκόμα στὸν ὑστερότερο μύθο. Μὲ τὸν θάνατό του ὁ ἥρωας ἐξασφαλίζει τὴν ἐπιβίωση τῆς πόλης, ἐνῶ πρὶν ἦταν ὁ χθόνιος δαίμων τῆς ἀφθονίας, πάλι δηλαδὴ αὐτὸς ποὺ ἐξασφάλιζε τὴν ἐπιβίωση τῆς κοινότητας. Ὅταν γίνεται γιὸς τοῦ Κρέοντος ποὺ αὐτοκτόνησε, τὸ σημεῖο τῆς λατρείας του θεωρεῖται ὅτι δηλώνει τὸν τάφο του.

Κοντὰ ἦταν τὸ σημεῖο ὅπου ἡ Ἥρα θήλασε τὸν Ἡρακλῆ. Ἡ ἐρμηνεία ὅτι τὸ ἔκανε μὲ ἀπάτη τοῦ Διὸς εἶναι προφανῶς προσπάθεια νὰ ἐξηγηθεῖ, πῶς ἦταν δυνατόν ἡ ἀπηνῆς ἐχθρὰ τοῦ ἥρωα, σύμφωνα μὲ τὶς ἐπικρατήσασες ἀπόψεις, νὰ τὸν θήλασε. Ὑποπτεύομαι ὅτι ἐδῶ λατρευόταν μιὰ θηλυκὴ ὑπόσταση μὲ κύριο γνώρισμα ἐκείνο τῆς κουροτρόφου, μιὰ θεὰ μητέρα, ἡ γνωστὴ στὰ προϊστορικὰ χρόνια κουροτρόφος ποὺ ταυτίστηκε μὲ τὴν Ἥρα, σύζυγος τοῦ θνήσκοντος θεοῦ, ποὺ ἐδῶ ταυτίστηκε μὲ τὸν Μενοικέα, καὶ μητέρα τοῦ νέου θεοῦ, τοῦ ἄπειρου, ἀδέξιου, ἀδύνατου (αὕτῃ εἶναι ἡ ἔννοια τοῦ προσηγορικοῦ νῆις), τοῦ «νήπιου», ποὺ ταυτίστηκε μὲ τὸν Ἡρακλῆ, σύμφωνα μὲ ἄλλη καὶ ὄχι τὴν ἐπικρατήσασα ἐν τέλει θεολογία. Παράλληλα ὁ νῆις αὐτὸς εἶναι πάντα μιὰ ἀναπαραγωγή τοῦ πατέρα του, τοῦ θνήσκοντος. Εἶναι ὁ νῆις Μενοικεύς, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ὁ ὑστερότερος γιὸς τοῦ Κρέοντος διατηρεῖ τὸ χαρακτηριστικὸ ὅτι πεθαίνει νέος καὶ αὐτὸς ὁ θάνατος ἐξασφαλίζει τὴν ἐπιβίωση τῆς κοινότητας. Ἐδῶ πρέπει νὰ ψαλλόταν ὁ ὕμνος ποὺ ἀνέφερε τὸν Ἡρακλῆ ὡς γιὸ τοῦ Διὸς καὶ τῆς Ἥρας. Καὶ αὐτὸς εἶναι ποὺ προστάτευε τὴν εἴσοδο. Ὁ χῶρος αὐτὸς λοιπὸν πρέπει νὰ βρισκόταν ἀμέσως ἔξω ἀπὸ τὶς ἐπώνυμες πύλες. Ἡ ἔκφραση τοῦ Πausanias ὅτι ὁ *σύμπαρ τόπος* λεγόταν Σύρμα Ἀντιγόνης φαίνεται νὰ σημαίνει ὅτι ὁ τόπος ἦταν ἀναγνωρίσιμος ὡς διακριτὸς καὶ τὸ κοίλωμα τῆς Γούρνas ἀμέσως μπροστὰ στὶς πύλες παρέχει αὕτῃ τὴ δυνατότητα. Ἐδῶ θὰ ἦταν ὁ χῶρος τῆς ἀρχαιότερης λατρείας ποὺ περιλάμβανε τὴ ροδιὰ, τὸν τόπο τοῦ θηλασμοῦ καὶ κατὰ κάποιον τρόπο τὴν ἴδια τὴν πύλη. Ἀπὸ ἄλλες πηγὲς προκύπτει ὅτι ἡ Ἥρα λατρευόταν κάποτε στὴ Θήβα καὶ μάλιστα ὡς σύζυγος, Τελεία (Σχολ. Πίνδ. Νεμ. 10.31: *λέγει δὲ μητέρα τελείαν τὴν Ἥραν καὶ Αἰσχύλος Ἥρα τελεία, Ζηνὸς εὐναία δάμαρ· ἐστὶ γὰρ αὕτη γαμηλία καὶ ζυγία*). Μία τουλάχιστον πηγὴ συνδέει τὸ ἱερὸ τῆς Ἥρας μὲ τὴν Ἀντιγόνη.

Πρόκειται για τή σημείωση του Ίωνος στην υπόθεση της Σοφοκλέους Ἀντιγόνης του Σαλλούστιου: *καταπρησθῆναί φασιν ἀμφοτέρας* (τὴν Ἀντιγόνη καὶ τὴν Ἰσμήνη) *ἐν τῷ ἱερῷ τῆς Ἥρας ὑπὸ Λαοδάμαντος τοῦ Ἑτεοκλέους*. Εἶναι λοιπὸν θεμιτὴ ἡ υπόθεση ὅτι τὸ σημεῖο πυρᾶς ποὺ ὑπαινίσσεται ὁ Πανσανίας τὸ ἔδειχναν πράγματι μέσα στὰ ἴδια ὅρια, στὸ ἱερὸ τῆς Ἥρας ὡς συζύγου καὶ μητέρας, ἀλλὰ παλαιότερα τὸ συνέδεαν μὲ πυρὰ στὴν ὁποία κάηκε ἡ Ἀντιγόνη (καὶ ἡ Ἰσμήνη) καὶ ἴσως τότε τὸ τοπωνύμιο τὸ ἐρμήνευαν ἀπὸ τὸ ὅτι ἐκεῖ θὰ σύρθηκε στὴν πυρὰ ἡ Ἀντιγόνη. Ὑστερότερα, ὅταν δὲν ἐπικρατοῦσε ἡ παράδοση γιὰ ἐκτέλεση τῆς Ἀντιγόνης, μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο τὴ θέση τὴν συνέδεαν μὲ τὸν τάφο, τὸ σημεῖο ταφῆς δηλαδὴ καὶ τὴν πυρὰ τοῦ Ἑτεοκλέους, στὴν ὁποία ρίχτηκε καὶ τὸ σῶμα τοῦ Πολυνείκη, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ λεγόμενα τοῦ Φιλόστρατου (*Εἰκ.* 2.29), ποὺ μάλιστα συνδέει τὸν τάφο μὲ τὴ ροδιὰ χωρὶς νὰ ἀναφέρεται καθόλου στὸν Μενοικέα. Ἐπειδὴ ὅμως ἄλλη παράδοση ἔδειχνε τὸν τάφο τῶν ἀδελφῶν σὲ διαφορετικὸ σημεῖο, τὰ πράγματα συμβιβάστηκαν μὲ τὴν παραδοχὴ ὅτι ἐδῶ ἔγινε μόνον ἡ μονομαχία καὶ ἀπὸ ἐδῶ ἡ Ἀντιγόνη ἔσυρε, ἔστω καὶ μακριά, τὸ πτώμα τοῦ Πολυνείκη ὡς τὴν πυρὰ, εἴτε αὐτὴ βρισκόταν στὴ θέση τοῦ τάφου εἴτε ὅπουδήποτε ἄλλου.

Ὑποθέτω ὅτι ἡ στήλη μὲ τὴν ἀνάγλυφη ἀσπίδα θὰ στήθηκε ὅταν κυριαρχοῦσε ἡ ἄποψη ὅτι ἐδῶ ἔγινε ἡ μονομαχία ἢ καὶ ἡ ἀνέγερσή της βοήθησε στὸ νὰ κυριαρχήσει ἡ ἄποψη. Καὶ ὑποθέτω ὅτι αὐτὸ ἔγινε στὸν 4ο π.Χ. αἰῶνα, τότε ποὺ χρονολογοῦνται καὶ τὰ πιὸ γνωστὰ μνημεῖα ποὺ σχετίζονται μὲ τὴ Θήβα καὶ κοσμοῦνται μὲ ἀσπίδες, τὸ σῆμα τοῦ τάφου τοῦ Ἑπαμεινώνδα (*Πανσ.* 8 11.8) καὶ τὸ τρόπαιο τῶν Λεύκτρων (βλ. πρόσχειρα Παπαχατζή, *Βοιωτικά* 92, 93· Κερ. 416 σημ. 1). Ἡ μονομαχία δήλωνε συγχρόνως καὶ τὴ νίκη ἐναντίον τῶν Ἀργείων, καὶ ἡ περίοδος τῶν νικῶν ἐναντίον τῶν ἄλλων Πελοποννησίων, τῶν Σπαρτιατῶν, φαίνεται κατάλληλη γιὰ τὴν ἀνέγερση ἑνὸς μνημείου ποὺ δόξαζε τὸ μυθικὸ ἀντίστοιχο τῆς σύγχρονης πραγματικότητας.

Β. Μετὰ ἀπὸ τὴ Δίρκη

Εὐθὺς μετὰ τὰ περὶ τοῦ Σύρματος τῆς Ἀντιγόνης ὁ Πανσανίας σημειώνει (9 25.3): *Διαβάντων δὲ ποταμὸν καλούμενον ἀπὸ γυναικὸς τῆς Λύκου Δίρκην (ὑπὸ ταύτης δὲ ἔχει λόγος Ἀντιόπην κακοῦσθαι καὶ δι' αὐτὸ ὑπὸ τῶν Ἀντιόπης παίδων συμβῆναι τῇ Δίρκῃ τὴν τελευτήν) διαβᾶσιν οὖν τὴν Δίρκην οἰκίας τε ἐρείπια τῆς Πινδάρου καὶ Μητρὸς δινδυμῆνης ἱερὸν, Πινδάρου μὲν ἀνάθημα, τέχνη δὲ τὸ ἄγαλμα Ἀριστομήδους τε καὶ Σωκράτους Θηβαίων. Στὴ συνέχεια λέει ὅτι τὸ ἱερὸ ἄνοιγε μιὰ φορὰ τὸν χρόνον καὶ ὁ ἴδιος ἔτυχε τότε νὰ εἶναι ἐκεῖ καὶ τὸ ἄγαλμα εἶδον λίθου τοῦ Πεντελῆσι καὶ αὐτὸ καὶ τὸν θρόνον.*

Πὰ λόγους ποὺ θὰ φανοῦν στὴ συνέχεια θεωρῶ καλύτερο νὰ ἐξεταστοῦν τὰ ἀναφερόμενα ἐδῶ μαζὶ μὲ τὰ ἀμέσως πιὸ κάτω, τὰ ὁποῖα εἶναι καὶ οἱ τελευταῖες ἀναφορὲς τοῦ Πανσανία σὲ θηβαϊκὰ ἀξιομνημόνευτα (9 25.4): *Κατὰ δὲ τὴν ὁδὸν <τὴν> ἀπὸ τῶν πυλῶν τῶν νηιστῶν τὸ μὲν Θέμιδός ἐστιν ἱερὸν καὶ ἄγαλμα λευκοῦ λίθου, τὸ δὲ ἐφεξῆς Μοιρῶν, τὸ δὲ ἀγοραίου Διός· οὗτος μὲν δὴ λίθου πεποιήται, ταῖς Μοίραις δὲ οὐκ ἔστιν ἀγάλματα. Καὶ ἀποτέρῳ μικρὸν Ἡρακλῆς ἔστηκεν ἐν ὑπαίθρῳ ρινοκολούστης ἐπωνυμίας*

ἔχων. Ἐξηγεῖ ὅτι ἀπεκλήθη ἔτσι ἐπειδὴ ἔκοψε τὶς μύτες τῶν Ὀρχομενίων δασμολόγων καὶ κατόπιν ἀμέσως σημειώνει (9 25.5): *Σταδίους δὲ αὐτόθεν πέντε προελθόντι καὶ εἴκοσι Δήμητρος καβειραίας καὶ Κόρης ἐστὶν ἄλλος.*

α. Οἱ ἀπόψεις Κεραμόπουλλου

Ὁ Κεραμόπουλλος (Κερ. 418 π.) ἔδωσε τὶς πιὸ κάτω ἐρμηνεῖες στὶς παραγράφους αὐτές: Ἐπειδὴ τὸ Σύρμα Ἀντιγόνης θὰ εἶχε κάποιο μῆκος πρὸς τὰ βόρεια, μετὰ ἀπὸ αὐτὸ ὁ Πανσανίας θὰ πέρασε τὴ Δίρκη, φτάνοντας στὸ πλατὺ, πλατύτερο μάλιστα πρὸς τὰ δυτικά μέρος τῆς κοιλάδας. Ἐδῶ ὑπῆρχε συνοικία στὴν ὁποία περιλαμβανόταν ἡ οἰκία τοῦ Πινδάρου. Αὐτὴ τὴν οἰκία ἐξήρεσε ὁ Ἀλέξανδρος ἀπὸ τὴν κατασκαφή. Τὸ ὄνομα τῆς συνοικίας, καθὼς καὶ ἐκεῖνο τῆς λοφοσειρᾶς στὰ δυτικά, ἦταν Κυνὸς Κεφαλαί (Ξενοφ. *Ἑλλην.* 5 4.15, 6 4.5· *Ἀγησ.* 2 22· βλ. Φαρ. 25 κπ.). Ἴσως καὶ ὁ ἴδιος ὁ Πίνδαρος ὑπαινίσσεται τὴ γειτονία τῆς Δίρκης μὲ τὸ σπῖτι του (*Ισθμ.* 6.74).

Σημείωσε μὲ τὴν εὐκαιρία ὅτι ἡ οἰκία ἔτσι βρισκόταν κοντὰ στὸν ἱππόδρομο ὅπου εἶχε ταφεῖ ὁ ποιητὴς καὶ ὅτι κοντὰ εἶναι ὁ δρόμος τοῦ Ἀκραιφνίου, ὁ δυτικότερος, ἀπὸ τὸν ὁποῖο χωρίζεται ἔξω ἀπὸ τὸ Πυρὶ ἄλλος κοντὰ στὴν παλαιὰ Ἑθνικὴ ὁδὸ καὶ συναντάει πιὸ πέρα τὴν ὁδὸ γιὰ τὸ Καβεῖριο. Ἴσως, λέει, ἀπὸ αὐτὴ τὴ «Βοιωτία ὁδὸ» πῆγε ὁ Πίνδαρος στοὺς Δελφούς καὶ σὲ σχέση μὲ τὸ ταξίδι αὐτὸ ἀναφέρει τὸν Ἀλκμάν, δηλαδὴ τὸν Ἀλκμαίωνα, γιὸ τοῦ Ἀμφιαράου, πὺν τὸν ἀποκαλεῖ γείτονα, ἐπειδὴ θὰ γειτόνευε μὲ τὰ κτήματά του, καὶ ὁ ὁποῖος τοῦ ἔδωσε κάποιο εἶδος χρησιμοῦ, ἴσως μὲ ὄνειρο (*Πυθ.* 8.78 π.). Βρίσκει ὅμως πιθανότερο (Κερ. 419 κπ.) νὰ κινήθηκε ὁ ποιητὴς πρὸς τὰ νότια καὶ νὰ πῆγε στοὺς Δελφούς περνώντας ἀπὸ τὴ Σχιστὴ τῶν Ποτνιῶν «διὰ Θίσβης, Χορσειῶν, Ἑλικῶνος, Ἀμβρώσου καὶ Σχιστῆς ὁδοῦ τοῦ Παρνασοῦ». Ἔτσι πέρασε κοντὰ στὸ Ἀμφιάρειο ὅπου θὰ λατρευόταν καὶ ὁ Ἀλκμαίων, ἐπίσης μάντης, ὡς γιὸς τοῦ Ἀμφιαράου καὶ σύζυγος τῆς Μαντοῦς. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι τὰ κτήματα τοῦ Πινδάρου θὰ βρίσκονταν στὰ νότια καὶ ἔτσι ἦταν γείτονάς του ὁ Ἀλκμαίων. Τοῦ διαφεύγει ὅτι ἂν πράγματι ὁ Ἀλκμαίων συλλατρευόταν μὲ τὸν Ἀμφιάραιο ὁ Πανσανίας θὰ εἶχε σημειώσει τὸ γεγονός ὡς παράδοξο καὶ δὲν θὰ τὸ ἀποσιωποῦσε. Πατὶ ἄλλου (1 34.3) δηλώνει *Ἀλκμαίων δὲ διὰ τὸ ἐς Ἐριφύλην ἔργον οὔτε ἐν Ἀμφιαράου τινὰ τιμὴν ἔχει.*

Τὸ ἱερὸ τῆς Μητρὸς Δινδυμήνης, πὺν κατὰ τὸν Σχολιαστὴ ἵδρυνε ὁ ἴδιος ὁ Πίνδαρος, ἦταν πολὺ κοντὰ στὴν οἰκία του, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ λόγια τοῦ ποιητῆ (*Πυθ.* 3.138): *ἀλλ' ἐπεύξασθαι μὲν ἐγὼν ἐθέλω Μαρτί, τὰν κοῦραι παρ' ἐμὸν πρόθυρον σὺν Πανὶ μέλπονται θαμὰ σεμνὰν θεὸν ἐννύχια.* Ἀπὸ αὐτὰ μᾶλλον συνάγεται ὅτι μαζὶ λατρευόταν καὶ ὁ Πάν καὶ οἱ ἀναφερόμενες κοῦραι θὰ εἶναι οἱ Χάριτες. Ὁ Φιλόστρατος (*Εἰκ.* 2.12) μνημονεύει τὶς *Νύμφες*, πὺν μπορεῖ νὰ συμπίπτουν μὲ τὶς Χάριτες τοῦ Πινδάρου. Στὴ Θήβα ἔχει βρεθεῖ ἐπιγραφή *Ἱιαρὸν Νυμφάων* (IG VII 2458) πὺν μπορεῖ νὰ σχετιστεῖ μὲ τὸ ἱερὸ αὐτὸ (Κερ. 420 π.).

Τὴ θέση τοῦ ἱεροῦ ἀναζήτησε στὸ περιβόλι τοῦ Φαρμακᾶ (Κερ. 423 π.) στὴν περιοχὴ Ἑβραΐκα καὶ πίστευε ὅτι θὰ βρισκόταν μακριὰ ἀπὸ τὸν δρόμο πὺν βγαίνοντας ἀπὸ τὶς Νή(σ)τες πηγαίνει γιὰ τὸ Καβεῖριο. Θεωρεῖ ἐπομένως (Κερ. 424) ὅτι ὁ Πανσανίας

ἐπιστρέφει στὸν δρόμο αὐτὸ χωρὶς ὅμως νὰ περάσει καὶ πάλι τὸ ποτάμι. Ἔρχεται δηλαδὴ στὴ διασταύρωση τοῦ δρόμου μὲ τὸ ποτάμι (εἰκ. 7. 4). Πιθανῶς ἀριστερά, μετὰ τὴ Δίρκη, θὰ ἦταν τὰ τρία ἐπόμενα ἱερά (Κερ. 425 κπ.). Μὲ τὶς Μοῖρες μαζὶ θὰ λατρευόταν καὶ ἡ Εἰλείθυια, ἀφοῦ ὁ Πίνδαρος (Νεμ. 7. 1 π.) λέει *Εἰλείθυια πάρεδρε Μοιρᾶν βαθυφρόνων*. Πόσο μακριὰ βρισκόταν ὁ Ἡρακλῆς δὲν μπορεῖ νὰ συναχθεῖ. Ἡ παρουσία τοῦ Ἀγοραίου Διὸς δείχνει ὅτι ἐδῶ βρισκόταν μιὰ δευτέρη ἀγορά, πού θὰ ἀπλωνόταν ἴσως ἀνάμεσα στὸ ἱερὸ αὐτὸ καὶ ἐκεῖνο τῆς Μητρός. Ἡ ὑπαρξὴ δεύτερης ἀγορᾶς προκύπτει καὶ ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Σοφοκλέους (*Οἶδ. Τύρ.* 20), πού ἀναφέρει δύο ἀγορὲς καὶ τὶς ἀποδίδει ἀναχρονιστικὰ στὴ μυθικὴ ἐποχὴ τοῦ Οἰδίποδος.

Ἐπειδὴ μὲ τὴν πρὸς τὰ ἐδῶ κίνηση θὰ βρισκόμαστε κοντὰ στὴ βρύση Παραπόρτι, ὁ Κεραμόπουλλος θεώρησε κατάλληλη τὴν εὐκαιρία νὰ ἐξετάσει τὸ «περὶ Δίρκης ζήτημα» (Κερ. 426 κπ.). Ἀπὸ τὸ Παραπόρτι ἔρχεται ἄλλος δρόμος πού συναντᾶ ἐκεῖνον ἀπὸ τὶς Νήιστες καὶ μαζὶ κινοῦνται πρὸς τὰ δυτικά, πρὸς τὸ Καβείριο. Παρατήρησε λοιπὸν ὅτι ὁ Πausanίας δὲν ἀναφέρει τὴν κρήνη, ὁ Εὐριπίδης τὴ γνῶριζε καὶ τὴ θεωροῦσε κρήνη τοῦ Ἄρεως, ἐνῶ ὡς τέτοια ὁ Πausanίας γνῶριζε ἄλλη. Οἱ νεότεροι τὴν ὀνομάζουν Δίρκη, ὅπως καὶ τὸν ποταμὸ (*Ἀπολλόδ.* 3 5.6· Σχολ. Σοφ. *Ἀντιγ.* 104· Σχολ. Πινδ. *Ὀλ.* 10.101· Σχολ. Εὐριπ. *Φοίν.* 643, 645, 730, 818, 825, 875, 1043, 1123· Νόν. *Διον.* 4 356, 5 4· Hygin. 7 8· Σχολ. Αἰσχ. *Ἑπτὰ* 304· Σχολ. Λυκόφρ. 1026) τοῦ ὁποίου οἱ πηγὲς ὅμως εἶναι πιὸ ψηλὰ καὶ ὁ Πausanίας συνδέει τὸν μῦθο γιὰ τὸν θάνατο τῆς ἐπώνυμης ἡρώιδας μὲ τὸ ποτάμι καὶ ὄχι μὲ τὴν κρήνη. Ὁ Σοφοκλῆς (*Ἀντιγ.* 844) ἀναφέρεται σὲ περισσότερες πηγές (*ὡς Διοκαῖαι κρήναι*), καὶ τὸ ἴδιο κάνει καὶ ὁ Πλούταρχος (*Σωκ. Δαμ.* 575 F, 578 B), ὅταν λέει ὅτι κανεὶς δὲν ἤξερε τὸν τάφο τῆς Δίρκης ἐκτὸς ἀπὸ ὅσους εἶχαν διατελέσει ἱππαρχοί. Ὁ Εὐριπίδης ὅμως (*Ἀντιόπη*) «μεταφέρει» τὸν τάφο στήν, κατ' αὐτόν, κρήνη τοῦ Ἄρεως, καὶ προφανῶς κάνει λάθος, τὸ ὁποῖο ὅμως ἀκολούθησαν οἱ ἐπόμενοι, ὅπως ὁ Ἀπολλόδωρος. Καὶ πάντως καὶ ὁ Εὐριπίδης διακρίνει τὴν πηγὴ ἀπὸ τὸν ποταμὸ, ἐνῶ ὁ Σοφοκλῆς, ὁ Αἰσχύλος, ὁ Πίνδαρος γνωρίζουν μόνον ποταμὸ Δίρκη. Αὐτὸ θὰ ἔκαναν καὶ οἱ Θηβαῖοι σύγχρονοι τοῦ Πausanία καὶ ἔτσι ἐκεῖνος δὲν συσχέτιζε τὸ Παραπόρτι οὔτε μὲ τὴν πηγὴ τοῦ Ἄρεως, οὔτε μὲ τὸν μῦθο τῆς ἡρώιδας. Καὶ αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος πού δὲν μνημονεύει τὴν κρήνη, ὅπως κάνει καὶ μὲ ἄλλες κρήνες. Τὶς μόνες πού μνημόνευσε ἦταν ἐκεῖνη τοῦ Ἄρεως καὶ ἡ Οἰδιποδία, λόγῳ τῶν μυθικῶν συσχετισμῶν τους.

β. Κριτικὴ

Οἱ παρατηρήσεις πού πρέπει νὰ γίνουν στὰ πιὸ πάνω εἶναι:

1. Τὸ Σύρμα Ἀντιγόνης δὲν ἦταν ἐκτεταμένος χῶρος καὶ δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι ὁ Πausanίας κινήθηκε πρὸς Βορρᾶν βγαίνοντας ἀπὸ τὶς Προιτίδες, ἀκόμα καὶ ἂν αὐτὲς βρίσκονταν στὸ χαμηλὸ σημεῖο πού τὶς βάζει ὁ Κεραμόπουλλος. Τὸ σημερινὸ πέρασμα τοῦ ποταμοῦ εἶναι ἀμέσως δυτικὰ καὶ λίγο βόρεια ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ (καὶ ἀπὸ τὴν ψηλότερη ὅπου τοποθετοῦμε ἐμεῖς τὴν πύλη), 300 μ. πρὸ βόρεια περνάει πάλι τὸ ποτάμι ὁ δρόμος τῆς Ὀγχηστοῦ καὶ ἀνάμεσα ὁ Κεραμόπουλλος δέχε-

- ται και τρίτο πέραςμα. Τὰ περάσματα ὁμως γίνονται ἔτσι μᾶλλον πολλὰ και μάλιστα χωρὶς νὰ ὑπάρχει λόγος.
2. Θέλει νὰ ὠθήσει στὰ βόρεια τὴν οἰκία τοῦ Πινδάρου ὥστε νὰ γειτονέψει μὲ τὸν ἱππόδρομο, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν εἶναι ἀναγκαῖο, ἀφοῦ μάλιστα εἶναι τελείως ἀπίθανο ὁ ποιητὴς νὰ θάφτηκε ἐκεῖ (ἢ πάντως νὰ ἦταν πράγματι δικό του τὸ μνήμα πὺν τοῦ ἀπέδιδαν στὰ χρόνια τοῦ Πανσανίας).
 3. Ἡ ὁδὸς γιὰ Ὀγγηστό και Δελφούς περνάει ἀμέσως βόρεια ἀπὸ τοὺς λόφους πὺν ὀρίζουν στὰ νότια τὸ Πυρί (εἰκ. 8. α-α), ἐνῶ ἐκεῖνη γιὰ Καβείριο και Θεσπιὲς κινεῖται γενικῶς παράλληλα μὲ αὐτήν, 350-400 μ. νοτιότερα, τέμνοντας τὰ ἴδια ὑψώματα.
 4. Δὲν ἔχουμε κανένα στοιχεῖο γιὰ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Πίνδαρος ταξίδεψε στοὺς Δελφούς ἀπὸ τὴν περιεργὴ διαδρομὴ πὺν θεωρεῖ πιθανότερη ὁ Κεραμόπουλλος, πολὺ μεγαλύτερη και πολὺ δυσκολότερη. Χαρακτηριστικὰ ἐκεῖνος ὀνομάζει γείτονα τὸν Ἀλκμαίωνα και ὄχι τὸν Ἀμφιάραο, πράγμα πὺν μᾶλλον δηλώνει ὅτι οἱ δύο δὲν λατρεύονταν στὸ ἴδιο σημεῖο. Ἐπιπλέον εἶναι πολὺ βεβαιασμένη ἡ ἐρμηνεία ὅτι ὁ ποιητὴς θὰ ἀποκαλοῦσε τὸν πρῶτο γείτονα ἐπειδὴ γειτόνευε μὲ τὰ κτήματά του μόνο και ὄχι και μὲ τὸ σπίτι του. Ὁ Ἀλκμαίων πρέπει νὰ λατρευόταν κάπου κοντὰ στὸ σπίτι τοῦ Πινδάρου.
 5. Ὁ Πανσανίας δὲν λέει ὅτι ἀνάθημα τοῦ Πινδάρου ἦταν τὸ ἱερὸ τῆς Μητρός, ἀλλὰ τὸ ἄγαλμά του. Τὸ ἴδιο λέει ἀρνούμενος ἀπὸ τὸν Ἀριστόδημο και ὁ Σχολιαστὴς τοῦ Πινδάρου. Τὴ λατρεία τῆ θεσπισαν οἱ Θηβαῖοι και ὄχι ὁ ποιητὴς.
 6. Πατὶ ἄραγε οἱ κοῦραι τοῦ ἀποσπάσματος τοῦ Πινδάρου νὰ εἶναι οἱ Χάριτες και ὄχι οἱ Νύμφες; Ἐκτὸς αὐτοῦ θὰ μπορούσαν πολὺ καλὰ νὰ εἶναι τὰ κορίτσια πὺν ἔπαιρναν μέρος στὴ λατρεία μὲ ὀλονύκτιες ἐορτὲς ὑπὸ τῇ (θεωρητικῇ) καθοδήγησιν τοῦ Πανός. Κατὰ τὸν Πλούταρχο (*Ἐρωτ.* 16 7) *τὰ γὰρ Μητρῶα καὶ Πανικὰ κοινωνεῖ τοῖς βακχικοῖς ὀργιασμοῖς.*
 7. Ἀκόμα και ἂν μὲ τῇ Μητέρα και τὸν Πάνα συλλατρεύονταν και οἱ Νύμφες, ἡ ἐπιγραφὴ δείχνει ὅτι θὰ ὑπῆρχε και διακριτὸ ἱερὸ τους. Τὸ πιὸ πιθανὸ λοιπὸν εἶναι ὅτι οἱ Νύμφες λατρεύονταν σὲ δικό τους ἱερὸ ἴσως κοντὰ στὸ Μητρῶο.
 8. Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ξαναπαίρνει τὸν δρόμο ὁ Πανσανίας ἀπὸ τὸ σημεῖο πὺν περνάει τὴ Δίρκη. Θὰ μπορούσε νὰ τὸν παίρνει ἀπὸ ὀποιοδήποτε ἄλλο πιὸ πέρα.
 9. Τὸ πλησιέστερο σημεῖο τῆς διαδρομῆς πὺν ἐπέλεξε ὁ Πανσανίας γιὰ νὰ ἀναφερθεῖ σ' αὐτὰ πὺν θεώρησε ἀξιόμνημόνευτα, πηγαίνοντας πρὸς τὸ ἄλσος τῆς Καβειραίας Δήμητρος, ἀπέχει ἀπὸ τὴ βρῦση Παραπόρτι περισσότερα ἀπὸ 200 μ. σὲ εὐθεία γραμμὴ. Εἶναι δηλαδὴ μακριὰ και ἀφοῦ ὁ μῦθος γιὰ τὸν φόνο τῆς Δίρκης μπορούσε νὰ σημειωθεῖ σὲ ἀναφορὰ μὲ τὸ ποτάμι δὲν ἔκρινε ἀναγκαῖο νὰ ἀναφερθεῖ και στὴν κρήνη. Αὐτὸ δὲν σημαίνει ἀπαραίτητα ὅτι δὲν ἐγνώριζε πὺς και τὴν κρήνη θὰ τὴν ἔλεγαν Δίρκη. Φιλολογικὰ τουλάχιστον θὰ τὸ γνῶριζε, ἀκόμα και ἂν ἄλλα ἔλεγαν οἱ ντόπιοι. Ὁ Σοφοκλῆς ἐπίσης δὲν εἶναι ἀναγκαῖο νὰ κυριολεκτεῖ ὅταν λέει *Διρκαῖαι κρήναι* και νὰ ἀναφέρεται στίς περισσότερες πηγὲς κοντὰ στὸ Τάχι. Ἐκτὸς αὐτοῦ μιλάει γιὰ κρήνες και πιὸ πιθανὸ εἶναι νὰ ἐννοεῖ τὴν κρήνη Δίρκη, ἴσως μὲ περισσότερους κρουνοὺς και ὄχι τίς πηγές. Ὁ Πίνδαρος (*Ἰσθμ.* 6 74) λέει *πίσω σφε Δίρκας*

ἄγνὸν ὕδωρ, τὸ βαθύζωνοι κόραι χρυσοπέπλου Μναμοσύνας ἀνέτειλαν παρ' εὐτυχέσι Κάδμου πύλαις. Φαίνεται πιθανότερο νὰ μιλάει γιὰ τὸ νερὸ ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὸ Παραπόρτι, κάτω ἀπὸ τὴν Καδμεία, καὶ νὰ μεταφέρει παράδοση πὺς τὸ δημιούργησαν οἱ Μοῦσες. Αὐτὸ ὅμως ὀνομάζει «ἄγνὸν ὕδωρ Δίρκας». Τὰ λεγόμενα τοῦ Πλουτάρχου γιὰ τὸν μυστικὸν τάφο τῆς Δίρκης δὲν ἔρχονται πράγματι σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν μῦθο ποὺ ἀπληχεῖται στὴν Ἀντιόπη τοῦ Εὐριπίδη. Ἐγγένει δὲν εἶναι πειστικὴ ἡ ἔρμηνεία ὅτι κατὰ τοὺς Θηβαίους δὲν ὑπῆρχε πηγὴ Δίρκη καὶ ἡ ἐμφάνισή της ὀφείλεται σὲ πλάσμα ἢ σφάλμα ἢ ἐσφαλμένη ἀνάγνωση τοῦ Εὐριπίδη.

Οἱ ἀπόψεις Συμεώνογλου

Ὁ Συμεώνογλου (Sym. 198 κ.) δέχτηκε τὴν ἄποψη ποὺ εἶχε διατυπωθεῖ καὶ ἀπὸ τὸν Schober (1426 π.) ὅτι τὸ Παραπόρτι καὶ ἡ Πλακιώτισσα ὀνομάζονταν Δίρκη. Σημείωσε ὅτι ἡ μόνη περιοχὴ ὅπου πρέπει νὰ ἐντοπιστοῦν τὰ μνημεῖα ποὺ ἀναφέρονται σ' αὐτὰ τὰ ἐδάφια εἶναι ἡ κοιλάδα καὶ οἱ λόφοι δυτικὰ ἀπὸ τὴν Καδμεία. Θεωρεῖ ὅτι τὸ ἱερὸ τῆς Μητρὸς, ποὺ θὰ συλλατρευόταν μὲ τὸν Πάνα καὶ τὶς Νύμφες, θὰ κατεῖχε τὴ θέση τῆς Ἀγίας Τριάδας, ἐπειδὴ εἶναι ἡ μόνη σημαντικὴ θρησκευτικὴ θέση δυτικὰ τῆς Θήβας καὶ ἐκεῖ ὁ Fabricius εἶχε δεῖ κατάλοιπα κλασικοῦ ναοῦ. Κρίνει ὅτι μὲ τὴν ἀναφορά τοῦ Ὁ Πανσανίας ἔκλεισε πλήρη κύκλο περιουσίας τῆς Θήβας καὶ λογικὰ ἐπομένως ἐπιστρέφει στὴν περιοχὴ τῶν Νηιστῶν καὶ παίρνει τὸν δρόμο γιὰ τὸ Καβεῖριο. Στὸν χάρτη του φαίνεται ὅτι τέτοιον θεωρεῖ τὸν δρόμο γιὰ τὴν Ὀρχηστὸ καὶ τοὺς Δελφούς.

Θεωρεῖ ἐπίσης (Sym. 199) ὅτι τὸ ἱερὸ τοῦ Διὸς Ἀγοραίου γειτνιάζει μὲ τὴ μία καὶ μόνη ἀγορὰ στὰ νότια τῆς κοντὰ στὴν πηγὴ Βράνεζι, ὅπου ὁ δρόμος ἀπὸ τὶς Νήιστες στρέφει πρὸς τὰ δυτικὰ, 200 μ. δυτικὰ-βορειοδυτικὰ ἀπὸ τὸ μουσεῖο, καὶ ἀφοῦ τὰ ἄλλα δύο ἱερὰ ἀναφέρονται πρὶν ἀπὸ αὐτὸ θὰ μπορούσαν νὰ βρίσκονται στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς βόρειας ἄκρας τῆς Καδμείας (δηλαδὴ τοῦ λόφου τοῦ μουσείου).

Γιὰ τὸ σπίτι τοῦ Πινδάρου συμπεραίνει (Sym. 140 π.) ὅτι θὰ χτίστηκε σὲ πολὺ ἐκτεταμένη ἰδιοκτησίᾳ σὲ σημεῖο ἀνάμεσα πιθανῶς σὲ δύο θέσεις ποὺ βρίσκονται κοντὰ στὸν δρόμο ποὺ κινεῖται στὰ πόδια τῶν λόφων δυτικὰ ἀπὸ τὴν Πλακιώτισσα, καὶ ἀπέχουν μεταξὺ τους περίπου 300 μ., ἡ μία ἀπέναντι ἀπὸ τὶς Νήιστες καὶ ἡ ἄλλη νοτιότερα. Ὑποστηρίζει ὅτι ὁ ποιητὴς ἀποκαλεῖ γείτονές του θεοὺς ποὺ λατρεύονταν κοντὰ στὴν ἰδιοκτησίᾳ του, καὶ αὐτοὶ ἦταν ἡ Μήτηρ Δινδυμήνη ποὺ τὴν τοποθέτησε στὴν Ἀγία Τριάδα «περίπου 500 μ. νότια ἀπὸ τὸ σπίτι», ὁ Ποσειδῶν ποὺ τὸ ἱερὸ του τοποθετεῖ στὴ θέση τῆς Ἀγίας Ἐλεούσας «400 μ. στὰ βορειοανατολικά» καὶ ὁ Ἀλκμαίων ποὺ θεωρεῖ ὅτι λατρευόταν στὸν ἴδιο χῶρο μὲ τὸν Ἀμφάραο στὴ θέση τοῦ Ἀγίου Νικολάου «800 μ. στὰ νοτιοανατολικά».

Προβληματίζεται βέβαια (Sym. 141) μὲ τὸ ἀπίθανο τῆς ἐρμηνευτικῆς του πρότασης καὶ διερωτᾶται ἂν εἶναι δυνατόν ἡ περιουσία ποὺ ὁ Πίνδαρος θὰ συγκέντρωσε βαθμιαία νὰ ἔφτανε ὥς τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀμφιαράου, σημειώνει ὅμως ὅτι «εἶναι σαφὲς πὺς ὁ ποιητὴς αἰσθανόταν βαθιὰ ἀφοσίωση στοὺς θεοὺς καὶ ἥρωες μὲ τὰ ἱερὰ τῶν ὁποίων γειτόνευε: πάντα ἀναφέρεται στὴ Δίρκη, τὸ ρεῦμα ποὺ περνοῦσε δίπλα στὸ σπίτι του, ποτὲ στὸν

Ίσμηγό. Ἀπὸ τὰ τρία ἀγάλματα ποὺ ἀνέθεσε τὸ ἓνα ἦταν τοῦ Ἀμμωνος, ἴσως σὲ θέση ποὺ ἀπέχει 400 μ. ἀνατολικά ἀπὸ τὸ σπίτι, τὸ ἄλλο τοῦ Ἀγοραίου Ἑρμοῦ... ἴσως μόνο 400 μ. βόρεια ἀπὸ τὸ σπίτι καὶ τὸ τελευταῖο τῆς Μητρὸς Δινδυμήνης πάλι στὴ γειτονία του».

δ. Κριτική

Θὰ ἐπιχειρήσω νὰ κάνω παρατηρήσεις στὰ λεγόμενα αὐτὰ τοῦ Συμεώνογλου μολονότι ἐδῶ πιά φαίνεται νὰ χάνει κάθε ἐπαφή μὲ τὰ δεδομένα καὶ τὴν πιθανότητα:

1. Οἱ λόφοι στὰ δυτικά τῆς Καδμείας δὲν βρίσκονται καθόλου κοντὰ στὸν ἱππόδρομο καὶ μάλιστα στὴ θέση ποὺ ὁ ἴδιος τὸν τοποθετεῖ στὸ βόρειο ἄκρο τῆς πόλης. Τὸ βορειότερο σημεῖο τοῦ χώρου μέσα στὸν ὁποῖο ἀναζητεῖ τὴ θέση τοῦ σπιτιοῦ τοῦ Πινδάρου ἀπέχει ἀπὸ ἐκεῖ 800 μ., ἐνῶ ὅλο τὸ βόρειο - νότιο μῆκος τῆς πόλης στὴν περιοχὴ τῆς κοιλάδας τῆς Δίρκης εἶναι κατὰ τὴ δική του ἀποκατάσταση 1.450 μ. Ἄν ἡ ἀπόσταση αὐτὴ θεωρηθεῖ κοντινὴ, τότε τὰ πάντα βρίσκονται κοντὰ στὰ πάντα καὶ οἱ πληροφορίες τῶν πηγῶν κατανοοῦν ἄχρηστες.
2. Τὸ γεγονός ὅτι ἡ Ἁγία Τριάδα εἶναι ἡ μόνη θρησκευτικὴ θέση στὰ δυτικά στὸ νότιο τμήμα, καὶ μᾶλλον κατέχει θέση ἀρχαίου κτιρίου ποὺ ἴσως ἦταν ναός, δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἀγνοήσουμε τὴν πληροφορία τοῦ Πινδάρου πὼς τὸ ἱερὸ τῆς Μητρὸς ἦταν μπροστὰ στὴν πόρτα του, *παρ' ἐμὸν πρόθυρον*. Ὅπου καὶ νὰ ἦταν ἡ οἰκία, βρέθηκε μέσα στὴν πόλη ὅταν ἐγινε κατὰ τὸν Συμεώνογλου ἡ οἰκοδόμησις τοῦ τείχους, καὶ ἡ Ἁγία Τριάδα εἶναι 300 μ. νότια ἀπὸ τὸ νότιο τεῖχος. Ὁ Πανυσανίας ὅμως μιλάει γιὰ τὰ δύο, τὸ ἱερὸ καὶ τὴν οἰκία, σὰν νὰ ἀποτελοῦν ἓνα σύνολο, *οἰκίας τε ἐρείπια τῆς Πινδάρου καὶ Μητρὸς Δινδυμήνης ἱερὸν*. Ἐπιπλέον ἡ Ἁγία Τριάδα δὲν ἀπέχει 500, ἀλλὰ 650 μ. ἀπὸ τὴ θέση ποὺ ὁ ἴδιος τοποθετεῖ τὴς Νήιστες καὶ μάλιστα σὲ εὐθεία γραμμὴ, ἀρκετὰ περισσότερα πάνω σὲ ὁποιοδήποτε δρόμο, δηλαδὴ ὅσο περίπου ἡ μέγιστη διάσταση τῆς πόλης τῆς ἐποχῆς τοῦ Πανυσανία. Διαφαίνεται ἐδῶ ἐκ προοιμίου πίστη ὅτι ὁ περιηγητὴς θὰ γύριζε ὁλόγυρα ὅλη τὴν πόλη καὶ ἀδιαφοροῦσε γιὰ τὸ γεγονός ὅτι αὐτὸ δὲν συμβιβάζεται μὲ τὰ δεδομένα ποὺ διαθέτουμε.
3. Ἀφοῦ μὲ ὁλότελα ἀπίθανο τρόπο μετακίνησε τὴν ἀνατολικὴ ἀγορὰ δυτικά ἀπὸ τὸν λόφο τοῦ Ταλάρου καὶ ἐνμέρει καὶ ἀπὸ τὴ Δίρκη, δὲν ἦταν βέβαια δύσκολο νὰ συνδέσει μὲ τὴν ἴδια καὶ τὸν Δία Ἀγοραῖο. Τὸ γεγονός ὅτι μὲ τὴν ἀγορὰ θὰ πρέπει νὰ ἔχει σχέση καὶ τὸ ἱερὸ τῆς Μητρὸς, τὸ Μητρῶο, ἀλλὰ καὶ ἡ ἴδια ἡ οἰκία ποὺ εἶχε γίνει πρυτανεῖο, δὲν τὸν ἀπασχολοῦν.
4. Ὁ Πίνδαρος (*Ἰσθμ.* 1.52 π.) δὲν ἀποκαλεῖ τὸν Ποσειδῶνα «γείτονα καὶ εὐεργέτην» δικό του, ἀλλὰ «ἀρμάτων». Ἐπομένως ἢ ἦταν δικός του γείτων καὶ εὐεργέτης τῶν ἀρμάτων ἢ, τὸ πιθανότερο, καὶ εὐεργέτης καὶ γείτων τῶν ἀρμάτων, δηλαδὴ τοῦ ἱπποδρόμου, καὶ μπορεῖ ὁ Πίνδαρος νὰ εἶχε κατὰ νοῦν τὸν πραγματικὸ γείτονα τῶν ἀρμάτων, τὸν Ποσειδῶνα τῆς Ὀγχηστοῦ. Ἐξάλλου, ἂν ἓνα ἱερὸ ποὺ θὰ βρισκόταν κοντὰ

στο μουσείο μπορεί να θεωρηθεί γειτονικό με την οίκια εκεί που την ἀναζητᾶ, τότε τί με τί δὲν θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν γειτονικά;

5. Ἄν ἡ περιουσία τοῦ Πινδάρου ἦταν τόσο μεγάλη, θὰ πρέπει αὐτὸς νὰ ἦταν ὁ πλουσιότερος κατὰ πολὺ ὅλων τῶν Θηβαίων καὶ ἰδιοκτῆτης περισσοτέρων τοῦ ἐνὸς προαστίων. Τὸ εὔρημα τῆς μεγάλης περιουσίας φαίνεται νὰ ἀποβλέπει στὴν ἐξοικονόμηση τῶν πραγμάτων. Ἀφοῦ τοποθετήθηκαν τὰ ἱερὰ ποὺ σχετίζονται με τὸν Πίνδαρο σὲ τεράστιες μεταξύ τους ἀποστάσεις, θὰ ἔπρεπε νὰ βρεθεῖ ἓνας ἔστω καὶ ἀπίθανος τρόπος γιὰ νὰ ἐρμηνευθεῖ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Πίνδαρος ἀποκαλεῖ τοὺς ἀντίστοιχους θεοὺς γείτονες.
6. Τοπογραφικὴ ἐνότητα ἀνάμεσα στὴν οίκια τοῦ Πινδάρου καὶ τὰ σημεῖα τῶν ἀναθημάτων του δὲν μπορεῖ νὰ βρεθεῖ, ἀλλὰ οὔτε ὑπάρχει σοβαρὸς λόγος νὰ ἀναμένεται. Ὅσο γιὰ τὸ ποιὸς θεοὺς ἀποκαλοῦσε γείτονες τὰ πράγματα εἶναι σαφῆ: Τὴν Μητέρα τῶν θεῶν, ποὺ τὸ ἱερὸ τῆς βρισκόταν μπροστὰ στὴν πόρτα του, καὶ τὸν Ἀλκμαίωνα, ποὺ τὸ ἱεῶν του θὰ πρέπει νὰ βρισκόταν λίγο μακρύτερα, κοντὰ πάντως στὴν οίκια του, γιὰ νὰ εἶναι γείτων, καὶ στὰ κτήματά του, γιὰ νὰ εἶναι προστάτης τους, καὶ καθόλου ἀπαραίτητα σὲ συνάρτηση με τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀμφιαράου.

ε. Πρόταση

Ἡ ἔκθεση τῶν πραγμάτων ἀπὸ τὸν Πausanias ἐδῶ ἔχει τὴν ἴδια δομὴ με ἐκείνη ποὺ σχετίζεται με τὶς Προϊτίδες. Πρῶτα ἀναφέρονται τὰ ἐμπρὸς στὶς πύλες καὶ κατόπιν τὰ συναρτώμενα με τὸν δρόμο ποὺ βγαίνει ἀπὸ τὶς ἴδιες με τελευταῖο ἓνα ἀπὸ τὸ ὁποῖο δίνεται ἡ ἀπόσταση στοὺς πρῶτο ἀπομακρυσμένο ἀπὸ τὸ συγκρότημα τῆς πόλης ἀξιοθέατο (τάφος παίδων Οἰδίποδος - τάφος Τειρεσία στὴ μία περίπτωση, Ἡρακλῆς Ρινοκολούστης - ἄλλος Δῆμητρος Καβειραίας στὴν ἄλλη). Ἀντίστροφη διάταξη ἀκολουθεῖται ὡς πρὸς τὴν τρίτη κύρια πύλη, τὶς Ἡλέκτρες, ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἐπιλέγεται ἡ ἀντίστροφη κίνηση: Ποτνιές - ἱερὸ Ἀμφιαράου - ἀξιοθέατα ἐμπρὸς ἀπὸ τὶς πύλες. Ἡ μόνη οὐσιαστικὰ διαφορὰ ἐδῶ εἶναι ὅτι δὲν δίνεται ἡ ἀπόσταση ἀνάμεσα στὰ πρῶτα δύο, ἐπειδὴ ἔχει δοθεῖ ἡ συνολικὴ ἀπὸ τὶς Ποτνιές ὡς τὶς πύλες.

Στὴν περίπτωσή ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ, τὰ πρὸ τῶν πυλῶν χωρίζονται στὰ δύο ἀπὸ τὸ ποτάμι. Ἀπὸ τὴ μιά μεριά εἶναι τὸ Σύρμα Ἀντιγόνης, ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὅταν κανεῖς περάσει τὸ ποτάμι, τὰ ἐρείπια τῆς οίκιας τοῦ Πινδάρου καὶ τὸ ἱερὸ τῆς Μητρὸς Δινδυμῆνης. Τὸ πέρασμα τοῦ ποταμοῦ βρίσκεται καὶ σήμερα μπροστὰ ἀπὸ τὴ θέση τῆς πύλης, ἀλλὰ ὁ δρόμος ἀπὸ αὐτὴν στοὺς πέρασμα κάνει ἐλιγμὸ ἐξαιτίας τῆς μεγάλης ὑψομετρικῆς διαφορᾶς, παρακάμπτοντας οὐσιαστικὰ τὸ κοίλωμα τῆς Γούρνας (εἰκ. 7. 3,4). Ἡ οίκια πρέπει νὰ βρισκόταν κοντὰ στοὺς ποτάμι, ἐφόσον πράγματι φαίνεται ὅτι αὐτὸ ὑπαινίσσεται τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα τοῦ Πινδάρου (*Ισθμ.* 6.74) *πίσω σφε Δίρκας ἀγνὸν ὕδωρ ...* Μετά, δηλαδὴ δυτικὰ τῆς οίκιας, θὰ βρισκόταν τὸ ἱερὸ τῆς Μητρὸς, τὸ ὁποῖο θὰ ἔβλεπε πρὸς τὴν οίκια, ἂν βέβαια τηροῦσε τὸν τυπικὸ προσανατολισμό.

Ὅπως ἔχουμε ἀναλυτικὰ ἀναφέρει ἄλλοῦ (Φαρ. 25 κπ.), αὐτὸ ποὺ ἔδειξαν στὸν Πausanias ὡς ἐρείπια τοῦ σπιτιοῦ τοῦ Πινδάρου φαίνεται ὅτι εἶχε ὑπάρξει πρυτανεῖο.

Ἀπὸ τὸν βίο τοῦ ποιητῆ μαθαίνουμε ὅτι τὸ σπίτι γλίτωσε τὴν καταστροφή ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας τὸ 479 π.Χ. ὅταν τὰ λοιπὰ σπίτια τῆς, ἐκτὸς τῶν τειχῶν προφανῶς, κώμης Κυνὸς Κεφαλαὶ κάηκαν καὶ ἔστι τὸ νῦν ἐν *Θήβαις πρυτανεῖον*. Ἦταν δηλαδὴ πρυτανεῖο στὰ χρόνια τοῦ βιογράφου ἢ τῆς πηγῆς του. Ἐπειδὴ ὁ Πίνδαρος πρέπει νὰ πέθανε περὶ-που στὰ χρόνια ποὺ ἔγινε ἡ πρὸς τὰ δυτικά ἐπέκταση τῆς πόλης ἢ λίγο πιὸ πρὶν, φαίνεται ὅτι τότε τὸ πλούσιο ἀσφαλῶς σπίτι του μετατράπηκε σὲ πρυτανεῖο, ποὺ ἄλλωστε δὲν διέφερε στὴ μορφή ἀπὸ πλούσιο σπίτι (Wycherly, *HGBC* 134 κπ.· Miller, *Prytaneion*). Ἡ ὅτι στὴ θέση τοῦ σπιτιοῦ ἐγκαταστήθηκε τὸ πρυτανεῖο καὶ ἡ παράδοση θεώρησε ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο. Τὰ ἐρεῖπια στὴν ἔρημη περιοχὴ στὰ χρόνια τοῦ Πausanias δὲν θὰ μπορούσαν νὰ θεωροῦνται ἀξιομνημόνευτα ὡς ἀνήκοντα σὲ παλαιὸ πρυτανεῖο, ἔθεωροῦντο ὅμως ὡς ἐρεῖπια τοῦ σπιτιοῦ τοῦ ποιητῆ. Τὸ γεγονὸς τῆς μετατροπῆς τοῦ σπιτιοῦ σὲ πρυτανεῖο ἢ τῆς ἐγκατάστασης τέτοιου στὴ θέση του εἶναι ἤδη μία ἐνδειξη ὅτι στὸν κοντινὸ τοῦ χώρου διαμορφώθηκε μία ἀκόμα ἀγορά. Ὅπως θὰ δοῦμε, πιθανότατα σὲ χώρῳ ποὺ θὰ εἶχε ἤδη πρὶν ἀπὸ τὴ συμπερίληψή του στὴν ἀστική περιοχὴ κάποια παρόμοια λειτουργία.

Ἀλλὰ ἡ ἀναλογία μὲ τὸ ἀθηναϊκὸ κάνει πιθανὴ τὴν ὑπόθεση ὅτι καὶ τὸ Μητρῶο θὰ εἶχε ἴσως κάποια σχέση μὲ τὴν ἀγορά, σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ τοπογραφικὴ (Thompson-Wycherley, *AgA* 29 κπ.· *AthAg* 48 κπ.). Πὰ τὸ ἱερὸ αὐτὸ καὶ τὴν ἴδρυσή του ὁ Ἀριστοδῆμος (Σχολ. Πινδ. *Πυθ.* 3.137d) λέει: *Ὀλύμπιχον αὐλητὴν διδασκόμενον ὑπὸ Πινδάρου γενέσθαι κατὰ τὸ ὄρος - καὶ ψόφον ἱκανὸν καὶ φλόγα ἰδεῖν καταφερομένην, τὸν δὲ Πίνδαρον ἐπαισθόμενον συνειδεῖν Μητρὸς θεῶν ἄγαλμα λίθινον τοῖς ποσὶν ἐπερχόμενον, ὅθεν αὐτὸν συνιδρύσασθαι πρὸς τῇ οἰκίᾳ Μητρὸς θεῶν καὶ Πανὸς ἄγαλμα*. Λέει ἀκόμα ὅτι οἱ Θηβαῖοι ζήτησαν ἐπισήμως σχετικὸ χρησμὸ καὶ πήραν τὴν ἀπάντηση *ἱερὸν Μητρὸς Θεῶν ιδρύσασθαι*· τοὺς δὲ ἐκπλαγέντας τὸν Πίνδαρον διὰ τὸ προειληφέναι τὸν χρησμὸν ὁμοίως τῷ Πινδάρῳ ἐκέισε τιμᾶν τὴν θεὸν τελεταῖς. Κατὰ τὴν παράδοση λοιπὸν ὁ Πίνδαρος ἴδρυσε τὰ ἀγάλματα καὶ οἱ Θηβαῖοι ἐπισήμως τὴν ἐορτὴ, δηλαδὴ καὶ τὸ ἱερὸ (γιὰ τελείως διαφορετικὴ ἄποψη βλ. *GRBS* 12, 1971, 141 κπ.). Κάπου κοντὰ πρέπει νὰ βρισκόταν καὶ τὸ ἱερὸ τῶν Νυμφῶν, καθὼς ἴσως καὶ ἐκεῖνο τοῦ Ἀλκμαίωνος. Ὁ Pausanias δὲν σημείωσε τὴν παρουσία τους ἢ ἐπειδὴ δὲν ὑπῆρχαν πιά στὰ χρόνια του ἢ ἐπειδὴ δὲν τὰ θεώρησε ἀξιομνημόνευτα.

Ὁ δρόμος ποὺ βγαίνει ἀπὸ τὴ Νή(σ)τες καὶ περνάει τὸ ποτάμι κινεῖται γενικὰ πρὸς τὰ δυτικὰ καὶ σὲ 90 μ. περίπου μετὰ τὸ πέρασμα συναντᾷ ἐγκάρσια ἄλλον ποὺ εἶναι κλάδος τοῦ δρόμου ἀπὸ τοὺς Δελφούς. Αὐτὸς στὰ νότια τοῦ Πυριοῦ λίγα μέτρα ἀφοῦ ἐνωθεῖ μὲ τὸν δυτικὸ δρόμο πρὸς τὸ Ἀκραίφνιο σχίζεται σὲ δύο κλάδους. Ὁ ἓνας συνεχίζει τὴν πορεία πρὸς τὰ ἀνατολικά, περνάει τὸ ποτάμι καὶ κατόπιν τὸ διάσελο ἀνάμεσα στοὺς λόφους τοῦ μουσείου καὶ τοῦ Ταλάρου (εἰκ. 8. α-α). Ὁ ἄλλος κινεῖται στὰ πόδια τῶν ὑψωμάτων καὶ στρέφει βαθμιαῖα πρὸς τὰ νότια (εἰκ. 8. α-α1). Παρακολουθεῖ κατόπιν μὲ γενικὴ πρὸς τὰ νότια κατεύθυνση τὴν παρυφὴ τοῦ ἐπίπεδου χώρου μέχρι τὸ νοτιότατο ἄκρο τῆς πόλης, ἀπέναντι ἀπὸ τὸ Παραπόρτι. Ὅταν φτάνει ἀπέναντι περίπου ἀπὸ τὴ Νή(σ)τες δέχεται τὸν δρόμο ποὺ ἔρχεται ἀπὸ αὐτές. Νοτιότερα, μετὰ ἀπὸ 250 μ. περίπου, δέχεται τὸν δρόμο ποὺ ἔρχεται ἀπὸ τὸ Καβεῖριο καὶ τὴ Θεσπιές. Ἀνάμεσα στὴν προηγούμενη συμβολὴ καὶ αὐτὴν θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν τὰ ἀξιοθέατα ποὺ μνημο-

νεύει ο Πανυσανίας, δηλαδή τὰ ἱερὰ τῆς Θέμιδος, τῶν Μοιρῶν καὶ τοῦ Ἀγοραίου Διός. Νοτιότερα καὶ σὲ κάποια μικρὴ πάντως ἀπόσταση ἀπὸ τὸ τελευταῖο θὰ βρισκόταν ὁ Ἡρακλῆς, κάπου στὴ συμβολὴ μὲ τὸν δρόμο πὺν πῆγαινε πὰ πρὸς τὸ ἄλσος τῆς Καβειραίας, ἀφοῦ ἀπὸ αὐτὸν μετράται ἡ ἀπόσταση ὡς ἐκεῖνο (εἰκ. 7. 6). Ὅτι βρισκόμαστε στὴν περιφέρεια τῆς ἴδιας πάντοτε ἀγορᾶς μαρτυρεῖ ἡ παρουσία τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀγοραίου Διός, ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος ἡ Ἡρακλῆς Ρινοκολούστης ἴσως, ἀφοῦ αὐτὸς χρησίμευε ὡς σημεῖο μέτρησης ἀποστάσεων⁶². Κάπου κοντὰ βρισκόταν πιθανῶς καὶ ἓνα ἱερὸ τῆς Εἰλειθυίας⁶³.

Ἔχουμε λοιπὸν ἔνδειξη ὅτι ὁ χώρος τῆς δυτικῆς αὐτῆς ἀγορᾶς ἀπλωνόταν νότια ἀπὸ τὸ πέρασμα τῆς Πλακιώτισσας/Δίρκης. Ἔχουμε κάθε λόγο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὸ νότιο ἄκρο τοῦ ἔφτανε ὡς τὶς πύλες (ἢ σχεδὸν) καὶ τὸ Παραπόρτι (εἰκ. 7. 5), τὸ ὁποῖο, ἂν καὶ ἀπέναντι, ἀπὸ τὴν ἄλλή μεριά τοῦ ποταμοῦ, κατὰ κάποιο τρόπο περιελάμβανε. Δὲν εἶναι πιθανὸ ἡ ἀγορὰ νὰ σταματοῦσε λίγο βορειότερα ἀπὸ τὴ σημαντικότερη κρήνη πὺν ἡ θέση τῆς εἶναι συγχρόνως καὶ σημαντικὸς συγκοινωνιακὸς κόμβος. Σ' αὐτὴν ἔφτανε ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς κοιλάδας ἓνας δρόμος ἀπὸ τὶς Ποτνιές (δηλαδή καὶ ἀπὸ τὶς Πλαταιές), ἐνῶ μπροστὰ τῆς ὑπάρχει καὶ σήμερα τουρκικῶν χρόνων γέφυρα πὺν ἔξασφαλίζει τὴν ἐπικοινωνία μὲ τὴ δυτικὴ πλευρὰ καὶ ἡ διαμόρφωση τοῦ χώρου καθὼς καὶ οἱ κυκλοφοριακὲς ἀνάγκες δείχνουν ὅτι εἶναι διάδοχος παλαιότερης. Πολὺ κοντὰ στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς συναντῶνται: ὁ πιὸ πᾶνω δρόμος πὺν ἔρχεται ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ πλατιοῦ μέρους τῆς κοιλάδας, ἓνας δρόμος πὺν ἔρχεται ἀπὸ τὰ Λεῦκτρα, ἔμπαινε στὴν πόλη ἀπὸ τὴν πύλη τῆς νοτιοδυτικῆς γωνίας καὶ ἔφτανε ὡς ἐδῶ παρακολουθώντας ἐσωτερικὰ τὴ διαδρομὴ τοῦ νότιου τείχους, καὶ ἀκόμα ἓνας δρόμος ἀπὸ τὰ Λεῦκτρα, ἀνατολικότερος, πὺν ἔμπαινε στὴν πόλη ἀκριβῶς στὸ σημεῖο τοῦ κόμβου παρακολουθώντας τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ἄνω ροῦ τῆς Πλακιώτισσας (παρένθ. πίν.). Τέλος ἓνας ἄλλος δρόμος ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ Παραπόρτι καὶ ὁδηγεῖ ἀπὸ τὴν πιὸ εὐβατὴ διαδρομὴ στὶς Νή(σ)τες (εἰκ. 7). Παρὰ τὸ ὅτι εἶναι μακρύτερος, ἀκόμα καὶ σήμερα θεωρεῖται ὁ κανονικὸς γιὰ νὰ κατέβει κανεὶς ἀπὸ τὸ κέντρο τῆς σύγχρονης πόλης στὸ Παραπόρτι. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἡ ἀγορὰ κατελάμβανε τὸν σχετικὰ ἐπίπεδο χώρο στὰ δυτικὰ τῆς Πλακιώτισσας ἀπὸ σημεῖο νότια ἀπὸ ἐκεῖ ὅπου ἔρχεται ὁ δρόμος ἀπὸ τὶς Νήστες ὡς τὸ

62. Ἡ ὑπόθεση ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Πανυσανίας δίνει τὴν ἀπόσταση ὅχι ὅπως κάνει συχνὰ κατ' ἐκτίμηση, ἀλλὰ μὲ ἔκφραση θετικὴ καὶ συγκεκριμένη, ὅπως συμβαίνει στὶς περιπτώσεις πὺν φαίνεται ὅτι χρησιμοποιεῖ τὶς πληροφορίες πὺν δίνουν ὁδοδείκτες, *milliaria*.

63. Ἀλλὰ πιθανότερη μοῦ φαίνεται ἄλλη ἐρμηνεία. Ὅπως εἶδαμε πιθανῶς θέση λατρείας τῶν Εἰλειθυῶν δηλώνει ἡ παρουσία τῶν ἀναγλύφων τῶν Φαρμακίδων κοντὰ στὶς Ἡλέκτες. Μοῦ φαίνεται πιθανὸ ὅτι ὁ Πίνδαρος, ὅταν γράφει (Νεμ. 7.1) *Εἰλεί-*

θυια πάρεδρε Μοιρῶν βαθυφρόνων μᾶλλον ἀναφέρεται σὲ ἐκεῖνο τὸ σημεῖο ὅπου θὰ λατρεύονταν οἱ Μοῖραι καὶ ἡ Εἰλείθυια. Τὸ ἱερὸ τῶν Μοιρῶν ἐδῶ πρέπει νὰ εἶναι νεότερο καὶ νὰ ιδρύθηκε μετὰ τὴν ἐπέκταση τῆς πόλης, ὅταν ὁ χώρος ἔγινε κανονικὴ, δηλαδή καὶ πολιτικὴ, ἀγορά. Τότε πιθανῶς θὰ ιδρύθηκε καὶ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀγοραίου Διός καὶ τὸ ἄγαλμα τοῦ Ἡρακλέους Ρινοκολούστη ὡς σημεῖο μέτρησης τῶν ἀποστάσεων. Τὸ ἱερὸ τῆς Μητρὸς ἦταν λίγο μόνο παλαιότερο. Ἐνδείξεις δὲν ὑπάρχουν γιὰ τὸ ἱερὸ τῆς Θέμιδος.

Παραπόρτι, δηλαδή έκταση μήκους 400 μ. τὸ πολύ (ἴσως καὶ μόνο 300 μ. περίπου) καὶ πλάτους κατὰ μέσο ὄρο 80 μ. Συνολικὰ κάπου 25 ὡς 30 στρέμματα (εἰκ. 7. 7). Σ' αὐτὴν κατάληγαν δρόμοι ἀπὸ ὅλες τὶς βορειοδυτικὲς, δυτικὲς καὶ νοτιοδυτικὲς περιοχὲς.

Ἡ φύση τοῦ χώρου ἐπιβάλλει βέβαια τὴν κάπως περιέργη, μακρόστενη μορφή αὐτῆς τῆς ἀγορᾶς, φαίνεται ὅμως ὅτι ὁ χώρος τῆς εἶχε κάποια παρόμοια λειτουργία καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπέκταση τῆς πόλης στὰ δυτικὰ καὶ τὸ γεγονός αὐτὸ ἐπέδρασε ἐπίσης στὴ μορφή τῆς. Οἱ δρόμοι ποὺ φτάνουν σ' αὐτὴν φαίνεται ὅτι ὀδήγησαν στὴ χρῆση τοῦ χώρου τῆς ὡς περιοχῆς ἐμπορικῶν καὶ ἀνταλλακτικῶν δραστηριοτήτων τῶν κατοίκων τῶν δυτικῶν περιοχῶν τῆς Θηβαΐδας. Ὑπῆρχε δηλαδή ἤδη στὸν 5ο π.Χ. αἰῶνα ἐγκατεστημένη ἐδῶ χρῆση ἐμπορικῆς ἀγορᾶς. Γνωρίζουμε ὅτι σὲ πρῶμα χρόνια ὑπῆρχε καὶ σὲ ἄλλες πόλεις, μάλιστα ἀριστοκρατούμενες, διάκριση ἀνάμεσα στὴν πολιτικὴ καὶ τὴν ἐμπορικὴ ἀγορὰ (Martin, *AgG* 296 κπ.) καὶ ἐνίοτε συνέβαινε νὰ ἀπαγορεύεται στοὺς χειρῶνακτες, τοὺς τεχνίτες, τοὺς καλλιεργητὲς καὶ τὰ σχετικὰ ἐμπορεύματα ἢ εἴσοδος στὴν πρώτη (αὐτόθι καὶ Glotz, *CGr* 94), ἐνῶ ἡ δευτέρη, ἡ «ἀγορὰ ἀναγκαία», μποροῦσε πολὺ καλὰ νὰ βρῖσκεται ἐκτὸς κυρίως ἀστικοῦ χώρου, ἐκτὸς τῆς κυρίως πόλης (Martin ὁ.π.). Ἡ παρουσία μάλιστα τοῦ προαστίου Κυνὸς Κεφαλαί, τὸ ὁποῖο θὰ βρισκόταν στὶς βόρειες καὶ βορειοδυτικὲς παρυφές τῆς, ἴσως εὐνοήθηκε ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ αὐτῶν τῶν δραστηριοτήτων. Ὅταν ἐπεκτάθηκε σχεδιασμένα ἡ πόλη στὰ δυτικὰ στὸν ἴδιο χώρο ὁργανώθηκε ἡ ἀγορὰ, καὶ τὴν ἀλλαγὴ τοῦ χαρακτήρα τῆς (καὶ) σὲ πολιτικὴ δηλώνει ἡ ἰδρυση τοῦ πρυτανείου εἴτε μὲ ἐγκατάσταση τῆς λειτουργίας αὐτῆς στὸ σπῖτι τοῦ Πινδάρου, εἴτε μὲ οἰκοδόμησι νέου κτιρίου στὴ θέση (ἢ περίπου) ποὺ κατεῖχε προηγουμένως τὸ σπῖτι. Ἰσως τότε ἰδρύθηκε καὶ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀγοραίου Διός.

Τὸ Παραπόρτι βρισκόταν κάπως μακριὰ ἀπὸ τὴ διαδρομὴ βάσει τῆς ὁποίας ὁργάνωσε τὴν ἔκθεσή του ὁ Πausanias. Καὶ φαίνεται ὅτι τὸ μόνο ἄξιο σημείωσης ποὺ θὰ ἔκρινε ὅτι ὑπῆρχε σχετικὰ μὲ τὴν κρήνη ἦταν ὁ μῦθος τῆς Δίρκης. Αὐτὸν ὅμως εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ τὸν θυμίσει σὲ συνάρτηση μὲ τὸ ποτάμι (9 25.3). Ἔτσι ἐξηγεῖται τὸ ὅτι δὲν ἔκανε εἰδικὸ λόγο γιὰ τὴν κρήνη. Εἶπαμε ἤδη ὅτι πιθανότατα καὶ αὐτὴ, ὅπως καὶ τὸ ποτάμι, λεγόταν Δίρκη. Μία παράδοση τὴν ταύτιζε μὲ τὴν κρήνη τοῦ Ἄρεως. Φαίνεται ὅτι ἐκεῖνοι ποὺ δὲν τὴν δέχονταν ἀκολουθοῦσαν ἄλλη, κατὰ τὴν ὁποία οἱ Μοῦσες ἔκαναν τὴν πηγὴ νὰ ἀναβρῦσει (Πίνδ. *Ἰσθμ.* 6.74). Ἰσως λοιπὸν λατρεύονταν κάπου κοντὰ τῆς. Στὴν περίπτωσή μας ἡ πηγὴ καὶ ἡ κρήνη συνέπιπταν πρακτικὰ.

Κοντὰ στὴν κρήνη ἔδειχναν καὶ τὸν «τάφο» τῆς Δίρκης. Στὴν Ἀντιόπη τοῦ Εὐριπίδη ὁ Ἑρμῆς λέει στὸν Λύκο ὅταν δὲ θάπτῃς ἄλοχον εἰς πυρὰν βαλὼν σαρκῶν ἀθροίσας τῆς ταλαιπώρου φύσιν, ὅστ' αὖ πυρώσας, Ἄρεως ἐς κρήνην βαλεῖν καὶ ὁ Λύκος σὲ ἄλλο σημεῖο *Ἑρμῆ δὲ πεισθεὶς Ἄρεως εἰς κρήνην βαλὼ γυναῖκα θάψας* (Κερ. 428). Οἱ ὄροι *θάπτω* καὶ *θάψας* ἀναφέρονται προφανῶς στὴν καύση καὶ τὶς ἄλλες ἐνέργειες. Τὰ λείψανα λοιπὸν τῆς Δίρκης μετὰ τὴν καύση πιστευόταν ὅτι ρίχτηκαν στὴν κρήνη αὐτή, τοῦ Ἄρεως κατὰ τὴν παράδοση ποὺ ἀπηγεῖ ὁ Εὐριπίδης, αὐτὴν ποὺ ὅπως λέει στὶς *Φοίνισσες* (932, 657) σχετίζεται μὲ τὸν δράκοντα (*θαλάμας, οὗ δράκων ὁ γηγενὴς ἐγένετο Δίρκης ναμάτων ἐπίσκοπος* καὶ *ἐνθα φόνιος ἦν δράκων Ἄρεως, ὠμόφρων φύλαξ νάματ' ἐννύδρα καὶ ῥέεθρα χλοερά ... ἐπισκοπῶν*). Ὑπάρχει ὅμως σχετικὰ μὲ τὸν τάφο τῆς Δίρκης καὶ ἡ πληροφορία τοῦ Πλουτάρχου (*Σωκ. Δαμ.* 578B), ποὺ ὁ Κεραμόπουλλος θεώ-

ρησε ὅτι δὲν τὸν σχετίζει μὲ τὴν κρήνη καὶ ἐπομένως ἀποκαλύπτει ὅτι ὁ Εὐριπίδης ἔκανε λάθος. Λέει ὁ Πλούταρχος *οἷός ἐστι τὸν Δίρκης ἀναζητεῖν τάφον, ἄγνωστον ὄντα τοῖς Θηβαίοις πλὴν τῶν ἱππαρχηκότων*. Ὁ γὰρ ἀπαλλαττόμενος τὸν παραλαμβάνοντα τὴν ἀρχὴν μόνος ἄγων μόνον ἔδειξε νύκτωρ (τὸν τάφο τῆς Δίρκης) καὶ τινὰς ἐπ' αὐτῷ δράσαντες ἀπύρους ἱερουργίας, ὧν τὰ σημεῖα συγγέουσι καὶ ἀφανίζουσιν, ὑπὸ σκότους ἀπέρχονται χωρισθέντες. Ἀπὸ αὐτὰ συνάγεται ὅτι κανεῖς δὲν ἤξερε τὴ θέση τοῦ τάφου ἐκτὸς ἀπὸ ἐκείνους ποὺ ὑπῆρξαν ἱππαρχοί. Τὸ γεγονὸς ὅμως ὅτι δὲν ἦταν ἀκριβῶς γνωστὸ τὸ σημεῖο ποὺ ἐθεωρεῖτο τάφος μὲ κανένα τρόπο δὲν σημαίνει ὅτι δὲν βρισκόταν κάπου κοντὰ στὴν κρήνη. Σημαίνει μόνο ὅτι δὲν ὑπῆρχε σῆμα ἢ κατασκευὴ ἢ ἄλλο «τέκμαρ» ποὺ δήλωνε τὸ ἀκριβὲς σημεῖο στὸ ὁποῖο ἔπρεπε νὰ γίνεται ἡ θεραπεία. Ἡ μαρτυρία τοῦ Εὐριπίδη παραμένει ἰσχυρὴ καὶ σημαίνει ὅτι καὶ αὐτοὶ ποὺ ταύτιζαν τὸ Παραπόρτι μὲ τὴν κρήνη τοῦ Ἄρεως θεωροῦσαν ὅτι ἡ τελευταία πῆρε κατόπιν τὸ ὄνομα Δίρκη, ἐπειδὴ ἐκεῖ ρίχτηκαν τὰ λείψανα τῆς ἡρώιδας μετὰ τὴν καύση τῆς. Τὸ πῶς πιθανὸ φαίνεται ὅτι καὶ ὁ Πίνδαρος ὅταν μιλάει γιὰ τὴν καλλίρροο Δίρκη τῆς φιλαρμάτου πόλης (Ισθμ. 8.42) ἀναφέρεται ἐπίσης στὴν κρήνη ἢ τὴν πηγὴ μὲ τὴν ὁποία ταιριάζει καλύτερα τὸ ἐπίθετο καλλίρροος, καὶ ὄχι στὸ ποτάμι.

Ὑπῆρχε λοιπὸν πηγὴ (καὶ κρήνη) Δίρκη καὶ μάλιστα εἶναι πιθανότερο ὅτι ἀπὸ αὐτὴν πῆρε τὸ ἴδιο ὄνομα καὶ τὸ ποτάμι στὸ ὁποῖο χύνονταν τὰ νερά τῆς. Θηλυκὰ ὀνόματα ποταμῶν εἶναι σπανιότατα, ἐνῶ ἀντίθετα τῶν πηγῶν καὶ κατ' ἐπέκταση τῶν κρηνῶν τὰ ὀνόματα εἶναι πάντα θηλυκὰ, πράγμα ποὺ ἄλλωστε συμβαίνει καὶ μὲ τὰ ἀντίστοιχα προσηγορικὰ καὶ ἀποκαλύπτει τὶς γενικότερες ἀντιλήψεις γιὰ τὴ φύση τους. Ἡ συσχέτιση τῆς ἡρώιδας Δίρκης μὲ τὶς πηγές, τὸ Παραπόρτι ἢ τὶς ἄλλες ψηλότερα, τὸ ἴδιο πράγμα ἀποκαλύπτει. Ὅμως ἔναντι τῶν ἄλλων τὸ Παραπόρτι ὑπερέχει, ἐπειδὴ πηγάζει, ἀναβλύζει ἀπὸ τὰ πόδια τοῦ ἴδιου τοῦ λόφου πάνω στὸν ὁποῖο χτίστηκε ἡ πόλη. Στὴν κορυφὴ τῆς ἴδιας πλαγιάς βρίσκεται τὸ ἱερὸ τῆς Ὀγκας ἄρρηκτα συνδεόμενο στοὺς μύθους μὲ τὴν ἰδρυσή τῆς. Ἡ Δίρκη δὲν πρέπει νὰ ἦταν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἡ θαμπὴ μορφὴ γιὰ τὴν ὁποία μιλάει ἡ διασωθεῖσα παράδοση, σύζυγος τοῦ Λύκου, ἐνὸς βασιλιᾶ ποὺ δὲν ἀνῆκε κἀν στὸ γένος τοῦ Κάδμου, ἡ ὁποία ταλαιπώρησε τὴν Ἀντιόπη καὶ γι' αὐτὸ τὰ παιδιά ἐκείνης τῆς ἐπέβαλαν μαρτυρικὸ θάνατο. Ἡ ἴδια ἡ μυστικὴ λατρεία τῆς ἀπὸ τοὺς ἱπάρχους δείχνει ὅτι ἦταν κάτι περισσότερο. Δαίμων συνδεόμενος μὲ τὴν πόλη καὶ μάλιστα μὲ τὰ ἀριστοκρατικά τῆς γέννη, τὰ μέλη τῶν ὁποίων εἶχαν τὴν τιμητικὴ διάκριση νὰ γίνονται ἱππεῖς. Οἱ πηγές στὸ Τάχι πολὺ δύσκολα θὰ μπορούσε νὰ σχετιστοῦν μὲ αὐτὸ τὸν ρόλο. Ὁ φύλακας τῆς πηγῆς δράκων ἦταν κατὰ μία παράδοση (Σχολ. Σοφ. Ἀντιγ. 126), παλαιὰ ὅπως δείχνει ὁ χαρακτήρας τῆς, παιδὶ τοῦ Ἄρεως καὶ τῆς *Τιλωφώσης Ἐρινύος* καὶ αὐτὴ πρέπει νὰ εἶναι μιὰ δαιμονικὴ ὑπόσταση ποὺ ἔχει κοινὸ μὲ τὶς ἄλλες παρόμοιες τὸ ἀποσβολωτικὸ βλέμμα. Ἴσως μὲ αὐτὴ μπορεῖ νὰ σχετιστεῖ ἡ ἐπίσης σκοτεινὴ μορφὴ τῆς Δίρκης ποὺ τὸ ὄνομά τῆς φαίνεται νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴ ρίζα τοῦ ρήματος δέρκομαι. (Πὰ τὸν συσχετισμὸ τοῦ ὀξέως βλέμματος μὲ τὸν θάνατο – καὶ οἱ Ἐρινύες εἶναι δαίμονες τοῦ κάτω κόσμου – βλ. Vernant, MY.)

Ὁ μῦθος γιὰ τὸν τρόπο τοῦ θανάτου τῆς Δίρκης μᾶς παρέχει μιὰ εἰκόνα μὲ σημασία, καὶ τοπογραφικὴ καὶ ἄλλη. Τὴν ἔδεσαν στὰ κέρατα ἄγριου ταύρου ποὺ ἀφέθηκε ἐλεύθερος καὶ ἔτσι τὴ διαμέλισε (βλ. τὸ γνωστὸ σύμπλεγμα τοῦ Ταύρου Farnese· Robertson,

HGA 608· ZPE 64, 1986, 41 κπ.· Smith, HS 108). 'Ο ταῦρος ὅμως εἶναι τὸ κανονικὸ σύμβολο κάθε ποταμοῦ καὶ στὸν μῦθο μποροῦμε νὰ δοῦμε τὴν ἴδια τὴν εἰκόνα τῶν φυσικῶν πραγμάτων, ἔτσι πὺν τὸ ποτάμι κατεβαίνει καὶ συμπαρὰσύρει τὰ νερὰ τῆς πηγῆς. Ἀλλὰ οἱ ποταμοὶ ἔχουν τὴ μορφή ταύρου ἐπειδὴ ἀκριβῶς αὐτὴ δηλώνει τὸ γονιμοποιὸ στοιχεῖο, τὸν θεὸ πὺν ἐδῶ συμπαρὰσύροντας καὶ σκορπίζοντας τὰ νερὰ τῆς κρήνης ἢ τὸ σῶμα τῆς Δίρκης γονιμοποιεῖ τὰ χωράφια. Καὶ αὐτὸς μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ στὴ συνέχεια μὲ τὸν Δία ἢ τὸν Διόνυσο, τὸν ὁποῖο *θεῶν μάλιστα ἦγεν ἐν τιμῇ* ἢ Δίρκη (Πανσ. 9 17.6), ἢ ἴσως καὶ τὸν Ἄρη, πὺν ἂν ἡ Δίρκη ταυτίζεται μὲ τὴν Ἐρινύα εἶναι σύζυγός της. Μία τουλάχιστον φορὰ ὁ Ἄρης αὐτὸς ὀνομάζεται *Διρκαῖος* (Νόνν. *Διον.* 2 671). Θὰ ἀντιπαρὰτηρηθεῖ ἴσως ὅτι ἡ σχέση ταύρου καὶ Δίρκης στὸ παραδιδόμενο σχῆμα εἶναι ἀντίθετη ἀπὸ τὴ «φιλότητα» πὺν προῦποθέτει αὐτὴ ἡ προσέγγιση. Ἀλλὰ σήμερὰ γνωρίζουμε περισσότερὰ γιὰ τὴν ἐσώτερη ταυτότητα τῶν σὲ πρώτη ματιὰ τόσο ἀντίθετων αὐτῶν καταστάσεων, ἢ ὁποῖα ὅμως ἦταν βαθιὰ συνειδητὴ σὲ πολιτισμοὺς πὺν δὲν ἔχουν μόνο θεωρητικὴ γνώση τῆς οὐσιαστικῆς ταύτισης θανάτου καὶ ἔρωτα, γονιμοποίησης, τέλους καὶ ἀρχῆς τῆς ζωῆς. Καὶ ὁ διαμελισμὸς τῆς Δίρκης εἶναι πὺν ἐξασφαλίζει τὴν ἀναγέννηση τῆς ζωῆς. Τὸ σχῆμα τῆς Δίρκης πὺν σύρεται καὶ διαμελίζεται δεμένη στὰ κέρατα τοῦ ταύρου εἶναι στὸ βάθος πολὺ συγγενὲς μὲ ἐκεῖνο τοῦ Διὸς ταύρου πὺν ἀρπάζει τὴν Εὐρώπη καὶ τὴν περνάει πέρα ἀπὸ τὴ θάλασσα, δηλαδὴ πέρα ἀπὸ τὸν κόσμο, σὲ ἕναν ἄλλο. Ἀλλὰ καὶ μὲ ἐκεῖνο τοῦ Ἄδη πὺν ἀρπάζει τὴν Περσεφόνη πηγαίνοντάς τη στὸ βασίλειό του, πέρα ἀπὸ τὸν κόσμο, στὸν θάνατο. Καὶ ἐδῶ ὅμως αὐτὸς ὁ θάνατος εἶναι συγχρόνως ἢ ὑπόσχεση καὶ ἢ ἐξασφάλιση τῆς ζωῆς.

Αὐτὲς οἱ σκέψεις μὲ κάνουν νὰ πιστεῦω ὅτι ἀρχικὰ ἡ μορφή τῆς Δίρκης ἦταν μία μεγάλη δαιμονικὴ ὑπόσταση στενὰ συνδεδεμένη μὲ τὴν ἴδια τὴν ὑπαρξὴ τῆς πόλης, τῆς Καδμείας, καὶ ὅτι στὰ λεγόμενα τοῦ Εὐριπίδη ἀπηχεῖται πραγματικὴ παρὰδοση. Αὐτὸς ὅμως ταυτίζει τὴν κρήνη-τάφο τῆς ἡρώιδας μὲ ἐκείνη τοῦ Ἄρεως ἀπὸ τὴν ὁποῖα πῆγε νὰ πάρει νερὸ ὁ Κάδμος γιὰ τὴ θυσία πὺν σήμαινε καὶ τὴν ἴδρυση τῆς πόλης. Πρέπει νὰ θεωρήσουμε ὅτι καὶ αὐτὴ ἡ σύνδεση εἶναι στοιχεῖο τῆς παρὰδοσης, διαφορετικῆς πιθανότατα ἀπὸ ἐκείνη πὺν συσχέτιζε τὴν κρήνη τοῦ Ἄρεως μὲ τὸν Ἰσμηνό. Τὸ νερὸ τῆς πηγῆς βγαίνει ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ σπλάχνα τοῦ λόφου τῆς Καδμείας. 'Ο δράκων ἦταν παιδί τοῦ Ἄρεως, τοῦ *παλαίχθονος* (Εὐριπ. *Φοίν.* 658· Σχολ. Σοφ. *Ἀντιγ.* 1262), πὺν ὁ χορὸς τοῦ Αἰσχύλου τοῦ λέει τὴ γῆ τῆς Θήβας *τεὰν γὰν* καὶ τοῦ ζητᾷ: *ἐπιδε πόλιν τεὰν, ἂν ποτε εὐφιλήταν ἔθου* (Ἐπτὰ 105), καὶ ἡ Ἀρμονία ἦταν κόρη του (Εὐριπ. *Βάκχ.* 1332· Πανσ. 9 5.2) ἢ κόρη τοῦ δράκοντος (Σχολ. Δερκύλλου στὸν Εὐριπ. *Φοίν.* 7). Καὶ στὸν Ἄρη αὐτὸν δούλεψε ἕνα μεγάλο ἐνιαυτὸ ὁ Κάδμος γιὰ νὰ ἐξιλεωθεῖ ἀπὸ τὸν φόνο τοῦ δράκοντος (Ἀπολλόδ. 3 4.2). Καὶ ἡ Ἀρμονία ἦταν σύζυγος τοῦ Κάδμου, πὺν ἔτσι γίνεται γιὸς τοῦ Ἄρεως, ὁ ὁποῖος ἐν τέλει ταυτίζεται μὲ τὸν δράκοντα. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Κάδμος ἔχει μορφή δράκοντος, ὅπως καὶ ἡ Ἀρμονία (Λουκ. π. ὄρχ. 41· *Φιλοφ.* 3· *Φιλόστρ. Εἰκ.* 1 18 κπ.· πρβ. Σχολ. Πινδ. *Πυθ.* 3.153). Οὐσιαστικὰ εἶναι μιὰ νέα μορφή τῆς ἴδιας ὑπόστασης τοῦ Ἄρεως/δράκοντος πὺν σκοτώνει τὸν πατέρα του καὶ τὸν ὑποκαθιστᾷ. Εἶναι τὸ στοιχεῖο τῆς Καδμείας. 'Ομως ἀπόγονοι αὐτοῦ τοῦ δράκοντος / Ἄρεως εἶναι καὶ οἱ γενάρχες τῶν ἀριστοκρατικῶν οἰκῶν πὺν ἔδιναν τοὺς ἱππεῖς, οἱ ἐπιβίωσαντες ἀπὸ τοὺς Σπαρτοὺς πὺν ὅπως δείχνουν τὰ ὀνόματά τους (Χθόνιος, Ὑπερήνωρ, Πέλωρος, Οὐδαῖος, Ἐχίων -

Παυσ. 9 5.3) μετέχουν κι αὐτοὶ τῆς φύσης του. Εἶναι ἐπίσης δράκοντες. Πρόκειται λοιπὸν γιὰ μῦθο συνεκτικό, ποὺ ἡ συμπλοκή του μὲ ἄλλους ἀνεξάρτητους ποὺ ἐντοπίζονταν στὸν Ἰσμηνὸ καὶ εἶχαν σχέση με τοὺς ἀρχικοὺς Νιοβίδες, τὸν Ἀμφίωνα, τὸν Ἀπόλλωνα καὶ τὴ Μελία, ὁδήγησε στὴν πίστη ὅτι μερικοὶ ἀπὸ τοὺς Σπαρτοὺς ἐπιβίωσαν διακρίνοντάς τους ἀπὸ τὶς ἄλλες ἐμφανίσεις τους, ἐκεῖνες στὴν Κολχίδα καὶ στὸν μῦθο γιὰ τὸ Χαλκὸ Γένος.

Ὅταν λοιπὸν ὁ Εὐριπίδης βρίσκει τὴ «χειά», τὰ «μέγαρα», δηλαδὴ τὴ μονιὰ τοῦ δράκοντα στὸν ἴδιο τὸν βράχο ποὺ πάνω του χτίστηκε ἡ πόλη καὶ ἀπὸ τὰ σπλάχνα τοῦ ὁποίου πηγάζει τὸ δῶρο του, τὸ νερό, φαίνεται νὰ ἀπηχεῖ παλαιὰ γνήσια παράδοση. Τὰ λεγόμενα στὴν Ἀντιόπη του φαίνονται σὰν προσπάθεια νὰ συνδυαστεῖ αἰτιολογικὰ ἡ πίστη αὐτὴ με τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ πηγὴ λεγόταν Δίρκη, ὅταν πιά ἐτούτῃ εἶχε ὑποβαθμιστεῖ σὲ γυναῖκα τοῦ Λύκου, καὶ τὸ σημεῖο τῆς λατρείας τῆς παλαιᾶς μεγάλης θεότητας, ὅπου πιθανῶς θὰ λατρευόταν καὶ ὁ Ἄρης, σὲ «τάφο» τῆς. Πρὶν ὅμως γίνεῖ αὐτὸ ἀντίφαση δὲν ὑπῆρχε, γιατί ἡ Δίρκη ἦταν ἡ ἴδια ἡ πηγὴ, στὴν ὁποία εἰσχωροῦσε, εἶχε τὴ χειὰ του, ὁ δράκων Ἄρης, ὁ σύζυγός τῆς.

Ἡ παρουσία μνημείων ποὺ θεώρησε ὅτι ἔπρεπε νὰ ἀναφερθοῦν στὸν δρόμο ἀπὸ τὶς Προϊτίδες πρὸς τὸ ἄλσος τῆς Καβειραίας Δήμητρος ὁδήγησε τὸν Παυσανία νὰ ἐπιλέξει γιὰ τὴν ἔκθεσή του αὐτὸ τὸ δρομολόγιο πρὸς τὸ Καβεῖριο καὶ ὄχι τὴν ὁδὸ γιὰ Ὀγχηστὸ καὶ Δελφοὺς ἀπὸ τὴν ὁποία τὸ ἱερὸ ἦταν ἐπίσης προσιτό. Ἐπειδὴ ὅμως κοντὰ σ' ἐκεῖνον τὸν δρόμο, ὅπως εἴπαμε, ἔδειχναν ἐπίσης τρία κατὰ τὴν κρίση του ἀξιωματικὰ πρᾶγματα, τὴν Οἰδιποδία κρήνη, τὸν τάφο τοῦ Ἑκτορος καὶ τὸν τάφο τοῦ Ἀσφοδίκου, παρενέθεσε τὴν ἀναφορὰ σὲ αὐτὰ σὲ ἄλλο σημεῖο τῆς ἔκθεσης. Ἡ συμβολὴ τοῦ δρόμου αὐτοῦ με τὸν δυτικότερο δρόμο ἀπὸ τὸ Ἀκραίφνιο βρίσκεται στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῶν Ἀλωνιῶν τοῦ Πυριοῦ καὶ ἐκεῖ ὑπάρχει πηγὴ ποὺ λέγεται Βρυσοῦλα, τῆς ὁποίας τὸ νερὸ φαίνεται ὅτι εἶχε χρησιμοποιηθεῖ καὶ πρὶν, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν καταστροφὴ καὶ ἀνοικοδόμησι τῆς πόλης γιὰ τὶς ἀνάγκες κεραμικοῦ ἐργαστηρίου (ΑΔ 23, 1968, Β, 221). Ἡ Βρυσοῦλα πρέπει νὰ ἦταν ἡ πηγὴ καὶ πολὺ κοντὰ τῆς ἡ κρήνη ὅπου ἡ παράδοση ἔλεγε (Παυσ. 9 18.6) ὅτι ὁ Οἰδίπους εἶχε πλύνει τὰ αἵματα ἀπὸ τὸν φόνο τοῦ πατέρα του ἐρχόμενος ἀπὸ τοὺς Δελφοὺς: ἡ Οἰδιποδία (εἰκ. 8. 3). Κοντὰ διαμόρφωσε ὁ Σὺλλας τὴν «θυμέλη» γιὰ ἐπινίκια κατὰ τοῦ Μιθριδάτη (Πλούτ. Σύλλ. 19), πιθανῶς στίς μαλακὲς πλαγιὲς ποὺ ἀρχίζουν ἀκριβῶς νότια ἀπὸ τὸν δρόμο. Ἡ θυμέλη αὐτὴ πρέπει νὰ ἦταν πρόσκαιρη κατασκευὴ με ξύλινα ἱκρίωματα, σὰν κι ἐκεῖνες ποὺ χρησιμοποιοῦσαν καὶ στὴν ἴδια τὴ Ρώμη σὲ παρόμοιες περιστάσεις (τὸ πρῶτο λίθινο θέατρο στὴ Ρώμη χτίστηκε, ὅπως εἴπαμε, ἤδη ἀπὸ τὸν Πομπήιο). Τὰ ὑπάρχοντα θέατρα καὶ στάδια δὲν προσφέρονταν πιθανῶς οὔτε γιὰ τὸ εἶδος τῶν θεαμάτων οὔτε καὶ γιὰ τὸ μέγεθος τοῦ ἀκροατηρίου.

Ὁ θεωρούμενος ὡς τάφος τοῦ Ἑκτορος κοντὰ στὴν Οἰδιποδία κρήνη ἦταν ἴσως ἀρχικὰ σημεῖο λατρείας ἑνὸς θνήσκοντος πρῶτου Διός, τοῦ Διὸς Ἑκτορος, τὸν ὁποῖο γνωρίζει καὶ ἡ Σαπφώ (ἀπόσπ. 157· βλ. καὶ Ἡσύχ. λ. Ἑκτορες). Εἶναι πιθανὸ ὅτι ἐξαιτίας τοῦ ἐπιθέτου ταυτίστηκε κατόπιν με τὸν γιὸ τοῦ Πριάμου καὶ δημιουργήθηκε ἡ ἱστορία γιὰ τὸν χρησμὸ ποὺ αἰτιολογοῦσε τὸ παράδοξο νὰ ὑπάρχει στὴ Θήβα τάφος μεγάλου ἥρωος τοῦ ἔπους ποὺ δὲν ὑπῆρξε ὄχι μόνο φίλος τῶν Θηβαίων, ἀλλὰ οὔτε κὰν ἀντί-

παλος. Μιά και αὐτοὶ κατὰ τὸ ἔπος δὲν εἶχαν λάβει μέρος μαζί με τοὺς ἄλλους Βοιωτοὺς στὸν Τρωικὸ πόλεμο (Στράβ. 9 2.32· Σχολ. Ὀμ. Ἰλ. Β 505). Ἡ ταύτιση πρέπει νὰ εἶχε γίνει ἤδη στὸν 3ο π.Χ. αἰώνα (Ziehen 1514 κπ.), καὶ ὁ Ἑκτωρ αὐτὸς ἦταν ἥρως ἀρωγὸς *λοιμικῶν τοξευμάτων* (Λυκόφρ. 1204 κπ. καὶ Σχολ.). Ἀλλὰ καὶ ὁ Ζεὺς Ἑκτωρ θὰ μπορούσε νὰ σχετιστεῖ μετὰ τὸν γνωστὸ στὸν Αἰσχύλο (Ἑπτὰ 8) Ἀλεξιτήριο Δία, γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Σχολιαστὴς σημείωσε *Ἀλεξιτήριος Ζεὺς ἐν Θήβαις τιμᾶται*, μετὰ τὴν ἴδια δηλαδὴ ἢ προσόμοια ἀρμοδιότητα. Κατὰ τὸν Σχολιαστὴ τῆς *Ἰλιάδος* (N 1) ἡ θέση τοῦ τάφου τοῦ Ἑκτορος λεγόταν Διὸς Γοναί, ἦταν δηλαδὴ ὁ τόπος ὅπου κατὰ κάποια παράδοση εἶχε γεννηθεῖ ὁ Ζεὺς. Καὶ συνήθως ὁ Ζεὺς ὁ συνδεόμενος μετὰ κάποιο τρόπο γέννησής του εἶναι θνήσκων. Ὑπάρχει δηλαδὴ καὶ «τάφος» του. Ἡ ἐντύπωση ποὺ σχηματίζει κανεὶς εἶναι πὼς θὰ ὑπῆρχε κάποιος εὐρύτερος χώρος ποὺ λεγόταν Διὸς Γοναί καὶ μέσα σ' αὐτὸν ἔδειχναν ἐκεῖνο ποὺ ἐθεωρεῖτο τάφος. Πὰ τὸν τελευταῖο ὁ Πausanias δὲν μᾶς λέει τίποτα σὲ σχέση μετὰ τὴ μορφὴ ποὺ εἶχε, ἀλλὰ τὸ ἐπίγραμμα τῆς *Ἀνθολογίας* (2.755), στὸ μέτρο ποὺ μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει ἀξιόπιστη μαρτυρία, μιλάει γιὰ μεγάλο τύμβο. Εἶναι λοιπὸν πιθανὸ ὅτι ὡς τάφος τοῦ Ἑκτορος ἔδειχναν κάποιο τύμβο ἢ κάτι ποὺ ἔμοιαζε πολὺ μετὰ τὸν τύμβο. Πὰ τὸν τάφος τοῦ Ἀσφοδίου ξέρουμε μόνο πὼς βρισκόταν κοντὰ στὴν πηγὴ, δηλαδὴ σὲ θέση ὅχι μακρινὴ ἀλλὰ σαφῶς διακριτὴ, ὥστε ὁ ἕνας τάφος νὰ τοπογραφεῖται ἀπὸ αὐτὴν καὶ ὁ ἄλλος ἀπὸ τὴν κρήνη. Ὑποθέτω ἀκόμα ὅτι Διὸς Γοναί λεγόταν ὁ τελευταῖος πρὸς βορειοανατολικά διακριτὸς ὄγκος τῆς λοφώδους περιοχῆς νότια ἀπὸ τὸν δρόμο τῆς Ὀγχεστοῦ καὶ δυτικὰ ἀπὸ τὴ λεκάνη τῆς Πλακιώτισσας/Δίρκης. Ἡ λοφοσειρὰ πρὸς τὰ νότια πρέπει, ὅπως εἶπαμε ἄλλοῦ, νὰ λεγόταν Κυνὸς Κεφαλαί (Φαρ. 26), ἀλλὰ ὁ Ὀλύμπιος στὸ σχετικὸ μετὰ τὴν ἰδρυση τοῦ Μητρώου ἀπὸ τὸν Πίνδαρο ἀνέκδοτο (Σχολ. Πινδ. *Πυθ.* 3.137d) εἶδε τὸ θαῦμα στὸ ὄρος καὶ ὁ Πίνδαρος εἶδε ἐκεῖ *ἄγαλμα λίθινον τοῖς ποσὶν ἐπερχόμενον* ποὺ ἀναγνώρισε ὅτι ἦταν τῆς Μητρὸς τῶν θεῶν. Ὑποθέτω ὅτι τὸ ὄρος θὰ ἦταν ὁ τελευταῖος αὐτὸς ὄγκος, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ τοῦ ὁποῖου βρισκόταν ἡ Οἰδιποδία, καὶ ὁ Πίνδαρος ἀναγνώρισε ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ τὴν Μητέρα τῶν θεῶν, ἐπειδὴ ὁ ὄγκος ἦταν οἱ «Διὸς Γοναί».

10. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Μετά από τη μακρά περιπλάνηση με οδηγό τὸν Πausanία μπορούμε τώρα ἐν κατακλείδι νὰ ἐκθέσουμε τὴ συνολικὴ ἐρμηνευτικὴ μας πρόταση γιὰ τὴ μνημειακὴ τοπογραφία τῆς Θήβας τῶν ἀρχαίων ἱστορικῶν χρόνων ἀκολουθώντας τάξιν περισσότερὸ σύμφωνη μὲ τὶς σύγχρονες ἀντιλήψεις.

Στὴν ἐποχὴ τοῦ Πausanία χρησίμευε ὡς ἀγορὰ τὸ ἀναμορφωμένο στὴν πρώιμη ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ ἱερὸ τοῦ Διονύσου Καδμείου. Ἐπρόκειτο γιὰ τετράπλευρη περίστῳλη αὐλὴ στὸ κέντρο περίπου τῆς ὁποίας θὰ βρισκόταν ὁ ναὸς τοῦ Διονύσου. Ἡ νότια πλευρὰ τῆς ἦταν λίγο νοτιότερα ἀπὸ τὴν ὁδὸ Οἰδίποδος, ἡ δυτικὴ περίπου στὴν ὁδὸ Ἐπαμεινώνδα, ἡ ἀνατολικὴ δυτικὰ ἀπὸ τὴν ὁδὸ Πελοπίδου καὶ ἴσως σὲ αὐτὴ βρισκόταν κεντρικὸ πρόστυλο βορειότερα ἀπὸ τὴν Οἰδίποδος. Μπροστὰ ἀπὸ τοὺς κίονες τῆς νότιας πλευρᾶς, στὸ ἀνατολικὸ τῆς μέρος, περιλήφθηκε προϊστορικὸ καμένο ἐρείπιο περιβαλλόμενο ἀπὸ καμπύλη κρηπίδα καὶ μὲ κάποιο τρόπο στεγασμένο, πὺν πιστευόταν κατάλοιπο τοῦ κεραινωθέντος σηκοῦ ἢ θαλάμου τῆς Σεμέλης. Κάπου στὴν ἴδια πλατεία εἶχε συμπεριληφθεῖ καὶ παλαιὸς ἀπλὸς σηκὸς ὅπου λατρευόταν ἡ Ἀφροδίτη - Ἀρμονία. Ἐπὶ Πausanία τὰ ἐρείπια τοῦ ταυτίζονταν μὲ τὸν θάλαμο τῆς Ἀρμονίας, ἐνῶ τὰ λατρευτικὰ ἀγάλματα τῆς τρισυπόστατης θεότητος εἶχαν μεταφερθεῖ σὲ ἄλλο σημεῖο τοῦ συγκροτήματος. Ἡ παρουσία τῶν δύο θαλάμων ὁδήγησε στὴ διαμόρφωση τῆς ἁποψῆς ὅτι τὸ ἱερὸ κατεῖχε τὴ θέσιν τῶν ἀνακτόρων τοῦ Κάδμου. Πίστευαν μάλιστα ὅτι καὶ τὸ συναρτημένο πρὸς τὰ βόρεια Θεσμοφόριο κατεῖχε ἐπίσης μέρος τῆς ἔκτασης τῶν ἀνακτόρων καὶ εἰδικὰ τοῦ τμήματος πὺν χρησίμευε καὶ στοὺς ἀπογόνους τοῦ Κάδμου. Τὸ Θεσμοφόριο, τὸ ἱερὸ δηλαδὴ τῆς Δήμητρος, πρέπει ἀκριβῶς νὰ βρισκόταν ἀμέσως στὰ βόρεια τοῦ συγκροτήματος. Ἔτσι νότια τοῦ, ἐκεῖ πὺν κανονικὰ θὰ ἦταν ἡ αὐλὴ τῆς οἰκίας, ἔδειχναν τὸ σημεῖο ὅπου ἔλεγαν πὺς ἔψαλαν οἱ Μοῦσες. Ὁ κυρίως ναὸς, ἐκεῖνος τοῦ Διονύσου, πρέπει νὰ κατεῖχε χονδρικὰ τὴ θέσιν τῆς σημερινῆς μητρόπολης καὶ μέσα σὲ αὐτὸν βρῖσκονταν τὸ παλαιὸ διπτετὲς ἄγαλμα τοῦ Περικιονίου καὶ τὸ ὕστερο κλασικὸ τοῦ Καδμείου, ἔργο μᾶλλον τοῦ Θρασυμίδη. Στὰ ἀνατολικά τοῦ ναοῦ βρισκόταν ὁ βωμὸς, ἔργο τῶν γιῶν τοῦ Πραξιτέλη καὶ κάπου κοντὰ εἶχαν στηθεῖ ἢ ἴσως μεταφερθεῖ ἀπὸ τὴν ἔρημην ἀγορὰ τῆς παλαιᾶς πόλης, τὴν «ἀρχαία», τὰ ἀγάλματα τοῦ Προνόμου καὶ τοῦ Ἐπαμεινώνδα.

Πίσω ἀπὸ τὸ συγκρότημα αὐτό, στὰ δυτικὰ ἦταν ὁ ναὸς τοῦ Ἀμμωνος, παλαιότερα δηλαδὴ τοῦ Ὑψίστου, πὺν κοντὰ στὶς πύλες πὺν προστάτευε, τὶς ἐπώνυμὲς τοῦ Ὑψίστου. Δεξιὰ ἢ ἀριστερὰ τοῦ, βόρεια ἢ νότια, βρισκόταν τὸ Οἰωνοσκοπεῖο πὺν ἡ παράδοση συνέδεε μὲ τὸν Τειρεσία. Ὅμοια νότια ἢ βόρεια ἀπὸ τὸν ναὸ τοῦ Διὸς ἦταν ἐκεῖνος τῆς Τύχης. Τύχη πρέπει νὰ ὀνόμαζαν στὰ χρόνια τοῦ Πausanία τὴν Ἰνὼ-Λευκοθέα. Θὰ ἦταν δυνατόν νὰ συνδεθοῦν μὲ τὸν ναὸ τοῦ Ἀμμωνος ἐρείπια πὺν ἐντοπίστηκαν στὴ

νότια πλευρά της οδού Μεταξά. Συναρτημένο με τον ναό της Δήμητρος, τὸ Θεσμοφόριο, πρέπει νὰ ἦταν καὶ κάποιο ἱερὸ τῆς Περσεφόνης, ἐνῶ ἓνα ἄλλο, τῆς Γῆς, δὲν μπορούμε νὰ ποῦμε σὲ ποιοὶ σημεῖο τῆς Καδμείας βρισκόταν. Βορειότερα, στὴ θέση τοῦ λεγόμενου Νέου Καδμείου, τὸ ἐνμέρει ἀποκαλυφθὲν κτίριο τῶν ἱστορικῶν χρόνων πρέπει νὰ εἶναι βουλευτήριο, στὸ ὁποῖο συνεδρίαζε τουλάχιστον ἡ βουλὴ τοῦ Βοιωτικοῦ Κοινοῦ.

Στὶς ἴδιες τὶς Ὀγκαῖες πύλες ἦταν ἐγκατεστημένη ἡ λατρεία τῆς Ὀγκας Ἀθηνᾶς, ἀμέσως μπροστὰ ἀπὸ τὶς Νήστες ἐκείνη τοῦ Νήιδος - Μενοικέως, ἀρχικὰ ἔξω ἀπὸ τὶς Ὠγύγιες καὶ μετὰ τὴν ἐλληνιστικὴν ἐπέκταση μέσα ἀπὸ αὐτὲς βρισκόταν ὁ «τάφος» καὶ τὸ ἄλσος τοῦ Ὠγύγου, μᾶλλον μέσα ἀπὸ τὶς Ὀμολοίδες ὁ τόπος λατρείας τῶν ἐπωνύμων τοὺς θεῶν, ἐνῶ κάπου μέσα ἀπὸ τὶς Ἠλέκτρες, τὶς προελληνιστικές, πρέπει νὰ βρισκόταν ὁ Σπόδιος βωμός. Ἴσως στὴν ἴδια τὴν πύλη αὐτὴ βρισκόταν ὁ «θάλαμος» τῆς λατρείας τῆς Ἀλκμήνης, μᾶλλον ταυτιζόμενος με ἱερὸ τῆς «ξανθιάς» Γαλινθιάδος ἢ Ἰστορίδος. Μὲ τὴν ἐπέκταση τοῦ χώρου τῆς ἀκρόπολης στὰ νοτιοανατολικά κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴν ἀνοικοδόμησι αὐτός, καθὼς καὶ ἡ «οἰκία τοῦ Ἀμφιτρύωνος καὶ τοῦ Ἡρακλέους», ὁ «τάφος τῶν Ἀλκαϊδῶν», ἡ θέση λατρείας τῶν Μοιρῶν καὶ τῆς Εἰλειθυίας (Φαρμακίδες), ὁ Σωφρονιστὴρ λίθος, ὁ ναὸς τοῦ Ἡρακλέους καὶ ὁ διακριτὸς ἀπὸ τὸν Σπόδιο βωμὸς τοῦ Διὸς Σωτῆρος ἀποκόπηκαν ἀπὸ τὰ λοιπὰ στοιχεῖα τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἡρακλέους καὶ περιλήφθηκαν στὸν χώρο τῆς ἀκρόπολης. Πρέπει νὰ βρίσκονταν στὴν περιοχὴ τῆς Παναγίας τῆς Λότζιας.

Ἡ πόλη ἀναπτύχθηκε ἀνατολικά ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη καὶ βορειότερα, ἐκατέρωθεν τοῦ Ἰσμηνοῦ καὶ στὴν κάτω λεκάνη τοῦ Χρυσορροά. Αὐτὴ ἡ πόλη τειχίστηκε στὰ ὄψιμα ἀρχαῖα χρόνια. Φαίνεται πὼς τὸ πρῶμο σῶμα τῶν πολιτῶν/στρατιωτῶν συνεκροτεῖτο ἀπὸ ἑπτὰ μέρη καὶ ἡ πρόδρομος τῆς ἐκκλησίας συνέλευση τῶν ἐνόπλων γινόταν στὰ πρηνὴ δυτικὰ τοῦ Μικροῦ Καστελιοῦ. Ἐκεῖ βρισκόταν τὸ ἀντίστοιχο τῆς κοινῆς ἐστίας καὶ ἑπτὰ στήλες ἢ σωροὶ λίθων (Ἑρμαῖ). Ἡ θέση λεγόταν Ἑπτὰ Πυραῖ. Σὲ αὐτὴν τὴν περιοχὴ ἀναπτύχθηκε ἡ πολιτικὴ ἀγορά, βορειοανατολικά ἀπὸ τὴν Καδμεία, σὲ χώρο ποὺ ὀρίζεται ἀπὸ τρεῖς κυκλοφοριακοὺς κόμβους. Ἐναν ἀμέσως ἀνατολικά ἀπὸ τὸ διάσελο ἀνάμεσα στοὺς λόφους τοῦ Μουσείου καὶ τοῦ Ταλάρου, ἀπὸ ὅπου ἐρχόταν ὁ δρόμος ἀπὸ τοὺς Δελφούς καὶ τὴν Ὀγχηστό, δεύτερο στὰ βόρεια τοῦ Μικροῦ Καστελιοῦ καὶ τρίτο ἔξω ἀπὸ τὶς Προιτίδες, ἐκεῖ ποὺ καταλήγει ὁ δρόμος ποὺ περνάει δυτικὰ ἀνάμεσα στὰ δύο Καστέλια. Τὸ ὄριό της πρὸς τὰ βόρεια συνέπιπτε περίπου μετὰ τὴ σημερινὴ ὁδὸ Χρυσοστόμου Σμύρνης, στὰ ἀνατολικά ἦταν τὰ πρηνὴ τῶν Καστελιῶν, κυρίως τοῦ Μικροῦ, καὶ στὰ νοτιοδυτικὰ τὰ πρηνὴ τῆς Καδμείας καὶ τὰ πρὸ πέρα ἀπὸ αὐτὰ ὡς τὸν λόφο τοῦ μουσείου.

Κοντὰ στὶς Ἑπτὰ Πυρὲς στήθηκαν πρῶμα δύο ἀγάλματα πολεμικῆς θηλυκῆς θεότητας, σχετιζόμενα δηλαδὴ μετὰ τὴν ἀρχικὴ λειτουργία τῆς θέσης. Στὰ χρόνια τοῦ Πανυσανία ὑπῆρχαν ἀκόμα, καὶ σὲ αὐτὰ ἀναγνώριζαν τὴν Ἀθηνᾶ Ζωστηρία, δηλαδὴ ὀπλιζομένη ἢ ἔνοπλο καὶ ἀπέδιδαν τὴν ἰδρυσή τους στὸν Ἀμφιτρύωνα. Τὴν Πυρὰ τότε ἀπέδιδαν στοὺς Νιοβίδες. Ἀνατολικότερα καὶ ψηλότερα σὲ κάποια στιγμή δύο ὁμάδες μυκηναϊκῶν τάφων ἐνοποιήθηκαν καὶ ἀποτελέσαν ὑπόγειο ἱερὸ, μᾶλλον νεκυομαντεῖο, ὅπου θεραπεύονταν οἱ ἴδιοι οἱ Νιοβίδες. Ἡ λατρεία ὅμως δὲν ἐπιβίωσε μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς πόλης ἀπὸ

τὸν Ἀλέξανδρο. Νοτιότερα, στὸ κοίλωμα ἀνάμεσα στὰ δύο Καστέλια, κατασκευάστηκε τὸ θέατρο καὶ πιθανῶς σὲ συνάρτηση μὲ αὐτὸ χαμηλότερα μιά «πολύστυλος στοά», ποὺ μποροῦσε νὰ λειτουργεῖ ὡς σκηνὴ τοῦ θεάτρου καὶ συγχρόνως εἶδος βουλευτηρίου. Σὲ στενὴ συνάφεια μὲ τὸ θέατρο καὶ μᾶλλον χαμηλότερα ἀπὸ αὐτὸ πρέπει νὰ βρισκόταν ὁ ναὸς τοῦ Διονύσου Λυσίου, ποὺ ὁ Πausanίας διαπίστωσε ὅτι συλλατρευόταν μὲ τὴ Σεμέλη. Ὑπῆρχε καὶ αὐτῆς ἄγαλμα μαζί μὲ ἐκεῖνο τοῦ θεοῦ. Τὸ θέατρο δηλαδὴ περιλαμβανόταν σὲ εὐρύτερο ἱερὸ τοῦ Διονύσου καὶ τῆς Σεμέλης. Μέσα σὲ αὐτὸ τὸ ἱερὸ ἔδειχναν καὶ τάφο τῆς Σεμέλης, καὶ κοντὰ κάποια ἐρείπια ποὺ ἐπὶ Pausanία ἔλεγαν ὅτι ἦταν τῆς οἰκίας τοῦ Λύκου. Ὑπάρχει πιθανότητα νὰ ἐθεωρεῖτο τάφος τῆς Σεμέλης ἓνας μυκηναϊκὸς τάφος ποὺ ἀποκαλύφθηκε τυχαῖα στὰ κλασικὰ χρόνια πάνω ἀπὸ τὴ θέση τοῦ θεάτρου, ἔγινε σεβαστὸς καὶ στὸν χώρῳ δημιουργήθηκαν ἐγκαταστάσεις ποὺ φαίνεται νὰ συνδέονται μὲ λατρευτικὴ χρῆση. Οἱ ἐγκαταστάσεις ἐρειπώνονται μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς πόλης ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο καὶ ἴσως τὰ ἐρείπιά τους ἔδειχναν ὡς ἐρείπια τῆς οἰκίας τοῦ Λύκου. Στὴν ἴδια περιοχὴ ὑπῆρχε καὶ κενοτάφιο τῆς Ἀλκμήνης. Ὑπάρχει πιθανότητα ὡς τέτοιο νὰ ἔδειχναν ἐπίσης μυκηναϊκὸ τάφο στὸν ὁποῖο εἶχε βρεθεῖ βαίτυλος. Ἡ παράδοση ἔλεγε ὅτι τὸ σῶμα τῆς ἡρώιδος τὸ ἔκλεψε ὁ Ἑρμῆς καὶ τὸ ἀντικατέστησε μὲ πέτρα.

Μᾶλλον βορειότερα ἀπὸ τοὺς τάφους τῶν Νιοβιδῶν βρισκόταν ἱερὸ τριπλῆς θηλυκῆς θεότητας συνδεόμενης μὲ τὴν ἀγορά, μὲ τὰ ὀνόματα Εὐκλεία, Ἀνδρόκλεια καὶ Ἀλκίς (πιθανότατα τρεῖς ἐπικλήσεις μιᾶς θεᾶς). Στὰ χρόνια τοῦ Σοφοκλέους λατρεύονταν ἀκόμα μαζί σὲ κυκλικὸ οἰκοδόμημα, οἶονεὶ τάφο, μολοντί ἡ Εὐκλεία εἶχε ἤδη ταυτιστεῖ μὲ τὴν Ἄρτεμιν. Στὴν ἐποχὴ τοῦ Pausanία, ἀλλὰ πιθανῶς ἤδη ἀπὸ τὸν 4ο αἰῶνα, αὐτὴ εἶχε ἀποκτήσει ἰδιαίτερο κανονικὸ ναό, ἐνῶ τὸ κυκλικὸ οἰκοδόμημα στὸ ἴδιο ἱερὸ ἐθεωρεῖτο τάφος τῶν «ἀδελφῶν» τῆς. Ἐνα μαρμαρίνο λιοντάρι ἐκεῖ ἔλεγαν πὼς ἦταν ἀνάθημα τοῦ Ἡρακλέους.

Πάνω ἀπὸ τὸ βόρειο ἄκρο τῆς νοτιοδυτικῆς πλευρᾶς τῆς ἀγορᾶς, κάπου στὴ θέση τοῦ φραγκικοῦ πύργου τοῦ μουσείου, ὑπῆρχε μικρὸς τύμβος. Τὸ πρηνὲς χαμηλότερά του τὸ συγκρατοῦσε ἀνάλημμα μὲ μεγάλες πέτρες, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα μυκηναϊκῶν χρόνων. Τὸν τύμβο τὸν ἀπέδιδαν στὸν Ἀμφίωνα, καὶ ἀκόμα καὶ στὴν ἐποχὴ τοῦ Pausanία ἔλεγαν ὅτι οἱ λίθοι τοῦ ἀναλήμματος ἦταν ἀπὸ ἐκείνους ποὺ ἀκολούθησαν τὸν ἦχο τῆς λύρας του. Σὲ κάποιο σημεῖο μέσα στὴν ἀγορὰ λατρεύονταν καὶ οἱ Λευκὴ Πόλῳ, τοπικὴ παραλλαγὴ τῶν Διοσκούρων. Μὲ τὸν καιρὸ αὐτοὶ ταυτίστηκαν μὲ τοὺς Ἀμφίωνα καὶ Ζῆθο, καὶ ἡ ἐξέλιξη ὁδήγησε νὰ θεωρηθεῖ ὁ τύμβος κοινὸς τάφος καὶ τῶν δύο, ἐνῶ παλαιότερα τάφο τοῦ Ζήθου θεωροῦσαν ἄλλη θέση ἢ κατασκευή. Ὁ λόφος τοῦ μουσείου ἢ μέρος του λεγόταν Ἀμφεῖον ἢ Ἀμφιον. Ἐπίσης μέσα στὴν ἀγορὰ ὑπῆρχαν ἀγάλματα, καὶ πιθανότατα καὶ βωμοὶ τοῦ Ἀγοραίου Ἑρμοῦ καὶ τοῦ Βοηδρομίου Ἀπόλλωνος. Ἴσως ὁ τελευταῖος βρισκόταν κάπου κοντὰ στὸν βορειοανατολικὸ κυκλοφοριακὸ κόμβο. Στὸ ἴδιο τὸ διάσελο ἀνάμεσα στοὺς λόφους τοῦ μουσείου καὶ τοῦ Ταλάρου, ὅπου ἐρχόταν ἡ Βοιωτία ὁδός, ἀνοίχτηκαν στὸ ὑστεροαρχαϊκὸ τεῖχος οἱ πύλες Βοιωτίαι. Νότια μᾶλλον ἀπὸ αὐτὲς καὶ κοντὰ στὸν τύμβο τοῦ Ἀμφιόνος θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἐμπτυλαίου Ποσειδῶνος, ἐνῶ ὁ μεγάλος τύμβος στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου τοῦ Ταλάρου πιθανῶς ἀποδιδόταν στὸν γιό του Βοιωτό.

Ἡ ἀγορὰ πού διαμορφώθηκε ἐδῶ φαίνεται νὰ ἦταν ἡ πολιτική, ἐκείνη στήν ὁποία πρόσβαση εἶχε τό «μάχιμον», ἐνῶ ἡ «ἀναγκαία», ἐκείνη πού ἐξυπηρετοῦσε τίς δραστηριότητες τίς σχετιζόμενες γενικά μέ τό «γεωργοῦν», βρισκόταν ἔξω ἀπό τήν πόλη, σέ ἄλλο σημείο, κοντά στήν πηγή καί κρήνη Δίρκη, τό Παραπόρτι, καί στόν ἐπίπεδο χῶρο βόρεια ἀπό αὐτήν, στά δυτικά τῆς Καδμείας. Στίς βόρειες καί δυτικές παρυφές τῆς, στή λοφοσειρὰ πού λεγόταν Κυνὸς Κεφαλαί, ἀναπτύχθηκε κώμη-προάστιο μέ τό ἴδιο ὄνομα. Σέ αὐτό περιλαμβάνόταν, στά βόρεια τῆς ἀγορᾶς καί δυτικά ἀπό τό ποτάμι Δίρκη, ἡ οἰκία τοῦ Πινδάρου καί δίπλα τῆς, δυτικά τῆς, τό ἱερὸ τῆς Μητρὸς Δινδυμήνης. Ἡ παράδοση ἀπέδιδε τὴν ἀφιέρωση τοῦ ἀγάλματος στόν Πίνδαρο καί χρονολογοῦσε τὴν ἰδρυση τοῦ ἱεροῦ στά χρόνια του. Μαζὶ ἢ κοντὰ λατρεῖνόνταν καί ὁ Πάν, καί ἴσως καί οἱ Μοῖρες ἢ οἱ Χάριτες.

Λίγο μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Πινδάρου ἐφαρμόζεται τό μεγάλο πρόγραμμα, πολιτικό, οἰκοδομικὸ καί πολεοδομικὸ, πού διπλασίασε τὴν πόλη προσθέτοντας σέ αὐτὴ τίς δυτικές περιοχές. Στά πλαίσιά του ὁ χῶρος τῶν ἐμπορικῶν δραστηριοτήτων, ἡ «ἀγορὰ ἀναγκαία», ἀναβαθμίζεται σέ κανονική, δηλαδή καί πολιτικὴ ἀγορὰ ἰσότιμη μέ τὴν ἄλλη, ἡ ὁποία ἀπὸ τώρα χαρακτηρίζεται γιὰ διάκριση μέ τό ἐπίθετο «ἀρχαία», δηλαδή ἀρχική. Τὸ σπίτι τοῦ Πινδάρου γίνεται πρυτανεῖο καί τό γειτονικὸ του Μητρῶο μπορεῖ νὰ ἀποκτᾷ καί τὸν πολιτικὸ χαρακτήρα πού ἔχει τό ἀθηναϊκὸ. Στὸ δυτικὸ μᾶλλον ὄριο τῆς ἀγορᾶς αὐτῆς, βορειότερα ἀπὸ τό σημεῖο ἐκκίνησης τῆς ὁδοῦ πρὸς Θεσπιές, ὑπῆρχαν τὰ ἱερὰ τῆς Θέμιδος, τῶν Μοιρῶν καί τοῦ Διὸς Ἀγοραίου. Τουλλάχιστον τό τελευταῖο πρέπει νὰ ἰδρῦθηκε στά πλαίσια αὐτοῦ τοῦ προγράμματος. Νοτιότερα λίγο, στήν ἀρχὴ τῆς ὁδοῦ πρὸς τίς Θεσπιές, στήνεται τό ἄγαλμα (ἢ ἐρμαϊκὴ στήλη) τοῦ Ἡρακλέους Ρινοκλούστη, πού χρησιμεύει καί ὡς σημεῖο μέτρησης τῶν ἀποστάσεων. Ἴσως στοὺς ἴδιους χρόνους στήν «ἀρχαία» ἀγορὰ στήθηκε τό ἄγαλμα τοῦ Ἀγοραίου Ἑρμοῦ δηλώνοντας ἀκριβῶς ὅτι καί αὐτὴ ἔχει ἐκτὸς τοῦ πολιτικοῦ καί ἐμπορικὸ χαρακτήρα. Καί οἱ πολιτικοῦ χαρακτήρα ἐγκαταστάσεις βρίσκονται πλέον μοιρασμένες στίς δύο ἀγορές. Ἡ κοινὴ ἐστία, οἱ Ἑπτὰ Πυραὶ δηλαδή καί τό Βουλευτήριον στήν παλαιά, τό Πρυτανεῖο καί τό Μητρῶο στήν ἄλλη.

Στὸ νότιο ἄκρο τῆς νεότερης ἀγορᾶς βρισκόταν ἡ σημαντικότερη κρήνη Δίρκη, τό σημερινὸ Παραπόρτι, καί κάπου κοντὰ σέ αὐτήν, σέ θέση ὅμως μυστική, πίστευαν πὼς ἦταν ὁ τάφος τῆς ἐπώνυμης προσωπικότητας πού συνδεόταν μέ τὰ εὖπορα γένη ἀπὸ τὰ ὁποία προέρχονταν οἱ ἱππεῖς. Μιὰ παράδοση ταύτιζε τὴν κρήνη αὐτὴ μέ τὴν κρήνη τοῦ δράκοντος πού σκότωσε ὁ Κάδμος καί ἔδειχνε τὴ «χειά» του στὸ ἴδιο μέρος. Ψηλά, στήν κορυφὴ τῆς πλαγιάς πού στά πόδια τῆς ἀναβλύζει τὸ νερό, ἦταν οἱ Ὀγκαῖες πύλες τῆς Καδμείας καί τό συνδεόμενο μέ τὴν ἀφήγηση γιὰ τὴν ἰδρυση τῆς πόλης ἱερὸ τῆς Ἀθηνᾶς Ὀγκας. Ἴσως ἢ συνοικία στήν πλαγιά ὀνομαζόταν Ὀγκαί.

Ἡ ἀμεσότερη καί ἀνετότερη ὁμως πρόσβαση στὴ Δίρκη ἀπὸ τὴν Καδμεία γινόταν ἀπὸ τίς Νήιστες πύλες. Ἀμέσως ἐμπρὸς τους ἀνοίγεται τό κοίλωμα τῆς Γούρνας, πού πρέπει νὰ συμπίπτει μέ τό λεγόμενο Σύρμα Ἀντιγόνης. Στὸ κοίλωμα αὐτὸ ἦταν ἐγκατεστημένη παλαιὰ λατρεία τῆς κουροτρόφου θεᾶς καί τοῦ θνήσκοντος συζύγου τῆς πού εἶναι συγχρόνως ὁ νήπιος γιὸς τῆς. Τὸ ὄνομά του ἦταν Νῆις ὡς παῖς καί Μενοικεὺς ὡς χθόνιος. Ὑστερότερα ἢ τριάδα ταυτίστηκε μέ τὸν Δία, τὴν Ἥρα καί τὸν Ἡρακλῆ ὡς παιδὶ καί

τῶν δύο, καὶ στὰ χρόνια τοῦ Πausanία ἔδειχναν μόνο ἐδῶ τὸν «τάφο» τοῦ Μενοικέως, πὺν ἀναγνωρίζοταν ἀπὸ μιὰ ροδιά, καὶ τὸ σημεῖο ὅπου θήλασε τὸν Ἡρακλῆ ἢ Ἡρα. Στὸν ἴδιο χῶρο ὑπῆρχε θέση πυρᾶς ὅπου παλαιότερα πιστευόταν πὺς εἶχαν καεῖ ἢ Ἰσμήνη καὶ ἢ Ἀντιγόνη. Ὅταν ἐπικράτησαν ἄλλες παραδόσεις γιὰ τὸν θάνατο τῶν δύο, ἢ πυρὰ ἀποδόθηκε στὸν Ἑτεοκλῆ καὶ τὸν Πολυνείκη, καὶ ἀκόμα ὑστερότερα ἔδειχναν ἀπλῶς ἐδῶ τὴ θέση τῆς μονομαχίας καὶ τοῦ θανάτου τους. Ἴσως τότε στήθηκε καὶ ἢ στήλη μὲ ἀνάγλυψη ἀσπίδα πὺν εἶδε καὶ ὁ Πausanίας.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ τῆς λεκάνης ὁ τελευταῖος ὄγκος τῆς λοφοσειρᾶς τῶν Κυνὸς Κεφαλῶν ὀνομαζόταν Διὸς Γοναί. Βόρειά του περνάει ὁ δρόμος γιὰ τοὺς Δελφούς καὶ ἐκεῖ ὑπάρχει πηγή, ἢ Βρυσοῦλα, πὺν πρέπει νὰ ταυτίζεται μὲ τὴν Οἰδιποδία κρήνη, στήν ὁποία κατὰ τὴν παράδοση ἔπλυνε τὰ αἵματα ἀπὸ τὸν φόνο τοῦ Λαῖου ὁ Οἰδίπους. Κοντὰ τους ἔδειχναν τύμβο πὺν τὸν ἀπέδιδαν στὸν Ἑκτορα καὶ ἐπίσης κάπου κοντὰ βρισκόταν ὁ πιστευόμενος ὡς τάφος τοῦ Ἀσφοδίου. Ἀρχικὰ ἐπρόκειτο γιὰ τόπο λατρείας προστατηρίου θνήσκοντος θεοῦ γιὰ τὸν ὁποῖο ὑπῆρχε σημεῖο ἢ τόπος γέννησης, οἱ Γοναί, καὶ «τάφος». Ὁ θεὸς αὐτὸς ταυτίστηκε μὲ τὸν Δία, ἔγινε Ζεὺς Ἑκτωρ, καὶ ὁ τόπος γέννησης Διὸς Γοναί. Ὁ «τάφος» κατόπιν ἀποδόθηκε στὸν ὁμώνυμο ἥρωα τοῦ ἔπους. Κάπου ἐδῶ ὁ Σύλλας δημιούργησε προσωρινὲς ἐγκαταστάσεις γιὰ τὶς ἐπινίκιες ἐορτές του μετὰ τὴ συντριβὴ τῶν Μιθριδατικῶν.

Πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπέκταση τῆς πόλης πρὸς τὰ δυτικὰ ὡς ἱππόδρομος πρέπει νὰ χρησίμευε ὁ ἐπίπεδος χῶρος στὴ δεξιὰ πλευρὰ τοῦ ποταμοῦ Δίρκη, ἔξω ἀπὸ τὸ ὑστεροαρχαῖκὸ δυτικὸ τεῖχος. Ὅταν χτίστηκε τὸ βόρειο κλασικὸ τεῖχος αὐτὸ ἔπαψε νὰ εἶναι δυνατό, ἢ κατεδάφισι ὅμως τοῦ δυτικοῦ ὑστεροαρχαῖκοῦ τείχους ἐπέτρεψε νὰ διαμορφωθεῖ ὁ ἱππόδρομος σὲ ἑλλειψοειδῆ διαδρομὴ γύρω ἀπὸ τὰ πόδια τοῦ λόφου τοῦ Ταλάρου. Ὡς «θέατρον» γιὰ αὐτὸν χρησίμευαν οἱ πλαγιὲς τοῦ λόφου καὶ φαίνεται πιθανὸ ὅτι ἔγιναν σὲ αὐτὲς κάποιες διαμορφώσεις καὶ λαξεύσεις γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν θεατῶν. (Ἐπὶ Πausanία ἴσως ἀποδίδουν τὸν τύμβο στὴν κορυφὴ του στὸν μυθοποιημένο πια καὶ ἡρωοποιημένο Πίνδαρο.) Στὰ ἴδια χρόνια ἀναβαθμίζεται ἢ λατρεία τοῦ Ἰολάου καὶ αὐτονομεῖται σὲ σημαντικὸ βαθμὸ ἀπὸ ἐκείνη τοῦ Ἡρακλέους. Τότε οἱ γυμνικοὶ ἀγῶνες πρὸς τιμὴν του μεταφέρονται σὲ δικό του στάδιο στὰ βόρεια, πὺν σχηματίζεται ἐνμέρει μὲ μεγάλη ἐπίχωση στὴ σημερινὴ συνοικία τοῦ Συνοικισμοῦ. Ἡ διάθεση ἐκτεταμένου χώρου μέσα στὰ ἀρχικὰ ὅρια τῆς πόλης ἔγινε εὐχερέστερη μὲ τὸν διπλασιασμὸ τοῦ ἀστικοῦ χώρου. Κάπου βόρεια ἀπὸ τὸ στάδιο, ἴσως στὴν Ἀγία Παρασκευή, ἰδρύεται καὶ ἡρῶ τοῦ Ἰολάου. Νοτιότερα ἀπὸ τὸ στάδιο, στὸν δρόμο πὺν κινούσε ἀπὸ τὸν βορειο-ανατολικὸ κυκλοφοριακὸ κόμβο τῆς «ἀρχαίας» ἀγορᾶς καὶ πήγαινε στὴ Χαλκίδα, ἔδειξαν ἀκόμα στὸν Πausanία αὐτὸ πὺν θεωροῦσαν τάφο τοῦ Μελανίππου καὶ μαζί τὴ θέση πὺν πίστευαν πὺς εἶχε ταφεῖ ὁ Τυδεὺς. Ὁ πρῶτος εἶναι πιθανὸ πὺς ἦταν μυκηναϊκὸς τάφος στὰ βόρεια πόδια τοῦ Μικροῦ Καστελιοῦ. Πιὸ πέρα ἔδειχναν τὸν τάφο τῶν γιῶν τοῦ Οἰδίποδος, πὺν μᾶλλον εἶχε μορφὴ τύμβου μὲ δύο σήματα καὶ κοινὴ ἐσχάρα, ἀλλὰ δὲν ξέρουμε ἂν βρισκόταν πρὶν ἢ μετὰ ἀπὸ τὸν Ἰσμηνόν.

Στὸ νότιο μέρος τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τῆς πόλης, ὀριζόμενο ἀνατολικά ἀπὸ τὸν Ἰσμηνόν, καὶ νότια καὶ δυτικὰ ἀπὸ τὸ τεῖχος τῆς πόλης, βρισκόταν τὸ εὐρύτερο ἱερὸ τοῦ Ἰσμηνίου Ἀπόλλωνος. Ἡ κύρια εἴσοδος του ἦταν στὰ βόρεια, ὅπου ἔφταναν ἐνωμένοι

δρόμοι από την αγορά, την «ἀρχαία», και την Καδμεία (Ὁμολωίδες). Τὸ βορειότερο μέρος του διακρινόταν ὡς ἰδιαίτερο ἱερὸ τῆς Ἀθηνᾶς Προναίας ἢ Ἰσμηνίας στὸ ὁποῖο πρέπει νὰ λατρευόταν καὶ ὁ Ἑρμῆς. Σὲ αὐτὴν ἀνήκει ὁ ἀνεσκαμμένος ναὸς τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα, ὅπως καὶ ἓνας πιθανὸς προκατόχος του. Ὁ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος ἦταν σὲ κάποια ἀπόσταση πρὸς τὰ νοτιοανατολικά, κοντὰ στὸ ποτάμι. Ὁ τελευταῖος ναὸς ἐκεῖ πρέπει νὰ χτίστηκε στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνα καὶ οἱ ἐναέτιες συνθέσεις του εἰκόνιζαν τὸν φόνο τῶν Νιοβιδῶν καὶ τὴν ἀμαζονομαχία τοῦ Ἡρακλέους, στὴν ὁποία προβαλλόταν ἰδιαίτερα ὁ Ἰόλαος. Στὸ ἄδυτό του λατρευόταν καὶ ἡ Μελία ὡς σύζυγος τοῦ Ἀπόλλωνος. Ἀνατολικά του, κοντὰ δηλαδὴ στὸν μαντικὸ βωμό, βρισκόταν ὁ «δίφρος τῆς Μαντοῦς» καὶ τὰ ἀγάλματα τῆς Ἡνιόχης καὶ τῆς Πύρας. Ἀνοιγμα τοῦ τείχους στὸ νοτιοανατολικὸ ἄκρο τοῦ τεμένους (ἡ πύλη 13, ἀρχαϊκὴ πύλη 7) ἐπέτρεπε τὴν ἐπικοινωνία μὲ σημεῖο ψηλότερα στὸ ποτάμι ὅπου ὑπῆρχε πηγὴ καὶ κρήνη. Μιὰ παράδοση σωζόμενη ὡς τὰ χρόνια τοῦ Πausanias θεωροῦσε αὐτὴ καὶ ὄχι τὸ Παραπόρτι κρήνη τοῦ Ἄρεως. Πιθανῶς βρισκόταν στὸ σημεῖο ὅπου περνάει τὸ ποτάμι ὁ δρόμος γιὰ τὸ Μοσχοπόδι. Κοντὰ ἔδειξαν στὸν Pausanias αὐτὸ πού ὀνόμαζαν τάφο τοῦ Καάνθου. Ἴσως ἐδῶ κοντὰ ὑπῆρχε ἀραιὸ προάστιο πού λεγόταν Ἰσμήνη.

Ἐξω ἀπὸ τὸ τεῖχος ἀμέσως δυτικὰ ἀπὸ τὸ εὐρύτερο Ἰσμήνιο ἱερὸ εἰσχωροῦσε στὸν θύλακα πού σχηματίζαν οἱ ὀχυρώσεις ὁ δρόμος πού ἐρχόταν ἀπὸ τὶς Ἐλευθερές καὶ τὴν Ἀθήνα, ἀφοῦ εἶχε ἐνωθεῖ μὲ ἄλλον πού ἐρχόταν ἀπὸ τὶς Ποτνιές. Σὲ αὐτὸ τὸν χῶρο φαίνεται πὺς ὑπῆρχε τὸ ἀντίστοιχο τοῦ δημοσίου σήματος μὲ τὶς δημοτελεῖς ταφές, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πού ἡ πόλη ἐπεκτάθηκε πρὸς τὰ δυτικά. Παλαιότερα ἡ ἀντίστοιχη λειτουργία θὰ ἦταν ἴσως ἔξω ἀπὸ τὶς Βοιώτιες. Ἐδῶ ἔδειξαν στὸν Pausanias πολυάνδριο πού ἀπέδιδαν στοὺς πεσόντες κατὰ τὸν ἀγῶνα ἐναντίον τοῦ Ἀλεξάνδρου. Ἀμέσως νοτιότερα, ἀνατολικά τοῦ δρόμου ὅσοι θεωροῦσαν Κρήνη τοῦ Ἄρεως τὴν κρήνη στὸν Ἰσμήν ἔδειχναν τὴ μικρὴ λεκάνη, τὴν ἀντίνοτη πρὸς ἐκείνη τῆς πηγῆς, ὡς τὸν τόπο ὅπου ὁ Κάδμος ἔσπειρε τὰ δόντια τοῦ δράκοντος.

Ὅπως ἀναφέραμε, οἱ ἐγκαταστάσεις τοῦ Ἡρακλείου βρίσκονταν ἀρχικά ὅλες ἐκτὸς τείχους, ἔξω ἀπὸ τὴν Καδμεία καί, ὅπως εἶναι στὰ νότια, ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη. Στὴν ἐλληνιστικὴ ἀνοικοδόμηση περιλήφθηκαν στὴν Καδμεία ὁ θάλαμος τῆς Ἀλκμήνης - ἱερὸ τῆς Ἱστορίδος / Γαλινθιάδος, ἡ λοιπὴ «οἰκία τοῦ Ἀμφιτρύωνος» (καὶ Ἡρακλέους), ὁ Σωφρονιστὴρ λίθος, οἱ τάφοι τῶν Ἀλκαϊδῶν, ὁ βωμὸς τοῦ Διὸς Σωτήρος, καὶ πιθανότατα καὶ ὁ ἴδιος ὁ ναὸς τοῦ Ἡρακλέους. Ἀκόμα καὶ κάποιο ἱερὸ τῶν Μοιρῶν καὶ τῆς Εἰλειθυίας. Ὅταν μὲ τὴν ἰδρυση τῆς δεύτερης ἀγορᾶς ἰδρύθηκε ἄλλο ἱερὸ τῶν Μοιρῶν τὸ ἐδῶ ἄρχισε νὰ παρακμάζει καὶ στὰ χρόνια τοῦ Pausanias τὰ παλαιὰ σχετιζόμενα μὲ αὐτὲς ἀνάγλυφα ἐθεωροῦντο εἰκόνες τῶν Φαρμακίδων. Ἀμέσως νότια ἀπὸ τὸν ναὸ τοῦ Ἡρακλέους, ἔξω ὅμως καὶ ἀπὸ τὴν ἐλληνιστικὴ ὀχύρωση, βρισκόταν τὸ ὁμώνυμο γυμνάσιο καὶ ἀκόμα νοτιότερα τὸ στάδιο. Αὐτὸ ἐντοπίζεται στὸ διευρυμένο τμήμα τῆς λεκάνης τοῦ Χρυσορροῖας, ἐνῶ ὁ λόφος ἀμέσως στὰ δυτικά του, ὅπου ἔγιναν οἱ διαμορφώσεις τοῦ Συλλόγου Φιλοπροόδων ὁ Ἐπαμεινώνδας, ἐθεωρεῖτο τύμβος τοῦ Ἀμφιτρύωνος καὶ μπορεῖ νὰ ἦταν πραγματικὰ τύμβος. Μέσα σὲ αὐτὸν θεωροῦσαν ὅτι εἶχε ταφεῖ καὶ ὁ Ἰόλαος. Ὁ δρόμος πού περνοῦσε ἀπὸ τὸ διευρυμένο αὐτὸ τμήμα τῆς λεκάνης τοῦ Χρυσορροῖας καὶ κατόπιν ἀνέβαινε πρὸς τὸ Ἡράκλειο καὶ τὶς προελληνιστικὲς Ἡλέκτρες λεγόταν Κοίλη

όδός. Νότιο ὄριό της πρέπει νὰ ἦταν ἡ περιοχὴ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Νικολάου, πού εἶναι καὶ νότιο ὄριο τοῦ «δρόμου» τοῦ Ἡρακλείου.

Ἀνατολικά ἀπὸ αὐτὴν εἶναι ἡ συμβολὴ τῶν δρόμων ἀπὸ τὶς Ἐλευθερὲς καὶ ἀπὸ τὶς Ποτνιές. Ὁ τελευταῖος μετὰ ἀπὸ ἀρκετὴ ἀπόσταση συναντᾷ ἄλλον πού ἔρχεται ἀπὸ τὸ Παραπόρτι. Τὸ σημεῖο τῆς συνάντησης εἶναι τὸ τρίστρατο τῶν Ποτνιῶν πού λεγόταν Σχιστὴ ὁδός, καὶ ἐδῶ πιστευόταν πὼς εἶχε γίνεи ὁ φόνος τοῦ Λαῖου καὶ ἔδειχναν τὸν «τάφο» του, ἐνῶ λίγο βορειότερα, ἀνατολικά ἀπὸ τὸν πρῶτο κλάδο τοῦ δρόμου, βόρεια ἀπὸ τὸ σημερινὸ γήπεδο, μέσα σὲ βύθισμα πού βγαίνει πρὸς τὸν Ἰσμηνὸ πρέπει νὰ βρισκόταν τὸ Ἀμφιάρειο. Στὰ πλατώματα βόρεια ἀπὸ τὸ βύθισμα θὰ ἦταν τὸ ἀραιὸ προάστιο ἢ κώμη Κνωπός. Μετὰ τὸ τρίστρατο ὁ δρόμος διχάζεται καὶ πάλι. Ὁ βορειότερος (βορειοδυτικότερος) κλάδος του συμπίπτει μὲ τὸν ἀρχαῖο καὶ ὀδηγοῦσε σὲ πέρασμα ἐνὸς παραποτάμου τῆς Πλακιώτισσας/Δίρκης. Πρόκειται γιὰ τὸν «ποταμὸ» τῶν Ποτνιῶν. Μὲ αὐτὸν συνδεόταν τὸ ἄλσος τῆς Δήμητρος καὶ τῆς Κόρης πού πρέπει νὰ βρισκόταν σὲ αὐτὸν περίπου τὸν χῶρο. Στὸ ἴδιο μέρος ἦταν καὶ ὁ ναὸς τοῦ Διονύσου Αἰγοβόλου. Τὰ Μέγαρα ἴσως σχετίζονται μὲ μικρὴ παράπλευρη κοίτη πού ἐκβάλλει στὸν ποταμὸ λίγο νοτιότερα ἀπὸ τὴ διασταύρωσή του μὲ τὸν δρόμο. Ἡ κώμη ἢ προάστιο Ποτνιαί, χοντρικὰ στὸν χῶρο τοῦ σημερινοῦ Τάχι, μᾶλλον ἀπλωνόταν ἀνάμεσα στὸν ποταμὸ καὶ τὸ κυρίως ρεῦμα τῆς Δίρκης. Ὅμως τὸ φρέαρ ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἂν ἔπιναν οἱ ντόπιες φοράδες τρελαίνονταν δὲν πρέπει νὰ συμπίπτει μὲ καμιὰ ἀπὸ τὶς πηγές της. Πολὺ χαμηλότερα, ἀνατολικά ἀπὸ τὴν Πλακιώτισσα/Δίρκη καὶ δυτικά ἀπὸ τὸν δρόμο πρὸς τὸ Παραπόρτι, ἓνας μυκηναϊκὸς τάφος εἶχε θεωρηθεῖ τάφος τῆς Ἰνουῦς Λευκοθέας καὶ δεχόταν τὴ σχετικὴ λατρεία.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

1. ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗΣ ΚΑΔΜΕΙΑΣ

Ἔχουμε σήμερα δύο ἀναλυτικὲς προσεγγίσεις στὰ προβλήματα τῆς πρωτοελλαδικῆς καὶ μεσοελλαδικῆς Θήβας. Τὸ βιβλίο τῆς Κόνσολα, *ΠρΘ*, τοῦ 1981 (μὲ κάποιες βελτιώσεις πὺν προσέθεσε μὲ τὸ *ΠρΑ*, τοῦ 1984) καὶ τὰ σχετικὰ κεφάλαια τοῦ βιβλίου τοῦ Συμεώνογλου (Sym.) τοῦ 1985, στὸ ὁποῖο ὅμως δὲν πρόλαβε νὰ λάβει ὑπόψη τὸ προηγούμενο.

Ἡ Κόνσολα δίνει καλὰ ὁργανωμένο καὶ εὐχρηστο κατάλογο τῶν προμυκηναϊκῶν θέσεων καὶ κατόπιν παρουσιάζει τοὺς τύπους τῶν οἰκημάτων, τὴν τεχνικὴ καὶ τὸν ἐσωτερικὸ ἐξοπλισμὸ τους, καθὼς καὶ τοὺς τάφους τῆς καθεμιᾶς περιόδου χωριστά. Τὰ πρωτοελλαδικὰ κτίρια τὰ διακρίνει σὲ πασσαλόπηκτα, ἀψιδωτὰ καὶ ὀρθογώνια. Ἐπισημαίνει τὰ πρῶτα σὲ ἕξι θέσεις, ὅλες κοντὰ μεταξύ τους. Τὰ σωζόμενα ἔχνη τους εἶναι στρογγυλὲς κοιλότητες καὶ αὐλάκια καὶ συνοδεύονται ἀπὸ ἀρκετοὺς βόθρους. Ἡ κάτοψη σὲ μία περίπτωση μπορεῖ νὰ ἦταν ἐλλειψοειδής. Ἔχουν βρεθεῖ δύο τουλάχιστον μεγάλα ἀψιδωτὰ μέγαρα μὲ ἐπιμελημένο χτίσιμο. Τὸ καθένα ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα ἀψιδωτὸ καὶ ἓνα τετράπλευρο δωμάτιο, ἀλλὰ δὲν εἶναι γνωστὸ ἂν εἶχαν στοὰ στὴν πρόσοψη. Ἐπισήμανε ὅτι τὸ ἓνα ἀπὸ αὐτὰ μπορεῖ νὰ διέθετε καὶ δεύτερη ἀψιδωτὴ πτέρυγα ἢ δεύτερους ἐξωτερικοὺς τοίχους, πὺν θὰ διαμόρφωναν διαδρόμους στὶς πλευρὲς ἐκτὸς ἀπὸ ἐκείνη τῆς ἀψίδας, καθὼς καὶ ὅτι ἔχουν ἰσχυρὰ λίθινα θεμέλια, ἐνῶ ἄλλοι τὰ ἀψιδωτὰ εἶναι συχνὰ πασσαλόπηκτα. Σημείωσε ἀκόμα ὅτι τὰ περισσότερα πρωτοελλαδικὰ κτίρια πὺν ἔχουν ἐπισημανθεῖ εἶναι ὀρθογώνια. Στὸ ὑστερότερο ἔργο τῆς (πρβ. καὶ *EEBM* Αα 5 κπ.) ἀνεβάζει τίς θέσεις μὲ πασσαλόπηκτα σὲ ὁκτώ καὶ στὰ ὀρθογώνια προσθέτει ἐκεῖνο πὺν στὸ μεταξύ ἀνασκάφηκε στὸ οἰκόπεδο τῆς Μητροπόλης (βλ. πῶ πάνω, κεφ. 1), πὺν τὸ χρονολογεῖ στὰ ΠΕ ΙΙ, καὶ ἀκόμα ἓνα λίγο νεότερο πὺν βρέθηκε κοντὰ στὴ σημερινὴ κεντρικὴ πλατεία. Πὰ τὸ πρῶτο σημειώνει ὅτι μοιάζει πολὺ μὲ τὸ BG καὶ τὴν Οἰκία τῶν Κεράμων τῆς Λέρνας, τὰ μέγαρα Α καὶ Β τῶν Ἀκοβίτικων καὶ τὴ Λευκὴ Οἰκία τῆς Αἰγίνας. Σημειώνει ἀκόμα ὅτι κοντὰ του βρέθηκε τμήμα ἰσχυροῦ περιβόλου, γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν μπορεῖ νὰ ἀποφανθεῖ ἂν ἀνήκει σὲ ὀχύρωση τοῦ οἰκισμοῦ ἢ μόνον τοῦ ἴδιου τοῦ κτιρίου, ἂν καὶ θεωρεῖ πιθανότερο τὸ πρῶτο. Μόνον τρεῖς πρωτοελλαδικούς τάφους σημειώνει ἐπὶ τῆς Καδμείας.

Πὰ τὴ μεσοελλαδικὴ περίοδο ἐπισήμανε τὴν παρουσία καὶ ὀρθογώνιων καὶ ἀψιδωτῶν κτιρίων, καὶ μνημόνευσε εἰδικὰ ἓνα μεγάλο μὲ ἐσωτερικὴ διαίρεση στὴν περιοχὴ τοῦ λεγόμενου Νέου Καδμείου. Ἔχει κάτοψη μεγάρου, ἀλλὰ εἶναι ἄγνωστο ἂν ὁ πίσω τοῖχος του ἦταν εὐθύγραμμος ἢ καμπύλος. Λέει ὅτι μπορεῖ νὰ πρόκειται γιὰ τὴν κατάληξη μακρᾶς παράδοσης τοῦ τύπου πὺν ἀρχίζει μὲ τὰ ἀψιδωτὰ πρωτοελλαδικὰ μέγαρα, ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα μάλιστα βρισκόταν στὴν ἴδια θέση. Παρατήρησε ἀκόμα ὅτι τάφοι βρέθηκαν σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ οἰκισμοῦ καὶ στὶς περισσότερες θέσεις συνοδεύονταν ἀπὸ κατάλοιπα

οίκημάτων, φαίνεται όμως ότι είχαν διακριθεί και τμήματα του χώρου προοριζόμενα ειδικά για ταφές. Μόνο ένας τάφος εκτός οικισμού επισημάνθηκε.

Τήν πρωτοελλαδική κεραμική κατέταξε σε τρεις κατηγορίες. Η πρώτη φαίνεται καθαρά ΠΕ II, αλλά δεν είναι βέβαιο ότι δηλώνει και διακριτή χρονική περίοδο, ή δεύτερη χαρακτηρίζει περίοδο μεταβατική από την ΠΕ II στην III και ή τρίτη είναι ΠΕ III. Τα πασσαλόπηκτα και το ένα ή και τα δύο από τα άψιδωτά συνδέονται με τη δεύτερη κατηγορία, ενώ ένα τουλάχιστον ὀρθογώνιο και το κτίριο που βρισκόταν στη θέση του λεγόμενου Παλαιοῦ Καδμείου χαρακτηρίζονται από την τρίτη. Για τα κτίσματα και τους τάφους τῆς μεσοελλαδικῆς περιόδου σημείωσε ότι ὅσα στοιχεία ὑπάρχουν για τὴν κεραμική ὁδηγοῦν σε χρονολόγηση σε διάφορες φάσεις καὶ «πρόβλημα παραμένει ἡ χρονολόγηση τοῦ μεγάλου μακρόστενου “μεγάρου”», κοντὰ στο λεγόμενο Νέο Καδμεῖο πού «δὲν ἔχει κὰν διασαφηνισθεῖ ἂν πράγματι ἀνήκει στὴ ΜΕ περίοδο. Ἴσως μάλιστα ἡ ἀσάφεια περὶ τὴν χρονολόγησή του νὰ ὀφείλεται ἐνμέρει στο γεγονός ὅτι ἡ κεραμική ἦταν ἀνάμεικτη».

Τὸ γενικὸ συμπέρασμα εἶναι ὅτι στὴν πρωτοελλαδική ὁ οἰκισμὸς περιοριζόταν στὴν Καδμεία, μεῖς ἰδιαίτερη πυκνότητα στο νοτιοανατολικὸ τμήμα της, καὶ κατελάμβανε 150 στρέμματα, μέγεθος δηλαδὴ μοναδικὸ γιὰ τὴν Ἑλλάδα πού κατατάσσει τὴ Θήβα σὲς μεγάλες πόλεις ἀκόμα καὶ με κριτήρια τῆς Μέσης Ἀνατολῆς. Κοντὰ στο ψηλότερο σημεῖο πρέπει νὰ ἦταν ἓνα τουλάχιστον ἀπὸ τὰ κέντρα τοῦ οἰκισμοῦ, ἐνῶ ἓνα ἄλλο ἴσως βρισκόταν στὴν περιοχὴ τοῦ «Νέου Καδμείου», διαφοροποιούμενο καὶ ὡς πρὸς τὸν προσανατολισμὸ τῶν κτιρίων. Τὰ νεκροταφεῖα θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν ἐκτὸς οἰκισμοῦ. Κάποια σημαντικὰ κτίρια ἴσως εἶχαν ἰδιαίτερη λειτουργία ὡς διοικητικὰ ἢ κατοικίες ἀρχόντων. Τὸν πληθυσμὸ τὸν ὑπολόγισε στο τεράστιο γιὰ τὴν ἐποχὴ ὕψος τῶν 2.250 κατοίκων.

Στὴ μεσοελλαδική περίοδο διαπιστώνει συνέχιση τῆς χρήσης τοῦ χώρου καὶ ἐπέκτασή του πού φτάνει σε συνολικὴ κατοικημένη ἔκταση 214 στρεμμάτων, ἡ ὁποία ἀντιστοιχεῖ σε πληθυσμὸ τῆς τάξης τῶν 3.100 κατοίκων. Σημεῖα μεγαλύτερης συγκέντρωσης εἶναι τὰ ἴδια με τὰ προηγούμενα, ἐπικρατεῖ ἐνιαῖος προσανατολισμὸς ΒΔ.-ΝΑ., ἰδιαίτερα στὰ βόρεια. Τὰ κτίρια φαίνεται ὅτι ἦταν αὐτοτελή. Δίνεται ἡ ἐντύπωση ὅτι κάθε οἰκογένεια εἶχε δική της μικρὴ ὁμάδα τάφων καὶ «ὀρισμένες περιοχὲς μπορεῖ ... νὰ εἶχαν ἐπιλεγεῖ ἀποκλειστικὰ ὡς τόποι ταφῆς». Τὸ κεντρικὸ κτίριο πού θὰ ἄξιζε νὰ ὀνομαστεῖ «ἀνάκτορο» πολὺ πιθανῶς θὰ βρισκόταν στὴν περιοχὴ τοῦ «Παλαιοῦ» καὶ «Νέου Καδμείου».

Τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη τοῦ οἰκισμοῦ ἐπιχειρεῖ νὰ τὴ διαγράψει ὡς ἑξῆς:

Ὁ κύριος νεολιθικὸς οἰκισμὸς θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ ἔξω ἀπὸ τὸ Πυρί. Ἡ πρώτη ἐγκατάσταση ἐπὶ τῆς Καδμείας γίνεται σε προχωρημένα χρόνια τῆς ΠΕ II. Λίγο ἀργότερα καταφθάνουν νέοι οἰκιστὲς πού ἐγκαθίστανται κυρίως στο νοτιοανατολικὸ τμήμα καὶ κατασκευάζουν πασσαλόπηκτα καὶ κτίρια με λίθινα θεμέλια, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα μποροῦν νὰ ὀνομαστοῦν σπίτια ἀρχηγῶν καὶ εἶναι ἢ ὀρθογώνια (ὅπως τὸ κτίριο στο οἰκόπεδο τῆς Μητρόπολης) ἢ με καμπύλο τὸν πίσω τοῖχο. Οἱ νέοι κάτοικοι πρέπει νὰ ἔρχονται ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Μακεδονίας ἢ ἀκόμη βορειότερα καὶ γρήγορα ἀπλώνονται σε μεγάλο μέρος τοῦ λόφου τῆς Καδμείας. Φαίνεται νὰ ἔχουν ἐντονη ἐπικοινωνία με

τὴν Εὐβοία καὶ τὶς Κυκλάδες. Ἰχνη ἰσχυρῆς φωτιάς σὲ μερικὲς θέσεις ἴσως δηλώνουν ὅτι ὁ οἰκισμὸς καταστράφηκε βίαια, ἃν καὶ μπορεῖ νὰ πρόκειται γιὰ τυχαία πυρκαγιά. Ἀμέσως πάνω ἀπὸ τὰ ἐρείπια χτίζονται τὰ κτίρια τῆς ΠΕ ΙΙΙ, ὅλα μὲ λίθινα θεμέλια. Ὁ νέος οἰκισμὸς ἔχει τουλάχιστον τὴν ἴδια ἔκταση μὲ τὸν προηγούμενο καὶ οἱ κάτοικοί του ἀκολουθοῦν τὴν ἴδια πολιτιστικὴ κατεύθυνση μὲ ἐκείνους τῶν γνωστῶν ΠΕ ΙΙΙ θέσεων τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου. Ἡ μετάβαση πρὸς τὴ μεσοελλαδικὴ εἶναι ὁμαλὴ καὶ ἴσως ὁ οἰκισμὸς δέχεται νέο κύμα ἐποίκων. Πάντως ἐπεκτείνεται σημαντικά. Ἡ τελευταία φάση τῆς πρωτοελλαδικῆς εἶναι ἐποχὴ μεγάλης ἀκμῆς, αὐξανόμενου πλούτου καὶ ἐπέκτασης τῶν συναλλαγῶν μὲ μακρινὲς περιοχὲς ὅπως ἡ Κρήτη. Φαίνεται πὼς ἡ μετάβαση πρὸς τὴν ὑστεροελλαδικὴ περίοδο γίνεται ἐπίσης ὁμαλά, μολονότι δὲν ἔχουμε κεραμικὴ τῆς πρώτης ὑστεροελλαδικῆς φάσης καὶ ἐπομένως διακριτὰ ἴχνη τοῦ ΥΕ Ι οἰκισμοῦ (γιὰ πιὸ πρόσφατες διευκρινήσεις βλ. *EEBM* Αα 5 κπ.).

Κάποιες διαφορὲς ἀπὸ τὰ συναγόμενα τῆς Κόνσολα φαίνονται στὰ λεγόμενα τοῦ Συμεώνογλου (*Sym.* 15 κπ.), μολονότι καὶ αὐτὸς ἐπιχειρεῖ νὰ ἐρμηνεύσει τὸ ἴδιο κατ' οὐσίαν ποσὸ δεδομένων. Βεβαιώνει ἐπίσης ὅτι στὴν Καδμεία ἡ κατοίκηση ἀρχίζει στὰ ΠΕ ΙΙ χρόνια στὴ νότια πλευρὰ τῆς. Παρατηρεῖ ὅτι στὶς περισσότερες θέσεις τὰ χαρακτηριστικὰ ἴχνη τῶν πασσαλόπηκτων δὲν συνοδεύονται ἀπὸ κατάλοιπα λίθινων θεμελίων, τὰ ὁποῖα ἐμφανίζονται μόνο στὴν ἐπόμενη φάση κατάληψης. Τὰ ἴχνη τῆς πρώτης ἐγκατάστασης βρίσκονται ἀμέσως βόρεια ἀπὸ τὸ ψηλότερο σημεῖο τῆς Καδμείας καὶ καταλαμβάνουν ἔκταση διαστάσεων 120×130 μ. (15.600 τ.μ.). Διακρίνει δευτέρη φάση μὲ σπίτια μὲ λίθινα θεμέλια, μερικὰ μάλιστα ὀγκώδη, μέσα στὰ ὁποῖα βρίσκονται μεγάλες ποσότητες κεραμικῆς, ἐνμέρει εἰσηγμένης, καὶ ἄλλα πράγματα πού μαρτυροῦν τὸν πλοῦτο τῶν κατοίκων. Τὸ ἴδιο συνάγεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι χρησιμοποιεῖται σὲ μεγάλο βαθμὸ ὁ λίθος, ἐνῶ ἡ πλησιέστερη πηγὴ του βρίσκεται στὸ βουνὸ Κώτσικας σὲ ἀπόσταση 5,5 χιλιομέτρων. Ἐνα ἀψιδωτὸ κτίριο τὸ χρονολογεῖ στὸ τέλος τῆς ΠΕ ΙΙ, ἐνῶ ἄλλο, ἐκεῖνο πού βρέθηκε στὴν περιοχὴ τοῦ «Νέου Καδμείου», τὸ θεωρεῖ ἀκόμα ὑστερότερο. Σημειώνει ὅμως ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα πρωτοελλαδικὰ κτίρια καὶ πιστεύει ὅτι συνεκροτεῖτο ἀπὸ δύο παράλληλες ἀψιδωτὲς πτέρυγες. Τὸ μέγεθος καὶ ἡ εὕρεση θησαυροῦ ἐργαλείων τὸν ὀδηγοῦν νὰ θεωρήσει τὰ δύο αὐτὰ ἀψιδωτὰ κατασκευὲς πού «ταίριαζαν σὲ βασιλιάδες». Λέει ἀκόμα ὅτι στὴ συνέχεια ὁ οἰκισμὸς διευρύνθηκε καὶ κατέλαβε ἐλλειψοειδῆ χώρο μὲ προσανατολισμὸ ΒΔ.-ΝΑ. πού ἀκολουθεῖ τὸ φυσικὸ ἀνάγλυφο καὶ στὸ τέλος τῆς ΠΕ ΙΙΙ ἡ ἔκτασή του ἦταν 200×300 μ. (60 στρέμματα). Ἡ ἀνάπτυξη αὐτὴ μοιάζει νὰ εἶναι ξαφνικὸ γεγονὸς καὶ νὰ ἔγινε στὸ τέλος τῆς ΠΕ ΙΙ. Θεώρησε ὅτι ὁ οἰκισμὸς αὐτὸς ἦταν ὀχυρωμένος (βλ. καὶ Φαρ. 89 κπ.).

Πὰ τὴ μεσοελλαδικὴ περίοδο κρίνει ὅτι οἱ μεγάλες ἐπιχώσεις μαρτυροῦν μακρὰ καὶ συνεχῆ χρῆση, τὰ ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα ἀπλώνονται πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ πρωτοελλαδικοῦ οἰκισμοῦ στὰ βόρεια καὶ τὰ νότια καὶ καταλαμβάνουν ἔκταση 110 στρεμμάτων, μὲ μεγαλύτερη πυκνότητα στὸ κέντρο. Ὁ οἰκισμὸς θὰ ἦταν ὀχυρωμένος καὶ ἡ ἐντὸς τειχῶν ἔκταση θὰ ἦταν περίπου 80 στρέμματα. Στὴ θέση τοῦ «Νέου Καδμείου» πάνω ἀπὸ τὰ «ἀνακτορικά» τῆς πρωτοελλαδικῆς ἐποχῆς ὑπῆρξε σημαντικὸ κτίριο πού βρέθηκε πολὺ κατεστραμμένο. Τὸ ἀναπαριστᾷ ὡς μέγαρο μὲ εὐθύγραμμο πίσω τοῖχο καὶ σημειώνει ὅτι καταστράφηκε ἀπὸ φωτιά νωρὶς στὰ ὑστεροελλαδικὰ χρόνια, ἐνῶ θὰ εἶχε χτι-

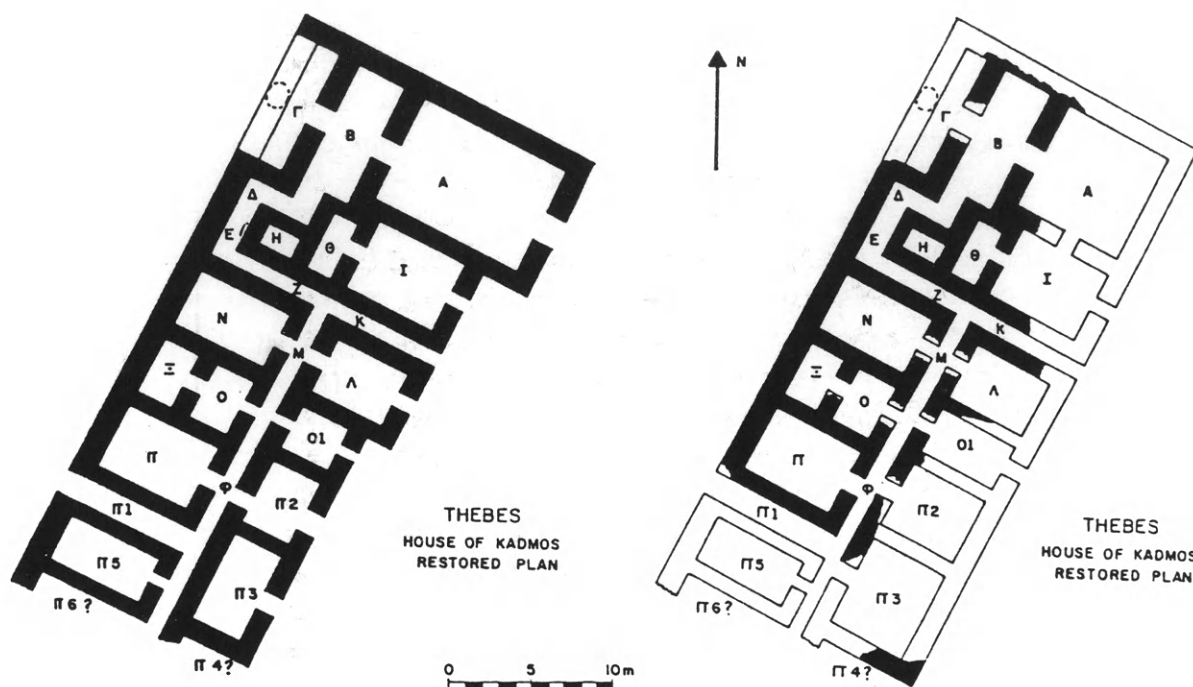
στεϊ λίγο πριν από τὸ τέλος τῶν μεσοελλαδικῶν. Στὴ νότια πλευρὰ του διέκρινε δύο κατασκευαστικὲς φάσεις, τὴν πρώτη ἀπὸ τὶς ὁποῖες χρονολόγησε στὸ τελευταῖο τμῆμα τῆς μεσοελλαδικῆς περιόδου. Τὸ μεγάλο νεκροταφεῖο στὰ ἀνατολικά, ποὺ τὸ χρονολογεῖ στὸ δεύτερο μισὸ τῆς μεσοελλαδικῆς, θεώρησε ὅτι βρισκόταν ἐκτὸς τῶν τειχῶν.

Ἡ πιὸ πρόσφατη καὶ ἡ μόνη συνολικὴ παρουσίαση τῶν καταλοίπων τῆς μυκηναϊκῆς Καδμείας εἶναι ἐκείνη τοῦ Συμεώνογλου. Πὰ τὰ σχετικὰ μὲ τὶς ὀχυρώσεις ἔχουμε ἀναφερθεῖ ἄλλοῦ (Φαρ. 84 π.). Ὡς πρὸς τὰ θέματα κατάληψης τοῦ χώρου καὶ ἀρχιτεκτονικῆς οἱ ἀπόψεις του εἶναι οἱ πιὸ κάτω (Sym. 39 κπ.):

Ἡ κατοίκηση εἶναι πυκνὴ ἐντὸς καὶ ἀραιὴ ἐκτὸς τείχους. Οἱ ἐπιχώσεις ἀποκαλύπτουν δύο ἢ καὶ τρεῖς φάσεις κατάληψης τοῦ χώρου. Τὰ κτίρια τῆς πρώτης φάσης ἔχουν τεχνικὰ χαρακτηριστικὰ πολὺ προσόμοια μὲ ἐκεῖνα τῆς μεσοελλαδικῆς. Πρὸς τὸ τέλος ὅμως τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων χρησιμοποιοῦνται μεγαλύτερες πέτρες καὶ βαθύτερα θεμέλια. Οἱ ἀνωδομὲς εἶναι πλίνθινες, ἐνίοτε μὲ ξυλοδεσιές. Σὲ πολλὰς θέσεις ἔχουν βρεθεῖ τοιχογραφίες. Τὸ καλύτερα διατηρούμενο σπῖτι εἶχε μῆκος 12 μ. καὶ διέθετε ἀβαθὴ προθάλαμο καὶ δύο συνεχόμενα δωμάτια. Ὁ κάτοχός του ἦταν πλούσιος καὶ ἰσχυρός, ὅπως δείχνουν οἱ τοιχογραφίες, τὰ σκαλιστὰ ἐλεφάντινα ἐπιπλα καὶ ἡ χάλκινη πανοπλία ποὺ βρέθηκαν ἐκεῖ. Μαζὶ βρέθηκαν καὶ πινακίδες ποὺ συνιστοῦν κατάλογο μικροῦ ἀποθηκευτικοῦ χώρου καὶ δὲν εἶναι μέρος ἀνακτορικοῦ ἀρχείου. Τὸ σπῖτι καταστράφηκε μαζὶ μὲ ὅλο τὸν οἰκισμὸ στὸ τέλος τῆς ΥΕ ΠΙΒ1. Σὲ δέκα ἀκόμα θέσεις ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ κατάλοιπα καλοχτισμένων σπιτιῶν καὶ στὶς ἐννιά περιπτώσεις διέθεταν τοιχογραφίες, ἀλλὰ μόνο σὲ δύο ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι χρησιμοποιήθηκαν καὶ πάλι στὰ ΥΕ ΠΙΒ2.

Ἡ ὑπαρξὴ δύο ἀνακτόρων μαρτυρεῖται ἀπὸ τὰ διαφορετικὰ τεχνικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν τμημάτων ποὺ τοὺς ἀνήκουν, τὸν διαφορετικὸ προσανατολισμὸ καὶ τὸν διαφορετικὸ χῶρο στὸν ὁποῖο βρίσκονται. Πλήρη κάτοψη δὲν μπορούμε νὰ δώσουμε γιὰ κανένα ἀπὸ τὰ δύο. Τὸ ἀνεσκαμμένο ἀπὸ τὸν Κεραμόπουλλο εἶναι τμῆμα μεγαλύτερου κτιρίου ποὺ μπορεῖ νὰ ἀπλωνόταν πρὸς τὰ ἀνατολικά καὶ τὰ βόρεια, ἐνῶ φαίνεται ὅτι στὸ ἴδιο συγκρότημα ἀνήκουν καὶ τὰ κατάλοιπα τεσσάρων ἀκόμη θέσεων. Ἔχει τουλάχιστον 15 δωμάτια καὶ προσανατολισμὸ ΝΝΔ.-ΒΒΑ. Φαίνεται νὰ εἶναι δυνατὲς δύο ἀναπαραστάσεις του. Κατὰ τὴν πρώτη τὸ δωμάτιο Α θὰ εἶχε μῆκος λίγο μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ πλάτος του. Ἔτσι ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ κτιρίου θὰ ἦταν εὐθύγραμμη ἢ πιθανότερα κεκαμμένη. Κατὰ τὴ δεύτερη τὸ δωμάτιο Α θὰ ἦταν τετράγωνο καὶ ἡ ἀνατολικὴ ὄψη τοῦ κτιρίου εὐθύγραμμη μὲ δωμάτια ἴσου βάθους ἐκατέρωθεν τοῦ κεντρικοῦ διαδρόμου. Αὐτὴ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ πιθανότερη ἀφοῦ ὁ δυτικὸς τοῖχος εἶναι εὐθύγραμμος καὶ ἐπειδὴ θυμίζει τὸ ἀνάκτορο τοῦ Γλᾶ. Μόνη βέβαιη εἴσοδος εἶναι ὁ διάδρομος Κ, ποὺ πρέπει νὰ ἀνοιγόταν στὴν ἀνατολικὴ ὄψη. Παρόμοιος διάδρομος, ὁ Π1, ἀνοιγόταν ἀπὸ τὴ δυτικὴ. Καὶ οἱ δύο ὁδηγοῦν στὸν ἐγκάρσιο διάδρομο ποὺ κάμπτεται γύρω ἀπὸ τὰ δωμάτια Θ καὶ Η καὶ καταλήγει στὸ δωμάτιο Β. Ἀπὸ αὐτὸ ὑπάρχουν προσβάσεις στὸ δωμάτιο Α καὶ στὸν στενὸ χῶρο Γ, καὶ κάπου ἐδῶ πρέπει νὰ βρισκόταν ἡ κύρια εἴσοδος, πιθανότερα στὸν χῶρο Γ. Στὰ δυτικὰ ὑπῆρχε αὐλὴ στὴν ὁποία ἀνοιγόταν τὸ Π1, ποὺ εἶναι διάδρομος (εἰκ. 9).

Τὸ κτίριο δὲν ἔχει θεμέλια. Εἶχε χτιστεῖ σὲ ἰσοπεδωμένο ἔδαφος τοῦ ὁποῖου οἱ κοιλότητες γεμίστηκαν μὲ πηλὸ. Ὁ Κεραμόπουλλος βρῆκε πολὺ λίγα ἀνοίγματα θυρῶν, ἴσως

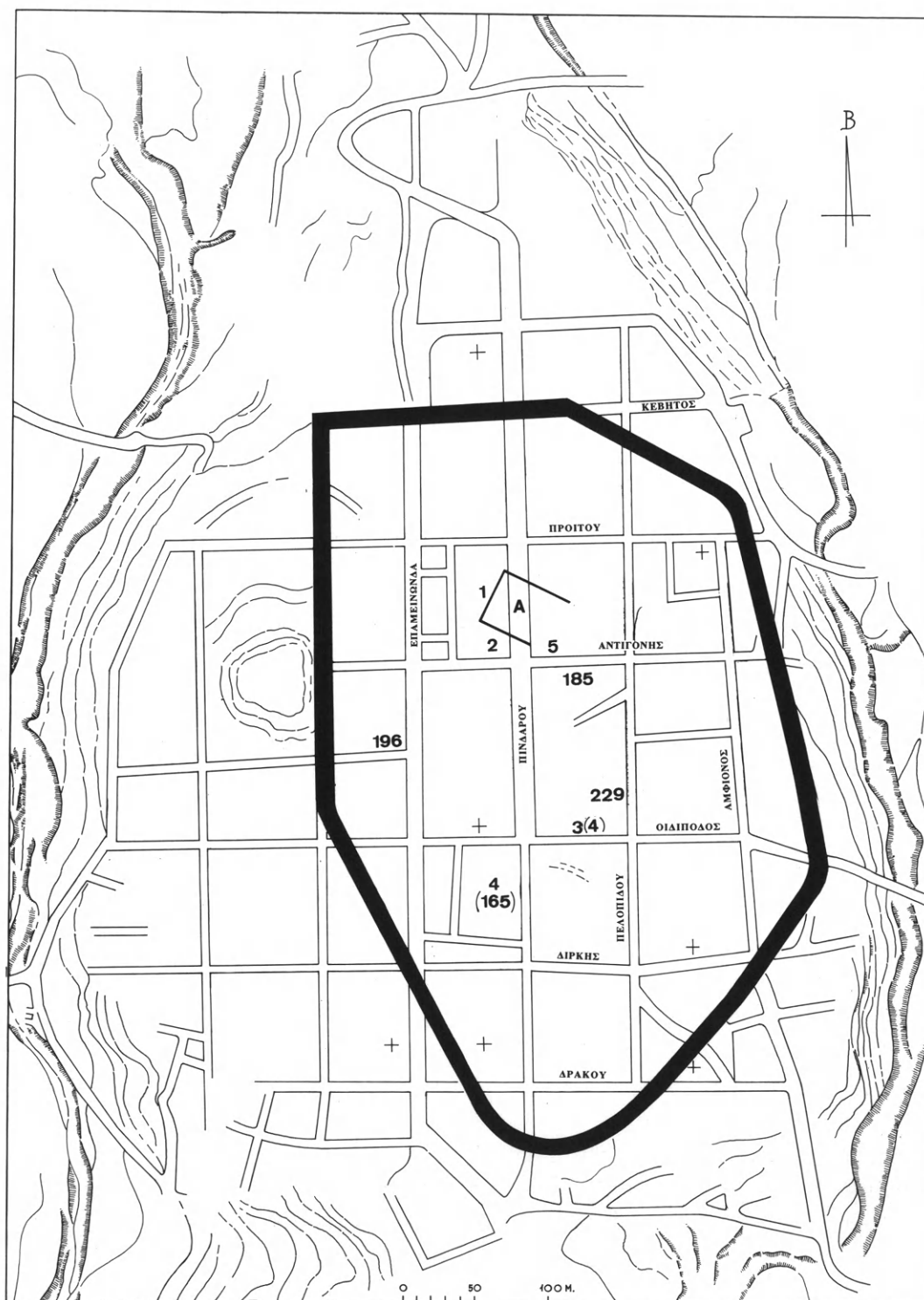
Εἰκ. 9. Οἱ προτεινόμενες ἀπὸ τὸν Συμεώνογλου ἀναπαραστάσεις τοῦ «Παλαιοῦ Καδμεῖου».

ἐπειδὴ πάνω ἀπὸ τὸν πηλὸ βρισκόταν ὀγκώδης ξύλινη κατασκευὴ ποὺ περιλάμβανε δάπεδα, κατώφλια καὶ περίθυρα. Πολὺ ξύλο εἶχε χρησιμοποιηθεῖ καὶ στὴν ἀνωδομή, μαζὶ μὲ μικρὲς πέτρες καὶ πλίνθους, καθὼς καὶ μὲ ὀριζόντια καὶ κάθετα δοκάρια. Τὰ λίθινα θεμέλια δὲν «δένουν» μεταξύ τους στὰ σημεῖα συνάντησής τους, καὶ οἱ τοῖχοι ἦταν ἐπιχρισμένοι καὶ τοιχογραφημένοι. Ἡ συγκέντρωση πολλῶν μικρῶν δωματίων καὶ τὸ μεγάλο πάχος τῶν τοίχων δείχνουν ὅτι μπορεῖ νὰ ὑπῆρχε καὶ δεύτερος ὄροφος. Πὰ κάτι τέτοιο ὑπάρχουν καὶ ἄλλες ἐνδείξεις. Μία εἶναι ἡ ὑπαρξὴ φωταγωγοῦ, τοῦ χώρου Η, δίπλα στὸν ὁποῖο εἶναι τὸ δωμάτιο Θ, ποὺ μπορεῖ νὰ περιλάμβανε σκάλα ἀνόδου στὸν ὄροφο. Ἡ στέγη πρέπει νὰ ἦταν ἐπίπεδη.

Αὐτὸ τὸ «Παλαιὸ Καδμεῖο» ἔχει ἔκταση περίπου 700 τ.μ. καὶ ἂν σὲ αὐτὰ προστεθοῦν καὶ τὰ ἄλλα τμήματα ποὺ φαίνεται νὰ συνανήκουν σὲ ἓνα συγκρότημα φτάνουμε σὲ ἔκταση 2.400 τ.μ., χωρὶς νὰ περιλαμβάνονται τυχόν ὑπάρχουσες αὐλές. Ὁ τρόπος διάταξης ὑποδηλώνει γενικὴ κάτοψη σχήματος Γ καὶ ἂν ὑπῆρχε αὐλὴ αὕτὴ θὰ βρισκόταν δυτικὰ ἀπὸ τὸ κύριο ἀνεσκαμμένο τμήμα. Τὸ σύνολο ἔτσι θὰ ἔμοιαζε μὲ τὸ ἀνάκτορο τοῦ Γλα, ποὺ ἔχει ἔκταση 1.800 τ.μ. Ἐκεῖνο τῆς Πύλου ἔχει ἔκταση 1.500 τ.μ. καὶ μὲ τὶς προσαρτημένες ἐγκαταστάσεις του φτάνει στὸ διπλάσιο. Παρόμοιο μέγεθος ἔχει τὸ ἀνάκτορο τῆς Τίρυνθας ἂν συνυπολογιστεῖ ἡ αὐλὴ καὶ τὰ δωμάτια βόρεια ἀπὸ τὸ μεγάλο πρόπυλο.

Τὸ κυριότερο γνωστὸ τμήμα τοῦ δευτέρου ἀνακτόρου εἶναι ἐκεῖνο ποὺ ἀνασκάφηκε στὴ θέση 2, 30 μ. νότια ἀπὸ τὸ προηγούμενο. Πρόκειται γιὰ μικρὸ τμήμα, ἀλλὰ στὸ ἴδιο συγκρότημα ἀνήκουν καὶ ἄλλα τέσσερα ἢ πέντε. Τὰ πολύτιμα εὐρήματα δείχνουν ὅτι πράγματι πρόκειται γιὰ διαφορετικὸ ἀνάκτορο. Ἀποκαλύφθηκαν δύο δωμάτια ἀποθήκης μὲ ὀγκώδη θεμέλια ποὺ ἐδράζονται στὸν βράχο. Στὴ θέση 4, 150 μ. μακρύτερα, βρέθηκε ἐργαστήριον χρυσοῦ καὶ ἡμιπολύτιμων λίθων, πολλὰ ἐλεφάντινα καὶ καλῆς ποιότητος ἄγγεϊα. Διαπιστώθηκαν τρεῖς ὑστεροελλαδικές φάσεις, ἡ τελευταία μὲ ὀγκώδη θεμέλια ποὺ ἐδράζονται στὸν βράχο. Καταστράφηκε στὸ τέλος τῆς ΥΕ ΙΙΒ1, ἐνῶ φαίνεται πὺς εἶχε χτιστεῖ στὴ διάρκεια τῆς Α2. Στὴ θέση 165, λίγο νότια ἀπὸ τὴν 4, βρέθηκε ἄλλο ἐργαστήριον κοσμημάτων. Τὸ στρώμα καταστροφῆς του χρονολογεῖται στὰ ΥΕ ΙΙΒ1. Σύγχρονη εἶναι ἡ καταστροφή δύο δωματίων ποὺ βρέθηκαν στὴ θέση 229, καὶ στὸ ἴδιο συγκρότημα εἶναι δυνατὸ νὰ ἀνήκει καὶ ἡ πρώιμη φάση τῶν εὐρημάτων στὴ θέση 185. Στὴ θέση 196, ποὺ ἀπέχει 90 μ. ἀπὸ τὴ 2, βρέθηκαν τρία δωμάτια. Στὸ ἓνα ὑπῆρχε λουτήρας, στὸ ἄλλο 17 πινακίδες Γραμμικῆς Β. Βρέθηκαν ἐπίσης τοιχογραφίες, καλὰ ἐργαλεῖα, εἰδώλια, πολλὴ κεραμικὴ. Παρὰ τὰ λεγόμενα τοῦ ἀνασκαφέα τὸ δημοσιευμένο ὑλικὸ εἶναι ὅμοιο μὲ ἐκεῖνο τῶν λοιπῶν τμημάτων καὶ χρονολογεῖται στὰ ΥΕ ΙΙΒ1. Ὅλα τὰ προηγούμενα ἀνήκουν σὲ ἓνα ἀνάκτορο ποὺ κατελάμβανε ἑκτασὴ μὲ ἄξονα Β.-Ν. 170 μ. καὶ Ἀ.-Δ. 150 μ., στὴν ὁποία εἶναι φυσικὸ νὰ περιλαμβανόταν καὶ μία ἢ περισσότερες αὐλές. Τὸ ἀνάκτορο τῆς Κνωσοῦ καταλαμβάνει ἑκτασὴ διαστάσεων 150×150 μ. Ἀξιοπρόσεκτα εἶναι τὰ οἰκοδομικὰ του χαρακτηριστικὰ. Ἐχει ὀγκώδη θεμέλια, πράγμα ποὺ ἀπαιτοῦσε μεγάλες μεταφορὲς λίθων καὶ μάλιστα ἀπὸ μεγάλη ἀπόσταση. Εἶναι τὸ πρῶτο κτίριον ποὺ ἀποκτίνει δραστικὰ διαφορετικὸ προσανατολισμὸ ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ τὸ περιέβαλλαν, ἀκριβῶς Β.-Ν. Πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφή τῆς πόλης πρόφτασαν νὰ χτιστοῦν μερικὰ σπίτια μὲ αὐτὸν τὸν νέο προσανατολισμὸ. Κατόπιν ὅλα τὰ κτίρια ἀκολουθοῦν τὸν νέο προσανατολισμὸ. Φαίνεται ὅτι τὰ ἐρείπια τοῦ ἀνακτόρου ἦταν ὁρατὰ γιὰ πολλὰ χρόνια καὶ ἔτσι ἐπέδρασαν στὶς ἐπιλογές τῶν ἐπιγενομένων (βλ. εἰκ. 10).

Τέλος ὁ Συμεώνογλου ἀσχολεῖται μὲ τὴ χρονολόγησιν τῶν ἀνακτόρων. Σημειώνει ὅτι ὁ Κεραμόπουλλος (ΠΑΕ 1929, 61) χρονολόγησε τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ πρώτου στὰ ΥΕ ΙΙ καὶ διέκρινε φάσιν ἀνανέωσης στὰ ὄψιμα ΥΕ ΙΙ ἢ πρῶιμα ΥΕ ΙΙΙ (ΑΕ 1909, 105· 1930, 33). Ὅτι μὲ τεχνοτροπικὰ κριτήρια ἡ Reusch, *ADAWB* 1955, ἀρ. 1, χρονολόγησε τὶς τοιχογραφίες του στὸν πρῶτον 150 π.Χ. αἰ., ἐνῶ πρώιμη χρονολόγησιν μαρτυροῦν καὶ τὰ τεχνικὰ του χαρακτηριστικὰ. Ἀκόμα ὅτι οἱ Πλάτων καὶ Τουλούπα προτείνουν διάστημα 30 ἐτῶν ἀνάμεσα στὶς καταστροφές τοῦ πρώτου καὶ τοῦ δευτέρου ἀνακτόρου, ἀλλὰ τοποθετοῦν καὶ τὶς δύο στὴ διάρκεια τῶν ΥΕ ΙΙΒ χρόνων (*ILN* Nov. 28, 1964, 860), ἐνῶ ὁ Σπυρόπουλος (*Kadmos* 9, 170 κπ.) πιστεύει ὅτι ὑπῆρχε μόνον ἓνα ἀνάκτορον ποὺ καταστρέφεται στὸ τέλος τῆς ΥΕ ΙΙΒ ἢ τὴν ἀρχὴ τῆς ΙΙΓ. Ὅτι ὁ Raison (*RA* 1977, 79 κπ.) πιστεύει πὺς καὶ τὰ δύο ἀνάκτορα καταστράφηκαν συγχρόνως στὰ ΥΕ ΙΙΒ1. Ὁ ἴδιος ὁ Συμεώνογλου, *Kadmeia* I 73 π., εἶχε παλαιότερα τοποθετήσῃ τὴν καταστροφή τοῦ δευτέρου στὰ ΥΕ ΙΙΒ1 καὶ βρίσκει ὅτι ἡ ἀποψὴ του ἐπιβεβαιώθηκε ἀπὸ τὰ εὐρήματα σὲ ἄλλες θέσεις. Πὰ τὴν καταστροφή τοῦ πρώτου εἶχε προτείνει τὴν ΥΕ ΙΙΑ2. Προχωρεῖ στὴν παρατήρησιν ὅτι τὰ δύο ἀνάκτορα δὲν εἶναι δυνατόν νὰ συνυπῆρχαν καὶ ἀφοῦ τὸ τμήμα τοῦ πρώτου στὴ θέση 4 εἶχε χτιστεῖ πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τῆς ΥΕ ΙΙΑ2, ἀλλὰ

Εἰκ. 10. Οἱ θέσεις τῶν «ἀνακτορικῶν» καταλοίπων στὴν Καδμεία μὲ τὴν ἀρίθμηση τοῦ Συμεώνογλου καὶ τοῦ Σπυρόπουλου, τὴ διαδρομὴ τοῦ τείχους καὶ τὴ συναγόμενη θέση τοῦ κεντρικοῦ πυρήνα τοῦ (πρώιμου) ἀνακτόρου (Α) (;). Μὲ σταυροὺς σημειώνονται οἱ θέσεις τῶν ἐκκλησιῶν. Οἱ ἐκτὸς παρενθέσεως ἀριθμοὶ εἶναι τοῦ Συμεώνογλου, οἱ ἐντὸς τοῦ Σπυρόπουλου.

άσφαλῶς μετὰ ἀπὸ τὰ κύρια τμήματα τῆς θέσης 2, τὸ πρῶτο ἀνάκτορο θὰ πρέπει νὰ καταστράφηκε πρῶτα στὴ διάρκεια τῆς ΠΙΑ2, πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος της. Αὐτὸ ὅμως σημαίνει ὅτι οἱ ἐπιγραφές στοὺς ψευδόστομους τοῦ πρώτου ἀνακτόρου εἶναι πρωιμότερες ἀπὸ τὴν ΥΕ ΠΙΒ. Στὴν ἄποψη ἐναντιώθηκε ὁ Raison (RA 1977, 79 κπ.) ἐμμένοντας στὴ χρονολόγησή τους στὰ ΥΕ ΠΙΒ1 (βλ. VIP 6. Ἡ ἄποψή του φαίνεται νὰ ἐνισχύεται σημαντικὰ ὡς πρὸς τὴ χρονολόγηση τῆς καταστροφῆς ἀπὸ τις πιὸ πρόσφατες ἀνασκαφικὲς παρατηρήσεις· βλ. πιὸ κάτω), ἀλλὰ σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωση θὰ εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ δεχτεῖ σύγχρονη ὑπαρξὴ καὶ σύγχρονη καταστροφή τῶν δύο ἀνακτόρων, ὅ,τι δηλαδὴ ὑποστηρίζει καὶ ὁ Σπυρόπουλος. Ὁ Συμεώνογλου παρατηρεῖ ὅτι αὐτὸ θὰ σήμαινε πὼς ἡ ὑστερότερη κατασκευὴ εἶναι ἐπέκταση τῆς προγενέστερης, ἀλλὰ στὸ πιὸ κοντινὸ σημεῖο τους ἀπέχουν 30 μ., κατέχουν τελείως διαφορετικὲς θέσεις, διαφέρουν σὲ προσανατολισμὸ καὶ τρόπο κατασκευῆς καὶ ἐπιπλέον ἡ συνύπαρξή τους ἀνακτόρων εἶναι ἀντίθετη στὴν κοινὴ λογικὴ καὶ στοὺς περιορισμοὺς τῆς πρακτικότητος. Πὼς θὰ μπορούσαμε νὰ φανταστοῦμε σὲ μιὰ πυκνοκατοικημένη τειχισμένη πόλιν τὴν οἰκοδόμηση νέου ἀνακτόρου μὲ παράλληλη διατήρηση τοῦ παλαιότερου;

Τοῦ Σπυρόπουλου ἡ ἄποψη (ThT 53 κπ., 58 κπ.) εἶναι ἡ ἑξῆς: Οἱ ἐγκαταστάσεις στὴ θέση 196 τοῦ Συμεώνογλου (τὸ δωμάτιο μὲ τὸν λουτήρα καὶ τὸ ἀρχεῖο) ἰδρύνονται στὸ τέλος τῆς ΥΕ ΠΙΑ2 καὶ καταστρέφονται στὴ μετάβαση ἀπὸ τὴν ΠΙΒ στὴν ΠΙΓ1, δηλαδὴ στὸ τέλος τοῦ 12ου π.Χ. αἰῶνα. Τὸ γεγονὸς ἐνισχύει τὴ γνώμη τῶν Μυλωνᾶ (AJA 40, 1936, 431· *Hesperia* 31, 1962, 303)· Carratelli (MA 11, 1945, 463)· Raison (VIP 6) καὶ ἄλλων, ὅτι ἡ θέση 1, τὸ «Παλαιὸ Καδμεῖο» καταστρέφεται στὰ ἴδια χρόνια. Ἄρα τὸ μεγάλο ἀνάκτορο τῆς Θήβας καὶ ἡ πόλις ἔφτασαν στὴν ἀκμὴ τους στὴν ΥΕ ΠΙΒ περίοδο καὶ καταστράφηκαν στὸ τέλος της μᾶλλον ἀπὸ φυσικὴ αἰτία, ἴσως σεισμό, καὶ ὄχι ἀπὸ εἰσβολή. Καταστροφή τοῦ ἀνακτόρου καὶ τῆς πόλης στὴν ΥΕ ΠΙΑ2 δὲν ὑπάρχει. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ παράδοση ἀναφέρει δύο καταστροφές τῶν ἀνακτόρων, μία ἀπὸ τὸν κεραυνὸ τοῦ Διὸς καὶ μία ἀπὸ τοὺς Ἐπιγόνους, ἡ χρονολόγηση τῶν ἄλλων στοιχείων τοῦ ἀνακτορικοῦ συγκροτήματος δείχνει ὅτι ὑπῆρχε μόνο ἓνα ἀνάκτορο, ποὺ ἐκτὸς ἀπὸ τὴ γενικότερη καταστροφή μπορεῖ νὰ εἶχε ὑποστῇ ἄλλες πιὸ περιορισμένου χαρακτήρα, ὅπως καὶ ἐπισκευές καὶ μετασκευές καθὼς πάλινε καὶ ἀνανεωνόταν. Προγραμματισμένο ὡς πυρήνας τῆς βασιλικῆς διαμονῆς, θὰ ἐπεκτεινόταν παράλληλα μὲ τὴν αὔξηση τῆς βασιλικῆς δύναμης μὲ κτίσματα ποὺ ἐξυπηρετοῦσαν διάφορους τομεῖς τῆς διοικητικῆς καὶ οἰκονομικῆς δραστηριότητος. Λόγοι τοπογραφικοὶ καὶ ἴσως καὶ «διοικητικῆς ἱεραρχίας» ἐπέβαλαν διαφορετικὸ προσανατολισμὸ στὰ διάφορα τμήματά του. Τὰ κατασκευαστικῶς πιὸ φτωχὰ ποὺ προορίζονταν γιὰ ἐργαστήρια κλπ. εἶχαν διαφορετικὸ προσανατολισμὸ ἀπὸ τὰ οἰονεῖ «ἐπίσημα» ποὺ ὀργανώνονται σὲ ἄξονες Β.-Ν./Ἀ.-Δ. Ἀπὸ τὰ ἐπίσημα αὐτὰ τμήματα ἔχουν βρεθεῖ μόνο τὰ ἄκρα. Εἶναι ὅμως ἀρκετὰ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ ἀνάγλυφο γιὰ νὰ συμπεράνουμε ὅτι τὸ κυρίως ἀνάκτορο, συμπεριλαμβανομένου τοῦ μεγάρου, βρισκόταν στὸ τετράγωνο τῆς κεντρικῆς πλατείας καὶ ὄχι σὲ ἐκεῖνο τῆς δημοτικῆς ἀγορᾶς. Αὐτὰ εἶναι κυρίως τὰ κατάλοιπα σὲ τρεῖς θέσεις ποὺ διαφέρουν ἀπὸ τὰ ἄλλα σὲ προσανατολισμὸ, διαστάσεις καὶ ποιότητα κατασκευῆς. Τὰ δωμάτιά τους εἶναι εὐρύχωρα μὲ φροντισμένα δάπεδα καὶ τοίχους. Χῶροι γιὰ ἀνετη ζωή. Τὰ ἄλλα εἶναι πιὸ φτωχὰ, πρόχειρα, ἀμελή, μὲ διάφορους προσανατολισμούς, στενόχωρα καὶ πυκνο-

χτισμένα, και προδίδουν ότι προορίζονταν για τους τεχνίτες τους εξαρτημένους από το κέντρο δύναμης που αντιπροσωπεύει το κυρίως ανάκτορο. Την ίδια διαφοροποιημένη χρήση δηλώνουν και τα κινητά εύρηματα των δύο κατηγοριών καταλοίπων. Οί κατασκευές της πρώτης κατηγορίας είναι διατεταγμένες ως πτέρυγες που περιβάλλουν, όπως φαίνεται, το ανάκτορο με τη στενή σημασία του ὄρου. Το συγκρότημα φαίνεται ότι διήπετο από έναιο σχέδιο και παλαιότερα κτίρια, ίσως και οί χώροι κατοικίας ενός παλαιότερου ανακτόρου, κατεδαφίστηκαν για να εξευρεθεί ὁ απαραίτητος χώρος για τη νέα κατασκευή, ενώ έξω από αυτόν τον πυρήνα άλλα κτίρια χτίζονται και ξαναχτίζονται διατηρώντας τον παλαιότερο προσανατολισμό. Την ευκαιρία για τη νέα οικοδομική δραστηριότητα θά την ἔδωσε στην ἀρχή της ΥΕ ΙΙΒ κάποια φυσική καταστροφή. Ἡ μεγάλη ἀκμή της Θήβας καλύπτει αὐτή την περίοδο και τελειώνει με νέα, της ἴδιας φύσης καταστροφή στο τέλος της ΥΕ ΙΙΒ.

Πά το βασικό πρόβλημα της ὑπαρξης, ἔκτασης, χαρακτήρα και χρόνου καταστροφῆς τοῦ ἢ τῶν ἀνακτόρων της Θήβας, ἀλλά και για τὸν χαρακτήρα τῶν ἐπιμέρους κατασκευῶν στίς ὁποῖες προστίθενται και τὰ μετὰ τις πὶὸ πάνω ἐπεξεργασίες εύρηματα θά πρέπει νὰ παραπέμψουμε στην ἰδιαίτερα προσεκτική, διεισδυτική, πειθαρχημένη ἔκθεση της Δημακοπούλου (ΕΕΒΜ Αα, 75 κλ.), που κάνει πιστεύω περιττή κάθε παραπέρα συζήτηση ἐδῶ τῶν σχετικῶν προβλημάτων, πρὸς τὸ παρὸν τουλάχιστον. Ἔτσι θά περιοριστοῦμε μόνο σὲ ἐπιμέρους παρατηρήσεις.

Σχετικά με τὴν ἀναπαράσταση ἀπὸ τὸν Συμεώνογλου τοῦ «Παλαιοῦ Καδμείου» ἢ «Οἰκίας τοῦ Κάδμου» (Sym. 140 κλ.· βλ. εἰκ. 9) παρατηροῦμε ὅτι ἡ ἀποψη πὼς ὁ Π1 εἶναι διάδρομος, ἂν και ὄχι ἀπίθανη, εἶναι πάντως παρακινδυνευμένη. Τὸ πλάτος του φαίνεται πὼς ἦταν 1.50 μ., ἀλλὰ οἱ πραγματικοὶ διάδρομοι που ἔχουν βρεθεῖ εἶναι στενότεροι και τὸ σχέδιο τοῦ ἀνασκαφέα δείχνει ὅτι ὁ δυτικὸς τοῖχος συνεχιζόταν και πέρα ἀπὸ τὸ ἄκρο τοῦ Π. Ἐπισημῶς εἶναι και ἡ τοποθέτηση της εἰσόδου στὸ Γ, ἐφόσον θά πρόκειται για κανονικὴ πύλη εἰσόδου και ὄχι γιὰ ἀπλή πόρτα. Ὁ χώρος εἶναι στενὸς γιὰ στοὰ εἰσόδου και ἡ ὑπαρξη ἐδῶ βάσης και κίονος, ὅπως ὑποθέτει ὁ Συμεώνογλου, εἶναι ἀδικαιολόγητη. Ἄν θεωρήσουμε τὸ δωμάτιο Α αἴθουσα μεγάρου, τὸ Β θά εἶναι ὀπισθόδομος και μοιάζει ἀταίριαστο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι πίσω του θά ὑπῆρχε ἀκόμα ἓνας στενὸς χώρος, που μολονότι δὲν ὑπάρχουν ἐνδείξεις θά πρέπει νὰ δεχτοῦμε πὼς θά ἐπικοινωνοῦσε με ἐκεῖνον. Ὅμως δὲν ὑπάρχει και καμιά ἐνδειξη ὅτι τὸ Α θά ἦταν αἴθουσα μεγάρου, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὅτι ἴσως θά εἶχε πλάτος μεγαλύτερο ἀπὸ τῶν ἄλλων δωματίων. Ἄν τὸ Γ ἦταν στοὰ εἰσόδου, τὸ μέγαρο θά εἶχε τὸν χειρότερο προσανατολισμό, πρὸς τὰ βορειοδυτικά, ἐνῶ ὁ καλύτερος θεωρεῖται πάντα σὴν Ἑλλάδα γιὰ κλιματολογικοὺς λόγους ὁ ἀντίθετος, πρὸς τὰ νοτιοανατολικά. Ἄν ὁ διάδρομος Δ-Ε-Ζ ἦταν πράγματι προσιτὸς ἀπὸ τὸ Β, εἶναι ἀκατανόητο γιὰτι περιτρέχει τὸ δωμάτιο Η. Πολὺ πὶὸ πιθανὸ εἶναι ὅτι ὁ διάδρομος Κ ἐρχόταν ἀπὸ ἀνατολικά και μετὰ τὴ συνάντησή του με τὸν ΦΜ ἀνέβαινε σὲ σκάλα ἐνσωματωμένη στὸν Ζ-Ε-Δ, που ὀδηγοῦσε σὲ ὄροφο ἢ στὸ δῶμα. Ἄν αὐτὴ ἀρχίζε ἀπὸ τὴ γωνία Ζ και Ε, τὸ μήκος – ἀφαιρουμένου τοῦ πλατύσκαλου – θά ἦταν περίπου 6 μ., θά χωροῦσε δηλαδὴ εἴκοσι σκαλοπάτια κανονικοῦ πλάτους 0.30 μ. Ἄν πάλι ἀρχίζε εὐθὺς μετὰ τὴ συνάντηση Μ, Κ και Ζ, τὰ μήκη και τὰ ὕψη σχεδὸν διπλασιάζονται. Ἔτσι ἐρμηνεύονται καλύτερα ἢ ὑπαρξη τοῦ «φωταγωγοῦ», ἢ ιδιόρρυθμη δια-

δρομή, ή παρουσία θύρας επικοινωνίας με τὸ Β καὶ τὸ γεγονός ὅτι τὰ σκέλη Δ καὶ Ε βρέθηκαν κυριολεκτικά γεμάτα ἀπὸ ψευδόστομους. Προσφερόταν ἐδῶ χώρος κατάλληλος γιὰ ἀποθήκευση κάτω ἀπὸ τὴ σκάλα. Ὁ χώρος Η φαίνεται πὼς πράγματι ἦταν εἶδος φωταγωγοῦ, ἀλλὰ σκεπασμένου (ἴσως με ὀπαῖο). Κατὰ τὸν καθαρισμὸ πὺ ἐγίνε τὸ 1965 διαπιστώθηκε ὅτι στὰ νότια δωμάτια ὑπῆρχαν δοκάρια πὺ διαπερνοῦσαν τοὺς μακροὺς τοίχους σὲ κανονικὲς ἀποστάσεις καὶ σὲ ἀντίστοιχα σημεῖα στοὺς ἀντικριστοὺς τοίχους, πράγμα πὺ δηλώνει ὅτι πιθανότατα κρατοῦσαν σανιδένιο πάτωμα. Ἡ ὑπαρξή του δικαιολογεῖ καὶ τὴν ἀπουσία ἀνοιγμάτων γιὰ θύρες, ἀφοῦ αὐτὲς κανονικά πρέπει νὰ ἀνοίγονταν πάνω ἀπὸ τὸ πάτωμα, δηλαδή πάνω ἀπὸ τὸ λιθολόγημα τοῦ κατώτερου μέρους τῶν τοίχων. Στὸ ἀντίστοιχο ὕψος στὸ Η παρατηρήθηκε λεπτὴ γραμμὴ ἀπὸ καμένα ξύλα καὶ στὶς τέσσερις πλευρὲς, πράγμα πὺ δηλώνει ὅτι ὑπῆρχε ἐπίσης ξύλινο πάτωμα, χωρὶς ὅμως φέροντα δοκάρια, ἀφοῦ οἱ μικρὲς γεφυρώσεις τὰ ἔκαναν ἄχρηστα. Ἐπομένως τὸ δάπεδο τοῦ Η δὲν μπορεῖ νὰ ἦταν πραγματικά ἐκτεθειμένο στὰ νερὰ τῆς βροχῆς.

Ἀπὸ αὐτὰ προκύπτει ὅτι ἐδῶ ἔχουμε τμήματα δύο περυγῶν κτιρίου, πὺ ἡ μιά τους εἶχε κύριο ἄξονα ΒΒΑ.-ΝΝΔ., ἐκείνον τοῦ διαδρόμου ΜΦ, με δωμάτια πὺ ἀνοίγονταν ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς του, καὶ ἡ ἄλλη ἄξονα ἐγκάρσιο, ΒΔΔ.-ΝΑΑ., δηλαδή ἐκείνον τοῦ διαδρόμου Κ. Τὸ μεγαλύτερο πλάτος τοῦ κτιρίου βόρεια ἀπὸ τὸν Κ καὶ τὸ γεγονός ὅτι τὸ κλιμακοστάσιο εἶναι συνέχεια αὐτοῦ τοῦ διαδρόμου δείχνουν ὅτι ἡ κυριότερη εἶναι ἡ δεύτερη αὐτὴ πτέρυγα. Ἄν καὶ πέρα ἀπὸ τὸ δωμάτιο Λ ὑπῆρχαν καὶ ἄλλα προσιτὰ ἀπὸ τὸν διάδρομο Κ στὰ νότιά του, δὲν τὸ γνωρίζουμε, ἀλλὰ εἶναι φανερό ὅτι τὸ Ζ εἶναι τὸ πίσω ἄκρο τοῦ διαδρόμου Κ, ἐνῶ τὸ ἐμπρὸς μᾶλλον θὰ βρισκόταν στὰ νοτιοανατολικά. Ἄν γενικά πρόκειται περὶ ἀνακτόρου, ἡ δυτικὴ αὐλὴ δὲν μπορεῖ νὰ ἦταν ἡ κύρια, ἀφοῦ ἐκεῖ βρισκόταν ἓνας κεραμικὸς κλῖβανος καὶ ἡ παρουσία του δὲν ταιριάζει στὴν περιοχὴ τῆς κύριας εἰσόδου. Καὶ γιὰ λόγους ὀπτικῶν, ἀλλὰ κυρίως ἐπειδὴ βγάζει πολὺ καπνὸ καὶ πολλὴ ζέση.

Μὲ τὸ κτίριο αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ συσχετιστοῦν τὰ εὐρήματα τοῦ οἰκοπέδου Ἀντωνίου στὴ βορειοανατολικὴ γωνία τῆς διασταύρωσης τῶν ὁδῶν Πινδάρου καὶ Ἀντιγόνης (ΑΔ 19, 1964, Β, 196 π. σχ. 3· 20, 1965, Β, 233· βλ. εἰκ. 10. 5). Τὰ τεχνικά χαρακτηριστικά καὶ ὁ προσανατολισμὸς τῶν οἰκοδομικῶν καταλοίπων ἐκεῖ ὁδήγησαν τὴν ἀνασκαφὴ στὸ συμπέρασμα ὅτι πρόκειται γιὰ τμήμα τοῦ ἰδίου κτιρίου με τὸ «Παλαιὸ Καδμεῖο» καὶ μάλιστα γιὰ τὸ ἀνατολικὸ του ἄκρο. Ἄν εἶναι ἔτσι, ἔχουμε ἐδῶ τὸ ἄκρο μιᾶς τρίτης πτέρυγας, παράλληλης με τὴν κύρια. Στὰ ἀνατολικά τῆς ὑπῆρχε δρόμος ἢ αὐλὴ πλάτους 5.5 μ. στὴν ὁποία βρέθηκαν στοιχεῖα πολὺ σημαντικά γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ χώρου. Σὲ βάθος 5.30 μ. ὑπῆρχε δάπεδο ἢ ὁδόστρωμα διαμορφωμένο με πέτρες πάνω σὲ πρωτοελλαδικὸ στρώμα. Πάνω του ἦταν ἐπίχωση πάχους 0.20 μ. πὺ περιλάμβανε κομμάτια ἀπὸ ἐπιχρίσματα με ζωερὰ χρώματα. Ἀκολουθοῦσε ψηλότερο δεύτερο δάπεδο με μικρὲς πέτρες καὶ ὄστρακα κυρίως ἀπὸ κύλικες, καὶ πάνω του βρέθηκε σκελετὸς ἀνθρώπου. Ἀκολουθοῦσε ἐπίχωση πὺ κάλυπτε καὶ τὸν σκελετὸ καὶ περιλάμβανε ἄφθονα καλῆς ποιότητος ὄστρακα, κυρίως ΥΕ ΙΙΒ, λίγα εἰδώλια, λίθινα κουμπιὰ καὶ σφονδύλια, κομμάτια χάλκινων ἐλασμάτων καὶ θραύσματα κεραμιδιῶν. Ἡ ἐπίχωση αὐτὴ εἶχε πάχος περίπου 0.60 μ. Πάνω τῆς τέλος εἶχε κατασκευαστεῖ τρίτο δάπεδο ἀπὸ χαλίκι, πάχους 0.13 μ.

Μπορούμε νὰ συσχετίσουμε τὴν κατασκευὴ τοῦ πρώτου δαπέδου μὲ τὴν ἐποχὴ οἰκοδόμησής τοῦ κτιρίου ὅταν θὰ ἀπομακρύνθηκαν ὅπως φαίνεται οἱ μεσοελλαδικὲς ἐπιχώσεις στὰ πλαίσια ἐργασιῶν διευθέτησής τοῦ χώρου. Ἡ ἐπίχωση πάνω ἀπὸ αὐτὸ πιθανότατα ἔχει σχέση μὲ κάποια καταστροφὴ ἢ ἐπισκευὴ τῶν γειτονικῶν κτιρίων ἀπὸ τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ προέρχονται τὰ βαμμένα ἐπιχρίσματα. Τὸ δάπεδο βέβαια κατασκευάστηκε στὰ ὑστεροελλαδικὰ χρόνια. Ἐνῶ ἀκόμα βρισκόταν σὲ χρῆση σκοτώθηκε ὁ ἄνθρωπος ποὺ ὁ σκελετός του βρέθηκε πάνω στὸ δάπεδο. Καὶ καταπλακώθηκε ἀπὸ χώματα ποὺ περιεῖχαν ἄφθονη κεραμικὴ καὶ ἄλλα ὑλικά. Δὲν μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ἐπίχωση θὰ σχηματίστηκε βαθμιαῖα, γιατί τότε δὲν θὰ ἄφηναν τὸν νεκρὸ στὸ βάθος της. Ὁ θάνατος καὶ ὁ σχηματισμὸς τῆς ἐπίχωσης εἶναι σύγχρονα γεγονότα καὶ προφανῶς ὀφείλονται σὲ καταστροφὴ. Ἄν αὐτὴ ἦταν φυσικὴ, εἶναι ἀπίθανο ὅτι οἱ ἐπιβιούντες δὲν θὰ ἀναζητοῦσαν τὸν νεκρὸ γιὰ νὰ τὸν θάψουν. Ἄρα πιθανότατα ὀφείλεται σὲ ἐχθρικὴ ἐνέργεια καὶ μάλιστα οἱ ἐχθροὶ ποὺ τὴν προκάλεσαν ἐπεκράτησαν, ἀφοῦ οἱ κατοπινοὶ χρῆστες τοῦ χώρου ἀγνοοῦσαν τὴν ὑπαρξὴ τοῦ νεκροῦ. Ἡ καταστροφὴ ἐπεσυνέβη στὰ ΥΕ ΙΙΒ χρόνια, ὅπως δείχνουν τὰ ὑλικά τῆς ἐπίχωσης καὶ πληροφορεῖ ἡ ἀνασκαφείας. Οἱ νέοι χρῆστες τοῦ χώρου (καὶ ὑπῆρχαν τέτοιοι) κατασκεύασαν τὸ τρίτο δάπεδο. Ἐχομε δηλαδὴ χρῆση καὶ μετὰ τὴν καταστροφὴ, ποὺ ἂν συσχετιστεῖ μὲ τὶς καταστροφές διαφόρων ἄλλων σημείων, θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ μέσα στὴν ΥΕ ΙΙΒ. Ἀκριβέστερα στὸ τέλος τῆς Β1, γιατί μᾶλλον πρόκειται γιὰ τὴν ἴδια καταστροφὴ ποὺ σκότωσε καὶ ἄλλον ἄνθρωπο, τοῦ ὁποῦ το κρᾶνίο βρέθηκε στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ οἰκοπέδου Μελ. Λούκου, ὁδ. Πελοπίδου 31, ἀπέναντι ἀπὸ τὴ λεγόμενη «ὄπλοθήκη» (ΑΔ 35, 1980, Β, 218 π.· πρβ. ΑΑΑ 7, 1974, 171). Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ σὲ συσχετισμὸ μὲ ἐκεῖνα ποὺ ἀποκαλύφθηκαν στὶς ἀνασκαφές τῶν οἰκοπέδων Λιάγκα, ὁδ. Οἰδίποδος 1, καὶ Μιχαλάκη, ὁδ. Ζεγγίνης 4 (ΑΔ 36, 1981, Β, 141· 38, 1983, Β, 129, 132 κπ.) φαίνεται νὰ δηλώνουν ὅτι ἡ Καδμεία ὑφίσταται μιὰ καταστροφὴ ἀπὸ ἐχθρικὴ ἐνέργεια στὸ τέλος τῆς ΥΕ ΙΙΒ1, οἱ ἐχθροὶ ἐπιβάλλονται καὶ ἐγκαθίστανται, καὶ στὸ τέλος τῆς ΥΕ ΙΙΒ2 ἀκολουθεῖ νέα καταστροφὴ. Ὁ οἰκισμὸς ποὺ ὑφίσταται τὶς δύο αὐτὲς καταστροφές εἶναι ἤδη τειχισμένος ἀπὸ τὰ χρόνια ἀνάμεσα στὴν ΥΕ ΙΙΑ καὶ Β (ΕΕΒΜ Αα, 107). Ἀξίζει ἀσφαλῶς νὰ ὑπογραμμίσουμε ὅτι ἀπὸ τὶς δύο αὐτὲς καταστροφές ἡ πρώτη ὀφείλεται κατὰ πᾶσαν πιθανότητα σὲ ἐχθρικὴ ἐνέργεια καὶ δὲν ἀποκλείεται τὸ ἴδιο νὰ συμβαίνει καὶ μὲ τὴ δεύτερη, καὶ αὐτὰ τὰ πράγματα πολὺ δύσκολα μποροῦν νὰ σχετιστοῦν μὲ τὴν ὑποτιθέμενη πυρπόληση τῶν ἀνακτόρων τοῦ Κάδμου ἀπὸ τὸν κεραυνὸ τοῦ Διός, τὴν ἀποτυχημένη ἐπίθεση τῶν Ἑπτὰ καὶ τὴν ἐπιτυχημένη τῶν Ἐπιγόνων, κατὰ τὴν ὁποία μάλιστα ὁ πόλεμος κρίθηκε ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη, ποὺ στὴ συνέχεια παραδόθηκε. Τὰ δεδομένα αὐτὰ θὰ ἔπρεπε νὰ κάνουν πολὺ πιὸ προσεκτικοὺς ἐκείνους ποὺ πιστεύουν ὅτι ὁ μῦθος εἶναι πρόσφορο ὑλικὸ γιὰ νὰ βασίσουν τὴ διαφώτιση τῆς ἱστορίας τῆς μυκηναϊκῆς Θήβας. Ἀσφαλέστερο θὰ ἦταν ἴσως τὸ ἀντίστροφο.

Ἄν δεχτοῦμε τὸ πολὺ πιθανὸ ὅτι οἱ τοῖχοι ποὺ βρέθηκαν ἐδῶ σημειώνουν τὸ ΝΑ. ἄκρο μιᾶς πτέρυγας τοῦ ἴδιου κτιρίου μὲ ἐκεῖνο ποὺ ὀνομάστηκε Οἰκία τοῦ Κάδμου, εἰδικὰ τὴ νότια γωνία του, ἐνῶ τὸ βόρειο ἄκρο ἐκείνου εἶναι ἡ βόρεια γωνία τοῦ συγκροτήματος καὶ σημεῖο συνάντησης δύο πτερύγων, μιᾶς παράλληλης μὲ τὴν προηγούμενη καὶ μιᾶς ἐγκάρσιας, προκύπτει ὀρθογώνιο συγκρότημα διαστάσεων περίπου 50×60 μ.,

ἤτοι ἔκτασης περίπου 3.000 τ.μ. Ἄν πρόκειται πράγματι περὶ ἀνακτόρου, στὸν ἴδιο χῶρο, σὲ κεντρικὸ τοῦ σημείου θὰ περιλαμβανόταν καὶ τὸ μέγαρο καὶ ἡ συναρτημένη ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν πρόσοψή του αὐλή. Ἡ θέση τους θὰ βρισκόταν στὸν χῶρο ποὺ καταλαμβάνει ἡ ὁδὸς Πινδάρου. Ὁ προσανατολισμὸς τοῦ μεγάρου θὰ ἦταν ὁ πάντα προτιμώμενος πρὸς τὰ νοτιοανατολικά, ποὺ παρέχει προστασία ἀπὸ τοὺς κρύους βοριάδες, καλὸ ἥλιοςμὸ καὶ σχετικὴ σκιά τὸ καλοκαίρι. Ἡ ἔκταση εἶναι ὅση περίπου ἐκείνη τῶν ἀνακτόρων τῆς Πύλου καὶ τῆς Τίρυνθας, τὰ ὁποῖα, σημειωτέον, ἔχουν καὶ τὸν ἴδιο προσανατολισμὸ (εἰκ. 10).

Ὅταν βέβαια μιᾶμε γιὰ ἀνάκτορο θὰ πρέπει νὰ μὴ μᾶς διαφεύγει ὅτι κάνουμε μιὰ πολὺ πιθανὴ μὲν, ἀλλὰ ὄχι βέβαιη παραδοχή. Παρόμοια μὲ τὰ εὐρήματα τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος συγκροτήματος ἔχουν σημειωθεῖ καὶ ἄλλου (τοιχογραφίες, πολύτιμα κοσμήματα καὶ πρῶτες ὕλεις). Ἡ παρουσία μεγάλου ἀριθμοῦ δοχείων λαδιοῦ, γιὰ μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα μάλιστα οἱ ἐπιγραφές φαίνονται νὰ δηλώνουν ὅτι ἦταν ἀνακτορικά, θὰ μπορούσε νὰ εἶναι τεκμήριο, ἀλλὰ δὲν γνωρίζουμε τί ἀκριβῶς εἶναι τὸ ἀνακτορικό. Τὰ δοχεῖα, τὸ λάδι, ἡ προέλευση, ὁ τόπος συγκέντρωσης; Ἴσως μόνο ἡ ποικιλία καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν εὐρημάτων θὰ μπορούσαν νὰ δηλώνουν ἀνακτορικὴ ἐγκατάσταση. Πάντως ἀδιαμφισβήτητα ἐρείπια ἀνακτόρου, ἡγεμονικοῦ ἐνδιαιτήματος, δηλαδή μεγάρου μὲ εἰδικὰ χαρακτηριστικά, κεντρικῆς αὐλῆς κλπ. δὲν ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ. Ἐχει γίνεи πολὺς λόγος γιὰ τὸ τεκμήριο τοῦ προσανατολισμοῦ, ἀλλὰ στὴν περιοχὴ τοῦ «Παλαιοῦ Καδμείου» ὁ ἴδιος προσανατολισμὸς ἐπικρατεῖ ἤδη ἀπὸ τὰ πρωτοελλαδικὰ χρόνια. Καὶ τὸ κτίριο γιὰ τὸ ὁποῖο μιᾶμε δὲν τὸ διαδέχτηκε ἄλλο στὴν ἴδια θέση μὲ διαφορετικὸ προσανατολισμὸ.

Ὁ διαφορετικὸς προσανατολισμὸς μὲ ἄξονες Β.-Ν./Α.-Δ., μαζί μὲ τὰ ὀγκώδη λίθινα θεμέλια καὶ τὴν ἀρκετὰ ψηλὴ λίθινη ἀνωδομή, θεωρήθηκαν κριτήρια γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τοῦ «δευτέρου ἀνακτόρου». Ὁ προσανατολισμὸς ὅμως στὶς περισσότερες περιπτώσεις εἶναι ὁ ἴδιος ποὺ ἐπικρατεῖ στὰ νοτιότερα μέρη ἀπὸ τὰ πρωτοελλαδικὰ χρόνια. Στὶς λοιπές δὲν ὑπάρχουν πάντως τεκμήρια ἀλλαγῆς προσανατολισμοῦ. Μόνο σὲ μία περίπτωση, στὸ οἰκόπεδο Χρονοπούλου (θέση 171 τοῦ Συμεώνογλου), στὴ βορειοδυτικὴ γωνία τῆς ἀκρόπολης, βεβαιώνεται τέτοια ἀλλαγή, ἀλλὰ αὐτὸ μπορεῖ κάλλιστα νὰ ὀφείλεται στὴν οἰκοδόμησιν τοῦ τείχους ποὺ πέρασε πολὺ κοντά. Τὰ εὐρήματα – πολύτιμες ὕλεις, ἐργαστήρια πολυτελῶν εἰδῶν, ἀλλὰ καὶ ἄλλων, ὅπως π.χ. μαλλιῶν, ἀκόμα καὶ πινακίδες – δὲν δηλώνουν κατ' ἀνάγκην τμήματα ἀνακτορικοῦ κτιρίου. Μπορεῖ νὰ ὑπάγονταν στὴν ἐποπτεία τοῦ ἀνακτόρου, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι θὰ ἀνήκαν καὶ ἀρχιτεκτονικὰ στὸ ἴδιο συγκρότημα ποὺ, ἂν ὑπῆρχε, θὰ περιλάμβανε καὶ τὸ βασιλικὸ ἐνδιαίτημα καὶ τὸ κέλφος τῆς διοικητικῆς λειτουργίας. Τὰ καλύτερα τεχνικὰ χαρακτηριστικά μπορεῖ νὰ δηλώνουν ἀπλῶς νεότερες κατασκευές σὲ ἐποχὴ μεγαλύτερης εὐμάρειας. Οἱ μεγάλες ἀποστάσεις ἀνάμεσα στὰ διάφορα «τμήματα» θὰ ἔπρεπε μᾶλλον νὰ ὀδηγήσουν στὴ σκέψη ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ μέρη ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος, ἐνὸς κτιρίου μὲ τὴν εὐρύτερη ἔστω σημασία, καὶ ὄχι στὸ ἄτοπο συμπέρασμα ὅτι τὸ μυκηναϊκὸ ἀνάκτορο τῆς Θήβας θὰ κατελάμβανε ἔκταση ἴση ἢ καὶ ἀρκετὰ μεγαλύτερη ἀπὸ τὸ μεγαλύτερο μινωικὸ, ἐκεῖνο τῆς Κνωσοῦ, ὅταν μάλιστα μόνο ἐνδείξεις ἔχουν βρεθεῖ γιὰ τὴν ὑπαρξή του, ὅσοδήποτε ἰσχυρές, ὄχι ὅμως καὶ τὸ ἴδιο τὸ ἀνάκτορο. Ἡ Θήβα ὅμως εἶναι μυκηναϊκὸ καὶ ὄχι μινωικὸ κέντρο, καὶ ἡ διαφορὰ μεγέθους τῶν μινωικῶν ἀνακτό-

ρων δὲν ὀφείλεται κυρίως οὔτε στὸν μεγαλύτερο πλοῦτο οὔτε στὸν μεγαλύτερο πληθυσμό, ἀλλὰ στὸν διαφορετικὸ τρόπο συγκρότησης καὶ διοίκησης τῆς κοινωνίας καὶ τῇ διαφορᾷ ἀντιλήψεων ποὺ αὐτὸ συνεπάγεται.

Ἄν πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι πράγματι ὑπῆρξε δεύτερο ἀνάκτορο, λογικὸ εἶναι νὰ τὸ ἀναζητήσουμε στὰ ἀνατολικά, κοντὰ στὸ μόνο σημεῖο ποὺ τὰ εὐρήματα ἴσως ὑποδηλώνουν τὴν ὑπαρξή του. Κοντὰ στῇ θέσῃ μὲ τὸ λουτρό καὶ τὸ ἀρχεῖο πινακίδων. Τότε καὶ ἡ θέση τοῦ «Νέου Καδμείου» καὶ κάποιες ἄλλες κοντινὲς θὰ μπορούσε νὰ ἀνήκουν στὸ ἴδιο οἰκοδομικὸ συγκρότημα, ὅχι ὅμως καὶ οἱ πιὸ ἀπομακρυσμένες. Τὸ ὑποθετικὸ αὐτὸ ἀνάκτορο, πιὸ ὑποθετικὸ ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὸ προηγούμενο, δὲν διαδέχτηκε κανένα παλαιότερο, ἀφοῦ πουθενὰ δὲν ἐντοπίστηκαν παλαιότερες φάσεις του. Καὶ ὁ προσανατολισμὸς του πάντως εἶναι λιγότερο κατάλληλος γιὰ κατοικία ἀπὸ ἐκεῖνον τοῦ θεωρούμενου ὡς πρώτου ἀνακτόρου. Ἡ ἄποψη ὅτι τὰ ἐρείπια ἐκείνου ἔμειναν ἀκάλυπτα ὡς χῶρος λατρείας δὲν στηρίζεται οὔτε στὰ εὐρήματα οὔτε στὴν παράδοση, ποὺ χρειάστηκε νὰ βιαστεῖ γιὰ νὰ στηρίξει τὴ θεωρία. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι εἶναι πολὺ ἐκτεταμένα γιὰ κάτι τέτοιο. Τὸ γενικὸ συμπέρασμα εἶναι ὅτι δὲν ξέρουμε ἂν στῇ Θήβα ὑπῆρξε ἓνα ἢ δύο ἀλληλοδιάδοχα ἀνάκτορα. Ἐνδείξεις ἔχουμε μόνο γιὰ πιθανὴ ὑπαρξὴ ἀνακτορικῶν ἐνδικοιτημάτων καὶ στὴν περιοχὴ τοῦ «Παλαιοῦ Καδμείου» καὶ σὲ ἐκείνη μὲ τὸ λουτρό καὶ τὸ ἀρχεῖο.

Θὰ πρέπει νὰ προσθέσουμε μερικὲς παρατηρήσεις εἰδικὰ γιὰ τὶς ἀπόψεις τοῦ Σπυρόπουλου:

Ὁ διαφορετικὸς προσανατολισμὸς τῶν διαφόρων τμημάτων σωστὰ ἀποδίδεται σὲ λόγους τοπογραφικούς, δηλαδὴ ἀναγλύφου, ὅχι ὅμως καὶ σὲ λόγους «διοικητικῆς ἱεραρχίας». Αὐτὴ θὰ εἶχε πολλοὺς ἄλλους τρόπους γιὰ νὰ δηλώνεται, ὅπως καὶ γιὰ νὰ πραγματοποιεῖται. Ἄλλωστε θὰ ἦταν περιεργὸ γιὰ τὰ «ἐπίσημα» κτίρια νὰ ἐπιλεγεῖ προσανατολισμὸς χειρότερος ἀπὸ ἐκεῖνον τῶν λοιπῶν ἀπὸ κλιματολογικὴ ἄποψη.

Ἡ ἐρμηνευτικὴ του πρόταση δίνει τεράστια ἔκταση στὸ κυρίως ἀνακτορικὸ συγκρότημα μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ περιληφθεῖ σ' αὐτὸ ὁ χῶρος τῆς κεντρικῆς πλατείας. Ἡ ἀνάγκη αὐτὴ προκύπτει ἀπὸ τρεῖς ἀναπόδεικτες καὶ τελείως ἐπισφαλεῖς παραδοχές: α. Ὅτι τὸ λεγόμενο ἀπὸ τὸν Πausanias πὺς ἡ ἀγορὰ κατεῖχε τὴ θέσῃ τῆς οἰκίας τοῦ Κάδμου σημαίνει ὅτι πράγματι βρισκόταν στῇ θέσῃ κάποιου ἀνακτόρου. β. Ὅτι τὸ ἀνάκτορο αὐτὸ θὰ ἦταν τὸ μυκηναϊκὸ καὶ γ. Ὅτι ἡ σημερινὴ πλατεία βρίσκεται στῇ θέσῃ τῆς ἀρχαίας (ρωμαϊκῆς) ἀγορᾶς. Καμιά ἀπὸ αὐτὲς δὲν μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ σοβαρά.

Τὰ κατάλοιπα τὰ ὁποῖα ἀποδίδει στὰ κύρια ἐνδικοιτήματα ποὺ δηλώνουν ἄνετη διαβίωση ἔχουν διαφορετικὸ προσανατολισμὸ ἀπὸ τὰ ἄλλα, ἀλλὰ οἱ διαστάσεις τῶν χώρων τοὺς δὲν διαφέρουν πραγματικά. Ἡ κατασκευὴ τοὺς φαίνεται πιὸ γερὴ, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν συνεπάγεται μεγαλύτερη εὐρυχωρία. Ἐχουν ἐπιχρίσματα καὶ τοιχογραφίες, ὅπως ὅμως ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ μὲ τὰ ἄλλα κτίρια σὲ διάφορα σημεῖα τῆς Καδμείας. Οὔτε καὶ τὰ κινητὰ δείχνουν νὰ διαφοροποιοῦν τὶς δύο ὁμάδες. Ἀποθήκευση πολύτιμων ὑλῶν (ἂς σημειωθεῖ ὅτι καὶ οἱ περίφημοι σφραγιδοκύλινδροι φαίνεται μᾶλλον πὺς εἶχαν ἀποθηκευθεῖ ὡς πολύτιμα ἀντικείμενα ἀλλὰ καὶ ὡς πολύτιμη πρώτη ὕλη) καὶ βιοτεχνικὴ δραστηριότητα, πολυτελὴς ἢ μὴ, ἐπισημαίνεται καὶ στὶς δύο περιπτώσεις, καθὼς καὶ ὑπαρξὴ ἐπιγραφῶν σὲ πινακίδες, καὶ ἄλλου. Τὸ μόνο ποὺ φαίνεται νὰ διαφοροποιεῖ τὰ εὐρήματα

τῆς πρώτης κατηγορίας, τῶν «ἐπίσημων» ἐνδιατημάτων, εἶναι τὸ λουτρὸ καὶ ἡ παρουσία του βέβαια δὲν ἀρκεῖ γιὰ νὰ καταλήξουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ θέσεις τῆς πρώτης ομάδας προορίζονταν γιὰ ἀνετη ζωὴ, ἐνῶ ἐκεῖνες τῆς δεύτερης μᾶς θυμίζουν τὴ βοή τῶν ἐργαστηρίων καὶ τῶν συναλλαγῶν.

2. Ο ΛΟΦΟΣ ΤΟΥ ΤΑΛΑΡΟΥ ΚΑΙ Ο ΤΥΜΒΟΣ ΣΤΗΝ ΚΟΡΥΦΗ ΤΟΥ

Γιὰ τὸν λόφο τοῦ Τάλαρου, ποὺ τὸν ταύτισε μὲ τὸ Ἀμφεῖο, καὶ γιὰ τὸν τύμβο στὴν κορυφή του, ποὺ κατέληξε ὅτι ἦταν ἐκεῖνος τὸν ὁποῖο στὰ ἱστορικά χρόνια θεωροῦσαν κοινὸ τάφο τοῦ Ζήθου καὶ τοῦ Ἀμφίονος, ὁ Κεραμόπουλλος (Κερ. 383 κπ.) σημείωσε ὅτι σὲ προμυκηναϊκὰ χρόνια εἶχε τὴν κορυφή ἐπίπεδη καὶ τότε σχηματίστηκε πάνω της ἐπίκωση πάχους 0.30 μ. λευκάζουσα, εἴτε ἀπὸ τέφρα εἴτε μᾶλλον ἀπὸ εἰδικὸ χῶμα. Πάνω σ' αὐτὴν σχηματίστηκε τύμβος. Τὸν λόφο τὸν ἔκοψε ἡ ἐθνικὴ ὁδὸς γιὰ τὴ Λειβαδιὰ τὸ 1865-7 καὶ στὴν τομὴ ποὺ δημιουργήθηκε ὁ Κεραμόπουλλος παρατήρησε κάτω τὸ βραχῶδες σῶμα, πάνω του χῶματα μὲ προμυκηναϊκὰ ὄστρακα, γιὰ τὰ ὁποῖα σημείωσε ὅτι ἔχουν «γάνωμα ἐρυθρὸν στίλβον», μᾶλλον δηλαδὴ πρωτοελλαδικὰ, ἔπειτα τὸ λευκάζον στρῶμα καὶ πὶὸ πάνω τὸν ἴδιο τὸν τύμβο. Στὴν τομὴ εἶχε ὕψος 1.50 μ. καὶ στὴν κορυφή ἔφτανε περίπου στὰ 3.20 μ. Ἡ ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότο διάμετρός του ἦταν περίπου 64 μ. καὶ ἡ ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά σωζόταν σὲ 45 μ. Στὸ νότιο μέρος τῆς τομῆς παρατήρησε μερικὲς πέτρες, ποὺ δὲν μπορεῖ ὅμως νὰ ἔχουν σχέση μὲ τοὺς λίθους ποὺ ὁ Πausanias λέει ὅτι *ὑποβέβληνται* τοῦ τύμβου τοῦ Ζήθου καὶ τοῦ Ἀμφίονος. Σημείωσε ὅτι ἐξαιτίας τοῦ τύμβου εἶναι πιθανὸ ὁ λόφος νὰ ἔμεινε σεβαστὸς καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῶν ἀρχαίων χρόνων. Βρῆκε μόνο χριστιανικοὺς καὶ τουρκοικοὺς τάφους στὴ νοτιοδυτικὴ καὶ βορειοδυτικὴ πλαγιά, παρατήρησε ὅμως ὅτι ἴσως ὑπάρχουν μυκηναϊκοὶ λαξευτοὶ στὴν ἀνατολικὴ καὶ πρόσθεσε ὅτι «τετράγωνον ἀρχαῖον πλήρες χωμάτων φρέαρ ἐν σχήματι φρεατίας ὁπῆς ὁρᾶται, κατὰ τὸ ἥμισυ καθέτως κατεστραμμένον νῦν, εἰς τὴν δυτικὴν ἢ βορειοδυτικὴν κλιτύν, ταπεινότερον δ' αὐτοῦ βορειότερον ἐξέρχεται ἐκ τοῦ λόφου παλαιὸν λαξευτὸν ὑδραγωγεῖον. Ἔτερον ἐξέρχεται ἐκ τῆς βορειοανατολικῆς πλευρᾶς».

Τὸ 1966 ἔκανα μικρὴ ἔρευνα στὴ δυτικὴ πλαγιά τοῦ λόφου ὅπου ἐπισημάνθηκαν δύο θαλαμοειδεῖς τάφοι καὶ ἀνοῖξα τέσσερα κατακόρυφα ὀρύγματα στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου. Τὸ ἓνα ἀπὸ αὐτά, τὸ βορειότερο, ὅπως ἀποδείχτηκε ἐκ τῶν ὑστέρων ἔκοψε μέρος τοῦ πλίνθινου τύμβου τὸν ὁποῖο συζητᾶμε πὶὸ κάτω χωρὶς νὰ τὸ ἀντιληφθῶ. Ἡ ἔρευνα στὴν πλαγιά ἔγινε ἐξαιτίας τῆς διαπλάτυνσης τοῦ δρόμου ποὺ περνάει ἐκεῖ καὶ ἀφοῦ οἱ ἐκβραχισμοὶ εἶχαν ἀποκαλύψει παραβιάσεις καὶ λαξεύσεις τοῦ μαλακοῦ βράχου. Ὁ πρῶτος τάφος ἦταν πολὺ κατεστραμμένος ἐπεὶδὴ ὁ βράχος εἶναι πολὺ εὐθρυπτος. Εἶχε ἀνωμάλως ὠοειδὴ θάλαμο, διαστάσεων περίπου 1.50×3 μ. καὶ ἦταν πλήρως συλημένος. Ἔδωσε ἐλάχιστα ὄστρακα. Ὁ δεύτερος βρισκόταν λίγο βορειότερα καὶ ἄρχισε νὰ ἀνασκάπτεται ἀπὸ τὸ σωζόμενο κατώτερο μέρος τοῦ δρόμου, κοντὰ στὴν εἴσοδο. Βρέθηκαν οἱ πολὺ φθαρμένες παραστάδες καὶ φάνηκε μεγάλος σπηλαιώδης θάλαμος ἐπιχωσμένος στὸ ἓνα τρίτο τοῦ ὕψους του. Στὴ βορειοανατολικὴ πλευρὰ του ἀνοιγόταν δεύτερος θάλαμος ἢ

ἀκριβέστερα μεγάλη κόγχη. Ἡ ἔρευνα ὅμως διακόπηκε γιατί κρίθηκε πολὺ ἐπικίνδυνη, καθὼς κρέμονταν μεγάλα τμήματα βράχου ποὺ μπορούσε νὰ πέσουν καὶ μὲ μικροὺς ἀκόμα κραδασμούς.

Ἡ ἐργασία στὴν κορυφὴ ἔγινε μὲ τὴν εὐκαιρία ὅτι σὲ ἰσοπέδωση τοῦ χώρου βρέθηκαν δύο ἀκτέριστες ταφές, πιθανότατα χριστιανικές. Ἀπὸ τὰ χώματα ὅμως συγκεντρώθηκαν μερικά ὄστρακα, ὅλα μυκηναϊκά. Στὰ ὀρύγματα ἡ ἐπίχωση φάνηκε ἐνιαία. Βρέθηκαν ἀρκετὰ ὄστρακα. Πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ ἦταν πρωτοελλαδικὰ ἀπὸ ἀγγεῖα καθημερινῆς χρήσης, πρωτοελλαδικὰ ἐρυθρὰ στιλπνά, ἀρκετὰ μινύεια καὶ λίγα μυκηναϊκά. Βρέθηκε ἐπίσης ἓνα κομμάτι χρυσὸ σύρμα κυκλικῆς τομῆς μήκους 0.05 μ. (ΑΔ 22, 1967, Β, 229 π.). Τὶς πληροφορίες αὐτές, ἔστω τὶς κάπως περικεκομμένες ὅπως δημοσιεύτηκαν στὰ *Χρονικά* τοῦ *Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου*, ἀμφισβήτησε κατόπιν ὁ Σπυρόπουλος μὲ τρόπο ἀνοίκειο καὶ μὲ μόνο λόγο ὅτι δὲν τὸν βόλευε ἡ ὑπαρξὴ μυκηναϊκῶν τάφων στὶς πλαγιές τοῦ λόφου, ἀφοῦ ἐμπόδιζαν τὶς μεγαλοφάνταστες θεωρίες ποὺ ἀμαύρωσαν τὸ λαμπρὸ του εὔρημα, γιὰ τὸ ὁποῖο θὰ μιλήσουμε ἀμέσως πῶς κάτω. Νόμιζε ὅτι μὲ τὶς θεωρίες αὐτές θὰ περιβαλλόταν μὲ τὴν ἀφθιτὴ δόξα τοῦ ἀνασκαφέα τοῦ ἴδιου τοῦ τάφου τῶν Θηβαίων Διοσκούρων, τὸν ὁποῖο μόνος του ἀνακηρύσσει σὲ «ἐθνικὸ μνημεῖο». Ὑπηρετώντας αὐτὸ τὸν στόχο ἔκρινε ἀναγκαῖο ἢ πάντως χρήσιμο νὰ ἀποδείξει ὅτι ὁ λόφος, ἀφοῦ ἔλαβε μνημειώδη διαμόρφωση στὰ πρωτοελλαδικὰ χρόνια καὶ δέχτηκε τὰ σώματα τῶν δύο μυθικῶν βασιλέων, μάλιστα ἴσως ἐπὶ ἡλῶν Αἰγυπτίων «πριγκίπων», παρέμεινε ἔκτοτε ἱερὸς καὶ ἀπαρabiάστος ὡς τὴ χριστιανικὴ τουλάχιστον ἐποχή. Τὴ μυστικὴ, μεγαλοϊδεατικὴ ἀντίληψη ἀπὸ τὴν ὁποία διαπνέεται ἀποκαλύπτουν ἄλλωστε καὶ φράσεις ὅπως: «Ἡ κατασκευὴ ἐδῶ τοῦ Ἡρώου τῆς συγχρόνου πόλεως (ἀναφέρεται στὴ σημερινὴ πόλη), ὑπὲρ τὸν τύμβον τῶν Ἡρώων τῆς ἀρχαίας πόλεως ἴσως δὲν εἶναι ἀπλὴ συγκυρία εἰς τὴν ἀέναον Παράδοσιν τῆς φυλῆς μας» (*Ἀμφεῖον* 42).

Πὰ νὰ πετύχει λοιπὸν αὐτὸ τὸν στόχο γράφει (*Ἀμφεῖον* 27): «Ἡ διαπραγμάτευσις τοῦ θέματος (μόνο τὰ *Χρονικά* ὑπῆρχαν) οὐδόλως πείθει διὰ τὴν ὑπαρξὴν μυκηναϊκῶν τάφων... Ὁ ἐπιμήκης ὠοειδὴς θάλαμος διαστάσεων 3×1.50 μ. δὲν ἀνήκει βεβαίως (;) εἰς τοὺς γνωστοὺς τύπους θαλαμοειδῶν τάφων. Ἐξ ἄλλου ἐξ αὐτοῦ μαρτυροῦνται «ἐλάχιστα ὄστρακα» καὶ μάλιστα χωρὶς χρονολόγησιν [μὰ ἂν δὲν ἦταν μυκηναϊκὰ τὸ γεγονὸς θὰ ἦταν ἀξιοσημείωτο καὶ θὰ ἀναφερόταν]. Πιθανότατα ἀνήκει καὶ τὸ ὄρυγμα τοῦτο εἰς τὰ χαρακτηριζόμενα ὑπὸ τοῦ Κεραμοπούλλου λαξευτὰ ὑδραγωγεῖα. [Ὅμως ἐκεῖνα βρίσκονταν βορειότερα τῆς φρεατίας, στὴ βορειοδυτικὴ πλαγίᾳ τὸ ἓνα καὶ στὴ βορειοανατολικὴ τὸ ἄλλο, ἐνῶ ὁ τάφος στὴ δυτικὴ καὶ σαφῶς νοτιότερα ἀπὸ τὸ πρῶτο. Ἐκτὸς ποὺ δὲν εἶναι ὄρυγμα, ἀλλὰ ὠοειδὴς θάλαμος μὲ τοιχώματα καὶ ὀροφή.] Ὁ βορειότερον τοῦ προμνησθέντος «τάφος» δὲν ἀνεσκάφη, ὥστε δὲν ἐβεβαιώθη ἡ χρῆσις τοῦ ὀρύγματος διὰ ταφὴν ἢ ταφάς. Ἐπειδὴ δὲν ἐδημοσιεύθη σχέδιον ἢ φωτογραφία ἀδυνατοῦμεν νὰ συμπεράνωμεν περὶ τῶν τεχνικῶν λεπτομερειῶν τῆς ἀνασκαφῆς —«παραστάδες»—. Ἡ παρατήρησις τοῦ ἀνασκαφέως “κατὰ τὴν ΒΑ πλευρὰν του ἀνοίγεται ἕτερος θάλαμος ἢ μᾶλλον κόγχη” ἐνθυμίζει περισσότερον τὰς εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ λόφου κατασκευάς, παρὰ θάλαμον μυκηναϊκοῦ τάφου». [Οἱ κόγχες ὅμως εἶναι συχνότατο φαινόμενο στοὺς θαλαμοειδεῖς μυκηναϊκοὺς τάφους καὶ τῆς ἴδιας τῆς Θήβας.] Δὲν ἀμφισβητῶ ὅτι πολλὰς φορὲς στὴ ζωὴ μου ἔκανα λάθη, ἀλλὰ στὴ συγκεκριμένη περίπτωσις τὸ τεκμήριον τῆς ἀντικειμε-

νικότητας είναι ασφαλώς με τὸ μέρος μου, ἀφοῦ ἡ παρουσία ἢ μὴ μυκηναϊκῶν τάφων στὸν λόφο δὲν ἐπρόκειτο βέβαια νὰ μοῦ προσπορίσει δόξα. Τὰ ὄστρακα καὶ οἱ φωτογραφίες βρίσκονταν (καὶ βρίσκονται πιστεύω) στὴν Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων στὸ Μουσεῖο τῆς Θήβας καὶ ὁ Σπυρόπουλος προΐστατο ἐκεῖ ὅταν ἔκανε τὴν ἀνασκαφὴ του. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἀνεσκαμμένος τάφος καὶ τὰ πρὸς τὶς παραστάδες τμήματα τοῦ ἄλλου ἐκεῖ βέβαια ἦταν, στὴ θέση τους, καὶ ἀσφαλῶς ἀκόμη τότε ἦταν ὁρατά.

Ἄς ἔρθουμε ὁμως στὴν παρουσίαση τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Σπυρόπουλου ἀκολουθώντας τὴν τελευταία ἀναλυτικὴ τῆς δημοσίευση (*Ἀμφεῖον*). Ὁ λόγος πρέπει νὰ εἶναι ἀρκετὰ μακρὸς, ἀφοῦ ἐπιδιώκουμε νὰ κατανοήσουμε τί ἀκριβῶς παρατήρησε ὁ συγγραφέας κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ, ποιά ἀκριβῶς ἐρμηνεῖα δίνει στὰ εὐρήματά του καὶ σὲ ποιο ποσοστὸ τὰ πορίσματά του προκύπτουν ἀναγκαῖα ἢ πιθανῶς ἀπὸ τὰ εὐρήματα.

Ἡ ἔρευνα ἄρχισε στὴ δυτικὴ πλαγιά τοῦ λόφου ὅπου μποροῦσε κανεὶς καλύτερα νὰ ἐπισημάνει τὸ σημεῖο ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἄρχιζε ὁ κῶνος πού ἔστεφε τὴν κορυφὴ του. Ἡ βάση του διακρινόταν καλὰ σὲ ὅλη τὴ δυτικὴ πλευρά, ἐνμέρει στὴ βόρεια καὶ λιγότερο στὶς λοιπές. Ἀρχισε ἀπὸ σημεῖο ὅπου ὁ κῶνος «ἐκδίδει» στὴν ὁδὸ πού τὸν περικυκλεῖ με στενὴ τάφο πού κατευθυνόταν πρὸς τὴν κορυφὴ τοῦ λόφου. Ἡ ἐπίχωση στὴν ἀρχὴ ἔφτανε τὰ 0.60 μ., ἦταν χαλαρὴ καὶ ἔδωσε λίγα κινητὰ κυρίως νεότερων χρόνων. Πρὸς τὰ πάνω ἀποδείχτηκε ὅτι ὁ κῶνος ἦταν βράχος καὶ ἡ πλαγιά του εἶχε ἐπίχωση, πάλι με ἐλάχιστα ὄστρακα νεότερων χρόνων. Σὲ ἀπόσταση 7.20 μ. ἀπὸ τὴ βάση του ἄρχιζε ὁ βράχος νὰ κυρτώνεται πρὸς τὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια τῆς κορυφῆς. Ἐκεῖ ἡ ἐπίχωση ἔφτανε τὰ 2.30 μ. Τὰ πρῶτα 0.60 μ. ἦταν χαλαρὰ χώματα, πὺ κάτω ὁμως καὶ μέχρι τὸν βράχο «ἐφαίνοντο σκληρὰ καὶ συμπαγῆ». Τὸ ἐπάνω στρώμα ἔδωσε μεταβυζαντινὰ καὶ νεότερα ὄστρακα. Χαμηλότερα στὸ νοτιοανατολικὸ ἄκρο τῆς τομῆς τὰ χώματα ἀποδείχτηκαν πολὺ χαλαρὰ καὶ ταραγμένα, δηλώνοντας τὴν παρουσία παραβίασης. Σὲ βάθος φάνηκε πλάκα ὀρθὴ με κατεύθυνση ἀπὸ Ν. πρὸς Β. πού «ἀπετέλει τὴν δυτικὴν ἐξωτερικὴν πλάκα τοῦ τάφου τοῦ Ζήθου καὶ τοῦ Ἀμφίονος» (!). Ὁ τάφος βρισκόταν σὲ ἀρκετὰ μεγάλο βάθος καὶ γύρω του ἀνοιγόταν ὄρυγμα, στὸ ὁποῖο μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος φάνηκε συμπαγὴς μάζα ἐρυθροῦ χρώματος, πού μετὰ ἀπὸ προσεκτικὸ καθαρισμὸ ἀποδείχτηκε ὅτι ἀπετελεῖτο ἀπὸ πλίνθους. Ὁ ἀναγνώστης τῆς δημοσίευσης ἐντυπωσιάζεται ἀκόμη περισσότερο ἀπὸ τὴ βεβαίωση τοῦ ἀνασκαφέα ὅτι «ἡ ἐπίχωσις ἀπετελέσθη ἀπὸ ὀπτὰς [καὶ ὄχι ὠμές] πλίνθους» (*Ἀμφεῖον* 25). Ἡ βεβαίωση ἐπαναλαμβάνεται ἀρκετὲς φορὲς στὴ συνέχεια, ἀλλὰ ὁ ἐντυπωσιασμὸς μετριάζεται ὅταν μετὰ ἀπὸ 23 σελίδες διαβάζουμε ὅτι «ὁ πυρὴν αὐτοῦ (τοῦ τύμβου) ἐγένετο ἐκ πλίνθων ὀπτῶν εἰς τὸν ἥλιον» (*Ἀμφεῖον* 58). Ἀπλῶς ὁ ἀνασκαφέας ἀγνοεῖ τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς ὀπτές καὶ τὶς ὠμές πλίνθους (καθὼς καὶ ὅτι οὔτε οἱ ὠμές ξεραίνονται στὸν ἥλιο). Τὸ εὖρημα ὁδήγησε σὲ ἀκριβέστερη ἔρευνα πού ἀπέδειξε ὅτι ἡ ἐρυθρωτὴ ἐπίχωση χωρίζετο σὲ δύο στρώματα. Τὸ πάνω, πάχους 0.60-0.70 μ., ἦταν «κεραμίτις γῆ» καὶ τὸ κάτω πλίνθοι. Ἀπὸ τὸ πρῶτο συγκεντρώθηκαν ὄστρακα πρωτοελλαδικὰ, ἐνῶ λιγότερα ὅμοια διαπιστώθηκε ὅτι εἶχαν ζυμωθεῖ καὶ στὶς πλίνθους. Ἄρα καὶ τὰ δύο ἦταν τῆς ἴδιας ἐποχῆς.

Ἀνοίχτηκε στὴ συνέχεια δευτέρη τάφος στὰ νοτιοανατολικά. Στὰ ἀνατολικά ἡ ἀμαξιτὴ ὁδὸς εἶχε ἀποκόψει μέρος τῆς ἐπίχωσης σὲ μερικὰ σημεία ὡς τὴν κορυφὴ τοῦ κῶνου. Ἐκεῖ ὁμως πού ἔγινε ἡ τάφος εἶχε ἀπομείνει καὶ μικρὸ μέρος τῆς πλαγιᾶς του,

ἐπειδὴ ὁ κῶνος ἦταν στὴν κάτοψη ἐλλειψοειδῆς μὲ κύριο ἄξονα Β.-Ν. Ἐδῶ ἡ πάνω ἐπιφάνεια τοῦ κώνου ἦταν κυρτὴ καὶ ἔτσι ἡ μετάβαση σ' αὐτὴ ἀπὸ τὴν πλαγιὰ ἦταν συνεχῆς. Πάντως ἔγινε τέλος δυνατό νὰ ὁριστεῖ τὸ ἄκρο τῆς πλαγιᾶς καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς «κορυφῆς», δηλαδὴ τῆς πάνω ἐπιφάνειας. Μὲ τὰ στοιχεῖα τῶν δύο τομῶν ὁρίστηκε ἡ θέση τῆς κορυφῆς τοῦ τύμβου ποὺ βρισκόταν πάνω στὸν κῶνο. Στὴ συνέχεια σκάφτηκε κυκλικὸς χώρος ἀκτίνας περίπου 13 μ. ἀφοῦ χωρίστηκε μὲ ἀκτινωτὲς τομεῖς σὲ πέντε τομεῖς. Στὴν τομὴ Ι διαπιστώθηκε ὅτι ἡ ἐπίχωση περιλάμβανε καὶ λίγα θραύσματα λατύπης πώρου ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν βράχο τοῦ λόφου. Διαπιστώθηκε ὅτι ὁ τύμβος εἶχε κωνικὸ σχῆμα ποὺ ἔσβηνε πρὸς τὴν περιφέρεια τοῦ βραχώδους κώνου. Ἡ τεχνητὴ ἐπίχωση ἦταν μικρότερη πάνω ἀπὸ τὶς πλίνθους στὸ κέντρο, ἐνῶ στὸ ἄκρο τῆς τομῆς ἔφτανε τὰ 2.70 μ. Ἡ τομὴ ΙΙΙ συνάντησε τὶς πλίνθους σὲ βάθος 2.60 μ. καὶ σὲ ἀπόσταση 9 μ. περίπου ἀπὸ τὸ κέντρο τοῦ τύμβου. Στὴν τομὴ ΙV ὁ βράχος μετὰ τὴν ἄκρη τῶν πλίνθων βρέθηκε σὲ μικρότερο βάθος, στὰ 2 μ. Ἐντοπίστηκε ὅμως μὲ ἀκρίβεια καὶ τὸ πέρασ τῶν πλίνθων. Μέσα στὴν τεχνητὴ ἐπίχωση βρέθηκαν πάλι μικρὰ θραύσματα λατύπης τοῦ πώρου.

Στὸν τομέα 1 ἀφαιρέθηκε σὲ πολλὰ σημεία καὶ ἡ τεχνητὴ ἐπίχωση καὶ ἐξακριβώθηκε ἡ περιφέρεια τοῦ πλίνθινου πυρήνα. Ἐκεῖ διαπιστώθηκε ἡ ὑπαρξὴ κυκλικοῦ κατακόρυφου ἀνοίγματος διαμέτρου 0.80 μ. Ὁ τομέας 2 εἶχε πολλὲς παραβιάσεις ποὺ εἶχαν βλάψει καὶ ἀλλοιώσει τὸν πλίνθινο τύμβο. Στὸν τομέα 3 ὑπῆρχαν καὶ πάλι παραβιάσεις ἀλλὰ «ἡ σειρὰ τῶν πλίνθων ἀποκατεστάθη πλήρως καὶ εὐκρινῶς μέχρι ... τῆς κορυφῆς τοῦ τύμβου». Καθαρότερα φάνηκαν οἱ πλίνθοι καὶ ἡ τεχνητὴ ἐπίχωση στὸν τομέα 4. Τὸ κεντρικὸ τμήμα ἀνασκάφηκε χωριστὰ ὡς «Κεντρικὸς Τομεύς». «Διμορφώθη εἰς κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἦττον ἀκανόνιστον τετράπλευρον ὄρυγμα κατὰ τὴν ἐπιφάνειαν» καὶ μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν ἐπιχώσεων διμορφώθηκε «κατὰ τὰς ὑπαγορεύσεις τῆς ἀρχικῆς (;) διμορφώσεως τοῦ ὀρύγματος [στὸ ὁποῖο εἶχε ἐπισημανθεῖ ἡ πλάκα τοῦ τάφου] εἰς ἔλλειψιν μὲ κύριον ἄξονα ἀπὸ Β πρὸς Ν». Μέσα σ' αὐτὴν ἀποκαλύφθηκε ὁ τάφος ποὺ περιγράφεται στὴ συνέχεια. Στὸ νοτιοανατολικὸ ἄκρο τοῦ τομέα οἱ πλίνθοι βρέθηκαν πολὺ ψηλότερα καὶ ὁ ἀνασκαφέας συνήγαγε ὅτι ἐκεῖ θὰ ἦταν ἡ κορυφὴ «ἡ μέρος τῆς κορυφῆς τοῦ κώνου τοῦ τύμβου, τὸν ὁποῖον ὑποθέτω κόλουργον». Στὰ βόρειά της βρισκόταν τὸ ἐλλειψοειδὲς ὄρυγμα. Ὁ Β.-Ν. ἄξονάς του εἶχε μῆκος 2.30 μ. καὶ ὁ Ἀ.-Δ. 1.80 μ. Στὸν ἴδιο τομέα βρέθηκε καὶ γωνία νεότερων τοίχων.

Σὲ βάθος 2.10 μ. κάτω ἀπὸ τὴ γωνία τῶν τοίχων βρέθηκαν λείψανα ὀστῶν ποὺ κατὰ τὴ γνώμη τοῦ ἀνασκαφέα θὰ εἶχαν ἀπορριφθεῖ ἀπὸ ἄλλη θέση, καὶ ἀνάμεσά τους σὲ διάφορα σημεία τρία χρυσὰ κοσμήματα, ὅμοια μεταξύ τους, ποὺ πρέπει νὰ εἶναι στοιχεῖα περιδεραίου. Ὁ τάφος ἄρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται ἀπὸ βάθος 2.40 μ. Ψηλότερα στὰ βορειοδυτικὰ βρέθηκαν τρεῖς μεγάλες ἀκανόνιστες πέτρες. Οἱ τρεῖς πλάκες ἀπὸ κογχυλιάτη ποὺ σχηματίζουν τὴν ἀνατολικὴ καὶ δυτικὴ μακρὴ καὶ τὴ νότια στενὴ πλευρὰ τοῦ τάφου βρέθηκαν ὀρθιες στὴ θέση τους καὶ μέσα, ἀκουμπώντας στὴ δυτικὴ, εἶχε πέσει ἡ πελώρια καλυπτῆρια πλάκα. Ἦταν ἀπὸ «τεφρομέλανα» ἀσβεστόλιθο καὶ λίγο μόνο δουλεμένη. Σὲ ἀπόσταση 0.70 μ. ἀνατολικά ἀπὸ τὸν τάφο βρέθηκαν ἐπίσης «λείψανα ὀστῶν ἀτάκτως ἐρριμμένα», καὶ ἀνάμεσά τους ἀκόμα ἓνα χρυσὸ κόσμημα ὅμοιο μὲ τὰ προηγούμενα καὶ δύο χρυσὲς ψῆφοι. Ὁ πυθμένας τοῦ ὀρύγματος δὲν εἶναι ὁ φυσικὸς βράχος, «ἀλλὰ ἡ σκληρὰ ἐπιφάνεια τῶν χωμάτων (πλίνθων;) ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐσκάφη δι'

οιονδήποτε λόγον τὸ ὄρυγμα τοῦτο». Βόρεια ἀπὸ τὸν τάφο μέσα στὸ ὄρυγμα βρέθηκαν ἀρκετὰ ὄστρακα «διαφόρων χρόνων» καὶ χρυσὸς τροχίσκος.

Ὁ τάφος ἦταν γεμάτος μὲ χαλαρὰ καὶ κινημένα χώματα. Μέσα του βρέθηκε χρυσὴ ψήφος ὅμοια μὲ ἐκεῖνες ποὺ εἶχαν βρεθεῖ ἔξω στὰ ἀνατολικά. Δάπεδο εἶχε τὸν φυσικὸ βράχο στὸν ὁποῖο εἶχαν ἐμπηχθεῖ οἱ πλάκες τῶν πλευρῶν. Κοντὰ στὴ νότια πλευρὰ του ὑπῆρχαν δύο ὅμοιοι μεταξὺ τους λάκκοι ὀρθογώνιοι, μήκους 0.83 μ., πλάτους 0.24 καὶ 0.28 μ. καὶ βάθους 0.30 μ., ποὺ περιείχαν ὅμως μόνο μαλακὸ χῶμα. Κατὰ μῆκος τῆς νότιας πλευρᾶς ἐσωτερικὰ ὑπῆρχε «ἀβαθὲς ὄρυγμα» πλάτους 0.12 μ. Βόρεια ἀπὸ τὸν τάφο ἦταν «λίθοι τινὲς προφανῶς κεκινημένοι ... μεταξὺ δὲ αὐτῶν καὶ δύο πλάκες ὑπολεύκου ἀσβεστολίθου» ποὺ ὁ ἀνασκαφέας θεωρεῖ ὅτι «ἀσφαλῶς» θὰ ἔκλειναν τὴ βόρεια πλευρὰ. Σημειώνει ὅτι «εἰς τοῦτο συντείνει ἡ ἀποκάλυψις εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τάφου καὶ παρὰ τὴν ἀνατολικὴν πλάκα αὐτοῦ γόμφου ἐκ τοῦ φυσικοῦ βράχου ἀφεθέντος ἀλαξεύτου διὰ νὰ στηρίξῃ τὴν μίαν πλάκα ἐκ τῶν κλειουσῶν τὴν ἀνοικτὴν εἴσοδον». Εἶχε ὕψος 0.08 καὶ πλάτος 0.07 μ., ἀλλὰ «πάρισός» του «δὲν ἀπεκαλύφθη εἰς τὴν ἀπέναντι πλευράν». Ἐξωτερικὰ οἱ πλάκες εἶχαν στηριχθεῖ μὲ μεγάλες πέτρες ποὺ «ἐρρίφθησαν ὡς γέμισμα τοῦ σχετικοῦ ὀρύγματος τοῦ περιβάλλοντος τὸν τάφον». (Πιὸ κάτω ὑποστηρίζει ὅτι πρῶτα κατασκευάστηκε ὁ τάφος καὶ μετὰ ὁ τύμβος ἀπὸ πλίνθους, ἄρα τέτοιο ὄρυγμα δὲν θὰ ὑπῆρχε.) Τὸ ἐσωτερικὸ πλάτος τοῦ τάφου εἶναι 1.15 μ., τὸ πᾶχος τῶν πλακῶν 0.15 μ. καὶ τὸ πλάτος τοῦ γεμίματος 0.25-0.50 μ. Τὸ ὕψος τοῦ τάφου ἦταν 1.05 μ.

Στὴν ἐπόμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο τέθηκε στόχος ἡ διάκρισις τοῦ πλίνθινου πυρήνα ἀπὸ τὴν τεχνητὴ ἐπίχωση καὶ ἡ ἐξακριβωσις τῆς σχέσης τῶν πλίνθων πρὸς τὴν κορυφὴ τοῦ βράχινου κώνου. Δημιουργήθηκε γύρω ἀπὸ τὸν πυρήνα ζώνη πλάτους 2 μ. Τὸ μέσο πᾶχος τῆς ἐπίχωσης ἦταν 2.50 μ. καὶ ἀποδείχθηκε ὅτι ἀπλωνόταν καὶ πέρα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφεῖσα αὐτὴ ζώνη. Καθὼς καὶ ὅτι οἱ πλίνθοι πατοῦν πάνω στὸν βράχο ποὺ εἶχε λαξευτεῖ ἐπίπεδος. Στὴν περίμετρο τῶν πλίνθων φάνηκαν στοὺς τομεῖς 3 καὶ 4 ὀρθογώνια ὀρύγματα ποὺ ἔδωσαν «εἰς ἐκάστην περίπτωσιν» (;) «εὐάριθμὰ τινὰ ὄστρακα τῶν ΠΕ Ι/ΙΙ χρόνων». Εἰσχωροῦσαν καὶ κάτω ἀπὸ τὶς πλίνθους καὶ τὸ βάθος τους ἦταν 0.10-0.20 μ. (Ὁ ἀνασκαφέας φαίνεται νὰ μιλάει γιὰ περισσότερα, ἀλλὰ στὸ σχετικὸ σχέδιο ἀποτυπώνονται μόνο δύο.) Θεώρησε πιθανὸ ὅτι τὸ πάνω μέρος τους εἶχε ἀποκοπῆ στὶς ἐργασίαις ἰσοπέδωσης τοῦ χώρου. Ὁ βράχος εἶχε παντοῦ «ἐπίπεδον ἢ ἐλαφρῶς κυρτὴν ἐπιφάνειαν», «ἢ ὁποῖα μόνον ὡς ἀποτέλεσμα ἀνθρωπίνης ἐπεμβάσεως εἶναι δυνατόν νὰ ἐρμηνευθῇ».

Στὴν ἴδια περίοδο ἐπιμηκύνθηκε καὶ διευρύνθηκε ἡ τομὴ VI, ποὺ συμπίπτει μὲ τὴν πρώτη δοκιμαστικὴ τάφρο, μέχρι τὴ βάση τοῦ «βραχώδους κώνου». Πέρα ἀπὸ τὶς πλίνθους συνάντησε τὸ ἐπιφανειακὸ νεότερο στρώμα καὶ ἐκεῖνο τῆς «κεραμίτιδος γῆς». Τὸ σχέδιό του ἀρ. 6, ποὺ δίνει τὴν σχέσιν πᾶχους μεταξὺ τους, ἀποτυπώνει κοντὰ στὸ ἄκρο τῆς τεχνητῆς ἐπίχωσης ποὺ βρίσκεται πάνω στὴν ἐπίπεδη κορυφὴ τοῦ βράχου, τοῖχο ἀπὸ πλίνθους ἢ πέτρες ποὺ δὲν μνημονεύεται στὸ κείμενο. Ἡ τεχνητὴ ἐπίχωση ἔδωσε ἀποκλειστικὰ πρωτοελλαδικὰ ὄστρακα. Μετὰ τὸ φρύδι τοῦ κώνου ὑπῆρχε μόνο νεότερη ἐπίχωση, ποὺ περιλάμβανε ὅμως καὶ μερικὰ πρωτοελλαδικὰ ὄστρακα, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ἡ τεχνητὴ ἐπίχωση θὰ ἔφτανε τὸ πολὺ ὡς αὐτὸ τὸ φρύδι. Ἐρευνήθηκε στὴ

συνέχεια πλατιά ζώνη στη βάση του βραχώδους κώνου. Ύπηρχε μόνο πολύ λεπτή επίχωση, 0.08-0.20 μ., και φαινόταν ότι ο βράχος είχε δουλευτεί σχεδόν επίπεδος με ανεπαίσθητη μόνο κλίση προς τα δυτικά. Μετά από μερικά μέτρα άρχισε πάλι να κατεβαίνει προς τη βάση του λόφου. Εκεί ή ράχη βρισκόταν σχεδόν στην επιφάνεια. Δυτικότερα εμφανίστηκε «κεκλιμένη» κυρτή «κατά την ράχιν της» επιφάνεια που «απέληξε δι' αναβαθμού, όμοιος του όποιου είχε αποκαλυφθή και κατά την βάση του πρώτου βραχώδους κώνου» σε άλλη ζώνη με παχύτερη επίχωση. Και εδώ ο βράχος ήταν δουλεμένος με επιμέλεια. Μετά από 17.60 μ. η επιφάνεια κατέβαινε και πάλι λοξά και απότομα προς τον άμαξιτο δρόμο. Από τη βάση του πρώτου από επάνω βραχώδους κώνου ως τη βάση του λόφου κοντά στον δρόμο ή τομή είχε μήκος 59.20 μ. Όλη ή επίχωση που υπήρχε εκεί ήταν νεότερη. Μαζί με το πρώτο άνηρο πάνω στο όποιο υπήρχε ο τύμβος και την είκαζόμενη κατώτατη ζώνη που θα όριζε προς τα κάτω την τελευταία επικλινή επιφάνεια φαινόταν ότι πρόκειται για «τέσσαρας κώνους απολήγοντας εις άνηρα», δηλαδή «έν μνημείον αποτελούμενον από έπαλλήλους βαθμίδας».

Διευρύνθηκε στη συνέχεια ή τομή φτάνοντας σε συνολικό πλάτος 6 μ. και φάνηκε ότι ή επίχωση του πρώτου κώνου «άπετέθη εκεί διά μακρού χρόνου», ή κλιτύς στο κάτω μέρος της σχηματίζει μικρό «κατακόρυφον προς λοξόν μέτωπον», το όποιο όμως είχε «άπολαξευθή» στο νότιο μέρος της τομής, ή επίχωση της πρώτης ζώνης δέν ξεπερνούσε τα 0.20 μ., ό φυσικός βράχος εδώ είχε φθαρεί και αποσαθρωθεί και εμφάνιζε άκανόνιστες κοιλότητες, ιδιαίτερα προς τη ράχη της ζώνης. (Στο σημείο αυτό παρεμβάλλεται περίεργη είδηση για το κυκλικό πηγάδι που βρέθηκε στον βράχο στον τομέα I και καθαρίστηκε σε βάθος 1 μ. Έπειδή πιό κάτω αναφέρονται δύο φρέατα ίσως έχει γίνει κάποια σύγχυση και πρόκειται για άλλο πηγάδι. Στο σχέδιο II της δημοσίευσης σημειώνεται πράγματι και δεύτερο πηγάδι πέρα από τον κυρίως τύμβο στα βορειοανατολικά.) Έτσι ό ανασκαφέας συμπέρανε ότι ή δυτική πλευρά είχε διαμορφωθεί σε άλλεπάλληλα άνηρα και κώνους ώστε να άποκτήσει μορφή βαθμιδωτού μνημείου, μολοντί από το κείμενο και το σχέδιό του άρ. VI φαίνεται ότι τα πράγματα αυτά δέν ήταν σαφή τουλάχιστον στην πρώτη από τα πάνω πλαγιά και την ακολουθοῦσα κάτω της ζώνη. Αυτό δίνει το ποσοστό φανταστικού που υπάρχει στα σχέδια - άναπαραστάσεις του συνολικού «μνημείου». Και στην πρώτη του δημοσίευση, όπου υποστηρίζει τα περι άιγυπτιακού άποικισμού με βάση τα έπισφαλέστατα αυτά στοιχεία, και στην τελική.

Στην τρίτη ανασκαφική περίοδο διερευνήθηκε το έσωτερικό του λόφου και ή έρευνα αυτή δέν πρόφτασε να ολοκληρωθεί. Άρχισε από το κυκλικό πηγάδι της κορυφής του λόφου. Η διάμετρός του ήταν 0.80 μ. και είχε άντιδιαμετρικές έκβαθύνσεις (πατήματα) περίπου ανά ένα μέτρο βάθους. Κατέβαινε επί 18.60 μ. Στον πυθμένα ανατολικά άνοιγόταν «τριφυλλόσχημος κατασκευή έλευθέρας προσβάσεως», ενώ στα δυτικά σήραγγα με μερικές λαξευτές βαθμίδες. Αυτή μετά από λίγο έστρεφε προς τα βόρεια και μετά από 30 μ. πάλι προς τα ανατολικά και έβγαινε σε σημείο όπου είχε κόψει την πλαγιά του λόφου ό δρόμος στα ανατολικά. Μετά από 13 μ. περίπου από την άρχή του τελευταίου κλάδου της άνοιγόταν άλλος κλάδος που προχωρούσε προς τα νότια και κατόπιν στρεφόταν προς τα ανατολικά και μετά από 9 μ. περίπου σταματοῦσε. Στην προέκταση του πρώτου πηγαδιού άνοιγόταν άλλο μικρότερης διαμέτρου που προχωρούσε σε άκόμα

5 μ. βάθος και μετά «ἀνήρχετο ἐντὸς τοῦ βράχου εἰς μορφῆς ἀγγιστροειδοῦς ἀποφύσεως καὶ ἀπεστενοῦτο εἰς ἀδιέξοδον». Στὸ πρῶτο τμήμα τῆς σήραγγας, πὺν ἀπὸ τὸ πρῶτο πηγάδι πῆγαινε πρὸς τὰ δυτικά, μετὰ ἀπὸ τὶς βαθμίδες φάνηκε ὅτι ἔφτανε ἀπὸ ἐπάνω ἄλλο πηγάδι, πὺν ὁ ἀνασκαφέας θεώρησε ὅτι εἶναι ἐκεῖνο τοῦ ὁποίου τὸ στόμιο ἐντοπίστηκε στὴν πρώτη ζώνη τῆς δυτικῆς πλαγιᾶς. Σὲ ἀκανόνιστα διαστήματα διακρίθηκαν στὸν βράχο λαξευτὲς κόγχες «τειχισμέναι εἰς ἱκανὸν ὕψος δι' εὐμεγέθων θραυσμάτων πώρου». Δύο καθαρίστηκαν καὶ τὸ γέμισμά τους «ἀπετελεῖτο ἀπὸ λεπτὴν λατύπην καὶ χάλικας τοῦ διαλελυμένου πώρου». Κανένα κινητὸ εὔρημα δὲν ἔγινε σὲ ὅλη τὴν ὑπόγεια λάξευση, οὔτε στὶς κόγχες. Μποροῦμε ὅμως νὰ φανταστοῦμε εὐκόλα τὴν ἰσχυρὴ ἐντύπωση πὺν ἔκανε ἡ ἔρευνα στὴν ἤδη ἐξημμένη φαντασία ἀνθρώπου πὺν δὲν εἶχε ὅπως φαίνεται ποτὲ ξαναδεῖ πηγάδια καὶ στοῆς ὑδρομάστευσης καὶ ὑπερεκχείλισης. Ὅλη ἡ περιγραφή δείχνει καθαρὰ ὅτι πρόκειται περὶ αὐτοῦ.

Μετὰ τὴν ἔκθεση τῆς ἀνασκαφῆς ὁ μελετητὴς προχώρησε σὲ ἐπεξεργασία τῶν δεδομένων τῆς (*Ἀμφεῖον* 55 κπ.). Ἀρχικὰ σημειώνει ὅτι ἡ κορυφὴ τοῦ λόφου εἶχε ἴσως καταληφθεῖ σὲ ἄγνωστη ἔκταση σὲ ἐποχὴ πρὶν ἀπὸ τὴν κατασκευή τοῦ τύμβου, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τοὺς ὀρθογώνιους λάκκους πὺν βρέθηκαν ἐνμέρει σκεπασμένοι κάτω ἀπὸ τὶς πλίνθους. Συνάγει ὅτι οἱ λάκκοι ἀποκόπηκαν ἐνμέρει κατὰ τὶς ἐργασίες διαμόρφωσης. (Τὸ μόνο πὺν φαίνεται βέβαιο εἶναι ὅτι οἱ λάκκοι εἶναι προγενέστεροι ἢ σύγχρονοι μὲ τὴν πλίνθινη κατασκευή.) Ἐπισημαίνει ὅτι ἡ ἀρχικὴ μορφὴ τῆς κορυφῆς τοῦ χωμάτινου κώνου, τοῦ τύμβου, δὲν κατορθώθηκε νὰ διαπιστωθεῖ καὶ στὶς παλιὲς φωτογραφίες φαίνεται κυρτὴ ἢ ἐπίπεδη, ἀλλὰ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα δὲν ἔδωσε οὔτε ὁ πυρήνας ἀπὸ πλίνθους. «Τεκμαίρεται» ὅμως «ἡ ἀρχικὴ ἀπόληξις τοῦ τύμβου μᾶλλον ἐπίπεδος ἢ τουλάχιστον κυρτὴ, παρὰ ὀξεῖα» (ἡ κορυφὴ χωμάτινου τύμβου βέβαια δὲν θὰ μπορούσε μὲ κανένα τρόπο νὰ εἶναι ὀξεῖα). Παρατηρεῖ ὅτι τὸ πάχος τῆς τεχνητῆς ἐπίχωσης πάνω ἀπὸ τὸν πλίνθινο πυρήνα ἦταν μικρότερο στὸ κέντρο καὶ μεγαλύτερο στὴν περιφέρεια (ἄρα ἢ πάνω ἐπιφάνεια τοῦ πυρήνα θὰ ἦταν κυρτὴ, ἀφοῦ ἄλλιῶς ἡ τελικὴ ἐπιφάνεια τῆς ἐπίχωσης θὰ ἦταν βυθισμένη) καὶ καταλήγει ὅτι ἡ τελικὴ ἐπιφάνεια τοῦ συνόλου τύμβου «ἀπέβη ἐπίπεδος» – σημειώνει λίγο πιὸ κάτω «ἡ ὀλίγον κυρτὴ» – (αὐτὸ βέβαια κάθε ἄλλο παρὰ προκύπτει ἀπὸ τὰ στοιχεῖα πὺν δίνει) καὶ εἶχε «μέγα εὖρος, ὅσον περίπου καὶ τὸ εὖρος τῆς λαξευθείσης ἐπιφανείας τοῦ βράχου». Σημειώνει ἀκόμη ὅτι ὁ πυρήνας τῶν πλίνθων σώθηκε σὲ μέγιστο ὕψος 1.50 μ. καὶ ἡ ἐπίχωση τῆς «κεραμίτιδος γῆς ὑπὲρ αὐτὸν ὑπελογίσθη εἰς 0.70 μ.». Ἔτσι συμπεραίνει ὅτι γι' αὐτὸν τὸν τύμβο μιλάει ὁ Πausanias μὲ τὴν ἔκφραση *χῶμα γῆς οὐ μέγα*, ἐπειδὴ τὸ ὕψος του θὰ ἦταν 2.20 μ. «συμπληρούμενον ὀλίγον περαιτέρω ἐκ νεωτέρων τινῶν ἐπιχώσεων» (στὴν κορυφῇ;), παραβλέποντας ὅτι τὸ ὕψος θὰ ἦταν κατ' ἀνάγκην πρὶν ἀπὸ 1800 χρόνια μεγαλύτερο, ἐπειδὴ θὰ εἶχε χαμηλώσει λιγότερο, καὶ ὅτι ἀκόμα καὶ ἔτσι πρόκειται μᾶλλον γιὰ μέσο καὶ ὄχι μικρὸ ὕψος γιὰ τὰ μέτρα τῶν τύμβων καὶ ἐπιπλέον ὅτι ὡς πρὸς τὸν συνολικὸ ὄγκο, ὡς πρὸς τὸ *χῶμα γῆς* πρόκειται γιὰ ἓνα ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους τύμβους τῆς Ἑλλάδας καὶ μὲ κανένα τρόπο δὲν θὰ μπορούσε ἡ ἔκφραση τοῦ Pausanias νὰ τοῦ ταιριάζει.

Σημείωσε κατόπιν ὅτι ὁ τύμβος δὲν καλύφθηκε μὲ πλάκες καὶ γι' αὐτὸ τὸ χῶμα ἀπὸ πάνω του συμπίεστηκε γιὰ νὰ προστατευθεῖ ἀπὸ κατολισθήσεις. Ἀκόμα ὅτι ἴσως διορθωνόταν καὶ συμπληρωνόταν ἀπὸ τὶς φθορὰς τοῦ χρόνου καὶ τοῦ καιροῦ, αὐτὸ ὅμως θὰ

γινόταν με εξαιρετική επιμέλεια, αφού δεν διαπιστώθηκαν συμπληρώσεις μεταγενέστερες της κατασκευής. (Από ποῦ λοιπὸν συνάγεται ὅτι θὰ ἔγιναν; Μπορεῖ κάλλιστα ἡ τεχνητὴ ἐπίχωση νὰ ἦταν ἀρχικὰ πολὺ ψηλότερη καὶ ἔνδειξη ὅτι ἀπλώθηκε πέτρα ἀπὸ τὰ ἀρχικὰ της ὅρια βρῆκε ὁ ἴδιος κατὰ τὴ δευτέρη ἀνασκαφικὴ περίοδο. Ἡ τεχνητὴ ἐπίχωση βρέθηκε ἀπλωμένη πολὺ ἔξω ἀπὸ τὶς πλίνθους καὶ ὄστρακα πρωτοελλαδικὰ βρέθηκαν στὰ δυτικὰ πέτρα ἀπὸ τὸ φρύδι τοῦ «βραχῶδους κώνου».) Τὴν ὑπόθεσίν του στηρίζει στὴν ἀναπόδεικτη (καὶ μᾶλλον ἀπίθανη) ἱερότητα τοῦ μνημείου καὶ στὴν ὑπαρξὴ νεότερων κεραμικῶν εὐρημάτων (ποῦ τὸ μόνο ποῦ δείχνουν εἶναι ὅτι ὁ χώρος ἔχει καὶ μεταγενέστερη χρῆση). Σημείωσε ὅτι γιὰ τὴ σημασία καὶ τὴν ἐρμηνεία αὐτῶν τῶν εὐρημάτων θὰ μιλήσει πιὸ κάτω (*Ἀμφεῖον* 59). Διέτρεξα μὲ προσοχὴ ὅλο τὸ ὑπόλοιπο κείμενο καὶ τὸ μόνο ποῦ βρῆκα (αὐτόθι 108) ἦταν ἀναφορὰ σὲ «ἐλάχιστα νεωτέρων χρόνων ὄστρακα», 2-3 μυκηναϊκὰ στὸ ὄρυγμα σύλησης τοῦ τάφου ποῦ «πιθανῶς συνδέονται πρὸς τοὺς χρόνους συλήσεως» καὶ ποῦ «δὲν ἐπιθυμῶ ἐν τούτοις νὰ παραλείψω τὴν παρουσίαν των» (!). Στὴν εἰκόνα 65 τῆς δημοσίευσης δίνεται φωτογραφία μερικῶν μυκηναϊκῶν ὀστράκων καὶ ἐνὸς σφονδυλίου μὲ τὸν τίτλο «Τομεὺς 1 βάθος 1.30 μ. σημ. Τὰ μυκηναϊκὰ ὄστρακα ἐκ τοῦ ὀρύγματος τοῦ τάφου», ἀλλὰ καὶ στὴν εἰκόνα 66 φωτογραφία μερικῶν ἀκόμα μὲ τὸν τίτλο «Τομεὺς 5 βάθος 1.30 σημ. Τὰ μυκηναϊκὰ ὄστρακα τῆς μεσαιᾶς καὶ κάτω σειρᾶς». Δὲν μπορῶ νὰ ἀποφύγω τὸν συλλογισμό ὅτι στὸ σημεῖο τοῦ ἔργου του ποῦ ἀναφέραμε προηγουμένως ὁ ἀνασκαφέας ἔχει τὴν πρόθεση νὰ τονίσει τὴ σημασία τοῦ μνημείου λέγοντας ὅτι στοὺς ἐπόμενους τῆς κατασκευῆς του αἰῶνες συντηρεῖται, εἶναι δηλαδὴ σεβαστὸ καὶ σεπτό, ἐνῶ κατόπιν θεωρεῖ ὅτι εἶναι καλύτερο νὰ μὴν ἀναφέρει νεότερα ὄστρακα, ἐπειδὴ θὰ μπορούσε νὰ ἐπιτρέψουν τὴν ἀμφισβήτηση τῆς χρονολόγησής του, ἢ ὁποία ὅλως κατὰ σύμπτωση κάνει τὸν τύμβο τὸ ἀρχαιότερο τέτοιο μνημεῖο τῆς Ἑλλάδας.

Στὴ συνέχεια ἐπισημαίνει ὅτι δὲν διαπιστώθηκε ὑπαρξὴ κρηπίδας, διερωτᾶται τί χρειαζόταν ὁ πλίνθινος πυρήνας ἀφοῦ δὲν προοριζόταν νὰ εἶναι ὁρατὸς καὶ δὲν ἔχει ἄλλο λειτουργικὸ ἢ κατασκευαστικὸ σκοπὸ, καὶ παρατηρεῖ ὅτι ὁ τάφος «ἔχει περίπου ἐνσφηνωθῇ ἐντὸς τοῦ τύμβου», πράγμα ποῦ φαίνεται νὰ δηλώνει ὅτι εἶναι ὑστερότερος. Ἐπειδὴ ὅμως θεωρεῖ τὴν κατασκευὴ τοῦ τάφου μεγάλο ἔργο (;) συνάγει ὅτι πρῶτα κατασκευάστηκε αὐτὸς καὶ μετὰ χτίστηκαν οἱ πλίνθοι. Καταλήγει ὅτι γιὰ νὰ κατασκευαστεῖ ὁ τάφος θὰ ἤθελε ἄνεση χρόνου (;) καὶ ὅτι ὁ τύμβος θὰ διαμορφώθηκε πρὶν ἀπὸ τὴν ταφή. Ἄρα, συνάγει, θὰ ἔπρεπε νὰ προβλεφθεῖ νὰ εἶναι προσιτὸς ὁ τάφος. Νομίζει ὅτι τό (ἀναπόδεικτο) αὐτὸ στηρίζει τὸ συμπέρασμα ὅτι «ὁ τάφος δὲν ἐκλείσθη μονίμως» στὴ βόρεια πλευρὰ ποῦ «διεμορφώθη εἰς θύραν» του. Προχωρώντας λέει ὅτι ὁ τάφος δὲν ἔγινε στὸ κέντρο τοῦ τύμβου καὶ ὅτι «περὶ τὸν τάφον, ἀκριβέστερον δὲ πρὸ τῆς εἰσόδου αὐτοῦ, ἀπεκαλύφθη ἐλλειψοειδὲς ὄρυγμα ἐσκαμμένον ἐντὸς τῶν πλίνθων». Ἀφοῦ ὅμως αὐτὸ θὰ σήμαινε ὅτι διαμορφώθηκε (ἐπιπλέον ὅμως πρόκειται γιὰ ἀκανόνιστο ὄρυγμα) μετὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ τύμβου, συνάγει ὅτι δὲν θὰ ἦταν πραγματικὰ σκαμμένο, ἀλλὰ ἐξοικονομημένο (μολονότι δὲν βρῆκε τὴν παραμικρὴ ἔνδειξη γιὰ κάτι τέτοιο), ἀφοῦ ὁ τάφος εἶχε θύρα (;) καὶ καλύφθηκε ἀπὸ τὸν τύμβο (οὔτε κὰν αὐτὸ διαπιστώθηκε ὅμως). Τὸ συμπέρασμα του ὅτι «αἱ πλίνθοι καὶ κατ' ἀκολουθίαν καὶ ἡ ἐπ' αὐτὰς ἐπίχωσις ... διεμορφώθησαν ἀρχῇθεν τεχνικῶς οὕτως, ὥστε νὰ ἐπιτρέπουν ἀκώλυτον προσπέλασιν τοῦ τάφου»

ὄχι μόνο δὲν στηρίζεται στὰ ἀνασκαφικά δεδομένα, ὅπως ὁ ἴδιος τὰ ἐκθέτει, ἀλλὰ εἶναι καὶ ἀντίθετό τους. Ὁ ἴδιος σημειώνει στὴ συνέχεια: «Δυστυχῶς ἀγνοοῦμεν τὸ ἀρχικὸν σχῆμα τοῦ δρόμου πρὸς τὸν τάφον ... Τὸ μῆκος τοῦ ὀρύγματος εἶναι σχετικῶς μικρόν, ἀγνωστον δὲ εἶναι πῶς ἀπέληγε τοῦτο ἄνω. Αἱ παραβιάσεις τῶν ἐπιχώσεων καὶ τὸ μικρὸν σχετικὸν βάθος ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἀπεκαλύφθη τὸ ὄρυγμα κατέστησαν ἀδιάγνωστον τὴν ἀρχικὴν μορφήν αὐτοῦ» καὶ «τὰ τοιχώματα τοῦ ὀρύγματος-δρόμου δὲν εὐρέθησαν εὐθέα κατὰ τὴν ἀνασκαφήν, ὥς ὥφειλον» ἄρα ἢ «ἠλλοιώθησαν ἐκ τῆς χρήσεως τοῦ τάφου» ἢ «ἀπεκόπησαν καὶ παρεμορφώθησαν κατὰ τὴν σύλησιν». Ἔτσι ἓνα σαφῶς ἀκανόνιστο ὄρυγμα σύλησης βαφτίζεται «δρόμος». (Ἄν ὑπῆρχε κάποιον εἶδος δρόμου, κάτι θὰ σωζόταν ἀπὸ αὐτὸν γιὰ νὰ δημιουργήσῃ ἔστω τὴν ὑπόνοια τῆς ὑπαρξῆς του.) Μὲ τοὺς σαφῶς βεβαιωμένους αὐτοὺς συλλογισμοὺς καὶ χωρὶς πραγματικὰ στοιχεῖα καταλήγει νὰ θεωρεῖ βέβαιον ὅτι ἡ λάξευση τοῦ βράχου, ὁ τάφος καὶ ὁ τύμβος ἀποτελοῦν «ἐφαρμογὴν ἑνὸς προγράμματος μνημειώδους ταφικῆς κατασκευῆς».

Ἀπὸ τὰ λεγόμενα στὴν ἔκθεση τῆς ἀνασκαφῆς συνάγεται καθαρὰ ὅτι τὸ ὄρυγμα ἔκοψε τὶς πλίνθους πάνω ἀπὸ ὅλον τὸν τάφον καὶ μέχρι τῆ νότια πλάκα του. Οἱ πλίνθοι, ὅπως ρητὰ δηλώνεται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἀνασκαφέα, κάλυπταν μόνο τὸ γέμισμα ἐξωτερικὰ αὐτῆς τῆς πλευρᾶς. Καὶ αὐτοῦ ὅμως ἀκόμη τοῦ γεμίσματος ἡ ὑπαρξὴ εἶναι ὑποθετική. Πιθανότατα δηλαδὴ οἱ πλίνθοι δὲν κάλυπταν κανένα στοιχεῖο τῆς κατασκευῆς τοῦ τάφου. Ἀνακολουθίεις σχετικὰ μὲ τὸ μῆκος καὶ τὸ πλάτος τοῦ ὀρύγματος παραβίασης καὶ τοῦ τάφου ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἔρευνα ἐκεῖ δὲν ἔγινε μὲ τόση ἐπιμέλεια, ὅση θέλει νὰ ἐμφανίσει ὁ ἀνασκαφέας, ὅπως ἄλλωστε διαβλέπει κανεὶς καὶ ἀπὸ τὰ σημειούμενα σχετικὰ μὲ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ τάφου: «Πρώτη ἀπεκαλύφθη ἡ δυτικὴ αὐτοῦ πλευρὰ τὴν ὁποίαν ὀρίζει μεγάλη πλάξ ... ἡ πᾶριςος πλάξ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ τάφου ἀπεκαλύφθη ἐν συνεχείᾳ, εἴτα δὲ ἡ πλάξ τῆς νοτίας στενῆς πλευρᾶς τοῦ τάφου». Τὸ μόνο ποὺ μπορεῖ νὰ ἐρμηνεύσει ὅλα τὰ λεγόμενα εἶναι πῶς τὸ ὄρυγμα θὰ ἦταν χοανοειδές, εὐρὺ πάνω καὶ στενούμενο πρὸς τὰ κάτω. Καὶ αὐτὸ φαίνεται μᾶλλον νὰ δηλώνει ἐκεῖνο ποὺ χωρὶς στοιχεῖα ἀποκλείει ὁ ἀνασκαφέας. Ὅτι ὁ τάφος κατασκευάστηκε μετὰ, τρυπώντας τὸν πλίνθινον πυρήνα τοῦ τύμβου.

Διατυπώνει στὴ συνέχεια ὁ ἀνασκαφέας τὸ ἐρώτημα, γιατί ὁ τάφος ἔγινε «δυσπόστατος» ἀποκαλύπτοντας τὴν ἐπιθυμία του νὰ ἔχει ἀνασκάψῃ τὸν τάφον τῶν Θηβαίων Διοσκούρων, ἀφοῦ μὲ κανένα τρόπο δὲν προκύπτει κάτι τέτοιο ἀπὸ τὰ εὐρήματα. Οἱ δύο μικροὶ λάκκοι στὸ ἐσωτερικὸ του προφανῶς δὲν ἀποτελοῦν οὔτε ἔνδειξη σχετικά. Θεωρεῖ ὅτι οἱ πλίνθοι σκοπὸ εἶχαν νὰ δώσουν μονιμότερη καὶ μνημειωδέστερη μορφή στὸν δρόμον τοῦ τάφου, ἐνῶ αὐτὸ δὲν ἐρμηνεύει γιατί κατασκευάστηκε τότε ὅλος ὁ πυρήνας καὶ ἐπιπλέον ὑπαρξὴ δρόμου δὲν διαπιστώθηκε. Κρίνει ὅτι ἡ μεγάλη καλυπτήρια πλάκα εἶναι σχεδὸν ἀδύνατον νὰ μετακινηθεῖ (!) καὶ γι' αὐτὸ θὰ μπήκε στὴ θέση της πρὶν ἀπὸ τὴν ταφή. Ὁ συλλογισμὸς του εἶναι προφανῶς βεβαιωμένος καὶ τὸ συμπέρασμα δὲν στηρίζεται λογικά. Αὐτὰ γιὰ νὰ καταλήξῃ στὸ περαιτέρω συμπέρασμα ὅτι ὁ τάφος θὰ εἶχε πόρτα στὰ βόρεια. Ἀναφέρεται στοὺς δύο πλακοειδεῖς ἀσβεστολίθους περὶ τῶν ὁποίων εἶχε μιλήσῃ στὴν ἔκθεση καὶ λέει ὅτι ἔκλειναν μὲ τὸ πλάτος τους τὴ βόρεια πλευρά, δὲν δίνει ὅμως τίς διαστάσεις τους οὔτε ἄλλα στοιχεῖα, ὅπως π.χ. τὸ σχῆμα τους. Ἐπανερχεται στὸν ἐξηρημένο «γόμφο» στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἀνατολικὴ πλάκα

και σημειώνει ότι «ἀπέχει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς πλακὸς ὅσον καὶ τὸ πάχος τῆς βάσεως τῶν πλακῶν τῆς θύρας». Ὅμως στὸ ἐντὸς κειμένου σχέδιο ἀποτυπώνει τὸν «γόμφο» νὰ ἔχει τὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ ἀκριβῶς στὴν προέκταση τοῦ ἄκρου τῆς πλάκας, δημιουργώντας τὴν ὑποψία ὅτι καὶ αὐτὴ ἀκόμα ἢ ἰσχνὴ ἔνδειξη εἶναι πλασματική. Φοβᾶμαι πὼς ὅταν ἐκτελοῦσε τὸ σχέδιο δὲν εἶχε ἀκόμα ἀποφασίσει τί ἀκριβῶς θὰ ὑποστήριζε. Συναντῶνται καὶ ἄλλες ἀσυμφωνίες καὶ ἀνακολουθίες ποὺ στὴν καλύτερη μόνο περίπτωση θὰ μπορούσαν νὰ ἀποδοθοῦν σὲ πάντως σοβαρὴ ἀμέλεια καὶ ἀκαταστασία, δημιουργοῦν ὅμως τὴν ὑπόνοια ὅτι προέκυψαν ἀπὸ προσπάθεια «διόρθωσης» τῶν δεδομένων, ὥστε νὰ ὑψηρεθῶσιν μία a priori ἀποφασισμένη ἐρμηνεία. Στὸ κείμενο μήκη τῶν πλακῶν τοῦ τάφου δὲν δίνονται καὶ στὸ σχέδιο ἀρ. 9 ἡ δυτικὴ φαίνεται βραχύτερη ἀπὸ τὴν ἀνατολική. Κάτι τέτοιο μᾶλλον ὑποστηρίζεται καὶ ἀπὸ τὶς φωτογραφίες. Ὅμως στὸ ἐντὸς κειμένου σχέδιο I καὶ στὴν «ἀναπαράσταση» τοῦ σχεδίου III ἡ πλάκα αὐτὴ ἔχει μακρύνει γιὰ νὰ γίνῃ ἴση μὲ τὴν ἄλλη. Ἐν πάσῃ περιπτώσει μὲ τὰ ἀβέβαια πιὸ πάνω στοιχεῖα κατέληξε ὁ μελετητὴς ὅτι ἡ ἄλλη ἀπὸ τὶς δύο πλάκες ποὺ ἔκλειναν τὴ βόρεια πλευρὰ θὰ ἦταν περιαιρετή. Ἔτσι ἀποφεύγει τὴ λογικὴ σκέψη ὅτι ἡ ἀρχικὴ πλάκα ποὺ θὰ ἔκλεινε κανονικὰ καὶ τὴ βόρεια πλευρὰ, ὅπως ἀναμένεται σὲ κιβωτιόσχημο τάφο, σπάστηκε ἀπὸ τοὺς συλητὲς ποὺ προφανῶς δὲν θὰ μετακινοῦσαν τὴν τεράστια καλυπτήρια πλάκα καὶ ἀπὸ τὶς πλευρικὲς θὰ προτιμοῦσαν μία ἀπὸ τὶς στενὲς ἐξασφαλίζοντας ἔτσι ὅτι δὲν θὰ ἔπεφτε, ἀμέσως τουλάχιστον, ὅσο ἔκαναν τὴ «δουλειά» τους, ἢ καλυπτήρια.

Ἐπειδὴ μὲ τὴν ἀπίθανη ἐρμηνεία τοῦ ὁ Σπυρόπουλος συνειδητοποιεῖ ὅτι πάντως «ἡ ἐξασφάλις τοῦ τάφου δὲν καθίστατο βεβαία» διατυπώνει τὴ σκέψη ὅτι «οἱ ἐπιμεληταὶ τοῦ τάφου [ἀπὸ ποῦ ἄραγε προκύπτει ὅτι θὰ ὑπῆρχε κάτι τέτοιο;] ἐφρόντιζον νὰ προστατεύουν τὸν τάφον διὰ φρουρᾶς» καὶ τὴ στηρίζει στὰ λεγόμενα τοῦ Πανσανία ὅτι οἱ Θηβαῖοι ἔβαζαν φρουρὰ στὸν τάφο τοῦ Ζήθου καὶ τοῦ Ἀμφίονος κάποιες συγκεκριμένες μέρες τὸν χρόνον, ὅχι βέβαια γιὰ νὰ τὸν ἐξασφαλίσουν ἀπὸ τὴ σύληση (ἄλλωστε καὶ ὁ Σπυρόπουλος δέχεται ὅτι ἡ σύληση τοῦ τάφου ποὺ ἀπεκάλυψε ἔγινε στὰ μυκηναϊκὰ ἤδη χρόνια), ἀλλὰ γιὰ νὰ ἐμποδίσουν τοὺς Τιθωρεῖς νὰ κλέψουν χῶμα ἀπὸ τὸν τύμβον, πράγμα ποὺ σύμφωνα μὲ χρησμό, ὁ ὁποῖος σημειωτέον ἀποδίδει τὸν τύμβον μόνο στὸν Ἀμφίονα, θὰ ἦταν καταστρεπτικὸ γιὰ τὴν εὐφορία τῆς θηβαϊκῆς γῆς καὶ εὐλογία γιὰ ἐκείνη τῶν Τιθωρέων. Ὅχι μόνο θεωρεῖ δεδομένο ἓνα ἀπὸ τὰ ζητούμενα, ἂν ἔδειχναν αὐτὸ τὸ μνημεῖον ὡς τὸν τάφο τοῦ Ἀμφίονος, ἀλλὰ καὶ ὑποστηρίζει ὅτι μιὰ μιση χιλιετία μετὰ τὴ σύλησίν του οἱ Θηβαῖοι θὰ συνέχιζαν τὴ φύλαξή του, ποὺ ἀφοῦ εἶχε χάσει πιά τὸν σκοπὸ τῆς, τῆς ἔδωσαν ἄλλον. Τὴν προστασία ὅχι πλέον τοῦ τάφου, ἀλλὰ τοῦ χώματος.

Ἀκολουθῶς ἀσχολεῖται καὶ πάλι ὁ ἀνασκαφέας μὲ τὸ προσφιλές του θέμα τῶν «κῶνων» καὶ τῶν «ἀναβαθμῶν» θεωρώντας ὅτι λαξεύτηκε ὁλόκληρος ὁ βράχος τοῦ φυσικοῦ λόφου. Σημειώσαμε ἤδη τὸ ἀνεπαρκές τῶν στοιχείων. Τὸ μόνο ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴν ἔρευνα στὴ δυτικὴ πλαγιά καὶ σὲ πλάτος 6 μ. εἶναι ὅτι ἴσως πράγματι σὲ ἄγνωστη ἐποχὴ λαξεύτηκε ἓνα ἄνδρo, ἐκεῖνο ποὺ ὁ ἀνασκαφέας ὀνομάζει δεύτερο ἀναβαθμό. Ἡ ἴδια ἡ ἀναπαράστασή του στὸ σχέδιο II τῆς δημοσίευσης βεβαιώνει ὅτι πρόκειται γιὰ τὴ μόνη σχετικὰ ἐπίπεδη ἐπιφάνεια. Τὰ πιὸ ψηλὰ φαίνονται μᾶλλον φυσικὸς κυματισμὸς τοῦ ἐδάφους. (Ἄς μοῦ συγχωρηθεῖ ἔδω καὶ μιὰ ἄλλης φύσεως παρα-

τήρηση: "Όταν κάποιος αποφασίζει να ταλαιπωρήσει με τόσο ξώλες θεωρίες τὸν ἀναγνώστη του θὰ πρέπει τουλάχιστον νὰ μὴν αὐξάνει τὴν κόπωσή του χρησιμοποιώντας ἑλληνικὲς λέξεις μὲ περιεχόμενο ἐντελῶς ἀντίθετο ἀπὸ τὸ πραγματικό. Σὲ δύο σημεία τῆς σελίδας 71 χρησιμοποιεῖται ἡ λέξη «ἀπαραγνώριστος» μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ἀδιάγνωστος ἢ δυσδιάγνωστος.)

Στὸ τέταρτο μέρος τοῦ βιβλίου του ὁ Σπυρόπουλος ἀσχολεῖται μὲ χρονολογικὰ καὶ ἐρμηνευτικὰ θέματα. Πὰ τὸν τάφο λέει ὅτι «ἀνήκει εἰς τοὺς κιβωτισσόμενους τάφους καὶ συγχρόνως ὑπαγορεύει τὴν ἔννοιαν καὶ μορφήν τοῦ λαξευτοῦ θαλαμοειδοῦς τάφου», ἐπειδὴ θεωρεῖ ὅτι ὁ πλίνθινος πυρήνας ἐπέχει τὴ θέση τοῦ φυσικοῦ ὑψώματος. Ἡ ἀνασκαφὴ ὅμως δὲν ἀπέδειξε ὅτι ὁ τάφος βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὶς πλίνθους, οὔτε ὅτι εἶχε δρόμο. Ἀναφέρει ὅτι καὶ οἱ δύο τύποι εἶναι γνωστοὶ στὴν πρωτοελλαδικὴ περίοδο, ὁ πρῶτος ἀπὸ τὶς Κυκλάδες, ὅπου μάλιστα ἡ πλευρὰ τῆς εἰσόδου κλείνεται μὲ ξερολιθιά γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ ἀνοίγεται γιὰ ἐπανειλημμένες ταφές. Τοῦ διαφεύγει ὅτι σπανιότατα ἢ ἴσως ποτὲ οἱ τάφοι αὐτοὶ δὲν ἔχουν τὶς σαφῶς ἐπιμήκεις διαστάσεις καὶ τὸ καθαρὰ ὀρθογώνιο σχῆμα ἐκείνου πού ἀνέσκαψε. Πὰ τὸν δεύτερο τύπο λέει ὅτι ἔχει «κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον πλήρη δρόμον» καὶ εἶναι κυρίως ἑλλαδικός. Καὶ ἐδῶ δὲν δίνει σημασία στὸ ὅτι τὸ ἐπιμήκης ὀρθογώνιο σχῆμα εἶναι σπανιότατο καὶ οἱ τάφοι αὐτοὶ εἶναι λαξευτοί. "Όσο γιὰ τὸν (φανταστικὸ) δρόμο ἢ «φρέαρ» τοῦ ἀνεσκαμμένου λέει: «Ὅτι τὸ φρέαρ διὰ τοῦ ὁποίου ἦτο προσιτὸς ὁ τάφος ἠνοίγετο ἐκ τῶν ἄνω ... ἀποδεικνύεται ἐκ τοῦ ὅτι τὸ σῶμα τοῦ πυρήνος τοῦ τύμβου δὲν ἔχει κοπεῖ εἰς τὴν προέκτασιν τοῦ φρέατος. Εἶναι πιθανώτατον ὅτι πρὸ τῆς εἰσόδου τοῦ τάφου τὸ φρέαρ ἠνοίγετο εἰς προθάλαμον, αἱ διαστάσεις καὶ ἡ μορφή τοῦ ὁποίου δὲν δύνανται δυστυχῶς νὰ τεκμηριωθοῦν, ἀφοῦ τὸ φρέαρ ἡλλοιώθη καὶ ἐκ τοῦ χρόνου καὶ ἐκ τῆς διαβρώσεως τῶν πλίνθων καὶ βεβαίως ἐκ τῆς συλήσεως, διὰ νὰ ἐπιτρέπη λεπτομερειακὴν ἀποτύπωσίν του». Εἶναι φανερό ὅτι τὸ μόνο πού βρέθηκε εἶναι ἀμελὲς ὄρυγμα στὸ σῶμα τοῦ πλίνθινου πυρήνα πού προχωρεῖ σὲ τόσο βάθος ὅσο ἦταν ἀρκετὸ γιὰ νὰ κατασκευαστεῖ ἢ / καὶ γιὰ νὰ συληθεῖ ὁ τάφος. Μερικὲς πέτρες πού βρῆκε μέσα στὸ ὄρυγμα θὰ ἤθελε νὰ τὶς ἀποδώσει σὲ ἀνωδομὴ πάνω ἀπὸ τὴν καλυπτῆρια πλάκα, φαίνεται ὅμως πῶς πιθανὸ ὅτι προέρχονταν ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ γέμισμα τῆς χαμένης πλάκας τῆς βόρειας πλευρᾶς. Στὴ νότια πλευρὰ πάλι ὑποστηρίζει ὅτι πάνω ἀπὸ τὸ γέμισμα αὐτὸ βρισκόνταν πλίνθοι, ἀλλὰ ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ σχέδιό του ἡ ὑπαρξὴ τέτοιου γεμίσματος ἐκεῖ εἶναι ὑποθετικὴ. Γενικὰ ὁ ἀνασκαφὴς ἀγωνιᾷ νὰ ἀποδείξει ὅτι ἡ μορφή του χρονολογεῖ τὸν τάφο στὰ πρωτοελλαδικὰ χρόνια, ἐνῶ εἶναι προφανὲς ὅτι πρόκειται γιὰ ἐξαίρετου μεγέθους καὶ κατασκευῆς ὀρθογώνιο ἐπιμήκη κιβωτιόσχημο τάφο πού οἱ πλευρές του σχηματίζονται ἀπὸ ὄρθιες πλάκες. Τυπικὸ δηλαδὴ μεσοελλαδικὸ τάφο τῆς πολὺ γνωστῆς στὴ Θήβα μορφῆς.

Ἐξετάζει κατόπιν τὰ κινητὰ εὐρήματα. Παρουσιάζει μιὰ πρόχου πού «εὐρέθη ἐγγὺς τοῦ τάφου πρὸς Β, εἰς τὸ ὄρυγμα συλήσεως» καὶ ἓνα μόνωτο σκύφο πού «εὐρέθη ἐντὸς τοῦ δρόμου πάλιν, οὐχὶ μακρὰν τῆς πρόχου, πρὸς τὴν ὁποίαν εἶχε πιθανὸν κοινήν τύχην» «ἢ εἶχεν ἀποτεθῆ ἐκεῖ ὡς προσφορὰ ἢ ἴσως ἦτο ἀρχῆθεν ἐντὸς αὐτοῦ τοῦ τάφου, ἀπερρίφθη δὲ εἰς τὸν δρόμον κατὰ τὴν σύλησιν τοῦ τάφου, ὅπου καὶ ἐθραύσθη». Τὴν πρόχου χρονολογεῖ στὴν ἀρχὴ τῆς ΠΕ II καὶ τὸν σκύφο γενικῶς στὴν ΠΕ II. Πὰ τὰ τέσσερα χρυσὰ κοσμήματα κρυνόσχημων παπύρων, τὰ στοιχεῖα περιδεραίου, λέει ὅτι μπορεῖ νὰ

είναι πρωτοελλαδικά, χωρίς, ἐλλείψει παραλλήλων, νὰ μπορεῖ πράγματι νὰ τὰ χρονολογήσει. Βρέθηκαν ἐκτὸς τοῦ τάφου σὲ δύο θέσεις μαζί μὲ ταραγμένα ὁστὰ καὶ πιστεύει ὅτι θὰ ρίχτηκαν ἐκεῖ κατὰ τὴ σύληση. Πιὰ ὅμως ἄραγε νὰ ἔβγαλαν οἱ τυμβωρύχοι καὶ τὰ ὁστά; Δὲν ἀντιμετωπίζει τὴ δυνατότητα τὰ ὁστά, τὰ κοσμήματα καὶ τὰ ἀγγεῖα, μαζί ἢ χωριστά, νὰ προέρχονταν ἀπὸ παλαιότερες ταφές στὸν χώρο, πὺν διαταράχτηκαν κατὰ τὴν κατασκευὴ καὶ ὄχι, ἢ ὄχι μόνο, κατὰ τὴ σύληση τοῦ τάφου. Φυσικὰ δὲν σκέφτεται ὅτι ὁ τάφος μπορεῖ νὰ ἀνοίχτηκε στὰ χρόνια πὺν ὑποδηλώνει ἡ μορφὴ του στὸν προϋπάρχοντα τύμβο, ἐπειδὴ δὲν βρῆκε μεσοελλαδικὰ ὁστρακα. Ὅταν πιὸ κάτω ἐπιχειρεῖ νὰ διασκεδάσει τὴν ὑποψία τοῦ Schachermeyr (*ÄgFZ* 269 π.) ὅτι καὶ ὁ τύμβος καὶ ὄχι μόνο ὁ τάφος εἶναι τῶν μεσοελλαδικῶν χρόνων λέει ὅτι μόνο 2-3 μυκηναϊκὰ ὁστρακα βρῆκε στὸ ὄρυγμα τῆς σύλησης καὶ ὅλο τὸ ἄλλο κεραμικὸ ὑλικὸ εἶναι πρωτοελλαδικὸ (*Ἀμφεῖον* 108). Ὅμως δημοσίευση αὐτοῦ τοῦ ὑλικοῦ δὲν δίνει καὶ μολονότι ἀμφισβητεῖ τὴ μαρτυρία μου γιὰ εὕρεση στὴ θέση μινύειων ὁστράκων «ἀφοῦ οὐδέποτε ἐδημοσιεύθησαν οὔτε περιεγράφησαν», ὁ ἴδιος ἀρκεῖται νὰ δώσει μερικὲς δυσανάγνωστες φωτογραφίες ὁστράκων πὺν πράγματι φαίνονται πρωτοελλαδικά, ἐνῶ βέβαια τὸ πρόβλημα δὲν εἶναι ἂν βρέθηκαν πολλὰ πρωτοελλαδικά, ἀλλὰ ἂν δὲν βρέθηκαν μεσοελλαδικά. Φυσικὰ γιὰ μένα ἡ χρῆση τοῦ χώρου στὰ μεσοελλαδικὰ χρόνια εἶναι βεβαιωμένη, ἀφοῦ τὰ μινύεια προφανῶς δὲν τὰ φαντάστηκα. Ποιὸ λόγο θὰ εἶχα ἄλλωστε; Στὴ συνέχεια ὁ ἀνασκαφέας συγκρίνει τὸν τύμβο μὲ ἄλλους τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου καὶ καταλήγει ὅτι εἶναι ὁ μεγαλύτερος καὶ ὁ πρωιμότερος. Ἀσχολεῖται κατόπιν μὲ τὴν «πυραμίδα» στηριζόμενος στὶς ἐπισφαλέστατες ὅπως εἶπαμε ἀπόψεις του γιὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ συνολικοῦ λόφου. Τοῦ διαφεύγει ὅτι μιὰ πυραμίδα δὲν εἶναι κῶνος καὶ μάλιστα ἐλλειψοειδοῦς βάσης, καὶ μιὰ βαθμιδωτὴ πυραμίδα μοιάζει μὲ βαθμιδωτὸ κῶνο μόνο σὲ κατακόρυφη τομὴ καὶ καθόλου στὴν πραγματικότητα. Ἀκόμα καὶ ἂν ὁ λόφος εἶχε διαμορφωθεῖ σὲ βαθμιδωτὸ κῶνο πολὺ δύσκολα ἢ ἔμπνευση γιὰ αὐτὴ τὴ διαμόρφωση θὰ μπορούσε νὰ ἀναχθεῖ σὲ αἰγυπτιακὰ πρότυπα, ὅπως ὁ ἴδιος ἐπιθυμεῖ. Ἐπανερχεται ἐπίσης στὰ (ἀχρονολόγητα) ὄρύγματα στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ λόφου καὶ ἐπιμένει νὰ τὰ θεωρεῖ μέρος τοῦ ὅλου μνημείου κινούμενος πλέον ἀπόλυτα στὸν χώρο τοῦ φανταστικοῦ.

Ἐξετάζει στὴ συνέχεια τὸ λεγόμενο τοῦ Πανσανία γιὰ τοὺς λίθους *οἱ κάτωθεν ὑποβέβληνται* τοῦ τύμβου τοῦ Ἀμφίονος καὶ τοῦ Ζήθου. Παρατηρεῖ ὅτι δὲν θὰ ἐπρόκειτο γιὰ κρηπίδωμα τύμβου, ἀφοῦ σὲ τέτοιες περιπτώσεις ὁ περιηγητὴς χρησιμοποιεῖ ἄλλες ἐκφράσεις, ὅπως *γῆς χῶμα περιωκοδομημένον λίθοις* ἢ *γῆς χῶμα λίθου κρηπίδι περιεχόμενον*. Συμφωνεῖ ἔτσι μὲ τὸν Κεραμόπουλλο (καὶ διαφωνεῖ μὲ τὸν Πανσανία) ὅτι οἱ λίθοι δὲν θὰ ἦταν «περί», ἀλλὰ «παρὰ» τὸ μνήμα καὶ θὰ εἶναι ἐκεῖνοι πὺν εἶχαν παρατηρηθεῖ στὴ βάση τοῦ λόφου τοῦ μουσείου. Προχωρεῖ ὅμως καὶ πιὸ πέρα λέγοντας ὅτι ὁ περιγράφων αὐτὸ τὸ πράγμα Leake σημειώνει μὲν ὅτι ἦταν καμπύλο, ἀλλὰ δὲν λέει ἂν ἔτεινε νὰ περιβάλλει τὸν λόφο τοῦ μουσείου ἢ ἐκεῖνον τοῦ Ταλάρου («Ἀμφείου») καὶ κάτι τέτοιο δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλειστεῖ (*Ἀμφεῖον* 128 π.). Ἀλλὰ στὴν περίπτωσή αὐτὴ ὁ Leake δὲν θὰ μπορούσε νὰ τὸ θεωρήσει μέρος τῆς ὀχύρωσης τῆς Καδμείας. Ἐξάλλου τοὺς λίθους μνημονεύουν καὶ ἄλλοι, ὅλοι κάτω ἀπὸ τὸν λόφο τοῦ μουσείου (βλ. Φαρ. 50). Βρισκόμαστε πάλι ἐμπρὸς σὲ ἀπροκάλυπτο βιασμὸ τῶν δεδομένων. Σχεδὸν στὴν ἀντίληψη ὅτι μόνος λόγος ὑπαρξῆς τους εἶναι νὰ ἐξυπηρετοῦν τὶς ἀβάσιμες θεωρίες μας. Ἀνα-

πτύσσοντας περισσότερο τὸ φανταστικό αὐτὸ ἐρμηνευτικό σχῆμα σημειώνει ὅτι ἀπὸ τὸν Πausanία τοποθετοῦνται οἱ Πυρῆς τῶν Νιοβιδῶν στὶς ἀνατολικὲς ὑπώρειες τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος λόφου καὶ ἐπομένως «αἱ πυραὶ δυνατὸν νὰ ἀναφέρονται εἰς καύσεις ἐναγισμάτων πλησίον τοῦ κοινοῦ τάφου τῶν δύο ἀδελφῶν - Ἡρώων» καὶ ἀκόμη ὅτι «ἡ πυρὰ εἶναι ἐγγύτατα πλέον πρὸς τὸν λόφον τοῦ Ἀμφείου, πρὸς τὸν ὁποῖον ὁδεύει ὁ Περιγηγῆτης προκύπτει ἐκ τοῦ ὅτι οὐδὲν ἄλλο μνημεῖον μεσολαβεῖ μεταξὺ αὐτῆς καὶ τοῦ λόφου πλὴν δύο λιθίνων ἀγαλμάτων... Συνεπῶς [...] ἡ πυρὰ δεόν νὰ τοποθετηθῇ ἐγγύτατα τῶν ὑπωρειῶν τοῦ λόφου καὶ νὰ σχετισθῇ πρὸς αὐτὸν μᾶλλον ἢ πρὸς τοὺς τάφους τῶν παίδων τοῦ Ἀμφίονος (δηλαδὴ τῶν ἴδιων τῶν Νιοβιδῶν), ἀπὸ τῶν ὁποίων ἀπέχει ἥμισυ σταδίου, μεταξὺ δὲ αὐτῶν καὶ τῆς πυρᾶς ἐμεσολάβησεν ὁ ναὸς τῆς Εὐκλείας Ἀρτέμιδος» (Ἀμφεῖον 130). Εὐκόλα διακρίνει κανεὶς τὴν αὐθαιρεσίαν στὴν ἄποψη αὐτή. Οἱ Ἑπτὰ Πυραὶ συνδέονται στὴν παράδοση μὲ τοὺς Νιοβίδες, τοὺς Ἑπτὰ, τὰ τάγματά τους, ποτὲ ὅμως μὲ τὸν τάφο τοῦ Ζήθου καὶ τοῦ Ἀμφίονος. Ἡ πιθανότητα τὰ ἀγάλματα τῆς Ζωστηρίας νὰ βρίσκονταν σὲ ναὸ δὲν συζητεῖται καθόλου. Ἡ συνέχεια στὴν ἀναφορὰ θεωρεῖται χωρὶς ἐπιφύλαξιν καὶ ἐγγύτητα. Τὰ 90 μ. τὸ πολὺ πού λέει ὁ Pausanias ὅτι ἀπείχαν οἱ πυρῆς ἀπὸ τοὺς τάφους (ἥμισυ σταδίου μάλιστα) θεωροῦνται μεγάλη ἀπόσταση καὶ ἡ μεταξὺ τῶν τάφων καὶ τῆς πυρᾶς μνεία τοῦ ἱεροῦ τῆς Εὐκλείας θεωρεῖται πὺς σημαίνει ὅπωςδήποτε ὅτι βρισκόταν ἀνάμεσά τους σὰν νὰ ἦσαν ὅλα τὰ ἀναφερόμενα μνημεῖα παραταγμένα σὲ μία σειρά. Πέρα ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Περιγηγῆτης ἀναγκάζεται νὰ ἀποκαλέσει ἓνα ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους τύμβους τῆς Ἑλλάδας γῆς *χωμα οὐ μέγα*. Μὲ αὐτὰ τὰ ἀπαράδεκτα ὁ μελετητὴς καταλήγει ὅτι «ἡ διατήρησις τῆς πυρᾶς μέχρι τῶν ὀψίμων χρόνων ... δηλοῖ ... σεβασμὸν πρὸς τὰ μνημεῖα ... ἀλλὰ καὶ τὸ μέγεθος αὐτῆς, τὸ ὁποῖον ὑπῆρξεν προῖόν μακροχρονίου καὶ ἐντατικῆς λατρείας καὶ θυσιῶν πρὸς τοὺς νεκροὺς οἱ ὁποῖοι ἐτάφησαν εἰς τὸ Ἀμφεῖον» (Ἀμφεῖον 130). Συνεχίζει δηλαδὴ νὰ ὑποστηρίξει μιὰ ἀπίθανη θεωρία μὲ ἀκόμα πιὸ ἀπίθανες καὶ ἄσχετες πρὸς τὰ δεδομένα ὑποθέσεις καὶ νὰ οἰστρογηλατῇ τὸν ἀχαλίνωτο καλπασμὸ τῆς φαντασίας του.

Ἀπὸ τὴ μακρότατη αὐτὴ διαπραγμάτευση καὶ πέρα ἀπὸ τὴν καθεαυτὴ μεγάλη σημασία τοῦ εὐρήματος δὲν μπορῶ δυστυχῶς νὰ συναγάγω παρὰ τὰ πιὸ κάτω: Ὁ μνημειώδης τύμβος πιθανότατα κατασκευάστηκε σὲ κάπως προχωρημένα πρωτοελλαδικὰ χρόνια, ἴσως ἀκόμα καὶ στὰ πρῶμα μεσοελλαδικά, σὲ θέσιν πού εἶχε καὶ προγενέστερη χρῆσις, μᾶλλον – ἢ καὶ – ταφική. Ὁ πραγματικὸς μνημειώδης καὶ ἐξ αὐτοῦ δυνάμενος νὰ ὀνομαστῇ «ἡγεμονικός» τάφος φαίνεται μᾶλλον νὰ κατασκευάστηκε τρυπώντας τὸν τύμβο στὰ μεσοελλαδικὰ καὶ συλήθηκε στὰ μυκηναϊκὰ χρόνια. Τίποτα δὲν δηλώνει ὅτι περιέλαβε δύο νεκροὺς ἢ ὅτι στὰ ἱστορικά χρόνια ἀπονεμόταν τιμὴ ὁποιοιδήποτε εἶδους στὸν τάφο ἢ στὸν τύμβο. Εἶναι πιθανὸ νὰ ἐθεωρεῖτο τότε ὁ τύμβος τάφος κάποιου μυθικοῦ ἥρωα, αὐτὸς ὅμως δὲν ἦταν ὁ Ἀμφίων, πού τάφος του πιστευόταν ἓνας μικροῦ μεγέθους τύμβος.

3. ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΙ ΤΑΦΟΙ ΤΟΥ ΜΙΚΡΟΥ ΚΑΣΤΕΛΙΟΥ (εἰκ. 11)

Σ τὸν λόφο τοῦ Μικροῦ Καστελίου εἶχε ἀνασκάψει ὁ Κεραμόπουλλος ἐκτεταμένη χριστιανικὴ κατακόμβη καὶ εἶχε διαπιστώσει τὴν ὑπαρξὴ μυκηναϊκῶν τάφων. Ὑστερότερα χτίστηκε ἐκεῖ τὸ κτίριον τοῦ γυμνασίου Θηβῶν καὶ ἐξ αὐτοῦ ὁ λόφος ὀνομάζεται σήμερα καὶ Γυμνάσιο. Κατὰ τὴ διαμόρφωσιν τοῦ χώρου γιὰ τὴν ἐγκατάστασίν του προκλήθηκαν ζημιᾶς στὴν κατακόμβη ποὺ σήμερα δὲν ἐντοπίζεται κἀν, καὶ ὅπως φαίνεται καταστράφηκαν καὶ μυκηναϊκοὶ τάφοι. Τὸ 1966 ἄρχισαν ἐργασίες ἐπέκτασης τοῦ σχολικοῦ κτιρίου πρὸς τὰ βόρεια καὶ ἀπαιτήθηκε ἐκβραχισμός, ὁ ὁποῖος ὅμως διακόπηκε ἐπειδὴ διαπιστώθηκε ὑπαρξὴ βυζαντινῶν καὶ μυκηναϊκῶν τάφων. Ἀκολούθησε ἔρευνα τοῦ χώρου ποὺ ἐξελίχθηκε σὲ ἐκτεταμένη ἀνασκαφή, ἡ ὁποία ἀποκάλυψε δεκαοκτὼ βυζαντινοὺς καὶ ἑξὶ λαξευτοὺς μυκηναϊκοὺς τάφους. Ἡ ἔκθεσις ὅμως τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς περικόπηκε οἰκτρὰ στὰ *Χρονικά* τοῦ *Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου* (22, 1967, Β, 228 κπ.).

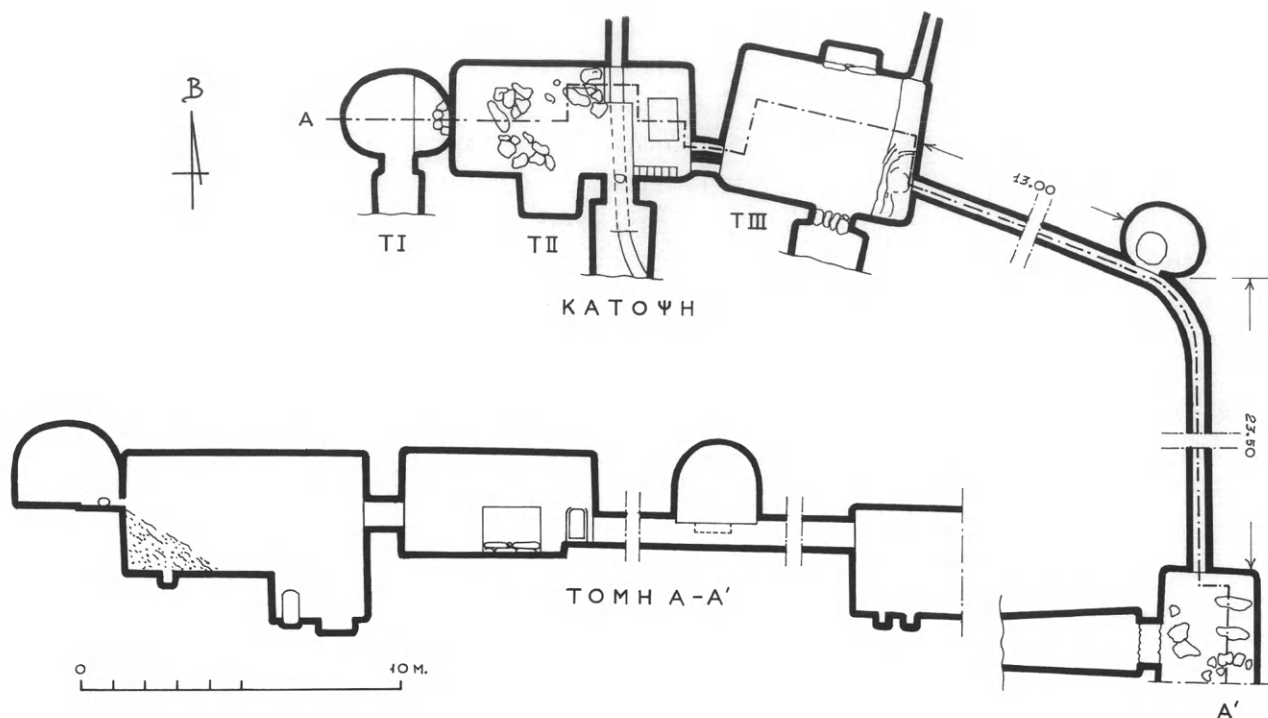
Οἱ βυζαντινοὶ ἦταν ὅλοι κεραμοσκεπεῖς καλυβίτες καὶ εἶχαν ἀνοιχτεῖ εἴτε στὸ χῶμα ποὺ σκέπαζε τοὺς δρόμους καὶ τοὺς θαλάμους τῶν μυκηναϊκῶν λαξευτῶν, ὅσων οἱ ὀροφὲς εἶχαν καταπέσει, πάνω ἀπὸ τοὺς ὄγκους βράχου, εἴτε στὸν φυσικὸ μαλακὸ βράχο. Ἦταν ὅλοι ἀκτέριστοι, κοντὰ τοὺς ὅμως βρέθηκαν ὄστρακα μὲ ἐφυάλωσι.

Οἱ μυκηναϊκοὶ εἶχαν ὑποστῇ σοβαρὲς φθορὰς, καὶ παλαιότερα καὶ πρόσφατα ἀπὸ τὸν μηχανικὸ ἐκσκαφέα ποὺ εἶχε ἀρχίσει τὶς ἐργασίες ἐπέκτασης τοῦ κτιρίου τοῦ γυμνασίου. Ὁ λαξευτὸς τάφος I εἶχε δρόμον ποὺ σωζόταν σὲ μῆκος 1.25 μ. μὲ κατεύθυνσιν ἀπὸ Ν. πρὸς Β., μέσα στὸν ὁποῖον εἶχε σκαφεῖ ἐγκάρσια βυζαντινὸς τάφος ποὺ τὸν διεύρυνε. Τὸ μέτωπον τῆς εἰσόδου εἶχε πλάτος 1.50 μ. καὶ ἡ ἴδια ἡ εἴσοδος 0.95 μ. πρὸς τὸν δρόμον καὶ 0.90 μ. πρὸς τὸνθάλαμον. Τὸ ὑπέρθυρον μαζὶ μὲ ὅλον τὸ πάνω μέρος τοῦ θαλάμου ἔλειπαν, κατεστραμμένα σὲ πρόσφατα χρόνια. Ὁθάλαμος ἦταν ἀκανόνιστος περιφερῆς μὲ μέγιστον πλάτος 3.30 μ. καὶ μέγιστον μῆκος 2.50 μ. Τὸ μέγιστον σωζόμενο ὕψος τοῦ ἦταν 1.70 μ. Ἀπὸ σημεῖον τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ἐπικοινωνοῦσε μὲ τρύπα μὲ τὸν παρακείμενον τάφον II, τοῦ ὁποίου ὅμως τὸ δάπεδον βρισκόταν πολὺ χαμηλότερον. Τὸ δάπεδον τοῦ I εἶχε σκαφεῖ λίγο βαθύτερον σὲ ὅλον τὸ ἀνατολικὸ μέρος τοῦ θαλάμου ἀπὸ σημεῖον ἀμέσως ἀνατολικά ἀπὸ τὴν εἴσοδον. Γύρω ἀπὸ τὴν τρύπα ἐπικοινωνίας εἶχαν τοποθετηθεῖ τέσσαρες μεγάλες πέτρες, μᾶλλον παρμένες ἀπὸ αὐτὰς ποὺ ἀρχικὰ ἔκλειναν τὴν εἴσοδον τοῦ τάφου. Οἱ χαμηλότερες ἀπὸ ἐκεῖνες βρισκόνταν στὴ θέση τους, μερικὲς ὅμως ἦταν πεσμένες καὶ στὸ ἐσωτερικὸ καὶ ἄλλες, ἀνάμεσά τους καὶ μιὰ ἀρκετὰ μεγάλη, βρέθηκαν πρὸς τὸ βάθος τοῦ θαλάμου, ὅλες πάνω στὸ δάπεδον. Τὰ περισσότερα μυκηναϊκὰ ἀγγεῖα (ἐπτὰ) ἦταν ἀνάμεσα καὶ κάτω ἀπὸ τὶς πέτρες στὸ δυτικὸ μέρος τοῦ θαλάμου μαζὶ μὲ ἀνθρώπινα ὅσθα (ἀνάμεσά τους καὶ δύο κρανία) καὶ μιὰ ὀστίνη μυκηναϊκὴ χτένα. Στὸ ἀνατολικὸ μέρος βρέθηκαν κομμάτια ἀπὸ ἑξὶ μυκηναϊκὰ ἀγγεῖα (τρεῖς μεγάλους ἀρυτῆρες καὶ

τρεις φιάλες) και τέσσερα σχεδόν άκέραια μικρά ποτήρια με κανθαροειδείς λαβές και παχύ λευκό επίχρισμα, πάνω από το οποίο είχαν γραφεί κατακόρυφες κυματοειδείς γραμμές με κόκκινο χρώμα μεταξύ δύο όμοιων όριζοντίων, έξι έλλιπη παρόμοια και πολλά όστρακα από άλλα, καθώς και όστρακα μελαμβαφή και άβαφα με πλαστική κόσμηση. Τα ποτήρια ασφαλώς είναι για ειδική και όχι για συνεχή χρήση, όπως δείχνει το άσταθές επίχρισμά τους και μάλλον θα έπρεπε να χρονολογηθούν στα κλασικά ή ίσως στα έλληνιστικά χρόνια.

Ο τάφος II ήταν πολύ μεγαλύτερος, είχε θάλαμο παραλληλόγραμμο πλάτους 7.50 μ. και μήκους 3.40 μ. και έβλεπε επίσης προς τα νότια με την είσοδο στο άνατολικό μέρος της νότιας πλευράς. Το δάπεδό του βρισκόταν περίπου 2 μ. χαμηλότερα από εκείνο του προηγούμενου. Η είσοδος είχε πλάτος 1 μ. προς τον δρόμο και 0.90 μ. προς τον θάλαμο. Το βάθος της ήταν 1 μ., αλλά αυτό σώθηκε μόνο στην άριστερή παραστάδα, γιατί στη δεξιά, όπως θα δούμε, ο θάλαμος είχε διευρυνθεί. Ο δρόμος σώθηκε σε μήκος μόνο 2.25 μ. και το πλάτος του μετώπου της εισόδου ήταν 1.85 μ. Στην ίδια νότια πλευρά του θαλάμου, στο δυτικό της μέρος άνοιγόταν τετράπλευρη κόγχη με δάπεδο στο ίδιο επίπεδο με εκείνο του θαλάμου, πλάτους 1.80 μ. και βάθους 1.35 μ. Σωζόταν σε ύψος μόνο 0.40 μ. καθότι τα ψηλότερα μέρη του θαλάμου σε αυτή την πλευρά μαζί με το ύψερθυρο της εισόδου είχαν πρόσφατα καταστραφεί. Η όροφή είχε καταπέσει και ψηλότερα είχαν άνοιχτεί δέκα από τους βυζαντινούς τάφους. Όμως το πίσω, βόρειο τοίχωμα φαίνεται ότι σώθηκε στο αρχικό ύψος του, στα 3.75 μ. Στο μέσο του δυτικού μέρους του θαλάμου βρέθηκε λάκκος διαστάσεων 1.05×0.35 μ. και βάθους 0.40 μ. Το άνατολικό μέρος του θαλάμου είχε ύστερογενώς έκβαθυνθεί κατά 1.45 μ. και η νότια παρειά του είχε διευρυνθεί (έτσι έγινε στενότερη ή δεξιά παραστάδα) και επίσης έκβαθυνθεί. Είχε όμως έξαιρεθεί κλίμακα με έξι σκαλοπάτια σε έπαφή με τη νότια παρειά. Οδηγούσε από σημείο εύθυς μετά την είσοδο στη χαμηλότερη νέα στάθμη. Η δυτική πλευρά της έκβάθυνσης έρχόταν προς τα βόρεια επί 2.50 μ., έστρεφε κατόπιν προς τα δυτικά επί 1 μ. και μετά πάλι προς τα βόρεια, όπου μετά από 1 μ. συναντούσε τη βόρεια παρειά του θαλάμου. Με τη διεύρυνση αυτή συναντούσε άγωγό ή σήραγγα πλάτους 0.45-0.50 μ. και ύψους 0.90-1 μ. που έρχεται από τα νότια. Ο ίδιος βρέθηκε νότια από την είσοδο χαμηλότερα από τον δρόμο του τάφου. Περνάει κάτω από το δάπεδο του δρόμου και του θαλάμου και συναντάει τη διεύρυνση μετά την όποια συνεχίζεται προς τα βόρεια. Στο κέντρο του ύστερογενούς δαπέδου του άνατολικού μέρους του θαλάμου είχε σκαφτεί είδος μικρής όρθογώνιας δεξαμενής ή βόθρου, διαστάσεων 1.40×1.50 μ. και βάθους 0.45 μ. με τον μακρό άξονα από Β. προς Ν. Στον πυθμένα του βρέθηκε έλλιπές πήλινο ειδώλιο ντυμένης γυναίκας κλασικών χρόνων. Δύο άγωγοί ή σήραγγες, όμοιες με την προηγούμενη, παράλληλες μεταξύ τους, άνοίγονταν στο νότιο μέρος της άνατολικής παρειάς με το δάπεδό τους σε ύψος 2.85 μ. από το δάπεδο της έκβάθυνσης, δηλαδή 1.40 από το αρχικό, και έκινούντο προς τα άνατολικά στρέφοντας έλαφρά με άνοικτη καμπύλη προς τα νότια. Μετά από λίγο συναντούσαν τον έπόμενο τάφο.

Άπό τις πέτρες της ξερολιθιάς που κάποτε θα έκλεινε την είσοδο σώθηκε στη θέση της μόνο μία στον άξονα της εισόδου. Άλλες όμως άδούλευτες πέτρες βρίσκονταν σε μεγάλη έκταση στη μέση της άριστερής πλευράς του θαλάμου άνατολικά από τον μακρό-

Εἰκ. 11. Μυκηναϊκοὶ τάφοι τοῦ Μικροῦ Καστελιοῦ. Κάτοψη καί (συμπληρωμένη κατὰ τὰ ὑψηλότερα μέρη) τομή.

στενο λάκκο καὶ μερικές στὸ βάθος, δυτικά ἀπὸ τὴν ἐπέκταση τοῦ ὑστερογενοῦς βυθίσματος, καὶ ἄλλες στὴ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ θαλάμου. Ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ θαλάμου καὶ σὲ ὕψος 2 μ., δηλαδή ἀπὸ ἐκεῖ πὺν βρισκόταν ἡ τρύπα ἐπικοινωνίας μὲ τὸν προηγούμενο, ἦταν γεμάτη μὲ χρώματα μαῦρα ἀπὸ τὴ διάλυση ὀργανικῶν οὐσιῶν καὶ μέσα σ' αὐτὰ βρέθηκαν πολλὰ θραύσματα ποτηριῶν ὁμοίων μὲ ἐκεῖνα πὺν εἶχαν βρεθεῖ στὸν προηγούμενο καὶ θραῦσμα κρατηροειδοῦς ἀγγείου ἴδιας τεχνικῆς, ἀλλὰ καὶ πολλὰ ὄστρακα ἄλλων κλασικῶν ἀγγείων. Σὲ ἄλλα σημεῖα βρέθηκαν ἐπίσης ὄστρακα μελαμβαφὴ καὶ ἄβαφα μὲ ἐμπέστη διακόσμηση, μᾶλλον κλασικὰ ἢ ἴσως καὶ ἐλληνιστικά, δύο μελαμβαφεῖς ἄωτοι σκύφοι καὶ δύο ἀκόσμητα ληκύθια κλασικά. Μέσα στὰ μελανὰ χρώματα βρέθηκαν καὶ κομμάτια πὺν συγκολλήθηκαν στοὺς ἀκόσμητους μυκηναϊκοὺς ἀρυτῆρες καὶ φιάλες τοῦ τάφου I. Ἐπίσης στὸν τάφο βρέθηκαν καὶ ἀρκετὰ ἄλλα μυκηναϊκὰ ἀγγεῖα, μερικὰ πλήρη ἢ σχεδόν, καὶ μικροαντικείμενα. Τὸ πῶς ἐνδιαφέρον ὅμως εὗρημα ἦταν μεγάλη, καλὰ διατηρούμενη, πιθανότατα ἀναθηματικὴ χαλκὴ ἀρχαϊκὴ πόρπη.

Οἱ δύο παράλληλες σήραγγες συναντοῦσαν σὲ μικρὴ ἀπόσταση τὸν λαξευτὸ τάφο III, ἐπίσης τετράπλευρο, στὸ νότιο ἄκρο τῆς δυτικῆς παρεῖας του καὶ σὲ ὕψος 0.80 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδό του. Τὸν ἐγκάρσιο πρὸς τὸν δρόμο του μακρὸ ἄξονα εἶχε καὶ αὐτὸς σὲ βόρειο-νότια περίπου κατεύθυνση, στραμμένον ὅμως ἐλαφρὰ πρὸς βορειοδυτικὰ-νοτιοανατολικά. Ὁ θάλαμος εἶχε διαστάσεις 6.40×4.50 μ. Ἡ εἴσοδος βρισκόταν στὸ ἀνατολικὸ τμήμα

τῆς νότιας πλευρᾶς καὶ εἶχε πλάτος 1.30 μ. πρὸς τὰ ἔξω καὶ 1.45 μ. πρὸς τὰ μέσα. Τὸ πλάτος τοῦ δρόμου ἔμπρὸς ἀπὸ τὴν εἴσοδο ἦταν 2.15 μ. καὶ ἀπὸ αὐτὸν σώθηκε μόνον μικρὸ τμήμα μήκους 1 μ. περίπου. Τὸ πάχος τῶν παραστάδων ἦταν 0.50-0.55 μ. Στὴ βόρεια παρειὰ τοῦ θαλάμου, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν εἴσοδο, ἀνοιγόταν ὀρθογώνια κόγχη πλάτους 1.75 μ., βάθους 0.65 μ. καὶ ὕψους 1.45-1.50 μ., μὲ δάπεδο ἐκείνου τοῦ θαλάμου. Βρέθηκε ἀποφραγμένη μὲ μεγάλες πέτρες σὲ ὕψος 0.40 μ. Ὁ χώρος πίσω ἀπὸ τὶς πέτρες εἶχε, φαίνεται, γεμιστεῖ μὲ χῶμα. Σὲ ὅλη τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ θαλάμου ὑπῆρχε θρανίον ὕψους 0.25-0.35 μ. Στὰ βόρεια 2 μ. τοῦ μήκους τοῦ εἶχε πλάτος 0.90 μ. καὶ ἦταν ἐλαφρῶς κοῖλο. Ἐδῶ βρέθηκαν ὑπολείμματα ὁστών, μιὰ μελαμβαφῆς κωνικὴ λήκυθος κλασικῶν χρόνων καὶ κομμάτι ἀπὸ μεγάλο ἄβαφο ἀγγεῖο, ἴσως ὀξυπύθμενο ἀμφορέα. Νοτιότερα τὸ θρανίον διευρυνόταν ἐλαφρὰ καὶ πρὸς τὸν θάλαμο καὶ πρὸς τὴν παρειά, ἡ ὁποία ὑποχωροῦσε μὲ ὑστερογενὴ ὅπως φαίνεται λάξευση τοῦ βράχου, φτάνοντας σὲ πλάτος 1.30-1.40 μ. Ἡ νοτιοανατολικὴ γωνία εἶχε καταστραφεῖ, ἀπὸ τὸ ὕψος ὅμως τοῦ θρανίου (στὰ ἀνατολικά, γιατί στὰ δυτικὰ χαμήλωνε ἀνώμαλα) ἀνοιγόταν ὅμοια μὲ τὶς προηγούμενες σήραγγα, τὸ πάνω μέρος τῆς ὁποίας δὲν σώθηκε, πού φερόταν πρὸς νοτιοανατολικά-ἀνατολικά. Στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς βόρειας πλευρᾶς καὶ ἀπὸ ὕψος λίγο μεγαλύτερο ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ θρανίου ἀνοιγόταν ἄλλη ὅμοια σήραγγα πού εἰσέδνε στὸν βράχο πρὸς τὰ βορειο-βορειοανατολικά καὶ παρακολουθήθηκε ἐπὶ δέκα περίπου μέτρα. Μέσα ἀπὸ τὸ στόμιό της βρέθηκαν μερικὲς πέτρες πού τὸ ἔφραζαν σὲ ὕψος 0.15 μ. περίπου. Τὸ πρὸς τὸν θάλαμο στόμιον εἶχε ὀλόγυρα διεύρυνση (πατούρα) πλάτους 0.10-0.15 μ. σὰν γιὰ νὰ μποροῦσε νὰ φράζεται μὲ ξύλινο θύρωμα. Στὴ βορειοδυτικὴ γωνία σώθηκε μικρὸ τμήμα τῆς ὀροφῆς, πού ἔδειχνε ὅτι ἐδῶ ὁ θάλαμος εἶχε ὕψος 3.25 μ. Μερικὲς ἀπὸ τὶς πέτρες πού ἔφραζαν τὴν εἴσοδο σώθηκαν στὴ θέση τους, ἀλλὰ εἶχαν πέσει πρὸς τὰ μέσα, ἐνῶ ἄλλες πέτρες βρέθηκαν στὸ κέντρο περίπου τοῦ θαλάμου, καὶ στὰ βορειοδυτικὰ τρεῖς μεγαλύτερες πλακοειδεῖς πού εἶχαν στὴ μιὰ ἐπιφάνειά τους οἱ δύο ἀπὸ δύο καὶ ἡ τρίτη ἓνα μικρὸ ὀρθογώνιον λάξευμα.

Μέσα στὸν τάφο βρέθηκε μεγάλος ἀριθμὸς μυκηναϊκῶν ἀγγείων, περίπου σαράντα, ἀρκετὰ μικροαντικείμενα καὶ στοιχεῖα κοσμημάτων ἀπὸ χρυσό, ὑαλόμαξα, ἐλεφαντόδοντο, ὀρεῖα κρύσταλλο, ἓνας σφραγιδόλιθος καὶ ἐπεξεργασμένοι χαυλιόδοντες ἀγριοχοίρου ἀπὸ κρᾶνος. Ἐπίσης πάνω ἀπὸ εἴκοσι πέντε κλασικὰ ἀγγεῖα, μερικὰ ἀκέραια καὶ θραύσματα ἀπὸ ἄλλα. Ὅσα μπόρεσαν νὰ χρονολογηθοῦν φαίνεται πὼς ἀνήκουν στοὺς κλασικοὺς χρόνους καὶ πάντως δὲν κατεβαίνουν πιὸ κάτω ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα.

Ἡ σήραγγα πού ἐρχόταν πρὸς τὰ νοτιοανατολικά-ἀνατολικά ἀπὸ τὸν τάφο III ἀκολουθοῦσε κατεύθυνση ἀποκλίνουσα πρὸς τὰ νότια περισσότερο ἀπὸ τὸν κύριον ἄξονα ἐκείνου. Εἶχε καταστραφεῖ στὸ πάνω μέρος της ἀπὸ τὶς ἐκσκαφές. Σὲ μερικὰ μέτρα ἀπόσταση συναντοῦσε τὸν θάλαμο τοῦ τάφου IV, τοῦ ὁποίου τὸ δάπεδο βρισκόταν ψηλότερα ἀπὸ τὸν δικό της. Συνεχιζόταν καὶ ἔβγαινε ἀπὸ αὐτὸν στὴν ἀπέναντι πλευρὰ, καὶ ἀμέσως μετὰ ἔστρεφε πρὸς τὰ νότια. Ὁ τάφος εἶχε καταστραφεῖ ἐπίσης πρόσφατα, σωζόταν ὅμως τὸ μέγιστο ὅπως φαίνεται τοῦ περιφεροῦς θαλάμου τοῦ στὸ κάτω τοῦ μέρους, διαμέτρου περίπου 2.60 μ. Τὸ μέγιστο σωζόμενο ὕψος τοῦ ἦταν 1.30 μ. Ἡ εἴσοδος τοῦ θὰ πρέπει νὰ ἦταν πρὸς τὰ νοτιοδυτικὰ, ὅπως ἐπέβαλλε ἡ ἀρχικὴ κλίση τοῦ ἐδάφους,

ἀλλὰ δὲν σώθηκε κανένα ἔχνος της. Ἡ σήραγγα πέρασε δίπλα χωρὶς νὰ ἀγγίξει μεγάλο κυκλικὸ βόθρο μέσα στὸν θάλαμο διαμέτρου 1.10 μ. καὶ βάθους 0.40 μ. Στὸν θάλαμο βρέθηκαν μόνο λίγα μυκηναϊκὰ ὄστρακα, στὸν βόθρο ὅμως ἐννέα μυκηναϊκὰ ἀγγεῖα, δύο χάλκινες βελόνες καὶ δύο χάλκινοι κρίκοι. Ὑπάρχει πιθανότητα οἱ κατασκευαστὲς τῆς σήραγγας νὰ μὴν ἀντιλήφθηκαν τὴν ὕπαρξη τοῦ θαλάμου καὶ κάτι τέτοιο θὰ μπορούσε νὰ συμβεῖ ἂν ἤδη ὁ θάλαμος εἶχε καταπέσει. Τέτοια ὑπόθεση θὰ μπορούσε νὰ στηριχθεῖ μονάχα στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ σήραγγα συνεχίζεται στὸ κάτω μέρος της καὶ στὴν ἔκταση τοῦ θαλάμου. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως φαίνεται σκόπιμη ἡ κατεύθυνσή της ποὺ συνάντησε τὸν τάφο. Ἡ ἴδια σήραγγα μετὰ ἀπὸ μερικά μέτρα συναντοῦσε τὸν τάφο V. Μιὰ διεύρυνση κοντὰ στὸ σημεῖο ἀλλαγῆς τῆς πορείας της μπορεῖ νὰ δηλώνει διόρθωση τῆς διαδρομῆς ἀκριβῶς γιὰ νὰ κατευθυνθεῖ πρὸς τὸν τάφο. Ἡ διαδρομὴ της φαίνεται νὰ ἀκολουθεῖ πορεία γενικῶς παράλληλη μὲ τὶς ἀρχικὲς ἰσοῦψεῖς τοῦ ἐδάφους, ποὺ ἐδῶ σχημάτιζε κοιλότητα ἀπὸ τὴν ὁποία ἀνοίγονταν ἀκτινωτὰ οἱ δρόμοι τῶν τάφων. Ἐνῶ οἱ προηγούμενοι τοὺς ἔχουν πρὸς νότια, ὁ IV δὲν μπορούσε παρὰ νὰ τὸν ἔχει πρὸς τὰ νοτιοδυτικὰ καὶ ὁ V τὸν εἶχε πρὸς τὰ δυτικὰ. Νοτιοδυτικὰ ἐπίσης εἶχε τὸν δρόμο καὶ ἓνας ἀκόμα μικρὸς τάφος, πλήρως συλημένος, ὁ VI, ποὺ βρέθηκε λίγο ψηλότερα καὶ δὲν τὸν εἶχε συναντήσει ἡ σήραγγα. Ἦταν βορειοανατολικά ἀπὸ τὸν V καὶ ἀνατολικά-νοτιοανατολικά ἀπὸ τὸν IV.

Ἡ σήραγγα συναντοῦσε τὸν θάλαμο τοῦ τάφου V στὴ βόρεια πλευρὰ του καὶ σὲ ὕψος 2 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδό του. Τὸ νότιο μέρος τοῦ θαλάμου εἶχε καταστραφεῖ ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ σχολικοῦ κτιρίου ποὺ εἶχε θεμελιωθεῖ πολὺ βαθιά. Ὁ τετράπλευρος θάλαμος εἶχε τὸν μακρὸ του ἄξονα σὲ κατεύθυνση βόρεια-νότια, ἐγκάρσια ἀπὸ τὸν ἄξονα τοῦ δρόμου του. Ἀπὸ τὸ πλάτος του σώθηκαν 3.55 μ. Τὸ βάθος του ἦταν 3 μ. Ὁ δρόμος σώθηκε σὲ μῆκος 4.35 μ. καὶ εἶχε πλάτος μπροστὰ στὴν εἴσοδο 2 μ. καὶ στὸ δυτικότερο σωζόμενο ἄκρο του 1.60 μ. Ἡ εἴσοδος ἔσωζε τὸ ὑπέρθυρο καὶ βρέθηκε φραγμένη μὲ ξερολιθιά σὲ ὅλο της τὸ ὕψος. Εἶχε πλάτος 1.35 μ. κάτω καὶ 0.90 μ. πάνω, τὸ ἴδιο καὶ στὶς δύο ὀψεις, καὶ οἱ παραστάδες πᾶχος 0.70 μ. Τὸ μέγιστο σωζόμενο ὕψος ἦταν 2.65 μ. Δύο μακρόστενοι λάκκοι εἶχαν σκαφεῖ στὸ δάπεδο κοντὰ στὴ βορειοανατολικὴ γωνία τοῦ θαλάμου μὲ μακρὸ ἄξονα ἀνατολικο-δυτικόν. Ὁ βορειότερος εἶχε μῆκος 1.05, πλάτος 0.35 καὶ βάθος 0.40 μ. Ὁ νοτιότερος μῆκος 1, πλάτος 0.38 καὶ βάθος 0.35 μ. Στὸν τάφο βρέθηκαν μυκηναϊκὰ ἀγγεῖα καὶ πολύτιμα μικροαντικείμενα, ἀνάμεσά τους καὶ κυκλικὸ ἐλεφάντινο πλακίδιο, ἀσφαλῶς πῶμα πυξίδας, μὲ ἀνάγλυφη παράσταση λιονταριοῦ ποὺ κατασπαράσσει ταῦρο.

Μετὰ τὴν ἀποκάλυψη τῶν τάφων ἀποφασίστηκε ἡ ἐπέκταση τοῦ σχολικοῦ κτιρίου νὰ γίνεῖ πρὸς τὰ νότια. Ἡ νέα πτέρυγα σχεδιάστηκε νὰ καταλάβει θέση νότια ἀπὸ τὴν αὐλὴ ποὺ βρίσκεται στὰ δυτικὰ τοῦ κτιρίου, ἐνῶ ἓνα στοιχεῖο θὰ τὴν ἔνωνε μὲ τὴν παλαιά. Στὸν χώρο ἀκριβῶς αὐτοῦ τοῦ στοιχείου, νότια ἀπὸ τὸ προϋπάρχον κτίριο κατὰ τὶς ἐκσκαφὲς παρατηρήθηκε γωνία θαλάμου λαξευτοῦ μυκηναϊκοῦ τάφου, τοῦ ὁποίου σωζόταν μόνο τὸ κάτω μέρος, ἀλλὰ καὶ τὸ κάτω μέρος ὁμοίας μὲ τὶς προηγούμενες σήραγγας ποὺ ὁδηγοῦσε σ' αὐτόν. Δυτικότερα ὁ φυσικὸς βράχος κατέβαινε ἀπότομα καὶ ἐκεῖ ἀποκαλύφθηκε θεμελιωμένο στὴν ἐπίχωση μέρος ἐκτεταμένου οἰκοδομήματος βυζαντινῶν χρόνων (ΑΔ 23, 1968, Β, 214).

Εἶναι λοιπὸν φανερό ὅτι σὲ κάποια ἐποχή, καὶ τὸ πιθανότερο στὴν κλασικὴ (γιατὶ ἡ χαλκὴ ἀρχαϊκὴ πόρπη στὸν θάλαμο τοῦ τάφου II μόνο ὡς ἀνάθημα μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ, εἶναι ὅμως τὸ μόνο βέβαιο ἀρχαϊκὸ ἀντικείμενο), μερικοὶ μυκηναϊκοὶ τάφοι ἐνώθηκαν μεταξύ τους καὶ λειτούργησαν ὡς ἐνιαῖος ὑπόγειος χῶρος λατρείας ἢ θεραπείας ἡρώων, ἴσως καὶ ὡς εἶδος νεκρομαντείου. Εἶναι πιθανὸ ὅτι πρῶτα ἦταν ἐπισκέψιμος ὁ τάφος I, πού κάποτε ἴσως τυχαῖα συνδέθηκε μὲ τὸν II, ἂν καὶ ἡ ἐκβάθυνση τοῦ ἀνατολικοῦ μέρους τοῦ θαλάμου ὑποδηλώνει ὅτι αὐτὸ ἦταν σκόπιμο. Ἡ παρουσία μυκηναϊκῶν ἀγγείων καὶ ἄλλων ἀντικειμένων δὲν σημαίνει κατ' ἀνάγκην ὅτι οἱ ἐπισκέπτες τὰ σεβάστηκαν, ἀφοῦ μπορεῖ νὰ ἦταν καταπλακωμένα μὲ τὴν ἐπίχωση πού ἀσφαλῶς κάλυπτε τὸ δάπεδο σὲ κάποιο βαθμό. Καὶ ἡ τρύπα διὰ τῆς ὁποίας ἐπικοινωνεῖ ὁ τάφος μὲ τὸν διπλάνο του μπορεῖ, ὅπως εἶπαμε, νὰ ἀνοίξε τυχαῖα, ὅμως οἱ πέτρες πού τὴν ὀρίζαν τοποθετήθηκαν σκόπιμα. Τὰ τμήματα τῶν μυκηναϊκῶν ἀγγείων τοῦ I πού βρέθηκαν στὸν II μπορεῖ νὰ ἔπесαν τυχαῖα, ἀλλὰ ὁ σωρὸς τῶν ὀργανικῶν οὐσιῶν στὸν θάλαμο τοῦ II καὶ τὰ ποτήρια πού βρέθηκαν ἐκεῖ καὶ στὸν I ἀσφαλῶς δείχνουν κάποια λειτουργία. Πρόκειται προφανῶς γιὰ προσφορὰς πού ρίχνονταν ἀπὸ τὸν I πρὸς τὸν II. Τὸ εἶδος τῆς κόσμησής τους μάλιστα δηλώνει ὅτι δὲν ἐπρόκειτο γιὰ κανονικὰ σκευὴ καθημερινῆς χρήσης. Τὸ ἐπίχρισμά τους εἶναι ἀσταθὲς καὶ ἡ κόσμησή τους βιαστική. Μᾶλλον λοιπὸν πρόκειται γιὰ σκευὴ μιᾶς χρήσης, εἰδικῶς κατασκευασμένα γιὰ νὰ ριχτοῦν ὡς προσφορὰς μαζί μὲ τὸ ὀργανικὸ περιεχόμενό τους στὸν τάφο II ἀπὸ τὸν I, πού λειτουργοῦσε ὡς εἶδος προθαλάμου.

Ὁ τάφος II ἦταν τὸ κύριο στοιχεῖο τοῦ συγκροτήματος. Ἡ ἐκβάθυνση στὸ ἀνατολικό του μέρος καὶ κυρίως ἡ μικρὴ δεξαμενὴ ἢ βόθρος στὸ κέντρο της, μέσα στὴν ὁποία βρέθηκε τὸ εἰδῶλιο, πρέπει νὰ ἔχουν σχέση μὲ χθόνια ἡρωικὴ λατρεία. Ἴσως κάποιο εἶδος λατρείας θὰ ὑπῆρχε ἐδῶ καὶ πρὶν νὰ γίνει ἡ ἔνωση μὲ τὸν I. Στὰ ἀρχαῖα χρόνια ἀποτέθηκε ἤδη ἡ χάλκινη ἀναθηματικὴ πόρπη. Ὁ τάφος δὲν εἶχε συληθεῖ συστηματικὰ καὶ πάντως μέσα του βρέθηκαν ὄστρακα καὶ ἀγγεῖα κλασικά, πράγμα πού βεβαιώνει τὴν χρήση του σὲ αὐτὴ τὴν ἐποχή. Ὅτι οἱ σήραγγες εἶναι σύγχρονες μὲ αὐτὴ τὴν χρήση δηλώνεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἐκβάθυνση τοῦ θαλάμου διευρύνθηκε πρὸς τὰ δυτικὰ γιὰ νὰ συναντήσῃ τὴ μία, κάνοντάς τὴν ἔτσι προσιτὴ καὶ ἀπὸ τὰ μέσα, ἢ ἐξασφαλίζοντας «μυστικὴ» εἴσοδο στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ θαλάμου καὶ εἰδικότερα στὴν ἴδια τὴν ἐπιγενὴ ἐκβάθυνση, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ γεγονός ὅτι μέσα στὶς σήραγγες δὲν βρέθηκε κανένα νεότερο ὄστρακο, ἀλλὰ καὶ ὅτι δὲν ἦταν ὑδρευτικὲς ἢ ἀποστραγγιστικὲς, ἀφοῦ μεταξύ τῶν τάφων II, III, IV καὶ V παρακολουθοῦν παρὰλληλα καὶ ὄχι ἐγκάρσια τὴν κλίση τοῦ ἐδάφους καὶ οἱ ἴδιες δὲν ἔχουν κλίση. Ἡ κατασκευὴ τους βέβαια δὲν ἀπέβλεπε σὲ κανονικὴ κυκλοφορία, ἀφοῦ ἡ διπλὴ στὴν πλευρὰ τοῦ II καὶ ἐκείνη πού εἰσχωρεῖ στὸν V συναντοῦν τοὺς θαλάμους πολὺ ψηλότερα ἀπὸ τὸ δάπεδο καὶ μόνο μὲ περὶαιρετὲς σκάλες ἢ ἱκρία θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι προσιτὲς ἀπὸ αὐτοὺς, καὶ ἀφοῦ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ κινηθεῖ μέσα τους μόνο σκυφτὸς καὶ στριμωγμένος. Ἀπέβλεπαν ἐπομένως ἢ στὴν «κατασκευὴ» θαυματουργικῶν ἐντυπώσεων, ὅπως ἡ ἀντίστοιχη σήραγγα στὴν Ἱερὴ Πηγὴ τῆς Κορίνθου (*Corinth* I, 6 135 κπ.· *AJA* 33, 1929, 216 π.· Sakellariou-Faraklas, CC 94 π.) ἢ οἱ ἐγκαταστάσεις στὸ νεκρομαντεῖο τῆς Ἐφύρας (Δάκαρης, *Θεσπρωτία* 179 π.· Dakaris passim), ἢ / καὶ πιθανότατα στὴ «θεωρητικὴ» μετατροπὴ τῶν τάφων σὲ ἐνιαῖο συγκρότημα.

Ὁ τάφος II ἴσως ἦταν «κανονικά» προσιτός καὶ ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ εἴσοδό του, καὶ τὸ ἴδιο φαίνεται πιθανὸ ὅτι συνέβαινε καὶ μὲ τὸν III ἴσως πάνω ἀπὸ τὶς χαμηλότερες πέτρες τοῦ ξηρότοιχου, οἱ ὁποῖες ἔμειναν στὴν εἴσοδο. Ὅτι πάντως δεχόταν ἐπισκέπτες στὰ κλασικὰ χρόνια τὸ δείχνουν τὰ εὐρήματα. Μᾶλλον τότε πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ καὶ ἡ μετακίνηση τῶν λίθων στὸ ἐσωτερικὸ του (τὸ ἴδιο φαίνεται νὰ εἶχε συμβεῖ καὶ μὲ τοὺς λίθους τοῦ ξηρότοιχου τοῦ II). Ὅτι οἱ ἐπισκέπτες ἔδειχναν σεβασμὸ στὸν τάφο φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν κάθε ἄλλο παρὰ πλήρη σύλησή του καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι τὰ δύο ἀγγεῖα ποὺ βρέθηκαν μαζί μὲ τὰ ὅσα στὸ θρανίο εἶναι πιὸ πιθανὸ νὰ ἀποτέθηκαν ἐκεῖ ὡς προσφορὲς σὲ νεκρὸ πολὺ παλαιότερο, ἀφοῦ νὰ θάφτηκε ἐδῶ νεκρὸς στὰ κλασικὰ χρόνια καὶ νὰ ἀποτέθηκε μάλιστα στὸ θρανίο δὲν φαίνεται καθόλου πιθανό. Ἄν ἡ σήραγγα τοῦ τάφου V ἀνοίχτηκε ἀπὸ αὐτὸν πρὸς τὰ βόρεια, θὰ πρέπει ὁ τάφος νὰ ἦταν προσιτός ἀπὸ ἄλλου καὶ ὄχι ἀπὸ τὴν εἴσοδό του ποὺ βρέθηκε κανονικὰ ἀποφραγμένη μὲ τὸν ξηρότοιχο. Πάντως ὁ τάφος δὲν φαίνεται ὅτι δεχόταν ἐπισκέψεις, συχνὲς τουλάχιστον, μετὰ ἀπὸ τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους. Τὸ πιὸ πιθανὸ εἶναι ὅτι σὲ κάποια στιγμή συλήθηκε, ἂν καὶ ὄχι πλήρως. Οἱ σήραγγες γενικὰ φαίνεται νὰ ἀνοίχτηκαν ἀπὸ τὸν τάφο III (ἐξαιρουμένης βέβαια ἐκείνης τοῦ II ποὺ κινεῖται πρὸς τὰ βόρεια). Αὐτὸ δηλώνει τὸ προσιτὸ ἀπὸ τὸ δάπεδό του ὕψος στὸ ὁποῖο βρίσκονται. Ἀπὸ ἐκεῖ εἰσχωρῶντας κανεὶς στὶς δύο παράλληλες πρὸς τὰ δυτικὰ θὰ μπορούσε νὰ δεῖ τὸν χῶρο καὶ τὰ τεκταινόμενα στὸν τάφο II καὶ στὴν ἐκβάθυνσή του. Εἰσχωρῶντας στὴν πρὸς τὰ ἀνατολικά θὰ μπορούσε νὰ ἐπισκεφετῇ τὸν τάφο IV καὶ πιὸ πέρα νὰ δεῖ ἀπὸ ψηλὰ τὸν χῶρο τοῦ τάφου V. Ἡ τελευταία αὐτὴ κίνηση δὲν πρέπει νὰ ἦταν συχνὴ καὶ πάντως στοὺς δύο τάφους δὲν βρέθηκαν πράγματα ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ ἐρμηνευτοῦν ὡς ὑστερότερες προσφορὲς στοὺς νεκροὺς τους. Δὲν εἶναι πιθανὸ ὅτι ὁ τάφος V διέθετε καὶ ἄλλη σήραγγα.

Ἄν δεχτοῦμε ὅτι ἡ σήραγγα συνάντησε τὸν θάλαμο τοῦ τάφου IV ἀνοιχτὸν καὶ ὅτι οἱ πρὸς τὰ βόρεια κινούμενες σήραγγες τῶν τάφων II καὶ III συναντοῦσαν δύο ἀκόμη τάφους (ἢ ἔδιναν αὐτὴ τὴν ἐντύπωση), τὸ συγκρότημα εἶναι ὑπόγειος λαβύρινθος μὲ λαξευτὸ προθάλαμο, τὸν τάφο I, καὶ ἕξι τουλάχιστον ὑπόγειους θαλάμους, δηλαδὴ τοὺς τάφους II, III, IV, V καὶ ἐκείνους στοὺς ὁποίους ὀδηγοῦσαν οἱ πιὸ πάνω σήραγγες. Αὐτὰ ποὺ βρέθηκαν στὰ νότια τοῦ σχολικοῦ κτιρίου θὰ μπορούσε νὰ δηλώνουν ὅτι ὁ λαβύρινθος θὰ ἀπλωνόταν σὲ ἀρκετὰ μεγάλη ἔκταση, ἀλλὰ τὸ πιὸ πιθανὸ εἶναι ὅτι ὑπῆρχε ἐκεῖ καὶ δεύτερο παρόμοιο συγκρότημα.

Στὸ ἰδιότυπο ὑπόγειο ἱερὸ θεραπεύονταν προφανῶς περισσότεροι ἥρωες. Ἐξί ἢ καὶ πιὸ πολλοί, ἀφ' ὅσον δεχτοῦμε ὅτι κάθε ὑπόγειος θάλαμος λογιζόταν ὡς «σηκός» ἐνὸς χθονίου. Ἀκόμα καὶ ἂν δὲν ὑπῆρχε καὶ δεύτερο συγκρότημα καὶ ἐφ' ὅσον βρισκόμαστε σὲ περιοχὴ πρὸ τῶν Προιτίδων θὰ πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἐδῶ ἔχουμε τοὺς πιστευόμενους στὰ κλασικὰ χρόνια ὡς τάφους τῶν Νιοβιδῶν (ἢ καὶ τῶν Νιοβίδων). Ἄν τὸ συγκρότημα εἶχε καὶ χαρακτήρα νεκυομαντείου αὐτὸ δὲν ἔρχεται σὲ σύγκρουση μὲ τὴ σύνδεσή του μὲ τὰ παιδιὰ τῆς Νιόβης, ἀφοῦ κάθε χθόνιος μπορεῖ νὰ ἔχει καὶ μαντικὸ χαρακτήρα. Ἡ ὑπόθεση γιὰ (νεκυο)μαντεῖο μπορεῖ νὰ στηριχθεῖ καὶ στὴ γενικὴ ἐμφάνιση καὶ ἰδιαίτερα στὴ σχέση προθαλάμου καὶ πρώτου ὑπόγειου θαλάμου, ποὺ μοιάζει πολὺ μὲ τὴν ἀληθινὴ ἢ πιστευόμενη μορφή τοῦ μαντείου τοῦ Τροφωνίου στὴ Λειβαδιά (Παυσ. 9 3.9 κπ.· βλ. καὶ AAA 2, 1969, 228 κπ.). Ἐκεῖ ἓνα κριβανοειδὲς ὑπόγειο κτίσμα ἀντίστοιχο μὲ

τὸν περιφερῆ θάλαμο τοῦ τάφου I (διαφοροποιούμενο ὅμως κατὰ τὸ ὅτι ἦταν χτιστὸ καὶ προσιτὸ ἀπὸ τὴν κορυφὴ μὲ περραιρετὴ σκάλα, ἐνῶ ὁ τάφος φαίνεται πὺς ἦταν προσιτὸς ἀπὸ τὴν κανονικὴ τοῦ εἵσοδο) ἀποτελοῦσε τὸν προθάλαμο, στὴ βάση τοῦ τοιχώματος τοῦ ὁποῖου ὑπῆρχε τρύπα ἐπικοινωνίας μὲ τὸ ἄντρο τοῦ δαίμονος σὲ μεγαλύτερο βάθος. (Ἡ τρύπα ὑπῆρχε, τὸ ἄντρο μπορεῖ νὰ μὴν ὑπῆρχε στὴν πραγματικότητα, πιστευόταν ὅμως ὅτι ὑπῆρχε.) Ὁ χρηστηριαζόμενος ἔμπαινε στὸν προθάλαμο κρατώντας ὀργανικὲς προσφορές, πλακοῦντες, ἔβαζε τὰ πόδια του στὴν τρύπα καὶ ἓνα ρεῦμα τὸν τραβοῦσε μέσα στὸ ἄντρο, ὅπου ἄλλος ἄκουγε καὶ ἄλλος ἔβλεπε. Ἐδῶ ὑπῆρχε ἐπίσης ἡ τρύπα, ἀπὸ τὴν ὁποία ρίχνονταν οἱ προσφορές, καὶ τὸ ἄντρον. Ὁ χρηστηριαζόμενος ὅμως μᾶλλον θὰ ἔμπαινε πρὸ «κανονικὰ» σ' αὐτό, μέσα στὸ ὁποῖο ὑπῆρχε ἡ μικρὴ δεξαμενὴ, ποὺ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα θὰ ἦταν ὁ βόθρος στὸν ὁποῖο χυνόταν τὸ αἷμα τῶν θυμάτων ποὺ τραβοῦσε τὶς ψυχὲς ὅπως στὴν Ὀδύσσεια (λ 25 κπ.). Καὶ ἐδῶ ὅμως θὰ μπορούσε νὰ βλέπει μορφὲς καὶ νὰ ἀκούει θορύβους ἢ καὶ φωνὲς ἀπὸ τὶς σήραγγες.

Τὸ πιθανότερο παραμένει ὅτι ὑπῆρχαν δύο τέτοια συγκροτήματα, τὸ ἓνα στὸ βόρειο καὶ τὸ ἄλλο στὸ νότιο ἄκρο τοῦ σημερινοῦ γυμνασίου. Τὰ εὐρήματα βεβαιώνουν τὴ χρῆση στὰ κλασικὰ χρόνια, δὲν εἶναι ὅμως βέβαιο ὅτι αὐτὴ συνεχίστηκε ἢ ἀνανεώθηκε καὶ μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνοικοδόμησι τῆς πόλης στὸ τέλος τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα. Τὸ γεγονὸς δὲν ἐμποδίζει τὴν ἀναγνώριση τῶν ἐπὶ Πausanία θεωρουμένων ὡς τάφων τῶν Νιοβιδῶν, ἀφοῦ ἡ παύση λειτουργίας τοῦ συγκροτήματος ὡς ἱεροῦ δὲν συνεπάγεται ὅτι θὰ εἶχε λησμονηθεῖ καὶ ἡ θέσι τῶν τάφων. Ἡ παύση αὐτὴ ἐρμηνεύει γιὰτὶ ὁ Ἀριστοδῆμος ἤδη στὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια βεβαίωνε ὅτι δὲν ὑπῆρχαν στὴ Θήβα τάφοι τῶν Νιοβιδῶν (Σχολ. Εὐριπ. *Φοίν.* 159). Φαίνεται ὅτι κάποιοι ὑποστήριζαν ὅτι ποτὲ δὲν ὑπῆρξαν τέτοιοι τάφοι, ἐνῶ ἄλλοι ἐνέμεναν στὴν παράδοσι. Καὶ τῶν τελευταίων τὶς ἀπόψεις μεταφέρει ὁ Pausanias. Ἡ διαφωνία προϋποθέτει ὅτι οἱ ἴδιοι οἱ τάφοι, οἱ θάλαμοι, δὲν ἦταν τότε προσιτοί.

4. ΤΟ ΜΥΚΗΝΑΪΚΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΗΣ ΛΟΦΟΣΕΙΡΑΣ ΙΣΜΗΝΙΟΥ - ΚΑΣΤΕΛΙΩΝ

Ο Κεραμόπουλλος (Κερ. 10 π.) σημείωσε ότι και ο Leake είχε παρατηρήσει το περιεργό σχήμα του λόφου του Μεγάλου Καστελιού με πλατιά ζώνη που περιέβαλλε την κορυφή του, το είχε σχεδιάσει όμως με την κορυφή κυρτή, και όχι επίπεδη. Θεώρησε ότι αυτό οφείλεται στο μικρό μέγεθος του σχεδίου. Άνεφερε επίσης ότι η «βαθμίδα» ή «ζώνη» είχε πλάτος 17 μ. περίπου, ότι «πρὸς Ν. καὶ Ἀ. ἡ καλλιέργεια πιθανῶς μετέβαλλέ πως τὰ πράγματα, ταπεινότερας γενομένης τῆς ζώνης» και ότι το ὕψος τοῦ ὄγκου πάνω ἀπὸ αὐτὴν εἶναι περίπου 15 μ. Ἐπιπλέον παρατήρησε ότι στὰ βορειοδυτικά, τὰ νότια καὶ τὰ νοτιοδυτικά ἡ ζώνη καὶ τὸ κάτω ἀπὸ αὐτὴν μέρος τοῦ λόφου σχηματίζονται με πρόσχωση ἀπὸ λατύπη τοῦ ἴδιου τοῦ βράχου, καὶ κατέληξε ότι ὁ λόφος «ἐτμήθη οὕτως, ὥστε νὰ σχηματισθῇ τὸ δίκην τύμβου κανονικὸν ὑπὲρ τὴν ζώνην τμήμα αὐτοῦ, ἡ δ' ὀρυχθεῖσα λατύπη ἐχρησιμοποιήθη πρὸς κανονικὸν σχηματισμὸν τῆς ζώνης καὶ τῶν ὑποκειμένων ποδῶν τοῦ λόφου».

Παρά τὸ πολὺ ἐπισφαλὲς τῶν συμπερασμάτων του κανεῖς δὲν τὰ ἀμφισβήτησε ἐπὶ δεκαετίες. Ἀκολούθησαν τότε τὰ πραγματικὰ πολὺ σημαντικὰ εὐρήματα τοῦ Σπυρόπουλου στὸ Μεγάλο Καστέλι, πὺν ὁ ἀνασκαφὲας τὰ συσχέτισε με τὶς ἀπόψεις τοῦ Κεραμόπουλλου καὶ συγκρότησε πολὺ πιὸ ἐπεξεργασμένες καὶ πολὺ πιὸ ἐντυπωσιακὲς θεωρίες (ΑΔ 27, 1972, Β, 309 κπ.· 28, 1973, Β, 252 κπ.· ΑΑΑ 4, 1971, 161 κπ.· ΒСН 101, 1977, 586). Στὸν λόφο εἶχε καὶ ἐκεῖνος ἐπισημάνει λαξευτοὺς μυκηναϊκοὺς τάφους (Κερ. 108). Ἐναν στὴ δυτικὴ πλευρὰ κάτω ἀπὸ τὴ ζώνη, τοῦ ὁποῖου σωζόταν μέρος μόνο τῆς στέγης, καὶ ἓνα δεύτερο πὺν ἀνέσκαψε πάνω ἀπὸ τὴ ζώνη στὰ νοτιο-νοτιοδυτικά καὶ εἶχε χρησιμοποιεῖ καὶ στοὺς χριστιανικοὺς χρόνους (Κερ. 108 κπ.). Εἶχε ἐπίσης ἐπισημάνει τὴν ὑπαρξὴ καὶ ἄλλων δύο χαμηλότερα ἀπὸ τὸν προηγούμενο καὶ τὴ ζώνη, δίπλα στὸν δρόμο πὺν παραθέει τὸν λόφο ἀπὸ τὰ νότια (Κερ. 116 σημ. 2). Ἐνας πέμπτος τάφος πὺν ἀνέσκαψε ὁ Κεραμόπουλλος θὰ πρέπει μᾶλλον νὰ συνδεθεῖ με τὸ Μικρὸ Καστέλι. Βρισκόταν κοντὰ στὴν κοίτη τοῦ Χρυσορρόα (Κερ. 109).

Τὸ 1966 ἀνέσκαψε καὶ ἐγὼ μυκηναϊκοὺς τάφους στὸν ἴδιο λόφο Μεγάλο Καστέλι, κοντὰ μεταξύ τους καὶ πάνω ἀπὸ τὴ ζώνη. Βρίσκονταν στὴ νοτιοανατολικὴ πλαγιά ὅπου ὁ τόπος εἶχε παλαιότερα ἰσοπεδωθεῖ καὶ φαίνονταν οἱ ἀποκομμένοι δρόμοι μυκηναϊκῶν τάφων (ΑΔ 22, 1967, Β, 227 κπ.). Ὁ πρῶτος ἀπεῖχε ἀπὸ τὸ κτίριο τοῦ γηροκομείου, ἀπὸ τὸ ὁποῖο σήμερα ὀνομάζεται ὁ λόφος καὶ Γηροκομεῖο, 10 μ. περίπου. Ὁ δρόμος του σωζόταν σὲ μῆκος 2.30 μ. καὶ εἶχε μέγιστο πλάτος μπροστὰ στὴν εἴσοδο 1.85 μ. Τὸ μέγιστο σωζόμενο ὕψος του ἦταν 1.90 μ. Ἡ εἴσοδος εἶχε πλάτος 1.10 μ. ἔξω καὶ 1.05 μ. μέσα καὶ βάθος 0.85 μ. Ὁ θάλαμος ἦταν τετράπλευρος με πλάτος 4.62 καὶ βάθος 2.62 μ. Σωζόταν σὲ ὕψος 2 μ. Στὸ δάπεδο δεξιὰ ἀπὸ τὴν εἴσοδο ὑπῆρχε μακρόστενος λάκκος μῆκους 1.23,

πλάτους 0.43 και βάθους 0.45 μ. Ἡ ὄροφή μαζί με τὸ ὑπέρθυρο εἶχαν πέσει καὶ πάνω ἀπὸ τὸ στρώμα ποὺ δημιουργήθηκε βρέθηκαν κατάλοιπα σπιτιῶν βυζαντινῶν χρόνων. Μέσα ὑπῆρχαν μυκηναϊκὰ ἀγγεῖα καὶ μερικά μικροαντικείμενα.

Νοτιοδυτικὰ ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ προηγουμένου βρέθηκε ἄλλος τάφος, πολὺ μικρός, τοῦ ὁποῖου ὁ δρόμος σώθηκε σὲ μήκος 1.20 μ. καὶ εἶχε ἔμπρὸς ἀπὸ τὴν εἴσοδο πλάτος 1.14 μ. Ἡ εἴσοδος εἶχε εὖρος 0.60 μ. καὶ ἦταν τοποθετημένη ἔκκεντρα. Ἐτσι ἡ δεξιὰ παραστάδα προβαλλόταν 0.44 μ. καὶ ἡ ἀριστερὴ μόνο 0.10 μ. Τὸ πάχος τῶν παραστάδων ἦταν 0.30 μ. Ὁ θάλαμος ἦταν ἐλλειψοειδὴς με κύριο ἄξονα τὸν ἐγκάρσιο στὸν δρόμο, πλάτους 1.95, βάθους 1.20 καὶ ὕψους 2 μ. Ἦταν γεμάτος χρώματα καὶ μέσα του βρέθηκαν μόνο μερικά μυκηναϊκὰ ὄστρακα. Πρέπει νὰ εἶχε ἐπιχωστεῖ ἤδη στὰ μυκηναϊκὰ χρόνια, ἀφοῦ τὸ βόρειο ἄκρο τοῦ θαλάμου του εἶχε τμηθεῖ ἀπὸ τὴν ἀριστερὴ ἔμπρὸς γωνία τοῦ θαλάμου τοῦ προηγουμένου, τοῦ ὁποῖου τὸ δάπεδο προχωροῦσε βαθύτερα. Ἐκτὸς ἂν ἀντίστροφα αὐτὸς εἶχε κόψει τὸν προηγούμενο. Δὲν διαπιστώθηκε νὰ εἶχε χτιστεῖ τὸ μέρος ὅπου τέμνονταν οἱ δύο, ὥστε νὰ ἀποκατασταθεῖ τὸ σχῆμα τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἄλλου.

Πιὸ πέρα στὰ βορειο-βορειοανατολικά ἀπὸ τὸν πρῶτο βρέθηκε τρίτος τάφος. Ὁ δρόμος του σωζόταν σὲ μήκος 3.20 μ. Εἶχε πλάτος 1.83 ποὺ διευρυνόταν ἀπότομα πρὸς τὰ δεξιὰ ἔμπρὸς ἀπὸ τὴν εἴσοδο φτάνοντας στὰ 1.60 μ. Ἐκεῖ σωζόταν σὲ ὕψος 1.60 μ. Ἡ εἴσοδος εἶχε πλάτος 0.76 μ. ἔμπρὸς καὶ 0.81 μ. πίσω καὶ σωζόμενο ὕψος 1.60 μ. Τὸ βάθος της ἦταν 0.50 μ. Ὁ θάλαμος ἦταν τετράπλευρος με ἀποκομμένη ὅμως τὴ δεξιὰ γωνία τοῦ βάθους. Εἶχε πλάτος 3.95 καὶ βάθος 3.20 μ., καὶ σωζόταν σὲ ὕψος 2 μ. Πάνω ἀπὸ τοὺς ὄγκους ποὺ δημιουργοῦσε πέφτοντας ἡ ὄροφή διαπιστώθηκαν λείψανα κατοίκησης μεσαιωνικῶν χρόνων. Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίχωση αὐτὴ βρέθηκαν δύο ὅμοιοι σφαιρικοὶ ψευδόστομοι με τρεῖς λαβές, ὁ ἓνας με φυσιοκρατικὴ παράσταση χταποδιοῦ καὶ ὁ ἄλλος με ὀριζόντιες τεθλασμένες καὶ διπλοὺς πελέκει, καθὼς καὶ μερικά ἄλλα μυκηναϊκὰ ἀγγεῖα καὶ πολὺτιμα μικροαντικείμενα.

Ἀνάμεσα στὸν πρῶτο καὶ τὸν τρίτο τάφο καὶ λίγο πιὸ μπροστὰ βρέθηκαν δύο περιφερεῖς λάκκοι με ἐπίπεδο πυθμένα. Ὁ μεγαλύτερος εἶχε ἄξονες 2.10×1.60 μ. καὶ στὴν ἀνατολική του πλευρὰ σωζόταν σὲ ὕψος 1.40-1.55 μ. Ὁ δεύτερος εἶχε διάμετρο 0.85 μ., φαίνεται πὼς ἦταν θολωτὸς ἐπάνω καὶ εἶχε ὕψος 0.60-0.70 μ. Τὸ δάπεδό του βρισκόταν 1.20 μ. ψηλότερα ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ προηγουμένου με τὸν ὁποῖο ἐπικοινωνοῦσε στὰ νοτιοδυτικά του. Ἴσως πρόκειται γιὰ μικροὺς κατεστραμμένους θαλάμους, ὅμως ὁ χώρος ἦταν τόσο ταραγμένος ποὺ δὲν στάθηκε δυνατό νὰ διαπιστωθεῖ ἂν εἶχαν εἰσόδους καὶ ποῦ βρίσκονταν αὐτές. Θὰ μπορούσε νὰ πρόκειται γιὰ νεότερες κατασκευές, σιρoὺς, ἀλλὰ αὐτὲς κανονικὰ δὲν ἔχουν ἐπίπεδο πυθμένα. Στὸν πρῶτο βρέθηκε ἓνα μυκηναϊκὸ θήλαστρο καὶ ἓνας χάλκινος ξυρὸς. Στὸν δεύτερο τίποτα.

Τέλος σὲ ἀπόσταση μερικῶν μέτρων πρὸς τὰ βορειοανατολικά τῆς πιὸ πάνω συστάδας βρέθηκε ἓνας μεγάλος τάφος ποὺ δὲν φαίνεται νὰ εἶχε δεχτεῖ ἐπισκέπτες μετὰ τὴν τελευταία χρῆση του στὰ μυκηναϊκὰ ἀκόμη χρόνια. Τὸ μήκος τοῦ δρόμου του ὑπολογίστηκε σὲ 18 μ., καὶ εἶχε μπρὸς ἀπὸ τὴν εἴσοδο κάτω πλάτος 5.50 μ. Οἱ παρειές του συνέκλιναν τόσο ἰσχυρά, ὥστε πάνω ἔφταναν νὰ ἀπέχουν μόνο 0.30 μ. Τὸ ὑπέρθυρο τῆς εἰσόδου βρισκόταν σὲ βάθος 7 μ. περίπου ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ δρόμου, τοῦ ὁποῖου τὸ συνολικὸ ὕψος ἔφτανε περίπου τὰ 9 μ. Στὸ μικρὸ μόνο μέρος του ποὺ σκάφτηκε βρέθη-

καν μυκηναϊκά ὄστρακα, τμήματα ἀγγείων καὶ μικροαντικείμενα. Τὸ πάνω μέρος τῆς εἰσόδου φρασσόταν μόνο μὲ χώματα καὶ χαλαρές πέτρες, καὶ γι' αὐτὸ μέσα στὸν θάλαμο πίσω ἀπὸ τὴν εἴσοδο εἶχε σχηματιστεῖ κῶνος χωμάτων ποὺ εἶχαν εἰσρεῦσει. Χαμηλότερα βρέθηκαν οἱ πέτρες τοῦ κανονικοῦ ξηροτοίχου καὶ πάνω ἀπὸ αὐτές, ἐνμέρει μέσα καὶ ἐνμέρει ἔξω ἀπὸ τὴν εἴσοδο, πάνω στὸ γέμισμά της βρέθηκε σκελετὸς ἀνθρώπου, μᾶλλον μαρτυρία τῆς τελευταίας ταφῆς κατὰ τὴν ὁποία ἀρκέστηκαν νὰ καθαρίσουν μόνο μικρὸ πάνω μέρος τῆς εἰσόδου. Ἡ εἴσοδος εἶχε πλάτος πρὸς τὰ μέσα 2.40 μ., πρὸς τὰ ἔξω ὅμως περίπου 1.75 μ. Εἶχε τραπεζοειδὲς σχῆμα καὶ τὸ βάθος της ἦταν 2.40 μ. Ὁ θάλαμος ἦταν τετράπλευρος μὲ κύριο ἄξονα ἐγκάρσιο πρὸς ἐκεῖνον τοῦ δρόμου καὶ εἶχε ὀροφὴ δικλινὴ μὲ τὸν ἄξονα συνάντησης τῶν πλευρῶν της στὴν προέκταση τοῦ ἄξονα τῆς εἰσόδου. Πλάτος εἶχε 7 μ. ἐμπρὸς καὶ 6.40 μ. πίσω, καὶ βάθος 5.10 μ. Θρανία εἶχαν ἐξαιρεθεῖ στὴν πλευρὰ τῆς εἰσόδου. Τὸ ἓνα ἄρχιζε σὲ 0.30 μ. ἀπὸ τὴ γωνία τῆς ἀριστερῆς παραστάδας, τὸ ἄλλο σὲ 0.50 μ. ἀπὸ τὴ γωνία τῆς δεξιᾶς. Τὰ θρανία συνεχίζονταν καὶ στὶς πλαϊνὲς πλευρές. Τὸ ἀριστερὸ εἶχε πλάτος πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς εἰσόδου 0.70 μ. καὶ κατὰ μῆκος τῆς στενῆς πλευρᾶς ἄρχιζε ἀπὸ τὸ ἴδιο πλάτος καὶ ἔφτανε στὸ βάθος διευρυνόμενο στὰ 0.92 μ. Τὸ δεξιὸ ἄρχιζε μὲ πλάτος στὴν πλευρὰ τῆς εἰσόδου 0.85 μ., διευρυνόταν πρὸς τὴ γωνία φτάνοντας στὸ 1.10 μ. καὶ αὐτὸ τὸ πλάτος διατηροῦσε κατὰ μῆκος τῆς στενῆς πλευρᾶς. Στὸ δεξιὸ τοίχωμα, ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ θρανίου καὶ στὴν προέκταση τῆς παρεῖας τῆς εἰσόδου ἀνοιγόταν βαθιὰ τετράπλευρη κόγχη πλάτους 1 μ. καὶ βάθους 2.50 μ., καὶ πιὸ πέρα στὸ δεξιὸ πάντα τοίχωμα καὶ δευτέρη πλάτους 1.30 μ. καὶ βάθους 0.60 μ. Ἐγκοπὲς στὸ τοίχωμα κοντὰ στὰ στόμια τῶν κογχῶν ἔδειχναν ὅτι ἴσως αὐτὲς φράσσονταν μὲ, ξύλινα προφανῶς, «φύλλα». Ἐμπρὸς ἀπὸ αὐτὸ τὸ θρανίον καὶ σὲ ἐπαφὴ βρέθηκαν τέσσερις ἀβαθεῖς κοιλότητες στὸ δάπεδο ποὺ ὀρίζαν τὶς γωνίες ὀρθογωνίου καὶ δίπλα πλάκα τῶν ἰδίων περίπου διαστάσεων, μᾶλλον τραπέζι μὲ ξύλινα πόδια. Σὲ τρία σημεῖα τοῦ θαλάμου βρέθηκαν ἵχνη φωτιᾶς, μᾶλλον ἀπὸ καθαρισμὸ καὶ σὲ ἓνα ἀπὸ αὐτὰ μικρὸ ἀδρὸ ἀγγεῖο ποὺ ἔφερε ἵχνη φωτιᾶς. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν μεγάλον ἀριθμὸ μυκηναϊκῶν ἀγγείων ποὺ βρέθηκαν στὸν θάλαμον ἀξίζουν ἰδιαίτερη μνεῖα κομμάτι ἀπὸ χεῖλος λάρνακας, τμῆμα μικρῆς ἀβαθοῦς λάρνακας, κομμάτια ἀγγείων ἀπὸ ἀλάβαστρο μὲ ἀνάγλυφη διακόσμηση, ἀμφορέας «χαναανικοῦ» τύπου, μικρὸ ἀγγεῖο ἀπὸ ὑαλόμαζα, σιδερένιον δαχτυλίδι, λύχνος ἀπὸ στεατίτη, δύο αἰχμὲς δοράτων μὲ σωληνωτὸ στέλεχος (ποὺ ἔσωζε ἵχνη ξύλου) καὶ μιὰ φυσικὴ ψαμμώδης πραινωπὴ πέτρα ποὺ στέκεται ἀπὸ μόνη της ὀρθία, πιθανότατα βαίτυλος ποὺ ἀντικαθιστοῦσε νεκρὸ τοῦ ὁποίου τὸ σῶμα δὲν εἶχε βρεθεῖ.

Τὸ 1969 ἔκανε ἐναρξὴ τῶν ἐρευνῶν τοῦ στὸν λόφο ὁ Σπυρόπουλος ἀνασκάπτοντας ἓνα τάφο στὴν ἀνατολικὴ πλαγιά (ΑΔ 25, 1970, Β, 218 κπ.: στὸ ΑΔ 27, 1972, Β, 309 γράφει ὅτι τὸ 1969 ἀνέσκαψε τρεῖς τάφους). Στὴν ἀνακοίνωση δὲν ἔδωσε διαστάσεις, ἀλλὰ μόνον σχέδιο ἀπὸ τὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι ὁ δρόμος τοῦ σωζόταν σὲ μεγάλο μῆκος, πλατύτερος στὴν ἀρχὴ καὶ στενότερος κοντὰ στὸ μέτωπο τῆς εἰσόδου. Οἱ παρεῖες τοῦ συνέκλιναν ἰσχυρά. Τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ ξηροτοίχου ποὺ ἔφραζε τὴν εἴσοδο βρισκόταν στὴ θέση του. Ἡ εἴσοδος ἐμφανίζει μεγαλύτερον βάθος ἀπὸ πλάτος καὶ στενεύει πρὸς τὰ πάνω. Ὁ θάλαμος ἦταν τετράπλευρος μὲ λίγο μικρότερον βάθος ἀπὸ πλάτος. Στὴν ἀριστερὴν πλευρὰ τοῦ ὑπῆρχε διεύρυνση μὲ πλάτος μεγαλύτερον ἀπὸ 3 μ. καὶ δάπεδο δια-

κριτό από εκείνο του θαλάμου, δηλαδή ψηλότερο (ή ίσως χαμηλότερο;). Από το σχέδιο υπολογίζω ότι το σωζόμενο μήκος του δρόμου του ήταν περίπου 8 μ., το πλάτος του μπροστά στην είσοδο 2.60-2.70 μ. και το ύψος του ξεπερνούσε τα 7 μ. Το βάθος της εισόδου φαίνεται 2.20 μ., ενώ το πλάτος της περίπου 1.50 μ., το πλάτος του θαλάμου 4.50-4.60 μ. και το βάθος του 4 μ. Απέδωσε αρκετά αγγεία και πολλά μικροαντικείμενα, μερικά από τα οποία εξαιρετικής ποιότητας.

Ακολούθησε μεγάλη έρευνα των τάφων και του συνολικού λόφου για τα αποτελέσματα της οποίας ο ανασκαφέας δεν έχει ακόμα δώσει αναλυτικά και συστηματικά στοιχεία. Από όσα στοιχεία είναι διαθέσιμα από τις ανακοινώσεις του (ΑΔ 27, 1972, Β, 309 κπ. ΑΑΑ 4, 1971, 161 κπ.) προκύπτουν τα εξής:

Στη βόρεια πλευρά του λόφου έσκαψε τον σημαντικότερο γνωστό λαξευτό μυκηναϊκό τάφο της Θήβας, αν όχι τον λαμπρότερο της Ελλάδας. Άρχισε την ανασκαφή από τον δρόμο που είχε μήκος 25 μ., μέγιστο ύψος 10 μ. και μέγιστο πλάτος 4 μ. Ψηλά υπήρχαν διαταραχές αλλά «κατωτέρω... αί επιχώσεις του συνεχίζοντο έναϊαι και αδιατάρακτοι μέχρι του δαπέδου» και σχηματίζονταν από μαλακό χώμα, χαλίκια και θραύσματα λατύπης του βράχου. Μέσα βρέθηκαν όστρακα και θραύσμα πήλινης μυκηναϊκής λάρνακας και στο δάπεδο κοντά στην είσοδο κύλικες και πύραυνο των ΥΕ ΙΙΒ χρόνων. Η είσοδος ήταν φραγμένη εκτός από μικρό μέρος ψηλά. Ο θάλαμος ήταν ορθογώνιος με μακρό άξονα εγκάρσιο προς εκείνον του δρόμου, δηλαδή ανατολικό-δυτικό, και τμήματα της όροφης είχαν πέσει στο δάπεδο. Οί επιχώσεις, σέ τέσσερις στρώσεις, ήταν παχύτερες στα ανατολικά. Στο δυτικό άκρο υπήρχε δάπεδο από πατημένο χώμα και σ' αυτό βρέθηκε ήμικατεστραμμένος χτιστός τάφος που περιείχε κυκλική ανάγλυφη έλεφάντινη πυξίδα. Στη μέση του θαλάμου βρήκε ο ανασκαφέας σπασμένα αγγεία, χρυσούς ρόδακες και κομμάτια από αλαβάστρινα αγγεία. Στην ανατολική άκρη του νότιου θρανίου (υπήρχε λοιπόν θρανίο στα νότια) στο δάπεδο βρέθηκε σκελετός στην τέταρτη στρώση της επίχωσης, ή οποία ήταν καθαρά μυκηναϊκή. Πιο πάνω βρέθηκε καρποδόχη αρχαϊκή και ακόμα πιο πάνω ομάδα σκύφων των ύστερων έλληνιστικών χρόνων. Στη γωνία των δύο σκελών του βόρειου θρανίου (υπήρχε λοιπόν και εδώ θρανίο το οποίο μάλιστα έστρεφε και στη στενή πλευρά) βρέθηκε πιθαμοφρέας ΥΕ ΙΙΒ, γεμάτος τέφρα και μικρά όστά ζώου.

Υπήρχε και δεύτερος δρόμος ο οποίος έντοπίστηκε από τα μέσα και ήταν φραγμένος με ξερολιθιά «μερικώς μόνον σωζομένην» και «ήτο κατάκοσμος διά τοιχογραφιών» (προφανώς αποφραγμένη θά ήταν ή είσοδος και ίσως σ' αυτήν βρίσκονταν οί τοιχογραφίες). Είναι πιο μικρός από τον πρώτο και βρίσκεται 1.30 μ. ψηλότερα. Στο έσωτερικό του θαλάμου υπήρχαν τοιχογραφίες. Στα θρανία σπείρες και πάπυροι, στην είσοδο από τον δεύτερο δρόμο σπείρες και ταινίες μιμούμενες σανίδες και στο υπέρθυρο απολήξεις δοκών. Στην «άριστερή γωνία» (υποθέτω στη βόρεια παρειά, ανατολικά από την είσοδο) και σέ τμήμα της ανατολικής παρειάς ζωφόρος «εϋχομένων και θρηνουσών γυναικών» και «διώροφον αντικείμενον (φορείον)» και απέναντι από την πρώτη είσοδο, άρα στη νότια πλευρά, σκηνή σέ βραχώδες τοπίο.

Ο θάλαμος είχε διαστάσεις 11.50x7 μ. και μέγιστο ύψος 3.50 μ. Ο πρώτος δρόμος είχε στην αρχή του δύο άντιμέτωπες βαθιές κόγχες. Πρίν φτάσει στην είσοδο άνηφορίζει για να προσαρμοστεί στο κατά 1 μ. περίπου ψηλότερο επίπεδο του δαπέδου του θαλάμου,

τὸ ὁποῖο καλύπτεται ἀπὸ ἐπίχωση «ἐκ κυτυπητῆς γῆς» μέσου πάχους 0.40 μ. Ἡ πρώτη αὐτῇ εἵσοδος φράχθηκε μὲ χτιστὸ θρανίον ποὺ διατρέχει τὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ θαλάμου καὶ «εἶτα διὰ γωνίας παρακολουθεῖ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τῆς κτιστῆς παραστάδος τῆς δευτέρας εἰσόδου». (Ἄρα ἡ χρῆσις τοῦ πρώτου δρόμου ἐγκαταλείφθηκε.) Δύο φάσεις μαρτυρεῖ καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ «δύο θρανία» στὸ πρὸς τὸν βράχο μισό τους εἶναι ἐξηρημένα, στὸ λοιπὸ ὅμως εἶναι χτιστά «κεκονιαμένα καὶ τοιχογραφημένα». Τὸ μῆκος τους ἀντιστοιχεῖ σὲ ἐκεῖνο τοῦ ἀρχικοῦ θαλάμου καὶ δὲν ἐπεκτάθηκαν στὸν νέο χώρο ποὺ δημιουργήθηκε μὲ τὴ διεύρυνση πρὸς τὰ ἀνατολικά. Ὁ πρῶτος αὐτὸς θάλαμος εἶχε «ἀετωματικὴν», δηλαδὴ δίρριχτη στέγη. Ὁ δεύτερος, ἡ διεύρυνση, ἐπικλινὴ καὶ στὰ νότια φαίνονταν «σημεῖα τῆς δευτερογενοῦς ἐνοποιήσεως». Πὰρ τὸν ἴδιον λόγο, ὅτι ἡ διεύρυνση ἦταν δευτερογενῆς, ἔγινε χτιστὴ ἡ δυτικὴ παραστάδα τῆς δευτέρας εἰσόδου καὶ ἐπιχωματώθηκε τὸ δάπεδο, κυρίως στὸ πρῶτο, τὸ ἀρχικὸ δηλαδή, τμήμα. Τὴν πρώτη φάσι χρονολόγησε ὁ Σπυρόπουλος στὴν ΥΕ ΠΙΑ2 καὶ τὴ δεύτερη στὰ μέσα τῆς ΥΕ ΠΙΒ. (Ἀνοίχθηκε ὅμως καὶ ἀποχωματώθηκε ὁ πρῶτος δρόμος πρὶν νὰ κλειστῇ καὶ νὰ χτιστῇ τὸ θρανίον; Πῶς ἄλλως θὰ μπορούσαν νὰ βρεθοῦν τὰ ΥΕ ΠΙΒ ἀγγεῖα στὸ δάπεδο τοῦ πρώτου δρόμου, μπροστὰ ἀπὸ τὴν εἵσοδο;)

Εἶναι λοιπὸν φανερὸ ὅτι πρόκειται γιὰ δύο τάφους. Ὁ πρῶτος εἶχε τὸν μεγάλο δρόμον καὶ ὁ θάλαμος κατελάμβανε τὸ δυτικὸν τμήμα μὲ στενὸ θρανίον στὴν πλευρὰ τοῦ βάθους καὶ ἴσως καὶ ἐκατέρωθεν τῆς εἰσόδου. Μετὰ ἀνοίχθηκε ὁ δεύτερος δρόμος ψηλότερα, καὶ ὄχι σὲ συνάρτησιν μὲ τὸν πρῶτον, καὶ στὴ συνέχεια ὁ δεύτερος θάλαμος μὲ τὴν ἐπικλινὴ στέγη. Αὐτὸς στὰ δυτικά του συνάντησε τὸν προϋπάρχοντα, προσαρμόστηκε στὸ γεγονὸς καὶ ἡ δεξιὰ παραστάδα τῆς εἰσόδου ἔγινε χτιστὴ. Τὸ δάπεδο τοῦ παλαιότερου θαλάμου ποὺ βρισκόταν σὲ χαμηλότερη στάθμῃ ἐπιχωματώθηκε, συμπληρώθηκαν χτιστά τὰ θρανία του, ποὺ ἐξαιτίας τῆς ἐπιχωμάτωσης εἶχαν χαμηλώσει πολὺ, τὸ σύνολο ἐπιχρίστηκε, σὺν τοῖς ἄλλοις γιὰ νὰ ἐνοποιηθοῦν οἱ δύο κατασκευὲς καὶ οἱ δύο τεχνικὲς (λάξευσις καὶ χτίσιμο), καὶ τοιχογραφήθηκε.

Ὁ Σπυρόπουλος ἀναφέρει καὶ ἓνα τάφος στὴ νότια πλαγίᾳ τοῦ λόφου, μεγάλον, σχεδὸν ἐντελῶς κατεστραμμένον καὶ συλημένον, μὲ βυζαντινοὺς λακκοειδεῖς τάφους στὸ δάπεδον τοῦ θαλάμου του. Καὶ ἀκόμα ἓναν στὴ βορειοδυτικὴν πλαγίᾳ μᾶλλον, ποὺ βλέπει πρὸς τὴ Προτιίδες καὶ εἶχε χρησιμοποιηθεῖ στοὺς βυζαντινοὺς χρόνους «κατὰ τοὺς ὁποίους ὑπέστη καὶ ὀρισμένας ἐπεμβάσεις».

Στὴ συνέχεια ὁ Σπυρόπουλος καθάρισε ἀπὸ τὴς νεότερες ἐπιχώσεις τὴ βόρεια πλαγίᾳ τοῦ λόφου (ΑΔ 27, 1972, Β, 311 π.· 28, 1973, Β, 252 κπ.) καὶ ἐντόπισε ἓνα τάφος ἀμέσως στὰ ἀνατολικά τοῦ μεγάλου. Οἱ παρειὲς τοῦ δρόμου τοῦ ἦταν σχεδὸν κατακόρυφες καὶ ἡ εἵσοδος χτισμένη μὲ τοῖχον ἀπὸ πέτρες μὲ πηλὸν καὶ ἀσβέστη. Ἡ ὀροφή τοῦ θαλάμου εἶχε πέσει καὶ τὸ δάπεδον εἶχε σκαφεῖ 1 μ. πῶς βαθιὰ ἀπὸ τὴν στάθμην τοῦ δαπέδου τοῦ δρόμου. Ψηλὰ στίς πλευρὰς εἶχε δύο μικρὰς καμαρωτὰς κόγχας. Τὸ νότιον ἄκρον τοῦ εἶχε ἀνοιγμα σὰν μικρὴ καμαρωτὴ θύραν ποὺ τὸ κάτω μέρος του φραζόταν μὲ «ἀσβεστοπαγῇ λιθοδομή». Ἀπὸ τὸ ἀνοιγμα μικρὸς διάδρομος ὡδηγοῦσε σὲ ἄλλον θάλαμον μὲ τρύπαν στὴν στέγη, ἀπὸ τὴν ὁποία εἶχαν πέσει χώματα ποὺ τὸν γέμισαν. Ὁ τάφος στὸν ὁποῖον ἀνήκε εἶχε ξεχωριστὸν δρόμον μεγάλον καὶ πλατὺ μὲ κατεύθυνσιν ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά. Ὁ θάλαμος ἦταν σχεδὸν τετράγωνος μὲ δίρριχτη στέγη ἀπὸ βόρεια καὶ νότια. Ἡ εἵσοδος

του ήταν ὀρθογώνια με μικρή κυρτότητα ἐπάνω. Ἐξωτερικὰ ἔφερε ἀσβεστοκονίαμα με ζωηρὸ κόκκινο χρώμα κατὰ τόπους. Ὅπως λέει ὁ ἀνασκαφέας «τὸ δεύτερον παράδειγμα τάφου εἰς Θήβας, ὁ ὁποῖος εἶχε τοιχογραφηθῇ». (Αὐτὸ δὲν εἶναι ἀκριβές. Ἐνμέρει ἐπιχρισμένοι καὶ τοιχογραφημένοι ἦταν καὶ κάποιοι τάφοι στὴν περιοχὴ Κολωνακιοῦ-Ἀγίας Ἄννας, ὅπως σημειώσαμε πιὸ πάνω.) Φαίνεται ὅτι ἦταν πολὺ μεγάλος, γιατί ἐπίσης σημειώνει ὅτι ἦταν ὁ ἀμέσως ἐπόμενος ὡς πρὸς τὶς διαστάσεις καὶ τὴν κατασκευὴ ἀπὸ τὸν μεγάλο τάφο. Προφανῶς ἡ ἔνωση με τὸν προηγούμενο καὶ οἱ ἄλλες ἐπεμβάσεις εἶναι ὕστερογενεῖς.

Ἀνατολικότερα βρῆκε καὶ ἄλλο τάφο, πολὺ μικρό, καὶ σημείωσε ὅτι «περαιτέρω πρὸς Ν. βρίσκονται οἱ τάφοι τῆς Ἀ. κλιτύος», πιθανῶς δηλαδὴ οἱ ἀνεσκαμμένοι ἀπὸ τὸν ὑπογράφωντα. Προσθέτει ἀκόμη ὅτι ἡ νότια πλαγιά τοῦ λόφου στὸ ἀνατολικό της μισὸ δὲν ἔδωσε κανένα τάφο, πρὸς τὸ δυτικὸ της ἄκρο μετὰ τὸν ἀναφερθέντα (εὐθὺς μετὰ τὸν μεγάλο) βρέθηκε ἀκόμα ἓνας πὺν εἶχε χρησιμοποιηθεῖ γιὰ ὀστεοφυλάκιο στὰ χριστιανικὰ χρόνια. Στὴν ἀρχὴ τῆς δυτικῆς πλαγιάς ἀπὸ τὰ νότια σημείωσε τὸν τάφο πὺν εἶχε ἀνασκάψει ὁ Κεραμόπουλλος καὶ στὴν ἄκρη τῆς θάλαμο ἄλλου κατεστραμμένου τάφου. Πιὸ πέρα ὡς τὸν μεγάλο τῆς βόρειας πλαγιάς σημείωσε τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς μόνο, μικροῦ, δεξιὰ καὶ ψηλότερα ἀπὸ τὸν πρῶτο δρόμο ἐκείνου. Ἐπισήμανε ὅμως ὅτι ὑπάρχουν ἴχνη καὶ ἀνατολικότερα.

Τέλος στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου ἀνέσκαψε βαθὺ ὀρθογώνιο λάξευμα με μακρὰ πλευρὰ στὸν ἀνατολικό-δυτικὸ ἄξονα πὺν χωρίζεται στὰ δύο «διὰ βραχίονός τινος τοῦ βράχου ἐκφυομένου ἀπὸ τοῦ Α. καὶ μικρὸν μόνον ἀπολειπομένου ἀπὸ τοῦ Ν. μετώπου τοῦ λαξεύματος. Τὸ κενὸν ἦτο ἀσφαλῶς θύρα εἰσόδου ἀπὸ τοῦ πρώτου εἰς τὸν δεύτερον χῶρον». Στὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ πρώτου τμήματος παρατήρησε στενὸ καὶ ἀβαθὴ διάδρομο πὺν προχωροῦσε ἐπὶ μερικὰ μέτρα πρὸς τὰ νότια. Ὅλα εἶχαν ταραγμένες ἐπιχώσεις με βυζαντινὰ καὶ μυκηναϊκὰ ὄστρακα. Θεώρησε τὸ λάξευμα ἰδιότυπο τάφο. Φοβᾶμαι ὅτι πρόκειται γιὰ τὰ ὑπολείμματα τοῦ σηπτικοῦ βόθρου τοῦ ἐξοχικοῦ κέντρου πὺν ὑπῆρχε παλαιότερα στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου.

Αὐτοὶ εἶναι οἱ μυκηναϊκοὶ τάφοι τοῦ Μεγάλου Καστελιοῦ πὺν ἔχουν ἀνασκαφεῖ, καθαριστεῖ ἢ ἀπλῶς ἐντοπιστεῖ. Εἶναι ὅμως σωστὸ νὰ μιᾶμε γιὰ «νεκροταφεῖο τοῦ Μεγάλου Καστελιοῦ»; Οἱ λαξευτοὶ τάφοι συνεχίζονταν ἀδιάκοπα καὶ πρὸς τὰ βόρεια καὶ πρὸς τὰ νότια, ὅπου τὸ ἐπέτρεπε τὸ ἔδαφος. Ἦδη ὁ πέμπτος ἀπὸ τοὺς τάφους πὺν συνδέει ὁ Κεραμόπουλλος με τὸν λόφο αὐτό (Κερ. 109) πρέπει γιὰ λόγους συστηματικὸς νὰ καταταγεῖ σὲ ἐκείνους τοῦ Μικροῦ Καστελιοῦ, ὅπως καὶ ὁ τάφος στὸ οἰκόπεδο Κυριαίου (ΑΔ 23, 1968, Β, 213 κπ.) πὺν ἀναφέρθηκε πιὸ πάνω, ἀφοῦ ἀνοίγεται ἀπὸ νότια πρὸς βόρεια, κι ἄς εἶναι πολὺ κοντὰ στοὺς τάφους τοῦ Μεγάλου. Μαζί τους πρέπει νὰ καταταγοῦν καὶ ὁ τάφος πὺν ὑπόλειμμά του βρέθηκε στὰ νότια τοῦ σημερινοῦ γυμνασίου (ΑΔ 23, 1968, Β, 214) καὶ οἱ ἑξὶ πὺν ἀνασκάφηκαν στὰ βόρεια του (ΑΔ 22, 1967, Β, 228 κπ.). Τυχαῖα εὐρήματα ἔδειξαν ὅτι καὶ πρὸς τὶς ἄλλες πλευρὲς ὁ λόφος τοῦ Μικροῦ Καστελιοῦ ἦταν πραγματικὰ διάτρητος ἀπὸ μυκηναϊκοὺς λαξευτοὺς τάφους πὺν καταστράφηκαν στὴ συνέχεια ἀπὸ τὴν ἐντατικὴ χρῆση τῆς περιοχῆς καὶ τὶς ἐπανειλημμένες ἰσοπεδώσεις. Στὸ οἰκόπεδο Ι. καὶ Α. Ἀνδριανοῦ, χαμηλὰ στὴ βορειο-βορειοανατολικὴ πλαγιά ἐπισημάνθηκε ἡ παρουσία τεσσάρων ἢ πέντε τέτοιων, τῶν ὁποίων σωζόταν μόνο

τὸ κατώτερο μέρος (ΑΔ 23, 1968, Β, 216 π.) καὶ στὸ οἰκόπεδο Κονσολάκη στὴ βορειοανατολική πλαγιά ἀκόμα τριῶν ἢ ἴσως πέντε (ΑΔ 24, 1969, Β, 177 π.). Σὲ αὐτοὺς πρέπει νὰ προσθέσουμε ἐκείνους ποὺ ἐπισήμανε ὁ Κεραμόπουλλος. Στὴ βόρεια πλαγιά παρατήρησε τομὲς στὸν βράχο «ὥσει πρὸς διαρρύθμισιν μικρῶν δωματίων» καὶ σημείωσε ὅτι «μὴ γενομένης τελείας τῆς ἐρεῦνης αὐτῶν» δὲν ἀποδείχτηκε ἂν ἀνήκουν σὲ κατεστραμμένους μυκηναϊκοὺς τάφους (Κερ. 111 π.). Στὰ ἀνατολικά πόδια ὅμως τοῦ λόφου σημείωσε τὴν παρουσία δύο λαξευμάτων, τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶχε πλάτος 4 μ., μήκος 3.30 μ. καὶ βάθος περίπου 2 μ. καὶ συμπέρανε ὅτι «φαίνονται ἀληθῶς ἀνήκοντα εἰς μυκηναϊκοὺς τάφους» (Κερ. 112), καὶ στὴ βορειοδυτικὴ πλαγιά ἐπισήμανε ἀκόμα ἓνα τάφο ἀνοιχτὸ ποὺ ἔσωζε τὴ στέγη του (αὐτόθι).

Νοτιότερα ἀπὸ τὸ Μεγάλο Καστέλι στὰ ἄλλα ὑψώματα τῆς λοφοσειρᾶς εἶναι βέβαιη ἡ ὑπαρξὴ τέτοιων τάφων. Ὁ Κεραμόπουλλος πάλι σημείωσε (Κερ. 80): «Ὁ Ἰσμήνιος λόφος καὶ ὁ πρὸς Β. αὐτοῦ μικρότερος μαστὸς ὁ ἐπιλεγόμενος Τεκές ... ἔχουσι τὰς κλιτῦς διατρήτους ὑπὸ μυκηναϊκῶν θαλαμοειδῶν ἢ σπηλαιωδῶν τάφων» καὶ ἄλλου (Κερ. 99): «Πρὸς Β. πλησίον τοῦ Ἰσμηνίου Ἀπόλλωνος ... εἶναι ἕτερος διακεκριμένος μαστὸς συνδεόμενος μετὰ τοῦ Ἰσμηνίου διὰ δειράδος καὶ φέρων εἰς μὲν τὴν δυτικὴν κλιτὺν ἀνοικτοὺς ἀπὸ μακροῦ χρόνου μυκηναϊκοὺς τάφους ... ὁ λόφος λέγεται ὑπὸ τινων ἐν Θήβαις Τεκές». Στὸν λόφο τοῦ Ἰσμηνίου ἀνέσκαψε ὁ Κεραμόπουλλος ἕξι τάφους (Κερ. 80 κπ.) καὶ ἐγὼ ἓναν (ΑΔ 22, 1967, Β, 227), τὸν νοτιότατο, ἀπὸ τὸν ὁποῖο σωζόταν μόνο μέρος τοῦ θαλάμου.

Ὅπως φαίνεται λοιπὸν μᾶλλον πρέπει νὰ μιλάμε γιὰ τὸ μυκηναϊκὸ νεκροταφεῖο τῆς λοφοσειρᾶς Ἰσμηνίου - Καστελιῶν, καὶ ὄχι γιὰ τέσσερα ξεχωριστὰ νεκροταφεῖα (Μικροῦ Καστελιοῦ, Μεγάλου Καστελιοῦ, Τεκέ, Ἰσμηνίου), μέρος μόνο τῶν τάφων τοῦ ὁποίου σώθηκε καὶ μέρος πάλι αὐτῶν ἐντοπίστηκε ἢ ἐρευνήθηκε. Τὸ νεκροταφεῖο αὐτὸ θὰ μπορούσαμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι διακρίνεται ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ Κολωνακιοῦ - Ἀγίας Ἀννας, τὸ ἄλλο τῶν Μύλων πέρα ἀπὸ τὸν Ἰσμηνὸ (ΠΑΕ 1897, 85· ΑΕ 1910, 210· Κερ. 100) καὶ ἐκεῖνο τῆς Ἀγίας Τριάδας πέρα ἀπὸ τὴν Πλακιώτισσα (Σπυρόπουλος, Ἀμφεῖον 23).

Ὁ Σπυρόπουλος ἀφοῦ βρῆκε τὸν πιὸ πάνω μέγιστο καὶ λαμπρότατο μυκηναϊκὸ τάφο τῆς Θήβας, ποὺ εἶχε μάλιστα καὶ δύο δρόμους, καὶ ἀφοῦ θεώρησε βέβαια τὰ ἐπισφαλέστατα συμπεράσματα τοῦ Κεραμόπουλλου, ὅτι ὁ λόφος ὁ ἴδιος τοῦ Μεγάλου Καστελιοῦ εἶναι αὐτὸ ποὺ ἀναφέρει ὁ Πausanias ὡς τάφο τῶν παιδιῶν τοῦ Οἰδίποδος, κατέληξε (ΑΔ 27, 1972, Β, 310 κπ.) ὅτι «ἡ παρουσία τῶν δύο δρόμων καὶ ἀσφαλῶς καὶ ἄλλες παραδόσεις καὶ πίστεις διὰ τὸν παρόντα τάφον δικαιολογοῦν διὰ τὴν σύγχρονον φιλολογικὴν κριτικὴν τὴν αἰτιολογικὴν τοῦλάχιστον ἐρμηνείαν τῆς ταυτίσεως τοῦ μεγάλου τάφου τοῦ Καστελίου ἐν τῇ συνειδήσει τῶν ἐντοπίων πρὸς τὸν τάφον τῶν αὐταδέλφων». Τὸν τάφο τὸν θεώρησε βασιλικό, ἐπειδὴ κατὰ τὴ γνώμη του δὲν πρέπει νὰ ἀναμένουμε στὴ Θήβα εὗρεση θολωτῶν τάφων, ἀφοῦ κανεὶς δὲν ἔχει ἐντοπιστεῖ καὶ ἐπομένως οἱ βασιλικοὶ θὰ ἦταν λαξευτοί, μεγαλύτεροι ὅμως καὶ πολυτελέστεροι ἀπὸ τοὺς λοιπούς. Προχώρησε καὶ πιὸ πέρα: «Ἄν δεχθῶμεν αὐτόν», γράφει, «ὡς τὸν τάφον τῶν αὐταδέλφων, ἀγόμεθα νὰ θεωρήσωμεν τοῦτον ὡς τὸν τάφον τῆς θηβαϊκῆς δυναστείας». Παραπέμπει μάλιστα καὶ στὴν Ἀντιγόνη στ. 891 π. ποὺ λέει «ὦ τύμβος, ὦ νυμφεῖον, ὦ κατασκαφῆς / οἴκησις ἀείφρουρος» καὶ παρατηρεῖ ὅτι ὁ περὶ οὗ ὁ λόγος τάφος εἶναι πράγματι κατασκαφῆς

οἰκησῖς καὶ ὄχι θολωτὸς καὶ ἦταν ἀείφρουρος, «ἐὰν οὕτω πρέπει νὰ ἐρμηνευθοῦν αἱ δύο κόγχαι» στὴν ἀρχὴ τοῦ δρόμου του. Τὸ λεγόμενο πιὸ κάτω οἱ πορεύομαι / πρὸς τοὺς ἐμαυτῆς, ὧν ἀριθμὸν ἐν νεκροῖς / πλεῖστον δέδεκται Φερσέφασσ' ὀλωλότων θεωρεῖ ὅτι ἀποκαλύπτει πὼς ὁ Σοφοκλῆς γινώριζε ὅτι οἱ μυκηναῖκοι τάφοι εἶναι οἰκογενειακὰ μνημεῖα. Καταλήγει ἔτσι στὸ συμπέρασμα ὅτι «ὁ τάφος ... ἦτο ἀσφαλῶς ὁρατὸς καὶ γνωστὸς καθ' ὅλην τὴν ἀρχαιότητα καὶ μάλιστα ἡσκέτο ἐν αὐτῷ καὶ ἡρωολατρεία τις, τεκμηριωμένη ὑπὸ εὗρημάτων τινῶν», ἀναφερόμενος ὅπως φαίνεται στὸ ἀρχαῖο καὶ τὰ ἐλληνιστικά ἀγγεῖα ποὺ βρέθηκαν στὸ ἐσωτερικὸ του, καὶ ἴσως καὶ σὲ ὄστρακα αὐτῶν ἢ καὶ ἐνδιάμεσων ἐποχῶν.

Πιστεύοντας ἔτσι ὅτι στὸ Μεγάλο Καστέλι βρίσκονταν οἱ τάφοι τῶν βασιλέων συγκρότησε συνολικὴ χωροταξικὴ θεωρία ποὺ συνδέει τὶς συνοικίες τῆς Καδμείας, ὅπως διακρίνονται ἀπὸ τὸ φυσικὸ ἀνάγλυφο, μὲ τὰ διάφορα νεκροταφεῖα (Ἀμφείον 21 κπ.). Ὑποστήριξε ὅτι τὸν κεντρικὸ λόφο τῆς Καδμείας κατεῖχε τὸ ἀνάκτορο τοῦ ἀνακτος, αὐτὸ ποὺ ὀνομάζουν «Νέο Καδμεῖο» καὶ εἶναι κατὰ τὴν ἄποψή του σύγχρονο μὲ τὸ «Παλαιό». Τὸ νοτιότατο ὕψωμα ἦταν ξεχωριστὴ συνοικία μὲ ἔδρα, διοικητήριον, τὸ σημαντικὸ κτίριον ποὺ τμήματά του ἀνέσκαψε κοντὰ στὴν ἐκκλησίαν τῆς Λότζιας. Στὸ βορειότερο ὕψωμα συνέβαινε τὸ ἴδιο καὶ ἀντίστοιχος εἶναι ὁ χαρακτήρας τοῦ λεγόμενου «Παλαιοῦ Καδμείου». Καὶ τέλος ἀντίστοιχο πάλι κέντρο πρέπει νὰ ἀναμένεται στὴ συνοικία τῆς περιοχῆς τοῦ μουσείου καὶ τῆς Γούρνας. Σὲ αὐτὲς τὶς διαφορετικὲς συνοικίες, ποὺ ἡ κάθε μία τοὺς εἶχε κάποιο κέντρο, ἄρα κάποιον ἢ κάποιους ἄρχοντες, ὑποδεέστερους ὅμως καὶ ἐξαρτημένους ἀπὸ τὸν βασιλέα, ὁ ὁποῖος ἔδρευε στὸν κεντρικὸ χῶρο, θεώρησε ὅτι ἀντιστοιχοῦν καὶ τὰ νεκροταφεῖα. Στοὺς κατοίκους τῆς νότιας συνοικίας θὰ ἀνῆκαν οἱ τάφοι τοῦ Κολωνακιοῦ καὶ τοῦ Ἰσμηνίου, σὲ ἐκείνους τοῦ κεντρικοῦ ἐξάρματος, δηλαδὴ τοὺς ἀνακτες καὶ τοὺς περὶ αὐτοὺς, οἱ τάφοι τοῦ Μεγάλου Καστελιοῦ, ἐνῶ στοὺς κατοίκους τῶν δύο ἄλλων συνοικιῶν θὰ ἀντιστοιχοῦν οἱ τάφοι τοῦ Μικροῦ Καστελιοῦ, ἐκεῖνοι στὰ Βλάχικα Κονάκια (τὸ κατὰ Κεραμόπουλλο νεκροταφεῖο τῶν Μύλων) ποὺ ὁ ἴδιος βρῆκε συλημένους καὶ καθάρισε, καὶ τέλος ἐκεῖνοι δυτικὰ ἀπὸ τὴν Πλακιώτισσα/Δίρκη στὴν περιοχὴ κυρίως τῆς Ἀγίας Τριάδας, τοὺς ὁποίους ἐπίσης ὁ ἴδιος (πράγματι) ἐντόπισε συλημένους καὶ μερικὸς ἀπὸ αὐτοὺς καθάρισε.

Θεωρώντας ἔτσι ὅτι τὸ βασιλικὸ νεκροταφεῖο βρισκόταν στὸ Μεγάλο Καστέλι ὁδηγήθηκε μὲ φυσικὸ τρόπο στὴν ἀπόφαση νὰ διερευνήσῃ ἀνασκαφικὰ ὅλο τὸν λόφο καὶ τὶς διαμορφώσεις του ποὺ μνημόνευε ὁ Κεραμόπουλλος (ΑΔ 28, 1973, Β, 255 κπ.). Ἐνοιξε λοιπὸν πάνω ἀπὸ τὴ «ζώνη» τρία φρέατα στὰ ἀνατολικά, τὰ δυτικὰ καὶ τὰ βόρεια ποὺ ἔδειξαν ὅτι οἱ ἐπιχώσεις ποὺ ὑπῆρχαν ἐκεῖ (ἀπὸ 1.40 ὠς 3.60 μ.) εἶχαν πέσει ἀπὸ ψηλότερα καὶ στὰ βόρεια μάλιστα σχετικὰ πρόσφατα, ἀφοῦ στὸ βάθος βρέθηκε μεταβυζαντινὸς τοῖχος. Διαπίστωσε ὅτι, ὅπου βρέθηκε, ὁ βράχος, καὶ μάλιστα στὸ βόρειο «φρέαρ», ἦταν «εἰργασμένος, λελαξευμένος καὶ σχεδὸν λελεασμένος, συνέκλινε δὲ ἐλαφρῶς πρὸς τὰ κάτω εἰς τομὴν σκαφωτὴν» καὶ ὅτι ἡ ζώνη ἦταν λαξευτὴ ὁδὸς πλάτους μέχρι 6 μ. Καθάρισε στὴ συνέχεια αὐτὴ τὴν ὁδὸ καὶ παρατήρησε ὅτι ἄρχιζε λίγο δυτικὰ ἀπὸ τὸν πρῶτο δρόμο τοῦ μεγάλου τάφου, λίγο πρὶν ἀπὸ τὶς κόγχες του καὶ προχωροῦσε δυτικὰ. Τὸ βόρειο ὄριο τῆς ὁδοῦ αὐτῆς ἦταν ὁ βράχος ποὺ κατέβαινε μαλακὰ πρὸς τὰ βόρεια καὶ «ἔσωζε καλῶς τρεῖς σειρὰς λαξευτῶν βαθμίδων» (ἀπὸ τὴ φωτογραφία φαίνεται ὅτι

πρόκειται για μακρές βαθμίδες), πράγμα που όνόμασε «ἐξέδρα» τοῦ βράχου ἢ ὁποία «κατέληγεν εἰς κεκλιμένον καὶ ἀνώμαλόν πως σήμερον ἐπίπεδον καὶ χῶρον εὐρύν» πού «πρὸς Α. ... ἔφθανε περίπου μέχρι τῆς προεκτάσεως τοῦ ἐπιπέδου πρὸς τὸν α δρόμον τοῦ μεγάλου τάφου». Ἐκεῖ βρῆκε νεότερο κτίσμα καὶ ἀνάμεσα σ' αὐτὸ καὶ τὴν «ἐξέδρα» «βραχὺ ὄρυγμα τοῦ βράχου τὸ ὁποῖον πρὸς Ν. διακόπτεται ὑπὸ τῆς λαξευτῆς ὁδοῦ». Εἶχε ἐπίκωση ἀπὸ λατύπη τοῦ βράχου καὶ εἶναι ὑπόλειμμα δρόμου μυκηναϊκοῦ τάφου. Μέσα σὲ αὐτὸ βρέθηκαν δεκαπέντε ἀγγεῖα καὶ δύο σφραγιδόλιθοι ΥΕ ΠΙΑ2-Β1. Σημείωσε ὅτι «ἡ λαξευτὴ ὁδὸς φαίνεται κανονικὸς περιδρόμος» (ἂν καὶ ἀπὸ τὰ στοιχεῖα πού ἔδωσε φαίνεται ὅτι τὴν καθάρισε μόνο στὰ βόρεια) καὶ ὅτι μὲ βεβαιότητα κατασκευάστηκε μετὰ τὰ ΥΕ ΠΙΒ1 χρόνια. Συμπέρανε ὅμως ὅτι ἡ κατασκευὴ δὲν θὰ ἀπέχει πολὺ χρονικὰ ἀπὸ τὴν ἀπόθεση τῶν κτερισμάτων στὸν πιὸ πάνω δρόμο τοῦ τάφου γιὰ μιὰ ταφὴ πού θὰ ἔγινε στὸν θάλαμό του. Κλείνει τὴν προκαταρκτικὴ ἔκθεσή του (δυστυχῶς δὲν ἔχουμε ἀκόμα τὴν ὀριστικὴ δημοσίευση) συνάγοντας ὅτι ὁ περιδρόμος θὰ κατασκευάστηκε συγχρόνως μὲ τὴν ἐπέκταση τοῦ μεγάλου τάφου καὶ σημειώνει: «Ὡς πρὶν σκέψιν ἐκφράζω τὴν ἄποψιν ὅτι μετὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ περιδρόμου δὲν ἐλαξεύθη πλέον ἕτερος τάφος εἰς τὸν λόφον ὁ ὁποῖος ἀπέβη πλέον μνημεῖον καὶ ἔδος τῆς δυναστείας. Ἡ κατασκευὴ τοῦ περιδρόμου μετέβαλεν τὸν λόφον εἰς χῶρον δημοτελῶν τελετῶν καὶ ἀγῶνων, εἰς τοὺς ὁποίους ἐλάμβανον μέρος ἥρωες καὶ ἄλλων κέντρων τῆς Ἑλλάδος (βλ. *Ἰλιάδος* Ψ 677 κέ.). Οἱ ἀγῶνες αὐτοὶ βεβαίως ἐτελοῦντο πρὸς τιμὴν τῶν νεκρῶν ἡρώων τῆς παλαιφάτου πόλεως πρὸ πάντων δὲ πρὸς τιμὴν τῶν υἱῶν τοῦ Οἰδίποδος (Παυσανίας IX 18.3: *φασὶ γὰρ καὶ τοῖς παισὶ ἐναγίζειν τοῖς Οἰδίποδος* τὸ καὶ ἐνταῦθα μὲ τὴν ἔννοιαν τοῦ κατ' ἐξοχὴν, πρὸ πάντων) καὶ αὐτοῦ τούτου τοῦ τραγικοῦ βασιλέως».

Φυσικὰ ἴσως ὑπάρχουν καὶ ἄλλα στοιχεῖα πού δὲν τὰ ἔχει δώσει ἀκόμα ὁ ἀνασκαφείας καὶ τὰ ὁποῖα θὰ στηρίζουν τὰ τόσο ἐντυπωσιακὰ καὶ συγκινητικὰ συμπεράσματά του, ἀλλὰ δυστυχῶς μὲ τὰ στοιχεῖα πού ἔχουμε ὡς τώρα τὰ συμπεράσματα αὐτὰ δὲν μποροῦν νὰ σταθοῦν στὴν κριτικὴ. Ἄς τὰ δοῦμε ἀναλυτικά:

1. Τελευταῖοι πού γνώριζαν τὴν ὑπαρξὴ δύο δρόμων στὸν μεγάλο τάφο ἦταν ἐκεῖνοι πού λάξευσαν τὸν δεῦτερο δρόμο καὶ τὸν δεῦτερο θάλαμο (καὶ τὸ πολὺ ἐκεῖνοι στοὺς ὁποίους θὰ τὸ εἶπαν). Στὸ δάπεδο τοῦ πρώτου δρόμου καὶ κοντὰ στὴν εἴσοδο βρῆκε ὁ Σπυρόπουλος ἀγγεῖα ΥΕ ΠΙΒ χρόνων καὶ οἱ ἐπιχώσεις του ἦταν «ἐνιαῖαι καὶ ἀδιατάρακτοι». Αὐτὸ σημαίνει ὅτι τότε ἀνοίχτηκε ὁ δρόμος γιὰ τελευταία φορά, καὶ πιθανότατα καὶ ὁ θάλαμος, γιὰ κάποια ταφὴ. Στὴ συνέχεια φράχτηκε ἡ εἴσοδος μὲ τὴν ξερολιθιά καὶ ὁ δρόμος ἐπιχωματώθηκε. Αὐτὸ πρὶν νὰ γίνῃ ἡ ἐπέκταση, ἀφοῦ μὲ ἐκεῖνη ὁ πρῶτος δρόμος καταργήθηκε, μαζὶ μὲ τὴν εἴσοδο ὅπου χτίστηκε τὸ θρανίΟ. Οἱ κατασκευαστὲς τῆς ἐπέκτασης στὴ διάρκεια τῆς ἴδιας περιόδου, ἀλλὰ προφανῶς σὲ ὑστερότερα χρόνια, ἢ δὲν ἐγνώριζαν τὴν ὑπαρξὴ τοῦ πρώτου τάφου καὶ τοῦ δρόμου του ἢ δὲν σκόπευαν ἀρχικὰ νὰ ἐνοποιήσουν τοὺς τάφους. Λαξεύοντας τὸν δεῦτερο θάλαμο, ἀφοῦ εἶχαν λαξεύσει τὸν ἀντίστοιχο δρόμο, συνάντησαν τὸν πρῶτο καὶ ἀποφάσισαν τὴν ἐνοποίηση. Ἕνας τάφος ὅμως κατὰ τὴν ἀντίληψή τους δὲν μποροῦσε νὰ ἔχει δύο δρόμους. Ἐχτισαν λοιπὸν τὸ θρανίΟ μπρὸς (μέσα) ἀπὸ τὴν ἄχρηστη εἴσοδο καὶ ὑψωσαν τὸ δάπεδο καὶ ὅλα τὰ θρανία. Ἔτσι μόνο ἐρμηνεύεται γιὰτὶ ἀνέβηκε μὲ ἐπιχωμάτωση ἢ στάθμη τοῦ

δαπέδου. Ήταν απλούστερο από τὸ νὰ βαθύνουν τὴ στάθμη τοῦ δεύτερου θαλάμου, πού σήμαινε ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ βαθύνουν καὶ τὸν δρόμο του. Καὶ ἦταν καὶ λογικό, ἀφοῦ ὁ δεύτερος τάφος μόνο ἓνα δρόμο σχεδιάστηκε (καὶ ἐκτελέστηκε) νὰ ἔχει, ὅπως ὅλοι οἱ μυκηναϊκοὶ τάφοι. Τὸν δεύτερο. Ἄν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἤθελαν νὰ διευρύνουν τὸν θάλαμο τοῦ ὑπάρχοντος πρώτου τάφου δὲν εἶχαν παρὰ νὰ ἀρχίσουν ἀπὸ ἐκεῖνον. Τότε δὲν θὰ ὑπῆρχε πρόβλημα μὲ τὴ στάθμη τοῦ δαπέδου. Οὔτε βέβαια θὰ χρειαζόταν νὰ χτίσουν θρανίو ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν πρώτη εἴσοδο. Θὰ διατηροῦσαν τὸν ὑπάρχοντα δρόμο. Καὶ ἂν πραγματικὰ ἤθελαν νὰ ἔχει ὁ τάφος δύο δρόμους, θὰ ἀνοιγαν καὶ δεύτερο πού θὰ ἀντιστοιχοῦσε στὴν ἐνιαία στάθμη τοῦ δαπέδου τοῦ ἐνιαίου θαλάμου. Ὁ νέος μεγάλος τάφος λοιπόν, ὁ ἐνοποιημένος, εἶχε μόνο ἓνα δρόμο, τὸν δεύτερο. Πῶς ἐπομένως ἓνα ἄγνωστο στοιχεῖο, ἡ ὑπαρξὴ καὶ τοῦ πρώτου δρόμου, δικαιολογεῖ «τὴν αἰτιολογικὴν τοῦλάχιστον ἐρμηνείαν τῆς ταυτίσεως ... τοῦ τάφου ... ἐν τῇ συνειδήσει τῶν ἐντοπίων πρὸς τὸν τάφον τῶν αὐταδέλφων»;

2. Τὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ βασιλικοὶ τάφοι στὴ Θήβα θὰ ἦταν λαξευτοί, ὅπως δηλώνει ἡ ἀπουσία θολωτῶν, παρὰ τὸ ὅτι δὲν ἀποκλείεται, στηρίζεται πάντως σὲ *argumentum ex silentio*. Πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι καὶ οἱ λαξευτοὶ πού ἔχουν βρεθεῖ εἶναι πολὺ μικρὸ μέρος ἐκείνων πού πρέπει νὰ ὑπῆρχαν. Ὅλοι μαζί ἀπέχουν ἀρκετὰ ἀπὸ τὸ νὰ φτάσουν τὶς δύο ἑκατοντάδες, ἐνῶ ἐκεῖνοι τῶν Μυκηνῶν π.χ. μετρῶνται σὲ χιλιάδες. Καὶ ἄλλου τύπου χτιστούς, καθὼς καὶ μεγάλους λακκοειδεῖς μυκηναϊκοὺς δὲν γνωρίζαμε ἀπὸ τὴ Θήβα, ἀλλὰ σχετικὰ πρόσφατα βρέθηκε ἀπὸ ἓνας κάθε τύπου στὴν ἴδια τὴν Καδμεία (EEBM Αα 387, 388). Θολωτοὶ τάφοι δὲν ἔχουν βρεθεῖ οὔτε καὶ στὴν Ἀθήνα, μολονότι ἀπὸ τὰ λοιπὰ στοιχεῖα φαίνεται ὅτι αὐτὴ ἦταν ἡ σημαντικότερη θέση στὴν Ἀττικὴ στὰ μυκηναϊκὰ χρόνια, καὶ ὁ τύπος εἶναι γνωστὸς καὶ σὲ μικρότερα κέντρα τῆς Ἀττικῆς. Ἀλλὰ καὶ στὸ σημαντικὸ κέντρο τοῦ Ὀρχομενοῦ μόνο ἓνας θολωτὸς τάφος εἶναι γνωστός, ἐνῶ σὲ ἄλλα μικρότερα κέντρα πολὺ περισσότεροι. Αὐτὰ μπορεῖ νὰ σημαίνουν ὅτι δὲν ἐπικρατοῦσε παντοῦ ἡ συνήθεια νὰ κατασκευάζονται θολωτοὶ γιὰ τοὺς ἀνακτες, πῶ πιθανὸ ὅμως φαίνεται νὰ ὀφείλονται ἀπλῶς στὸ ὅτι δὲν σώθηκαν ἢ ἀκόμη ἀπλούστερα δὲν ἐντοπίστηκαν. Μποροῦμε ἀκόμα καὶ νὰ σκεφτοῦμε ὅτι ἴσως δὲν θὰ ὑπῆρχαν «ἀνακτες» στὴ μυκηναϊκὴ Θήβα καὶ θὰ τοὺς δημιούργησε μόνο ἡ ὑστερότερη παράδοση προσαρμόζοντας τὰ πράγματα στὰ δεδομένα ἄλλων κέντρων. Οὔτε καὶ μέγαρο ἀνακτοῦ ἔχει βρεθεῖ στὴ Θήβα. Τὸ πῶς πιθανὸ παραμένει ὅτι καὶ αὐτὸ καὶ οἱ θολωτοὶ τάφοι θὰ ἐντοπιστοῦν μιὰ μέρα.

3. Ἄν βέβαια δεχτοῦμε ὅτι οἱ δύο γιοὶ τοῦ Οἰδίποδος, καὶ ὁ πατέρας τους, ἔχουν ἱστορικὴ ὑπόσταση καὶ ἦταν πράγματι ἡγεμόνες καὶ πέθαναν στ' ἀλήθεια καὶ οἱ δύο στὴ Θήβα καὶ εἶχαν θαφτεῖ μαζί σ' αὐτὸν τὸν τάφο, τότε θὰ πρέπει νὰ «θεωρήσωμεν τοῦτον ὡς τὸν τάφον τῆς θηβαϊκῆς δυναστείας». Ὅμως ἄλλο πράγμα νὰ πιστευόταν στὰ ὑστερότερα χρόνια κάποιος τάφος ὡς ἐκεῖνος τῶν ἀδελφῶν, ἄλλο πράγμα νὰ ἦταν, καὶ τέλος ἄλλο καὶ νὰ ἦταν καὶ νὰ τὸ θυμόντουσαν οἱ ἄνθρωποι ὡς τὰ ὑστερα χρόνια τῆς ἀρχαιότητος. Τὰ εὐρήματα βεβαιώνουν ὅτι μόλις στὸν 60 π.Χ. τὸ πολὺ αἰῶνα κάποιος ἔκαναν προσφορά, ὅπως φαίνεται, στὸν τάφο, ἐφ' ὅσον δεχτοῦμε τὸ πράγματι πολὺ πιθανὸ ὅτι αὐτὸ δηλώνει ἡ παρουσία τῆς ἀρχαϊκῆς καρποδόχης. Ἑφτακόσια χρόνια σιωπῆς ὅμως

είναι πάρα πολλά για να θεωρήσουμε ότι σωζόταν ή μνήμη πώς σ' αὐτὸν τὸν συγκεκριμένο τάφο εἶχαν θαφτεῖ κάποιοι γόνοι βασιλέων καὶ βασιλεῖς. Τὸ μόνο ποὺ τὰ δεδομένα ἐπιτρέπουν νὰ συζητήσουμε εἶναι ἂν ἀπὸ τὸν 6ο π.Χ. ὡς τὸν 2ο μ.Χ. αἰῶνα οἱ κάτοικοι τῆς Θήβας πίστευαν πὼς αὐτὸς εἶναι ὁ τάφος τοῦ Ἑτεοκλέους καὶ τοῦ Πολυνείκη.

4. Ὁ Σοφοκλῆς βεβαίως «ἀρχαιολογεῖ» στοὺς στίχους τῆς *Ἀντιγόνης*, ὅπως νομίζει καὶ ὁ Σπυρόπουλος, ἀλλὰ μὲ τελείως ἄλλο περιεχόμενο. Θεωρεῖ ὅτι οἱ «ἀρχαῖοι» τάφοι τῶν μυθικῶν χρόνων ἦταν κατασκαφεῖς, ἀφοῦ ἀσφαλῶς στὴν ἐποχὴ τοῦ εἶχαν παρατηρηθεῖ «ἀρχαῖοι» κατασκαφεῖς τάφοι. Τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα βεβαιώνουν ὅτι καὶ στὰ χρόνια του, καὶ ἀσφαλῶς καὶ πρὶν καὶ μετὰ ἀπὸ αὐτά, φαίνονταν ἀνοιχτοὶ ἢ καὶ τυχαῖα ἀνευρίσκονταν τέτοιοι τάφοι, ὅπως π.χ., ἐκεῖνοι τοῦ Γυμνασίου ἢ τοῦ οἰκοπέδου Κυριάκου ἢ ἀκόμα καὶ ὁ ἐδῶ συζητούμενος στὴν ἴδια τῇ Θήβᾳ. Καὶ ἀσφαλῶς καὶ πολλοὶ ἄλλοι. Μάλιστα ὁ Σοφοκλῆς συγχέει καὶ λίγο τὰ πράγματα, γιατί ἐνῶ ἀποκαλεῖ τὸν τάφο στὸν ὁποῖο πρόκειται νὰ κλειστεῖ ζωντανή ἡ *Ἀντιγόνη κατασκαφῇ οἴκησιν* τὸν ὀνομάζει συγχρόνως καὶ *τύμβο*. Καὶ αὐτὸ βέβαια δὲν εἶναι ἀναφορὰ στὸ σχῆμα τοῦ λόφου, γιατί εἶναι πολὺ ἀπίθανο νὰ θεωροῦσε ὁ ἴδιος καὶ οἱ σύγχρονοί του τύμβο ἓνα λόφο μὲ σαφέστατα ἐλλειψοειδῆ ἔδρα καὶ προφανῶς συνιστάμενο ἀπὸ βράχο καὶ ὄχι ἀπὸ χῶμα. Τὸ *αἰέφρουρος* δὲν ἀναφέρεται φυσικὰ στὶς κόγχες ποὺ κανεῖς δὲν εἶδε μετὰ τὰ *ΥΕ ΠΙΒ* χρόνια, ἀλλὰ ὀφείλεται στὴν ἄγνοια ὅτι οἱ κανονικὲς εἰσοδοὶ τῶν τάφων ἐκείνων φράζονταν τόσο ἀποτελεσματικὰ μὲ τὴν ἐπιχωμάτωση τοῦ δρόμου τους καὶ στὸ ὅτι ἡ *Ἀντιγόνη*, ἀντίθετα μὲ κάθε πρακτική, ἐπρόκειτο νὰ θαφτεῖ ζωντανή καὶ ἐπομένως ἡ φρουρὰ θὰ ἦταν ἀπαραίτητη γιὰ νὰ μὴν μπορεῖ νὰ φύγει. Οἱ ἐπόμενοι στίχοι προφανῶς δὲν ἔχουν τίποτα νὰ κάνουν μὲ τὸν τάφο. Δηλώνουν ἀπλῶς ὅτι ἡ *Ἀντιγόνη* προχωρεῖ πρὸς τὸν θάνατο (μέσα στὸν τάφο) καὶ ἔτσι πορεύεται πρὸς τοὺς δικούς της, μεγάλο ἀριθμὸ ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἔχει ἤδη δεχτεῖ ἡ Περσεφόνη ἀνάμεσα στοὺς νεκρούς, *ἐν νεκροῖς*, δηλαδὴ στὸν Ἄδη. Ἀλλὰ ἐδῶ ὁ Σπυρόπουλος ἀντιφάσκει καὶ μὲ τὸν ἑαυτό του. Θεωρεῖ ὅτι ὁ Σοφοκλῆς γνώριζε τὸν τάφο τῶν δύο ἀδελφῶν, ἀλλὰ καὶ ὅτι αὐτὸς ἦταν ὁλόκληρης τῆς οἰκογένειας. Πουθενὰ δὲν λέει ὅμως ὁ Σοφοκλῆς ὅτι ὁ τάφος στὸν ὁποῖο ἐπρόκειτο νὰ ταφεῖ ἡ *Ἀντιγόνη* ζωντανή ταυτιζόταν μὲ τὸν τάφο τῶν ἀδελφῶν της. Καὶ ἡ παράδοση ποὺ ἔδειχνε τὸν τάφο τῶν δύο προϋποθέτει τὴν πίστη ὅτι οἱ τάφοι τῶν ἡρώων δὲν ἦταν οἰκογενειακοί. Κατ' ἐξαίρεση δεχόταν ὅτι κάποιος τάφος μπορούσε νὰ ἔχει δεχτεῖ περισσότερους τοῦ ἑνὸς νεκρούς, ποὺ πέθαναν ὅμως καὶ θάφτηκαν συγχρόνως.

5. Ὁ τάφος λοιπὸν δὲν ἦταν ὁρατὸς ἀφοῦ τὸ μόνο ὁρατὸ ἀπὸ ἔξω στοιχεῖο τοῦ ἦταν ὁ δρόμος, καὶ αὐτὸς εἶχε ἐπιχωματωθεῖ, οὔτε γνωστὸς «καθ' ὅλην τὴν ἀρχαιότητα». Ἐγινε γνωστὸς κάποια στιγμή καὶ δὲν ἔχουμε κανένα στοιχεῖο ποὺ νὰ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ υποθέσουμε ὅτι αὐτὴ ἡ στιγμή ἦταν πολὺ προγενέστερη ἀπὸ τὴ χρονολογία κατασκευῆς τῆς ἀρχαϊκῆς καρποδόχης. Καὶ ἔγινε γνωστὸς ἐπειδὴ κατέρρευσε τμῆμα τῆς χτιστῆς παραστάδας τῆς δεύτερης εἰσόδου μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀνοίξει τρύπα ἀπὸ τὴν ὁποία μπῆκαν ἄνθρωποι καὶ διαπίστωσαν ὅτι μέσα στὴ γῆ ὑπῆρχε ἓνας τεράστιος «κατασκαφῆς» θάλαμος, τοιχογραφημένος, ποὺ ὅπως ἔδειχναν τὰ πράγματα ἦταν τάφος «ἥρωος» ἢ «ἡρώων». Ἄν συνδέθηκε μὲ συγκεκριμένους ἥρωες τῆς θηβαϊκῆς παράδοσης, αὐτὸ θὰ ἔγινε μόνο τότε. Στοὺς ἥρωες ἐκείνους, συγκεκριμένους ἢ μή, ἔγιναν προσφορὲς τότε, στὰ ἀρχαῖα χρόνια, καὶ κατόπιν στὰ ἐλληνιστικά. Ἄν γίνονταν καὶ στὰ ἐνδιάμεσα

ἢ καὶ στὰ προγενέστερα καὶ μεταγενέστερα, μόνο τὰ λεπτομερέστερα στοιχεῖα τῆς ἀνασκαφῆς μποροῦν νὰ τὸ ποῦν.

6. Ἡ ὑπόθεση ὅτι οἱ διάφορες συνοικίες τῆς πόλης θὰ κατοικοῦνταν ἀπὸ διαφορετικὰ γένη, ἂν καὶ χωρὶς στοιχεῖα, εἶναι βέβαια λογικὴ ἐφ' ὅσον δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ κοινωνία τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων δὲν ἦταν ἀνδροτοπικὴ. Εἶναι ὅμως πολὺ πιὸ ἀμφίβολο ὅτι οἱ τάφοι τῶν οἰκογενειῶν θὰ ὁμαδοποιοῦντο ἐπίσης κατὰ γένη. Αὐτὸ ὄχι ἐπειδὴ ὑπάρχουν δίπλα-δίπλα πλούσιοι καὶ φτωχοὶ τάφοι, ἀφοῦ δὲν ἀποκλείεται καθόλου κάθε γένος νὰ περιλάμβανε καὶ πλούσιες καὶ φτωχὲς οἰκογένειες, ἀλλὰ ἐπειδὴ μιὰ τέτοια ὁμαδοποίηση τῶν τάφων δὲν προκύπτει ἀναγκαίᾳ ἀπὸ τὴν κατὰ γένη ὁργάνωση τῆς κοινωνίας, οὔτε ὑποδηλώνεται ἀπὸ κάποιο ἄλλο στοιχεῖο. Θὰ προϋπέθετε καὶ κατανομὴ καὶ τῆς γῆς κατὰ γένη, αὐτὸ ὅμως θὰ ἦταν δύσκολο νὰ συμβαδίζει μὲ μεγάλες εἰσοδηματικὲς διαφορὲς στὰ πλαίσια τοῦ γένους. Καὶ τῆς γῆς ποὺ προοριζόταν γιὰ τὴν παραγωγή, γιατί τὸ εἶδος τῶν τάφων δείχνει ὅτι οἱ χώροι στοὺς ὁποίους κατασκευάζονταν δὲν ἐξαιροῦνταν ἀπὸ τὴν παραγωγικὴ δραστηριότητα, ἀφοῦ ἀφήνουν πρακτικῶς ἄθικτο τὸ παραγωγικὸ ἔδαφος. Δὲν μποροῦμε λοιπὸν νὰ βγάλουμε τέτοια συμπεράσματα, ἀφοῦ δὲν ἔχουμε στοιχεῖα. Ὑπερβολικὸ φαίνεται ἐπίσης τὸ συμπέρασμα ὅτι κάθε συνοικία στὸν οἰκισμό θὰ εἶχε δικό της «διοικητήριον» μὲ ἀντίστοιχη δηλαδὴ γραφειοκρατικὴ ὁργάνωση κλπ., ὅταν μάλιστα τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ θεωρούμενα ὡς τέτοια «διοικητήρια», τὸ λεγόμενο Παλαιὸ Καδμεῖο, ἀπέχει λιγότερο ἀπὸ 30 μ. ἀπὸ στοιχεῖα τοῦ «Νέου Καδμεῖου», κτίσματα ποὺ κατὰ τὸν Σπυρόπουλο ἀνήκουν στὸ συγκρότημα τοῦ κυρίως ἀνακτόρου, τῆς ἑδρας τοῦ «ἀνακτος».

7. Μὲ ποιὸ κριτήριον μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι οἱ τάφοι τοῦ Μεγάλου Καστελιοῦ συγκροτοῦν ξεχωριστὸ νεκροταφεῖο, διακριτὸ ἀπὸ ἐκεῖνα τοῦ Μικροῦ Καστελιοῦ, τοῦ Τεκέ, τοῦ Ἰσμηνίου; Ἡ διάκριση εἶναι βεβαιωμένη καὶ οὐσιαστικὰ στηρίζεται στὴν παραδοχὴ ὅτι οἱ τάφοι τοῦ Μεγάλου Καστελιοῦ ἀνήκουν στὸ γένος στὸ ὁποῖο ἀνήκαν καὶ οἱ ἄνακτες (μαζὶ μὲ ἄλλες οἰκογένειες ποὺ ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸ μέγεθος καὶ τὴν ἐπιμέλεια κατασκευῆς τῶν τάφων τοὺς θὰ ἦταν ἀπὸ τὶς φτωχότερες τῆς κοινότητος). Τὸ ἂν ὅμως ἀνήκουν σ' αὐτὸ τὸ γένος οἱ τάφοι εἶναι τὸ ζητούμενο καὶ ὄχι δεδομένο μὲ βάση τὸ ὁποῖο μποροῦν νὰ συγκροτηθοῦν ἄλλες ὑποθέσεις καὶ πολὺ περισσότερο νὰ προκύψουν συμπεράσματα.

8. Γενικότερα ὅμως ἡ θεωρία γιὰ χωροταξικὴ κατανομὴ τῶν τάφων προσκρούει στὰ δεδομένα: Μὲ ποιὰ λογικὴ π.χ. συνάγεται ὅτι οἱ τάφοι τῶν Κονακιῶν (Μύλων) σχετίζονται μὲ τὶς οἰκογένειες ποὺ θὰ κατοικοῦσαν στὸ βόρειο τμήμα τοῦ οἰκισμοῦ, ἐφ' ὅσον μάλιστα κατατάσσονται μαζὶ μὲ ἐκείνους τοῦ Μικροῦ Καστελιοῦ; Ὁ δρόμος ποὺ πηγαίνει ἀπὸ τὴν Καδμεῖα στοὺς Μύλους περνάει νότια ἀπὸ τὸ Μεγάλον Καστέλι. Οἱ τάφοι δηλαδὴ βρίσκονται σὲ ἄλλον ἄξονα ἀπὸ ἐκεῖνον μὲ τὸν ὁποῖο ἐπικοινωνεῖ ὁ οἰκισμὸς μὲ τὸ Μικρὸ Καστέλι. Τὸ ὅτι οἱ τάφοι τοῦ Ἰσμηνίου καὶ τοῦ Κολωνακιοῦ θὰ ἀνήκαν στοὺς κατοίκους τῆς νότιας περιοχῆς τῆς Καδμεῖας φαίνεται νὰ στηρίζεται στὴ γεωγραφικὴ γειτονία, ἀλλὰ πρόκειται γιὰ δύο διακριτὰ «νεκροταφεῖα» (τὸ ἓνα μάλιστα εἶναι μέρος εὐρύτερου ἄλλου), ποὺ χωρίζονται ἀπὸ ἀρκετὲς ἐκτάσεις χωρὶς τάφους, γεγονὸς πιθανῶς ὀφειλόμενο στὴν ἀκαταλληλότητα τοῦ ἐδάφους γιὰ τέτοια χρῆση, ἴσως ὅμως καὶ σὲ ἄλλους λόγους ποὺ μᾶς διαφεύγουν. Εἶναι ἀκατανόητο γιατί οἱ κάτοικοι τοῦ βόρειου

τμήματος της Καδμείας θα πρέπει να σχετιστούν με τους τάφους πέρα από την Πλακιώτισσα στα νότια, στην περιοχή της Αγίας Τριάδας. Ήξονας επικοινωνίας ανάμεσα στη Γούρνα και το Παραπόρτι υπάρχει, αλλά οι τάφοι βρίσκονταν από την άλλη πλευρά του ποταμού και μάλιστα νοτιότερα. Έκείνοι στη θέση Καλόγηρος είναι από όσο γνωρίζω μόνο οι βορειότεροι από αυτούς (ΑΔ 22, 1967, Β, 240). Όμως από τις ίδιες πύλες του βόρειου μέρους έβγαινε και ο σημαντικός δρόμος που οδηγούσε άμέσως στα πρόσφορα για όρυξη τάφων ύψωματα και από τις δύο πλευρές της Πλακιώτισσας. Σε περιοχές πολύ πιο βόρεια, δηλαδή πολύ πιο κοντά στους κατοίκους της βόρειας «συνοικίας».

9. Πρέπει να διακρίνουμε ανάμεσα στη «ζώνη» του Κεραμόπουλλου και τη λαξευτή οδό που αποκάλυψε ο Σπυρόπουλος. Η «ζώνη» είχε πλάτος 17 μ. και ήταν όρατη πριν να απομακρύνει ο Σπυρόπουλος σημαντικούς όγκους επιχώσεων, 1.40-3.60 μ. πάνω από την οδό. Αυτή ήταν προγενέστερη, λαξευμένη, πλάτους μέχρι 6 μ. και χρησιμοποιόταν, ή πάντως δεν είχε επιχωστεί μέχρι τα μεταβυζαντινά χρόνια. Από τα λεγόμενα όμως του ανασκαφέα φαίνεται ότι η ύπαρξή της βεβαιώθηκε μόνο στη βόρεια πλευρά του λόφου και μάλιστα δυτικότερα από τον μεγάλο τάφο. Είναι προφανές επίσης ότι λειτουργούσε μέχρι τα μεταβυζαντινά χρόνια ή τουλάχιστον μέχρι το τέλος των βυζαντινών. Ακόμη και αν είναι αρχαία, στα περισσότερα από χίλια χρόνια λειτουργίας μετά την επικράτηση του χριστιανισμού δεν είχε βέβαια καμιά σχέση ούτε με τον μεγάλο τάφο, ούτε με άλλη δραστηριότητα συνδεόμενη με λατρεία ήρωικών νεκρών και ό,τι παρόμοιο. Προφανώς ήταν δρόμος της συνοικίας, επί όσες περιόδους υπήρχε συνοικία, ή σύνδεσης του οικισμού της Καδμείας με άλλες περιοχές. Αποτελεί στην ουσία τμήμα της διαδρομής που από τη θέση των Προιτίδων οδηγεί, κινούμενη νότια από τους Αγίους Θεοδώρους στη θέση της προς Χαλκίδα πύλης. Αν όμως αυτό συνέβαινε στα χρόνια μετά την επικράτηση του χριστιανισμού, γιατί να υποθέσουμε ότι δεν συνέβαινε και προγενέστερα και μάλιστα σε περιόδους άκμης που η πόλη κατελάμβανε όλο εκείνο τον χώρο;

Θα ήταν βέβαια δυσκολότερο να υποθέσουμε ότι το ίδιο συνέβαινε και στα μυκηναϊκά χρόνια, αλλά δεν γνωρίζουμε αν υπήρχε τότε, αφού δεν έχουμε στοιχεία για τη χρονολόγηση της κατασκευής της. Το γεγονός ότι έκοψε δρόμο μυκηναϊκού τάφου στον οποίο βρέθηκαν άγγεϊα και σφραγιδόλιθοι της ΥΕ ΙΙΑ2-Β1 δηλώνει απλώς ότι η οδός κατασκευάστηκε μετά από τον τάφο. Ο δρόμος του τάφου είχε επιχωστεί από λατύπη του βράχου, αυτή όμως δεν είναι καθόλου απαραίτητο να είναι εκείνη που παρήχθη από τη λάξευση της οδού και άσφαλώς δεν έχει χαρακτηριστικά που να μπορούν να τη διακρίνουν από εκείνη που αναγκαία παρήχθη από τον ίδιο βράχο κατά τη λάξευση του δρόμου και του αντιστοιχοῦντος θαλάμου. Τα τρία μακριά λαξευτά σκαλοπάτια δεν δηλώνουν τίποτα ιδιαίτερο ως προς την οδό, αφού εξασφαλίζουν την πρόσβαση σε εκείνη από τον χώρο στα βόρεια (και μάλλον όπως φαίνεται στα βορειοδυτικά) που ήταν χαμηλότερος. Πρέπει όμως να εξεταστεί ή πιθανότητα να πρόκειται για τα ύψηλότερα έδρανα του θεάτρου, που το έδαφος δείχνει ότι πολύ καλά θα μπορούσε να βρίσκταν έδω καταλαμβάνοντας τον χώρο προς τα βορειοδυτικά.

10. Από τα υπάρχοντα στοιχεία λοιπόν δεν προκύπτει ούτε ότι η οδός ήταν «περίδρομος» ούτε ότι κατασκευάστηκε συγχρόνως με τον μεγάλο τάφο ή τη διεύρυνσή του.

Καί ἡ βεβαίωση ὅτι μετὰ ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἔργο, στὰ ΥΕ ΠΙΒ χρόνια, δὲν ἀνοίχτηκε πιά κανένας τάφος στὸν λόφο δὲν φαίνεται νὰ ἔχει ἰδιαίτερη βαρύτητα, ἀφοῦ σὲ καμιὰ ἴσως περίπτωση δὲν μποροῦμε νὰ διαπιστώσουμε κατασκευὴ (ὄχι ἀπλῶς χρῆση) λαξευτοῦ τάφου στὴ Θήβα μετὰ τὰ ΥΕ ΠΙΒ χρόνια.

11. Πληροφορίες γιὰ ὑπαρξὴ «δημοτελῶν τελετῶν» καί «ἀγώνων» στὰ μυκηναϊκὰ χρόνια πού νὰ τελοῦνταν περιοδικὰ δὲν ἔχουμε. Οἱ στίχοι τῆς *Ἰλιάδος* στοὺς ὁποίους παραπέμπει ὁ Σπυρόπουλος ἀναφέρονται σὲ ἀγῶνες πού κατὰ τὸν ποιητὴ ἔγιναν (μιὰ φορὰ, ὄχι πού γίνονταν περιοδικὰ) στὴ Θήβα γιὰ τὴν ταφὴ τοῦ Οἰδίποδος, ἀντίστοιχους μὲ ἐκείνους πού ἔγιναν π.χ. γιὰ τὴν ταφὴ τοῦ Πατρόκλου. Ἀπὸ τὰ λεγόμενα τοῦ Σπυρόπουλου φαίνεται νὰ προκύπτει ἡ ἀποψη ὅτι οἱ ἀγῶνες αὐτοὶ θεσπίστηκαν στὰ ὑστεροελλαδικὰ χρόνια καὶ συνεχίζονταν ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ Πανσανία. Ἡ διαπίστωση μιᾶς τέτοιας συνέχειας ἀνάμεσα στὰ προϊστορικά καὶ τὰ ἱστορικά χρόνια θὰ ἦταν τεράστιας σημασίας γιὰ τὴ γνώση μας τῶν λεγόμενων Σκοτεινῶν Χρόνων. Δυστυχῶς ὁμως στοιχεῖα γιὰ νὰ καταλήξουμε σὲ αὐτὴ δὲν ὑπάρχουν καὶ προφανῶς δὲν συνιστᾷ τέτοιο στοιχεῖο ἡ ὑπαρξὴ τῆς λαξευτῆς ὁδοῦ, τῆς ὁποίας ἐπιπλέον εἶναι ἄγνωστη ἡ χρονολογία κατασκευῆς. Ἀλλὰ καὶ εἰδικότερα δὲν ἔχουμε καμιὰ ἐνδειξὴ πὼς ὑπῆρχαν ἀγῶνες «πρὸς τιμὴν τῶν νεκρῶν ἡρώων τῆς παλαιφάτου πόλεως [ὁ «Λαΐου ἀγὼν» εἶναι βέβαια ἄλλη ὑπόθεση], πρὸ πάντων δὲ πρὸς τιμὴν τῶν υἱῶν τοῦ Οἰδίποδος». Τὸ κείμενο τοῦ Πανσανία ἀπλῶς πληροφορεῖ ὅτι, ἀπὸ ὅσα τοῦ εἶπαν οἱ Θηβαῖοι, ἔκαναν ἐναγισμούς (καὶ ὄχι ἀγῶνες), καὶ ἄλλοις ... τῶν καλουμένων ἡρώων καὶ τοῖς παισὶν ... τοῖς Οἰδίποδος. Καὶ τὸ νὰ κόβουμε τὸ πρῶτο καὶ δὲν εἶναι ὁ καλύτερος τρόπος γιὰ νὰ ἀποδείξουμε ὅτι τὸ δεύτερο ἔχει τὴν ἔννοια τοῦ κατ' ἐξοχὴν, τοῦ πρὸ πάντων, ἐφ' ὅσον μάλιστα μὲ αὐτὴ τὴ λαθροχειρία διαστρέφουμε προφανῶς τὸ νόημα τοῦ κειμένου προσπαθώντας νὰ τὸ ἐξαναγκάσουμε νὰ λέει αὐτὸ πού ἐμεῖς θέλουμε.

Ὅλα αὐτὰ βεβαίως δὲν αἶρουν τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ μεγάλος τάφος εἶναι, ἀπὸ ὅσο γνωρίζω, ὁ μεγαλύτερος καὶ πλουσιότερος τοιχογραφημένος τάφος τῆς μυκηναϊκῆς Ἑλλάδας καὶ ὅτι αὐτὸ δείχνει τὴν ἐξαιρετὴ θέσιν καὶ πλοῦτο τῆς οἰκογένειας στὴν ὁποία ἀνήκε. Καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ τόσο μεγάλη κατασκευὴ δὲν ἦταν πιθανῶς στίς ἀρχικὲς προθέσεις τῶν κατασκευαστῶν δὲν αἶρει τὸ ἄλλο γεγονὸς ὅτι ἡ ἐνοποίηση καὶ διεύρυνση καὶ σχεδιάστηκε καὶ πραγματοποιήθηκε στὴ συνέχεια. Ἐπίσης φαίνεται βέβαιο ὅτι ὁ τάφος ἔγινε ἀντιληπτὸς κάποια στιγμή καὶ δέχτηκε, ἢ πιθανῶς δεχόταν ἔκτοτε, κάποιες προσφορὲς πρὸς τιμὴν τῶν νεκρῶν του. Ἀλλὰ ἂν οἱ ἄνθρωποι πού τις ἔκαναν πίστευαν ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν τάφο συγκεκριμένου ἥρωα καὶ ποιοῦ ἀκριβῶς, δὲν τὸ γνωρίζουμε. Ἀπὸ τὶς παρατηρήσεις στὰ λεγόμενα τοῦ Κεραμόπουλλου προκύπτει ὡς τὸ πιὸ πιθανὸ ὅτι στὸν Πανσανία δὲν ἔδειξαν αὐτὸν ὡς τὸν τάφο τῶν παιδιῶν τοῦ Οἰδίποδος.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

AAA	Ἀρχαιολογικά Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν.
AΔ	Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον.
ADAWB	<i>Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst.</i>
AE	Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς.
AJA	<i>American Journal of Archaeology.</i>
AM	<i>Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung.</i>
AntK	<i>Antike Kunst.</i>
AntPl	<i>Antike Plastik.</i>
AthAg	<i>American School of Classical Studies at Athens, The Athenian Agora. A Guide to the Excavations</i> (1962).
AuA	<i>Antike und Altertum.</i>
Bakir, <i>Sophilos</i>	G. Bakir, <i>Sophilos. Ein Beitrag zu seinem Stil</i> (1981).
Βασιλείου	Ἄ. Βασιλείου, <i>Αἱ Θῆβαι τοῦ Μεσαίωνα. Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Καλοκτένης καὶ ἡ ἐποχὴ του</i> (1967).
BCH	<i>Bulletin de Correspondance Hellénique.</i>
Beazley, <i>DABF</i>	J. D. Beazley, <i>The Development of Attic Black-Figure</i> (1986).
Beccati, <i>PF</i>	G. Beccati, <i>Problemi fiduciari</i> (1951).
Bequignon, <i>VS</i>	Yv. Bequignon, <i>La vallée du Spercheios</i> (1937).
BICS	<i>Bulletin of the Institute of Classical Studies, London.</i>
Bieber, <i>Copies</i>	M. Bieber, <i>Ancient Copies</i> (1977).
Boardman, <i>ArP</i>	J. Boardman, <i>Greek Sculpture. The Archaic Period</i> (1978).
Boardman, <i>ClP</i>	J. Boardman, <i>Greek Sculpture. The Classical Period</i> (1985).
Brommer, <i>HS</i>	Fr. Brommer, <i>Vasenlisten zur griechischen Heldensage</i> ³ (1973).
Bruce, <i>HC</i>	I. A. F. Bruce, <i>An Historical Commentary of the «Hellenica Oxyrhynchia»</i> (1967).
BSA	<i>The Annual of the British School at Athens.</i>
Buck, <i>HB</i>	R. J. Buck, <i>A History of Boeotia</i> (1979).
Buckler, <i>ThH</i>	J. Buckler, <i>The Theban Hegemony, 371-362 B.C.</i> (1980).
Burkert, <i>EMT</i>	W. Burkert, <i>Ἑλληνικὴ μυθολογία καὶ τελετουργία</i> (μτφ. Ἡλ. Ἀνδρεάδη, 1993).
Burkert, <i>GR</i>	W. Burkert, <i>Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche</i> (1977).
Cloch�, <i>ThB</i>	P. Cloch�, <i>Th�bes de B�otie des origines � la conqu�te romaine</i> (1948).
Δ�καρης, <i>Θεσπρωτία</i>	Σ. Δ�καρης, <i>Θεσπρωτία</i> (1972).
Dakaris	S. Dakaris, <i>Antiquités de l'�pire. Le Necromanteion de l'Ach�ron</i> (1974).
Δημακοπούλου-Κόνσολα, <i>AMΘ</i>	Κ. Δημακοπούλου - Ντ. Κόνσολα, <i>Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τ�ς Θ�βας</i> (1981).

- Demand N. H. Demand, *Thebes in the Fifth Century. Heracles Resurgent* (1982).
- Deubner, *AttF* L. Deubner, *Attische Feste* (1932).
- Dinsmoor, *AAG* W. B. Dinsmoor, *The Architecture of Ancient Greece*³ (1950).
- Ducat, *KP* J. Ducat, *Les Kouroi du Ptoion: Le sanctuaire d'Apollon Ptoieus à l'époque archaïque* (1971).
- EEBM* Ἑπετηρίς Ἑταιρείας Βοιωτικῶν Μελετῶν.
- EHAU* R. Hägge - D. Konsola (ἐκδ.), *Early Helladic Architecture and Urbanization* (1986).
- FdD* *Fouilles des Delphes*.
- Φαρ. N. Φαράκλας, *Θήβα, Μνημειακή τοπογραφία τῆς ἀρχαίας πόλης*. A. Οἱ Ὀχυρώσεις (1988).
- FGrHist* F. Jacoby, *Die Fragmente der griechischer Historiker*.
- Farnell, *CGS* L. R. Farnell, *The Cults of the Greek States* (1896-1909).
- Fink, *ThZ* J. Fink, *Der Thron des Zeus in Olympia. Bildwelt und Weltbild* (1967).
- Fuchs, *SG* W. Fuchs, *Die Skulptur des Griechen* (1969).
- Fuchs, *VNAR* W. Fuchs, *Die Vorbilder der neuattischen Reliefs* (1959).
- Fraser-Rönne, *BWGTS* P. M. Fraser - T. Rönne, *Boeotian and West Greek Tombstone* (1957).
- Glötz, *CGr* G. Glötz, *La cité grecque*.
- Glötz, *ESJ* G. Glötz, *Études sociales et juridiques sur l'antiquité grecque* (1906).
- Graves, *GM* R. Graves, *Greek Myths* (1955).
- GRBS* *Greek, Roman and Byzantine Studies*.
- Helbig W. Helbig, *Führer durch die öffentlichen Sammlungen klassischer Altertümer in Rom* (1966-7).
- Himmelman, *BGP* N. Himmelman, *Bemerkungen zur griechischen geometrischen Plastik* (1964).
- Hope-Simpson, *MG* R. Hope-Simpson, *Mycenaean Greece* (1981).
- Iakovidis, *VMW* S. Iakovidis, *Vormykenische und mykenische Wehrbauten, Archaeologia Homerica I* (1977).
- ILN* *Illustrated London News*.
- Ist. Mitt.* *Istanbuler Mitteilungen*.
- JdI* *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*.
- Κερ. A. Κεραμόπουλλος, *Θηβαϊκά*, *ΑΔ* 3 (1917).
- Καροῦζος, *ΜΘ* X. Καροῦζος, *Τὸ Μουσείο τῆς Θήβας* (1934).
- Kern, *RG* O. Kern, *Die Religion der Griechen* (1926-1938).
- Κόνσολα, *ΠρΑ* Ντ. Κόνσολα, Ἡ πρώτη ἀστικοποίηση στοὺς πρωτοελλαδικούς οἰκισμούς (1984).
- Κόνσολα, *ΠρΘ* Ντ. Κόνσολα, *Προμυκηναϊκή Θήβα. Χωροταξική καὶ οἰκιστική διάθρωση* (1981).
- Kurtz-Boardman, *GBC* D. C. Kurtz - J. Boardman, *Greek Burial Customs* (1971).
- Lacroix L. Lacroix, *Les reproductions des statues sur les monnaies grecques* (1949).
- La Rocca Eu. La Rocca, *Amazzonomachia. Le sculpture frontonali del tempio di Apollo Sossiano* (1985).
- Larsen, *GrFSt* A. O. Larsen, *Greek Federal States* (1968).
- Lawrence, *GA* A. W. Lawrence, *Greek Architecture* (1957).
- Legras, *LTh* L. Legras, *Les légendes thébaines dans l'épopée et la tragédie grecques* (1905).

- LIMC*
Lippold
Lorimer, *HM*
MA
Martin, *AgG*
Miller, *Prytaneion*
- MSE*
Mylonas, *El*
Nilsson, *GF*
- Nilsson, *GGR*
Nisetich, *PVS*
OCID
Orlandini
Overbeck
- Παπαχατζής, *Βοιωτικά*
- Πετρονώτης, *ΜΠΑ*
ΠΑΕ
Prichett, *SAGT*
RA
Raison, *VIP*
- RE*
- Reusch, *ADAWB*
- Rhein.Mus.*
Richter, *Sc. and Sc.*
Ridgway, *FC*
Rizza, *SAG*
Robert, *HS*
Robert, *Oid.*
- Robert, *Thymèle*
Robertson, *GRA*
Robertson, *HGA*
Robinson, *UDAC*
Roux, *ArArg.*
Sakellariou - Faraklas, *CC*
Schachermeyr, *ÄGFZ*
Schachter, *ThW*
Schefold, *GHGFHAK*
- Schild-Xenidou
- Lexikon Iconographicum Mythologiae Classicae.*
G. Lippold, *Die griechische Plastik* (1950).
H. L. Lorimer, *Homer and the Monuments* (1950).
Mediterranean Archaeology.
R. Martin, *Recherches sur l'agora grecque* (1951).
S. G. Miller, *The Prytaneion. Its Function and Architectural Form* (1978).
Μεγάλη Σοβιετική Έγκυκλοπαίδεια (έλληνική έκδοση).
G. Mylonas, *Eleusis and the Eleusinian Mysteries* (1961).
M. P. Nilsson, *Griechische Feste von religiöser Bedeutung mit Ausschluss der attischen* (1906).
M. P. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion* (1955-61).
F. J. Nisetich, *Pindar's Victory Songs* (1980).
Oxford Classical Dictionary.
P. Orlandini, *Calamide* (1950).
J. Overbeck, *Die antiken Schriftquellen zur Geschichte der bildenden Künste bei den Griechen* (1868).
N. Παπαχατζής, *Πανσανίου Έλλάδος περιήγησις, Βοιωτικά και Φωκικά* (1969).
Α. Πετρονώτης, *Η Μεγάλη Πόλις τῆς Ἀρκαδίας* (1973).
Πρακτικά τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.
H. Prichett, *Studies in Ancient Greek Topography I* (1965).
Revue Archéologique.
J. Raison, *Les vases à inscriptions peintes de l'âge mycénien et leur contexte archéologique* (1968).
A. Pauly - G. Wissowa, *Realencyklopädie der classischen Altertumswissenschaft* (1893-1978).
Hel. Reusch, *Die zeichnerische Reconstruction des Frauenfrieses in böotischen Theben, ADAWB 1955.1.*
Rheinisches Museum.
G. M. A. Richter, *The Sculpture and Sculptors of the Greeks* (1957).
Br. Sismondo Ridgway, *Fifth Century Styles in Greek Sculpture* (1981).
G. Rizza - V. S. M. Scrinari, *Il santuario sull'acropoli di Gortina* (1968).
C. Robert, *Die griechische Heldensagen* (1894).
C. Robert, *Oidipus. Geschichte eines poetischen Stoffs im griechischen Altertum* (1915).
F. Robert, *Thymèle* (1939).
D. S. Robertson, *Handbook of Greek and Roman Architecture* (1969).
M. Robertson, *A History of Greek Art* (1975).
H. S. Robinson, *The Urban Development of Ancient Corinth* (1965).
G. Roux, *L'architecture de l'Argolide aux IVe siècle av. J.-C.* (1961).
M. Sakellariou - N. Faraklas, *Corinthia - Cleonaea* (1971).
Fr. Schachermeyr, *Die ägäische Frühzeit* (1976).
Al. Schachter, *The Theban Wars* (1976).
K. Schefold, *Götter- und Heldensagen der Griechen in der früh- und hocharchaischen Kunst* (1994).
Schild-Xenidou, *Boiotische Grab- und Weihreliefs archaischer und klassischer Zeit* (1972).

- Schober
Schuchhardt, *Alkamenes*
Schweitzer, *GGA*
Seiler, *GrTh*
Smith, *HS*
Σπυρόπουλος, *Ἀμφεῖον*

Sym.

Symeonoglou, *Kadmeia I*

Thompson - Wycherley, *AgA*

ThT
Τουλούπα, *ΕΓΑΔΕ*

Trendall, *RFVP*
Ulrichs, *RFG*
Usener, *GN*

Usener, *KIS*
Vermeule, *GBA*
Vernant - Detienne, *Μῆτις*
Vernant, *MPG*
Vernant, *MY*
Vian, *Or.*
Vian, *GuG*

Villard, *GH*

Wendland - Kern, *BGGrPhG*

Wilamowitz, *Ais. Int.*
Wilamowitz, *Pindar*
Wycherley, *HGBC*
Ziehen
ZPE
- RE V A* (1934) λ. *Thebai* (Topographie und Geschichte) (F. Schober).
W. H. Schuchhardt, *Alkamenes* (1977).
B. Schweitzer, *Greek Geometric Art* (1971).
F. Seiler, *Die griechische Tholos* (1986).
R. R. R. Smith, *Hellenistic Sculpture* (1991).
Θ. Σπυρόπουλος, *Ἀμφεῖον. Ἔρευνα καὶ μελέτη τοῦ μνημείου τοῦ Ἀμφεῖου Θηβῶν* (1981).
S. Symeonoglou, *The Topography of Thebes from the Bronze Age to the Modern Times* (1985).
S. Symeonoglou, *Kadmeia, I. Mycenaean Finds from Thebes, Greece* (1973).
Hom. Thompson - R. E. Wycherley, *The Agora of Athens, The Athenian Agora XIV* (1972).
(J. Chadwick) - Th. Spyropoulos, *The Thebes Tablets II* (1975).
Ε. Τουλούπα, *Τὰ ἐναεῖα γλυπτὰ τοῦ Ἀπόλλωνος Δαφνηφόρου στὴν Ἐρέτρια* (1983).
A. D. Trendall, *The Red Figured Vases of Paestum* (1987).
H. N. Ulrichs, *Reisen und Forschungen in Griechenland II* (1863).
Her. Usener, *Götternamen. Versuch einer Lehre von der religiösen Begriffsbildung* (1948).
Her. Usener, *Kleine Schriften* (1912-13).
E. Vermeule, *Greece in the Bronze Age* (1964).
J.-P. Vernant - M. Detienne, *Μῆτις* (1993).
J.-P. Vernant, *Mythe et pensée chez les grecs* (1971).
J.-P. Vernant, *La mort dans les yeux*.
Fr. Vian, *Les origines des Thèbes, Cadmos et les Spartes* (1963).
Fr. Vian, *La guerre des Géants. Le mythe avant l'époque hellénistique* (1952).
C. Charbonneaux - R. Martin - Fr. Villard, *La Grèce hellénistique* (1970).
P. Wendland - O. Kern, *Beiträge zur Geschichte der griechischen Philologie und Geschichte* (1912).
U. v. Wilamowitz - Möllendorff, *Aischylos Interpretationen*.
U. v. Wilamowitz - Möllendorff, *Pindaros* (1922).
R. E. Wycherley, *How the Greeks Built Cities* (1962).
RE V A (1934) λ. *Thebai* (Kulte) (L. Ziehen).
Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

- ἀγορά· ἀνατολική 157, 163 κ.π., 171 π., 172· δυτική («ἀρχαία») 116 π., 118, 119, 120, 126 κ.π., 128 κ.π., 159, 160, 170 π., 172· ρωμαϊκῶν χρόνων 83, 87, 90, 91, 93, 98, 100, 108, 169.
- Ἀγοραῖος· βλ. Ἑρμῆς καὶ Ζεὺς.
- Ἀθηνᾶ· Ζωστηρία 112, 116, 120, 122, 126, 170, 205· Ἰσμηνία 36, 43· Πρόναος ἢ Προναία 33, 36· ἄγαλμα 33· διακριτὸ ἱερὸ 40 π., 174· ναὸς 43 κ.π., 174· Ὁμολωῖς 41, βλ. καὶ Ὁμολώιοι· Ὅγκα 36, 59, 61 π., 62, 63, 65, 80 π., 170, 172.
- Ἀλκαῖδες 69, 170, 174· βλ. καὶ Ἑρακλέους παῖδες.
- Ἀλκαῖος 69.
- Ἀλκαμένης 58, 77.
- Ἀλκίς (καὶ Ἀνδρόκλεια) 112, 125, 126, 171.
- Ἀλκμαίων (Ἀλκμάν) 156, 158, 159, 161, 162.
- Ἀλκμάν· βλ. Ἀλκμαίων.
- Ἀλκμήνη· γενικά 112· «θάλαμος» 58, 67, 70 π., 71 κ.π., 75 π., 76, 170, 174· «ἡρῶν» (κενοτάφιο) 114 π., 118 π., 120, 123 π., 129, 132, 171· ἄλσος 123, 129.
- Ἀμμων· βλ. Ζεὺς Ἀμμων.
- Ἀμφεῖον (ἢ Ἀμφιον) 117, 118, 121, 128, 171· βλ. καὶ τύμβος (στὸν λόφο) Ταλάρου.
- Ἀμφιάραος· μαντεῖο 15 κ.π., 17, 24 π., 156, 179.
- Ἀμφίονος παῖδες· βλ. Νιοβίδες.
- Ἀμφιτρώων· γενικά 75 π.· οἰκία 58, 59, 63, 66, 67, 170, 174· τύμβος 59, 79, 174 κ.π.· τρίπους ἀνάθημα Ἀμφιτρώωνος 34, 47.
- Ἀμφίων· οἰκοδόμος τειχῶν 4· ὁμοιότητα μετ' Ἀπόλλωνα 45, 50· τύμβος Ἀμφίονος 127, 128, 129, 171· τύμβος Ἀμφίονος καὶ Ζήθου 112, 117, 119, 121, 122, 127, 171, 205· βλ. καὶ τύμβος (στὸν λόφο) Ταλάρου.
- ἀνάγλυφο τοῦ χώρου 3.
- Ἀνάκειον (ἀναγκαῖον) 113, 128.
- ἀνάκτορα μυκηναϊκὰ 83, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 96, 183, 190 κ.π.· συζήτηση γιὰ ὑπαρξὴ ἑνὸς ἢ δύο 184 κ.π.
- Ἀνδρόκλεια· βλ. Ἀλκίς.
- Ἀντιγόνη· «σύρμα Ἀντιγόνης» 149, 152, 153, 154, 156, 157, 172· πυρὰ Ἀντιγόνης 155, 173.
- Ἀόνιον πεδῖον 3.
- Ἀπόλλων· Βοηδρόμος 112, 116, 120, 122, 126, 131, 171· Ἰσμήνιος 33, 36, 63, 67, 173· ναὸς 33· ἄγαλμα 33, 45, 46· ἐναέτια 48, 53 κ.π., 174· μαντική μέθοδος 46· ὁμοιότητα μετ' Πύθιο 47, 49· Σπόδιος (καὶ βωμὸς) 59, 60, 62, 63 π., 67, 74 π., 79, 170.
- Ἄρης· ναὸς (:) 94· κρήνη (καὶ πηγή) 33, 35, 37, 38, 39 π., 41 π., 48 κ.π., 65, 157, 164, 174.
- Ἀριστομήδης 155.
- Ἀρμονία 39· «θάλαμος» 82, 83 κ.π., 87, 90, 91, 92, 93, 96, 97, 100, 104 π., 105, 169· ἀναθήματα Ἀρμονίας 83, 104.
- Ἄρτεμις Εὐκλεία 112, 116, 119, 120, 122, 125 π., 126, 129, 171, 205.
- Ἀσφόδικος· τάφος 134, 136, 137, 138, 139 π., 140, 167, 168, 173.
- Ἀφροδίτη· ξόανα 83, 86, 89· ναὸς ἢ ἱερὸ 89, 90, 91, 92, 94, 96, 104 π., 108· ἐορτὴ 86, 89, 169· Ἀφροδίτη Λαμία 86, 89, 104.

Βοηδρόμιος· βλ. Ἀπόλλων Βοηδρόμιος.

Βοιωτία ὁδὸς 156, 158, 171.

Βοιώτῃαι πύλαι· βλ. πύλες, Βοιώτῃαι.

Βοιωτοῦ τάφος 148, 171.

Βορραῖαι πύλαι· βλ. πύλες, Ὠγύγῃαι.

βουλευτήριον 111, 170, 171· βλ. καὶ στοά «πολύστυλος».

Γαλάξιον 37, 39.

Γαλινθιάς / Γαλανθίς / Ἰστορίς 58, 59 π., 69 π., 71 κ.π., 170, 174.

Γῆ 86, 105, 109, 170.

Γοναὶ Διὸς· βλ. Ζεύς.

γυμνάσιον· Ἡρακλέους 59, 60, 62, 68, 79, 174· Ἰολάου 142 π., 144, 145, 146 π.

Δαίδαλος 58, 76.

Δαφνηφόρια - δαφναφόροι 33 π., 37, 39, 47 π.· τρίποδες δαφνηφορησάντων 34, 36, 44, 47.

Δημήτηρ· Ποτινῶν 14, 17, 18, 22· Θεοδοφόρος 83, 85 π., 86, 89 π., 90, 91, 92, 93, 94 π., 95, 96, 104, 105 π., 108, 169.

δημόσιον σῆμα 42, 132, 174.

Δινδυμήνη· βλ. Μήτηρ θεῶν.

Διόνυσος· Αἰγοβόλος 15, 175· Κάδμος ἢ Καδμεῖος 82, 85, 88, 90, 93, 95, 99, 100, 108, 123, 169· βωμὸς 82, 99, 100, 108 π., 169· Στύλος ἢ Περικιόνιος 85, 88, 90, 93, 98, 99, 108, 169· χαλκὸν ἄγαλμα «Ὀνασμήδη» 82, 88, 100 π., 108, 169· Λύσιος 112, 113, 118, 120, 123, 126, 132, 171.

Διόσκουροι 113, 118, 127 π., 171.

Δίρκη· ἥρωϊς 113, 121, 123, 157 π., 164, 165 κ.π.· τάφος 157, 159, 164 κ.π., 172· ποτάμι 4, 38, 143, 155, 156, 157 π., 158 π., 159, 161· κρήνη 38, 157, 158 π., 159, 163, 164, 165, 166, 172.

δράκων 35, 49 κ.π., 50, 166 π.· «χειὰ» ἢ «θαλάμαι» 164, 167, 172· τόπος σπορᾶς τῶν δοντιῶν του 33, 35, 42, 43, 50, 174.

Εἰλείθῃαι - Εἰλείθῃαι 73 π., 157, 163, 170, 174.

Ἔκτωρ· τάφος 134, 135 π., 136, 138, 139 π., 140, 167 π., 173.

Ἐπαμεινώνδας· ἀνδριάς 82, 85, 88, 90, 93, 101, 108, 169.

Ἐπὶ Πυραὶ 112, 115, 116, 119, 120, 122, 129, 170, 205.

Ἐρινὺς 165.

Ἐρμαῖ 116, 119, 125, 126, 170, 172.

Ἐρμῆς· Ἀγοραῖος 112, 116, 120 π., 122, 123 κ.π., 126, 160, 171, 172· Πρόναος (ἄγαλμα καὶ λατρεία) 33, 45, 174.

ἐστία κοινὴ 125, 170.

Ἐτεοκλῆς· πυρὰ 152, 153, 155, 173· πρβ. καὶ Οἰδίποδος παῖδες.

Εὐβίος 58, 77.

Ζεύς· Ἀγοραῖος 155, 157, 159, 160, 163, 164, 172· Ἄμμων 82, 85, 88, 91, 94, 95, 102, 109, 160, 169· Ἔκτωρ (Ἀλεξίτηριος) 167 π., 173· Καταβάτης 85, 102· Σωτήρ 75 π., 76, 170, 174· Ὑψιστος 76, 102 π., 169· Διὸς Γοναὶ 136, 168, 173.

Ζῆθος· οἰκοδόμος τειχῶν 4· τάφος 127, 148, 171· βλ. καὶ Ἀμφίων, τύμβος Ἀμφίονος καὶ Ζήθου. Ζωστηρία· βλ. Ἀθηνᾶ Ζωστηρία.

Ἡλέκτρα 39, 71, 73.

Ἡλέκτραι πύλαι· βλ. πύλες, Ἡλέκτραι.

Ἡνιόχη 33, 36, 39, 40, 46 π., 174.

Ἡρα· λατρεία 154 π.· μητέρα Ἡρακλέους 142, 144, 154, 172· τόπος ὅπου θήλασε τὸν Ἡρακλῆ 149, 153, 154, 172.

Ἡρακλέους παῖδες· μνήμα 58, 59, 60, 63, 66, 68, 69, 70, 170, 174· πρβ. καὶ Ἀλκαῖδες.

Ἡρακλῆς· ναὸς καὶ ἱερὸ 58, 60, 62, 63, 64 π., 66, 68, 76, 170, 174· ἄγαλμα 68, 76· γλυπτικός διάκοσμος 77· «Πρόμαχος» 77· «οἰκία» 59, 63, 170· λέων ἀνάθημα Ἡρακλέους 112, 125, 171· γιὸς Ἡρας, βλ. Ἡρα· Ρινοκολούστης 156, 157, 163, 172.

θέατρο 112, 113, 118, 120, 121, 122 π., 126, 129, 170 π., 226.

Θέμις· ἱερὸ 155, 157, 163, 172.

Θεσμοφόρος· βλ. Δημήτηρ Θεσμοφόρος.

Θῆβαι· ὄνομα 3.

Θρασυμίδης 100 π., 169· βλ. καὶ Ὀνασιμήδης, Διόνυσος Στύλος.

«θυμέλη»· βλ. Σύλλας, θυμέλη.

Ἰνὼ Λευκοθέα· λατρεία 30· ἥρωο 30, 175· ταύτιση μὲ Τύχη 103 π., 169.

Ἰόλαος· τάφος 59, 79, 144, 174· ἥρωο 142, 145, 147, 148, 173· στὸ ἐναέτιο τοῦ Ἰσμηνίου 48, 56, 174· βλ. καὶ γυμνάσιο Ἰολάου καὶ στάδιο Ἰολάου.

ἱππόδρομος 142, 143, 144, 145, 147 π., 148, 156, 173.

Ἰσμήνη· ἥρωίς· βλ. Ἀντιγόνη, πυρά· κώμη 50, 174.

Ἰσμηνία· βλ. Ἀθηνᾶ Ἰσμηνία.

Ἰσμήνιο· ἱερὸ 33, 35 κ.π., 40, 43, 44, 173 π.· ναὸς 36 κ.π., 41, 44 π., 52 κ.π.· ἐναέτια 53 κ.π.· βλ. καὶ Ἀπόλλων Ἰσμήνιος καὶ Ἀθηνᾶ Ἰσμηνία.

Ἰσμήνιος λόφος 33· βλ. καὶ τάφοι μυκηναϊκοὶ Ἰσμηνίου.

Ἰστορίς· βλ. Γαλινθιάς.

Κάανθος· τάφος 35, 37, 38, 48, 174.

Καδμεῖο· «παλαιὸ» 93, 95, 184, 187 κ.π.· «νέο» 93, 94, 95, 184 κ.π.

Καδμεῖος· βλ. Διόνυσος Καδμεῖος.

Κάδμος· ἰδρυτὴς 4, 51 κ.π., 59, 61, 96, 102· «οἰκία Κάδμου» 59, 82, 83, 87, 89, 91, 93, 95, 96, 98, 108, 169· «οἰκία Κάδμου καὶ ἀπογόνων» 83, 86, 87, 91, 104· «Κάδμου πούς» 37, 50.

Κάλαμις 82.

Καλλιστόνικος 83, 103.

Κάναχος 33, 46.

Καταιβάτης· βλ. Ζεὺς Καταιβάτης.

κατακόμβη χριστιανική 206.

Κλάαιτος 50.

Κνωπὸς 17, 25, 175.

Κοίλη ὁδὸς 20, 62, 64, 78, 174.

Κόρη· βλ. Περσεφόνη· πρβ. καὶ Δημήτηρ.

Κυνὸς Κεφαλαί 156, 164, 168, 172.

Λάδων 35, 38, 50.

Λάιος· τάφος 22 κ.π., 175· θεραπεία 24· χρησμοὶ 24.

Λαμία· βλ. Ἀφροδίτη Λαμία.

Λευκοθέα· βλ. Ἰνὼ Λευκοθέα.

Λευκῶ Πόλω 126, 171.

Λύκος· «οἰκία» 112, 113, 118, 120, 121, 123, 126, 129, 171.

Λύσιος· βλ. Διόνυσος Λύσιος.

Μαντώ· «δίφρος» 33, 36, 39, 40, 46, 174.

μέγαρα· Ποτνίων, βλ. Ποτνιαί· δράκοντος 167.

Μελάνιππος· τάφος 134, 135, 136, 138, 139, 173.

Μελία 35, 38, 43, 47, 48, 50, 174.

Μελιάδες 45, 52.

Μενοιεύς· μνήμα 149, 152, 153, 154, 155, 170, 172.

Μήτηρ θεῶν 155, 156 π., 158, 159, 160, 161, 162, 168, 172.

Μοῖραι 155 π., 157, 163, 170, 172, 174.

Μοῦσαι 159· τόπος ὅπου ἔψαλαν 82, 90, 93, 96, 108, 169.

Νῆις 154, 170, 172.

Νήι(σ)ται πύλαι· βλ. πύλες Νήι(σ)ται.

Νιοβίδες 37, 48, 50, 53, 56, 69· πυρά, βλ. Ἑπτὰ Πυραί· τάφοι 112, 116, 119, 120, 123, 125, 126, 128 π., 170, 205, 206 κ.π. (ἰδιαίτ. 211 κ.π.).

Νύμφαι 156, 158, 159, 162.

Ξενόκριτος 58, 77.

Ξενοφῶν (γλύπτης) 83, 88, 103.

Ὅγκα· βλ. Ἀθηνᾶ Ὅγκα.

Ὅγκαι· κώμη 81, 172.

Ὅγκαῖαι πύλαι· βλ. πύλες Ὅγκαῖαι.

Οἰδιποδία κρήνη 134, 136, 138, 139 κ.π., 143, 144, 146, 167, 173.

Οἰδίποδος παῖδες· μνήμα/μνήματα 134, 135, 136, 137, 138, 139, 173, 216 κ.π., 220 κ.π.· τόπος μονομαχίας 149, 152, 153, 155, 173.

οἰωνοσκοπεῖον· βλ. Τειρεσίας, οἰωνοσκοπεῖο.

Ὅμολώιδες πύλαι· βλ. πύλες, Ὅμολώιδες.

Ὅμολώιοι θεοὶ 109 π., 170.

Ὅνασιμήδης 82, 88, 100 π.

Πάν 156, 158, 159, 162, 172.

Παυσανίας· μέθοδος ἔκθεσης 11 κ.π.

Περικιόνιος· βλ. Διόνυσος Περικιόνιος.

Περσεφόνη 86, 105 π., 109, 170.

Πίνδαρος· οἰκία 155, 156, 158, 159, 160, 161, 172· κτήματα 156, 159 π., 164· μνήμα 142, 143, 144, 145, 148, 173· ἀναθήματα: ἄγαλμα Ἄμμωνος 82, 160· ἄγαλμα μητρὸς 155, 158, 162· ἀγάλματα Ἑρμοῦ Ἀγοραίου καὶ Ἀπόλλωνος Βοηδρομίου 112, 116, 160· ὕμνος Ἄμμωνος 82 π., 102, 108.

Πολυάνδριον 33, 35, 40, 42, 174.

Ποσειδῶν· ἱερὸν 109, 130, 145, 147, 148, 159, 160 π., 171.

Ποτνιαί· θέσις 14, 15, 17, 18, 22, 175· ἄλσος Δήμητρος 14, 17, 18, 22, 175· ναὸς καὶ λατρεία Διονύσου 15, 18, 22, 175· ποταμὸς 14, 15, 17, 22, 175· φρέαρ 15, 20, 22, 175· διαδρομὴ Ποτνίων· Ἠλεκτρῶν 19 π., 20 κ.π.

Πραξιτέλης 54, 58, 76, 77.

Πραξιτέλους παῖδες 82, 99, 100, 169.

προϊστορική κατοίκηση· νεολιθική 181· πρωτοελλαδική 179 κ.π., 181 π· μεσοελλαδική 179 κ.π., 182· μυκηναϊκή 182 π.

Προιτίδες πύλαι· βλ. πύλες, Προιτίδες.

Προΐτος 109, 110.

Πρόναος· βλ. Ἀθηνᾶ Πρόναος καὶ Ἑρμῆς Πρόναος.

Πρόνομος· ἄγαλμα ἢ στήλη 82, 85, 88, 90, 93, 101, 108, 169.

πρυτανεῖο 160, 161 κ.π., 172.

Πύθων (ἀγγειογράφος) 75.

πύλες· τῆς πόλης· ἀρχαῖες 9 π· κλασικὲς - ἐλληνιστικὲς 10· Βοιώτιαι 8, 130, 148, 171· τῆς Καδμείας μυκηναϊκὲς 7· ὀνόματα 8· Ἡλέκτραι 8, 33, 35, 68, 71, 170· Νήι(σ)ται 8, 149, 154, 155, 159, 160, 161, 162, 170, 172· Ὀγκαῖαι 8, 61, 170, 172· Ὀμολωίδες 4, 8, 44, 110, 170, 173· Προιτίδες 8, 83, 91, 112, 113, 118, 121, 134, 136, 142, 145· Ὑψισται 8, 61, 109, 169· Ὠγύγιοι 8, 128, 170.

Πυραί· βλ. Ἑπτὰ Πυραί.

Πύρ(ρ)α 33, 36, 39, 40, 46 π.

Ρινοκολούστης· βλ. Ἡρακλῆς Ρινοκολούστης.

Ρύγχων· στήλη 39, 42.

Σαυγένης· στήλη 39, 42.

Σεμέλη· λατρεία 97 π., 113, 123, 171· θάλαμος ἢ «σηκός» 82, 83, 85, 88, 90, 91, 92, 93, 96, 97, 99, 100, 106 κ.π., 108, 169· «μνήμα» ἢ τάφος 97, 112, 113, 118, 171· ἄγαλμα 112, 113, 171.

Σκόπας· ἄγαλμα Ἀθηνᾶς 33, 54· ἄγαλμα Εὐκλείας 112, 126.

Σπαρτοὶ 33, 38, 42, 43, 48, 50 π., 52, 69, 166 π., 174.

Σπόδιος βωμός· βλ. Ἀπόλλων Σπόδιος.

στάδιο· Ἡρακλέους 59, 60, 62, 68, 77, 174· Ἰολάου 142, 143, 144, 145, 146, 173.

στήλες· γραπτές, βλ. Ἰνώ, λατρεία καὶ ἡρώο· ἐγχάρακτες 39, 56 π.

στοά «πολύπτυλος» 116, 127, 129, 171.

Στροφία 20, 50.

Στύλος· βλ. Διόνυσος Στύλος.

Σύλλας 57, 98· «θυμέλη» Σύλλα 122 π., 143, 144, 146, 167, 173.

Σχιστή ὁδὸς 20 κ.π., 22 π., 156, 175.

Σωκράτης (γλύπτῃς) 155.

Σωτήρ· βλ. Ζεὺς Σωτήρ.

Σωφρονιστῆρ 58, 59, 60, 63, 67, 74, 79, 170, 174.

τάφοι πρωτοελλαδικοὶ 179· μεσοελλαδικοὶ 180· μυκηναϊκοί· Καστελιῶν 132 κ.π., 137, 139· Μικροῦ Καστελιοῦ 206 κ.π. (βόρειοι: I 206 π., II 207 κ.π., III 208 κ.π., IV 209 κ.π., V 210· νότιοι: 210 π., ὑστερότερη χρῆσις 218 κ.π.), 219 π· Μεγάλου Καστελιοῦ 215 κ.π., «Οἰδίποδος παίδων» 216 κ.π., 220 κ.π., 222 π., 223 κ.π., 227, κορυφῆς 219· Τεκὲ 220· Ἰσμηνίου 220· νότιας περιοχῆς 25 κ.π., ὑστερότερη χρῆσις 25 κ.π., λατρεία Ἰνουῦς 29 κ.π· «Ἀμφείου» (λόφου Ταλάρου) 120, 121 π., 193 κ.π· Μύλων 290· Ἀγίας Τριάδας 221· σχέσεις τάφων - συνοικιῶν 221, 223, 225 π· «περιδρομος» Μεγάλου Καστελιοῦ 214, 221 π., 226 π.

Τειρεσίας 76, 88· οἰωνοσκοπεῖο 83, 86, 88, 90, 91, 92, 93 π., 95, 103, 109, 169· μνήμα 134, 135, 136, 138, 139, 140.

τείχη· πόλης· ἀρχαῖα 9· κλασικά 9· ἑλληνιστικά 8 π· Καδμείας· προμυκηναϊκά 5· μυκηναϊκά 4, 5 κ.π., 11· ἀρχαῖα 4· κλασικά 4 π· ἑλληνιστικά 5, 6.

Τυδεύς· τάφος 134, 135, 136, 138, 139, 173.

τύμβος στὸν λόφο Ταλάρου 117, 119, 128, 148· ἀνασκαφή 193 κ.π. (τύμβος 199 κ.π., 204 π., 205· τάφος 200 κ.π., 203 π., 205· «κῶνοι» 202 κ.π., 204).

Τύχη· ἱερὸ 83, 86, 88, 90, 91 π., 94, 96, 103, 109, 169.

ὕδραγωγεῖα· μυκηναϊκά 25, 30 π· νεότερα 31, 135, 136.

Ὑψισται πύλαι· βλ. πύλες, Ὑψισται.

Ὑψιστος· βλ. Ζεὺς Ὑψιστος.

Φαρμακίδες 58, 59, 63, 74, 76, 163, 170, 174.

Φειδίας· ἄγαλμα Ἑρμοῦ 33, 45 π.

Χάριτες 156, 158, 172.

Χρυσορροάς 4, 18, 20, 25, 62, 113, 129, 147.

Ὠγύγαι πύλαι· βλ. πύλες, Ὠγύγαι.

Ὠγυγός· τάφος καὶ ἄλσος 110, 170.

Η ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ

ΤΗΣ ΠΡΩΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ
1837-1860

ΕΠΑΝΕΚΔΟΘΗΚΕ ΦΩΤΟΜΗΧΑΝΙΚΑ
ΣΕ ΟΚΤΩ ΜΕΡΗ ΧΑΡΤΟΔΕΤΑ
ΜΕ ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ ΚΑΙ ΠΙΝΑΚΕΣ, ΩΣ ΕΞΗΣ:

Πρῶτο μέρος: τόμοι 1-3 (1837-1839 σελ. 1-295)
Δεύτερο μέρος: τόμοι 4-7 (1840-1843 σελ. 296-637)
Τρίτο μέρος: τόμοι 8-9 (1852-1853 σελ. 637α-1084)
Τέταρτο μέρος: τόμοι 10-11 (1854-1855 σελ. 1085-1330)
Πέμπτο μέρος: τόμοι 12-13 (1856-1857 σελ. 1331-1650)
Έκτο μέρος: τόμοι 14-15 (1858-1859 σελ. 1651-1910)
Έβδομο μέρος: τόμος 16 (1860 σελ. 1911-2106)
Όγδοο μέρος: Εύρετήρια, πίνακες.

ΠΩΛΟΥΝΤΑΙ ΜΟΝΟΝ ΠΛΗΡΕΙΣ ΣΕΙΡΕΣ
ΣΤΟ ΜΕΓΑΡΟ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Η
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ
1996

ΤΟΜΟΣ ΕΚΑΣΤΟΣ ΤΡΙΑΚΟΣΤΟΣ ΠΕΜΠΤΟΣ
ΔΕΚΑΤΟΣ ΤΗΣ ΠΕΜΠΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΕ ΠΕΝΤΑΚΟΣΙΑ ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 1998

ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ

«ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ

Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ ΟΕ.»

ΜΙΛΩΝΟΣ 26 ΑΘΗΝΑ

ΜΕ ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ ΕΥΡΩΠΗΣ ΜΑΝΤΕΛΟΥ

ΚΑΙ ΕΛΕΟΝΩΡΑΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΟΥ

Η ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ ΕΓΙΝΕ ΑΠΟ ΤΗΝ

ΕΛΕΟΝΩΡΑ ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΟΥ

Η ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΙΝΑΙ ΤΗΣ

ΗΛΕΚΤΡΑΣ ΑΝΔΡΕΑΔΗ

ISSN 1105-0950